

พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ เล่ม ๒ ภาค ๑ - หน้าที่ 1

พระอภิธรรมปิฎก

เล่มที่ ๒

วิภังค์ ภาคที่ ๑

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

๑. ชั้นวิภังค์

สุดตันตภาษณีย์

[๑] ชั้น ๕ คือ

๑. รูปชั้น

๒. เวทนาชั้น

๓. สัญญาชั้น

๔. สงขารชั้น

๕. วิญญาณชั้น

รูปชั้น

[๒] ในชั้น ๕ นั้น รูปชั้น เป็นไฉน ?

รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ รูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน
รูปภายในรูปภายนอก รูปหยาบ รูปละเอียด รูปทรม รูปประณีต
รูปไกล รูปใกล้ ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่ารูปชั้น.

[๓] ในรูปขั้นนั้น รูปอดีต เป็นไฉน ?

รูปใด ล่วงไปแล้ว ดับแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความดับสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้นแล้ว ปราศไปแล้ว ที่เป็นอดีต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอดีต ได้แก่มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่า รูปอดีต.

รูปอนาคต เป็นไฉน ?

รูปใด ยังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่เกิดพร้อม ยังไม่บังเกิด ยังไม่บังเกิดยิ่ง ยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นอนาคตสงเคราะห์เข้ากับส่วนอนาคต ได้แก่มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่ารูปอนาคต.

รูปปัจจุบัน เป็นไฉน ?

รูปใด เกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดยิ่งแล้ว ปรากฏแล้ว เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นพร้อมแล้ว ตั้งขึ้นแล้ว ตั้งขึ้นพร้อมแล้ว ที่เป็นปัจจุบันสงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่ารูปปัจจุบัน.

[๔] รูปภายใน เป็นไฉน ?

รูปใด ของสัตว์นั้น ๆ เอง ซึ่งมีในตน เฉพาะตน เกิดในตน เฉพาะบุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิฏฐียึดครอง ได้แก่มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่ารูปภายใน.

รูปภายนอก เป็นไฉน ?

รูปใด ของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นนั้น ๆ ซึ่งมีในตน เฉพาะตน เกิดในตน เฉพาะบุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิฏฐียึดครอง ได้แก่มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่ารูปภายนอก.

[๕] รูปหยาบ เป็นไฉน ?

จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ
รูปลายตนะ สัททหายตนะ คันธายตนะ รสหายตนะ โผฏฐัพพะตนะ นี้เรียกว่า
รูปหยาบ.

รูปละเอียด เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ปริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ กายวิญญูตติ วจีวิญญูตติ อากาศ-
ธาตุ รูปลหุตา รูปมุกตา รูปกัมมัตตยา รูปอุปจยะ รูปสันตติ รูปชรตา
รูปอนิจจตา กวพิงการาหาร นี้เรียกว่ารูปละเอียด.

[๖] รูปทราม เป็นไฉน ?

รูปใด ของสัตว์นั้น ๆ ที่น่าคูหมิ่น น่าเหยียดหยาม น่าเกลียด น่า
ตำหนิ ไม่น่ายกย่อง ทราม รู้กันว่าทราม สมมติกันว่าทราม ไม่น่าปรารถนา
ไม่น่ารัก ไม่น่าชอบใจ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ นี้เรียกว่า
รูปทราม.

รูปประณีต เป็นไฉน ?

รูปใด ของสัตว์นั้น ๆ ที่ไม่น่าคูหมิ่น ไม่น่าเหยียดหยาม ไม่น่าเกลียด
ไม่น่าตำหนิ น่ายกย่อง ประณีต รู้กันว่าประณีต สมมติกันว่าประณีต น่า
ปรารถนา น่ารัก น่าชอบใจ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ นี้
เรียกว่ารูปประณีต.

หรือพึงทราบรูปทรามรูปประณีต โดยอาศัยเทียบเคียงรูปนั้น ๆ เป็น
ชั้น ๆ ไป.

[๗] รูปไถล เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ฯลฯ กวฬิงการาหาร หรือรูปแม้อื่นใดมีอยู่ในที่ไม่ใกล้ ในที่ไม่ใกล้ชิด ในที่ไม่ไกล ในที่ไม่ใช่ใกล้ นี้เรียกว่ารูปไกล.

รูปใกล้ เป็นไฉน ?

จักขยตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะ หรือรูปแม้อื่นใดมีอยู่ในที่ใกล้เคียง ในที่ใกล้ชิด ในที่ไม่ไกล ในที่ใกล้ นี้เรียกว่ารูปใกล้.

หรือฟังทราบรูปไกลรูปใกล้ โดยอาศัยเทียบเคียงรูปนั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป.

เวทนาขันธ

[๘] **เวทนาขันธ** เป็นไฉน ?

เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ เวทนาอดีต เวทนาอนาคต เวทนาปัจจุบัน เวทนาภายใน เวทนาภายนอก เวทนาหยาบ เวทนาละเอียด เวทนาทรม เวทนาประณีต เวทนาไกล เวทนาใกล้ ประมวลย่อ เข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่าเวทนาขันธ.

[๙] ในเวทนาขันธนั้น **เวทนาอดีต** เป็นไฉน ?

เวทนาใด ล่วงไปแล้ว ดับแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้นแล้ว ปราศไปแล้ว ที่เป็นอดีตสงเคราะห์ เข้ากับส่วนอดีต ได้แก่สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา นี้เรียกว่า เวทนาอดีต.

เวทนาอนาคต เป็นไฉน ?

เวทนาใด ยังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่เกิดพร้อม ยังไม่บังเกิด ยังไม่บังเกิดยิ่ง ยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น

ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นอนาคตสงเคราะห์เข้ากับส่วนอนาคต ได้แก่ สุขเวทนา
ทุกขเวทนา อทุกขสุขเวทนา นี้เรียกว่า เวทนาอนาคต.

เวทนาปัจจุบัน เป็นไฉน ?

เวทนาใด เกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดยัง
แล้ว ปรากฏแล้ว เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นพร้อมแล้ว ตั้งขึ้นแล้ว ตั้งขึ้นพร้อมแล้ว
ที่เป็นปัจจุบันสงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา
อทุกขสุขเวทนา นี้เรียกว่าเวทนาปัจจุบัน.

[๑๐] เวทนาภายใน เป็นไฉน ?

เวทนาใด ของสัตว์นั้น ๆ เองซึ่งมีในตน เฉพาะตน เกิดในตน
เฉพาะบุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิฏฐียึดครอง ได้แก่ สุขเวทนา
ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา นี้เรียกว่าเวทนาภายใน.

เวทนาภายนอก เป็นไฉน ?

เวทนาใด ของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นนั้น ๆ ซึ่งมีในตน เฉพาะตน
เกิดในตน มีเฉพาะบุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิฏฐียึดครอง ได้แก่
สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา นี้เรียกว่าเวทนาภายนอก.

[๑๑] เวทนาหยาบ เวทนาละเอียด เป็นไฉน ?

อกุศลเวทนาเป็นเวทนาหยาบ กุศลเวทนาและอัพยาทเวทนาเป็น
เวทนาละเอียด กุศลเวทนาและอกุศลเวทนาเป็นเวทนาหยาบ อัพยาทเวทนา
เป็นเวทนาละเอียด ทุกขเวทนาเป็นเวทนาหยาบ สุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา
เป็นเวทนาละเอียด สุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นเวทนาหยาบ อทุกขมสุขเวทนา
เป็นเวทนาละเอียด เวทนาของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นเวทนาหยาบ เวทนาของผู้

เข้าสมบัติเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาหยาบ
เวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาละเอียด

หรือพึงทราบเวทนาหยาบเวทนาละเอียด โดยอาศัยเทียบเคียงเวทนา
นั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป.

[๑๒] เวทนาธรรม เวทนาประณีต เป็นไฉน ?

อกุศลเวทนาเป็นเวทนาธรรม กุศลเวทนาและอัพยาทเวทนาเป็น
เวทนาประณีต กุศลเวทนาและอกุศลเวทนาเป็นเวทนาธรรม อัพยาทเวทนา
เป็นเวทนาประณีต ทุกขเวทนาเป็นเวทนาธรรม สุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา
เป็นเวทนาประณีต สุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นเวทนาธรรม อทุกขมสุขเวทนา
เป็นเวทนาประณีต เวทนาของผู้ไม่เข้าสมบัติเป็นเวทนาธรรม เวทนาของผู้
เข้าสมบัติเป็นเวทนาประณีต เวทนาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาธรรม
เวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาประณีต

หรือพึงทราบเวทนาธรรมเวทนาประณีต โดยอาศัยเทียบเคียงเวทนา
นั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป.

[๑๓] เวทนาไกล เป็นไฉน ?

อกุศลเวทนาไกลจากกุศลเวทนาและอัพยาทเวทนา กุศลเวทนาและ
อัพยาทเวทนาเป็นเวทนาไกลจากอกุศลเวทนา กุศลเวทนาเป็นเวทนาไกลจาก
อกุศลเวทนาและอัพยาทเวทนา อกุศลเวทนาและอัพยาทเวทนาเป็นเวทนา
ไกลจากกุศลเวทนา อัพยาทเวทนาเป็นเวทนาไกลจากกุศลเวทนาและอกุศล-
เวทนา กุศลเวทนาและอกุศลเวทนาเป็นเวทนาไกลจากอัพยาทเวทนา ทุกข-
เวทนาเป็นเวทนาไกลจากสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา สุขเวทนาและอทุกขม
สุขเวทนาเป็นเวทนาไกลจากทุกขเวทนา สุขเวทนาเป็นเวทนาไกลจากทุกข-

เวทนาและอทุกขมสุขเวทนา ทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นเวทนาไกลจากสุขเวทนา อทุกขมสุขเวทนาเป็นเวทนาไกลจากสุขเวทนาและทุกขเวทนา สุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นเวทนาไกลจากอทุกขมสุขเวทนา เวทนาของผู้ไม่เข้าสมบัติเป็นเวทนาไกลจากเวทนาของผู้เข้าสมบัติ เวทนาของผู้เข้าสมบัติเป็นเวทนาไกลจากเวทนาของผู้ไม่เข้าสมบัติ เวทนาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาไกลจากเวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ. เวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาไกลจากเวทนาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่าเวทนาไกล.

เวทนาใกล้ เป็นไหน ?

อกุศลเวทนาเป็นเวทนาใกล้กับอกุศลเวทนา กุศลเวทนาเป็นเวทนาใกล้กับกุศลเวทนา อพยาทเวทนาเป็นเวทนาใกล้กับอพยาทเวทนา ทุกขเวทนาเป็นเวทนาใกล้กับทุกขเวทนา สุขเวทนาเป็นเวทนาใกล้กับสุขเวทนา อทุกขมสุขเวทนาเป็นเวทนาใกล้กับอทุกขมสุขเวทนา เวทนาของผู้ไม่เข้าสมบัติเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาของผู้ไม่เข้าสมบัติ เวทนาของผู้เข้าสมบัติเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาของผู้เข้าสมบัติ เวทนาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ เวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่าเวทนาใกล้

หรือพึงทราบเวทนาไกลเวทนาใกล้ โดยอาศัยเทียบเคียงเวทนานั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป.

สัญญาจันท์

[๑๔] **สัญญาจันท์ เป็นไหน ?**

สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ สัญญาอดีต สัญญาอนาคต สัญญาปัจจุบัน สัญญาภายใน สัญญาภายนอก สัญญาหยาบ สัญญา-

ละเอียด สัญญาทราวม สัญญาประณีต สัญญาไกล สัญญาใกล้

ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่าสัญญาชั้น.

[๑๕] ในสัญญาชั้น นั้น สัญญาอดีต เป็นไฉน ?

สัญญาใด ล่วงไปแล้ว ดับแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้นแล้ว ปราศไปแล้ว ที่เป็นอดีตสงเคราะห์เข้ากับส่วนอดีต ได้แก่ จักขุสัมผัสสชาสัญญา โสตสัมผัสสชาสัญญา ฆานสัมผัสสชาสัญญา ชิวหาสัมผัสสชาสัญญา กายสัมผัสสชาสัญญา มโนสัมผัสสชาสัญญา นี้เรียกว่าสัญญาอดีต.

สัญญาอนาคต เป็นไฉน ?

สัญญาใด ยังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่เกิดพร้อม ยังไม่บังเกิด ยังไม่บังเกิดยิ่ง ยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นอนาคตสงเคราะห์เข้ากับส่วนอนาคต ได้แก่ จักขุสัมผัสสชาสัญญา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาสัญญา นี้เรียกว่าสัญญาอนาคต.

สัญญาปัจจุบัน เป็นไฉน ?

สัญญาใด เกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดยิ่งแล้ว ปรากฏแล้ว เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นพร้อมแล้ว ตั้งขึ้นแล้ว ตั้งขึ้นพร้อมแล้วที่เป็นปัจจุบันสงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่ จักขุสัมผัสสชาสัญญา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาสัญญา นี้เรียกว่าสัญญาปัจจุบัน.

[๑๖] **สัญญาภายใน เป็นไฉน ?**

สัญญาใดของสัตว์นั้น ๆ เอง ซึ่งมีในตน เฉพาะตน เกิดในตน เฉพาะบุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยตณหาทิฏฐิยัคคธอง ได้แก่ จักขุสัมผัสสชาสัญญา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาสัญญา นี้เรียกว่าสัญญาภายใน.

สัญญาภายนอก เป็นไฉน ?

สัญญาใด ของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นนั้น ๆ ซึ่งมีในตน เฉพาะตน เกิดในตน เฉพาะบุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยตันทาทีฏฐียึดครอง ได้แก่จักขุ สัมผัสตชาสัญญา ฯลฯ มโนสัมผัสตชาสัญญา นี้เรียกว่าสัญญาภายนอก.

[๑๗] สัญญาหยาบ สัญญาละเอียด เป็นไฉน ?

สัญญาอันเกิดแต่ปฏิขัมผัส (คือสัญญาเกิดแต่ปัจจุทวาร) เป็นสัญญาหยาบ สัญญาอันเกิดแต่อริขณสัมผัส (คือสัญญาเกิดแต่มนทวาร) เป็นสัญญาละเอียด อกุศลสัญญาเป็นสัญญาหยาบ กุศลสัญญาและอัพยาทสัญญาเป็นสัญญาละเอียด กุศลสัญญาและอกุศลสัญญาเป็นสัญญาหยาบ อัพยาทสัญญาเป็นสัญญาละเอียด สัญญาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นสัญญาหยาบ สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นสัญญาละเอียด สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นสัญญาหยาบ สัญญาที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นสัญญาละเอียด สัญญาของผู้ไม่เข้าสมบัติเป็นสัญญาหยาบ สัญญาของผู้เข้าสมบัติเป็นสัญญาละเอียด สัญญาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสัญญาหยาบ สัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสัญญาละเอียด

หรือพึงทราบสัญญาหยาบ สัญญาละเอียด โดยอาศัยเทียบเคียงสัญญานั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป.

[๑๘] สัญญาทรม สัญญาประณีต เป็นไฉน ?

อกุศลสัญญาเป็นสัญญาทรม กุศลสัญญาและอัพยาทสัญญาเป็นสัญญาประณีต กุศลสัญญาและอกุศลสัญญาเป็นสัญญาทรม อัพยาทสัญญาเป็นสัญญาประณีต สัญญาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา เป็นสัญญาทรม สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นสัญญาประณีต สัญญาที่สัม-

ปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นสัญญาทราหม สัญญาที่สัมปยุตด้วยอทุกขม
สุขเวทนาเป็นสัญญาประณีต สัญญาของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นสัญญาทราหม สัญญา
ของผู้เข้าสมาบัติเป็นสัญญาประณีต สัญญาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสัญญา
ทราหม สัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสัญญาประณีต

หรือพึงทราบสัญญาทราหมสัญญาประณีต โดยอาศัยเทียบเคียงสัญญา
นั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป.

[๑๕] สัญญาไกล เป็นไฉน ?

อกุศลสัญญาเป็นสัญญาไกลจากกุศลสัญญาและอัพยาทสัญญา กุศล-
สัญญาและอัพยาทสัญญาเป็นสัญญาไกลจากอกุศลสัญญา กุศลสัญญาเป็นสัญญา
ไกลจากอกุศลสัญญาและอัพยาทสัญญา อกุศลสัญญาและอัพยาทสัญญาเป็น
สัญญาไกลจากกุศลสัญญา อัพยาทสัญญาเป็นสัญญาไกลจากกุศลสัญญาและ
อกุศลสัญญา กุศลสัญญาและอกุศลสัญญาเป็นสัญญาไกลจากอัพยาทสัญญา
สัญญาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา
และอทุกขมสุขเวทนา สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็น
สัญญาไกลจากสัญญาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา
เป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา สัญญา
ที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา เป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่สัม-
ปยุตด้วยสุขเวทนา สัญญาที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นสัญญาไกลจาก
สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนา สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา
และทุกขเวทนาเป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา สัญญา
ของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นสัญญาไกลจากสัญญาของผู้เข้าสมาบัติ สัญญาของผู้เข้า
สมาบัติ เป็นสัญญาไกลจากสัญญาของผู้ไม่เข้าสมาบัติ สัญญาที่เป็นอารมณ์ของ

อาสวะเป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ สัญญาที่ไม่เป็น
อารมณ์ของอาสวะเป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่า
สัญญาไกล.

สัญญาใกล้ เป็นไฉน ?

อกุศลสัญญาเป็นสัญญาใกล้กับอกุศลสัญญา กุศลสัญญาเป็นสัญญาใกล้
กับกุศลสัญญา อพยกตสัญญาเป็นสัญญาใกล้กับอพยกตสัญญา สัญญาที่สัมปยุต
ด้วยทุกขเวทนาเป็นสัญญาใกล้กับสัญญาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา สัญญาที่
สัมปยุตด้วยสุขเวทนาเป็นสัญญาใกล้กับสัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา สัญญาที่
สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นสัญญาใกล้กับสัญญาที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุข-
เวทนา สัญญาของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นสัญญาใกล้กับสัญญาของผู้ไม่เข้าสมาบัติ
สัญญาของผู้เข้าสมาบัติเป็นสัญญาใกล้กับสัญญาของผู้เข้าสมาบัติ สัญญาที่เป็น
อารมณ์ของอาสวะเป็นสัญญาใกล้กับสัญญาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ สัญญาที่
ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสัญญาใกล้กับสัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ
นี้เรียกว่าสัญญาใกล้

หรือพึงทราบสัญญาไกลสัญญาใกล้ โดยอาศัยเทียบเคียงสัญญานั้น ๆ
เป็นชั้น ๆ ไป.

สังขารชั้น

[๒๐] **สังขารชั้น เป็นไฉน ?**

สังขารเหล่านี้ คือ สังขารอดีต สังขารอนาคต สังขาร
ปัจจุบัน สังขารภายใน สังขารภายนอก สังขารหยาบ สังขาร
ละเอียด สังขารทรม สังขารประณีต สังขารไกล สังขารใกล้
ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่าสังขารชั้น.

[๒๑] ในสังขารชั้นนั้น สังขารอดีต เป็นไฉน ?

สังขารเหล่านี้ ล่วงไปแล้ว ดับแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้นแล้ว ปราศไปแล้ว ที่เป็นอดีต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอดีต ได้แก่ จักขุสัมผัสสชาเจตนา โสตสัมผัสสชาเจตนา มานสัมผัสสชาเจตนา จิวหาสัมผัสสชาเจตนา กายสัมผัสสชาเจตนา มโนสัมผัสสชาเจตนา นี้เรียกว่าสังขารอดีต.

สังขารอนาคต เป็นไฉน ?

สังขารเหล่านี้ ยังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่พร้อม ยังไม่บังเกิด ยังไม่บังเกิดยิ่ง ยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นอนาคต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอนาคต ได้แก่ จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเจตนา นี้เรียกว่าสังขารอนาคต.

สังขารปัจจุบัน เป็นไฉน ?

สังขารเหล่านี้ เกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดยิ่งแล้ว ปรากฏแล้ว เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นพร้อมแล้ว ตั้งขึ้นแล้ว ตั้งขึ้นพร้อมแล้ว ที่เป็นปัจจุบัน สงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่ จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเจตนา นี้เรียกว่าสังขารปัจจุบัน.

[๒๒] สังขารภายใน เป็นไฉน ?

สังขารเหล่านี้ ของสัตว์นั้น ๆ เองซึ่งมีในตน เฉพาะตน เกิดในตน เฉพาะบุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิฏฐียึดครอง ได้แก่ จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเจตนา นี้เรียกว่าสังขารภายใน.

สังขารภายนอก เป็นไฉน ?

สังขารเหล่านี้ของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นนั้น ๆ ซึ่งมีในตนเฉพาะตน
เกิดในตน เฉพาะบุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาที่ภูมียึดครอง ได้แก่
จักขุสัมผัสผัสสาเจตนา ฯลฯ มโนสัมผัสผัสสาเจตนา นี้เรียกว่าสังขารภายนอก.

[๒๓] สังขารหยาบ สังขารละเอียด เป็นไฉน ?

อกุศลสังขารเป็นสังขารหยาบ กุศลสังขารและอัพยาทสังขารเป็น
สังขารละเอียด กุศลสังขารและอกุศลสังขารเป็นสังขารหยาบ อัพยาทสังขาร
เป็นสังขารละเอียด สังขารที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นสังขารหยาบ สังขารที่
สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นสังขารละเอียด สังขารที่สัมปยุต
ด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นสังขารหยาบ สังขารที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุข-
เวทนาเป็นสังขารละเอียด สังขารของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นสังขารหยาบ สังขาร
ของผู้เข้าสมาบัติเป็นสังขารละเอียด สังขารที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสังขาร
หยาบ สังขารที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสังขารละเอียด

หรือพึงทราบสังขารหยาบสังขารละเอียด โดยอาศัยเทียบเคียงสังขาร
นั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป.

[๒๓] สังขารทรม สังขารประณีต เป็นไฉน ?

อกุศลสังขารเป็นสังขารทรม กุศลสังขารและอัพยาทสังขารเป็น
สังขารประณีต กุศลสังขารและอกุศลสังขารเป็นสังขารทรม อัพยาทสังขาร
เป็นสังขารประณีต สังขารที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นสังขารทรม สังขารที่
สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นสังขารประณีต สังขารที่สัมปยุต
ด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นสังขารทรม สังขารที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุข-
เวทนาเป็นสังขารประณีต สังขารของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นสังขารทรม สังขาร
ของผู้เข้าสมาบัติเป็นสังขารประณีต สังขารที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสังขาร
ทรม สังขารที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสังขารประณีต

หรือพึงทราบสังขารทราวมสังขารประณีต โดยอาศัยเทียบเคียงสังขารนั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป.

[๒๕] สังขารไกล เป็นไฉน ?

อกุศลสังขารเป็นสังขารไกลจากกุศลสังขารและอัพยาทสังขาร กุศลสังขารและอัพยาทสังขารเป็นสังขารไกลจากอกุศลสังขาร กุศลสังขารเป็นสังขารไกลจากอกุศลสังขารและอัพยาทสังขาร อกุศลสังขารและอัพยาทสังขารเป็นสังขารไกลจากกุศลสังขาร อัพยาทสังขารเป็นสังขารไกลจากกุศลสังขารและอกุศลสังขาร กุศลสังขารและอกุศลสังขารเป็นสังขารไกลจากอัพยาทสังขาร สังขารที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นสังขารไกลจากสังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา สังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นสังขารไกลจากสังขารที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา สังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาเป็นสังขารไกลจากสังขารที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา สังขารที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นสังขารไกลจากสังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา สังขารที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นสังขารไกลจากสังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนา สังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นสังขารไกลจากสังขารที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา สังขารของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นสังขารไกลจากสังขารของผู้เข้าสมาบัติ สังขารของผู้เข้าสมาบัติเป็นสังขารไกลจากสังขารของผู้ไม่เข้าสมาบัติ สังขารที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสังขารไกลจากสังขารที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ สังขารที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสังขารไกลจากสังขารที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่าสังขารไกล.

สังขารใกล้ เป็นไฉน ?

อกุศลสังขารเป็นสังขารไกล่กับอกุศลสังขาร กุศลสังขารเป็นสังขารไกล่กับกุศลสังขาร อภัยกตสังขารเป็นสังขารไกล่กับอภัยกตสังขาร สังขารที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นสังขารไกล่กับสังขารที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาสังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาเป็นสังขารไกล่กับสังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา สังขารที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นสังขารไกล่กับสังขารที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา สังขารของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นสังขารไกล่กับสังขารของผู้ไม่เข้าสมาบัติ สังขารของผู้เข้าสมาบัติเป็นสังขารไกล่กับสังขารของผู้เข้าสมาบัติ สังขารที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสังขารไกล่กับสังขารที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ สังขารที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสังขารไกล่กับสังขารที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่าสังขารไกล่

หรือพึงทราบสังขารไกล่สังขารไกล่ โดยอาศัยเทียบเคียงสังขารนั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป.

วิญญูณขั้น

[๒๖] วิญญูณขั้น เป็นไฉน ?

วิญญูณอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ วิญญูณอดีต วิญญูณอนาคต วิญญูณปัจจุบัน วิญญูณภายใน วิญญูณภายนอก วิญญูณหยาบ วิญญูณละเอียด วิญญูณทรม วิญญูณประณีต วิญญูณไกล วิญญูณใกล้ ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่าวิญญูณขั้น.

[๒๗] ในวิญญูณขั้นนั้น วิญญูณอดีต เป็นไฉน ?

วิญญูณใด ล่วงไปแล้ว ดับแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความดับสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้นแล้ว ปราศไปแล้ว ที่เป็นอดีต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอดีต ได้แก่จักขุวิญญูณ โสตวิญญูณ ฆานวิญญูณ ชิวหาวิญญูณ กายวิญญูณ มโนวิญญูณ นี้เรียกว่าวิญญูณอดีต.

วิญญาณอนาคต เป็นไฉน ?

วิญญาณใด ยังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่เกิดพร้อม ยังไม่บังเกิด
ยังไม่บังเกิดยิ่ง ยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น
ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นอนาคตสงเคราะห์เข้ากับส่วนอนาคต ได้แก่จักขุวิญญาณ
ฯลฯ มโนวิญญาณ นี้เรียกว่าวิญญาณอนาคต.

วิญญาณปัจจุบัน เป็นไฉน ?

วิญญาณใด เกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิด
ยิ่งแล้ว ปรากฏแล้ว เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นพร้อมแล้ว ตั้งขึ้นแล้ว ตั้งขึ้น
พร้อมแล้ว ที่เป็นปัจจุบันสงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่จักขุวิญญาณ
ฯลฯ มโนวิญญาณ นี้เรียกว่าวิญญาณปัจจุบัน.

[๒๘] วิญญาณภายใน เป็นไฉน ?

วิญญาณใด ของสัตว์นั้น ๆ เองซึ่งมีในตน เฉพาะตน เกิดในตน
เฉพาะบุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิฏฐียึดครอง ได้แก่จักขุวิญญาณ
ฯลฯ มโนวิญญาณ นี้เรียกว่าวิญญาณภายใน.

วิญญาณภายนอก เป็นไฉน ?

วิญญาณใด ของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นนั้น ๆ ซึ่งมีในตน เฉพาะตน
เกิดในตน เฉพาะบุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิฏฐียึดครอง ได้แก่
จักขุวิญญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณ นี้เรียกว่าวิญญาณภายนอก.

[๒๙] วิญญาณหยาบ วิญญาณละเอียด เป็นไฉน ?

อกุศลวิญญาณเป็นวิญญาณหยาบ กุศลวิญญาณและอัพยาทวิญญาณ
เป็นวิญญาณละเอียด กุศลวิญญาณและอกุศลวิญญาณเป็นวิญญาณหยาบ อัพ-
ยาทวิญญาณเป็นวิญญาณละเอียด วิญญาณที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็น

วิญญาณหยาบ วิญญาณที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็น
วิญญาณละเอียด วิญญาณที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นวิญญาณ
หยาบ วิญญาณที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นวิญญาณละเอียด วิญญาณ
ของผู้ไม่เข้าสมบัติเป็นวิญญาณหยาบ วิญญาณของผู้เข้าสมบัติเป็นวิญญาณ
ละเอียด วิญญาณที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นวิญญาณหยาบ วิญญาณที่ไม่
เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นวิญญาณละเอียด

หรือพึงทราบวิญญาณหยาบวิญญาณละเอียด โดยอาศัยเทียบเคียง
วิญญาณนั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป.

[๓๐] วิญญาณทราม วิญญาณประณีต เป็นไฉน ?

อกุศลวิญญาณเป็นวิญญาณทราม กุศลวิญญาณและอัพยาगतวิญญาณ
เป็นวิญญาณประณีต กุศลวิญญาณและอกุศลวิญญาณเป็นวิญญาณทราม
อัพยาगतวิญญาณเป็นวิญญาณประณีต วิญญาณที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็น
วิญญาณทราม วิญญาณที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็น
วิญญาณประณีต วิญญาณที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นวิญญาณ
ทราม วิญญาณที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นวิญญาณประณีต วิญญาณ
ของผู้ไม่เข้าสมบัติเป็นวิญญาณทราม วิญญาณของผู้เข้าสมบัติเป็นวิญญาณ
ประณีต วิญญาณที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นวิญญาณทราม วิญญาณที่ไม่เป็น
อารมณ์ของอาสวะเป็นวิญญาณประณีต

หรือพึงทราบวิญญาณทรามวิญญาณประณีต โดยอาศัยเทียบเคียง
วิญญาณนั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป.

[๓๑] วิญญาณไกล เป็นไฉน ?

อกุศลวิญญาณเป็นวิญญาณไกลจากกุศลวิญญาณ และอัพยาगतวิญญาณ
กุศลวิญญาณและอัพยาगतวิญญาณเป็นวิญญาณไกลจากอกุศลวิญญาณ กุศล

วิญญาณเป็นวิญญาณ ไกลจากอกุศลวิญญาณและอัพยาทวิญญาณอกุศลวิญญาณ และอัพยาทวิญญาณเป็นวิญญาณ ไกลจากกุศลวิญญาณ อัพยาทวิญญาณเป็นวิญญาณ ไกลจากกุศลวิญญาณและอกุศลวิญญาณ กุศลวิญญาณและอกุศลวิญญาณ เป็นวิญญาณ ไกลจากอัพยาทวิญญาณ วิญญาณที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นวิญญาณ ไกลจากวิญญาณที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา วิญญาณที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา เป็นวิญญาณ ไกลจากวิญญาณที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา วิญญาณที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาเป็นวิญญาณ ไกลจากวิญญาณที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา วิญญาณที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นวิญญาณ ไกลจากวิญญาณที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา วิญญาณที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นวิญญาณ ไกลจากวิญญาณที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนา วิญญาณที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นวิญญาณ ไกลจากวิญญาณที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา วิญญาณของผู้ไม่เข้าสมบัติเป็นวิญญาณ ไกลจากวิญญาณของผู้เข้าสมบัติ วิญญาณของผู้เข้าสมบัติเป็นวิญญาณ ไกลจากวิญญาณของผู้ไม่เข้าสมบัติ วิญญาณที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นวิญญาณ ไกลจากวิญญาณที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ วิญญาณที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นวิญญาณ ไกลจากวิญญาณที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่าวิญญาณ ไกล.

วิญญาณใกล้ เป็นไฉน ?

อกุศลวิญญาณเป็นวิญญาณใกล้กับอกุศลวิญญาณ กุศลวิญญาณเป็นวิญญาณใกล้กับกุศลวิญญาณ อัพยาทวิญญาณเป็นวิญญาณใกล้กับอัพยาทวิญญาณ วิญญาณที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นวิญญาณใกล้กับวิญญาณที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา วิญญาณที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาเป็นวิญญาณใกล้กับวิญญาณ

ที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา วิญญาณที่สัมปยุตด้วยอกุขมสุขเวทนาเป็นวิญญาณ
ไกล่กับวิญญาณที่สัมปยุตด้วยอกุขมสุขเวทนา วิญญาณของผู้ไม่เข้าสมาบัติ
เป็นวิญญาณไกล่กับวิญญาณของผู้ไม่เข้าสมาบัติ วิญญาณของผู้เข้าสมาบัติเป็น
วิญญาณไกล่กับวิญญาณของผู้เข้าสมาบัติ วิญญาณที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็น
วิญญาณไกล่กับวิญญาณที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ วิญญาณที่ไม่เป็นอารมณ์ของ
อาสวะเป็นวิญญาณไกล่กับวิญญาณที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่า
วิญญาณไกล่

หรือพึงทราบวิญญาณไกล่วิญญาณไกล่ โดยอาศัยเทียบเคียงวิญญาณ
นั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป.

สุดคันทภาชนีย์ จบ

สัมโมหวิโนทนี อรรถกถาพระวิภังค์

อาร์มภกถา

พระสัมพุทธเจ้าผู้เป็นนาละ ทรงเห็น
สัจจะทั้ง ๔ จึงทรงประกาศพระธรรมสังคณี
๔ กัณฑ์ (คือ จิตตูปปาตกัณฑ์ รูปกัณฑ์
นิกเขปกัณฑ์ อตฺตฤทธารกัณฑ์) แล้ว ทรงเป็น
นายกประกอบด้วยธรรมของพระพุทธเจ้า ๑๘
ประการ ทรงเป็นพระบรมศาสดา แสดง
พระวิภังค์อันใด ด้วยอำนาจวิภังค์ ๑๘ ประ-
การ มีชั้นวิภังค์เป็นต้น ในลำดับแห่ง
พระธรรมสังคณีนั้นแหละ บัดนี้ลำดับ
แห่งการสังวรธรรมาพระวิภังค์นั้น ถึงพร้อม
แล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าสะตางนัย
อรรถกถาโบราณแล้วจักเรียบเรียงอรรถกถา
พระวิภังค์นั้น ขอท่านสาธุชนทั้งหลายจง
ตั้งใจทำความเคารพพระสัตถธรรม ฟังอรรถ-
กถาพระวิภังค์นั้น เทอญ.

๑. ชั้นวิภังคนิเทศ

วรรณาสูตรต้นตภาชนีย์

คำว่า **ชั้น ๕** คือ **รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น** ดังนี้ **นี้** ชื่อสูตรต้นตภาชนีย์ ในชั้นวิภังค์ อันเป็นวิภังค์ต้นแห่งวิภังค์ปกรณ์. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **๕** เป็นคำกำหนดจำนวน ด้วยคำว่า **๕** นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงแสดงว่า ชั้นทั้งหลายมีไม่น้อยกว่านั้น ไม่มากกว่านั้น. คำว่า **ชั้น** เป็นคำแสดงธรรมที่ทรงกำหนดไว้.

ว่าด้วยชั้นศัพท์

ในพระบาลีชั้นวิภังค์นั้น ศัพท์ว่า **ชั้น** (จนฺตสทฺโท) นี้ใช้ในฐานะมาก คือ ในฐานะว่า **กอง** (ราสีมุหิ) ในฐานะว่า **คุณ** (คุณฺ) ในฐานะโดยเป็นบัญญัติ (ปณฺณตฺตฺยิ) ในความเป็นคำติดปาก (รฺพฺหิยฺ).

จริงอยู่ ชื่อว่า **ชั้น** โดยฐานะว่า **กอง** เหมือนในประโยคมีคำเป็นต้นว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การถือเอาประมาณแห่งน้ำในมหาสมุทรว่า มีน้ำเท่านี้อาพหก หรือว่าเท่านี้ร้อยอาพหก หรือว่าเท่านี้พันอาพหก หรือว่าเท่านี้แสนอาพหก ไม่ใช่ทำได้โดยง่าย โดยที่แท้ย่อมถึงการนับว่า เป็นมหาอุทกชั้น (กองน้ำใหญ่) อันใคร ๆ ฟังนับไม่ได้ ฟังประมาณไม่ได้ทีเดียว แม้ฉันใด ดังนี้ เพราะมิใช่**

๑. คำว่า **สูตรต้นตภาชนีย์** คือ คำที่จำแนกโดยนัยที่ทรงแสดงในพระสูตร

๒. **อง จตุกก** เล่ม ๒๑ ๕๑/๗๒ คำว่า **อาพหก** เป็นชื่อกำหนดนับโดยการตวงของ เช่น

๔ **กำมือเป็น ๑ ฟายมือ ๒ ฟายมือเป็น ๑ กอบ ๒ กอบเป็น ๑ ทะนาน ๔ ทะนานเป็น**

๑ **อาพหก**

นิดหน่อย คือเป็นน้ำจำนวนมากทีเดียว เขาจึงเรียกว่า อุทกชั้น (กองน้ำ) หนึ่ง ธุสมีใช้มีประมาณเล็กน้อย เขาก็เรียกว่า รชกชั้น (กองธุส) โคมิประมาณไม่น้อย เขาก็เรียกว่า ควักชั้น (กองโค) พลมีประมาณไม่น้อย เขาก็เรียกว่า พลชั้น (กองพล) บุญมีประมาณไม่น้อย เขาก็เรียกว่า บุญชั้น (กองบุญ) เพราะธุสมีมากทีเดียว ท่านจึงเรียกว่า รชกชั้น โคเป็นต้นมีประมาณมากทีเดียว ท่านจึงเรียกว่า ควักชั้น พลมีประมาณมาก และบุญมีประมาณมาก ท่านก็เรียกว่า พลชั้น และบุญชั้น ดังนี้.

อนึ่ง ชื่อว่า **ชั้น** โดยฐานะว่าคุณ เหมือนในประโยคมีคำเป็นต้นว่า **สีลกฺขนุโ** (คุณคือศีล) **สมาธิขนุโ** (คุณคือสมาธิ) ดังนี้. และชื่อว่า **ชั้น** โดยฐานะเป็นบัญญัติ เหมือนในชื่อที่ว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทอดพระเนตรเห็นท่อนไม้ท่อนใหญ่ (มหนุตฺ ตารุกฺขนุ)** ลอยตามกระแสน้ำนองคาไป* ดังนี้. ชื่อว่า **ชั้น** ในฐานะโดยความเป็น คำติดปาก เหมือนในประโยคมีคำเป็นต้นว่า **จิต มโน มานัส วิญญาณ วิญญาณ-ชั้น อันใด** ดังนี้.

ชั้นนี้นั้น ทรงประสงค์เอาโดยฐานะว่า **กอง** ในอธิการนี้ เพราะชื่อว่า อรรถแห่งชั้นนี้มีอรรถว่าเป็นก้อน เป็นกลุ่ม เป็นแท่ง เป็นกอง ฉะนั้น พึงทราบว่าชั้นทั้งหลายมีลักษณะเป็นกอง ดังนี้ แม้จะกล่าวว่ อรรถแห่งชั้นนี้มีอรรถเป็นโกฏฐาส (คือเป็นส่วน) ดังนี้ ก็ควร เพราะคนทั้งหลายในโลกภูมินี้เข้ามาแล้ว เมื่อถูกเข้าหนี่ทวง ก็พูดว่า พวกเราจักให้ ๒ ชั้น (๒ ส่วน) ๓ ชั้น (๓ ส่วน) ดังนี้ แม้การกล่าวว่ ชั้นทั้งหลายมีลักษณะเป็นโกฏฐาส ก็เป็นส่วน ดังนี้ก็ควร ด้วยประการฉะนี้ คำว่า **รูปชั้น**

๑. ส. สหายตนาทุก เล่ม ๑๘ ๓๒๕/๒๒๖

๒. อภิ. วิ เล่ม ๓๕ ๒๕๔/๑๕๓

ในสุดตันภษณีนีจึงได้แก่ กองแห่งรูป ส่วนแห่งรูป. คำว่า เวทนาชั้น
ก็ได้แก่ กองแห่งเวทนา ส่วนแห่งเวทนา เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบ
อรรถแห่งชั้นนี้มีสัญญาเป็นต้นโดยนัยนี้.

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงประมวลรูปทั้งหมด ทำให้เป็นกองแห่งรูป
มีประเภทอย่างนี้ คือ ส่วนแห่งรูป ๒๕^๑ และส่วนแห่งรูป ๘๖^๒ ซึ่งทรงจำแนก
ไว้ในโอกาส ๑๑ อย่าง มีรูปที่เกิดแต่อดีต อนาคต และปัจจุบันเป็นต้น โดย
พระดำรัสที่ตรัสว่า มหาภูตรูป ๔ และรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔ ดังนี้
แล้วทรงแสดงว่า ชื่อว่า รูปชั้น ไว้ด้วยคำมีประมาณเท่านี้.

อนึ่ง ทรงประมวลเวทนานั้นทั้งหมดทำให้เป็นกองแห่งเวทนาอันเป็น
ไปในภุมิ ๔ ซึ่งทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ เหล่านี้นั้นนั่นแหละว่า สุขเวทนา
ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา ดังนี้ แล้วทรงแสดงว่า ชื่อว่า เวทนาชั้น.
และทรงประมวลสัญญานั้นทั้งหมด ทำให้เป็นกองแห่งสัญญาอันเป็นไปในภุมิ ๔
ซึ่งทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ เหล่านี้นั้นนั่นแหละว่า สัญญาเกิดแต่จักขุ-
สัมผัส ฯลฯ สัญญาเกิดแต่มโนสัมผัส ดังนี้ แล้วทรงแสดงว่า ชื่อว่า
สัญญาชั้น. และทรงประมวลสังขารนั้นทั้งหมด ทำให้เป็นกองแห่งเจตนา
อันเป็นไปในภุมิ ซึ่งทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ เหล่านี้นั้นนั่นแหละว่า เจตนา
เกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ เจตนาเกิดแต่มโนสัมผัส ดังนี้ แล้วทรงแสดงว่า
ชื่อว่า สังขารชั้น. และทรงประมวลวิญญาณนั้นทั้งหมดทำให้เป็นกองแห่ง
จิตอันเป็นไปในภุมิ ๔ ซึ่งทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ เหล่านี้นั้นนั่นแหละว่า

๑. รูป ๒๕ คือ อายุคณะภายในและภายนอก ๑๐ และสุขุมรูป ๑๕

๒. รูป ๘๖ คือ กรรมรูป ๖ ได้แก่ จักขุทสกะ โสต ฆาน ชิว กายทสกะ อิตถิภาวทสกะ
ปุริสภาวทสกะ รวม ๗๐ และสุพรัฏฐกรูป ๘ เกิดแต่ จิต อุดู อาหารรวม ๒๔ สัททรูป ๒
เกิดแต่จิตและอูด.

จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ วิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ
มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ดังนี้ แล้วทรงแสดงว่า ชื่อว่า วิญญาณชั้นนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ในอภิการแห่งชั้นนี้ ๕ นี้ รูปแม่ทั้งหมดที่เกิดจาก
สมุฏฐานทั้ง ๔ (คือ กรรม จิต อุด อาหาร) ชื่อว่า รูปชั้น เวทนา
ที่เกิดพร้อมกับจิต ๘๕ มีกามาวจรกุศลจิต ๘ เป็นต้น ชื่อว่า เวทนาชั้น
แม่สัญญาที่ชื่อว่า สัญญาชั้น ธรรมมีผัสสะเป็นต้น ก็ชื่อว่า สังขารชั้น
จิต ๘๕ ชื่อว่า วิญญาณชั้น ฟังทราบการกำหนดธรรมในชั้น ๕ แม่
อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อธิบายรูปชั้น

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้ามีความประสงค์จะทรงจำแนกแสดงรูปชั้น
เป็นต้นเหล่านั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า ตตถ กตโม รูปกฺขนุโ ในชั้น
๕ นั้น รูปชั้น เป็นไฉน ดังนี้.

ฟังทราบวินิจฉัยในชั้นวิภังค์นั้น ดังนี้

บทว่า ตตถ แปลว่า ในชั้น ๕ เหล่านั้น บทว่า กตโม เป็น
กเถตุกัมยตาปุจฺฉา. บทว่า รูปกฺขนุโ (รูปชั้น) เป็นบทแสดงธรรมที่
ทรงปุจฺฉา. พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงจำแนกรูปชั้นนั้นในบัดนี้ จึงตรัส
พระดำรัสมีอาทิว่า ยัม กิณฺหิ รูป (รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง). บรรดาบทเหล่านั้น
บทว่า ยัม กิณฺหิ (อย่างใดอย่างหนึ่ง) เป็นบทที่ทรงถือเอาโดยไม่เหลือ. บทว่า
รูป (รูป) เป็นบทกำหนดธรรมที่เกี่ยวข้อง ด้วยบทว่า ยัม กิณฺหิ รูป แม่
ทั้งสองอย่างนี้ ย่อมเป็นอันทรงทำการกำหนดเอารูปโดยไม่มีส่วนเหลือ.

ถามว่า ในรูปชั้นนั้น ธรรมที่ชื่อว่า รูป ด้วยอรรถว่าอะไร

ตอบว่า ที่ชื่อว่า รูป ด้วยอรรถว่า ย่อยยับ.

สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุไรพวกเธอจึงเรียกว่ารูปเล่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่รูปย่อมน้อยยับไปแล ฉะนั้นจึงเรียกว่ารูป รูปย่อมน้อยยับเพราะอะไร ? ย่อมน้อยยับเพราะความเย็นบ้าง ย่อมน้อยยับ เพราะความร้อนบ้าง ย่อมน้อยยับ เพราะความหิวบ้าง ย่อมน้อยยับ เพราะความหยาบบ้าง ย่อมน้อยยับ เพราะสัมผัสเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานบ้าง คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่รูปย่อมน้อยยับไปแล เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า รูป ดังนี้.

ในพระดำรัสเหล่านั้น คำว่า ก็ เป็นการอุปมา (ตามถึงเหตุ) อธิบายว่า พวกเธอเรียกรูปด้วยเหตุอะไร คือ ชื่อว่า รูปนั้น ด้วยเหตุอะไร. อติศัพท์ในบทว่า **รูปปติ** นี้เป็นศัพท์ยกเหตุขึ้นแสดง อธิบายว่า เพราะเหตุที่รูปย่อมน้อยยับ ฉะนั้น จึงชื่อว่า รูป. กับทว่า **รูปปติ** มีอธิบายว่า รูปย่อมกำเริบ อันปัจฉิมย่อมนกระหนบ อันปัจฉิมย่อมนเบียดเบียน ย่อมแตกสลาย โดยฐานะนี้มีประมาณเท่านี้ รูปเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ด้วยอรรถว่า ย่อมน้อยยับ ด้วยประการฉะนี้ แม้จะกล่าวว่ ชื่อว่า รูป ด้วยลักษณะที่ย่อมน้อยยับ ดังนี้ก็ควร เพราะรูปนี้มีการย่อมน้อยยับเป็นลักษณะ.

อนึ่ง พึงทราบวินิจฉัยในคำมีอาทิว่า **รูปย่อมน้อยยับไปเพราะความเย็นบ้าง** ดังนี้ ว่าด้วยความเย็นก่อน ความที่รูปย่อมน้อยยับไปปรากฏในโลกันตริกนรก. จริงอยู่ นรกหนึ่ง ๆ ในระหว่างทุก ๆ สามจักรวาล มีประมาณ ๘,๐๐๐ โยชน์ ซึ่งภายใต้ไม่มีแผ่นดิน เบื้องบนไม่มีพระจันทร์ พระอาทิตย์ไม่มีดวงประทีป ไม่มีแสงสว่างแห่งแก้วมณี มีคิมิตเป็นนิตย์ ชื่อว่า **โลกันตริกนรก** อรรถาพของสัตว์ผู้เกิดในโลกันตริกนรกนั้น มีประมาณ ๓ คาจตุ สัตว์เหล่านั้นจะมีเล็บทั้งหลายที่ยาวหนาเกาะที่เชิงเขา ห้อยหัวลงคูด่างคาว เมื่อใดมันเขยิบตัวไปถึงหัตถบาซของกันและกัน เมื่อนั้น พวกมันก็จะสำคัญว่า พวกเราได้

อาหารแล้วต่างก็พากันชวนขวยในสิ่งที่ตนว่าเป็นอาหารนั้น จึงไล่ตามกันไป
รอบ ๆ แล้ว พัดตกลงไปในน้ำที่รองแผ่นดิน เมื่อถูกลมเย็นพัดกระหน่ำอยู่
มันก็จะขาดตกลงในน้ำ เหมือนผลมะขามสุก ฉะนั้น. พอดตกลงเท่านั้น มัน
ก็มีหนังเอ็นเนื้อ กระจุก ถูกน้ำกรดเย็นกัดทำลายเป็นชิ้น ๆ เหมือนก้อนแป้ง
ที่เขาใส่ในน้ำมันเดือด ความย่อยยับไปแห่งรูปปรากฏในโลกันตริกนรก ด้วย
ความเย็นอย่างนี้. ความย่อยยับแห่งรูปนี้ปรากฏ ในประเทศทั้งหลายที่มีความ
เย็นเกิดแต่หิมะตก แม้มีแคว้น ชื่อว่า มหิสกะเป็นต้นก็เหมือนกัน เพราะสัตว์
ทั้งหลายในประเทศนั้น มีร่างกายถูกความเย็นทำลายตัดขาดแล้วย่อมถึงแม้ความ
สิ้นชีวิต ดังนี้.

ว่าด้วยความร้อน ความที่รูปย่อยยับไปปรากฏแล้ว ในอเวจิมหานรก
จริงอยู่ ในอเวจิมหานรคนั้น สัตว์นรกย่อมเสวยทุกข์ใหญ่ ในเวลาต้องกรรม
กรรมมีการให้นอนลงบนพื้นแผ่นดินโลหะ ที่ร้อนแล้วจงจำด้วยเครื่องจงจำ
๕ อย่างเป็นต้น.

ว่าด้วยความหิว ความที่รูปย่อยยับไปปรากฏแล้วในปิตติวิสัย (กำ
เนตเปรด) และในเวลาเกิดทุกข์ภัยจริงอยู่ พวกสัตว์ในกำเนตเปรด ชื่อว่า
เอามือถืออามิสอย่างใดอย่างหนึ่งใส่เข้าไปในปากมิได้มีตลอด ๒-๓ พุทธันดร
ภายในท้องเป็นเหมือนต้นไม้มิมีโพรงที่ไฟติดทั่วแล้ว ในเวลาเกิดทุกข์ภัย
ชื่อว่าสัตว์ทั้งหลาย ผู้ไม่ได้แม้เพียงน้ำข้าวแล้วถึงความตายไป นับประมาณมิได้.

ว่าด้วยความระหาย ความที่รูปย่อยยับไปปรากฏแล้วในอสุรกาย
ทั้งหลาย มีกาลกัญชิกาสูร เป็นต้น จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายในพวกกาลกัญชิกาสูร
เป็นต้นนั้น ย่อมไม่อาจได้หยาดน้ำเพียงยังหทัยให้ชุ่ม หรือเพียงให้เปียกชื้น
สิ้น ๒-๓ พุทธันดร แม้บางพวกที่ไปถึงแม่น้ำด้วยคิดว่า พวกเราจักดื่มน้ำ

ดังนี้ น้ำนั้นก็แห้งถึงความสำเร็จเป็นทรายแห้งแม่น้ำไป แม้นางพวกที่เล่นไปถึงมหาสมุทร มหาสมุทรก็กลายเป็นหินคาค สัตว์เหล่านั้นจึงซุบซิดถูกทุกข์มีกำลังบีบคั้นท่องเที่ยวไป.

ได้ยินว่า กาลกัญชिकासูรตนหนึ่ง ไม่สามารถทนความระหายได้จึงลงไปยังแม่น้ำใหญ่ทั้งลึกทั้งกว้างหนึ่งโยชน์ ในที่กาลกัญชिकासูรนั้น ลงไปแล้ว น้ำก็แห้งเป็นคว้นพลุ่งขึ้นเหมือนดินบนหินคาคอันร้อนจัดฉะนั้น. เมื่ออสุรกายนั้นได้ยินเสียงน้ำจึงวิ่งพล่านไปข้างโน้นข้างนี้อยู่นั้นแหละ ราตรีสว่างแล้ว. ในขณะนั้น พวกภิกษุ ๓ รูป ผู้เที่ยววิณฑบาตเป็นวัตรกำลังเที่ยวภิกขาจาร แต่เข้าตรู่เห็นเขาแล้วจึงถามว่า คุณก่อนสัพบุรุษ ท่านเป็นใคร อสุรกายนั้นตอบ ว่ากระผมเป็นเปรต ขอรับ.

พวกภิกษุ : ท่านแสวงหาอะไร ?

อสุรกาย : น้ำดื่ม ขอรับ.

พวกภิกษุ : แม่น้ำนี้เต็มฝั่ง ท่านไม่เห็นหรือ ?

อสุรกาย : ท่านขอรับ มันไม่สำเร็จแก่กระผม.

พวกภิกษุ : ถ้าอย่างนั้น ท่านจงนอนลงตรงหลังแม่น้ำเถิด พวกอาตมาจักเทน้ำลงในปากของท่าน. อสุรนั้นก็นอนหงายบนหาดทราย พวกภิกษุได้ช่วยกันเอาบาตร ๓๐ ใบตักน้ำมาเทลง ๆ ในปากของอสุรนั้น เมื่อภิกษุเหล่านั้นทำอยู่อย่างนี้ เวลาของภิกขาจารก็ใกล้เข้ามาแล้ว พวกภิกษุจึงพูดว่า ถึงเวลาภิกขาจารของพวกอาตมาแล้ว สัพบุรุษ ท่านได้ความพอใจบ้างไหม? อสุรนั้นตอบว่า ท่านขอรับ ถ้าว่า น้ำมีเพียงพายมือจากน้ำที่เทลงด้วยบาตร ๓๐ ใบของพระคุณเข้าไปในลำคอของกระผมด้วยการทำของคนได้ไซ้ ขอความพ้นจากอรรถาพรตอย่าได้มีเลย ดังนี้. ความย่อยยับไปแห่งรูปปรากฏแล้วในปิตติวิสัย เพราะความระหาย ด้วยประการฉะนี้.

ความที่รูปย่อยยับเพราะสัมผัสเหลือบเป็นต้น ปรากฏแล้วในประเทศทั้งหลายที่มากด้วยเหลือบและยุบเป็นต้น. อนึ่ง ในอธิการนี้ คำว่า เหลือบ ได้แก่ แมลงวันหัวเหลือบ. คำว่า มกสา ได้แก่ ยุงนั้นแหละ. คำว่า ลม พิงทราบด้วยอำนาจแห่งลมมีลมในที่อง และลมในเบื้องหลังเป็นต้น.

จริงอยู่ โรคลมเกิดขึ้นในร่างกายแล้วย่อมทำลายมือ เท้า และเบื้องหลังเป็นต้น ย่อมทำให้เป็นคนบอด ย่อมทำให้เป็นคนง่อย เป็นคนเปลี้ย.

บทว่า อาตโป (แดด) ได้แก่ ความร้อนของดวงอาทิตย์ ความที่รูปย่อยยับไปด้วยความร้อนนั้นปรากฏแล้วในทางกันดาร มีทะเลทรายเป็นต้น. ได้ยินว่า มีหญิงคนหนึ่งล้าหลังพวกเกวียนในเวลารাত্রีในทะเลทราย เมื่อพระอาทิตย์โคจรไปถึงกลางวัน ไม่สามารถจะวางเท้าที่ทรายกำลังร้อนได้ จึงยกกระเช้าลงจากศีรษะเหยียบ เมื่อไม่อาจขึ้นบนกระเช้า เพราะความร้อนยิ่งก็วางผ้าสาฎกบนกระเช้านั้นแล้วเหยียบ แม้ผ้าสาฎกนั้นร้อนทั่วแล้ว ก็จับลูกน้อยที่อุ้มมาให้นอนคว่ำเหยียบบนลูกน้อยที่กำลังร้องจ้ำอยู่ พร้อมกับลูกน้อยก็ได้ทำกาละในที่นั้นนั่นเอง เพราะความร้อนให้เราร้อนแล้ว.

คำว่า สิริสปปา (สัตว์เลื้อยคลาน) ได้แก่ สัตว์ทั้งหลายมีตัวยาว อยางใดอย่างหนึ่งเลื้อยไป ความที่รูปย่อยยับไปเพราะสัมผัสแห่งสัตว์เหล่านั้นบังเกิดพินทุทราบด้วยอำนาจในเวลาที่ถูกอสรพิษขบเอาเป็นต้น.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์จะรวมรูปแม่ทั้งหมดซึ่งมี ๒๕ และ ๘๖ ส่วน ที่ทรงรวบรวมไว้ด้วยบทว่า ยํ กิณฺณจฺจ รุปํ (รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง). เข้าในส่วนแห่งรูปที่เป็นอดีตเป็นต้นมาแสดง จึงตรัสคำว่า อตีต-ภาคปจฺจุปฺปนฺนํ (รูปเป็นอดีต เป็นอนาคต เป็นปัจจุบัน) ดังนี้ ต่อจากนั้น ทรงประสงค์จะจัดรูปนั้นนั้นแหละกระทำให้เป็นทุกกะ ๔ ทุกะมีอัมมัตต-

ทุกะเป็นต้นมาแสดง จึงตรัสคำมีอาทิว่า อชฺฐตฺตฺตฺ วา พหิทฺธา วา (รูปภายใน หรือรูปภายนอก) ดังนี้ ต่อจากนั้น เมื่อจะทรงประมวลรูปนั้นแม่ทั้งหมดที่ทรงกำหนดไว้ใน ๑๑ ส่วนแสดงรวมเป็นอันเดียวกัน จึงตรัสคำว่า ตเททฺทชฺฌํ (รูปนั้นรวมเป็นอันเดียวกัน) ดังนี้. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ตเททฺทชฺฌํ แยกออกเป็น ตํ เอกชฺฌํ. บทว่า อภิสถฺยญฺหิตฺวา แปลว่า ประมวลมา. บทว่า อภิสํชิปิตฺวา ได้แก่ ทำการย่อ คำนี้ ตรัสอธิบายไว้ว่า ก็รูปมีประการยังกล่าวแล้วนั้นแม่ทั้งหมด บัณฑิตเรียกว่ารูปขันธ์ เพราะรวมเป็นกองเดียวกันในภาวะอย่างเดียวกัน กล่าวคือความเป็นรูปที่ย่อยยับไปเป็นลักษณะ ดังนี้. ด้วยคำอธิบายนี้ ย่อมเป็นอันตรัสรูปแม่ทั้งหมดในลักษณะแห่งการย่อยยับไปนี้ว่า ชื่อว่า รูปขันธ์ เพราะความเข้าถึงความเป็นกอง ดังนี้ เพราะขึ้นชื่อว่า รูปขันธ์ อื่น นอกจากรูปหามีไม่. ก็รูป ฉันใด ธรรมมีเวทนาเป็นต้น ก็ชื่อว่า เวทนาขันธ์เป็นต้นฉันนั้น เพราะความเข้าถึงความเป็นกองในลักษณะมีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะเป็นต้น เพราะขึ้นชื่อว่า เวทนาขันธ์เป็นต้นอื่นนอกจากเวทนาเป็นต้น หามีไม่.

ว่าด้วยรูปเป็นอดีตเป็นต้น

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงจำแนกรูปที่ทรงจัดเข้าในโอกาสหนึ่ง ๆ ให้เป็นส่วน ๆ จึงตรัสคำมีอาทิว่า ตตฺถ กตมํ รูปํ อติตฺ ในรูปขันธ์นั้น รูปอดีต เป็นไฉน ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ตตฺถ เป็นบทสัจตมมีวิภัตติในมาติกาตาม ที่ทรงจัดตั้งไว้ในโอกาส ๑๑ อย่าง คำนี้ตรัสอธิบายว่า คำว่า รูปอดีต ที่ตรัสไว้ในมาติกาตามที่ทรงตั้งไว้โดยนัยมีอาทิว่า อตฺตทานาคตฺปจฺจุปฺปนฺนํ ดังนี้ รูปนั้นเป็นไฉน. บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในปุจฉาทันต์โดยอุบายนี้.

บททั้งหลายมีคำเป็นอาทิว่า **อดีต นิรุทุช** รูปใดล่วงไปแล้ว ดับ
ไปแล้ว ดังนี้ เป็นคำที่ตรัสไว้ในการพรรณนาบทบาทชณียอดีตติกะแห่งนิ-
เขปกัณฐ์นั้นแหละ.

คำว่า **จตุตาโร จ มหาภูตา** นี้เป็นคำแสดงสภาวะของรูปที่ตรัส
ว่า **อดีต** ดังนี้. อนึ่ง ในอธิการนี้ คำที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้ว นั้นใด คำที่
กล่าวไว้ในที่ทุกแห่งก็พึงทราบฉันนั้น. ด้วยคำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรง
แสดงมหาภูตรูป และรูปอาศัยมหาภูตรูปกระทำรูปนี้ให้เป็นรูปอดีตบ้าง กระทำ
รูปนี้ให้เป็นรูปอนาคตบ้าง ฯลฯ กระทำให้เป็นรูปไกลและใกล้บ้าง เพราะขึ้น
ชื่อว่ารูปอื่น นอกจากมหาภูตรูปและรูปที่อาศัยมหาภูตรูปแล้วหาไม่มี.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **อดีตเสน ลัคหิต** (รูปที่สงเคราะห์เข้าโดยส่วน
อดีต) ได้แก่ รูปที่สงเคราะห์โดยส่วนอดีตนั้นแหละ ทำการนับได้ มีอยู่. ถาม
ว่า **รูปอะไร ?** ตอบว่า มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ พึงทราบ
อรรถในที่ทั้งปวงอย่างนี้. แม้บทอธิบายรูปที่เป็นอนาคต และปัจจุบันก็มีเนื้อ
ความตามที่กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั้นแล.

ว่าด้วยรูป ๒ อย่าง

ก็รูปนี้ ที่ชื่อว่า เป็น **อดีต อนาคต ปัจจุบัน** มี ๒ อย่าง คือ

รูปโดยปริยายแห่งพระสูตร ๑

รูปโดยนิเทศพระอภิธรรม ๑.

ว่าโดยปริยายแห่งพระสูตร ทรงกำหนดรูปที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน
นั้นไว้ด้วยภพ จริงอยู่ รูปที่เกิดในภพอดีตจำเดิมแต่ปฏิสนธิ (ในภพปัจจุบัน)
หรือรูปที่เกิดแล้วในภพถัดไป หรือรูปที่เกิดแล้วในภพที่สุดแห่งแสนโกฏิกัป
ก็ตาม ทั้งหมดชื่อว่า **รูปอดีต** ทั้งนั้น. รูปที่จะเกิดในภพอนาคตจำเดิมแต่

จติแล้ว หรือรูปที่จะเกิดในภพถัดไป หรือรูปที่จะเกิดในที่สุด แห่งภพแสน โภฏิกัปก็ตาม ทั้งหมดชื่อว่า รูปอนาคต ทั้งนั้น. รูปที่กำลังเป็นไประหว่าง จติปฏิสนธิ (ตั้งแต่เกิดถึงตายในภพปัจจุบัน) ชื่อว่า **รูปปัจจุบัน**.

ส่วนในนิเทศแห่งพระอภิธรรม ทรงกำหนดรูปด้วยขณะ ด้วยว่าขณะ แห่งรูปมี ๓ อย่าง คือ อุปาทาขณะ (ขณะเกิด) ลลิตาขณะ (ขณะตั้งอยู่) ภัจจขณะ (ขณะดับ) รูปที่ถึงขณะทั้ง ๓ เหล่านี้แล้วดับไป หรือรูปที่ดับในขณะ ใด ๆ หรือรูปดับในขณะที่สุดแห่งแสน โภฏิกัปก็ตาม ทั้งหมด ชื่อว่า **รูปอดีต** นั้นแหละ รูปที่ยังไม่ถึงขณะทั้ง ๓ หรือยังไม่ถึงลักษณะแห่งจิตดวงหนึ่ง หรือ ยังไม่ถึงขณะในที่สุดแห่งแสน โภฏิกัปก็ตาม ทั้งหมด ชื่อว่า **รูปอนาคต** นั้นแหละ แต่รูปที่ถึงขณะทั้ง ๓ เหล่านี้แล้ว ชื่อว่า **รูปปัจจุบัน**.

ในปริยายแห่งพระสูตร และในนิเทศแห่งพระอภิธรรมนั้น แม้รูป นี้ จะเป็นการจำแนกตามพระสูตร (สุดตันตภาชนีย์) ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็ ฟังทราบว่าเป็นรูปที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน สำเร็จแล้ว โดย นิเทศแห่งพระอภิธรรมเท่านั้น ดังนี้.

อีกนัยหนึ่ง เพราะว่ารูปนี้ชื่อว่า รูปอดีต โดยส่วนทั้ง ๔ ด้วยอำนาจ อัทธา ๑ สันตติ ๑ สมัย ๑ ขณะ ๑ เป็นรูปอนาคตและเป็นรูปปัจจุบันก็โดย ส่วน ทั้ง ๔ เหมือนกัน.

ว่าด้วยอำนาจอัทธา ก่อน รูปในกาลก่อนแต่ปฏิสนธิในภพหนึ่งของ บุคคลหนึ่ง ชื่อว่า **รูปอดีต** รูปในบั้นปลายแต่จติ ชื่อว่า **รูปอนาคต** รูปในระหว่างทั้ง ๒ นั้น ชื่อว่า **รูปปัจจุบัน**. ว่าด้วยอำนาจสันตติ รูป ที่มีอตุเดียวกัน มีส่วนเสมอกันเป็นสมุฏฐาน และรูปที่มีอาหารอย่างเดียวกันเป็น สมุฏฐาน แม้กำลังเป็นไปอยู่ด้วยอำนาจเกิดสืบต่อมาแต่เบื้องต้น ชื่อว่า **รูป-**

ปัจจุบัน. รูปที่มีอุตุและอาหารไม่เสมอกับสมภูฐานซึ่งเกิดก่อนแต่รูปปัจจุบัน นั้น ชื่อว่า **รูปอดีต** รูปที่มีอุตุและอาหารไม่เสมอกันเป็นสมภูฐานเกิดหลังปัจจุบันชื่อว่า **รูปอนาคต** จิตตขรูป (คือรูปเกิดแต่จิต) มีวิถีเดียวกัน มี ชวนะเดียวกันและสมบัติเดียวกัน ชื่อว่า **รูปปัจจุบัน** จิตตขรูปที่เกิดก่อน รูปปัจจุบันนั้น ชื่อว่า **รูปอดีต** จิตตขรูปที่เกิดหลังรูปปัจจุบัน ชื่อว่า **รูปอนาคต.** รูปที่มีกรรมเป็นสมภูฐานไม่มีประเภทอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจ สันตติอย่างหนึ่งโดยเฉพาะ แต่พึงทราบประเภทรูปอดีตเป็นต้นของรูปที่มีกรรม เป็นสมภูฐานนั้นด้วยอำนาจเป็นรูปอุปถัมภ์อุตุขรูป อาหารขรูป จิตตขรูปเหล่านั้นนั้นแหละ. ว่าด้วยอำนาจสมัย รูปที่กำลังเป็นไปด้วยอำนาจการสืบต่อใน สมัยทั้งหลายมีรู ยาม เวลาเช้า เวลาเย็น กลางคืน และกลางวันเป็นต้นแต่ละ อย่าง สมัยนั้น ๆ ชื่อว่า **รูปปัจจุบัน.** รูปที่เกิดก่อนแต่สมัยนั้น ชื่อว่า **รูปอดีต** รูปที่เกิดหลังสมัยนั้น ชื่อว่า **รูปอนาคต.** ว่าด้วยอำนาจขณะ รูปที่นับเนื่อง ด้วยขณะทั้ง ๓ มีอุปาทาขณะ เป็นต้น ชื่อว่า **รูปปัจจุบัน.** รูปที่เกิดก่อนขณะ ทั้ง ๓ นั้นชื่อว่า **รูปอดีต** รูปที่เกิดหลังขณะทั้ง ๓ นั้น ชื่อว่า **รูปอนาคต.**

อีกอย่างหนึ่ง รูปที่มีกิจแห่งเหตุและปัจจัยผ่านไปแล้ว ชื่อว่า **รูปอดีต** รูปที่มีกิจแห่งเหตุสำเร็จแล้วแต่กิจแห่งปัจจัยที่ยังไม่สำเร็จ ชื่อว่า **รูปปัจจุบัน** รูปที่มีกิจทั้ง ๒ ยังไม่มาถึง ชื่อว่า **รูปอนาคต.** อีกอย่างหนึ่ง รูปที่เป็นไป ในขณะที่กิจของตน ชื่อว่า **รูปปัจจุบัน** รูปที่เป็นไปก่อนกิจของตนนั้นชื่อว่า **รูปอดีต** รูปที่จะเป็นไปในภายหลังกิจของตนนั้น ชื่อว่า **รูปอนาคต.** ก็ใน นิเทศแห่งรูปที่เป็นอดีตคิณะนี้ กล่าวด้วยขณะเป็นต้นเป็นกถาไม่อ้อมค้อม (โดยตรง) ที่เหลือยังมีปริยายอ้อมค้อม ในกถาทั้ง ๒ เหล่านี้ นิปปริยายกถา (กถาไม่อ้อมค้อม) ทรงประสงค์เอาในสุดตันตภาชนิยนี้. แม้นิเทศแห่งบท

รูปหมวดอชฌัตตทุกะมีเนื้อความตามที่กล่าวไว้ในนิเทศแห่งอชฌัตตติกะในหน-
หลังนั้นแหละ. รูปหายาเป็นต้นมีเนื้อความตามที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในการพรรณนา
รูปกัณท์นั้นแล.

ว่าด้วยนิเทศแห่งรูปหีนทุกะ (ข้อที่ ๖)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งรูปหีนทุกะ ต่อไป

บทว่า **เตสฺ เตสฺ สตุตฺตานํ** (ของสัตว์นั้นๆ) นี้เป็นนัญญูวิภัตติเป็น
ไปในสัตว์มาก เพราะเมื่อตรัสอยู่ว่า **ของสัตว์แม่อื่น ของสัตว์แม่อื่น**
ดังนี้ ตรัสอยู่ตลอดวันก็ดี ตลอดแสนกับก็ดี ก็ย่อมตรัสด้วยพระคำรัส (ว่า
ของสัตว์นั้น ๆ) มีประมาณเท่านี้เท่านั้น เพราะฉะนั้น พระศาสดาเมื่อจะทรง
กำหนดเอาสัตว์โดยไม่เหลือด้วยบททั้ง ๒ เท่านั้น จึงตรัสว่า **เตสฺ เตสฺ**
สตุตฺตานํ ดังนี้. ก็ด้วยบทมีประมาณเท่านี้ย่อมสำเร็จการแสดงถึงสัตว์อื่น ๆ
แม่ทั้งหมด.

บทว่า **อญฺญลาตํ** (ที่น่าคูหมั่น) คือ ที่เขาสบประมาณ. บทว่า
อวมญฺญลาตํ (น่าเหยียดหยาม) คือ รูปที่เขาเหยียดหยัน ซึ่งใคร ๆ รู้แล้วก็ไม่
ประกาศว่ารูปบ้าง. บทว่า **หีพิตํ** (น่าเกลียด) คือ รูปที่เขาขว้าง ที่เขาทิ้ง
ด้วยอรรถว่าไม่ควรถือเอา อาจารย์บางพวกกล่าวว่า รูปที่น่าเกลียด ดังนี้ก็มี.
บทว่า **ปริภฺรุตํ** (น่าคำหนิ) คือ รูปที่เขากำหนดด้วยคำพูดว่า ประโยชน์อะไร
ด้วยรูปนี้เล่า ดังนี้. บทว่า **อจิตฺตีกตํ** (ไม่น่ายกย่อง) คือ รูปที่ไม่น่า
เคารพ. บทว่า **หีนํ** (ทราม) คือ รูปที่ลามก. บทว่า **หีนมตํ** (รู้กันว่าทราม)
คือ รูปที่เขาู้กันว่าเลว ได้แก่ รูปที่เขากระทำให้ลามกรู้กัน. บทว่า **หีนสมฺมตํ**
(สมมติกันว่าทราม) คือ รูปที่เขาสมมติกันในโลกว่า ชั่วช้า หรือรูปที่คน
๑ บาลีเป็น อจิตฺตีกตํ

เลวทรามรู้จักกันดี เหมือนคนที่สัตว์มีคุณเป็นอาหารรู้จักกันดี. บทว่า อนิฏฐ์ (ไม่น่าปรารถนา) คือรูปที่ไม่น่ารัก หรือรูปที่เขาไม่แสวงหาเพื่อต้องการจะได้ ถ้าใคร ๆ จะพึงแสวงหารูปนั้น ก็พึงแสวงหาเถิด แต่ว่า รูปที่ไม่น่าปรารถนา นี้แหละเป็นชื่อของอารมณ์นั้น. บทว่า อกนุต (ไม่น่ารัก) คือรูปที่ไม่น่าปรารถนา หรือหาสิริมิได้. บทว่า อมนาปี (ไม่น่าชอบใจ) คือรูปที่ไม่ชุ่มชื่นใจจริงอยู่ รูปเช่นนั้นย่อมไม่ชุ่มชื่นใจ อีกอย่างหนึ่ง มีวิเคราะห์ว่า มนั อปฺปายติ วฑฺฒเตตีติ มนาปี น มนาปี อมนาปี แปลว่า รูปใด ย่อมยังใจให้เอิบอาบ คือให้ใจเจริญ เพราะเหตุนั้น รูปนั้น จึงชื่อว่า มนาปะ (ยังใจให้เอิบอาบ) รูปที่ไม่ยังใจให้เอิบอาบ ชื่อว่า อมนาปะ.

อีกอย่างหนึ่ง รูป ชื่อว่า ไม่น่าปรารถนา เพราะเว้นจากสมบัติ รูปที่ไม่น่าปรารถนานั้นมีอกุศลกรรมเป็นสมุฏฐานโดยส่วนเดียว ในบรรดารูปทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ที่ชื่อว่า อกนุต (รูปที่ไม่น่ารัก) เพราะไม่มีเหตุแห่งความสุข. ที่ชื่อว่า อมนาปี (รูปที่ไม่น่าชอบใจ) เพราะเป็นเหตุแห่งทุกข์.

บทว่า รูปา สหฺทา (รูปเสียง) เป็นต้นนี้เป็นคำแสดงสภาวะของรูปธรรมนั้น จริงอยู่ พระองค์ทรงจำแนกกามคุณ ๕ ที่ไม่น่าปรารถนาด้วยสามารถแห่งรูปที่เกิดจากอกุศลกรรมไว้ในบทนี้ เพราะว่า รูปที่เกิดแต่กุศลกรรม ชื่อว่า ไม่น่าปรารถนาหาไม่ รูปทั้งหมดที่เกิดแต่กุศลกรรมเป็นรูปที่น่าปรารถนาทั้งนั้น.

นิเทศแห่งบทรูปประณีต พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้ว แต่ในบทนี้ พระองค์ทรงจำแนกกามคุณ ๕ ที่น่าปรารถนาด้วยอำนาจแห่งรูปที่เกิดแต่กุศลกรรม. เพราะรูปที่เกิดแต่กุศลกรรม ชื่อว่า เป็นรูปที่ไม่น่าปรารถนาย่อมไม่มี รูปทั้งหมดน่าปรารถนาทั้งนั้น. ก็ในรูปเกิดแต่กรรม

ฉันใด แม้ในรูปทั้งหลายที่มีอตุเป็นสมุฏฐานเป็นต้นก็ฉันนั้น ย่อมมีความเป็นรูปที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา บัณฑิตพึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกเฉพาะอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ไว้ในทูกะนี้ ด้วยประการฉะนี้.

นี่เป็นกถามีอรรถเสมอกันของอาจารย์ทั้งหลายก่อน.

ส่วนอาจารย์วิคตทวาทีกล่าวว่า ขึ้นชื่อว่า อิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ที่พระองค์ทรงจำแนกไว้เฉพาะส่วนเดียวไม่มี พระองค์ทรงตรัสธรรมนั้นไว้ด้วยอำนาจความชอบใจของสัตว์นั้น ๆ เหมือนอย่างทีตรัสว่า **ดูก่อนมหาบพิตร** ที่สุดแห่งความพอใจแล อาตมากล่าวว่เป็นยอดในเบญจกามคุณ

ดูก่อนมหาบพิตร รูปเหล่านี้เป็นที่พอใจของบุคคลบางคน รูปเหล่านั้น ไม่เป็นที่พอใจของคนบางคน เขาดีใจ มีความดำริบริบูรณ์ด้วยรูปเหล่านี้ รูปอื่นจากนั้นจะยิ่งกว่า หรือประณีตกว่า เขาก็ไม่ปรารถนา รูปเหล่านั้นเป็นอย่างยิ่งสำหรับเขา รูปเหล่านั้นเป็นยอดเยี่ยมสำหรับเขา **ดูก่อนมหาบพิตรเสียงเหล่านี้...กลิ่นเหล่านี้...**

รสเหล่านี้...โณภูฏัพพะเหล่านี้ เป็นที่พอใจของคนบางคน โณภูฏัพพะเหล่านั้นเป็นที่พอใจของคนบางคน ไม่เป็นที่พอใจของคนบางคน* ดังนี้เป็นต้น. ด้วยพระดำรัสอย่างนี้ เพราะบุคคลคนหนึ่งยอมชอบใจยอมยินดียิ่ง ซึ่งรูปเป็นต้นเหล่านั้นนั้นแหละ เขาย่อมยังความโลภให้เกิดขึ้นในรูปเป็นต้นเหล่านั้น บุคคลคนหนึ่งยอมโกรธ ย่อมขัดเคือง ย่อมยังโทสะให้เกิดขึ้นในรูปเป็นต้นเหล่านั้น รูปเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมน่าปรารถนา ย่อมรักใคร่ ย่อมชอบใจแก่คนบางคน แต่ไม่เป็นที่น่าปรารถนา ไม่น่ารักใคร่ ไม่น่าพอใจแก่คนบางคน อนึ่ง บางคนยอมยึดถือโดยความเคารพว่า รูปเหล่านั้น

* ส. สภาวคฺค. เล่ม ๑๕ ๓๖๑/๑๑๗ (เนื้อความในอรรถหาหายไปมาก)

นำปรารถนา นำใคร นำชอบใจ แต่อีกคนหนึ่งถือเอารูปเหล่านั้นนั้น แผละโดย ไม่เคารพ ด้วยคิดว่ารูปเหล่านั้นไม่นำปรารถนา ไม่นำใคร ไม่นำชอบใจ ดังนี้ ฉะนั้น จึงชื่อว่า รูปที่เป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ที่ทรงจำแนกเฉพาะโดย เฉพาะจึงไม่มี. จริงอยู่ แม้ได้เดือนทั้งหลายก็ย่อมเป็นสิ่งนำปรารถนา นำใคร นำพอใจของพวกบุคคลผู้อยู่ปัจฉิมประเทศ แต่ว่าเป็นสิ่งน่ารังเกียจอย่างยิ่ง ของพวกที่อยู่ในมัชฌิมประเทศ อนึ่ง เนื้อของนกยูงเป็นต้น ย่อมเป็นสิ่งนำ ปรารถนาของบุคคลผู้อยู่ในมัชฌิมประเทศเหล่านั้น แต่เป็นที่เกลียดชังของ บุคคลนอกนี้ ดังนี้.

พึงถามท่านอาจารย์วิตถวาทีนั้นว่า ก็ท่านกล่าวว่า จึงชื่อว่า รูปที่ เป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกไว้เฉพาะอย่าง ไม่มีดังนี้หรือ อาจารย์วิตถวาทีนั้นก็จะพูดว่า ใช่แล้วกระหมกกล่าวว่าไม่มี ดังนี้. แล้วถามปัญหาเหมือนอย่างนั้นนั้นแหละอีก ๓ ครั้ง แล้วควรถามว่า ธรรมคา พระนิพพานเป็นอิฏฐารมณ์หรืออนิฏฐารมณ์ ดังนี้. อาจารย์วิตถวาทีเมื่อ ทราบก็จะบอกว่า เป็นอิฏฐารมณ์. ก็ถ้าอาจารย์วิตถวาทีนั้นไม่ฟังตอบ อาจารย์สกวาก็ไม่ฟังบอกว่า พระนิพพานเป็นอิฏฐารมณ์อย่างเดี๋ยวก่อน พึง กล่าวต่อไปว่า ก็ท่านปรารถนาความขื่อนี้ว่า บุคคลคนหนึ่ง เมื่อมีใคร ๆ กล่าวถึงคุณของพระนิพพานอยู่ ก็โกรธแล้วถามว่า ท่านกล่าวชมพระนิพพาน ในนิพพานนั้นมีข้าน้ำ มีระเบียบดอกไม้ของหอม เครื่องลูบไล้ มีที่นอน เครื่องนุ่งห่ม มีกามคุณ ๕ สำเร็จพร้อมแล้วหรือ เมื่อเขากล่าวว่าไม่มี ก็จะพึง กล่าวว่ อย่าเลยด้วยนิพพานของท่าน เมื่อบุคคลนั้นกล่าวสรรเสริญนิพพาน อยู่ต่อไป ก็โกรธเอามืออุดหูทั้ง ๒ เสียดังนี้ มิใช่หรือ? ก็ด้วยอำนาจความ ขื่อนี้ นิพพานในวาทะของท่านจะชื่อว่า เป็นอนิฏฐารมณ์ก็ตามที่ ถึงอย่างนั้น

ใคร ๆ ก็ไม่พึงถือเอานิพพานนั้นว่าเป็นอนิฏฐารมณีนั่น เพราะบุคคลนี้ ย่อมกล่าวด้วยความสำคัญอันวิปริตว่า ก็อารมณ์นั้นนั่นแลเป็นที่น่าปรารถนา แก่คนบางคน ไม่น่าปรารถนาแก่บางคนด้วยความจำอันวิปลาส แต่อารมณ์ที่ น่าปรารถนา และไม่น่าปรารถนา ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสจำแนกไว้เฉพาะ อย่างมีอยู่ ดังนี้.

ถามว่า พระองค์ทรงจำแนกด้วยอำนาจใคร ?

ตอบว่า ด้วยอำนาจของสัตว์ผู้ปานกลาง.

จริงอยู่ อิฏฐารมณฺ์และอนิฏฐารมณฺ์นี้ พระองค์นี้ได้ทรงจำแนกด้วย อำนาจแห่งอิสรชนผู้ใหญ่ยิ่งเช่นพระเจ้ามหาสมมต พระเจ้ามหาสุทฺถสชนะและ พระเจ้าธรรมมาโสกราชเป็นต้น เพราะชนเหล่านั้นมีอารมณ์ แม้ควรเป็นทิพย์ ที่ไม่น่าพึงใจปรากฏอยู่ ทั้งมิได้ทรงจำแนกด้วยอำนาจแห่งบุคคลผู้มีทุกข์ยาก อย่างยิ่งซึ่งหาข้าวและน้ำได้โดยยาก เพราะชนผู้มีทุกข์ยากอย่างยิ่งเหล่านั้น แม้แต่ข้าวปลายเกรียนที่เหลือ แม้รสเนื้อเน่า ก็เป็นอาหารอร่อยยิ่ง เช่นกับ อมตรส. แต่พระองค์ทรงจำแนกด้วยอำนาจแห่งชนชั้นกลาง เช่นหัวหน้าหมู่ มหาอำมาตย์ เศรษฐี กุฎุมภี และพ่อค้าเป็นต้นบางคราวได้อยู่ซึ่งอิฏฐารมณฺ์ บางคราวก็ได้อนิฏฐารมณฺ์ เพราะชนชั้นกลางเห็นปานนี้ย่อมอาจเพื่อกำหนด อิฏฐารมณฺ์และอนิฏฐารมณฺ์ได้.

แต่พระจุฬายกเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า ธรรมดาว่าอิฏฐารมณฺ์ และอนิฏฐารมณฺ์กำหนดได้ด้วยอำนาจวิบากเท่านั้น ไม่ใช่กำหนดด้วยอำนาจ ชวนจิต แต่ชวนจิตย่อมยินดีในอิฏฐารมณฺ์ ย่อมยินร้ายในอิฏฐารมณฺ์ ย่อม ยินดีในอนิฏฐารมณฺ์ ย่อมยินร้ายในอนิฏฐารมณฺ์นั่นแหละ ด้วยสัญญาวิปลาส ดังนี้. ก็อิฏฐารมณฺ์และอนิฏฐารมณฺ์นี้ย่อมกำหนดด้วยอำนาจแห่งวิบาก

โดยส่วนเดียวเท่านั้น เพราะใคร ๆ ไม่อาจลวงวิบากจิตได้ ถ้าอารมณ์เป็น อารมณ์ที่น่าปรารถนา กุศลวิบากย่อมเกิดขึ้น ถ้าเป็นอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา อกุศลวิบากก็ย่อมเกิดขึ้น. จริงอยู่ พวกมิจฉาทิฐิเห็นพระพุทธเจ้า หรือ พระสงฆ์ หรือเห็นอารมณ์อันโอฬารมีมหาเจดีย์เป็นต้นย่อมปิดตาเสีย ย่อมถึง โทมนัส ฟังเสียงแสดงธรรมก็ย่อมอุดหูเสียแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น วิญญาณ ทั้งหลายมีจักขุวิญญาณ และโสตวิญญาณเป็นต้นของพวกมิจฉาทิฐิเหล่านั้น ย่อมเป็นกุศลวิบากเท่านั้น. สัตว์ทั้งหลายกินคุณมีสุกกรเป็นต้นสูดกลิ่นคุณแล้ว ก็เกิดความดีใจว่า เราจักได้เกี่ยวกิน คังนี้จริง ถึงอย่างนั้นในการเห็นคุณ จักขุวิญญาณของพวกมันก็เป็นอกุศลวิบากเท่านั้น ในการสูดกลิ่น ฆานวิญญาณ ของมันก็เป็นอกุศลวิบาก ในการลิ้มรส จิวหาวิญญาณของมันก็เป็นอกุศลวิบาก นั้นแหละ สุกกรที่ถูกมัดให้นอนบนที่นอนอันประเสริฐย่อมส่งเสียงร้องดัง แต่ โทมนัสของมันย่อมเกิดในชวันจิตเท่านั้นด้วยสัญญาวิปลาส กายวิญญาณของมันย่อมเป็นกุศลวิบากเท่านั้น.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะความที่อารมณ์นั้นเป็นอิฏฐารมณ์.

อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบความที่อารมณ์น่าปรารถนา และไม่น่าปรารถนา แม้ด้วยอำนาจทวาร. จริงอยู่ กองคุณที่เป็นดังโคลนเลนมีสัมผัส เป็นสุข เป็นอนิฏฐารมณ์ในจักขุทวารและฆานทวาร เป็นอิฏฐารมณ์ในกายทวาร. เมื่อพระเจ้าจักรพรรดิถูกโอบด้วยแก้วมณี ถูกทำให้สะดุ้งบนหลาวทองคำ แก้วมณีและหลาวทองคำเป็นอิฏฐารมณ์ในจักขุทวาร เป็นอนิฏฐารมณ์ในกายทวาร. เพราะเหตุไร ? เพราะการเกิดขึ้นแห่งทุกข์ใหญ่. อิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ อย่างนี้ย่อมกำหนดด้วยวิบากเท่านั้นโดยส่วนเดียว.

ในคำว่า **ตตฺวาปน** (ได้แก่ตั้งตั้งวาปนกนัย) นี้บัณฑิตไม่พึงแล
คูนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง. เพราะในที่นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ทรงแยกอรรถให้
เข้าใจด้วยสมมติ ทรงแยกให้เข้าใจ ด้วยบุคคล เพราะฉะนั้นด้วยอำนาจตั้งตั้ง
วาปนกนัยนั้นแหละ. พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสความที่รูปทราม และรูป
ประณีต เพราะอาศัยการเปรียบเทียบ โดยเฉพาะบุคคล.

จริงอยู่ รูปของพวกสัตว์นรก ชื่อว่า รูปทรามถึงที่สุด เพราะเทียบ
กับรูปของพวกสัตว์นรคนั้น รูปของนาคและสุบรรณในสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย
ชื่อว่า ประณีต. รูปของนาคและสุบรรณเหล่านั้นยังเป็นรูปทราม เพราะเทียบ
กับรูปเปรต รูปเปรตทั้งหลาย จึงชื่อว่า ประณีต. รูปแม่ของเปรตเหล่านั้น
ก็ยังเป็นรูปทรามเพราะเทียบกับรูปชาวชนบทนั้น รูปของชนชาวชนบทจึงชื่อ
ว่าประณีต. รูปแม่ของชนชาวชนบทเหล่านั้น ก็ยังเป็นรูปทรามเพราะเทียบกับ
รูปนายบ้าน รูปของนายบ้านทั้งหลาย จึงชื่อว่าประณีต. รูปแม่ของพวกนาย
บ้านเหล่านั้น ก็ยังเป็นรูปทรามเพราะเทียบกับรูปของเจ้าประเทศราช รูปของ
เจ้าประเทศราชทั้งหลายจึงชื่อว่าประณีต. รูปแม่ของเจ้าประเทศราชเหล่านั้น
ก็ยังเป็นรูปทรามเพราะเทียบกับรูปพระเจ้าจักรพรรดิ รูปของพระเจ้าจักรพรรดิ
จึงชื่อว่า ประณีต. รูปแม่ของพระเจ้าจักรพรรดิเหล่านั้นก็ยังเป็นรูปทรามเพราะ
เทียบกับรูปของกุมเทวดา รูปของพวกกุมเทวดา จึงชื่อว่า ประณีต. รูปแม่
ของพวกกุมเทวดาเหล่านั้นยังเป็นรูปทราม เพราะเทียบกับรูปท้าวจาคุมหา-
ราช รูปของท้าวจาคุมหาราช จึงชื่อว่า ประณีต. รูปแม่ของท้าวจาคุมหาราช
เหล่านั้นก็ยังเป็นรูปทรามเพราะเทียบกับรูปของพวกเทพชั้น ดาวดึงส์ รูปของ
๑. หมายถึงนัยที่กล่าวสรุปเพื่อความเฉพาะเรื่องนั้น ๆ
๒. คำว่าสมมติก็คือบัญญัติแต่กว้างมาก ส่วนบุคคลเป็นเฉพาะอุปาทาบัญญัติ ในพระอภิธรรม
คำว่า บุคคล กับคำว่า สัตว์ เป็นไวยากรณ์กัน.

พวกเทพชั้นดาวดึงส์ จึงชื่อว่า ประณีต. ฯลฯ ก็รูปของพวกเทพชั้นออกนิษฐ์
ชื่อว่า ประณีตถึงที่สุด.

ว่าด้วยนิเทศแห่งรูปทุกรูป

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งรูปทุกรูป (รูปไกลรูปไกล) ต่อไป.

รูปที่เป็นอดีตินทรีย์เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกไว้ในหน
หลังนั้นแหละ แต่ในทูกะนี้ ตรัสสุขุมรูป (รูปละเอียด) ว่าเป็นทุเรรูป (รูป
ไกล) เพราะเป็นรูปที่มีลักษณะเข้าใจได้ยาก ด้วยอรรถว่ากำหนดเป็นอารมณ์
ได้ยาก ตรัสโอพาริกรูป (รูปหยาบ) ว่าเป็นสันติกรูป (รูปไกล) เพราะเป็น
รูปที่มีลักษณะเข้าใจได้ง่าย ด้วยอรรถว่ากำหนดเป็นอารมณ์ได้ง่าย. พระผู้มี
พระภาคเจ้ามิได้ทรงประกอบว่า รูปนี้ เรียกว่ารูปไกล แม้ในที่ทรงประกอบ
อันมีกวมิงการาหารเป็นที่สุดนั้นแหละ เพราะเหตุไร เพราะชื่อว่า รูปไกลมี
๒ อย่าง คือ ไกลโดยลักษณะ และ ไกลโดยโอกาส.

ในรูปไกลทั้ง ๒ นั้น มิได้ตรัสคำว่า รูปไกล ไว้โดยลักษณะ
แต่ตรัสรูปไกลนั้นไว้โดยโอกาส เพราะฉะนั้น จึงไม่ตรัสว่า รูปไกลไว้ พระ
ผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงประสงค์จะแสดงโอพาริกรูปว่าเป็นรูปไกลโดยโอกาสจึง
ตรัสคำมีอาทิว่า ยัม วา ปนญญปิ (ก็หรือว่า รูปแม้อื่นใดมีอยู่). แม้ในนิเทศ
แห่งสันติกบท ก็มีนัยนี้แหละ.

ในพระบาลีนั้น บทว่า อนาสนุเน แยกบทเป็น น อาสนุเน ได้
แก่ ในที่ไม่ไกลเสีย. บทว่า อนุปกฏฐะ แปลว่า ในที่ไม่ไกลชิด. บทว่า
ทูเร แปลว่า ในที่ไกล. บทว่า อสนุติเก แปลว่า ในที่ไม่ใช่ไกล. บทว่า
อิทัง วุจฺจติ รูปุ ทูเร (นี้เรียกว่ารูปไกล) นี้ ตรัสสุขุมรูป ๑๕ อย่าง เรียกว่า

รูปไกล โดยลักษณะ แต่ตรัสโอพาริกรูป ๑๐ อย่าง เรียกว่า **รูปไกลโดยโอกาส** ด้วยอำนาจเววาปนกนัย นิเทศแห่งสันติกบถมีเนื้อความง่ายทั้งนั้น.

บทว่า **อิท วุจจติ รูป สนฺติเก** (นี้เรียกว่ารูปไกล) นี้ตรัสโอพาริกรูป ๑๐ อย่าง เรียกว่า **รูปไกลโดยลักษณะ** แต่ตรัสสุขุมรูป ๑๕ อย่าง เรียกว่า **รูปไกลโดยโอกาส** ด้วยอำนาจเววาปนกนัย.

ถามว่า ก็รูปที่ชื่อว่าไกลและไกลด้วยอำนาจโอกาสตั้งแต่ไหน ?

ตอบว่า เมื่อบุคคลพูดอยู่ด้วยถ้อยคำปรกติ ๑๒ ศก ชื่อว่าอุปจารคือไกลต่อการฟัง รูปภายในแห่งอุปจารคือไกลต่อการฟังนั้น ชื่อว่า **รูปไกล** เกินจากนั้นไป ชื่อว่า **รูปไกล**. บรรดารูปไกลและไกลนั้น **สุขุมรูป** มีอยู่ในที่ไกล ชื่อว่าเป็นรูปไกลแม้โดยลักษณะ แม้โดยโอกาส แต่สุขุมรูปที่มีอยู่ในที่ไกล ชื่อว่า เป็นรูปไกลโดยโอกาสเท่านั้น ไม่ชื่อว่าไกลโดยลักษณะ. โอพาริกรูป ที่มีอยู่ในที่ไกล ชื่อว่าเป็นรูปไกลแม้โดยลักษณะ แม้โดยโอกาส. โอพาริกรูปที่มีอยู่ไกล ชื่อว่าเป็นรูปไกลโดยโอกาสอย่างเดียว ไม่ใช่ไกลโดยลักษณะ.

ในคำว่า **ตํ ตํ วาปน** นี้ไม่พึงดูนัยที่มีข้างต้น เพราะนัยข้างต้นเป็นนัยที่ทรงแยกเสร็จแล้ว แต่ในที่นี้มีได้ทรงแยกรูปไกลโดยลักษณะ ทรงแยกรูปไกลโดยโอกาสอย่างเดียว เพราะทรงแสดงรูปไกลและไกลโดยการเทียบเคียงกันในชั้นวิภังคนิเทศนี้.

จริงอยู่ รูปของตน ชื่อว่า **รูปไกล** รูปของคนอื่นแม้เกิดภายในท้อง ก็ชื่อว่า **รูปไกล**. รูปของคนอื่นที่เกิดในท้อง ชื่อว่า **รูปไกล** รูปของบุคคลอื่นที่อยู่ภายนอก ชื่อว่า **รูปไกล**. รูปของบุคคลอื่นผู้นอนเตียงเดียวกัน ชื่อว่า **รูปไกล** รูปของบุคคลอื่นผู้ยืนอยู่ภายนอกหน้ามุข ชื่อว่า **รูปไกล**

รูปภายในบริเวณ ชื่อว่า รูปใกล้ รูปภายนอกบริเวณ ชื่อว่า รูปไกล รูปภายในสังฆาราม ชื่อว่า รูปใกล้ รูปภายนอกสังฆาราม ชื่อว่า รูปไกล. รูปภายในสีมา ชื่อว่า รูปใกล้ รูปนอกสีมา ชื่อว่า รูปไกล. รูปภายในเขตบ้าน ชื่อว่ารูปใกล้ รูปนอกเขตบ้าน ชื่อว่า รูปไกล. รูปในภายในชนบท ชื่อว่า รูปใกล้ รูปภายนอกชนบท ชื่อว่า รูปไกล. รูปภายในรัชสีมา ชื่อว่า รูปใกล้ รูปนอกรัชสีมา ชื่อว่ารูปไกล รูปภายในสมุทรร ชื่อว่า รูปใกล้ รูปภายนอกสมุทรร ชื่อว่า รูปไกล. รูปภายในจักรวาล ชื่อว่า รูปใกล้ รูปภายนอกจักรวาล ชื่อว่า รูปไกล ดังนี้.

นี่นิเทศแห่งรูปชั้น จบ

๒. เวทนาชั้นนิเทศ (บาลีข้อที่ ๘)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งเวทนาชั้นเป็นต้น ต่อไป.

ข้าพเจ้าจักเว้นบทเหมือนกับบทที่กล่าวไว้ในหนหลังแล้วพรรณนาเฉพาะบทที่ยังมิได้พรรณนาเท่านั้น.

บทว่า ยา กาจิ เวทนา (เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง) ได้แก่ ทรงถือเอาเวทนาอันเป็นไปในภูมิ ๔. บทว่า สุขา เวทนา เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเพื่อแสดงเวทนาอธิบายไว้ด้วยอำนาจ เวทนาอดีตเป็นต้นโดยสภาวะ.

ในบรรดาสุขเวทนาเป็นต้นเหล่านั้น สุขเวทนาทางกายและสุขเวทนาทางใจมีอยู่ ทุกขเวทนาทางกายและทุกขเวทนาทางใจก็มีอยู่เหมือนกัน. ส่วนอทุกขมสุขเวทนาที่ตรัสว่าเป็นไปทางกายโดยปริยายหมายถึงกายคือประสาทมีจักขุเป็นต้นมีอยู่ เป็นไปทางใจก็มีอยู่. ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น เวทนาที่เป็นไปทางกายแม้ทั้งหมดเป็นกามาพจร ทุกขเวทนาทางใจก็เป็นกามาพจรเหมือนกัน แต่สุขเวทนาเป็นไปทางใจเป็นไปในภูมิ ๓ อทุกขมสุขเวทนาเป็น

ไปในภูมิ ๔ พึงทราบความที่เวทนาแม้มีประการทั้งหมดนั้นเป็นอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจสันตติ และด้วยอำนาจขณะเป็นต้น.

บรรดาเวทนาเหล่านั้น ว่าด้วยอำนาจสันตติ เวทนาที่นับเนื่องใน วิธีเดียวกัน ในขณะเดียวกัน ในสมบัติเดียวกัน และเป็นไปโดยประกอบ ในอารมณ์เดียวกัน ชื่อว่า เวทนาปัจจุบัน เวทนามาก่อนปัจจุบัน ชื่อว่า เวทนาอดีต เวทนาหลังปัจจุบัน ชื่อว่า เวทนาอนาคต. ว่าด้วยอำนาจขณะเป็นต้น เวทนาที่นับเนื่องด้วยขณะทั้ง ๓ คือเวทนาที่ถึงท่ามกลางของเบื้องต้น และเบื้องปลายและกำลังทำกิจของตนอยู่ ชื่อว่า เวทนาปัจจุบัน เวทนามาก่อนนั้น ชื่อว่า เวทนาอดีต เวทนาหลังปัจจุบันนั้น ชื่อว่า เวทนาอนาคต. ใน อริการนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงนำนิเทศนี้หมายเอา ความที่เวทนาอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจขณะเป็นต้น.

ว่าด้วยนิเทศเวทนาหยาบและละเอียด

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศเวทนาหยาบและละเอียด ต่อไป.

บทว่า อกุสลา เวทนา (อกุศลเวทนา) เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเพื่อทรงแสดงความเป็นเวทนาหยาบและละเอียดโดยชาติ. บทว่า ทุกขา เวทนา โอฬาริกา (ทุกขเวทนาเป็นเวทนาหยาบ) เป็นต้น ตรัสเพื่อทรง แสดงเวทนาหยาบและละเอียดโดยสภาวะ. บทว่า อสมาปนฺนุสฺส เวทนา (เวทนาของผู้ไม่เข้าสมบัติ) เป็นต้น ตรัสเพื่อทรงแสดงความเป็นเวทนาหยาบ และละเอียดโดยบุคคล. บทว่า ฐาสวา (เวทนาที่มีอาสวะ) เป็นต้น ตรัส เพื่อทรงแสดงความเป็นเวทนาหยาบและละเอียดโดยโลกิยะและโลกุตระ.

บรรดาเวทนาเหล่านั้น เวทนาที่เป็น อกุศลก่อน ชื่อว่า เป็น เวทนาหยาบ ด้วยอรรถว่ารำคาญใจ และด้วยอรรถว่ามีทุกข์เป็นวิบาก.

เวทนาที่เป็นกุศล ชื่อว่า เวทนาละเอียด ด้วยอรรถว่าไม่มีความกระวนกระวาย และด้วยอรรถว่ามีสุขเป็นวิบาก เวทนาที่เป็นอัพยากถุต ชื่อว่า เวทนาละเอียด ด้วยอรรถว่าไม่มีความอดุทธาหะและด้วยอรรถว่าไม่มีวิบาก. เวทนาที่เป็นกุศล และเวทนาที่เป็นอกุศล ชื่อว่า เวทนาหยาบ ด้วยอรรถว่าไม่อดุทธาหะ และด้วยอรรถว่ามีวิบาก. เวทนาที่เป็นอัพยากถุต ชื่อว่า เวทนาละเอียด โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ.

ทุกขเวทนา ชื่อว่า เวทนาหยาบ ด้วยอรรถว่าไม่มีความยินดี และด้วยอรรถว่าเป็นทุกข์. สุขเวทนา ชื่อว่า เวทนาละเอียด ด้วยอรรถว่ามีความยินดีและด้วยอรรถว่าเป็นสุข. อทุกขมสุขเวทนา ชื่อว่า เวทนาละเอียด ด้วยอรรถว่าสงบ และด้วยอรรถว่าประณีต. สุขและทุกขเวทนา ชื่อว่า เวทนาหยาบ ด้วยอรรถว่าห้วนไหวและด้วยอรรถว่าแผ่ออกไป. จริงอยู่ แม้สุขเวทนา ก็ย่อมห้วนไหวย่อมแผ่ออกไป แม้ทุกขเวทนาจึงเหมือนกันเพราะสุขเวทนาเมื่อเกิดย่อมยังสรีระทั้งสิ้นให้ห้วนไหว ให้กระเพื่อม ให้ชุ่มฉ่ำ ให้มัวเมา ให้ยินดีเกิดขึ้น จุจรคอยู่ด้วยหมอน้ำเย็น. ทุกขเวทนาเมื่อเกิดขึ้นย่อมเป็นช่วงเวลาที่ไม่สบายร้อนไว้ภายใน และจุจเอาคบเพลิงหญ้าเผาอยู่ภายนอกเกิดขึ้น. แต่อทุกขมสุขเวทนา ชื่อว่า เวทนาละเอียดโดยนัยที่กล่าวแล้ว.

ก็เวทนาของบุคคลผู้ไม่เข้าสมาบัติ ชื่อว่า เวทนาหยาบ เพราะความที่บุคคลนั้น มีจิตซัดส่ายไปในอารมณ์ต่าง ๆ เวทนาของบุคคลผู้เข้าสมาบัติ ชื่อว่า เวทนาละเอียด เพราะบุคคลนั้นประพฤตินิมนิตมีอารมณ์สงบ. เวทนามีอาสวะ ชื่อว่า เวทนาหยาบ เพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ เป็นเหตุ ขึ้นชื่อว่า วาระแห่งอาสวะ ย่อมเป็นสภาพหยาบอย่างเดียว. เวทนาไม่มีอาสวะ ชื่อว่า เวทนาละเอียด โดยปริยายตรงกันข้ามกับคำที่กล่าวแล้ว.

ว่าด้วยมติของอาจารย์

บรรดาเวทนาหยาบและละเอียดเหล่านั้น อาจารย์รูปหนึ่งไม่ฉลาดใน กุศลตีกะ ไม่ฉลาดในเวทนาตีกะ อาจารย์นั้นประสงค์จะรักษากุศลตีกะยอมทำ ลายเวทนาตีกะ ประสงค์จะรักษาเวทนาตีกะยอมทำลายกุศลตีกะ. อาจารย์รูป หนึ่งประสงค์จะรักษาตีกะยอมทำลายกรรมภูมิอื่น. อาจารย์รูปหนึ่งยอมไม่ทำลาย อย่างไม่ ? ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในเวทนาตีกะว่า สุขเวทนา และทุกข เวทนา เป็นเวทนาหยาบ อทุกขมมสุขเวทนาเป็นเวทนาละเอียดดังนี้ พระดำรัส นั้น อาจารย์รูปหนึ่งยอมคัดค้านว่า อทุกขมมสุขเวทนาทั้งหมดมิใช่เวทนาละเอียด เพราะอทุกขมมสุขเวทนานั้น เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากตก็มี บรรดาอทุกขมมสุขเวทนา ๓ ชนิดนั้น เวทนาที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นเวทนา หยาบ เวทนาที่เป็นอัพยากตเป็นเวทนาละเอียด เพราะเหตุไร ? เพราะความ ที่เวทนานั้นมาในพระบาฬีหมวดกุศลตีกะ ด้วยอาการอย่างนี้ อาจารย์นั้น ชื่อ ว่า รักษากุศลตีกะ แต่ทำลายเวทนาตีกะ.

แม้พระดำรัสใดที่ตรัสไว้ในกุศลตีกะว่า กุศลเวทนาและอกุศลเวทนา ชื่อว่า เวทนาหยาบ อัพยากตเวทนาชื่อว่า เวทนาละเอียด ดังนี้ พระดำรัส นั้น อาจารย์รูปหนึ่งก็คัดค้านว่า อัพยากตเวทนาทั้งหมดไม่ใช่เวทนาละเอียด เพราะอัพยากตเวทนานั้นเป็นสุขก็มี เป็นทุกข์ก็มี ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็มี. บรรดาอัพยากตเวทนา ๓ ชนิดนั้น อัพยากตเวทนาที่เป็นสุขและเป็นทุกข์เป็น เวทนาหยาบ อัพยากตที่เป็นอทุกขมมสุขเป็นเวทนาละเอียด เพราะเหตุไร ? เพราะความที่อัพยากตเวทนานั้นมาในพระบาฬีในเวทนาตีกะ ด้วยอาการอย่างนี้ เวทนาตีกะเป็นอันอาจารย์นั้นรักษาแล้ว แต่ทำลายกุศลตีกะ.

ก็อาจารย์ผู้ไม่เหลียวแลดูเวทนาตีกะในที่แห่งกุศลตีกะมาแล้ว ไม่แลดู กุศลตีกะในที่แห่งเวทนาตีกะมาแล้ว กล่าวซึ่งความที่เวทนาหยาบและเวทนา-

ละเอียด โดยลักษณะแห่งกุศลดิเกของธรรมมีกุศลเป็นต้น โดยลักษณะแห่ง
เวทนาดิเกของเวทนามีสุขเป็นต้น ชื่อว่า **ย่อมไม่ทำลาย.**

อีกอย่างหนึ่ง ในพระคำรัสที่ตรัสในกุศลดิเกว่า เวทนาที่เป็นกุศล
และอกุศลเป็นเวทนาหยาบ อภัยกตเวทนาเป็นเวทนาละเอียด ดังนี้ อาจารย์
รูปหนึ่งย่อมกล่าวว่า เวทนาที่เป็นกุศลแม้เป็นโลกุตรเวทนาจึงชื่อว่า เวทนา
หยาบ เวทนาที่เป็นวิบากโดยที่สุดแม้เวทนาที่เกิดพร้อมกับทวิปัญญวิญญาณ
ชื่อว่า เวทนาละเอียด ดังนี้ อาจารย์นั้นกระทำโลกุตรเวทนาอันสงบ
ประณีตเห็นปานนี้ ให้ชื่อว่า เวทนาหยาบ กระทำอยู่ซึ่งเวทนาอันสัมปยุต
ด้วยทวิปัญญวิญญาณอันเป็นเหตุกะอันตรามเวลา ให้ชื่อว่า เวทนาละเอียด
ประสงค์จะรักษาดิเก ดังนี้ ชื่อว่า **ย่อมทำลายธรรมภูมิอื่น.** แต่อาจารย์
ผู้กล่าวประกอบกุศลในภูมินั้น ๆ กับด้วยวิบากในภูมินั้น ๆ ชื่อว่า **ย่อมไม่
ทำลาย.**

บรรดานัยเหล่านั้น มีนัยที่พึงทราบดังต่อไปนี้

จริงอยู่ อาจารย์ผู้กล่าวโดยทำนองนี้ว่า ก็เวทนาที่เป็นกามาวจรกุศล
เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นกามาวจรวิบากเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เป็น
รูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตรกุศลเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นรูปาวจร
อรูปาวจร และโลกุตรวิบากเป็นเวทนาละเอียด ดังนี้ ชื่อว่า **ย่อมไม่ทำลาย.**

แต่พระจุพนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า ในอกุศลไม่ควรยก
ชื่อเวทนาว่าหยาบและละเอียด เพราะอกุศลนั้นเป็นสภาพหยาบโดยส่วนเดียว
เท่านั้น แม้ในโลกุตรระก็ไม่ควรยกความที่เวทนานั้นเป็นเวทนาหยาบและละเอียด
เพราะโลกุตรระนั้น เป็นสภาวะละเอียดโดยส่วนเดียว ดังนี้ พวกอันเตวาสิก
ได้นำถ้อยคำนี้มาบอกแก่พระจุพาทยกเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกว่า พระเถระกล่าว
อย่างนี้.

ฝ่ายพระจุฬายกเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า พระสัมมาสัมพุทธะ
ตรัสพระอภิธรรมไว้ในฐานะที่มาของบทหนึ่งก็ดี สองบทก็ดี ชื่อว่า มิได้ทรง
ประทานนัยในฐานะที่ควรประทานย่อมไม่มี ชื่อว่า มิได้ทรงกระทำนัยในฐานะ
ที่ควรกระทำก็ไม่มี แต่ภิกษุบางรูปในพระธรรมวินัยนี้ เทียวพูดอยู่ว่า กระผม
เป็นอาจารย์ เพื่อจะยกความที่เวทนาในอกุศลเป็นเวทนาหยาบและละเอียดขึ้น
ก็รังเกียจ แต่พระสัมมาสัมพุทธะทรงยกความที่เวทนาเหล่านั้นเป็นเวทนาหยาบ
และละเอียด ขึ้นแม้ในโลกุตระ ดังนี้ ก็แลครั้นกล่าวอย่างนี้แล้วจึงยกพระสูตร
นี้มาว่า " ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ในปฏิปทา ๔ เหล่านั้น ปฏิบัติลำบาก ตรัสรู้
ช้านี้ เรียกว่าปฏิปทาเลวโดยเหตุทั้งสองที่เดียว คือ เพราะความลำบาก และ
เพราะตรัสรู้ช้า " ดังนี้. ที่จริง ในพระสูตรนี้ตรัสปฏิปทา ๔ ไว้เป็นปฏิปทา
ละกันทั้งโลกียะและโลกุตระ.

บทว่า ตัม ตัม วา ปน นี้ ไม่พึงเพ่งถึงนัยข้างต้น บัณฑิตพึงกล่าว
ด้วยอำนาจแห่ง ตังตังวาปนกนัย เท่านั้น.

จริงอยู่ เวทนาที่เป็นอกุศลมี ๒ อย่าง คือ เวทนาที่เกิดพร้อมกับ
โลภะ และเวทนาที่เกิดพร้อมกับโทสะ ในเวทนาทั้ง ๒ นั้น เวทนาที่เกิด
พร้อมกับโทสะเป็นเวทนาหยาบ ที่เกิดพร้อมกับโลภะเป็นเวทนาละเอียด แม้
เวทนาที่เกิดพร้อมกับโทสะก็มี ๒ อย่าง คือ นียตเวทนา อนียตเวทนา. บรรดา
เวทนาทั้ง ๒ นั้น นียตเวทนาเป็นเวทนาหยาบ อนียตเวทนาเป็นเวทนาละเอียด
อนึ่ง นียตเวทนาคือเวทนาที่ตั้งอยู่ตลอดกัปเป็นเวทนาหยาบ อนียตเวทนา
ไม่ตั้งอยู่ตลอดกัปเป็นเวทนาละเอียด. แม้เวทนาที่ตั้งอยู่ตลอดกัปถ้าเป็นอสัง-
ขาริกก็เป็นเวทนาหยาบ ถ้าเป็นสังขาริกก็เป็นเวทนาละเอียด.

แม้เวทนาที่เกิดพร้อมกับโลภะก็มี ๒ อย่าง คือ ทิฏฐิตตสัมปยุต และ
ทิฏฐิวิปยุต. ในเวทนาทั้ง ๒ นั้น เวทนาที่ประกอบด้วยความเห็นผิด เป็น
เวทนาหยาบ เวทนาที่ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิดเป็นเวทนาละเอียด แม้

เวทนาที่ประกอบด้วยความเห็นผิด ถ้าเป็นนิตตะก็เป็นเวทนาหยาบ ถ้าเป็นอนิตตะก็เป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่ประกอบด้วยความเห็นผิดเมื่อนั้นถ้าเป็นอสังขาริกก็เป็นเวทนาหยาบ ถ้าเป็นสังขาริกก็เป็นเวทนาละเอียด. ว่าโดยย่อเวทนาใดถึงอุกศลแล้วให้วิบากมาก เวทนานั้นเป็นเวทนาหยาบ ที่ให้วิบากน้อยเป็นเวทนาละเอียด ส่วนเวทนาที่ถึงอุกศลให้วิบากน้อยเป็นเวทนาหยาบ ที่ให้วิบากมากเป็นเวทนาละเอียด.

ในกุศล ๔ อย่าง เวทนาที่เป็นกามาวจรกุศลเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นรูปาวจรกุศลเป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่เป็นรูปาวจรกุศลนั้น ก็เป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นอรูปาวจรกุศลเป็นเวทนาละเอียด. แม้เวทนาที่เป็นอรูปาวจรกุศลก็เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นโลกุตระกุศลก็เป็นเวทนาละเอียด. นัยนี้โดยไม่ต่างกัน ในภูมิทั้ง ๔ ก่อน.

แต่ว่าโดยนัยที่ต่างกัน เวทนาที่เป็นกามาวจรมี ๓ อย่าง ด้วย
อำนาจแห่ง ทานมัย สීමมัย ภวานามัย.

บรรดาเวทนาทั้ง ๓ นั้น เวทนาที่สำเร็จด้วยการให้ทานเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่สำเร็จด้วยการรักษาศีลเป็นเวทนาละเอียด. แม้เวทนาที่สำเร็จด้วยการรักษาศีลนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่สำเร็จด้วยภavanaเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่สำเร็จด้วยภavanaเมื่อนั้นก็มี ๒ อย่าง คือ เป็นเหตุกะ (ประกอบด้วยเหตุ ๒) และติเหตุกะ (ประกอบด้วยเหตุ ๓) ใน ๒ อย่างนั้น เวทนาที่ประกอบด้วยเหตุ ๒ เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่ประกอบด้วยเหตุ ๓ เป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาประกอบด้วยเหตุ ๓ ก็มี ๒ อย่าง โดยเป็นสังขาริก และอสังขาริก. ในบรรดาเวทนาทั้ง ๒ นั้น เวทนาที่เป็นสังขาริกเป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นอสังขาริกเป็นเวทนาละเอียด. ในรูปาวจร เวทนาที่เกิดพร้อมกับกุศลในปฐมฌานเป็นเวทนาหยาบ ที่เกิดพร้อมกับกุศลในทุติย-

ฉาน ฯลฯ เวทนาที่เกิดพร้อมกับกุศลในจตุตถฉานเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เกิดพร้อมกับกุศลในจตุตถฉานเมื่อนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เกิดพร้อมกับกุศลในอากาสนัญญาตนะเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เกิดพร้อมกับกุศลในอากาสนัญญาตนะเมื่อนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบ ฯลฯ เวทนาที่เกิดพร้อมกับกุศลในเนวสัญญานาสัญญาตนะเป็นเวทนาละเอียด. เวทนาที่เกิดพร้อมกับกุศลในเนวสัญญานาสัญญาตนะเมื่อนั้น ก็ยังเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เกิดพร้อมกับวิปีสสนาเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เกิดพร้อมกับวิปีสสนาเมื่อนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เกิดพร้อมกับโศดาปัตติมรรคเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เกิดพร้อมกับโศดาปัตติมรรคเมื่อนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบ ฯลฯ เวทนาที่เกิดพร้อมกับอรหัตมรรคเป็นเวทนาละเอียด.

ในวิปาก ๔ อย่าง เวทนาที่เป็นกามาวจรวิปากเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นรูปาวจรวิปากเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เป็นรูปาวจรวิปากเมื่อนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบ ฯลฯ เวทนาที่เป็นโลกุตรวิปากเป็นเวทนาละเอียด. นี้เป็นนัยโดยไม่ต่างกันก่อน.

แต่เมื่อว่า โดยนัยที่ต่างกัน เวทนาที่เป็นกามาวจรวิปากที่เป็นอเหตุกะ (ไม่ประกอบด้วยเหตุ) มีอยู่ ที่เป็นสเหตุกะ (ประกอบด้วยเหตุ) ก็มีอยู่ แม้เวทนาที่เป็นสเหตุกะก็มี ๒ คือ เวทนาที่เป็นทเหตุกะ (ประกอบด้วยเหตุ ๒) มีอยู่ ที่เป็นดิเหตุกะ (ประกอบด้วยเหตุ ๓) ก็มีอยู่.

ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น เวทนาที่เป็นอเหตุกะเป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นสเหตุกะเป็นเวทนาละเอียด. เวทนาที่เป็นสเหตุกะเมื่อนั้น ที่เป็นทเหตุกะเป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นดิเหตุกะเป็นเวทนาละเอียด. แม้ในเวทนาที่เป็นดิเหตุกะนั้น เวทนาที่เป็นสังขาริกเป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นอสังขาริกเป็นเวทนาละเอียด

เวทนาที่เป็นวิบากของปฐมฌานเป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นวิบากของทุติยฌานเป็น
เวทนาละเอียด ฯลฯ ที่เป็นวิบากของ จตุตถฌานเป็นเวทนาละเอียด. เวทนา
ที่เป็นวิบากของจตุตถฌานเมื่อนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นวิบากของ
อากาสนัญญาตนะเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เป็นวิบากของอากาสนัญญา-
ตนะเมื่อนั้นก็ยังหยาบ ฯลฯ เวทนาที่เป็นวิบากของเนวสัญญานาสัญญาตนะเมื่อนั้นก็ยัง
เป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เป็นวิบากของเนวสัญญานาสัญญาตนะเมื่อนั้นก็ยัง
เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เกิดพร้อมกับโศคาปัตติผลเป็นเวทนาละเอียด เวทนา
ที่เกิดพร้อมกับโศคาปัตติผลเมื่อนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เกิดพร้อมกับ
สกทาคามิผล ฯลฯ เวทนาที่เกิดพร้อมกับอรหัตผลเป็นเวทนาละเอียด.

ในบรรดากิริยาทั้ง ๓ ภูมิ เวทนาที่เป็นกิริยาในกามาวจรเป็นเวทนา
หยาบ เวทนาที่เป็นกิริยาในรูปาวจรเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เป็นกิริยาใน
รูปาวจรเมื่อนั้นก็ยังหยาบ เวทนาที่เป็นกิริยาในอรูปร่างาวจรเป็นเวทนาละเอียด.
นี่เป็นนัยโดยไม่ต่างกันก่อน.

แต่เมื่อว่า โดยนัยที่ต่างกัน ในกามาวจรกิริยาที่ทรงแยกไว้ด้วย
อำนาจเวทนาที่เป็นเหตุกะเป็นต้น เวทนาที่เป็นเหตุกิริยาเป็นเวทนาหยาบ
ที่เป็นสเหตุกิริยาเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เป็นเหตุกิริยาเมื่อนั้นก็เป็น
เวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นเหตุกิริยาเป็นเวทนาละเอียด. ในเวทนาที่เป็น
เหตุกิริยาเมื่อนั้น เวทนาที่เป็นสังขาริกเป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นอสังขาริก
เป็นเวทนาละเอียด. เวทนาที่เป็นกิริยาในปฐมฌานเป็นเวทนาหยาบ เวทนา
ที่เป็นกิริยาในทุติยฌานเป็นเวทนาละเอียด. เวทนาที่เป็นกิริยาในทุติยฌานเมื่อนั้น
ก็ยังเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นกิริยาในตติยฌาน ฯลฯ เวทนาที่เป็น
กิริยาในจตุตถฌานเป็นเวทนาละเอียด. เวทนาที่เป็นกิริยาในจตุตถฌานเมื่อนั้น
ก็ยังเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นกิริยาในอากาสนัญญาตนะเป็นเวทนา

ละเอียด เวทนาที่เป็นกิริยาในอากาศัญญาตนะแม้นั้น ก็ยังเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นกิริยาในวิญญาณัญญาตนะ ฯลฯ เวทนาที่เป็นกิริยาในเนวส์ัญญา-
นาส์ัญญาตนะเป็นเวทนาละเอียด. เวทนาใดหยาบ เวทนานั้นหยาบ. เวทนา
ใดละเอียด เวทนานั้นประณีต.

ว่าด้วยนิเทศเวทนาทูลทุกะ (บาลีข้อ ๑๓)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศเวทนาทูลทุกะ (ไกลใกล้) ต่อไป.

เวทนาเป็นอกุศล ชื่อว่า **เวทนาไกล** จากเวทนาที่เป็นกุศลและ
อัพยาต ด้วยอรรถว่าไม่เสมอกัน และด้วยอรรถว่าไม่เกี่ยวข้องกัน บัณฑิต
พึงทราบความที่เวทนาเป็นสภาพไกล ในบททั้งปวงโดยนัยนี้.

จริงอยู่ แม้ว่าคน ๓ คนผู้พรั่งพร้อมด้วยเวทนาที่เป็นอกุศลเป็นต้น
และพร้อมด้วยเวทนามีทุกข์เป็นต้น นั่งในเตียงเดียวกันไซ้ เวทนาเหล่านั้น
ของบุคคลแม้เหล่านั้นก็ชื่อว่า ไกลกัน นั่นแหละ ด้วยอรรถว่าเวทนาไม่เสมอ
กัน และด้วยอรรถว่าไม่เกี่ยวข้องกัน. แม้ของในบุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเวทนาของ
บุคคลผู้เข้าสมบัติเป็นต้น.

ส่วนเวทนาที่เป็นอกุศล ชื่อว่า **เวทนาใกล้** ด้วยอรรถว่ามีส่วน
เสมอกัน และด้วยอรรถว่าเหมือนอกุศล บัณฑิตพึงทราบความที่เวทนาเป็น
สภาวะใกล้ในบททั้งปวงโดยนัยนี้. ก็ถ้าบุคคล ๓ คน ผู้พรั่งพร้อมด้วยเวทนา
มีอกุศลเป็นต้น คนหนึ่งเกิดในกามภพ คนหนึ่งเกิดในรูปภพ คนหนึ่งเกิดใน
อรุภพ เวทนาเหล่านั้น ของบุคคลแม้เหล่านั้น ชื่อว่า **เวทนาใกล้กันทั้งนั้น**
ด้วยอรรถว่าเสมอกัน และด้วยอรรถว่าคล้ายกัน. แม้ในบุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วย
เวทนามีกุศลเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ในชื่อว่า ตัม ตัม วา ปน นี้ไม่พึงแลดูนัยที่กล่าวในหนหลัง พึงกล่าวด้วยอำนาจ ตังตังวาปนกนัย นั้นแหละ แต่เมื่อจะกล่าวไม่ควรยกเวทนาไกลจากเวทนาไกล แต่พึงยกเวทนาไกลจากเวทนาใกล้ เพราะเวทนาที่เป็นอกุศล มี ๒ อย่าง คือ เวทนาที่สหระตด้วยโลภะ และสหระตด้วยโทสะ. ในเวทนา ๒ เหล่านั้น เวทนาที่สหระตด้วยโลภะ ชื่อว่า เวทนาใกล้ เพราะเกิดพร้อมกับโลภะ ชื่อว่า เวทนาไกล เพราะเกิดพร้อมกับโทสะ, แม้เวทนาที่สหระตด้วยโทสะ ชื่อว่า เวทนาใกล้ เพราะเกิดพร้อมกับโทสะ ชื่อว่า เวทนาไกล เพราะเกิดพร้อมกับโลภะ แม้เวทนาที่สหระตด้วยโทสะ ที่เป็นนียตะ* ชื่อว่า เวทนาใกล้ เพราะความเป็นสภาพยั่งยืน ชื่อว่า นียตะ เพราะความเป็นสภาพไม่ยั่งยืนอย่างนั้น. พึงทราบเวทนาแต่ละส่วนว่าเป็นเวทนาใกล้โดยเวทนาที่เป็นส่วนนั้น ๆ นั้นแหละ และเวทนานอกนี้พึงทราบว่า เป็นเวทนาไกลจากส่วนนอกนี้ คล้อยตามเวทนาทั้งปวงอันต่างด้วยเวทนาที่ตั้งอยู่ตลอดกับ เวทนาที่เป็นอสังขาริก สสังขาริก และเวทนาอันต่างด้วยกรรมมีทิวฏฐิตสัมปยุตเป็นต้นในบรรดาจิตที่เกิดพร้อมกับโลภะเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งถ้อยคำอันข้าพเจ้าให้พิสดารในนิเทศโอฬาริกทุกะนั้นแล.

เวทนาขันธนิเทศ จบ

๓. สัญญาขันธนิเทศ (บาลีข้อ ๑๔)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งสัญญาขันธ ต่อไป.

บทว่า ยา กาจิ สญญา (สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาสัญญาที่เป็นไปในภูมิ ๔. บทว่า จกขุสมมุสสุชา

* คำว่า นียตะ หมายถึงยั่งยืน คือ เกิดติดต่อกันเป็นเวลานานเช่นในนรก.

สัญญา(สัญญาเกิดแต่จักขุสัมผัส) เป็นต้น ตรัสเพื่อแสดงสัญญาที่ทรงยกขึ้น แสดงด้วยอำนาจสัญญาที่เป็นอดีต เป็นต้น โดยสภาวะ.

บรรดาสัญญาเหล่านั้น สัญญาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส หรือในจักขุสัมผัส ชื่อว่า จักขุสัมผัสสชา. แม้ในสัญญาที่เหลือก็เช่นนี้แหละ ก็ในสัญญา ๖ เหล่านั้น สัญญา ๕ อย่างข้างต้นมีจักขุสชาติเป็นต้นเป็นที่อาศัยเกิดโดยเฉพาะ มโนสัมผัสสชาสัญญา (สัญญาเกิดแต่มโนสัมผัส) มีหทัยวัตถุเป็นที่อาศัยเกิดบ้าง ไม่มีหทัยวัตถุเป็นที่อาศัยเกิดบ้าง สัญญาแม้ทั้งหมดจึง ชื่อว่า เป็นไป ในภูมิ ๔.

พึงทราบวินิจฉัยในโอพาริกทุกนิเทศ บทว่า ปฏิสมมุตสชา สัญญาเกิดแต่ปฏิสมผัส ความว่า ผัสสะที่กระทำจักขุสชาติเป็นต้นที่เป็น สัมผัสให้เป็นที่อาศัยเกิดปรารภรูปเป็นต้นที่เป็นสัมผัสเกิดขึ้น ชื่อว่า ปฏิสมผัส. สัญญาเกิดแต่ปฏิสมผัสนั้น หรือเกิดในปฏิสมผัสนั้น ชื่อว่า ปฏิสมผัสสชา. แม้คำว่า สัญญาที่เกิดแต่ จักขุสัมผัส ฯลฯ สัญญาที่เกิดแต่กายสัมผัส ดังนี้ ก็เป็นชื่อของปฏิสมสัญญานั้นนั่นแหละโดย วัตถุ (คือที่อาศัยเกิด.) แม้คำว่า รูปสัญญา ฯลฯ โสภณัพพสัญญา ดังนี้ ก็เป็นชื่อของปฏิสมสัญญานั้นนั่นเอง โดยอารมณ์ ก็แต่ว่า คำว่า ปฏิสมสัญญา นี้เป็นชื่อของสัญญาทั้งโดยวัตถุ และอารมณ์. จริงอยู่ สัญญาที่ ตรัสเรียกว่า สัญญาอันเกิดแต่ผัสสะ เพราะอาศัยวัตถุที่เป็นสัมผัส (เป็นไปกับการ การกระทบ) และปรารภ อารมณ์ที่เป็นสัมผัสเกิดขึ้น. แม้คำว่า มโนสัมผัสสชา นี้ ก็เป็นชื่อของปฏิสมสัญญา โดยปริยายเหมือนกัน. เพราะว่าจักขุวิญญาณ ชื่อว่า มโน. ผัสสะเกิดพร้อมกับมโนนั้น ชื่อว่า มโนสัมผัส. สัญญาเกิดใน มโนสัมผัสนั้น หรือเกิดแต่สัมผัสนั้นมียอยู่. เหตุนั้น จึงชื่อว่า มโนสัมผัส-สชา โสทวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณและกายวิญญาณก็ ชื่อว่า มโน

เหมือนกัน. ผัสสะเกิดพร้อมกับโนนั้น ชื่อว่า **มโนสัมผัส**. สัญญาเกิดในมโนสัมผสนั้น หรือแต่่มโนสัมผสนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **มโนสัมผัส-สชา** แม้คำว่า สัญญาที่เกิดแต่่อิวจนสัมผัส ดังนี้ ก็เป็นชื่อของมโนสัมผัสสชา นี้ โดยปริยายนั้นแหละ. เพราะว่า นามขันธ์ ๓ คือ เวทนา สังขาร และ วิญญาณเป็นสภาวะหมุนไปเบื้องหลังเอง จึงกระทำชื่อสัญญาที่เกิดพร้อมกับคนว่า สัญญาเกิดแต่่อิวจนสัมผัส.

แต่เมื่อว่าโดยนิปปริยาย (โดยตรง) สัญญาที่เป็นไปในปัญจทวาร ชื่อว่าสัญญาที่เกิดแต่่ปฏิฆสัมผัส สัญญาที่เป็นไปทางมโนทวาร ชื่อว่า สัญญาเกิดแต่่อิวจนสัมผัส. บรรดาสัญญาทั้ง ๒ นั้น สัญญาที่เป็นไปทางปัญจทวาร แม้ใคร ๆ แลดูแล้วก็อาจรู้ได้ เพราะฉะนั้น สัญญาที่เป็นไปทางปัญจทวารนั้น จึงชื่อว่า **สัญญาหยาบ**. จริงอยู่ คนทั้งหลายแลดูบุคคลผู้กำหนดเพ่งอยู่ก็สามารถรู้ว่า บุคคลนี้กำหนดเพ่งอยู่ หรือแลดูบุคคลโกรธเพ่งอยู่ ก็สามารถรู้ว่า บุคคลนี้โกรธเพ่งอยู่ ดังนี้.

ในข้อนี้ มีเรื่องเป็นอุทาหรณ์ ดังนี้.

ได้ยินว่า หญิง ๒ คนกำลังนั่งกรอด้ายในบ้าน ภิกษุหนุ่ม ๒ รูป เทียวไปในบ้าน รูปหนึ่งเดินข้างหน้า ได้แลดูหญิงคนหนึ่ง หญิงนอกนี้ถามหญิงนั้นว่า เพราะเหตุไรหนอ ภิกษุหนุ่มนี้จึงแลดูเธอดังนี้ นางตอบว่า ภิกษุนี้ไม่แลดูฉันด้วยจิตที่เป็นวิสภาคารมณ์ แต่แลดูด้วยสำคัญว่าเป็นน้องสาว ดังนี้ เมื่อภิกษุทั้ง ๒ เทียวบิณฑบาตในบ้านแล้วก็มานั่ง ณ โรงฉัน ภิกษุนอกนี้จึงถามภิกษุนั้นว่า ท่านแลดูหญิงคนนั้นหรือ. ท่านตอบว่า ขอรับกระผมแลดู. ท่านแลดูเพื่อประโยชน์อะไร ภิกษุนั้นตอบว่า กระผมแลดูเธอด้วยคิดว่า เธอคล้ายน้องสาวของผม ด้วยอาการอย่างนี้ สัญญาที่เป็นไปทางปัญจทวาร บัณฑิต

ฟังทราบว่ามีใคร ๆ แลดูแล้วก็ฟังทราบได้ ดังนี้ ก็สัญญาที่นั่น มีปสาทวัตถุเท่านั้น แต่อาจารย์บางพวกแสดงว่า เพราะสัญญานั้นเป็นไปด้วยขณะดังนี้.

สัญญาที่เป็นไปทางมโนทวารเป็นสัญญาละเอียด เพราะความที่สัญญานั้น อันบุคคลฟังถามบุคคลอื่นแม้จะเพียงเดียวกัน หรือตั้งเดียวกันว่า ท่านคิดหรือตรึกอะไร ดังนี้ จึงทราบได้ด้วยอำนาจแห่งคำบอกของบุคคลนั้น. คำที่เหลือเช่นกับเวทนาขั้นนั้นแล.

นี้สัญญาขั้นนิเทศ

๔. สังขารขั้นนิเทศ (บาลีข้อ ๒๐)

ฟังทราบวินิจฉัยสังขารขั้นนิเทศ ต่อไป.

บทว่า เย เกจิ สังขารา (สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง) นี้ ทรงกำหนดสังขารอันเป็นไปในภูมิ ๔. บทว่า จกขุสมฺผลฺลสา เจตนา (เจตนาอันเกิดแต่จักขุสัมผัส) เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเพื่อแสดงสังขารที่ทรงยกขึ้นแสดงด้วยอำนาจสังขารที่เป็นอดีต เป็นต้น โดยสภาวะ. บทว่า จกขุสมฺผลฺลสา (เกิดแต่จักขุสัมผัส) เป็นต้น มีเนื้อความตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. คำว่า เจตนา นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยอำนาจเป็นประธานสังขารทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลาย เพราะสังขาร ๔ มาในพระบาสิเกิดขึ้นพร้อมกับจักขุวิญญาณ โดยที่สุดทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลาย ซึ่งบรรดาสังขารเหล่านั้น เจตนาชื่อว่า เป็นประธาน เพราะปรากฏด้วยอรรถว่าเป็นตัวกระทำ เพราะฉะนั้น เจตนาที่เท่านั้นทรงถือเอาแล้ว ก็สังขารที่สัมปยุตด้วยเจตนาที่ย่อมเป็นอันทรงถือเอาแล้ว ก็เพราะเจตนา นั้น พระองค์ทรงถือเอาแล้วนั้นแหละ. แม้ในที่นี้ เจตนา ๕ ข้างต้น มีจักขุปสาท เป็นต้น เป็นที่อาศัยเกิดอย่างเดียว เจตนาที่เกิดแต่มโน

สัมพัสมิหัตถัตถุเป็นที่อาศัยเกิดบ้าง ไม่มีัตถุเป็นที่อาศัยเกิดบ้าง เจตนาทั้งหมดเป็นเจตนาเป็นไปในกัมมิ ๔. คำที่เหลือเหมือนเวทนาชั้นนั้นแล.

นี้สังขารชั้นนิเทศ

๕. วิญญาณชั้นนิเทศ (บาลีข้อ ๒๖)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งวิญญาณชั้นนี้ ต่อไป.

บทว่า ยัม กิญจิ วิญญาณัม (วิญญาณอย่างหนึ่ง) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือวิญญาณอันเป็นไปในกัมมิ ๔. บทว่า จกขุวิญญาณัม (จักขุวิญญาณ) เป็นต้น พระองค์ตรัสเพื่อทรงแสดงวิญญาณที่ทรงยกขึ้นแสดงด้วยสามารถแห่งวิญญาณที่เป็นอดีตเป็นต้นโดยสภาวะ. ในพระบาลีนี้วิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณ เป็นต้น มีจักขุอุปสาทัตถุ เป็นต้น เป็นที่อาศัยเกิดทีเดียว. มโนวิญญาณมิหัตถัตถุเป็นที่อาศัยเกิดบ้าง ไม่มีหัตถุเป็นที่อาศัยเกิดบ้าง วิญญาณทั้งหมดเป็นวิญญาณเป็นไปในกัมมิ ๔. คำที่เหลือเหมือนกับเวทนาชั้นนั้นแล.

นี้วิญญาณชั้นนิเทศ

ว่าด้วยปกิณกะในเบญจจันท์ ๑๖ อย่าง

บัดนี้ พึงทราบปกิณกะในจันท์ทั้ง ๕ โดยอาการ ๑๖ อย่าง คือ

โดยการเกิดครั้งแรก (สมุคฺคมโต) ๑

โดยการเกิดก่อนและหลัง (ปุพฺพพาปรโต) ๑

โดยกำหนดกาล (อทฺธานปริจฺเณทโต) ๑

โดยการเกิดขณะเดียวกันค้ำต่างขณะกัน (เอกุปฺปาทนานา-
นิโรธโต) ๑

โดยการเกิดต่างขณะดับพร้อมกัน (นานุปปาตเอกนิโรธโต) ๑

โดยเกิดพร้อมกันดับพร้อมกัน (เอกุปปาตเอกนิโรธโต) ๑

โดยเกิดไม่พร้อมกันดับไม่พร้อมกัน (นานุปปาตนา-
นิโรธโต) ๑

โดยเป็นอดีตอนาคตปัจจุบัน (อดีตอนาคตปัจจุพนฺโต) ๑

โดยเป็นธรรมภายในและภายนอก (อชฺมตฺติกพาหิรโต) ๑

โดยเป็นสภาพหยาบและละเอียด (โอพาริกสุขุมโต) ๑

โดยเป็นธรรมทราวมและประณีต (หีนปณีตโต) ๑

โดยเป็นธรรมไกลและใกล้ (ทฺุรสนฺติกโต) ๑

โดยปัจจัย (ปัจจยโต) ๑

โดยสมุฏฐาน (สมุฏฐานโต) ๑

โดยความสำเร็จ (ปรินิปฺพนฺโต) ๑

โดยเป็นของปรุงแต่ง (สังขโต) ๑

ว่าโดยการเกิดขึ้นครั้งแรกของขั้น ๕

บรรดาปภินกะเหล่านั้น คำว่า โดยการเกิดขึ้นครั้งแรก นี้
การเกิดขึ้นครั้งแรกมี ๒ อย่างคือ การเกิดขึ้นครั้งแรกของคัพภุสยกัตตํ และ
การเกิดขึ้นครั้งแรกของโอปปาติกัตตํ บรรดาการเกิด ๒ อย่างนั้น พึงทราบ
การเกิดขึ้นครั้งแรกของคัพภุสยกัตตํอย่างนี้

จริงอยู่ขั้น ๕ ของพวกคัพภุสยกัตตํย่อมปรากฏพร้อมกันไม่หลัง
ไม่ก่อนกันในขณะปฏิสนธิ. ข้อนี้ท่านกล่าวว่า ความสืบต่อแห่งรูป กล่าวคือ
กลดที่ปรากฏในขณะนั้น เป็นของนิคหน้อยมีเพียงแมลงวันตัวน้อยจะพึงดื่มได้
ด้วยความพยายามครั้งเดียวเท่านั้น แล้วยังกล่าวอีกว่า นั่นก็ยังมีมากเกินไป

คือมันเป็นเพียงหยาดที่ไหลออกตรงปลายของเข็มละเอียดที่เขาจุ่มในน้ำมันแล้ว ยกขึ้น ดังนี้. แม้หยาดน้ำนั้นท่านก็ปฏิเสธแล้วกล่าวว่า เมื่อเขาจับผม เส้นหนึ่งยกขึ้นจากน้ำมันแล้วก็ยังเป็นเพียงหยาดน้ำที่ไหลออกตรงปลายผมเส้นนั้น ดังนี้. แม้หยาดน้ำนั้นท่านก็ปฏิเสธแล้วกล่าวว่า เมื่อผ่าเส้นผมของมนุษย์ชาวชนบทนี้ออกเป็น ๘ ส่วน เส้นผมของชาวอุตตรกุรุทวีปมีประมาณเท่าส่วนหนึ่ง แต่ ๘ ส่วนนั้น กลดะนั้นก็เป็นเพียงหยาดที่ตั้งอยู่ตรงปลายผมของมนุษย์ชาวอุตตรกุรุทวีปนั้นที่เขายกขึ้นจากน้ำมันงาใส ดังนี้. แม่น้ำมันงาใสนั้นท่านก็ปฏิเสธแล้วกล่าวว่า นั่นก็ยังมีมาก. ชรรณดาชนทรายเป็นธรรมชาติละเอียด กลดะนั้น เป็นเพียงหยาดที่ไหลออกตรงปลายของขนเนื้อทรายเส้นหนึ่งที่เขาจุ่มในน้ำมันงาใสแล้วยกขึ้น ดังนี้. ก็กลดะนั้นใสสะอาด ไม่ขุ่นมัว บริสุทธิ์ เสนอด้วยหยาดน้ำมันงาใส. ข้อนี้สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ทิลเตสสุต ยถา พินทุ สปิรมณโฑ อนาวิไล

เอว วรรณปฏิภาคิ กลลนุติ ปวจุจติ

หยาดน้ำมันงา ใสเหมือนเนยใส

ไม่ขุ่นมัว ฉันไค ท่านกล่าวว่า กลลรูปมีส่วน

เปรียบด้วยรูปพรรณ ฉันนั้น.

ในสันตติรูปเล็กน้อยอย่างนี้ ยังมีสันตติรูปที่เป็นประธาน ๓ กลุ่ม คือ วัตถุทสกะ ๑ กายทสกะ ๑ ภาวทสกะด้วยอำนาจจิตตินทรีย์ของหญิงและด้วยอำนาจปฐิตินทรีย์ของชาย ๑ บรรดาสันตติรูปทั้ง ๓ กลุ่มเหล่านั้น รูปนี้ คือ วัตถุรูป ๑ มหาภูตรูป ๔ เป็นที่อาศัยของวัตถุรูปนั้น และวรรณะ คันธะ รสะ โอาชา รวม ๔ ที่อาศัยมหาภูตรูปนั้น และชีวิตรูป ๑ ชื่อว่า วัตถุทสกะ รูปนี้ คือ กายประสาท ๑ มหาภูตรูป ๔ ซึ่งเป็นที่อาศัยของกายประสาทนั้น วรรณะ

คันธะ รสะ โອชา ๔ ซึ่งอาศัยมหาภูตรูปนั้น และชีวิตรูป ๑ ชื่อว่า กายทสกะ
รูปนี้คือ อิตถิภาวะ ของหญิง และปฐิภาวะของชาย ๑ มหาภูตรูป ๔ ซึ่งเป็นที่
อาศัยภาวรูปนั้น วรรณะ คันธะ รสะ โອชา ๔ ซึ่งอาศัยมหาภูตรูปนั้น และชีวิต
รูป ๑ ชื่อว่า ภาวทสกะ. กรรมชรูป (รูปเกิดแต่กรรม) ในปฏิสนธิของคัพภ-
ไสยกสัตว์ กำหนดโดยสูงสุดมี ๓๐ ถ้วน ชื่อว่า รูปชั้น ๓ ด้วยประการฉะนี้.
ก็เวทนาที่เกิดพร้อมกับปฏิสนธิจิต ชื่อว่า เวทนาชั้น ๓ สัญญา... ชื่อว่า
สัญญาชั้น ๓ สังขาร... ชื่อว่า สังขารชั้น ๓ ปฏิสนธิจิต ชื่อว่า
วิญญาณชั้น ๓ ชั้น ๕ ในขณะที่ปฏิสนธิของคัพภไสยกสัตว์ เป็นสภาพ
บริบูรณ์แล้ว ด้วยประการฉะนี้ แต่ถ้า ปฏิสนธิของบัณเฑาะก์ (นุปัสก-
ปฏิสนธิ) ย่อมลดภาวทสกะ มีกรรมชรูป ๒๐ ถ้วน ด้วยอำนาจทสกะทั้ง ๒
ชื่อว่า รูปชั้น ๓ ธรรมมีเวทนาชั้นเป็นต้น มีประการตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ
ชั้น ๕ ในขณะที่ปฏิสนธิของคัพภไสยกสัตว์ แม้อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้ ก็ชื่อว่า
บริบูรณ์แล้ว. ในฐานะนี้ บัณเฑาะก์ควรกล่าวประเพณีของรูปที่มีสมภูฐาน
๓ ด้วย.

ก็ชื่อว่า การเกิดขึ้นครั้งแรกของสัตว์ผู้เป็นโอปปาติกะท่านแสดงไว้โดย
มิได้กล่าวถึงประเพณี ๓ นั้น.

จริงอยู่ ในขณะที่ปฏิสนธิของสัตว์ผู้เป็นโอปปาติกะมีอายตนะบริบูรณ์
คือมีรูปสันตติที่เป็นประธาน ๗ กลุ่ม ได้แก่ กรรมชรูปตามที่กล่าวข้างต้น ๓
และจักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ ย่อมเกิดขึ้น. บรรดา
กรรมชรูป ๗ กลุ่มเหล่านั้น จักขุทสกะเป็นต้น เป็นเช่นกับกายทสกะนั้นแหละ
แต่ภาวทสกะย่อมไม่มีแก่โอปปาติกะสัตว์ผู้ไม่มีเพศ ด้วยอาการอย่างนี้ กรรมชรูป

ที่ชื่อว่า **รูปขันธ์** ของโอปปาติกสัตว์ที่มีอายตนะบริบูรณ์จึงมี ๓๐ ถ้วนบ้าง ๖๐ ถ้วนบ้าง ธรรมมีเวทนาขันธ์เป็นต้นก็มีประการตามที่กล่าวแล้วนั่นเอง ขันธ์ ๕ ในขณะที่ปฏิสนธิของโอปปาติกย่อมบริบูรณ์แล้วด้วยประการฉะนี้. นี้ชื่อว่า **การเกิดขึ้นครั้งแรกของโอปปาติกสัตว์.**

พึงทราบขันธ์ ๕ โดยการเกิดขึ้นครั้งแรกอย่างนี้ก่อน.

ว่าโดยการเกิดก่อนและหลัง

คำว่า โดยการเกิดก่อนและหลัง มีคำถามว่า ก็ขันธ์ ๕ ของ คัพภุสยกสัตว์ที่เกิดขึ้นไม่ก่อนและหลังอย่างนี้ รูปย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นก่อนหรือหรือรูปย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นก่อน. ตอบว่า รูปนั่นเองย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น รูปหาได้ยังรูปให้เกิดขึ้นไม่ เพราะเหตุไร? เพราะความที่ปฏิสนธิจิตยังรูปให้เกิดขึ้นไม่ได้.

จริงอยู่ จิต ๑๖ ดวง คือ ปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งหมด ๑ จุติจิต ของพระชีนาสพ ๑ ทวีปปัญจวิญญาณ ๑๐ อรูปวิปากจิต ๔ ยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้.

บรรดาจิต ๑๖ ดวงเหล่านั้น ปฏิสนธิจิตก่อน ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้ เพราะวัตถุทรพล ๑ เพราะความไม่ตั้งมั่น ๑ เพราะมีปัจจัยบกพร่อง ๑ เพราะเป็นจิตจรมาใหม่ ๑. ด้วยว่าบรรดาเหตุ ๔ เหล่านี้ วัตถุที่เกิดพร้อมกับปฏิสนธิจิตเป็นสภาพทรพลในขณะที่เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น ปฏิสนธิจิตนั้น จึงชื่อว่า ยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้ เพราะความที่วัตถุเป็นของทรพล.

อนึ่ง บุรุษที่กำลังตกไปในเหวย่อมไม่อาจเป็นที่พึ่งของคนอื่นได้ฉันใด จิตเมื่อนี้กัณนั้น เป็นจิตไม่ตั้งมั่นเป็นเหมือนกำลังตกไปในเหว เพราะถูกกรรม

ชัดไป เพราะเหตุนั้น ปฏิสนธิจิตนั้น จึงชื่อว่า ยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้แม้เหตุที่ไม่ตั้งมั่นเพราะถูกกรรมชัดไป ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นไม่ก่อนไม่หลังกับวัตถุ (รูป) วัตถุของปฏิสนธิจิตนั้น จึงไม่อาจเป็นปัจจัย (ปุระชาตปัจจัย) ที่เกิดก่อน แต่ถ้าพึงอาจ ก็จะมีรูปยังรูปให้ตั้งขึ้น แม้ในขณะที่วัตถุซึ่งเกิดก่อนอาจเพื่อเป็นปัจจัย เป็นประเพณีสืบต่ออยู่นั้น จิตที่ไม่เชื่อมจากส่วนประกอบเท่านั้น จึงยังรูปให้เกิดขึ้นจริงอยู่ ถ้าจิตยังรูปให้ตั้งขึ้นให้ในขณะที่ตั้งอยู่ หรือในภังคขณะ แม้ปฏิสนธิจิตก็จะยังมีรูปให้ตั้งขึ้นได้ แต่ว่าจิตย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นในขณะที่ทั้งสองนั้นไม่ได้. เหมือนอย่างกลุ่มเห็ดเมื่อผุดขึ้นจากแผ่นดินย่อมพาเอาผงฝุ่นติดมาด้วย ฉนั้นจิตก็ฉนั้นนั้น อาศัย (อัญญมัญญนิสสยะ) วัตถุที่เกิดก่อน (เกิดครั้งแรก) แล้วถือเอารูป ๘ อย่างตั้งขึ้นในอุปาทกขณะ แต่รูป (วัตถุ) ที่เกิดก่อน (ครั้งแรก) ในขณะที่ปฏิสนธิไม่อาจเป็นปัจจัยได้ เพราะฉะนั้น ปฏิสนธิจิต จึงชื่อว่า ยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้แม้เพราะความบกพร่องแห่งปัจจัย.

อนึ่ง บุคคลผู้มาใหม่ถึงประเทศที่ตนยังไม่เคยมาย่อมไม่อาจพูดแก่คนอื่น ๆ ว่า คุณก่อนท่านผู้เจริญ พวกท่านจงมาในบ้านเถิด ข้าพเจ้าจักให้ข้าวน้ำของหอมและระเบียบดอกไม้เป็นต้นแก่พวกท่าน ดังนี้ เพราะความที่บ้านนั้นไม่ใช่วิสัย (คือไม่อยู่ในอำนาจ) ของตน เพราะความที่ตนมิได้เป็นใหญ่ในบ้านนั้น ฉนั้น ปฏิสนธิจิตเป็นจิตจรมาใหม่ก็ฉนั้นนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ปฏิสนธิจิตนั้นจึงยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้ เพราะความที่เป็นผู้มาใหม่. อีกอย่างหนึ่งกรรมรูป ๓๐ ถ้วนถือเอาฐานแห่งรูปที่มีจิตเป็นสมภูฐานตั้งอยู่แล้ว เพราะฉะนั้น ปฏิสนธิจิตจึงไม่ยังรูปให้ตั้งขึ้น.

ก็จิตจิตของพระชีนาสพก็ไม่ยังรูปให้ตั้งขึ้นเพราะมูลแห่งวิภูฏะของท่านสงบแล้ว จิตจิตของพระชีนาสพนั้นมีมูลแห่งวิภูฏะในภพทั้งปวงสงบแล้ว ไม่ควร

เกิดขึ้น ชื่อว่า เชื้อสายการเกิดขึ้นอีก มิได้มี. แต่พระโศคábanวัน ๗ ภพ
ภพที่ ๘ ของท่านมีมูลแห่งวิญญะนั้นสงบแล้ว เพราะฉะนั้น จุติจิตของพระ-
โศคábanนั้น จึงยังรูปให้ตั้งขึ้นได้ ๗ ภพ. ของพระสกทาคามียังรูปให้ตั้งขึ้น
ได้ ๒ ภพ ของพระอนาคามียังรูปให้ตั้งขึ้น ๑ ภพ จุติจิตของพระชีนาสพ
ยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้เลย เพราะความที่มูลแห่งวิญญะในภพทั้งปวงสงบแล้ว.

อนึ่ง องค์ฌานในทวีปญจวิญญาณทั้งหลาย ไม่มี องค์มรรคก็ไม่มี
เหตุก็ไม่มี เพราะฉะนั้น ส่วนประกอบ (องค์) ของจิตย่อมเป็นสิ่งทุรพล
เหตุนี้ทวีปญจวิญญาณแม่เหล่านั้ จึงยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้เพราะความที่องค์
ของจิตเป็นสภาพทุรพล.

อรูปรวิปากจิต ๔ ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้เพราะรูปในภพนั้นไม่มี มิใช่
อรูปรวิปากจิต ๔ เท่านั้นที่ยังรูปมิให้เกิดขึ้น แม้จิตอื่น ๆ ๔๒ ดวง คือ
กามาวจรกุศลจิต ๘ อกุศลจิต ๑๐ กิริยาจิต ๘ อรูปกุศลจิต ๔ อรูปกิริยาจิต ๔
มรรคจิต ๓ ผลจิต ๔ ซึ่งเกิดในภพนั้น ก็ยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้เพราะความที่ใน
อรูปรภพนั้นไม่มีรูป ปฏิสนธิจิตยอมให้รูปตั้งขึ้นไม่ได้ ด้วยประการฉะนี้.

ก็อุตุยอมให้รูปแรกตั้งขึ้น ถ้ามว่า ชื่อว่า อุตุนี้คืออะไร ตอบว่า
เตโชธาตุในภายในกรรมชรูป ๓๐ ถ้วนที่เกิดขึ้นในขณะที่ปฏิสนธิ. เตโชธาตุนั้น
ถึงฐานะแล้วก็ยังรูป ๘ อย่างให้ตั้งขึ้น. อนึ่ง ขึ้นชื่อว่า อุตุนี้ดับช้า จิตดับเร็ว
เมื่ออุตุรูปยังทรงอยู่นั้นแหละ จิตก็เกิดดับถึง ๑๖ ดวง บรรดาจิต ๑๖ ดวงนั้น
ภวังคจิตดวงแรกซึ่งถัดจากปฏิสนธิจิตยังรูป ๘ อย่าง ให้ตั้งขึ้นในอุปาทขณะ
ที่เดียว แต่เมื่อใดจักมีการเกิดขึ้นแห่งเสียง เมื่อนั้น อุตุรูปและจิตก็ยังรูปชื่อว่า
สัททนวนกะ (รูปเกิดแต่เสียงมี) จักให้ตั้งขึ้น. แม้กพพิงการอาหารถึงฐานะ
แล้วก็ยังรูป ๘ อย่างให้ตั้งขึ้น.

ถามว่า กพพิงการาหารของคัมภไสยกสัตว์นั้นจักมาแต่ที่ไหน

ตอบว่า จักมาแต่มารดา

แม้ข้อนี้ ก็สมกับพระดำรัสที่ตรัสว่า*

ยลฺยจฺสุส กฺขุชฺติ มาตา อนฺนปฺนลฺย โภชนํ

เตน โส ตตฺถ ยาเปติ มาตุ กฺขุชฺชิตฺโต นโร

มารดาของสัตว์ในครรรณั้นบริโภคน้ำ

ขำน้ำโภชนะอย่างใด นระผู้อยู่ในท้องของ

มารดานั้น ก็ยังอรรถภาพให้เข้าไปด้วยอาหาร

นั้นในครรรณั้น.

ทารกผู้อยู่ในครรรณีย่อมยังอรรถภาพให้เข้าไปด้วยโอชาแห่งขำและน้ำที่มารดาคลืนเข้าไป ด้วยประการฉะนี้. โอชานั้นถึงฐานะเป็นที่ตั้งอยู่แล้วก็ยังมีรูป ๘ อย่างให้ตั้งขึ้น.

ถามว่า ก็โอชานั้นเป็นของหยาบ วัตถุเป็นของละเอียดมิใช่หรือ จะดำรงอยู่ในวัตถุนั้นได้อย่างไร. ตอบว่า ครั้งแรกยังไม่ดำรงอยู่ก่อน แต่เมื่อเวลาผ่านไปสักหนึ่งหรือสองสัปดาห์ จึงดำรง แต่โอชานั้นจะดำรงอยู่ก่อนหรือหลังก็ตามจากเวลานั้น. เมื่อใดโอชาแห่งขำและน้ำของนั้น ๆ ที่มารดาคลืนกินก็จะดำรงอยู่ในสรีระของทารก เมื่อนั้นรูป ๘ ก็ตั้งขึ้น.

แม้โอปปาติกสัตว์ผู้เกิดในที่มิขาทนิยะและโภชนนิยะอันวิบากตกแต่งไว้ตามปรกติ เมื่อถือเอาอาหารเหล่านั้นกลืนกินอยู่ พอโอชาตกถึงที่เป็นที่ตั้งอยู่ก็ยังมีรูปให้ตั้งขึ้น. โอปปาติกสัตว์บางคนเกิดในป่าไม่มีขำและน้ำมีความหิวโหยมากจึงเอาดินตะล่อมเขพะกลืนเข้าไป พอโอชาก็ที่เป็นที่ตั้งอยู่ของโอปปาติกสัตว์นั้นก็ยังมีรูปให้ตั้งขึ้นแม้ในที่นั้น ด้วยอาการอย่างนี้ ในบรรดารูป

* ส. สภาวคฺค เล่ม ๑๕ ๘๐๓/๓๐๓

๒๕ โภกฐาส (ส่วน) รูป ๒ อย่างคือ เตโชธาตุ และกพพิงการอาหาร เท่านั้น
ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น แม้ในอรูปรูป (คือนามธรรม) เล่า ธรรมคือจิตและเจตนากรรม
๒ เท่านั้นย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น. ในบรรดารูปธรรมและนามธรรมเหล่านั้น รูป
เป็นสภาพทูลผลในอุปาทกขณะ และกัณคขณะ เป็นสภาพมีกำลังในขณะตั้งอยู่
เพราะฉะนั้น รูปที่มีกำลังนั้นจึงให้รูปตั้งขึ้นในขณะแห่งการตั้งอยู่ (ฐิตินขณะ).
จิตเป็นสภาพทูลผลในขณะตั้งอยู่. (ฐิตินขณะ) และในกัณคขณะ มีกำลังใน
อุปาทกขณะที่เดียว เพราะฉะนั้น จิตนั้นจึงยังรูปให้ตั้งขึ้นในอุปาทกขณะเท่านั้น.
เจตนากรรมดับไปแล้วจึงเป็นปัจจัยได้. เพราะกรรมที่บุคคลกระทำไว้แล้ว
ในอดีตแม้ในที่สุดแสน โภกฏีกาก็เป็นปัจจัยในบัดนี้ได้ กรรมที่ทำในบัดนี้ก็จะ
เป็นปัจจัยในอนาคตแม้ในที่สุดแสน โภกฏีกาแล.

พิงทรابخันธ์ ๕ โดยการเกิดก่อนและหลังดังพรรณนามาฉะนี้.

ว่าโดยกำหนดกาลของขันธ ๕

คำว่า โดยกำหนดกาล นี้ ถ้ามว่า รูปตั้งอยู่นานเท่าไร อรูป
(นาม) ตั้งอยู่นานเท่าไร? ตอบว่า รูปมีการเปลี่ยนแปลงนาน ดับก็ช้า
อรูป (นาม) เปลี่ยนแปลงเร็ว ดับก็รวดเร็ว เมื่อรูปยังคงทรงอยู่นั้นแหละ
จิตเกิดดับไป ๑๖ ดวง ก็แต่ว่ารูปนั้นจะดับพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๗ เปรียบ
เหมือนบุรุษคิดว่า เราจักให้ผลไม้ตก จึงเอาไม้ค้อนฟาดกิ่งไม้ผลทั้งหลาย
และใบทั้งหลายก็พินทุจากหัวพร้อมกันทีเดียว บรรดาผลและใบเหล่านั้น
ผลทั้งหลายย่อมตกถึงดินก่อนกว่า เพราะความที่ผลเป็นของหนัก ใบทั้งหลาย
ก็พินทุไปในภายหลัง เพราะความเป็นของเบา ฉนั้นใด ความปรากฏแห่งรูป-
ธรรมและอรูปรูปธรรมในขณะเดียวกันในปฏิสนธิ ระยะเวลาที่ใบและผลทั้งหลาย
หลุดจากหัวในขณะเดียวกันโดยการฟาดด้วยไม้ค้อน ฉนั้นนั่นเหมือนกัน การที่

รูปยังทรงอยู่นั้นแหละจิตก็เกิดดับไป ๑๖ ดวงคือการที่ผลตกลงสู่พื้นดินก่อนกว่า เพราะความที่ผลเป็นของหนัก การที่รูปดับพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๗ ดวงการที่ใบ ตกไปถึงพื้นดินในภายหลัง เพราะความที่ใบทั้งหลายเป็นของเบา.

บรรดารูปและจิตเหล่านั้น ถึงรูปดับช้าเปลี่ยนแปลงนาน จิตดับเร็ว เปลี่ยนแปลงเร็วก็จริง ถึงอย่างนั้น รูปละทิ้งรูป (นาม) แล้วก็ไม้อาจ เป็นไปได้ หรือรูปละทิ้งรูปแล้วก็ไม้อาจเป็นไปไม่ได้ ความเป็นไปของรูปและ อรูปแม้ทั้ง ๒ มีประมาณเท่ากันทีเดียว ในข้อนี้พึงทราบอุปมาดังต่อไปนี้.

บุรุษคนหนึ่งมีเท้าสั้น คนหนึ่งมีเท้ายาว เมื่อคนทั้ง ๒ นั้นเดินทาง ร่วมกัน คนเท้ายาวก้าวเท้าครั้งหนึ่ง คนเท้าสั้นนอกนี้จะก้าวเท้าไป ๑๖ ก้าว ในการก้าวไปครั้งที่ ๑๖ ของคนเท้าสั้น คนเท้ายาวก็จะชักเท้าของตนดึงมา กระทำเท้าให้ก้าวไปพร้อมกัน ด้วยประการฉะนี้ แม้คนหนึ่งก็ไม้อาจเลย คนหนึ่งไปได้ การไปของคนแม้ทั้ง ๒ จึงชื่อว่า มีประมาณเท่ากันนั้นแหละ ฉะนั้น ข้ออุปมาเข็มนี่พึงเห็นฉนั้น. ด้วยว่า อรูปเหมือนคนเท้าสั้น รูปเหมือน คนเท้ายาว. เมื่อรูปยังทรงอยู่นั้นแหละ จิตในอรูป (นาม) ธรรมก็เกิดดับ ๑๖ ดวง เหมือนเวลาที่คนเท้ายาวก้าวไปครั้งหนึ่ง คนเท้าสั้นนอกนี้ก้าวไป ๑๖ ครั้ง. การที่รูปดับพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๗ เหมือนบุคคลเท้าสั้นชักเท้า ของตนดึงมา ๑๖ ก้าว บุรุษเท้ายาวก้าวไป ๑ ก้าวฉะนั้น การที่อรูปไม่ละรูป รูปไม่ละอรูปเป็นไปโดยประมาณเท่ากัน เหมือนการที่บุรุษ ๒ คน ไม่ทิ้ง ซึ่งกันและกันเดินไปโดยประมาณพร้อมกันนั้นแหละดังนี้แล.

พึงทราบขั้น ๕ โดยการกำหนดกาลอย่างนี้.

ว่าโดยเกิดขณะเดียวกันแต่ดับต่างขณะกัน

คำนี้ว่า การเกิดขณะเดียวกัน แต่ดับต่างขณะกัน (ของขั้น ๕)

นี้ บัณฑิตพึงแสดงเวณกรรมรูปดวงสุดท้าย* จริงอยู่ปฏิสนธิเป็นจิตดวงที่หนึ่ง จิตดวงที่ ๒ เป็นภวังค์ ดวงที่ ๓ ก็เป็นภวังค์ ฯลฯ ดวงที่ ๑๖ ก็เป็นภวังค์. ในบรรดาจิต ๑๖ ดวงเหล่านั้น แต่ละดวงมี ๓ ขณะด้วยอำนาจอุปาทกขณะ ฐิติขณะ และกங்கขณะ ในขณะแห่งจิตทั้ง ๓ เหล่านั้น จิตแต่ละดวงมีกรรมรูปเกิดขึ้นขณะละ ๓๐ รูปถ้วน บรรดากรรมรูปเหล่านั้น กรรมรูปตั้งขึ้นในอุปาทกขณะของปฏิสนธิจิตย่อมดับในอุปาทกขณะของภวังคจิตดวงที่ ๑๗ ที่เดียว. กรรมรูปตั้งขึ้นในฐิติขณะของปฏิสนธิจิตจะดับในฐิติขณะของภวังคจิตดวงที่ ๑๗ นั้นแหละ. กรรมรูปที่ตั้งขึ้นในกங்கขณะของปฏิสนธิจิตจะดับในกங்கขณะของภวังคจิตดวงที่ ๑๗ นั้นแหละ.

ด้วยอาการอย่างนี้ พึงทำภวังคจิตดวงที่ ๒ (ปฏิสนธิจิตเป็นที่ ๑) ประกอบกับจิตดวงที่ ๑๗ ของตน ๆ นั้นแหละแล้วขยายนัยไป. จิต ๑๖ ดวง มีกรรมรูปดวงละ ๓ รวมกรรมรูป ๔๘ รูป ด้วยประการฉะนี้. นี้ชื่อว่า ประเพณี คือ เชื้อสายของกรรมรูป ๔๘ รูป. ก็ประเพณี คือ เชื้อสายของกรรมรูป ๔๘ รูปนี้นั้นย่อมเป็นไปแม้แก่ผู้กำลังเคี้ยวกิน แม้แก่ผู้บริโภคนม แม้แก่ผู้หลับ แม้แก่ผู้ประมาททั้งกลางคืนและกลางวัน เหมือนกระแสดแห่งแม่น้ำกำลังเป็นไปอยู่ละนั่นแล.

พึงทราบความที่ขั้น ๕ มีการเกิดขณะเดียวกัน ดับต่างขณะกันอย่างนี้.

* กรรมรูปดวงสุดท้ายนั้น คือ นับกรรมรูปตั้งแต่ปฏิสนธิจิตไป ๑๗ ขณะจิตกங்கขณะของจิตดวงนี้ดับพร้อมกับกรรมรูป (ดูปริเฉท ๔ นามวิถิและรูปวิถิ)

ว่าด้วยการเกิดต่างขณะดับขณะเดียวกัน

คราวที่ขั้น ๕ เกิดต่างระดับขณะเดียวกัน บัณฑิตพึงแสดงด้วย
กรรมรูปซึ่งเกิดหลังปฏิสนธิจิต ในบรรดากรรมรูปเหล่านั้น เมื่อมีวาระจิต
๑๖ ดวงที่สุดแห่งอายุสังขาร ก็พึงประกอบกรรมรูปเป็น ๒ พวก คือ
กรรมรูปที่เกิดกับจิต ๑๖ ดวงข้างต้น กับกรรมรูปที่เกิดกับจิต ๑๖ ดวง
ข้างปลาย รวมเป็นอันเดียวกัน คือ กรรมรูป ๓๐ ถ้วนที่ตั้งขึ้นในอุปาทกขณะ
ของปฐมจิตในกรรมรูปที่เกิดกับจิต ๑๖ ดวงข้างนี้ข้างต้น ย่อมดับในอุปาทกขณะ
ของปฐมจิตในกรรมรูปที่เกิดกับจิต ๑๖ ดวงเบื้องปลายนั้นแหละ.

กรรมรูป ๓๐ ถ้วน ที่ตั้งขึ้นในฐิติขณะแห่งปฐมจิตเบื้องต้น ย่อมดับ
ไปในฐิติขณะของปฐมจิตเบื้องปลายนั่นเอง. กรรมรูป ๓๐ ถ้วนที่ตั้งขึ้นใน
กัณคขณะของปฐมจิตเบื้องต้น ย่อมดับไปในกัณคขณะของปฐมจิตเบื้องปลาย
เหมือนกัน.

ส่วนกรรมรูป ๓๐ ถ้วน ที่ตั้งขึ้นในอุปาทกขณะของ (ภวังค) จิต
ดวงที่ ๒ (ซึ่งเกิดดับต่อกันมา) ฯลฯ ของจิตดวงที่ ๑๖ ในกรรมรูปซึ่งเกิด
แต่จิต ๑๖ ดวงข้างต้น ย่อมดับไปในอุปาทกขณะของจตุตถจิตที่เดียว. ที่เกิดใน
ฐิติขณะของจิตดวงที่ ๒ นั้น ย่อมดับไปในฐิติขณะของจิตนั้นแหละ ที่เกิด
ในกัณคขณะของจิตดวงที่ ๒ นั้น ก็ดับไปในกัณคขณะของจตุตถจิตเหมือนกัน
เบื้องหน้าแต่นั้น การสืบทอดของกรรมรูปย่อมไม่เป็นไป ถ้าหากจะเป็นไป
อีกไซ้ สัตว์ทั้งหลายก็จะพึงชื่อว่า เป็นผู้ไม่สิ้น ไม่เสื่อม ไม่แก่ ไม่ตาย.

อนึ่ง ในการดับในกัณคขณะของจตุตถจิตนี้ คำว่า รูปที่เกิดขึ้นในอุปาทกขณะ
ของจิตดวงหนึ่ง ย่อมดับไปในอุปาทกขณะของจิตดวงอื่น โดยนัยมีอาทิว่า รูปนี้
ย่อมดับไปในอุปาทกขณะของภวังคจิตดวงที่ ๑๗ ดังนี้ ข้าพเจ้ากล่าวไว้เพราะมา

ในอรรถกถานั้น ย่อมผิดจากพระบาลีที่ว่า **ยสุส กายสโร นิรุชฌติ**
ตสุส จิตตสขาโร นิรุชฌตีติ อามนุตา กายสังขารกำลังดับแก่บุคคลใด
จิตตสังขารก็กำลังดับแก่บุคคลนั้นหรือ ? ตอบว่า ถูกแล้ว ดังนี้. ผิดอย่างไร ?
ก็เพราะกายสังขารคือลมอัสสาสะและปัสสาสะมีจิตเป็นสมุฏฐาน. ก็รูปที่มีจิตเป็น
สมุฏฐาน เกิดขึ้นในอุปาทกขณะของจิตแล้วย่อมตั้งอยู่จนกระทั่งจิต ๑๖ ดวงอื่น
เกิดขึ้น ย่อมดับไปพร้อมกับจิตดวงสุดท้ายทั้งหมดแห่งจิต ๑๖ ดวงเหล่านั้น
เพราะฉะนั้น กายสังขารนั้นเกิดพร้อมกับจิตใดก็ดับพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๗ จำเดิม
แต่จิตนั้น มิใช่ดับในอุปาทกขณะ หรือจิตขณะของจิตไร ๆ แม้จะเกิดในจิตขณะ
หรือภังคขณะก็หาไม่ นี่เป็นธรรมชาติของรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เพราะฉะนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า อามนุตา (ถูกแล้ว) ดังนี้ เพราะดับในขณะที่
เดียวกันกับจิตสังขารโดยแน่นอน.

ก็การกำหนดขณะ (ขณะนิยาม) ของรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานที่ข้าพเจ้า
กล่าวนี้เป็น การกำหนดขณะ (ขณะนิยาม) แม้แก่รูปที่มีกรรมเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน
นี้เหมือนกัน เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงประกอบเนื้อความในอธิการนี้โดยนัยนี้
เท่านั้นว่า กรรมรูปที่เกิดพร้อมกับปฏิสนธิจิต ย่อมดับพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๗
จำเดิมแต่ปฏิสนธินั้น. กรรมรูปที่เกิดในจิตขณะของปฏิสนธิจิต ย่อมดับไปใน
อุปาทกขณะของจิตดวงที่ ๑๘. กรรมรูปที่เกิดในภังคขณะของปฏิสนธิจิตถึง
ขณะตั้งอยู่ของจิตดวงที่ ๑๘ แล้วก็ดับไป ดังนี้. ก็เบื้องหน้าแต่ขึ้นไป การสืบต่อ
ของรูปที่มีอตุเป็นสมุฏฐานเท่านั้นย่อมดำรงอยู่ในสรีระนั้น สรีระย่อมเป็นของ
อันบุคคลพึงกล่าววว่า พวกท่านจงเอาสรีระนี้ไปเผาเถิด ดังนี้. พึงทราบความ
ที่ชั้น ๕ เกิดต่างขณะกันดับขณะเดียวกัน ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยเกิดพร้อมกันดับพร้อมกัน

ก็คำว่า โดยการเกิดพร้อมกันดับพร้อมกัน ความว่า รูปเกิดพร้อมกับรูป ดับพร้อมกันรูป อรูปเกิดพร้อมกับอรูป ดับพร้อมกันอรูป ฟังทราบความที่ชั้น ๕ เกิดพร้อมกัน และดับพร้อมกัน ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยเกิดต่างขณะกันดับต่างขณะกัน

ก็ความที่ชั้น ๕ เกิดต่างขณะกันดับต่างขณะกันบัณฑิตพึงแสดงด้วย สันตติรูป ๔* จริงอยู่ สันตติรูปทั้ง ๔ ในส่วนนั้น ๆ ของสรีระนี้เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงมา มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ ย่อมเป็นไป โดยความเป็นกลุ่มเป็นก้อน. เมื่อสันตติรูป ๔ แม้นั้นเป็นไปอย่างนี้ ก็พึงกำหนดความที่รูปเหล่านั้นมีความเกิดเป็นต้นไม่ได้ เหมือนแฉกปลวกหรือแฉกมดแดง เมื่อบุคคลแลดูอยู่ก็จะเห็นคูกเนื้อเป็นอันเดียวกัน แต่มิได้เนื้อเป็นอันเดียวกัน เพราะในที่ใกล้ศีรษะของมดตัวหนึ่งจะมีศีรษะบ้าง ท้องบ้าง เท้าบ้างของมดตัวอื่น ๆ ในที่ใกล้ท้องของมดตัวหนึ่งจะมีศีรษะบ้าง ท้องบ้าง เท้าบ้างของมดตัวอื่น ๆ ในที่ใกล้เท้าของมดตัวหนึ่งก็จะมีศีรษะบ้าง ท้องบ้าง เท้าบ้าง ของมดตัวอื่น ๆ ฉะนั้น แม้สันตติรูป ๔ ก็ฉนั้นเหมือนกัน ในอุปาทนขณะของสันตติรูปหนึ่งจะมีอุปาทนบ้าง ฐิติบ้าง ภัคคะบ้าง ของสันตติรูปอื่น ๆ ในฐิติขณะของสันตติรูปหนึ่งจะมีอุปาทนบ้าง ฐิติบ้าง ภัคคะบ้างของสันตติรูปอื่น ๆ ในภัคคะขณะของสันตติรูปหนึ่งจะมีอุปาทนบ้าง ฐิติบ้าง ภัคคะบ้างของสันตติรูปอื่น ๆ. ฟังทราบความที่ชั้น ๕ เกิดต่างขณะกันดับต่างขณะกันในสันตติรูป ๔ นี้ด้วยประการฉะนี้.

* สันตติรูป ๔ คือ กรรมรูป (รูปเกิดแต่กรรม) ๑ จิตตรูป (รูปเกิดแต่จิต) ๑ อตุลรูป (รูปเกิดแต่ตุล) ๑ อาหารรูป (รูปเกิดแต่อาหาร) ๑

ว่าด้วยขั้นที่เป็นอดีตเป็นต้น

ก็ขั้น ๕ ที่เป็นอดีตเป็นต้นมีทุรทุกะ (รูปไกลรูปไกล) เป็นที่สุด
มาในพระบาลีทั้งหมด แม้ปัจฉัยและสมุฏฐานทั้งหลายข้าพเจ้าก็กล่าวไว้ในหน
หลังโดยนัยมีอาทิว่า **กมุข กมุขปัจฉัย อุตสมุฏฐาน** (รูปเกิดแต่กรรม
มีกรรมเป็นปัจฉัย มีอตุเกิดแต่กรรมเป็นสมุฏฐาน) เป็นต้น.

ก็ขั้นแม้ทั้ง ๕ เป็นของสำเร็จแล้ว แต่กรรมเป็นปัจฉัยมีอตุเกิดแต่
กรรมเป็นสมุฏฐานมิใช่เป็นของไม่สำเร็จแล้ว เป็นสังขตะเท่านั้น มิใช่เป็น
อสังขตะ อีกอย่างหนึ่ง ขั้น ๕ นั้นชื่อว่าเป็นของสำเร็จแล้วอย่างนั้นแหละมีอยู่
เพราะบรรดาสภาวะทั้งหลาย พระนิพพานอย่างเดียวกันนั้นเป็นธรรม
ไม่สำเร็จแต่ปัจฉัย เป็นธรรมไม่เกิดขึ้นแล้ว. ก็ถามว่า นิโรธสมาบัติ นาม
และบัญญัติเป็นอย่างไร? ตอบว่า นิโรธสมาบัติ ใคร ๆ ไม่พึงเรียกว่าเป็น
โลกียโลกุตระ หรือสังขตอสังขตะ เป็นของสำเร็จแล้วหรือไม่สำเร็จแล้ว แต่ว่า
นิโรธสมาบัตินั้นเป็นของอันบุคคลให้สำเร็จ มิใช่ไม่สำเร็จเพราะเป็นธรรมอัน
พระอริยบุคคลพึงเข้าด้วยสมาบัติ นาม และบัญญัติก็อย่างนั้น เพราะนามและ
บัญญัติเมื่อนั้นย่อมไม่ได้ชื่ออันต่างด้วยโลกียะเป็นต้น แต่เป็นสภาพอันบุคคลให้
สำเร็จแล้วมิใช่ไม่สำเร็จแล้ว เพราะเมื่อบุคคลจะตั้งชื่อจึงถือเอาที่เดี๋ยวดังนี้แล.

แสดงนัยการวินิจฉัยขั้น ๕

นักปราชญ์ครั้งทราบขั้น ๕ โดย

ปกิณกะอย่างนี้แล้ว เพื่อความแตกฉาน

แห่งญาณในขั้น ๕ เหล่านี้แหละอีก พึงทราบ

นัยแห่งการวินิจฉัยโดยชอบ โดยลำดับ

* พม่าเป็น กมุข กมุขปัจฉัย กมุขปัจฉัยอุตสมุฏฐาน

โดยความแปลกกัน โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง โดย
อุปมา โดยพึงเห็นด้วยอุปมา ๒ อย่าง และ
โดยสำเร็จประโยชน์แก่ผู้เห็นอยู่.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยลำดับ

ในนัยแห่งการวินิจฉัยทั้ง ๖ เหล่า นั้น ลำดับในชื่อว่า โดยลำดับ
นี้ มีมากอย่าง คือ

อุปุตตติกุโม ลำดับแห่งการเกิด

ปหานกุโม ลำดับแห่งการละ

ปฏิบัติกุโม ลำดับแห่งการปฏิบัติ

ภูมิกุโม ลำดับแห่งภูมิ

เทศนากุโม ลำดับแห่งเทศนา.

ในลำดับทั้ง ๕ นั้น ลำดับแห่งการเกิดขึ้นมีอาทิอย่างนี้ว่า **ปรหม์ กลล**
โหติ กลลา โหติ อมฺพุทฺ (รูปครั้งแรกเป็นกลละ จากกลละเป็นอัมพุทะ)
ดังนี้. ลำดับแห่งการละมีอาทิอย่างนี้ว่า **ทสฺสเนน ปหาตพุพา ฌมฺมา**
ภาวนาย ปหาตพุพา ฌมฺมา สภาวะธรรมทั้งหลายที่พึงละโดยโสดาปัตติมรรค
มีอยู่ สภาวะธรรมทั้งหลายที่พึงละโดยภาวนา คืออริยมรรคเบื้อง ๓ มีอยู่.
ลำดับแห่งการปฏิบัติมีอาทิอย่างนี้ว่า **ศีลวิสุทฺธิ จิตตวิสุทฺธิ**. ลำดับแห่งภูมิ
มีอาทิอย่างนี้ว่า **ธรรมเป็นกามาพจร เป็นรูปาพจร**. ลำดับแห่งเทศนามี
อาทิอย่างนี้ว่า **สติปัญฺฐาน ๔ สัมมปฺปชาน ๔** ดังนี้ หรือว่าทานกถา ศีลกถา.
บรรดาลำดับทั้ง ๕ นั้น ในที่นี้ ลำดับแห่งการเกิดขึ้นย่อมไม่ควรก่อน เพราะ
ขั้นเป็นภาวะไม่เกิดขึ้นโดยการกำหนดความสืบต่อกันมาเหมือนรูปกลละเป็น-
ต้น ลำดับแห่งการละก็ไม่ควร เพราะความที่ขั้นที่เป็นกุศลและอภัยากฤตอัน

พระอริยเจ้าไม่พึงละ ลำดับแห่งการปฏิบัติก็ไม่ควรเพราะชั้นที่เป็นอกุศลเป็นของไม่พึงปฏิบัติ ลำดับแห่งภูมิก็ไม่ควรเพราะเวทนาเป็นต้นเป็นธรรมนับเนื่องด้วยภูมิ ๔.

แต่ว่า ลำดับแห่งเทศนา ย่อมควรเพราะว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ใคร่ในประโยชน์เกื้อกูลมีพระประสงค์จะทรงเปลื้องเวไนยชนใดผู้ตกไปในการยึดชั้น ๕ ว่าเป็นอตฺตา จากความยึดถือว่าเป็นอตฺตาโดยการแสดงแยกขณะที่ประชุมกัน เพื่อความถือเอาโดยง่ายของชนนั้น จึงทรงแสดงรูปชั้นอันหยาบก่อนซึ่งเป็นอารมณ์ของวิญญาณมีจักขุเป็นต้น โดยไม่ต่างกัน. จากนั้นก็ทรงแสดงเวทนาอันรู้สึกพร้อมซึ่งมีรูปที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนาเป็นอารมณ์ ทรงแสดงสัญญาที่ถือเอาโดยอาการของอารมณ์เวทนาอย่างนี้ว่า ยัม เวทียติ ตัม สญฺขานาติ (เสวยอยู่ซึ่งอารมณ์ใดก็จำได้ซึ่งอารมณ์นั้น) ดังนี้ ทรงแสดงสังขารทั้งหลายตัวปรุงแต่งด้วยอำนาจแห่งสัญญา ทรงแสดงวิญญาณอันเป็นที่อาศัยและเป็นใหญ่ของชั้นมีเวทนาเป็นต้นเหล่านั้น. พึงทราบนัยแห่งวินิจฉัยโดยลำดับอย่างนี้ก่อน.

ว่าโดยความแปลกกัน

ชื่อว่า โดยความแปลกกัน คือ ความแปลกกันแห่งชั้นและอุปาทานชั้น ก็อะไรเล่าเป็นความแปลกกันแห่งชั้นและอุปาทานชั้นเหล่านั้น บรรดาชั้นเหล่านี้ ชั้นทั้งหลายตรัสไว้โดยไม่แปลกกันก่อน. อุปาทานชั้นทั้งหลายตรัสไว้ให้แปลกกัน โดยเป็นชั้นมีอาสวะและเป็นที่ตั้งของอุปาทานเหมือนอย่างทีตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงชั้น ๕ และอุปาทานชั้น ๕ เหล่านี้ เธอทั้งหลายจงฟัง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ชั้น ๕ เป็นไฉน? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปอย่างใดอย่างหนึ่งที่

เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ หรือว่า รูปใกล้ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า รูปชั้น เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน ฯลฯ หรือวิญญาณใกล้ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า วิญญาณชั้น คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้ เราเรียกว่า ชั้น ๕ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อุปาทานชั้น ๕ เป็นไฉน ? คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ หรือรูปใกล้ มีอาสวะเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นี้เรียกว่า อุปาทานชั้น คือ รูป เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน ฯลฯ หรือวิญญาณใกล้ มีอาสวะเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ธรรมเหล่านี้ เราเรียกว่า อุปาทานชั้น คือ วิญญาณ. คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า อุปาทานชั้น ๕ ดังนี้.

อนึ่ง ในชั้น ๕ และอุปาทานชั้น ๕ เหล่านี้ นามชั้น ๔ มีเวทนาเป็นต้นที่ไม่มีอาสวะก็มี ที่มีอาสวะก็มี ฉันใด รูปชั้นย่อมเป็นฉันนั้นหามิได้ ก็เพราะความที่รูปนี้ควรเป็นชั้น ด้วยอรรถว่าเป็นกอง ฉะนั้นจึงตรัสไว้ในพวกชั้นทั้งหลาย และเพราะความที่ชั้นเหล่านั้นควรเป็นอุปาทานชั้น ด้วยอรรถว่าเป็นกอง และด้วยอรรถว่ามีอาสวะ ฉะนั้น จึงตรัสชั้นเหล่านั้นไว้ในอุปาทานชั้น ส่วนนามชั้นมีเวทนาเป็นต้นที่ไม่มีอาสวะ ตรัสไว้ในพวกชั้นที่มีอาสวะตรัสไว้ในพวกอุปาทานชั้น ก็ในชื่อว่า อุปาทานชั้น นี้ พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า ชั้นที่มีอุปาทานเป็นอารมณ์ ชื่อว่า อุปาทานชั้น ดังนี้ แต่ในอธิการนี้ พระองค์ทรงประสงครวมชั้นเหล่านั้น แม้ทั้งหมดว่าเป็นชั้นแล.

ว่าโดยความไม่หย่อนไม่ยิ่ง

ก็ชื่อว่า โดยความไม่หย่อนไม่ยิ่ง นี้ ถ้ามว่า เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสชั้นว่ามี ๕ เท่านั้น ไม่หย่อนไม่ยิ่ง ดังนี้. ตอบว่า เพราะทรงสงเคราะห์สังขตธรรมทั้งหมดที่มีส่วนเสมอกันเข้าเป็นพวกเดียวกัน เพราะวัตถุเครื่องยึดถือตนและของเนื่องด้วยตนนี้มีชั้น ๕ เป็นอย่างยิ่ง และเพราะความที่ธรรมอื่น ๆ ก็ไม่นอกจากชั้น ๕ นั้น.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงสงเคราะห์สังขตธรรมมีประเภท มิใช่น้อยเข้าด้วยอำนาจที่มีส่วนเสมอกัน รูปก็เป็นชั้นหนึ่งด้วยอำนาจการ สงเคราะห์รูปที่มีส่วนเสมอกันเข้าเป็นพวกเดียวกัน. เวทนาก็เป็นชั้นหนึ่งด้วย อำนาจการสงเคราะห์เวทนาที่มีส่วนเสมอกันเข้าเป็นพวกเดียวกัน แม้ในสัญญา ชั้นเป็นต้นกันนี้แหละ เพราะฉะนั้น จึงตรัสชั้นไว้ ๕ เท่านั้น เพราะทรง สงเคราะห์สังขตธรรมทั้งหมดที่มีส่วนเสมอกันไว้เป็นพวกเดียวกัน. อนึ่ง วัตถุ แห่งการยึดถือว่าเป็นตนเป็นของเนื่องด้วยตนนี้ คือ ชั้น ๕ นี้มีรูปเป็นต้น เป็นอย่างยิ่ง ข้อนี้สมกับพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า คุณ่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อรูปมีอยู่ ทิฏฐิ (ความเห็นผิด) อาศัยรูป ยึดมั่นรูป ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า เอตัม มม เอโสหมสมฺมิ เอโส เม อตฺตา เวทนาย ๆเปฯ สญฺญา ๆเปฯ ลฺขารสุ ๆเปฯ วิญฺญาณ สติ วิญฺญาณํ อุปาทาย วิญฺญาณํ อภินิวิสุต เอวํ ทิฏฺฐิจิ อุปฺปชฺชติ เอตัม มม เอโสหมสมฺมิ เอโส เม อตฺตา (นี้ของเรา เราเป็นนี้ นี้อัตตาของเรา เมื่อเวทนามีอยู่ ๆลฯ เมื่อสัญญาามีอยู่ ๆลฯ เมื่อสังขารทั้งหลายมีอยู่ ๆลฯ เมื่อวิญญาณมีอยู่ ทิฏฐิ อาศัยวิญญาณ ยึดมั่นวิญญาณ ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า นี้ของเรา เราเป็นนี้ นี้อัตตาของเรา

ดังนี้* เพราะฉะนั้น จึงตรัสชั้นไว้ ๕ เท่านั้น แม้เพราะความที่วัตถุแห่งการ ยึดถือตนและของเนื่องด้วยตนก็มีชั้น ๕ นี้เป็นอย่างยิ่ง. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชั้น ๕ มีศีลชั้นเป็นต้นอื่น ๆ ไคที่ตรัสไว้ แม้ธรรมชั้นเหล่านั้น* ก็ถึงการรวม ลงในชั้น ๕ นี้ เพราะความที่ธรรมชั้นนับเนื่องในสังขารชั้น เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า ชั้นมี ๕ เท่านั้น เพราะความที่ธรรมอื่น ๆ ไม่พ้นจากชั้นนั้น พึงทราบนัยแห่งวินิจฉัยโดยไม่หย่อนยิ่ง ด้วยประการฉะนี้.

ว่าโดยความอุปมา

ก็ในข้อว่า โดยความอุปมา นี้ รูปอุปาทานชั้น เปรียบเหมือน โรงพยาบาล เพราะเป็นที่อยู่ของวิญญาณอุปาทานชั้นซึ่งเปรียบเหมือนคนป่วย ด้วยอำนาจแห่งวัตถุ ทวาร และอารมณ์. เวทนาอุปาทานชั้นเปรียบเหมือน ความป่วยไข้เพราะเป็นตัวเบียดเบียน. สัญญาอุปาทานชั้นเปรียบเหมือนสมุฏ- ฐานของความป่วยไข้ เพราะเป็นแดนเกิดเวทนาที่สัมปยุตด้วยกิเลสมีรากะ เป็นต้น ด้วยอำนาจกามสัญญาเป็นต้นนั้นแหละ. สังขารอุปาทานชั้น เปรียบ เหมือนการเสพอสัปปายะ เพราะเป็นต้นเหตุแห่งความป่วยไข้ คือ ตัวเวทนา สมดังที่ตรัสไว้ว่า รูป รูปตฺตาย สงฺขตํ อภิสงฺขโรนฺติ ฯเปฯ ภิกฺขเว ตสฺมา สงฺขาราติ วุจฺจนฺติ (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่า สังขาร เพราะ อรรถว่า ปรงแต่งสังขตธรรมคือรูปโดยความเป็นรูป ปรงแต่งสังขตธรรมคือ เวทนาโดยความเป็นเวทนา ปรงแต่งสังขตธรรมคือสัญญาโดยความเป็นสัญญา ปรงแต่งสังขตธรรมคือสังขารทั้งหลายโดยความเป็นสังขารปรงแต่งสังขตธรรม

๑. ส. ขนฺธวาร. เล่มที่ ๑๓ <๒๐/๒๕๐

๒. ศีลชั้น ๕ สมาริชั้น ๕ ปัญญาชั้น ๕ วิมุตติชั้น ๕ วิมุตติญาณทัสสนชั้น ๕

คือวิญญาณโดยความเป็นวิญญาณ.° อนึ่ง ภายวิญญาณที่เป็นวิบากสหระคด้วย
ทุกข์เกิดขึ้นแล้ว เพราะทำคือสังสมอกุศลกรรมไว้แล้ว เพราะฉะนั้น วิญญาณ
อุปาทานชั้น ๕ จึงเปรียบเหมือนคนป่วย เพราะความไม่หลุดพ้นด้วยความป่วย-
ไข้คือตัวเวทนา.

อีกอย่างหนึ่ง อุปาทานชั้น ๕ เหล่านี้ มีอุปมาเหมือนบุคคลผู้ที่อง-
เทียวไป เหมือนการณะคือเหตุ เหมือนความผิด เหมือนผู้ก่อเหตุ เหมือนผู้มี
ความผิด และเปรียบเหมือนภาชนะ เหมือนโภชนะ เหมือนกับข้าว เหมือน
ผู้เลี้ยงอาหาร เหมือนผู้บริโภค ฟังทราบนัยแห่งการวินิจฉัยชั้น ๕ โดยความ
อุปมาอย่างนี้ ดังพรรณนามาจะนี้.

ว่าโดยพึงเห็นด้วยอุปมา ๒ อย่าง

ชื่อว่า โดยพึงเห็นด้วยอุปมา ๒ อย่าง นี้ บัณฑิตฟังทราบ
นัยแห่งการวินิจฉัยในชั้น ๕ นี้ แม้โดยพึงเห็นด้วยอุปมา ๒ อย่างนี้ คือ
โดยย่อ และโดยพิสดาร.

ก็เมื่อว่าโดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ บัณฑิตพึงเห็นโดยความเป็นเหมือน
ข้าศึกผู้เงือดาบตามนัยที่ตรัสไว้ในอาสีวิสุปมสูตร โดยเป็นภาระ (ของหนัก)
ด้วยอำนาจการสูตร โดยความเป็นผู้เกี่ยวกินด้วยอำนาจัชชนียปริยายสูตร และ
โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสังขตะ เป็นผู้ฆ่าด้วย
อำนาจยมกสูตร. ส่วนโดยพิสดารในอุปาทานชั้น ๕ นี้ พึงเห็นรูปเหมือน
ก้อนฟองน้ำ พึงเห็นเวทนาเหมือนต่อน้ำ พึงเห็นสัญญาเหมือนพยับแดค

๑. ส. ขนฺธวาร เล่ม ๑๗ ๑๕๕/๑๐๖

๒. หน้าจะเทียบดังนี้ว่า รูปเหมือนบุคคลผู้ที่องเทียวไป เวทนาเหมือนการทำของบุคคลนั้น
สัญญาเหมือนความผิด (เช่นสัญญาวิปลาต) สังขารเหมือนผู้ก่อเหตุ วิญญาณเห็นผู้มีความ
ผิดได้รับโทษ อย่างไรก็ตามไม่อธิบายไว้ ผู้แปล.

พึงเห็นสังขารทั้งหลายเหมือนต้นกล้วย พึงเห็นวิญญูณเหมือนเล่ห์กล (มายา) สมดังพระดำรัสที่ตรัสว่า

เฉลุปิณฺโฑปมฺ รุปํ เวทนา ปุพฺพหฺรูปมา
มรีจิกฺขุปมา สลฺลยา ลำขารา กทฺทลฺลุปมา
มายูปมฺลฺลจ วิญฺญูณํ เทลิตาทิจฺจพฺนฺธนา
พระพุทฺธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์พระอา-
ทิตฺยํ ทรงแสดงรูปเปรียบดังก้อนฟองน้ำ
เวทนาเปรียบดังต่อมน้ำ สลฺลยาเปรียบดัง
พยับแดด สังขารทั้งหลายเปรียบดังต้นกล้วย
และวิญฺญูณเปรียบดังเล่ห์กล.

ในพระบาลีเหล่านั้น พึงทราบความที่อุปาทานชั้น ๕ มีรูปเป็นต้น เป็นเช่นกับก้อนฟองน้ำเป็นต้น อย่างนี้. เหมือนอย่างว่า ก้อนฟองน้ำเป็นของ ไม่มีสาระ ฉันทใด รูปก็ฉันทนั้น ไม่มีสาระ เพราะเว้นจากสาระคือความเป็นของเที่ยง เว้นจากสาระคือความเป็นของยั่งยืน เว้นจากสาระคือความเป็นอัตตา โดยแท้. อนึ่ง ก้อนแห่งฟองน้ำนั้นใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะเอาด้วยคิดว่า เราจักทำบาตรหรือถาดด้วยก้อนแห่งฟองน้ำนี้ แม้ถือเอาได้ก็ไม่ให้สำเร็จ ประโยชน์นั้น ย่อมแตกทำลายไป ฉันทใดรูปก็ฉันทนั้น ใคร ๆ ไม่อาจถือเอาว่า รูปนี้เป็นของเที่ยง ยั่งยืน หรือว่ารูปนี้เป็นเรา เป็นของเรา แม้ถือเอา รูปก็ไม่ตั้งอยู่อย่างนั้น ย่อมเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นอสุภะ ทั้งนี้ เพราะฉะนั้น รูปนั้น จึงเป็นเช่นกับก้อนแห่งฟองน้ำนั้นเทียว.

* ส. ขนฺธวาร. เล่ม ๑๓ ๒๔๓/๑๓๔

อนึ่ง ก้อนแห่งฟองน้ำมีช่องน้อยช่องใหญ่เป็นกลุ่มติดกัน ด้วยที่ต่อมิใช่น้อย เป็นที่อาศัยอยู่ของสัตว์มีงูน้ำเป็นต้นมาก ฉันได แม้รูปก็ฉันนั้น มีช่องน้อยช่องใหญ่ เป็นกลุ่มติดต่อกันด้วยที่ต่อมิใช่น้อย ตระกูลแห่งกิมิชาติ ๘๐ ตระกูล ย่อมอยู่เป็นหมู่เหล่าในรูปนี้ที่เดียว รูปนั้นนั่นแหละ เป็นเรือนเกิดบ้าง เป็นเวจกุฎีบ้าง เป็นโรงพยาบาลบ้าง เป็นสุสานบ้าง ของตระกูลกิมิชาติเหล่านั้น พวกตระกูลกิมิชาติเหล่านั้นจะไม่ถือเอาที่อื่นกระทำการออกจากท้องเป็นต้น รูปนั้นก็ชื่อว่าเป็นเช่นกับก้อนแห่งฟองน้ำ แม้ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง ก้อนแห่งฟองน้ำเริ่มต้นมีประมาณเท่าผลพุทราแล้วมีประมาณเท่าขอดภูเขาโดยลำดับก็มี ฉันได แม้รูปก็ฉันนั้น เริ่มต้นมีประมาณเท่ากละเท่านั้นแล้วมีประมาณวาหนึ่งโดยลำดับก็มี มีประมาณเท่าวัตถุทั้งหลายมีขอดภูเขาเป็นต้นด้วยสามารถแห่งสัตว์มีโค กระบือและช้างเป็นต้นก็มี มีประมาณหลายร้อยโยชน์ด้วยสามารถแห่งสัตว์มีปลาและเต่าเป็นต้น ก็มี รูปนั้นก็ชื่อว่าเป็นเช่นกับก้อนแห่งฟองน้ำเป็นอย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ก้อนแห่งฟองน้ำพองตั้งขึ้นย่อมแตกไปก็มี ตั้งขึ้นไปหน่อยหนึ่ง ย่อมแตกไปก็มี เมื่อไม่แตกไปในระหว่าง แต่ถึงสมุทแล้ว ก็ย่อมต้องแตกไปโดยไม่ต้องสงสัย ฉันได รูปก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมแตกไปในคราวเป็นกละก็มี ย่อมแตกไปในคราวเป็นอัมพุทะเป็นต้นก็มี แต่เมื่อไม่แตกไปในระหว่าง ถึงร้อยปีแล้วสำหรับสัตว์ผู้มีประมาณอายุร้อยปี ก็ต้องแตกดับไปโดยแน่แท้ที่เดียว ย่อมเป็นจณวิจณไปในปากแห่งความตาย แม้ด้วยอาการอย่างนี้ รูปก็ชื่อว่าเป็นเช่นกับก้อนแห่งฟองน้ำ.

อนึ่ง ต่อมน้ำไม่มีแก่น ฉันได แม้เวทนาก็ฉันนั้น ก็ต่อมน้ำนั้น ไม่มีกำลัง เข้าถึงความเป็นของอันถือเอาไม่ได้ ใคร ๆ ไม่อาจถือเอาต่อมน้ำ

นั้นเพื่อกระทำแผ่นดินกระดานหรืออาสนะได้ แม้ถือเอาแล้ว ๆ มันก็จะแตกไปทันที จันได แม้เวทนาจ์จันนั้น เป็นของไม่มีกำลัง เป็นของถือเอาไม่ได้ใคร ๆ ไม่อาจถือเวทนาว่าเที่ยง หรือยั่งยืน แม้ถือเอาแล้ว ๆ ก็ไม่ตั้งอยู่เหมือนอย่างนั้นได้ เวทนาแม้ที่บุคคลถือเอาไม่ได้แบบนี้ ชื่อว่า เป็นเช่นกับต่อมน้ำ.

อนึ่ง ต่อมน้ำ ย่อมเกิดขึ้น และแตกดับไปในหยาดแห่งน้ำนั้น ๆ เป็นของไม่ตั้งอยู่นาน จันได แม้เวทนาจ์จันนั้น ย่อมเกิดขึ้น และย่อมดับไปเป็นของไม่ตั้งอยู่นาน คือเวทนานั้นซึ่งบังเกิดพึงนับได้แสน โภทฺธิชณะ*เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปในขณะชั่วการคิดนิ้วมือครั้งหนึ่ง.

อนึ่ง ต่อมน้ำอาศัยเหตุ ๔ คือ พื้นน้ำ ๑ หยาดน้ำ ๑ ความเป็ยกแห่งน้ำ ๑ ลมกระทบทำให้โปร่ง ๑ จึงเกิดขึ้น. แม้เวทนาจ์เช่นนั้น อาศัยเหตุ ๔ อย่าง คือ วัตถุ ๑ อารมณ์ ๑ เครื่องผูกแห่งกิเลส ๑ การกระทบของผัสสะ ๑ เกิดขึ้น เวทนา ชื่อว่า เป็นเช่นกับต่อมน้ำ แม้ด้วยประการฉะนี้.

แม้สัญญา ก็ชื่อว่า เป็นเช่นกับพยับแดด ด้วยอรรถว่า ไม่มีสาระ และด้วยอรรถว่า เข้าถึงความเป็นของอันบุคคลถือเอาไม่ได้ เพราะใคร ๆ ไม่อาจถือเอาพยับแดดนั้นมาเพื่อค้ำ หรือเพื่ออาบ หรือเพื่อใส่ให้เต็มภาชนะได้ อีกอย่างหนึ่ง พยับแดดย่อมเปลี่ยนแปลงไป คือย่อมปรากฏเหมือนกำลังคลื่นเกิดขึ้นเอง จันได แม้สัญญาอันต่างโดยสัญญาว่ามีสีเขียวเป็นต้นก็จันนั้น ย่อมผันแปร เปลี่ยนแปลงไป เพื่อต้องการเสวยอารมณ์ของสีเขียวเป็นต้น.

อนึ่ง พยับแดด ย่อมลวงมหาชน ย่อมให้กล่าวว่ ที่นั้นดูเหมือนบึงเต็ม เหมือนแม่น้ำเปี่ยม ปรากฏอยู่ ดังนี้ จันได แม้สัญญาก็จันนั้น ย่อมลวง ย่อมให้กล่าวว่ นี้สีเขียว นี้สวยงาม นี้เป็นสุข นี้เที่ยง ดังนี้

* อรรถกถา เอกจฺจรฺกฺขณ โภทฺธิชตฺสทฺสสํขา (หน้า ๔๓)

แม้ในสี่เหลี่ยมเป็นต้นก็นัยนี้เหมือนกัน สัญญาถือว่าเป็นเช่นเดียวกับพยัคฆ
แม้ด้วยการวางต่าง ๆ ด้วยประการฉะนี้.

แม่สังขารทั้งหลาย ก็ถือว่าเป็นเช่นเดียวกับต้นกล้วย เพราะอรรถว่า
ไม่มีสาระ และด้วยอรรถว่าพึงถือเอาไม่ได้ เหมือนอย่างว่า ใคร ๆ ไม่อาจ
ถือเอาอะไร ๆ จากต้นกล้วยน้อมนำไปทำประโยชน์แก่ทัฬหกรรมทั้งหลาย มี
ไม้กลอนหลังคาเป็นต้น แม้น้อมเข้าไปแล้วก็ไม่เป็นโดยประการนั้น ฉันท
แม่สังขารทั้งหลายก็ฉันทนั้น ใคร ๆ ไม่อาจเพื่อถือเอาด้วยอำนาจแห่งความเที่ยง
เป็นต้น แม้อถือเอาแล้วก็ไม่เป็นไปโดยประการนั้น.

อนึ่ง ต้นกล้วย ย่อมเป็นที่ประชุมของก้านมาก ฉันท แม่สังขารชั้น
ก็เป็นเป็นที่ประชุมของธรรมมาก ฉันทนั้น. และต้นกล้วยนั้นมีลักษณะต่าง ๆ กัน
คือ สีของก้านใบภายนอกเป็นอย่างหนึ่ง สีของภายใน ๆ ถัดจากนั้นก็อย่างหนึ่ง
ฉันท แม่สังขารชั้นก็ฉันทนั้นเหมือนกัน คือ ทรงประมวลลักษณะของผัสสะ
ไว้อย่างหนึ่งของธรรมมีเจตนาเป็นต้นไว้อย่างหนึ่งแล้วตรัสเรียกว่า สังขารชั้น
เท่านั้น สังขารชั้น ชื่อว่า เป็นเช่นเดียวกับต้นกล้วย แม้ด้วยประการฉะนี้.

แม่วิญญาณ ก็ถือว่าเป็นเช่นเดียวกับมายา เพราะอรรถว่าไม่มีสาระ
และอรรถว่า ถือเอาไม่ได้นั่นแหละ เหมือนเล่ห์มายาเป็นของเปลี่ยนแปลง
มีความปรากฏอย่างรวดเร็ว ฉันท วิญญาณก็ฉันทนั้น เพราะวิญญาณนั้นเป็น
ของเปลี่ยนแปลงเร็วกว่า ปรากฏเร็วกว่า แมกว่าเล่ห์มายานั้น ด้วยว่า มายา
นั้น ย่อมเป็นเหมือนคนมาแล้ว เดินไปแล้ว ยืนอยู่ นั่งอยู่แล้ว ด้วยจิตดวงนั้น
นั่นแหละ แต่จิตในเวลามาก็อย่างหนึ่ง ในเวลาเดินเป็นต้นก็อย่างหนึ่ง แม้
อย่างนี้ วิญญาณ จึงชื่อว่า เป็นเช่นเดียวกับมายา.

อนึ่ง มายาย่อมลวงมหาชนให้ถือเอาวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งว่า นี่ทอง
นี่เงิน นี่แก้วมุกดา เป็นต้น แม้วิญญูณก็ลวงมหาชน ให้ยึดถือกระทำเหมือน
คนกำลังมา กำลังไป ยืนแล้ว นั่งแล้วด้วยจิตดวงนั้นนั่นแหละ แต่จิตในเวลา
ก็อย่างหนึ่ง ในเวลาเดินเป็นต้นก็อย่างหนึ่ง แม้อย่างนี้วิญญูณก็ชื่อว่าเป็น
เช่นกับมายา.

อนึ่ง ว่าโดยพิเศษ บัณฑิตพึงทราบอรรถัตติกรูป (รูปภายใน) ที่เป็น
สุภารมณกัถิ ที่เป็นการมณัประเสริฐกัถิ ว่าเป็นอสุภะ (ความไม่งาม) พึงเห็น
เวทนาว่าเป็นทุกข์ เพราะไม่พ้นจากความเป็นทุกข์ทั้ง ๓ พึงเห็นสัญญาและ
สังขารทั้งหลายว่าเป็นอนัตตา เพราะความเป็นของอันบุคคลพึงให้ทรงอยู่ไม่ได้
พึงเห็นวิญญูณว่า เป็นของไม่เที่ยง เพราะมีความเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็น
ธรรมดา เมื่อบุคคลเห็นอยู่อย่างนี้ จึงสำเร็จประโยชน์ ก็ความสำเร็จประโยชน์
๒ อย่าง ย่อมมีแก่บุคคลผู้เห็นอยู่ด้วยสามารถแห่งเนื้อความโดยย่อ และโดย
พิสดาร บัณฑิตพึงทราบนัยวินิจฉัยเนื้อความโดยย่อและพิสดารนั้นอย่างไร
คือว่า ว่าโดยย่อก่อน เมื่อบุคคลกำลังเห็นอุปาทานขันธ ๕ โดยความเป็น
ข้าศึก มีข้าศึกกำลังเงือดดาบเป็นต้น ย่อมไม่เคียดร้อนเพราะขันธ ๕ ก็เมื่อ
ว่าโดยพิสดาร เมื่อบุคคลเห็นอยู่ซึ่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น โดยความเป็นเช่น
เดียวกับก้อนฟองน้ำเป็นต้น ย่อมไม่เป็นผู้เห็นขันธอันไม่มีสาระว่าเป็นขันธมี
สาระ.

แต่เมื่อว่าโดยพิเศษ เมื่อเห็นอยู่ซึ่งรูปภายในโดยความเป็นของ
ไม่งามย่อมกำหนดรู้กวพิงการอาหาร ย่อมละวิปลาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม ย่อม
ข้ามพ้นกาโมฆะ ย่อมปราศจากกามโยคะ เป็นผู้ไม่มีกามาสวะ ย่อมทำลาย
กายคันถะ* คืออกิขณา ย่อมไม่ยึดมั่นกามุปาทาน. เมื่อเห็นเวทนาโดยความ
* กายคันถะ กิเลสเครื่องผูกกาย ภายในที่หมายถึงรูปและนาม (ขันธ๕)

เป็นทุกข์ ย่อมกำหนดรู้ผัสสาหาร ย่อมละวิปตาสในทุกข์ว่าเป็นสุข ย่อมข้าม
พินภโวณะ ย่อมปราศจากภวโยคะ เป็นผู้ไม่มีภวาสวะ ย่อมทำลายกายคันณะ
คือพยาบาท ย่อมไม่ยึดมั่นสึลล์พตูปาทาน. เมื่อเห็นสัญญาแห่งสังขารทั้งหลาย
โดยความเป็นอนัตตา ย่อมกำหนดรู้มโนสัญญาเจตนาหาร ย่อมละวิปตาสในสิ่ง
มิใช่อดีตว่าเป็นอดีต ย่อมข้ามพินทิกฐิโฐณะ ย่อมปราศจากทิกฐิโยคะ เป็น
ผู้ไม่มีทิกฐาสวะ ย่อมทำลายกายคันณะคือความยึดมั่นว่า สิ่งนี้จริง ย่อมไม่
ยึดมั่นอตฺวาทูปาทาน. เมื่อเห็นวิญญาณโดยความไม่เที่ยง ย่อมกำหนดรู้วิญญา
ณาหาร ย่อมละวิปตาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ย่อมข้ามพินอวิชโฐณะ ย่อม
ปราศจากอวิชชาโยคะ เป็นผู้ไม่มีอวิชชาสวะ ย่อมทำลายกายคันณะคือสึลล์พต-
ปรามาส ย่อมไม่ยึดมั่นทิกฐูปาทาน. เพราะการเห็นขั้นที่ ๕ ด้วยอำนาจ
ความเป็นผู้มาเป็นต้นอย่างนี้มีอนิสงส์มาก ฉะนั้น นักปราชญ์
พึงเห็นขั้นทั้งหลายด้วยอำนาจความเป็นผู้มาเป็นต้นเถิด.

วรรณนาสูตตันตภาชนียํ จบ

อภิธรรมภาษณีย์

[๓๒] **ขั้น ๕** คือ

๑. **รูปขั้น**
๒. **เวทนาขั้น**
๓. **สัญญาขั้น**
๔. **สังขารขั้น**
๕. **วิญญาณขั้น**

รูปขั้น

ในขั้น ๕ นั้น **รูปขั้น** เป็นไฉน ?

[๓๓] รูปขั้นหมวดละ ๑ คือ **รูปทั้งหมด** เป็นเหตุเป็นอเหตุกะ เป็นเหตุวิปยุต เป็นสัพปัจจยะ เป็นสังขตะ เป็นรูปเป็นโลกิยะ เป็นสาสวะ เป็นสัญญาชนิยะ เป็นคันถนิยะ เป็นโฆณนิยะ เป็นโยคนนิยะ เป็นนิวรณนิยะ เป็นปรัมภฐะ เป็นอุปาทานิยะ เป็นสังกิลิสิกะ เป็นอัพยากฤต เป็นอนารัมมณะ เป็นอเจตสิก เป็นจิตตวิปยุต เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรม เป็นอสังกิลิฐ-สังกิลิสิกะ เป็นนสวิตักกสวิจาระ เป็นนอวิตักกวิจารมัตตะ เป็นอวิตักก-วิจาระ เป็นนปีตีสหคตะ เป็นนสุขสหคตะ เป็นนอุเปกขาสหคตะ เป็นเนวทัสสนนภาวนาปหาดัพพะ เป็นเนวทัสสนนภาวนาปหาดัพพะเหตุกะ เป็นเนวัจจคามินาปจยคามิ เป็นเนวเสกขนาเสกขะ เป็นปริตตะ เป็นกามาจระ เป็นนรูปาจระ เป็นนอรูปาจระ เป็นปริยาป็นนะ เป็นนอปริยาป็นนะ เป็น

อนียตะ เป็นอนิยานิกะ เป็นอุปปันนวิญญาณวิญญะยะ เป็นอนิจจะ เป็นชราภิกุตะ รูปชั้นหหมวดละ ๑ ด้วยประการฉะนี้.

[๓๔] รูปชั้นหหมวดละ ๒ คือ รูปเป็นอุปาทา รูปเป็นอนุปาทา รูปเป็นอุปาทินนะ รูปเป็นอนุปาตินนะ รูปเป็นอุปาทินนุปาทานิยะ รูปเป็นอนุปาตินนุปาทานิยะ รูปเป็นอนิทัสสะนะ รูปเป็นอนิทัสสะนะ รูปเป็นสัพปฏิฆะ รูปเป็นอปปปฏิฆะ รูปเป็นอินทริย รูปไม่เป็นอินทริย รูปเป็นมหาภูต รูปไม่เป็นมหาภูต รูปเป็นวิญญัตติ รูปไม่เป็นวิญญัตติ รูปเป็นจิตตสมุฏฐาน รูปไม่เป็นจิตตสมุฏฐาน รูปเป็นจิตตสทภู รูปไม่เป็นจิตตสทภู รูปเป็นจิตตานุปริวัตติ รูปไม่เป็นจิตตานุปริวัตติ รูปเป็นอชฉัตติกะ รูปเป็นพาหิระ รูปเป็นโอพาริกะ รูปเป็นสุขุมะ รูปเป็นทุเร รูปเป็นสันติเก ฯลฯ รูปเป็นกวมังการาหาร รูปไม่เป็นกวมังการาหาร รูปชั้นหหมวดละ ๒ ด้วยประการฉะนี้.

[๓๕] รูปชั้นหหมวดละ ๓ คือ อชฉัตติกรูปเป็นอุปาทา พาหิรรูปเป็นอุปาทา พาหิรรูปเป็นอนุปาทา อชฉัตติกรูปเป็นอุปาทินนะ พาหิรรูปเป็นอุปาทินนะ พาหิรรูปเป็นอนุปาตินนะ อชฉัตติกรูปเป็นอุปาทินนุปาทานิยะ พาหิรรูปเป็นอุปาทินนุปาทานิยะ ฯลฯ อชฉัตติกรูปไม่เป็นกวมังการาหาร พาหิรรูปเป็นกวมังการาหาร พาหิรรูปไม่เป็นกวมังการาหาร รูปชั้นหหมวดละ ๓ ด้วยประการฉะนี้.

[๓๖] รูปชั้นหหมวดละ ๔ คือ อุปาทารูปเป็นอุปาทินนะ อุปาทารูปเป็นอนุปาตินนะ อนุปาทารูปเป็นอุปาทินนะ อนุปาทารูปเป็นอุปาทินนุปาทานิยะ อุปาทารูปเป็นอุปาทินนุปาทานิยะ อนุปาทารูปเป็นอุปาทินนุปาทานิยะ อนุปาทารูปเป็นอนุปาทานิยะ อุปาทารูปเป็นสัพปฏิฆะ อุปาทารูปเป็นอปปปฏิฆะ อนุปาทารูปเป็นสัพปฏิฆะ อนุปาทารูปเป็น

อปปฤหะ อุปาหารูปเป็นโอพาริกะ อุปาหารูปเป็นสุขุมะ อนุปาหารูปเป็นโอพาริกะ อนุปาหารูปเป็นสุขุมะ อุปาหารูปเป็นทุเร อุปาหารูปเป็นสันติเก อนุปาหารูปเป็นทุเร อนุปาหารูปเป็นสันติเก ฯลฯ ทิฏฐิรูป สุตรูป มุตรูป วิญญาตรูป รูปขั้นหหมวดละ ๔ ด้วยประการฉะนี้.

[๓๗] รูปขั้นหหมวดละ ๕ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อุปาหารูป รูปขั้นหหมวดละ ๕ ด้วยประการฉะนี้.

[๓๘] รูปขั้นหหมวดละ ๖ คือ จักขุวิญญูยรูป โสตวิญญูยรูป ฆานวิญญูยรูป ชิวหาวิญญูยรูป กายวิญญูยรูป มโนวิญญูยรูป รูปขั้นหหมวดละ ๖ ด้วยประการฉะนี้.

[๓๙] รูปขั้นหหมวดละ ๗ คือ จักขุวิญญูยรูป ฯลฯ มโนธาตุวิญญูยรูป มโนวิญญาณธาตุวิญญูยรูป รูปขั้นหหมวดละ ๗ ด้วยประการฉะนี้.

[๔๐] รูปขั้นหหมวดละ ๘ คือ จักขุวิญญูยรูป ฯลฯ สุขสัมผัสสกายวิญญูยรูป ทุกขสัมผัสสกายวิญญูยรูป มโนธาตุวิญญูยรูป มโนวิญญาณธาตุวิญญูยรูป รูปขั้นหหมวดละ ๘ ด้วยประการฉะนี้.

[๔๑] รูปขั้นหหมวดละ ๙ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชิวิตินทรีย์ รูปไม่เป็นอินทรีย์ รูปขั้นหหมวด ๙ ด้วยประการฉะนี้.

[๔๒] รูปขั้นหหมวดละ ๑๐ คือ จักขุนทรีย์ ฯลฯ ชิวิตินทรีย์ รูปไม่เป็นอินทรีย์เป็นสัปฤหะ รูปไม่เป็นอินทรีย์เป็นอปปฤหะ รูปขั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

[๔๓] รูปขั้นหหมวดละ ๑๑ คือ จักขายตนะ โสตายนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายนะ

โศภณรูปพายตนะ และรูปที่เห็นไม่ได้กระทบไม่ได้ดับเนื่องในธรรมายตนะ รูป
ขั้นหวมวลละ ๑๑ ด้วยประการฉะนี้.

สภาวะธรรมนี้เรียกว่า รูปขั้น.

เวทนาขั้น

เวทนาขั้น เป็นไฉน ?

[ทุกมูลถวาร]

[๔๔] เวทนาขั้นหวมวลละ ๑ คือ เวทนาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต
เวทนาขั้นหวมวลละ ๒ คือ เวทนาขั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ
เวทนาขั้นหวมวลละ ๓ คือ เวทนาขั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็น
อัพยาถตุต

เวทนาขั้นหวมวลละ ๔ คือ เวทนาขั้นเป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร
เป็นอรูปาวจร เป็นอปริยาปนนะ

เวทนาขั้นหวมวลละ ๕ คือ เวทนาขั้นเป็นสุจินทรีย์ เป็นทุกจินทรีย์
เป็นโสมนัสสินทรีย์ เป็นโทมนัสสินทรีย์ เป็นอุปกจินทรีย์

เวทนาขั้นหวมวลละ ๖ คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชา-
เวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา
มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาขั้นหวมวลละ ๖ ด้วยประการฉะนี้.

เวทนาขั้นหวมวลละ ๗ คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ กายสัมผัสส-
ชาเวทนา มโนธาตสัมผัสสชาเวทนา มโนวิญญูณธาตสัมผัสสชาเวทนา
เวทนาขั้นหวมวลละ ๗ ด้วยประการฉะนี้.

เวทนาชั้นหวมวละ ๘ คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ สุขกายสัมผัสสชาเวทนา ทุกขกายสัมผัสสชาเวทนา มโนธาตุสัมผัสสชาเวทนา มโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเวทนา เวทนาชั้นหวมวละ ๘ ด้วยประการฉะนี้.

เวทนาชั้นหวมวละ ๙ คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ กายสัมผัสสชาเวทนา มโนธาตุสัมผัสสชาเวทนา กุศลมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเวทนา อกุศลมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเวทนา อภัยกตมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเวทนา เวทนาชั้นหวมวละ ๙ ด้วยประการฉะนี้.

เวทนาชั้นหวมวละ ๑๐ คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ สุขกายสัมผัสสชาเวทนา ทุกขกายสัมผัสสชาเวทนา มโนธาตุสัมผัสสชาเวทนา กุศลมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเวทนา อกุศลมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเวทนา อภัยกตมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเวทนา เวทนาชั้นหวมวละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

[๔๕] เวทนาชั้นหวมวละ ๑ คือ เวทนาชั้นเป็นผัสสสัมปยุตเวทนา ชั้นหวมวละ ๒ คือ เวทนาชั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ เวทนาชั้นหวมวละ ๓ คือ เวทนาชั้นเป็นวิบาก เป็นวิปากธัมมธรรม เป็นเนววิปากนวิปากธัมมธรรม เวทนาชั้นเป็นอนุปาทินุปาทานิยะ เป็นอนุปาทินุปาทานิยะ เป็นอนุปาทินนอนุปาทานิยะ เวทนาชั้นเป็นสังกิลิฏฐสังกิลิสิกะ เป็นอสังกิลิฏฐสังกิลิสิกะ เป็นอสังกิลิฏฐสังกิลิสิกะ เวทนาชั้นเป็นสวิตกกสวิจาระ เป็นอวิตกกสวิจาระ เป็นอวิตกกสวิจาระ เวทนาชั้นเป็นทัสสนปหาดัพพะ เป็นภวานापหาดัพพะ เป็นเนวทัสสนภวานापหาดัพพะ เวทนาชั้นเป็นทัสสนปหาดัพพะเหตุกะ เป็นภวานापหาดัพพะเหตุกะ เป็นเนวทัสสนภวานापหาดัพพะเหตุกะ เวทนาชั้นเป็นอัจคามิ เป็นอปัจคามิ เป็นเนวอัจคามิ-

นาปจยคามิ เวทนาขันธเป็นเสกขะ เป็นอเสกขะ เป็นเนวเสกขนาเสกขะ
เวทนาขันธเป็นปริตตะ เป็นมหัคคตะ เป็นอูปมาณะ เวทนาขันธ เป็น
ปริตตารัมมณะ เป็นมหัคคตารัมมณะ เป็นอูปมาณารัมมณะ เวทนาขันธ
เป็นหีนะ เป็นมัชฌิมะ เป็นปถิตะ เวทนาขันธ เป็นมิจฉัตตนิยตะ เป็น
สัมมัตตนิยตะ เป็นอนิยตะ เวทนาขันธเป็นมัคคารัมมณะ เป็นมัคคเหตุกะ
เป็นมัคคาธิปติ เวทนาขันธเป็นอุปปันนะ เป็นอนุปปันนะเป็นอุปปาที เวทนา
ขันธเป็นอดีต เป็นอนาคต เป็นปัจจุบัน เวทนาขันธเป็นอดีตารัมมณะ เป็น
อนาคตารัมมณะ เป็นปัจจุบันารัมมณะ เวทนาขันธเป็นอชฉัตตะ เป็น
พหิทธา เป็นอชฉัตตพหิทธา เวทนาขันธเป็นอชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทธา-
รัมมณะ เป็นอชฉัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ เวทนาขันธหมวดละ ๑๐ ด้วยประ-
การณะนี้.

[๔๖] เวทนาขันธหมวดละ ๑ คือเวทนาขันธเป็นผัสสสัมปยุต เวทนา-
ขันธหมวดละ ๒ คือ เวทนาขันธเป็นเหตุสัมปยุต เป็นเหตุวิปยุต เวทนา-
ขันธเป็นนเหตุสเหตุกะ เป็นนเหตุอเหตุกะ เวทนาขันธเป็นโลกิยะ เป็นโลกุ-
ตระ เวทนาขันธเป็นเคนจิวิญญูยยะ เป็นเคนจินิวิญญูยยะ เวทนาขันธเป็น
สาสวะเป็นอนาสวะ เวทนาขันธเป็นอาสวสัมปยุต เป็นอาสววิปยุต เวทนา-
ขันธเป็นอาสววิปยุตตสาสวะ เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะ เวทนาขันธเป็น
สัจญ์โณชนิยะเป็นอสัจญ์โณชนิยะ เวทนาขันธเป็นสัจญ์โณชนสัมปยุต เป็น
สัจญ์โณชนวิปยุต เวทนาขันธเป็นสัจญ์โณชนวิปยุตตสัจญ์โณชนิยะ เป็น
สัจญ์โณชนวิปยุตตอสัจญ์โณชนิยะ เวทนาขันธเป็นคันถนิยะ เป็นอคันถนิยะ
เวทนาขันธเป็นคันถสัมปยุต เป็นคันถวิปยุต เวทนาขันธเป็นคันถวิปยุต-
ตคันถนิยะ เป็นคันถวิปยุตตอคันถนิยะ เวทนาขันธเป็นโณมนิยะเป็นโณนิยะ

เวทนาขั้นเป็นโสมสัมปยุต เป็นโสมวิปยุต เวทนาขั้นเป็นโสมวิปยุต
ตโตโสมนิยะ เป็นโสมวิปยุตตโตโสมนิยะ เวทนาขั้นเป็นโยคนิยะเป็นโย-
คนิยะ เวทนาขั้นเป็นโยคสัมปยุต เป็นโยควิปยุต เวทนาขั้นเป็น
โยควิปยุตตโยคนิยะ เป็นโยควิปยุตตโยคนิยะ เวทนาขั้นเป็นนินวณนิยะเป็น
อนินวณนิยะ เวทนาขั้นเป็นนินวณนิสัมปยุต เป็นนินวณนิวิปยุต เวทนาขั้นเป็น
นินวณนิวิปยุตตนินวณนิยะ เป็นนินวณนิวิปยุตตนินวณนิยะ เวทนาขั้นเป็น
ปรัมมัญญะ เป็นอปรัมมัญญะ เวทนาขั้นเป็นปรัมมาสสัมปยุตเป็นปรัมมาสวิปยุต
เวทนาขั้นเป็นปรัมมาสวิปยุตตปรัมมัญญะ เป็นปรัมมาสวิปยุตตอปรัมมัญญะ
เวทนาขั้นเป็นอนุปาทินนะ เป็นอนุปาทินนะ เวทนาขั้นเป็นอนุปาทานิยะ เป็น
อนุปาทานิยะ เวทนาขั้นเป็นอนุปาทานสัมปยุต เป็นอนุปาทานวิปยุต เวทนา-
ขั้นเป็นอนุปาทานวิปยุตตปาทานิยะ เป็นอนุปาทานวิปยุตตอนุปาทานิยะ เป็น
อนุปาทานวิปยุตตอนุปาทานิยะ เวทนาขั้นเป็นสังกิลิเกะ เป็นอสังกิลิเกะ
เวทนาขั้นเป็นสังกิลิฏฐะ เป็นอสังกิลิฏฐะ เวทนาขั้นเป็นกิเลสสัมปยุต เป็น
กิเลสวิปยุต เวทนาขั้นเป็นกิเลสวิปยุตตสังกิลิเกะ เป็นกิเลสวิปยุตตอสัง-
กิลิเกะ เวทนาขั้นเป็นทสสนปหัตตัพพะ เป็นนทสสนปหัตตัพพะ เวทนา-
ขั้นเป็นภวานาปหัตตัพพะ เป็นนภวานาปหัตตัพพะ เวทนาขั้นเป็นทสสน-
ปหัตตัพพะเหตุกะ เป็นนทสสนปหัตตัพพะเหตุกะ เวทนาขั้นเป็นภวานาปหัตตัพ-
เหตุกะเป็นนภวานาปหัตตัพพะเหตุกะ เวทนาขั้นเป็นสวิตถกะ เป็นอวิตถกะ
เวทนาขั้นเป็นสวิจระ เป็นอวิจระ เวทนาขั้นเป็นสัปปิตถกะ เป็นอัปปิตถกะ
เวทนาขั้นเป็นปีติสหคตะ เป็นนปีติสหคตะ เวทนาขั้นเป็นกามาวจร เป็น
นกามาวจร เวทนาขั้นเป็นรูปาวจร เป็นนรูปาวจร เวทนาขั้นเป็นอรูปาจร
เป็นนอรูปาจร เวทนาขั้นเป็นปริยาป็นนะ เป็นอปริยาป็นนะ เวทนา-

ชั้นเป็นนียยานิกะ เป็นอนียยานิกะ เวทนาชั้นเป็นนียตะ เป็นอนียต เวทนาชั้นเป็นสอตุตตระ เป็นอนตุตตระ เวทนาชั้นเป็นสรณะ เป็นอรณะ เวทนาชั้นหมวดละ ๓ คือ เวทนาชั้นเป็นกุศล เป็นอภัยกฤต ฯลฯ เวทนาชั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

[๔๗] เวทนาชั้นหมวดละ ๑ คือ เวทนาชั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาชั้นหมวดละ ๒ คือ เวทนาชั้นเป็นสรณะ เป็นอรณะ เวทนาชั้นหมวดละ ๓ คือ เวทนาชั้นเป็นวิปาก เป็นวิปากรัมมธรรม เป็นเนววิปากนวิปากรัมมธรรม ฯลฯ เวทนาชั้นเป็นอชฌัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอชฌัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ เวทนาชั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

ทุกมูลกวาร จบ

[ติกมูลกวาร]

[๔๘] เวทนาชั้นหมวดละ ๑ คือ เวทนาชั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาชั้นหมวดละ ๒ คือ เวทนาชั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ เวทนาชั้นหมวดละ ๓ คือ เวทนาชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอภัยกฤต ฯลฯ เวทนาชั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาชั้นหมวดละ ๑ คือ เวทนาชั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาชั้นหมวดละ ๒ คือ เวทนาชั้นเป็นสรณะ เป็นอรณะ เวทนาชั้นหมวดละ ๓ คือ เวทนาชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอภัยกฤต ฯลฯ เวทนาชั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาชั้นหมวดละ ๑ คือ เวทนาชั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาชั้นหมวดละ ๒ คือ เวทนาชั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ เวทนาชั้นหมวดละ

๓ คือ เวทนาขั้นเป็นวิบาก เป็นวิปากรัมมธรรม เป็นเนววิปากวิปากรัมมธรรม ฯลฯ เวทนาขั้นเป็นอชฌัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอชฌัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ เวทนาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขั้นหมวดละ ๑ คือ เวทนาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขั้นหมวดละ ๒ คือ เวทนาขั้นเป็นสรัณะ เป็นอรณะ เวทนาขั้นหมวดละ ๓ คือ เวทนาขั้นเป็นวิบาก เป็นวิปากรัมมธรรม เป็นเนววิปากวิปากรัมมธรรม ฯลฯ เวทนาขั้นเป็นอชฌัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอชฌัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ เวทนาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

ติกมูลกวาร จบ

[อุภโตวัตถกวาร]

[๔๕] เวทนาขั้นหมวดละ ๑ คือ เวทนาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขั้นหมวดละ ๒ คือ เวทนาขั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ เวทนาขั้นหมวดละ ๓ คือ เวทนาขั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต ฯลฯ เวทนาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขั้นหมวดละ ๑ คือ เวทนาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขั้นหมวดละ ๒ คือ เวทนาขั้นเป็นเหตุสัมปยุต เป็นเหตุวิปยุต เวทนาขั้นหมวดละ ๓ คือ เวทนาขั้นเป็นวิบาก เป็นวิปากรัมมธรรม เป็นเนววิปากวิปากรัมมธรรม ฯลฯ เวทนาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขั้นหมวดละ ๑ คือ เวทนาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขั้นหมวดละ ๒ คือ เวทนาขั้นเป็นนเหตุสเหตุกะ เป็นนเหตุอเหตุกะ เวทนาขั้นหมวดละ ๓ คือ เวทนาขั้นเป็นอนุปาตินอนุปาทานิยะ เป็นอนุปาตินอนุปาทานิยะ เป็นอนุปาตินนอนุปาทานิยะ ฯลฯ เวทนาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขั้นหวมวละ ๑ คือ เวทนาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขั้นหวมวละ ๒ คือ เวทนาขั้นเป็นโลกิยะ เป็นโลกุตระ เวทนาขั้นหวมวละ ๓ คือ เวทนาขั้นเป็นสังกิลิฐฐสังกิลิสกะ เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสกะ เป็นอสังกิลิฐฐาสังกิลิสกะ ฯลฯ เวทนาขั้นหวมวละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขั้นหวมวละ ๑ คือ เวทนาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขั้นหวมวละ ๒ คือ เวทนาขั้นเป็นเคนจิวิญญูเยยะ เป็นเคนจินิวิญญูเยยะ เวทนาขั้นหวมวละ ๓ คือ เวทนาขั้นเป็นสวิตกกสวิจาระ เป็นอวิตกกสวิจามัตตะ เป็นอวิตกกสวิจาระ ฯลฯ เวทนาขั้นหวมวละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขั้นหวมวละ ๑ คือ เวทนาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขั้นหวมวละ ๒ คือ เวทนาขั้นเป็นสาสวะ เป็นอนาสวะ เวทนาขั้นหวมวละ ๓ คือ เวทนาขั้นเป็นทสสนปหัตัพพะ เป็นภวานापหัตัพพะ เป็นเนวทสสนนภวานापหัตัพพะ ฯลฯ เวทนาขั้นหวมวละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขั้นหวมวละ ๑ คือ เวทนาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขั้นหวมวละ ๒ คือ เวทนาขั้นเป็นอาสวสัมปยุต เป็นอาสววิปยุต เวทนาขั้นหวมวละ ๓ คือ เวทนาขั้นเป็นทสสนปหัตัพพะเหตุกะ เป็นภวานापหัตัพพะเหตุกะ เป็นเนวทสสนนภวานापหัตัพพะเหตุกะ ฯลฯ เวทนาขั้นหวมวละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขั้นหวมวละ ๑ คือ เวทนาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขั้นหวมวละ ๒ คือ เวทนาขั้นเป็นอาสววิปยุตตสาสวะ เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะ เวทนาขั้นหวมวละ ๓ คือ เวทนาขั้นเป็นอัจยคามิ เป็นอปัจยคามิ เป็นเนวัจยคามินापัจยคามิ ฯลฯ เวทนาขั้นหวมวละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขั้นหหมวดละ ๑ คือ เวทนาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขั้น
หมวดละ ๒ คือ เวทนาขั้นเป็นสัญญาชุนิยะ เป็นสัญญาชุนิยะ เวทนา-
ขั้นหหมวดละ ๓ คือ เวทนาขั้นเป็นเสกขะ เป็นอเสกขะ เป็นเนวเสกขนา-
เสกขะ ฯลฯ เวทนาขั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขั้นหหมวดละ ๑ คือ เวทนาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขั้น
หมวดละ ๒ คือ เวทนาขั้นเป็นสัญญาชุนสัมปยุต เป็นสัญญาชุนวิปยุต
เวทนาขั้นหหมวดละ ๓ คือ เวทนาขั้นเป็นปริตตะ เป็นมหัคคตะ เป็น
อปปมาณะ ฯลฯ เวทนาขั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขั้นหหมวดละ ๑ คือ เวทนาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขั้น
หมวดละ ๒ คือ เวทนาขั้นเป็นสัญญาชุนวิปยุตตสัญญาชุนิยะ เป็นสัญญาชุน-
วิปยุตตอสัญญาชุนิยะ เวทนาขั้นหหมวดละ ๓ คือ เวทนาขั้นเป็นปริตตา-
รัมมณะ เป็นมหัคคตารัมมณะ เป็นอปปมาณารัมมณะ ฯลฯ เวทนาขั้น
หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขั้นหหมวดละ ๑ คือ เวทนาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขั้น
หมวดละ ๒ คือ เวทนาขั้นเป็นคันถนิยะ เป็นอคันถนิยะ เวทนาขั้นหหมวดละ
๓ คือ เวทนาขั้นเป็นหิณะ เป็นมัชฌิมะ เป็นปณิตะ ฯลฯ เวทนาขั้น
หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขั้นหหมวดละ ๑ คือ เวทนาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขั้น
หมวดละ ๒ คือ เวทนาขั้นเป็นคันถสัมปยุต เป็นคันถวิปยุต เวทนาขั้น
หมวดละ ๓ คือ เวทนาขั้นเป็นมิจจัตตนิยตะ เป็นสัมมัตตนิยตะ เป็นอนิยตะ
 ฯลฯ เวทนาขั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขั้นหหมวดละ ๑ คือ เวทนาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขั้น
หมวดละ ๒ คือ เวทนาขั้นเป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะเป็นคันถวิปยุตตอคัน-

ถนียะ เวทนาขันธหมวดละ ๓ คือ เวทนาขันธเป็นมัคคารัมมณะ เป็นมัคค-
เหตุกะ เป็นมัคคาธิปติ ฯลฯ เวทนาขันธหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขันธหมวดละ ๑ คือ เวทนาขันธเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขันธ
หมวดละ ๒ คือ เวทนาขันธเป็นโอฆนียะ เป็นอโนฆนียะ เวทนาขันธหมวดละ
๓ คือ เวทนาขันธเป็นอุปปีนนะ เป็นอนุปปีนนะ เป็นอุปปาที ฯลฯ เวทนาขันธ
หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขันธหมวดละ ๑ คือ เวทนาขันธเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขันธ
หมวดละ ๒ คือ เวทนาขันธเป็นโอฆสัมปยุต เป็นโอฆวิปยุต เวทนาขันธ
หมวดละ ๓ คือ เวทนาขันธเป็นอดีต เป็นอนาคต เป็นปัจจุบัน ฯลฯ
เวทนาขันธหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขันธหมวดละ ๑ คือ เวทนาขันธเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขันธ
หมวดละ ๒ คือ เวทนาขันธเป็นโอฆวิปยุตตโอฆนียะ เป็นโอฆวิปยุตต-
อโนฆนียะ เวทนาขันธหมวดละ ๓ คือ เวทนาขันธเป็นอดีตารัมมณะ เป็น
อนาคตารัมมณะ เป็นปัจจุปปีนนารัมมณะ ฯลฯ เวทนาขันธหมวดละ ๑๐
ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขันธหมวดละ ๑ คือ เวทนาขันธเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขันธ
หมวดละ ๒ คือ เวทนาขันธเป็นโยคนียะ เป็นอโยคนียะ เวทนาขันธหมวดละ
๓ คือ เวทนาขันธเป็นอฆัตตะ เป็นพหิทธา เป็นอฆัตตพหิทธา ฯลฯ
เวทนาขันธหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขันธหมวดละ ๑ คือ เวทนาขันธเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขันธ
หมวดละ ๒ คือ เวทนาขันธเป็นโยคสัมปยุต เป็นโยควิปยุต เวทนาขันธ

หมวดละ ๓ คือ เวทนาขั้นเป็นอัมมัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็น
อัมมัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ เวทนาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

อุกโตวัฏฏกถา จ

[พหุวิธวาร]

[๕๐] เวทนาขั้นหมวดละ ๗ คือ เวทนาขั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล
เป็นอัพยากถุต เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาจร เป็นอุปரியานนะ
เวทนาขั้นหมวดละ ๗ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขั้นหมวดละ ๗ อีกอย่างหนึ่ง คือ เวทนาขั้นเป็นวิบาก เป็น
วิปากัมมธรรม เป็นเนววิปากนิวิปากัมมธรรม ฯลฯ เวทนาขั้น เป็น
อัมมัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะ เป็น
กามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาจร เป็นอุปரியานนะ เวทนาขั้นหมวดละ ๗
ด้วยประการฉะนี้

[๕๑] เวทนาขั้นหมวดละ ๒๔ คือ เวทนาขั้นเพราะจักขุสัมผัส
เป็นปัจจัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอัพยากถุต เวทนาขั้นเพราะโสตสัมผัส
เป็นปัจจัย ฯลฯ เวทนาขั้นเพราะฉานสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ เวทนาขั้น
เพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ เวทนาขั้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ
เวทนาขั้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอัพยากถุต
จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา ฉานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหา-
สัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาขั้น
หมวดละ ๒๔ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขั้นหวมวละ ๒๔ อีกอย่างหนึ่ง คือ เวทนาขั้นเพราะจักขุ - สัมผัสเป็นปัจจัย เป็นวิบาก เป็นวิปากัมมธรรม เป็นเนววิปากนวิปากัมม - ธรรม ฯลฯ เวทนาขั้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นอัมมัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะ เวทนาขั้นเพราะโสตสัมผัส เป็นปัจจัย ฯลฯ เวทนาขั้นเพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ เวทนาขั้น เพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ เวทนาขั้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ เวทนาขั้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นอัมมัตตารัมมณะ เป็นพหิทธา - รัมมณะ เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะ จักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ มโน - สัมผัสสชาเวทนา เวทนาขั้นหวมวละ ๒๔ ด้วยประการฉะนี้.

[๕๒] เวทนาขั้นหวมวละ ๓๐ คือ เวทนาขั้นเพราะจักขุสัมผัส เป็นปัจจัย เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาวจร เป็นอุปரியานนะ เวทนาขั้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ เวทนาขั้นเพราะฆานสัมผัสเป็น ปัจจัย ฯลฯ เวทนาขั้นเพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ เวทนาขั้นเพราะ กายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ เวทนาขั้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาวจร เป็นอุปரியานนะ จักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาขั้นหวมวละ ๓๐ ด้วยประการฉะนี้.

[๕๓] เวทนาขั้นหวมวละมากอย่าง คือ เวทนาขั้นเพราะจักขุสัมผัส เป็นปัจจัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอภัยกฤต เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาวจร เป็นอุปரியานนะ เวทนาขั้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ เวทนาขั้นเพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ เวทนาขั้นเพราะชีวหาสัมผัสเป็น ปัจจัย ฯลฯ เวทนาขั้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ เวทนาขั้นเพราะ มโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอภัยกฤต เป็นกามาวจร

เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาวจร เป็นอปริยาป็นนะ จักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ
มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาขั้นหหมวดละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขั้นหหมวดละมากอย่างอีกอย่างหนึ่ง คือ เวทนาขั้นเพราะ
จักขุสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นวิบาก เป็นวิปากธัมมธรรม เป็นเนววิปากนวิปาก-
ธัมมธรรม ฯลฯ เวทนาขั้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นอชฉัตตารัมมณะ
เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอชฉัตตพหิทธารัมมณะ เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร
เป็นอรูปาวจร เป็นอปริยาป็นนะ เวทนาขั้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ
เวทนาขั้นเพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ เวทนาขั้นเพราะชีวหาสัมผัส
เป็นปัจจัย ฯลฯ เวทนาขั้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ เวทนาขั้นเพราะ
มโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นอชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอช-
ฉัตตพหิทธารัมมณะ เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาวจร เป็นอปริ-
ยาป็นนะ จักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาขั้น
หหมวดละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้

สภาวะธรรมนี้เรียกว่า เวทนาขั้น.

พหุวิธวาร จบ

สัญญาขั้น

สัญญาขั้น เป็นไฉน ?

[ทุกมูลกวาร]

[๕๔] สัญญาขั้นหหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต

สัญญาขั้นหหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ

สัญญาขั้นหหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็น
อพยากถ

สัญญาขั้นหหมวดละ ๔ คือ สัญญาขั้นเป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร
เป็นอรูปาวจร เป็นอปริยาปนนะ

สัญญาขั้นหหมวดละ ๕ คือ สัญญาขั้นเป็นสุจินตริยสัมปยุต เป็น
ทุกจินตริยสัมปยุต เป็นโสมนัสตินตริยสัมปยุต เป็นโทมนัสตินตริยสัมปยุต
เป็นอุเปกจินตริยสัมปยุต

สัญญาขั้นหหมวดละ ๖ คือ จักขุสัมผัสสชาตัญญา โสตสัมผัสสชา-
ตัญญา ฆานสัมผัสสชาตัญญา จิวหาสัมผัสสชาตัญญา กายสัมผัสสชาตัญญา
มโนสัมผัสสชาตัญญา สัญญาขั้นหหมวดละ ๖ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหหมวดละ ๗ คือ จักขุสัมผัสสชาตัญญา ฯลฯ กายสัมผัสส-
ชาตัญญา มโนธาตุสัมผัสสชาตัญญา มโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาตัญญา สัญญา-
ขั้นหหมวดละ ๗ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหหมวดละ ๘ คือ จักขุสัมผัสสชาตัญญา ฯลฯ สุขสหคตกาย
สัมผัสสชาตัญญา ทุกขสหคตกายสัมผัสสชาตัญญา มโนธาตุสัมผัสสชาตัญญา
มโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาตัญญา สัญญาขั้นหหมวดละ ๘ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหหมวดละ ๙ คือ จักขุสัมผัสสชาตัญญา ฯลฯ กายสัมผัสสชา-
ตัญญา มโนธาตุสัมผัสสชาตัญญา กุศลมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาตัญญา
อกุศลมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาตัญญา อพยากตมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชา-
ตัญญา สัญญาขั้นหหมวดละ ๙ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหหมวดละ ๑๐ คือ จักขุสัมผัสสชาตัญญา ฯลฯ สุขสหคต-
กายสัมผัสสชาตัญญา ทุกขสหคตกายสัมผัสสชาตัญญา มโนธาตุสัมผัสสชาตัญญา

กุศลมนโวิญญาณธาตุสัมผัสสชาตัญญา อกุศลมนโวิญญาณธาตุสัมผัสสชาตัญญา
อภัยกตมนโวิญญาณธาตุสัมผัสสชาตัญญา สัตถุญญาชั้นหวมดละ ๑๐ ค่ำย
ประการณะนี้.

[๕๕] สัตถุญญาชั้นหวมดละ ๑ ค่ำย สัตถุญญาชั้นเป็นผัสสสัมปยุต
สัตถุญญาชั้นหวมดละ ๒ ค่ำย สัตถุญญาชั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ สัตถุญญาชั้น
หวมดละ ๓ ค่ำย สัตถุญญาชั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต
เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต สัตถุญญาชั้นเป็นวิปาก เป็นวิปากธัมมธรรม
เป็นเนววิปากนวิปากธัมมธรรม สัตถุญญาชั้นเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะ เป็นอนุปา-
ทินอนุปาทานิยะ เป็นอนุปาทินนอนุปาทานิยะ สัตถุญญาชั้นเป็นสังกิลิฏฐสังกิลิติกะ
เป็นอสังกิลิฏฐสังกิลิติกะ เป็นอสังกิลิฏฐาสังกิลิติกะ สัตถุญญาชั้นเป็นสวิตกก-
สวิจาระ เป็นอวิตกกวิจาระมัตตะ เป็นอวิตกกวิจาระ สัตถุญญาชั้นเป็นปีติสหคตะ
เป็นสุขสหคตะ เป็นอุปกฆาสหคตะ สัตถุญญาชั้นเป็นทัสสนปหาดัพพะ เป็น
ภวานापหาดัพพะ เป็นเนวทัสสนภวานापหาดัพพะ สัตถุญญาชั้นเป็นทัสสน-
ปหาดัพพะเหตุกะ เป็นภวานापหาดัพพะเหตุกะ เป็นเนวทัสสนภวานापहा-
ดัพพะเหตุกะ สัตถุญญาชั้นเป็นอจยคามิ เป็นอปจยคามิ เป็นเนวอจยคามินาป-
จยคามิ สัตถุญญาชั้นเป็นเสกขะ เป็นอเสกขะ เป็นเนวเสกขนาเสกขะ สัตถุญญาชั้น
เป็นปริตตะ เป็นมหัคคตะ เป็นอปปมาณะ สัตถุญญาชั้นเป็นปริตคารัมมณะ
เป็นมหัคคคารัมมณะ เป็นอปปมาณารัมมณะ สัตถุญญาชั้นเป็นหิณะ เป็นมัจฉิมะ
เป็นปณิตะ สัตถุญญาชั้นเป็นมิจลัตตนิยตะ เป็นสัมมัตตนิยตะ เป็นอนิยตะ
สัตถุญญาชั้นเป็นมัคคารัมมณะ เป็นมัคคเหตุกะ เป็นมัคคาธิปติ สัตถุญญาชั้น
เป็นอุปปีนนะ เป็นอนุปปีนนะ เป็นอุปปาที สัตถุญญาชั้นเป็นอดีต เป็นอนาคต
เป็นปัจจุบัน สัตถุญญาชั้นเป็นอดีตารัมมณะ เป็นอนาคตารัมมณะ เป็นปัจจุ-

ปีนารัมมณะ สัญญาขั้นเป็นอชฉัตตะ เป็นพหิทธา เป็นอชฉัตตพหิทธา
สัญญาขั้น เป็นอชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอชฉัตตพหิทธา
รัมมณะ ฯลฯ สัญญาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

[๕๖] สัญญาขั้นหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต
สัญญาขั้นหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นเหตุสัมปยุต เป็นเหตุวิปยุต
สัญญาขั้นเป็นนเหตุสเหตุกะ เป็นนเหตุอเหตุกะ สัญญาขั้นเป็นโลกิยะ เป็น
โลกุตระ สัญญาขั้นเป็นเคนจิวัญญะ เป็นเคนจินัญญะ สัญญาขั้น
เป็นสาสวะ เป็นอนาสวะ สัญญาขั้นเป็นอาสวสัมปยุต เป็นอาสววิปยุต
สัญญาขั้นเป็นอาสววิปยุตตาสวะ เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะ สัญญาขั้น
เป็นสัญญาธิกะ เป็นอสัญญาธิกะ สัญญาขั้นเป็นสัญญาชนสัมปยุต เป็น
สัญญาชนวิปยุต สัญญาขั้นเป็นสัญญาชนวิปยุตตสัญญาธิกะ เป็นสัญญา-
ชนวิปยุตตอสัญญาธิกะ สัญญาขั้นเป็นคันถนิยะ เป็นอคันถนิยะ สัญญาขั้น
เป็นคันถสัมปยุต เป็นคันถวิปยุต สัญญาขั้นเป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะ
สัญญาขั้นเป็นคันถวิปยุตตอคันถนิยะ สัญญาขั้นเป็นโฆมนิยะ เป็นอโฆม-
นิยะ สัญญาขั้นเป็นโฆมสัมปยุต เป็นโฆมวิปยุต สัญญาขั้นเป็นโฆมวิป-
ยุตตโฆมนิยะ เป็นโฆมวิปยุตตอโฆมนิยะ สัญญาขั้นเป็นโยคนิยะ เป็น
อโยคนิยะ สัญญาขั้น เป็นโยคสัมปยุต เป็นโยควิปยุต สัญญาขั้นเป็น
โยควิปยุตตโยคนิยะ เป็นโยควิปยุตตอโยคนิยะ สัญญาขั้นเป็นนินวณนิยะ
เป็นอนินวณนิยะ สัญญาขั้น เป็นนินวณสัมปยุต เป็นนินวณวิปยุต สัญญาขั้น
เป็นนินวณวิปยุตตนินวณนิยะ เป็นนินวณวิปยุตตอนินวณนิยะ สัญญาขั้นเป็น
ปรัมภัญญะ เป็นอปรัมภัญญะ สัญญาขั้นเป็นปรัมภาสสัมปยุต เป็นปรัมภาส
วิปยุต สัญญาขั้นเป็นปรัมภาสวิปยุตตปรัมภัญญะ เป็นปรัมภาสวิปยุตต-

อปรามัญฐะ สัญญาขั้นเป็นอุปาทินนะ เป็นอนุปาทินนะ สัญญาขั้นเป็น
อุปาทานิยะ เป็นอนุปาทานิยะ สัญญาขั้นเป็นอุปาทานสัมปยุต เป็นอุปาทาน
วิปยุต สัญญาขั้นเป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะ เป็นอุปาทานวิปยุตต-
อนุปาทานิยะ สัญญาขั้นเป็นสังกิละสิกะ เป็นอสังกิละสิกะ สัญญาขั้นเป็น
สังกิลิฏฐะ เป็นอสังกิลิฏฐะ สัญญาขั้นเป็นกิเลสสัมปยุต เป็นกิเลสวิปยุต
สัญญาขั้นเป็นกิเลสวิปยุตตสังกิละสิกะ เป็นกิเลสวิปยุตตอสังกิละสิกะ สัญญา-
ขั้นเป็นทัสสนปหัตตัพพะ เป็นนทัสสนปหัตตัพพะ สัญญาขั้นเป็นภาวนา-
ปหัตตัพพะ เป็นนภาวนาปหัตตัพพะ สัญญาขั้นเป็นทัสสนปหัตตัพพะเหตุกะ
เป็นนทัสสนปหัตตัพพะเหตุกะ สัญญาขั้นเป็นภาวนาปหัตตัพพะเหตุกะ เป็น
นภาวนาปหัตตัพพะเหตุกะ สัญญาขั้นเป็นสวิตักกะ เป็นอวิตักกะ สัญญาขั้น
เป็นสวจิระ เป็นอวจิระ สัญญาขั้นเป็นสัปปีตักกะ เป็นอัสัปปีตักกะ สัญญาขั้น
เป็นปีตีสหคตะ เป็นนปีตีสหคตะ สัญญาขั้นเป็นสุขสหคตะ เป็นนสุขสหคตะ
สัญญาขั้นเป็นอุปกฆาตหคตะ เป็นนอุปกฆาตหคตะ สัญญาขั้นเป็นกามาวจร
เป็นนกามาวจร สัญญาขั้นเป็นรูปาวจร เป็นนรูปาวจร สัญญาขั้นเป็น
อรูปาวจร เป็นนอรูปาวจร สัญญาขั้นเป็นปริยาป็นนะ เป็นอปริยาป็นนะ
สัญญาขั้นเป็นนียยานิกะ เป็นอนียยานิกะ สัญญาขั้นเป็นนียตะ เป็นอนียตะ
สัญญาขั้นเป็นสอตุตตระ เป็นอนตุตตระ สัญญาขั้นเป็นสรณะ เป็นอรณะ
สัญญาขั้นหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต
ฯลฯ สัญญาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

[๕๗] สัญญาขั้นหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต.
สัญญาขั้นหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นสรณะ เป็นอรณะ. สัญญาขั้น
หมวดละ ๓ สัญญาขั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็น

อทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ สัญญาขั้นเป็นอัมมัตตารัมมณะ เป็นพหิททา-
รัมมณะ เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ สัญญาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วย
ประการฉะนี้.

ทุกมูลกวาร จบ

[ติกมูลกวาร]

[๕๘] สัญญาขั้นหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต.
สัญญาขั้นหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ สัญญาขั้น
หมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต ฯลฯ
สัญญาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้น
หมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นสรณะ เป็นอรณะ สัญญาขั้นหมวดละ ๓
คือ สัญญาขั้นเป็นกัมมัตต เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต ฯลฯ สัญญาขั้นหมวด
ละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้น
หมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ. สัญญาขั้นหมวดละ
๓ คือ สัญญาขั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกข-
มสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ สัญญาขั้นเป็นอัมมัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ
เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ สัญญาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้น
หมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นสรณะ เป็นอรณะ. สัญญาขั้นหมวดละ ๓
คือ สัญญาขั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขม-

สุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ สัญญาขั้นเป็นอัมมัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ สัญญาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

ติग्มุลกวาร จบ

[อุภโตวัตถกวาร]

[๕๕] สัญญาขั้นหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้นหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ สัญญาขั้นหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต ฯลฯ สัญญาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้นหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นเหตุสัมปยุต เป็นเหตุวิปยุต. สัญญาขั้นหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ สัญญาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต สัญญาขั้นหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นนเหตุสเหตุกะ เป็นนเหตุอเหตุกะ สัญญาขั้นหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นวิปาก เป็นวิปากัมมธรรม เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรม ฯลฯ สัญญาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้นหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นโลกิยะ เป็นโลกุตระ. สัญญาขั้นหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นอนุปาทินุปาทานิยะ เป็นอนุปาทินุปาทานิยะ เป็นอนุปาทินานุปาทานิยะ ฯลฯ สัญญาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้นหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นเคนจิวัญญะ เป็นเคนจินวิญญะ.

สัญญาขั้นหหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นสังกิลิฐฐสังกิลेतิกะ เป็นอสังกิลิฐฐ-
สังกิลेतิกะ เป็นอสังกิลิฐฐาสังกิลेतิกะ ฯลฯ สัญญาขั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วย
ประการฉะนี้

สัญญาขั้นหหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้น
หหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นสาสวะ เป็นอนาสวะ. สัญญาขั้นหหมวดละ
๓ คือ สัญญาขั้นเป็นสวิตกกสวิจระ เป็นอวิตกกสวิจระ มัตตะ เป็นอวิตกกา-
วิจระ ฯลฯ สัญญาขั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้น
หหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นอาสวสัมปยุต เป็นอาสววิปยุต. สัญญาขั้น
หหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นปีติสหคตะ เป็นสุขสหคตะ เป็นอุpekขา-
สหคตะ ฯลฯ สัญญาขั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้น
หหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นอาสววิปยุตตสาสวะ เป็นอาสววิปยุตต-
อนาสวะ. สัญญาขั้นหหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นทสสนปหาดัพพะ เป็น
ภาวนาปหาดัพพะ เป็นเนวทสสนภาวนาปหาดัพพะ ฯลฯ สัญญาขั้นหหมวด
ละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้น
หหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นสัญญาชนิยะ เป็นอสัญญาชนิยะ สัญญาขั้น
หหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นทสสนปหาดัพพะเหตุกะ เป็นภาวนาปหาดัพพา-
เหตุกะ เป็นเนวทสสนภาวนาปหาดัพพะเหตุกะ ฯลฯ สัญญาขั้นหหมวดละ ๑๐
ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้น
หหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นสัญญาชนสัมปยุต เป็นสัญญาชนวิปยุต.

สัญญาขั้นหหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นอากยคามิ เป็นอปัจจัยคามิ เป็นเนวากยคามินาปัจจัยคามิ ฯลฯ สัญญาขั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้นหหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นสัญญาชนวิปยุตตสัญญาชนนิยะ เป็นสัญญาชนวิปยุตตอสัญญาชนนิยะ สัญญาขั้นหหมวดละ ๓ คือสัญญาขั้นเป็นเสกขะ เป็นอเสกขะ เป็นเนวเสกขนาเสกขะ ฯลฯ สัญญาขั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้นหหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นกัณณนิยะ เป็นอกัณณนิยะ สัญญาขั้นหหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นปริตตะ เป็นมหัคคตะ เป็นอปปมาณะ ฯลฯ สัญญาขั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้นหหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นกัณธสัมปยุต เป็นกัณธวิปยุต. สัญญาขั้นหหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นปริตตารัมมณะ เป็นมหัคคตารัมมณะ เป็นอปปมาณารัมมณะ ฯลฯ สัญญาขั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้นหหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นกัณธวิปยุตตกัณณนิยะ เป็นกัณธวิปยุตตอ กัณณนิยะ. สัญญาขั้นหหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นหิณะ เป็นมัชฌิมะ เป็นปณิตะ ฯลฯ สัญญาขั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้นหหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นโณมนิยะ เป็นอโนมนิยะ. สัญญาขั้นหหมวดละ ๓ สัญญาขั้นเป็นมิถัจจตนิยตะ เป็นสัมมัตตนิยตะ เป็นอนิยตะ ฯลฯ สัญญาขั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้นหหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นโสมสัมปยุต เป็นโสมวิปยุต. สัญญาขั้นหหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นมัคคารัมมณะ เป็นมัคคเหตุกะ เป็นมัคคาธิปติ ฯลฯ สัญญาขั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้นหหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นโสมวิปยุตตโสมนิยะ เป็นโสมวิปยุตต-
อโสมนิยะ สัญญาขั้นหหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นอุปปีนนะ เป็นอุป-
ปีนนะ เป็นอุปปาที ฯลฯ สัญญาขั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้นหหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นโยคนิยะ เป็นอโยคนิยะ สัญญาขั้นหหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นนอคิด เป็นอนาคต เป็นปัจจุบัน ฯลฯ สัญญาขั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้นหหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นโยคสัมปยุต เป็นโยควิปยุต. สัญญาขั้นหหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นนอคิดารัมมณะ เป็นอนาคตารัมมณะ เป็นปัจจุปัณนารัมมณะ ฯลฯ สัญญาขั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต สัญญาขั้นหหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นโยควิปยุตตโยคนิยะ เป็นโยควิปยุตต-
อโยคนิยะ สัญญาขั้นหหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นอชฉัตตะ เป็นพหิทธา
เป็นอชฉัตตพหิทธา ฯลฯ สัญญาขั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้นหหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นนินวณิยะ. เป็นอนินวณิยะ. สัญญาขั้นหหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นอชฌัตตารัมมณะ เป็นพหิทถารัมมณะ เป็นอชฌัตตพหิทถารัมมณะ ฯลฯ สัญญาขั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

อุกโตวัตถกถาวร จบ

[พหุวิธวาร]

[๖๐] สัญญาขั้นหหมวดละ ๗ คือ สัญญาขั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอภัยกฤต เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาจร เป็นอปริยาป็นนะ สัญญาขั้นหหมวดละ ๗ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหหมวดละ ๗ อีกอย่างหนึ่ง คือ สัญญาขั้นเป็นสุขเวทนา-สัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ สัญญาขั้นเป็นอชฌัตตารัมมณะ เป็นพหิทถารัมมณะ เป็นอชฌัตตพหิทถารัมมณะ เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาจร เป็นอปริยาป็นนะ สัญญาขั้นหหมวดละ ๗ ด้วยประการฉะนี้

[๖๑] สัญญาขั้นหหมวดละ ๒๔ คือ สัญญาขั้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอภัยกฤต สัญญาขั้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจย ฯลฯ สัญญาขั้นเพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจย ฯลฯ สัญญาขั้นเพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจย ฯลฯ สัญญาขั้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจย ฯลฯ สัญญา-

ขั้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต จักขุ-
สัมผัสสชาตัญญา มโนสัมผัสสชาตัญญา ฆานสัมผัสสชาตัญญา จิวหาสัมผัสสชา-
ตัญญา กายสัมผัสสชาตัญญา มโนสัมผัสสชาตัญญา ตัญญาขั้นหวมวละ ๒
ด้วยประการฉะนี้

ตัญญาขั้นหวมวละ ๒ อีกอย่างหนึ่ง คือตัญญาขั้นเพราะจักขุสัมผัส
เป็นปัจจัย เป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขมสุข-
เวทนาสัมปยุต ฯลฯ เป็นอชฌัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอชฌัตต-
พหิทธารัมมณะ ตัญญาขั้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ ตัญญาขั้นเพราะ
ฆานสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ ตัญญาขั้นเพราะจิวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ
ตัญญาขั้น เพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ ตัญญาขั้นเพราะมโนสัมผัสเป็น
ปัจจัย เป็นอชฌัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอชฌัตตพหิทธารัมมณะ
จักขุสัมผัสสชาตัญญา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาตัญญา ตัญญาขั้นหวมวละ ๒๔
ด้วยประการฉะนี้.

[๖๒] ตัญญาขั้นหวมวละ ๓๐ คือ ตัญญาขั้นเพราะจักขุสัมผัสเป็น
ปัจจัย เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูपाจร เป็นอปริยาปันนะ
ตัญญาขั้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ ตัญญาขั้นเพราะฆานสัมผัสเป็น
ปัจจัย ฯลฯ ตัญญาขั้นเพราะจิวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ ตัญญาขั้นเพราะ
กายสัมผัสเป็นปัจจัย ตัญญาขั้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นกามาวจร
เป็นรูปาวจร เป็นอรูपाจร เป็นอปริยาปันนะ จักขุสัมผัสสชาตัญญา ฯลฯ
มโนสัมผัสสชาตัญญา ตัญญาขั้นหวมวละ ๓๐ ด้วยประการฉะนี้.

[๖๓] สัญญาขั้นหวมวละมากอย่าง คือ สัญญาขั้นเพราะจักขุสัมผัส เป็นปัจจัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอุปரியานนระ สัญญาขั้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สัญญาขั้นเพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สัญญาขั้นเพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สัญญาขั้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สัญญาขั้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอุปரியานนระ จักขุสัมผัสสชาสัญญา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาสัญญา สัญญาขั้นหวมวละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้.

สัญญาขั้นหวมวละมากอย่างอีกอย่างหนึ่ง คือ สัญญาขั้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ เป็นอฆัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอฆัตตพหิทธารัมมณะ เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอุปரியานนระ สัญญาขั้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สัญญาขั้นเพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สัญญาขั้นเพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สัญญาขั้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สัญญาขั้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นอฆัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอฆัตตพหิทธารัมมณะ เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอุปரியานนระ จักขุสัมผัสสชาสัญญา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาสัญญา สัญญาขั้นหวมวละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้

สภาวะธรรมนี้เรียกว่า สัญญาขั้น.

พหุวิชวาร จบ

สังขารชั้น

สังขารชั้น เป็นไฉน ?

[กุศลมูลกวาร]

[๖๘] สังขารชั้นหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต.

สังขารชั้นหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นเหตุ เป็นนเหตุ.

สังขารชั้นหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็น
อภัยกถ.

สังขารชั้นหมวดละ ๔ คือ สังขารชั้นเป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร
เป็นอรูपाจร เป็นอปริยาปนนะ.

สังขารชั้นหมวดละ ๕ คือ สังขารชั้นเป็นสุจินตริยสัมปยุต เป็น
ทุกจินตริยสัมปยุต เป็นโสมนัสสตินตริยสัมปยุต เป็นโทมนัสสตินตริยสัมปยุต
เป็นอุปกจินตริยสัมปยุต.

สังขารชั้นหมวดละ ๖ คือ จักขุสัมผัสสชาเจตนา โสตสัมผัสสชา-
เจตนา ฆานสัมผัสสชาเจตนา ชิวหาสัมผัสสชาเจตนา กายสัมผัสสชาเจตนา
มโนสัมผัสสชาเจตนา สังขารชั้นหมวดละ ๖ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหมวดละ ๗ คือ จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ กายสัมผัสสชา-
เจตนา มโนธาตุสัมผัสสชาเจตนา มโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเจตนา สังขารชั้น
หมวดละ ๗ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหมวดละ ๘ คือ จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ สุขสหคตกาย-
สัมผัสสชาเจตนา ทุกขสหคตกายสัมผัสสชาเจตนา มโนธาตุสัมผัสสชาเจตนา
มโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเจตนา สังขารชั้นหมวดละ ๘ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหวมวละ ๘ คือ จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ มโนธาตุ-
สัมผัสสชาเจตนา กุศลมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเจตนา อกุศลมโนวิญญาณ-
ธาตุสัมผัสสชาเจตนา อภัยกตมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเจตนา สังขารชั้น
หวมวละ ๘ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหวมวละ ๑๐ คือ จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ สุขสหคต-
กายสัมผัสสชาเจตนา ทุกขสหคตกายสัมผัสสชาเจตนา มโนธาตุสัมผัสสชาเจตนา
กุศลมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเจตนา อกุศลมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเจตนา
อภัยกตมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเจตนา สังขารชั้นหวมวละ ๑๐ ด้วย
ประการฉะนี้.

[๖๕] สังขารชั้นหวมวละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต.
สังขารชั้นหวมวละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นเหตุ เป็นนเหตุ. สังขารชั้น
หวมวละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต
เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต สังขารชั้นเป็นวิบาก เป็นวิปากัมมกรรม
เป็นเนววิปากนวิปากัมมกรรม สังขารชั้นเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะ เป็น
อนุปาทินอนุปาทานิยะ เป็นอนุปาทินนอนุปาทานิยะ สังขารชั้นเป็นสังกิลิฏฐ-
สังกิลิสิกะ เป็นอสังกิลิฏฐสังกิลิสิกะ เป็นอสังกิลิฏฐาสังกิลิสิกะ สังขารชั้น
เป็นสวิตกกสวิจาระ เป็นอวิตกกสวิจาระมัตตะ เป็นอวิตกกสวิจาระ สังขารชั้น
เป็นปีติสหคตะ เป็นสุขสหคตะ เป็นอุpekขาสหคตะ สังขารชั้นเป็นทัสสน-
ปหัตัพพะ เป็นภวานापหัตัพพะ เป็นเนวทัสสนภวานापหัตัพพะ สังขารชั้น
เป็นทัสสนปหัตัพพะเหตุกะ เป็นภวาหापหัตัพพะเหตุกะ เป็นเนวทัสสนภวา-
นापหัตัพพะเหตุกะ สังขารชั้นเป็นอจยคามิ เป็นอปยคามิ เป็นเนวจยคามิ-
นอปยคามิ สังขารชั้นเป็นเสกคะ เป็นอเสกคะ เป็นเนวเสกขนาเสกคะ

สังขารชั้นเป็นปริตตะ เป็นมหัคคตะ เป็นอัปปมาณะ สังขารชั้นเป็น
ปริตตารัมมณะ เป็นมหัคคตารัมมณะ เป็นอัปปมาณารัมมณะ สังขารชั้น
เป็นหิณะเป็นมัชฌิมะ เป็นปถิตะ สังขารชั้นเป็นมิถัจจัตตนิยตะ เป็นสัมมัตต-
นิยตะ เป็นอนิยตะ สังขารชั้นเป็นมัคคารัมมณะ เป็นมัคคเหตุกะ เป็น
มัคคาธิปติ สังขารชั้นเป็นอุปปันนะ เป็นอนุปปันนะ เป็นอุปปาที สังขารชั้น
เป็นอดีต เป็นอนาคต เป็นปัจจุบัน สังขารชั้นเป็นอดีตารัมมณะ เป็น
อนาคตารัมมณะ เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ สังขารชั้นเป็นอชฌัตตะ เป็น
พหิทธา เป็นอชฌัตตพหิทธา สังขารชั้นเป็นอชฌัตตารัมมณะ เป็นพหิทธา
รามมณะ เป็นอชฌัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ สังขารชั้นหมวดละ ๑๐ ด้วย
ประการฉะนี้.

[๖๖] สังขารชั้นหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต
สังขารชั้นหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ สังขารชั้น
เป็นเหตุสัมปยุต เป็นเหตุวิปยุต สังขารชั้นเป็นเหตุสเหตุกะ เป็นสเหตุก-
นเหตุ สังขารชั้นเป็นเหตุเหตุสัมปยุต เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุ สังขารชั้น
เป็นนเหตุสเหตุกะ เป็นนเหตุอเหตุกะ สังขารชั้นเป็นโลกิยะ เป็นโลกุตระ
สังขารชั้นเป็นเคนจิญญญะ เป็นเคนจินิญญญะ สังขารชั้นเป็นอาสวะ
เป็นโนอาสวะ สังขารชั้นเป็นสาสวะ เป็นอนาสวะ สังขารชั้นเป็นอาสว-
สัมปยุต เป็นอาสววิปยุต สังขารชั้นเป็นอาสวสาสวะ เป็นสาสวโนอาสวะ
สังขารชั้นเป็นอาสวอาสวสัมปยุต เป็นอาสวสัมปยุตตโนอาสวะ สังขารชั้น
เป็นอาสววิปยุตตสาสวะ เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะ สังขารชั้นเป็นสัญ-
โญชนะ เป็นโนสัญโญชนะ สังขารชั้นเป็นสัญโญชนิยะ เป็นอสัญโญชนิยะ
สังขารชั้นเป็นสัญโญชนสัมปยุต เป็นสัญโญชนวิปยุต สังขารชั้นเป็น

สัญญาชนสัญญาชนนิยะ เป็นสัญญาชนนิโยสัญญาชนนะ สังขารขันธ์เป็นสัญญา-
ชนสัญญาชนสัมปยุต เป็นสัญญาชนสัมปยุตตโนสัญญาชนนะ สังขารขันธ์เป็น
สัญญาชนวิปยุตตสัญญาชนนิยะ เป็นสัญญาชนวิปยุตตตสัญญาชนนิยะ สังขาร-
ชนเป็นคันถะ เป็นโนคันถะ สังขารขันธ์เป็นคันถนิยะ เป็นอคันถนิยะ
สังขารขันธ์เป็นคันถสัมปยุต เป็นคันถวิปยุต สังขารขันธ์เป็นคันถคันถนิยะ
เป็นคันถนิโยคันถะ สังขารขันธ์เป็นคันถคันถสัมปยุต เป็นคันถสัมปยุตต-
โนคันถะ สังขารขันธ์เป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะ เป็นคันถวิปยุตตอคันถนิยะ
สังขารขันธ์เป็นโอฆะ เป็นโนโอฆะ สังขารขันธ์เป็นโอฆนิยะ เป็นโนฆนิยะ
สังขารขันธ์เป็นโอฆสัมปยุต เป็นโอฆวิปยุต สังขารขันธ์เป็นโอฆโอฆนิยะ
เป็นโอฆนิโยโนโอฆะ สังขารขันธ์เป็นโอฆโอฆสัมปยุต เป็นโอฆสัมปยุตตโน-
โอฆะ สังขารขันธ์เป็นโอฆวิปยุตตโอฆนิยะ เป็นโอฆวิปยุตตตโอฆนิยะ
สังขารขันธ์เป็นโยคะ เป็นโนโยคะ สังขารขันธ์เป็นโยคนิยะ เป็นอโยคนิยะ
สังขารขันธ์เป็นโยคสัมปยุต เป็นโยควิปยุต สังขารขันธ์เป็นโยคโยคนิยะ
เป็นโยคนิโยโนโยคะ สังขารขันธ์เป็นโยคโยคสัมปยุต เป็นโยคสัมปยุตตโนโยคะ
สังขารขันธ์เป็นโยควิปยุตตโยคนิยะ เป็นโยควิปยุตตตโยคนิยะ สังขารขันธ์
เป็นนิวรณะ เป็นโนนิวรณะ สังขารขันธ์เป็นนิวรณนิยะ เป็นอนิวรณนิยะ
สังขารขันธ์เป็นนิวรณสัมปยุต เป็นนิวรณวิปยุต สังขารขันธ์เป็นนิวรณนิวร-
ณนิยะ เป็นนิวรณนิโยโนนิวรณะ สังขารขันธ์เป็นนิวรณนิวรณสัมปยุต เป็น
นิวรณสัมปยุตตโนนิวรณะ สังขารขันธ์เป็นนิวรณวิปยุตตนิวรณนิยะ เป็น
นิวรณวิปยุตตตนิวรณนิยะ สังขารขันธ์เป็นปรามาสะ เป็นโนปรามาสะ
สังขารขันธ์เป็นปรามัญญะ เป็นอปรามัญญะ สังขารขันธ์เป็นปรามาสสัมปยุต
เป็นปรามาสวิปยุต สังขารขันธ์เป็นปรามาสปรามัญญะ เป็นปรามัญญโนปรา-

มาสะ สังขารชั้นเป็นปรมาสวิปปยุตตปรมัญญะ เป็นปรมาสวิปปยุตตอปรามัญญะ สังขารชั้นเป็นอุปาทินนะ เป็นอนุปาทินนะ สังขารชั้นเป็นอุปาทานะ เป็นโนอุปาทานะ สังขารชั้นเป็นอุปาทานิยะ เป็นอนุปาทานิยะ สังขารชั้นเป็นอุปาทานสัมปยุต เป็นอุปาทานวิปปยุต สังขารชั้นเป็นอุปาทานอุปาทานิยะ เป็นอุปาทานิโยโนอุปาทานะ สังขารชั้นเป็นอุปาทานอุปาทานสัมปยุต เป็นอุปาทานสัมปยุตตโนอุปาทานะ สังขารชั้นเป็นอุปาทานวิปปยุตตอุปาทานิยะ เป็นอุปาทานวิปปยุตตอนุปาทานิยะ สังขารชั้นเป็นกิเลสะ เป็นโนกิเลสะ สังขารชั้นเป็นสังกิเลสิกะ เป็นอสังกิเลสิกะ สังขารชั้นเป็นสังกิลิฏฐะ เป็นอสังกิลิฏฐะ สังขารชั้นเป็นกิเลสสัมปยุต เป็นกิเลสวิปปยุต สังขารชั้นเป็นกิเลสสังกิเลสิกะ เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะ สังขารชั้นเป็นกิเลสสังกิลิฏฐะ เป็นสังกิลิฏฐโนกิเลสะ สังขารชั้นเป็นกิเลสกิเลสสัมปยุต เป็นกิเลสสัมปยุตตโนกิเลสะ สังขารชั้นเป็นกิเลสวิปปยุตสังกิเลสิกะ เป็นกิเลสวิปปยุตตอสังกิเลสิกะ สังขารชั้นเป็นทสสนปหัตตัพพะ เป็นนทสสนปหัตตัพพะ. สังขารชั้นเป็นภาวนาปหัตตัพพะ เป็นนภาวนาปหัตตัพพะ สังขารชั้นเป็นทสสนปหัตตัพพะ เหตุกะ เป็นนทสสนปหัตตัพพะเหตุกะ สังขารชั้นเป็นภาวนาปหัตตัพพะเหตุกะ เป็นนภาวนาปหัตตัพพะเหตุกะ สังขารชั้นเป็นสวิตักกะ เป็นอวิตักกะ สังขารชั้นเป็นสวิจระ เป็นอวิจระ สังขารชั้นเป็นสัปปิติกะ เป็นอัปปิติกะ สังขารชั้นเป็นปีติสหคตะ เป็นนปีติสหคตะ สังขารชั้นเป็นสุขสหคตะ เป็นนสุขสหคตะ สังขารชั้นเป็นอุเปกขาสหคตะ เป็นนอุเปกขาสหคตะ สังขารชั้นเป็นกามาวจร เป็นนกามาวจร สังขารชั้นเป็นรูปาวจร เป็นนรูปาวจร สังขารชั้นเป็นอรูปาจร เป็นนอรูปาจร สังขารชั้นเป็นปริยาปีนนะ เป็นอปริยาปีนนะ สังขารชั้นเป็นนียยานิกะ เป็นอนียยานิกะ

สังขารชั้นเป็นนียตะ เป็นอนียตะ สังขารชั้นเป็นสอตุตตระ เป็นอนุตตระ
สังขารชั้นเป็นสรวณะ เป็นอรณะ สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้น
เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอภัยกฤต ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วย
ประการฉะนี้.

[๖๗] สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต.
สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นสรวณะ เป็นอรณะ สังขารชั้น
หหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต
เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ สังขารชั้นเป็นอชฌัตตารัมมณะ เป็น
พหิทธารัมมณะ เป็นอชฌัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐
ด้วยประการฉะนี้.

ทุกมูลกวาร จบ

[ติกมูลกวาร]

[๖๘] สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต.
สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นเหตุ เป็นนเหตุ. สังขารชั้น
หหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอภัยกฤต ฯลฯ
สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้น
หหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นสรวณะ เป็นอรณะ สังขารชั้นหหมวดละ ๓
คือ สังขารชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอภัยกฤต ฯลฯ สังขารชั้น
หหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้น
หหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นเหตุ เป็นนเหตุ. สังขารชั้นหหมวดละ ๓

คือ สังขารชั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขม-
สุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ สังขารชั้นเป็นอชฌัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ
เป็นอชฌัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ สังขารชั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้น
หมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นมรณะ เป็นอรณะ. สังขารชั้นหมวดละ ๓
คือ สังขารชั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขม-
สุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ สังขารชั้นเป็นอชฌัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ
เป็นอชฌัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ สังขารชั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

ติกมุลกวาร จบ

[อุภโตวัตตมกวาร]

[๖๕] สังขารชั้นหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต.
สังขารชั้นหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นเหตุ เป็นนเหตุ. สังขารชั้น
หมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากถุต ฯลฯ
สังขารชั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้น
หมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ. สังขารชั้นหมวดละ
๓ คือ สังขารชั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุก-
ขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ สังขารชั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้น
หมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นเหตุสัมปยุต เป็นเหตุวิปยุต. สังขารชั้น
หมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นวิปาก เป็นวิปากัมมธรรม เป็นเนวิปาก-
นวิปากัมมธรรม ฯลฯ สังขารชั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้น
หมวดละ ๒ คือสังขารชั้นเป็นเหตุสเหตุกะ เป็นสเหตุคนเหตุ. สังขารชั้น
หมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นอนุปาตินอนุปาทานิยะ เป็นอนุปาตินอนุปาทานิยะ
เป็นอนุปาตินนอนุปาทานิยะ ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้น
หมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นเหตุเหตุสัมปยุต เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุ.
สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นสังกิลิฐฐสังกิลิสิกะ เป็นอสัง-
กิลิฐฐสังกิลิสิกะ เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสิกะ ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐
ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้น
หมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นนเหตุสเหตุกะ เป็นนเหตุอเหตุกะ. สังขารชั้น
หมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นสวิตกกสวิจาระ เป็นอวิตกกวิจาระมัตตะ
เป็นอวิตกกวิจาระ ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้น
หมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นโลกิยะ เป็นโลกุตระ. สังขารชั้นหหมวดละ
๓ คือ สังขารชั้นเป็นปีติสหคตะ เป็นสุขสหคตะ เป็นอุpekขาสหคตะ ฯลฯ
สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้น
หมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นเคนจวิญญูยยะ เป็นเคนจินวิญญูยยะ.
สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นทสสนปหัตัพพะ เป็นภวานา-
ปหัตัพพะ เป็นเนวทสสนนภวานาปหัตัพพะ ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐
ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหวมวละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหวมวละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นอาสวะ เป็นโนอาสวะ. สังขารชั้นหวมวละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นทัสสนปหัตตัพพเหตุกะ เป็นภาวนาปหัตตัพพเหตุกะ เป็นเนวทัสสนภาวนาปหัตตัพพเหตุกะ ฯลฯ สังขารชั้นหวมวละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหวมวละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหวมวละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นสาสวะ เป็นอนาสวะ. สังขารชั้นหวมวละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นอากยคามิ เป็นอปจยคามิ เป็นเนวากยคามินาปจยคามิ ฯลฯ สังขารชั้นหวมวละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหวมวละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหวมวละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นอาสวสัมปยุต เป็นอาสววิปยุต. สังขารชั้นหวมวละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นเสกขะ เป็นอเสกขะ เป็นเนวเสกขนาเสกขะ ฯลฯ สังขารชั้นหวมวละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหวมวละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหวมวละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นอาสวสาสวะ เป็นสาสวโนอาสวะ. สังขารชั้นหวมวละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นปริตตะ เป็นมหัคคตะ เป็นอัปปมาณะะ ฯลฯ สังขารชั้นหวมวละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหวมวละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหวมวละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นอาสวาอาสวสัมปยุต เป็นอาสวสัมปยุตโนอาสวะ สังขารชั้นหวมวละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นปริตตารัมมณะ เป็นมหัคคตารัมมณะ เป็นอัปปมาณารัมมณะ ฯลฯ สังขารชั้นหวมวละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหวมวละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหวมวละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นอาสววิปยุตตสาสวะ เป็นอาสววิปยุตต-

อนาสวะ. สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นหีนะ เป็นมัชฌิมะ เป็นปณีตะ ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นสัญญโณชนะ เป็นโนสัญญโณชนะ. สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นมิถฉัตตนิยตะ เป็นสัมมัตตนิยตะ เป็นอนนิยตะ ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นสัญญโณชนนิยะ เป็นอสัญญโณชนนิยะ สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นมัคคารัมมณะ เป็นมัคคเหตุกะ เป็นมัคคาธิปติ ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นสัญญโณชนสัมปยุต เป็นสัญญโณชนวิปยุต. สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นอุปปันนะ เป็นอนุปปันนะ เป็นอุปปาที ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นสัญญโณชนสัญญโณชนนิยะ เป็นสัญญโณชนนิโย-สัญญโณชนะ สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นอดีต เป็นอนาคต เป็นปัจจุบัน ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นสัญญโณชนสัญญโณชนสัมปยุต เป็นสัญญโณชน-สัมปยุตตโนสัญญโณชนะ. สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นอดีตา-รัมมณะ เป็นอนาคตารัมมณะ เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตสัมปยุต. สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นสัญญาชนวิปยุตตสัญญาชนนิยะ. เป็นสัญญาชนวิปยุตตตสัญญาชนนิยะ. สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นอชฉัตตะ เป็นพหิทธา เป็นอชฉัตตพหิทธา ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นคันถะ เป็นโนคันถะ. สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นอชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอชฉัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

อุกโตวัตถกถาวร จบ

[พหุวิธวาร]

[๗๐] สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากถุต เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาจร เป็นอปริยาป็นนะ สังขารชั้นหหมวดละ ๓ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๓ อีกอย่างหนึ่ง คือ สังขารชั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ สังขารชั้นเป็นอชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอชฉัตตพหิทธารัมมณะ เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาจร เป็นอปริยาป็นนะ สังขารชั้นหหมวดละ ๓ ด้วยประการฉะนี้.

[๗๑] สังขารชั้นหหมวดละ ๒๔ คือ สังขารชั้นเพราะจักขุสัมผัส เป็นปัจจัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากถุต สังขารชั้นเพราะโสตสัมผัส เป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นเพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้น

เพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ
สังขารชั้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต
จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเจตนา สังขารชั้นหมวดละ ๒๔
ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหมวดละ ๒๔ อีกอย่างหนึ่ง คือ สังขารชั้นเพราะจักขุ-
สัมผัสเป็นปัจจัย เป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุก-
ขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ เป็นอฆัตตารัมมณะ เป็นพหิทถารัมมณะ เป็น
อฆัตตพหิทถารัมมณะ สังขารชั้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้น
เพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นเพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ
สังขารชั้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นเพราะมโนสัมผัสเป็น
ปัจจัย เป็นอฆัตตารัมมณะ เป็นพหิทถารัมมณะ เป็นอฆัตตพหิทถารัมมณะ
จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเจตนา สังขารชั้นหมวดละ ๒๔
ด้วยประการฉะนี้.

[๗๒] สังขารชั้นหมวดละ ๓๐ คือ สังขารชั้นเพราะจักขุสัมผัส
เป็นปัจจัย เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูपाจร เป็นอปรียาปันนะ
สังขารชั้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นเพราะฆานสัมผัสเป็น
ปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นเพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นเพราะ
กายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นกามาวจร
เป็นรูปาวจร เป็นอรูपाจร เป็นอปรียาปันนะ จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ
มโนสัมผัสสชาเจตนา สังขารชั้นหมวดละ ๓๐ ด้วยประการฉะนี้.

[๗๓] สังขารชั้น หมวดละมากอย่าง คือ สังขารชั้นเพราะจักขุสัมผัส เป็นปัจจัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอปริยาป็นนะ สังขารชั้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นเพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นเพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอปริยาป็นนะ จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเจตนา สังขารชั้นหมวดละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหมวดละมากอย่างอีกอย่างหนึ่ง คือ สังขารชั้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ เป็นอฆัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอฆัตตพหิทธารัมมณะ เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอปริยาป็นนะ สังขารชั้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นเพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย สังขารชั้นเพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นอฆัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอฆัตตพหิทธารัมมณะ เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอปริยาป็นนะ จักขุสัมผัส-สชาเจตนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเจตนา สังขารชั้นหมวดละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้.

สภาวะธรรมนี้เรียกว่า สังขารชั้น.

พหุวิชวาร จบ

วิญญาณชั้น

วิญญาณชั้น เป็นไฉน ?

[ทุกมุลกวาร]

[๗๔] วิญญาณชั้นหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต.

วิญญาณชั้นหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ.

วิญญาณชั้นหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล
เป็นอัพยากฤต.

วิญญาณชั้นหมวดละ ๔ คือ วิญญาณชั้นเป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร
เป็นอรูปาวจร เป็นอปริยาปนนะ.

วิญญาณชั้นหมวดละ ๕ คือ วิญญาณชั้นเป็นสุขินทรียสัมปยุต
เป็นทุกขินทรียสัมปยุต เป็นโสมนัสสินทรียสัมปยุต เป็นโทมนัสสินทรียสัมปยุต
เป็นอุpekขินทรียสัมปยุต.

วิญญาณชั้นหมวดละ ๖ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ
ชีวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ วิญญาณชั้นหมวดละ ๖ ด้วย
ประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหมวดละ ๗ คือ จักขุวิญญาณ ฯลฯ กายวิญญาณ
มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ วิญญาณชั้นหมวดละ ๗ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหมวดละ ๘ คือ จักขุวิญญาณ ฯลฯ สุขสหคตกายวิญญาณ
ทุกขสหคตกายวิญญาณ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ วิญญาณชั้นหมวดละ ๘
ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหวมวดละ ๕ คือ จักขุวิญญาณ ๗๗ กายวิญญาณ
มโนธาตุ กุศลมโนวิญญาณธาตุ อกุศลมโนวิญญาณธาตุ อภัยกตมโนวิญญาณ-
ธาตุ วิญญาณชั้นหวมวดละ ๕ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหวมวดละ ๑๐ คือ จักขุวิญญาณ ๗๗ สุขสหคตกาย-
วิญญาณ ทุกขสหคตกายวิญญาณ มโนธาตุ กุศลมโนวิญญาณธาตุ อกุศล-
มโนวิญญาณ อภัยกตมโนวิญญาณธาตุ วิญญาณชั้นหวมวดละ ๑๐ ด้วย
ประการฉะนี้.

[๗๕] วิญญาณชั้นหวมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต.
วิญญาณชั้นหวมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ.
วิญญาณชั้นหวมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกข-
เวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต วิญญาณชั้นเป็นวิปาก เป็น
วิปากัมมธรรม เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรม วิญญาณชั้นเป็นอุปาทินนุ-
ปาทานิยะ เป็นอนุปาทินนุปาทานิยะ เป็นอนุปาทินนानุปาทานิยะ วิญญาณชั้น
เป็นสังกิลิฐฐสังกิลิสะ เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสะ เป็นอสังกิลิฐฐาสังกิลิสะ
วิญญาณชั้นเป็นสวิตักกถวิจาระ เป็นอวิตักกถวิจาระมัตตะ เป็นอวิตักกถวิจาระ
วิญญาณชั้นเป็นปีติสหคตะ เป็นสุขสหคตะ เป็นอุเปกขาสหคตะ วิญญาณชั้น
เป็นทัสสนปหาดัพพะ เป็นภวานาปหาดัพพะ เป็นเนวทัสสนนภวานาปหาดัพพะ
วิญญาณชั้นเป็นทัสสนปหาดัพพะเหตุกะ เป็นภวานาปหาดัพพะเหตุกะ เป็น
เนวทัสสนนภวานาปหาดัพพะเหตุกะ วิญญาณชั้นเป็นอจยคามิ เป็นอปจยคามิ
เป็นเนวอจยคามินาปจยคามิ วิญญาณชั้นเป็นเสกขะ เป็นอเสกขะ เป็นเนว-
เสกขนาเสกขะ วิญญาณชั้นเป็นปริตตะ เป็นมหัคคตะ. เป็นอปปมาณะ
วิญญาณชั้นเป็นปริตตารัมมณะ เป็นมหัคคตารัมมณะ เป็นอปปมาณารัมมณะ

วิญญาณชั้นเป็นหีนะ เป็นมัชฌิมะ เป็นปถิตะ วิญญาณชั้นเป็นมิจลัตต-
นียตะ เป็นสัมมัตตนียตะ เป็นอนียตะ วิญญาณชั้นเป็นมัคคาร์म्मณะ เป็น
มัคคเหตุกะ เป็นมัคคาธิปติ วิญญาณชั้นเป็นอุปปันนะ เป็นอนุปปันนะ
เป็นอุปปาที วิญญาณชั้นเป็นอดีต เป็นอนาคต เป็นปัจจุบัน วิญญาณชั้น
เป็นอดีตารัมมณะ เป็นอนาคตารัมมณะ เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ วิญญาณชั้น
เป็นอชฌัตตะ เป็นพหิทธา เป็นอชฌัตตพหิทธา วิญญาณชั้นเป็นอชฌัตตา-
รัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอชฌัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ วิญญาณชั้น
หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

[๗๖] วิญญาณชั้นหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต.
วิญญาณชั้นหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นเหตุสัมปยุต เป็นเหตุวิปยุต.
วิญญาณชั้นเป็นนเหตุสเหตุกะ เป็นนเหตุอเหตุกะ วิญญาณชั้นเป็นโลกิยะ
เป็นโลกุตระ วิญญาณชั้นเป็นเคนจิวิญญูยะ เป็นเคนจินิวิญญูยะ
วิญญาณชั้นเป็นสาสวะ เป็นอนาสวะ วิญญาณชั้นเป็นอาสวสัมปยุต เป็น
อาสววิปยุต วิญญาณชั้นเป็นอาสววิปยุตตสาสวะ เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะ
วิญญาณชั้นเป็นสัญโญชนิยะ เป็นอสัญโญชนิยะ เป็นวิญญาณชั้นเป็นสัญโญชน-
สัมปยุต เป็นสัญโญชนวิปยุต วิญญาณชั้นเป็นสัญโญชนวิปยุตตสัญโญชนิยะ
เป็นสัญโญชนวิปยุตตอสัญโญชนิยะ วิญญาณชั้นเป็นคันถนิยะ เป็นอคันถ-
นิยะ วิญญาณชั้นเป็นคันถสัมปยุต เป็นคันถวิปยุต วิญญาณชั้นเป็น
คันถวิปยุตตคันถนิยะ เป็นคันถวิปยุตตอคันถนิยะ วิญญาณชั้นเป็นโอฆนิยะ
เป็นอโนฆนิยะ วิญญาณชั้นเป็นโอฆสัมปยุต เป็นโอฆวิปยุต วิญญาณชั้น
เป็นโอฆวิปยุตตโอฆนิยะ เป็นโอฆวิปยุตตอโนฆนิยะ วิญญาณชั้นเป็น
โยคนิยะเป็นอโยคนิยะ วิญญาณชั้นเป็นโยคสัมปยุต เป็นโยควิปยุต

วิญญาณชั้นเป็นโยควิปยุตตโยคนิยะ เป็นโยควิปยุตตโยคนิยะ วิญญาณชั้นเป็นนិวรรณิยะ เป็นนิวรรณิยะ วิญญาณชั้นเป็นนិวรรณสัมปยุต เป็นนิวรรณวิปยุต วิญญาณชั้นเป็นนิวรรณวิปยุตตนิวรรณิยะ เป็นนิวรรณวิปยุตตนิวรรณิยะ วิญญาณชั้นเป็นปรัมภัญญะ เป็นอปรัมภัญญะ วิญญาณชั้นเป็นปรัมภาสัมปยุต เป็นปรัมภาสวิปยุต วิญญาณชั้นเป็นปรัมภาสวิปยุตตปรัมภัญญะ เป็นปรัมภาสวิปยุตตอปรัมภัญญะ วิญญาณชั้นเป็นอนุปาทินนะ เป็นอนุปาทินนะ วิญญาณชั้นเป็นอนุปาทานิยะ เป็นอนุปาทานิยะ วิญญาณชั้นเป็นอนุปาทานสัมปยุต เป็นอนุปาทานวิปยุต วิญญาณชั้นเป็นอนุปาทานวิปยุตตอนุปาทานิยะ เป็นอนุปาทานวิปยุตตอนุปาทานิยะ วิญญาณชั้นเป็นสังกิลิเกะ เป็นอสังกิลิเกะ วิญญาณชั้นเป็นสังกิลิฏฐะ เป็นอสังกิลิฏฐะ วิญญาณชั้นเป็นกิเลสสัมปยุต เป็นกิเลสวิปยุต วิญญาณชั้นเป็นกิเลสวิปยุตตสังกิลิเกะ เป็นกิเลสวิปยุตตอสังกิลิเกะ วิญญาณชั้นเป็นทัสสนปหัตตัพพะ เป็นนทัสสนปหัตตัพพะ วิญญาณชั้นเป็นภาวนาปหัตตัพพะ เป็นนภาวนาปหัตตัพพะ วิญญาณชั้นเป็นทัสสนปหัตตัพพะเหตุกะ เป็นนทัสสนปหัตตัพพะเหตุกะ วิญญาณชั้นเป็นภาวนาปหัตตัพพะเหตุกะ เป็นนภาวนาปหัตตัพพะเหตุกะ วิญญาณชั้นเป็นสวิตักกะ เป็นอวิตักกะ วิญญาณชั้นเป็นสวิจาระ เป็นอวิจาระ วิญญาณชั้นเป็นสัปปิติกะ เป็นอปปิติกะ วิญญาณชั้นเป็นปีติสหคตะ เป็นนปีติสหคตะ วิญญาณชั้นเป็นสุขสหคตะ เป็นนสุขสหคตะ วิญญาณชั้นเป็นอุpekขาสหคตะ เป็นนอุpekขาสหคตะ วิญญาณชั้นเป็นกามาวจร เป็นนกามาวจร วิญญาณชั้นเป็นรูปาวจร เป็นนรูปาวจร วิญญาณชั้นเป็นอรูปาจร เป็นนอรูปาจร วิญญาณชั้นเป็นปริยาป็นนะ เป็นอปริยาป็นนะ วิญญาณชั้นเป็นนินยยานิกะ เป็นอนินยยานิกะ วิญญาณชั้นเป็นนินยตะ เป็น

อนียตะ วิญญาณชั้นเป็นสอตุตตะระ เป็นอนนตุตตะระ วิญญาณชั้นเป็นสฺรณะ เป็นอรณะ. วิญญาณชั้นหฺมวคละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นกุสฺล เป็นอกุสฺล เป็นอภัยกฤต ฯลฯ วิญญาณชั้นหฺมวคละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

[๗๗] วิญญาณชั้นหฺมวคละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหฺมวคละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นสฺรณะ เป็นอรณะ. วิญญาณชั้นหฺมวคละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ วิญญาณชั้นเป็นอชฌัตตารัมมณะ เป็นพหิทถารัมมณะ เป็นอชฌัตตพหิทถารัมมณะ ฯลฯ วิญญาณชั้นหฺมวคละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

ทุกมฺลกวาร จบ

[ติกมฺลกวาร]

[๗๘] วิญญาณชั้นหฺมวคละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหฺมวคละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ. วิญญาณชั้นหฺมวคละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นกุสฺล เป็นอกุสฺล เป็นอภัยกฤต ฯลฯ วิญญาณชั้นหฺมวคละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหฺมวคละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหฺมวคละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นสฺรณะ เป็นอรณะ. วิญญาณชั้นหฺมวคละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นกุสฺล เป็นอกุสฺล เป็นอภัยกฤต ฯลฯ วิญญาณชั้นหฺมวคละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหฺมวคละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหฺมวคละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ. วิญญาณชั้นหฺมวคละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต

เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ ญาณชั้นเป็นอัมมัตตารัมมณะ เป็น
พหิทธารัมมณะ เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ ญาณชั้นหมวดละ ๑๐
ด้วยประการฉะนี้.

ญาณชั้นหมวดละ ๑ คือ ญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. ญาณ-
ชั้นหมวดละ ๒ คือ ญาณชั้นเป็นสรวณะ เป็นอรณะ. ญาณชั้น
หมวดละ ๓ คือ ญาณชั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต
เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ ญาณชั้นเป็นอัมมัตตารัมมณะ เป็น
พหิทธารัมมณะ เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ ญาณชั้นหมวดละ
๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

ติกมุลกวาร จบ

[อุทโธวาทกวาร]

[๗๕] ญาณชั้นหมวดละ ๑ คือ ญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต
ญาณชั้นหมวดละ ๒ คือ ญาณชั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ.
ญาณชั้นหมวดละ ๓ คือ ญาณชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอัพยา-
กฤต ฯลฯ ญาณชั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

ญาณชั้นหมวดละ ๑ คือ ญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. ญาณ-
ชั้นหมวดละ ๒ คือ ญาณชั้นเป็นเหตุสัมปยุต เป็นเหตุวิปยุต. ญาณ-
ชั้นหมวดละ ๓ คือ ญาณชั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนา-
สัมปยุต เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ ญาณชั้นหมวดละ ๑๐ ด้วย
ประการฉะนี้.

ญาณชั้นหมวดละ ๑ คือ ญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. ญาณ-
ชั้นหมวดละ ๒ คือ ญาณชั้นเป็นนเหตุสเหตุกะ เป็นนเหตุอเหตุกะ.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นวิปาก เป็นวิปากธัมมธรรม เป็นเนววิปากนวิปากธัมมธรรม ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการ ฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณ- ชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นโลกิยะ เป็นโลกุตระ. วิญญาณชั้น หหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะ เป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะ เป็นอนุปาทินนอนุปาทานิยะ ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณ- ชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นเคนจิวิญญูเยยะ เป็นเคนจินวิญญูเยยะ. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นสังกิลิฐฐสังกิลิติกะ เป็น อสังกิลิฐฐสังกิลิติกะ เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิติกะ ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณ- ชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นสาสวะ เป็นอนาสวะ. วิญญาณชั้น หหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นสวิตกกสวิจาระ เป็นอวิตกกสวิจารมัตตะ เป็นอวิตกกาวิจาระ ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณ- ชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นอาสวสัมปยุต เป็นอาสววิปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นปีติสหคตะ เป็นสุขสหคตะ เป็นอุเปกขาสหคตะ ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณ- ชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นอาสววิปยุตตสาสวะ เป็นอาสววิป-

ยุคตอานาสวะ. ญาณชั้นหวมดละ ๓ คื อ ญาณชั้นเป็นทสสนปหาตัพพะ เป็นภวานาปหาตัพพะ เป็นเนวทสสนภวานาปหาตัพพะ ๗๗ ญาณชั้นหวมดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

ญาณชั้นหวมดละ ๑ คื อ ญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. ญาณชั้นหวมดละ ๒ คื อ ญาณชั้นเป็นสัญโญชนิยะ เป็นอสัญโญชนิยะ. ญาณชั้นหวมดละ ๓ คื อ ญาณชั้นเป็นทสสนปหาตัพพะเหตุกะ เป็นภวานาปหาตัพพะเหตุกะ เป็นเนวทสสนภวานาปหาตัพพะเหตุกะ ๗๗ ญาณชั้นหวมดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

ญาณชั้นหวมดละ ๑ คื อ ญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. ญาณชั้นหวมดละ ๒ คื อ ญาณชั้นเป็นสัญโญชนสัมปยุต เป็นสัญโญชนวิปยุต. ญาณชั้นหวมดละ ๓ คื อ ญาณชั้นเป็นอจยคามิ เป็นอปจยคามิ เป็นเนวจคามินาปจยคามิ ๗๗ ญาณชั้นหวมดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

ญาณชั้นหวมดละ ๑ คื อ ญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. ญาณชั้นหวมดละ ๒ คื อ ญาณชั้นเป็นสัญโญชนวิปยุตตสัญโญชนิยะ เป็นสัญโญชนวิปยุตตอสัญโญชนิยะ. ญาณชั้นหวมดละ ๓ คื อ ญาณชั้นเป็นเสกกะ เป็นอเสกกะ เป็นเนวเสกขนาเสกกะ ๗๗ ญาณชั้นหวมดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

ญาณชั้นหวมดละ ๑ คื อ ญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. ญาณชั้นหวมดละ ๒ คื อ ญาณชั้นเป็นคันถนิยะ เป็นอคันถนิยะ. ญาณชั้นหวมดละ ๓ คื อ ญาณชั้นเป็นปริตตะ เป็นมหัคคตะ เป็นอปปมาณะ ๗๗ ญาณชั้นหวมดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

ญาณชั้นหวมดละ ๑ คื อ ญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. ญาณชั้นหวมดละ ๒ คื อ ญาณชั้นเป็นคันถสัมปยุต เป็นคันถวิปยุต. ญาณชั้น

ชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นปริตตารัมมณะ เป็นมหัคคตารัมมณะ เป็นอปปมาณารัมมณะ ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะ เป็นคันถวิปยุตตอคันถนิยะ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นหีนะ เป็นมัชฌิมะ เป็นปณีตะ ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นโอฆนิยะ เป็นอโนฆนิยะ. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นมิวจัตตนิยตะ เป็นสัมมัตตนิยตะ เป็นอนนิยตะ ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นโอฆสัมปยุต เป็นโอฆวิปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นมัคคารัมมณะ เป็นมัคคเหตุกะ เป็นมัคคาธิปติ ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นโอฆวิปยุตตโอฆนิยะ เป็นโอฆวิปยุตตอโนฆนิยะ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นอุปปันนะ เป็นอนุปปันนะ เป็นอุปปาที ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นโยคนิยะ เป็นอโยคนิยะ. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นอดีต เป็นอนาคต เป็นปัจจุบัน ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นโยคสัมปยุต เป็นโยควิปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นอดีตารัมมณะ เป็นอนาคตารัมมณะ เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นโยควิปยุตตโยคนิยะ เป็นโยควิปยุตตโยคนิยะ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นอชฉัตตะ เป็นพหิทธา เป็นอชฉัตตพหิทธา ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นนินวณิยะ เป็นอนินวณิยะ. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นอชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอชฉัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

อุกโตวัฑฒกวาร จบ

[พหุวิธวาร]

[๘๐] วิญญาณชั้นหหมวดละ ๗ คือ วิญญาณชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอภัยกฤต เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาจร เป็นอุปริยาป็นนะ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๗ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๗ อีกอย่างหนึ่ง คือ วิญญาณชั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ เป็นอชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอชฉัตตพหิทธารัมมณะ เป็น

กามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอปริยาป็นนะ วิญญูณชั้น
หมวดละ ๙ ด้วยประการฉะนี้.

[๘๑] วิญญูณชั้นหมวดละ ๒ คือ วิญญูณชั้นเพราะจักขุสัมผัส-
เป็นปัจจย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอภัยกฤต วิญญูณชั้นเพราะโสต-
สัมผัสเป็นปัจจย ฯลฯ วิญญูณชั้นเพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจย ฯลฯ วิญญูณ-
ชั้นเพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจย ฯลฯ วิญญูณชั้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจย
ฯลฯ วิญญูณชั้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็น
อภัยกฤต จักขุวิญญูณ ฯลฯ มโนวิญญูณ วิญญูณชั้นหมวดละ ๒๔
ด้วยประการฉะนี้.

วิญญูณชั้นหมวดละ ๒๔ อีกอย่างหนึ่ง คือ วิญญูณชั้นเพราะ
จักขุสัมผัสเป็นปัจจย เป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็น
อทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ เป็นอฆัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ
เป็นอฆัตตพหิทธารัมมณะ วิญญูณชั้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจย ฯลฯ
วิญญูณชั้นเพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจย ฯลฯ วิญญูณชั้นเพราะชีวหาสัมผัส
เป็นปัจจย ฯลฯ วิญญูณชั้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจย ฯลฯ วิญญูณชั้น
เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจย เป็นอฆัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็น
อฆัตตพหิทธารัมมณะ จักขุวิญญูณ ฯลฯ มโนวิญญูณ วิญญูณชั้น
หมวดละ ๒๔ ด้วยประการฉะนี้.

[๘๒] วิญญูณชั้นหมวดละ ๓๐ คือ วิญญูณชั้นเพราะจักขุสัมผัส
เป็นปัจจย เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอปริยาป็นนะ
วิญญูณชั้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจย ฯลฯ วิญญูณชั้นเพราะฆานสัมผัส
เป็นปัจจย ฯลฯ วิญญูณชั้นเพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจย ฯลฯ วิญญูณชั้น

เพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ ญาณฐานเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็น
กามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอุปரியานนะ จักขุญาณ ฯลฯ
มโนญาณ ญาณฐานทั้งหมดละ ๓๐ ด้วยประการฉะนี้.

[๘๓] ญาณฐานทั้งหมดละมากอย่าง คือ ญาณฐานเพราะจักขุ-
สัมผัสเป็นปัจจัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอภัยกฤต เป็นกามาวจร เป็น
รูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอุปரியานนะ ญาณฐานเพราะโสตสัมผัสเป็น
ปัจจัย ฯลฯ ญาณฐานเพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ ญาณฐาน
เพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ ญาณฐานเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ
ญาณฐานเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอภัยกฤต
เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอุปரியานนะ จักขุญาณ
ฯลฯ มโนญาณ ญาณฐานทั้งหมดละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้.

ญาณฐานทั้งหมดละมากอย่างอีกอย่างหนึ่ง คือ ญาณฐานเพราะ
จักขุสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็น
อทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ เป็นอฆัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ
เป็นอฆัตตพหิทธารัมมณะ เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็น
อุปரியานนะ ญาณฐานเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ ญาณฐาน
เพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ ญาณฐานเพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย
ฯลฯ ญาณฐานเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ ญาณฐานเพราะมโน-
สัมผัสเป็นปัจจัย เป็นอฆัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอฆัตต-
พหิทธารัมมณะ เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอุปரியานนะ
จักขุญาณ ฯลฯ มโนญาณ ญาณฐานทั้งหมดละมากอย่าง ด้วยประการ
ฉะนี้.

สภาวะธรรมนี้เรียกว่า วิญญาณขั้น.

พหุวิหวาร จบ

อภิธรรมภาษณีย์ จบ

ขั้นวิภังคินิเทศ วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์

ว่าด้วยนิเทศรูปขั้น

บัดนี้ เป็นอภิธรรมภาษณีย์ คือนัยที่ทรงจำแนกโดยพระอภิธรรม ใน
อภิธรรมภาษณีย์นั้น บัณฑิตพึงทราบนิเทศรูปขั้นโดยนัยที่ข้าพเจ้าให้พิสดาร
ไว้ในรูปกัณฑ์ (แห่งอรรถสาธินีอรรถถาธรรมสังคณี) ในหนหลังนั้นแล.

ว่าด้วยนิเทศเวทนาขั้น

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศเวทนาขั้น ต่อไป

บทว่า เอกวิเสน แก่เป็น เอกโกฏฐาเสน แปลว่า หมวดหนึ่ง.

บทว่า ผลุตตมปุตุโต แยกบทเป็น ผลุตเสน สมปุตุโต
แปลว่า สัมปุตุด้วยผัสสะ เวทนาที่เป็นไปในภุมิ ๔ แม้ทั้งหมด ได้แก่
เวทนาในสเหตุกทุกะ* คือที่เป็นสเหตุกเวทนาเป็นเวทนาเป็นไปในภุมิ ๔ ที่
เป็นอเหตุกเวทนาเป็นกามาพจรอย่างเดียว พึงทราบเวทนาที่ตรัสโดยบทแห่ง
กุศลเป็นต้นโดยอุบายนี้.

อีกอย่างหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงเวทนาขั้นนี้โดยเฉพาะ
โดยเป็นธรรมสัมปุตุด้วยผัสสะ ทรงแสดงเวทนาหมวดละ ๒ อย่าง โดยเป็น

* สเหตุกทุกะ คือ เวทนาที่เป็นสเหตุกและอเหตุก.

เวทนาประกอบด้วยเหตุและไม่ประกอบด้วยเหตุ ทรงแสดงเวทนาหมวดละ ๓
อย่าง โดยการเกิด ทรงแสดงเวทนาหมวดละ ๔ อย่าง โดยความต่างแห่งภูมิ
ทรงแสดงเวทนาหมวดละ ๕ โดยความเป็นอินทรีย์ บรรดาเวทนาหมวดละ ๕
เหล่านั้น เวทนาที่เป็นสุขินทรีย์และทุกอินทรีย์อาศัยกายประสาทเกิดขึ้นเป็น
กามาพจรอย่างเดียว เวทนาที่เป็นโสมนัสสินทรีย์เป็นไปในภูมิ ๓ อาศัยวัตถุที่ ๖
เกิดขึ้นก็มี ไม่อาศัยวัตถุที่ ๖ เกิดขึ้นก็มี. เวทนาที่เป็นโทมนัสสินทรีย์ อาศัย
วัตถุที่ ๖ เกิดขึ้นเป็นกามาพจร. เวทนาที่เป็นอุเบกขินทรีย์เป็นไปในภูมิ คือ
อาศัยประสาท ๔ มีจักขุเป็นต้นเกิดขึ้นก็มี อาศัยวัตถุที่ ๖ เกิดขึ้นก็มี ไม่อาศัย
วัตถุเกิดขึ้นก็มี. ทรงแสดงเวทนาหมวดละ ๖ อย่าง โดยวัตถุ บรรดาเวทนา
๖ เหล่านั้น เวทนา ๕ ข้างต้นอาศัยประสาท ๕ มีจักขุเป็นต้นเกิดขึ้น เป็น
กามาพจรอย่างเดียว เวทนาที่ ๖ ไม่อาศัยวัตถุเกิดขึ้นก็มี อาศัยวัตถุเกิดขึ้นก็มี
ซึ่งเป็นไปในภูมิ ๔. ทรงแสดงเวทนาหมวดละ ๗ อย่าง ในเวทนา ๖ อย่าง
เหล่านั้น โดยแยกเวทนาที่เกิดแต่มนัสสัมผัส. ทรงแสดงเวทนาหมวดละ ๘ อย่าง
ในเวทนา ๗ อย่างนั้น โดยแยกเวทนาที่เกิดแต่การสัมผัส. ทรงแสดงเวทนา
หมวดละ ๙ อย่าง โดยประเภทเวทนาที่เกิดแต่สัมผัสแห่งมนวิญญาณาธาตุ
ในประเภทแห่งเวทนา ๗ อย่าง. ทรงแสดงเวทนาหมวดละ ๑๐ อย่าง โดย
ประเภทแห่งเวทนาที่เกิดแต่สัมผัสแห่งมนวิญญาณาธาตุ ในประเภทแห่งเวทนา
๘ อย่าง.

จริงอยู่ ในเวทนาเหล่านี้ มโนสัมผัสสาขาเวทนาในประเภทเวทนา
หมวดละ ๗ อย่าง แยกเป็น ๒ คือ มโนธาตุสัมผัสสาขาเวทนา และมนวิญญาณา
ธาตุสัมผัสสาขาเวทนา. ในประเภทเวทนาหมวดละ ๘ อย่าง แยกเป็น ๒ คือ
สุขเกิดแต่กายสัมผัส ทุกข์เกิดแต่กายสัมผัส รวมกับมนสัมผัสสาขาเวทนานั้น.

ในประเภทเวทนาหมวดละ ๕ อย่าง ได้แก่ มโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเวทนา ตามที่ตรัสไว้ในประเภทเวทนา ๗ ทรงแยกเป็น ๓ ด้วยอำนาจกุศลเป็นต้น. ในเวทนาชั้น ๑๐ อย่าง ได้แก่ มโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเวทนาตามที่ตรัสไว้ในเวทนาชั้น ๘ อย่าง ทรงแยกเป็น ๓ ด้วยอำนาจกุศลเป็นต้นนั้นแหละ ก็ในเวทนาชั้นนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเวทนาประกอบด้วยกุศลดิเกเพื่อทำ บทให้เต็มเท่านั้น แต่ในประเภทเวทนาหมวดละ ๗ อย่าง ๘ อย่าง และ ๕ อย่าง เพื่อต้องการประทานนัย จึงทรงประทานนัยไว้ในฐานะที่ควรประทาน เพราะ เพ่งถึงพระอภิธรรม พระตถาคตเจ้าชื่อว่า มิได้ทรงประทานนัยไว้ในฐานะที่ ควรประทาน มิได้มี. นี้เป็นวาระหนึ่งในทุกมุกก่อน.

จริงอยู่ พระศาสดาเมื่อทรงจำแนกเวทนาชั้นในอภิธรรมภาษณีย์นี้ ทรงถือเอาธรรมหมวดดิเก (หมวด ๓) ใสในธรรมหมวดทุกะ (หมวด ๒) บ้าง ทรงถือเอาธรรมหมวดทุกะใสในธรรมหมวดดิเกบ้าง ทรงถือเอาธรรม หมวด ๓ และหมวด ๒ แล้วนำมาโดยทำนองแห่งธรรมอันให้เพิ่มขึ้นทั้ง ๒ ย่อมทรงแสดงเวทนาชั้นโดยมากอย่าง แม้ในที่ทั้งปวง คือ ทรงแสดงเวทนา หมวดละ ๗ อย่าง เวทนาหมวดละ ๒๔ อย่าง เวทนาหมวดละ ๓๐ อย่าง และเวทนาอย่าง เพราะเหตุไร? เพราะทรงแสดงตามอัชฌาศัยของบุคคล และเพื่อความไพเราะแห่งเทศนา (เทศนาวิลาส).

ว่าด้วยเทศนาตามอัชฌาศัยบุคคล

จริงอยู่ เทวบุตรเหล่าใดในเทวบริษัทที่นั่งเพื่อจะฟังธรรม ย่อมอาจ เพื่อแทงตลอดพระดำรัสที่พระศาสดาทรงถือเอาธรรมหมวดดิเกใส่เข้าในธรรม หมวดทุกะแสดงอยู่ พระองค์ก็ทรงแสดงกระทำเหมือนอย่างนั้น ด้วยอำนาจ สัมผัสของเทวบุตรเหล่านั้น เทวบุตรเหล่าใด อาจเพื่อแทงตลอดธรรมที่ พระองค์ตรัสโดยอาการอย่างอื่นก็ทรงแสดงด้วยอาการเหล่านั้นแก่เทวบุตร เหล่านั้น. นี้เป็นอัชฌาศัยของบุคคลในการทรงเทศนาเวทนาชั้นนี้.

ว่าด้วยเทศनावิลาส

ก็พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงอาจเพื่อแสดงเวทนาชั้นโดยประการที่
ถือเอากรรมหมวดติกะใส่ในกรรมหมวดทุกะ หรือกรรมหมวดทุกะใส่ในกรรม
หมวดติกะ หรือให้กรรมหมวดติกะและทุกะทั้งสองเจริญขึ้น หรือนัยที่ทรงแสดง
เวทนาหมวดละ ๘ อย่าง เป็นต้นได้ตามปรารถนานั้น ๆ เพราะความที่พระ-
องค์ทรงมีอารมณ์มาก แม้เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงทรงแสดงด้วยอาการอย่างนี้
นี้ชื่อว่า เทศनावิลาสของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า.

ว่าด้วยกำหนดมหาวาระ ๔

ในอภิธรรมภาษณีนัยนี้ บัณฑิตพึงทราบมหาวาระ ๔ เหล่านี้ก่อน คือ
วาระที่พระองค์ทรงถือเอาเวทนาชั้นในกรรมหมวดติกะใส่ในกรรมหมวดทุกะ
แสดงไว้ ชื่อว่า **ทุกมูลกวาร** วาระที่ทรงถือเอาเวทนาในกรรมหมวดทุกะ
ใส่ในกรรมหมวดติกะแสดงไว้ ชื่อว่า **ติกมูลกวาร** วาระที่ทรงยังเวทนา
ในหมวดติกะและทุกะทั้ง ๒ ให้เจริญแสดงไว้ ชื่อว่า **อุกโตวัตตติกกวาร**
วาระมีอาทิว่า **สตตวิเชน** ดังนี้ ในที่สุด ชื่อว่า **พหุวิชวาร**.

บรรดามหาวาระทั้ง ๔ เหล่านี้ ใน**ทุกมูลกวาร**มีวาระ ๕๕๐ วาระ
มีวาระที่ประกอบติกะที่หนึ่งในทุกะที่สอง โดยการนำเวทนาติกะ ปิตติติกะ
สนิทัสสนติกะในติกะทั้งหลายออกพร้อมกับทุกะหนึ่ง ๆ ที่ได้อยู่ในทุกะทั้งหลาย
แล้วประกอบติกะ ๑๕ ที่เหลือ ซึ่งได้อยู่เป็นต้น วาระแม่เหล่านี้ทั้งหมด
ทรงย่อตราไว้ในพระบาลีแสดงธรรมที่ควรแสดงไว้ในที่นั้น ๆ ก็สำหรับบุคคล
ที่ไม่ให้ฟันเฟือควรทราบโดยพิสดาร. แม้ใน**ติกมูลกวาร** ก็มีวาระ ๕๕๐
วาระ มีวาระแห่งการประกอบทุกะที่สองกับติกะที่หนึ่งเป็นต้น โดยนำทุกะแรก
เป็นต้น ซึ่งไม่ได้ในทุกะทั้งหลายออกเสีย ประกอบเฉพาะทุกะ ๕๐ มีสาเหตุทุกะ

เป็นต้นซึ่งได้อยู่ที่เหลือ กับติกะหนึ่ง ๆ ที่ได้อยู่ในติกะทั้งหลาย วาระเหล่านั้น
แม่ทั้งหมดตรัสไว้ในพระบาลี ทรงย่อแสดงที่ควรแสดงในที่นั้น ๆ ก็อันบุคคล
ผู้มีให้พ้นเพื่อควรทราบโดยพิสดาร.

ในอุกโตวัตตคถวาร ตรัสว่ามีวาระ ๑๕ วาระคือมีวาระประกอบ
ติกะที่หนึ่งกับทุกะที่สองเป็นต้นประกอบติกะ ๑๕ ที่ได้อยู่ด้วยทุกะทั้งหลาย ๑๕
ที่ได้อยู่โดยกระทำทุกะที่สองในประเภทเวทนาหมวดละสอง และปฐมติกะแม่ใน
ประเภทเวทนาหมวดละสามให้เป็นต้น นี้เป็นมหาวาระที่สาม ชื่อว่า อุกโต-
วัตตคถวาร เพราะยังทุกะทั้งสองด้วยอำนาจแห่งทุกะและติกะให้เจริญแล้ว.

ในนิเทศแห่งเวทนาหมวดละ ๗ ของพหุวิธวาร ตรัสวาระว่าด้วย
เวทนาหมวดละ ๗ อย่าง ไว้ ๑๕ วาระ ประกอบกับภูมิ ๔ พร้อมกับติกะ ๑๕
ที่ได้อยู่แต่ละติกะ จำเดิมแต่ต้น. แม้ในนิเทศแห่งเวทนาหมวดละ ๒๔
ก็ตรัสวาระ ๑๕ วาระ ด้วยอำนาจติกะเหล่านั้นนั่นเอง ในพหุวิธวาร (ว่าด้วย
เวทนาชั้นหหมวดละมากอย่าง) ก็ตรัสไว้อย่างนั้น. วาระว่าด้วยเวทนาหมวดละ
๓๐ เป็นชนิดเดียวเท่านั้น เพราะฉะนั้น วาระแม่ทั้งหมดจึงเป็น ๕๘ วาระ
นี้เป็นการพรรณนาพระบาลีในเวทนาชั้นด้วยสามารถการกำหนดวาระก่อน.

ว่าด้วยพรรณนารรณในเวทนาชั้น

บัดนี้ เป็นการพรรณนารรณเวทนาชั้น นิเทศแห่งเวทนาหมวดละ
๗ ในเวทนาชั้นนั้นมีเนื้อความง่ายทั้ง ในนิเทศแห่งเวทนาชั้นหมวดละ
๒๔ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นกุศลมีอยู่ เพราะจักขุสัมผัสเป็น
ปัจจัย ด้วยอำนาจกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง พึงทราบเวทนาชั้นที่เป็นอกุศล
ด้วยอำนาจอกุศลจิต ๑๒ ดวง. พึงทราบเวทนาชั้นที่เป็นอัพยากรุด ด้วยจิต
๒ ดวง คือ มโนธาตุ ๑ อเหตุกมโนวิญญูณธาตุ ๑ มหาวิบาก ๘ และ
กามาวจรกิริยา ๑๐.

ในบรรดาจิตเหล่านั้น กุศลจิต ๘ และอกุศลจิต ๑๒ ย่อมได้ (คือ เป็นไป) ด้วยอำนาจชวณะ กิริยามโนธาตุ ย่อมได้ด้วยอำนาจอวัชชนะ มโนธาตุวิปาก ๒ ย่อมได้ด้วยอำนาจสัมปฏิจันนะ มโนวิญญาณธาตุที่เป็น วิปาก ๓ ย่อมได้ด้วยอำนาจสันติระณะและตทาลัมพะณะ. กิริยาอเหตุกมโน- วิญญาณธาตุ ๑ ย่อมได้ด้วยอำนาจโวกุฐัพพะณะ มหาวิปากจิต ๘ ย่อมได้ด้วย อำนาจตทาลัมพะณะ กิริยาจิต ๕ ย่อมได้ด้วยอำนาจชวณะ. แม้นในโสต ฆานะ ชิวหา และกายทวาร ก็นัยนี้แล.

ก็บทว่า อตฺถิ กุสโล (เป็นกุศลก็มี) นี้ตรัสไว้ด้วยอำนาจกุศลที่ เป็นไปในภุมิ ๔. บทว่า อตฺถิ อกุสโล (เป็นอกุศลก็มี) ตรัสไว้ด้วยอำนาจ อกุศล ๑๒. บทว่า อตฺถิ อพฺยาคโต (เป็นอัพยากฤตก็มี) ตรัสไว้ด้วย อำนาจจิตอุปบาท ๓๔ คือ กามาวจรวิปาก ๑๑ กิริยา ๑๐ รูปาวจรกิริยา และอรูปาวจรกิริยา ๕ และสามัญญผล ๔.

บรรดาจิตอุปบาทเหล่านั้น กุศลจิตที่เป็นไปในภุมิ ๔ (๒๑ ประเภท) และอกุศลจิต (๑๒ ประเภท) ย่อมได้ (คือยอมเป็นไป) ด้วยอำนาจชวณะ อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นกิริยายอมได้ด้วยอวัชชนะ ๑. วิปากจิต ๑๑ ย่อมได้ด้วยอำนาจตทาลัมพะณะ กิริยาจิตที่เป็นไปในภุมิ ๓ (คือที่เป็นกามาวจร ๕ ที่เป็นไปในรูปาวจรรูปาวจร ๕) และสามัญญผล ๔ ย่อมได้ด้วยอำนาจชวณะ จิตอุปบาทเหล่านั้นสมควรเพื่อจะตั้งไว้กล่าวในเวทนาขั้นซึ่งทั้งหลายมีเวทนาขั้น หมวดละ ๗ เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งจิต เหล่านั้นไว้ในเวทนาหมวดละ ๗ แสดงอยู่ เป็นการแสดงได้โดยง่าย เพราะ ฉะนั้น จึงทรงตั้งจิตเหล่านั้นแสดงเวทนาหมวดละ ๓๐ เท่านั้น.

ก็จิตในจักขุทวาร (มีจำนวน ๔๔ ดวง) เหล่านั้นแม้ทั้งหมด ย่อมได้ ด้วยอาการ ๓ คือ ด้วยอุปนิสสยโกฎิ (เงื่อนไขของอุปนิสสย) ๑ ด้วยอำนาจ

การก้าวล่วง (กิเลส) ๑ ด้วยอำนาจภavana ๑ ในโสตทวารและมโนทวาร ก็ยอมได้ด้วยอาการ ๓ เหมือนอย่างนั้น แต่ขณะ ชิวหา และกายทวาร ฟังทราบว่าย่อมได้ด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ ด้วยอำนาจการก้าวล่วง และ ด้วยอำนาจภavana.

ว่าด้วยอาการ ๓

ยอมได้ด้วยอาการ ๓ เป็นอย่างไร ?

คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เที่ยวจาริกไปยังวิหารเห็นมณฑลกลดสิน จึงถามว่า นี่ชื่ออะไร เมื่อเขาตอบว่า มณฑลกลดสินดังนี้ จึงถามอีกว่าพวกเขาทำอะไรด้วยมณฑลกลดสินนี้ ที่นั่นพวกภิกษุจึงบอกแก่เธอว่า พวกภิกษุเจริญมณฑลกลดสินนี้ยังฉานทั้งหลายให้เกิดแล้ว เจริญวิปัสสนามีสมาบัติเป็นบาทแล้ว บรรลุพระอรหัต ดังนี้กุลบุตร (ผู้บวชด้วยศรัทธา) จึงพร้อมด้วยความตั้งใจ มิได้กำหนดว่า นี่เป็นภาระหนัก มีความคิดว่า แม้เราก็ควรยังคุณนี้ให้เกิดขึ้น ดังนี้ จึงคิดว่า ถึงคุณนี้อันบุคคลผู้นอนหลับ ไม่อาจเพื่อจะให้เกิดได้ เราควรทำความเพียรชำระศีลให้หมดจดตั้งแต่เบื้องต้น ดังนี้ จึงยังศีลให้หมดจด ต่อจากนั้น ก็ตั้งมั่นในศีล ตัดปถิโพธ ๑๐ เป็นผู้สันโดษยินดีด้วย ไตรจีวรเป็นอย่างยิ่ง ทำวัตรปฏิบัติต่อพระอาจารย์และอุปัชฌาย์ เรียบกรรมฐาน กระทำกสิณบริกรรม ยังสมาบัติให้เกิดแล้วเจริญวิปัสสนามีสมาบัติเป็นปทัฏฐานแล้วบรรลุพระอรหัต. ในการบรรลุพระอรหัตนั้น จักขุวิญญูญาณเป็นปัจจัย ที่มีกำลังก็การเกิดเวทนาเป็นไปในภูมิ ๔ อย่างนี้ คือ เวทนาในการบริกรรม แม้ทั้งหมดเป็นกามาพจร เวทนาในสมาบัติ ๘ เป็นรูปาพจรและอรูปาพจร เวทนาในมรรคและผลเป็นโลกุตรระ เพราะฉะนั้น เวทนาที่เป็นไปในภูมิ ๔

จึงชื่อว่า มีจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย จิตในจักขุทวารย่อมได้ด้วยอำนาจ
อุปนิสัย อย่างนี้ก่อน.

อนึ่ง เมื่อรูปมาสู่คลองจักขุทวารแล้ว กุลบุตรผู้ดำรงอยู่ในการพิจารณา
อย่างนี้ว่า ความยินดีเกิดขึ้นแล้วแก่เราในอารมณ์ที่น่าปรารถนา ปฏิฆะเกิดขึ้น
แล้วแก่เราในอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา โมหะเกิดขึ้นแล้วแก่เราในขณะที่ไม่เห็น
ตามเป็นจริง ก็มานะเกิดขึ้นแล้วแก่เราผู้มีความผูกพันในอารมณ์ต่าง ๆ ทิฏฐิ
เกิดแก่เราผู้มีความยึดถือผิด อุทธัจจะเกิดแก่เราผู้มีจิตฟุ้งซ่าน วิจิกิจฉาเกิด
แก่เราผู้ตกลงใจไม่ได้ อนุสัยเกิดแก่เราผู้มีกิเลสแรงกล้า ดังนี้ รู้ความเกิดขึ้น
แห่งกิเลสของตนแล้ว จึงคิดว่า กิเลสเหล่านี้เจริญขึ้นแก่เราแล้วจักเป็นไป
เพื่อความฉิบหาย เอาละเราจักข่มมันเสีย จึงใคร่ครวญดูว่า ก็บุคคลผู้นอนหลับ
อยู่ไม่อาจเพื่อข่มกิเลสได้ เราควรเริ่มทำความเพียร เพื่อชำระศีลให้หมดจด
แต่ต้นทีเดียว ดังนี้ จึงปฏิบัติโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ย่อมบรรลุพระอรหัต
ได้. ในการบรรลุพระอรหัตนั้น เวทนาที่ก้าวล่วงกิเลสที่เกิดขึ้นในรูปารมณ์
เป็นไปอย่างนี้ว่า บริกรรมเวทนาแม้ทั้งหมดเป็นกามาพจร เวทนาเป็นไปใน
สมาบัติ ๘ เป็นรูปาวจรารูปาวจร เวทนาเป็นไปในมรรคผลเป็นโลกุตระ
เพราะฉะนั้น เวทนาที่เป็นไปในภูมิ ๔ จึงชื่อว่า มีจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยเกิดขึ้น
จิตในจักขุทวารย่อมได้ด้วยอำนาจการก้าวล่วง (กิเลส) อย่างนี้.

อนึ่ง เมื่อรูปมาสู่คลองจักขุทวารแล้ว กุลบุตรผู้หนึ่ง ย่อมเริ่มตั้ง
กำหนดอย่างนี้ว่า รูปนี้อาศัยอะไร? ต่อจากนั้นก็จักทราบรูป (รูปารมณ์)
นั้น ว่าอาศัยภูต (มหาภูตรูป) แล้วก็กำหนดมหาภูตรูป ๔ และอุปาทารูป
(คือรูปที่อาศัยมหาภูตรูป) ว่าเป็นรูป และกำหนดธรรมทั้งหลายมีรูปนั้น
เป็นอารมณ์ ว่าเป็นอรูป (คืออนาม) ต่อจากนั้นก็กำหนดนามรูปพร้อมทั้ง

ปัจจัยแล้วยกขึ้นสู่ลักษณะ ๓ พิจารณาสังขารทั้งหลายโดยลำดับแห่งวิปัสสนา
ย่อมบรรลุพระอรหัตได้. ในการบรรลุพระอรหัตนั้น เวทนาที่เกิดขึ้น
พิจารณารูปารมณ้อย่างนี้ว่า บริกรรมเวทนาแม้ทั้งหมดเป็นกามาพจร เวทนาที่
เป็นไปในสมابัตติ ๘ เป็นรูปาพจร อรูปาพจร เวทนาในมรรคและผลเป็น
โลกุตระ ดังนี้ เพราะฉะนั้น เวทนาที่ จึงชื่อว่า มีจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย
เกิดแล้ว จิตในจักขุทวาร ย่อมได้ด้วยอำนาจภาวนา อย่างนี้.

ภิกษุอีกรูปหนึ่ง ได้ฟังว่า ได้ยินว่าบุคคลทำบริกรรมกสิณ ยังสมابัตติ
ให้เกิดขึ้นเจริญวิปัสสนา มีสมابัตติเป็นปทัฏฐานแล้วย่อมบรรลุพระอรหัต ดังนี้
กุลบุตรผู้ถึงพร้อมด้วยอหังการ (คือความตั้งใจ) มิได้กำหนดว่า เรื่องนี้เป็น
ภาระหนัก จึงดำริว่า แม้เราก็ควรให้คุณนี้เกิดขึ้น ดังนี้ แล้วก็ปฏิบัติโดยนัย
ก่อนนั้นแหละ ย่อมบรรลุพระอรหัตได้. ในการบรรลุพระอรหัตนั้น
โสตวิญญานชื่อว่าเป็นปัจจัยมีกำลัง เพราะความเกิดขึ้นแห่งเวทนาเป็นไปใน
ภุมิ ๔ อย่างนี้ว่า บริกรรมเวทนาแม้ทั้งหมดเป็นกามาพจร เวทนาเป็นไปใน
สมابัตติ เป็นรูปาพจร อรูปาพจร เวทนาในมรรคและผลเป็นโลกุตระ ดังนี้
เพราะฉะนั้น เวทนาที่เป็นไปในภุมิ ๔ จึงชื่อว่า มีโสตสัมผัสเป็นปัจจัย จิต
ในโสตทวารย่อมได้ด้วยอำนาจอุปนิสสัย อย่างนี้ก่อน.

อนึ่ง เมื่อเสียงมาสู่คลองโสตทวาร กุลบุตรผู้หนึ่งย่อมเริ่มกำหนด
อย่างนี้ว่า เสียงนี้อาศัยอะไร ดังนี้ เป็นต้น คำทั้งหมดนี้ ฟังทราบโดยนัยที่
กล่าวในจักขุทวารนั้นแหละ. เวทนาที่เกิดขึ้นพิจารณาสังขารมณ้อย่างนี้แล้ว
เพราะฉะนั้น เวทนาที่จึงชื่อว่า เกิดขึ้นเพราะมีโสตสัมผัสเป็นปัจจัย จิตใน
โสตทวารย่อมได้ด้วยอำนาจภาวนา อย่างนี้.

อนึ่ง คำทั้งหมดว่า ฆานะ ชิวหา และกายทวารมาสู่คลองมีกลิ่นเป็นต้น เป็นอารมณ์ ความยินดีในอารมณ์ที่น่าปรารถนาเกิดขึ้นแล้วแก่เราเป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวในจกขุทวารนั้นแหละ. เวทนาที่เป็นไปก้าวล่วงกิเลส ที่เกิดขึ้นในคันธารมณเป็นต้นอย่างนี้แล้ว เพราะฉะนั้นเวทนาอันเป็นไปภูมิ ๔ จึงชื่อว่า มีฆานะ ชิวหา กายสัมผัสเป็นปัจจัย จิตทั้งหลายย่อมได้ในทวาร ๓ ด้วยอำนาจการก้าวล่วง (กิเลส) อย่างนี้.

แต่คำทั้งหมดว่า เมื่อกลิ่นเป็นต้นมาสู่คลองฆานทวารเป็นต้นแล้ว กุลบุตรผู้หนึ่ง ย่อมเริ่มกำหนดอย่างนี้ว่า กลิ่นนี้ รสนี้ โผฏฐัพพะนี้ อาศัยอะไร ดังนี้เป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในจกขุทวารเหมือนกัน. เวทนาที่เกิดขึ้นพิจารณากลิ่นเป็นต้น เป็นอารมณ์อย่างนี้ เพราะฉะนั้น เวทนาจึงชื่อว่า มีฆานะ ชิวหา กายสัมผัสเป็นปัจจัย จิตทั้งหลายย่อมได้ด้วยอำนาจอานา อย่างนี้.

ก็จิตในมโนทวาร (มี ๖๗ ดวง) ย่อมได้ด้วยอาการแม่ทั้ง ๓.

จริงอยู่ กุลบุตรบางคนเห็นชาติ (ความเกิด) โดยความเป็นภัย ย่อมเห็นชรา พยาธิ มรณะโดยความเป็นภัย ครั้นเห็นโดยความเป็นภัยแล้ว ก็คิดว่าเราควรพ้นจากชาติ ชรา พยาธิ และมรณะ ดังนี้ ก็แต่ว่า อันบุคคลผู้นอนหลับอยู่ไม่อาจเพื่อจะพ้นจากชาติเป็นต้นได้ เราควรทำความเพียรชำระศีลให้บริสุทธิ์ตั้งแต่นี้ทีเดียว ดังนี้ แล้วปฏิบัติโดยนัยที่กล่าวไว้ในจกขุทวารนั้นแหละ ก็ย่อมบรรลุพระอรหัตได้. ในการบรรลุพระอรหัตนั้น ชาติ ชรา พยาธิ และมรณะเป็นปัจจัยมีกำลังเพราะความเกิดแห่งเวทนาอันเป็นไปในภูมิ ๔ อย่างนี้ว่า บริกรรมเวทนาแม่ทั้งหมดเป็นกามาพจร เวทนาเป็นไปในสมาบัติ ๘ เป็นรูปาพจร อรูปาพจร เวทนาในมรรคและผลเป็นโลกุตระดังนี้ เพราะฉะนั้น

เวทนาที่เป็นไปในภูมิ ๔ จึงชื่อว่ามิมโนสัมผัสเป็นปัจจัย จิตในมโนทวาร ย่อมได้ด้วยอำนาจอุปนิสัยอย่างนี้ก่อน.

คำทั้งหมดว่า ก็เมื่อธรรมารมณมาสู่คลองมโนทวารเป็นต้น พึงทราบ โดยที่กล่าวไว้ในจักขุทวารนั้นแหละ. เวทนาที่ก้าวล่วงกิเลสที่เกิดขึ้นใน ธรรมารมณอย่างนี้แล้ว เพราะฉะนั้น เวทนาเป็นไปในภูมิ ๔ จึงชื่อว่า มิมโนสัมผัสเป็นปัจจัย จิตในมโนทวารย่อมได้ด้วยอำนาจการก้าวล่วงกิเลส อย่างนี้.

อนึ่ง เมื่อธรรมารมณมาสู่คลองมโนทวารแล้ว กุลบุตรผู้หนึ่งย่อมเริ่ม กำหนดอย่างนี้ว่า ธรรมารมณนี้อาศัยอะไร ทราบแล้วว่า อาศัยวัตถุ ก็พิจารณาว่า วัตถุอาศัยอะไร ทราบแล้วว่า อาศัยมหาภูตรูป ดังนี้ เธอ จึงกำหนดมหาภูตรูป และอุปาทารูป ว่าเป็น รูป ย่อมกำหนดธรรมที่มีรูป นั้นเป็นอารมณ์ว่าเป็น อรูป (นาม) ต่อจากนั้น ก็กำหนดนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์พิจารณาสังขารทั้งหลายโดยลำดับแห่งวิปัสสนาแล้วย่อมบรรลु พระอรหัต. ในการบรรลुพระอรหัตนั้น เวทนานี้คือ ที่เกิดขึ้นพิจารณา ธรรมารมณอย่างนี้ว่า บริกรรมเวทนาแม้ทั้งหมดเป็นกามาพจร เวทนาที่เป็น ไปในสมาบัติ ๘ เป็นรูปาพจร อรูปาพจร เวทนาในมรรคและผลเป็นโลกุตระ ดังนี้ ชื่อว่า เกิดขึ้นเพราะมิมโนสัมผัสเป็นปัจจัย จิตในมโนทวารย่อมได้ด้วย อำนาจภาวนาอย่างนี้.

ก็เวทนาอย่างละ ๖ คือ เวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ เวทนาที่เกิด แต่มโนสัมผัส ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วในที่สุดแห่งวาระมีวาระแห่ง เวทนาหมวดละ ๒๔ เป็นต้น แม้ทั้งหมดเหล่านี้ เวทนาเหล่านั้นตรัสด้วยอำนาจ แห่งปัจจัยธรรมสัมปยุตกัน ดังนี้แล.

นิเทศแห่งเวทนาขันธ จบ

ว่าด้วยนิเทศแห่งสัญญาชั้น

แม่สัญญาชั้นเป็นต้นก็พึงทราบโดยอุบายนี้*.

จริงอยู่ ในนิเทศแห่งสัญญาชั้นย่อมได้แม่เวทนาติกะ และปิติกะ ในติกะทั้งหลายโดยสิ้นเชิง แม่ธรรมมีสุขสหคตะเป็นต้น ก็ย่อมได้แม่ในทุกะทั้งหลาย.

ในนิเทศแห่งสังขารชั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ตรัสคำว่า สัมปยุต ด้วยผัสสะ เพราะแม่ผัสสะก็เป็นธรรมนับเนื่องในสังขารชั้น แต่ตรัสคำว่า จิตตสมุปยุตโต (สัมปยุตด้วยจิต) และในนิเทศแห่งชั้นนี้ ธรรมทั้งหลาย แม้มีเหตุทุกะเป็นต้น ย่อมได้ในทุกะทั้งหลาย ธรรมหมวดติกะเป็นเหมือนสัญญาชั้นนั้นแล.

ในนิเทศแห่งวิญญาณชั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ตรัสความที่ วิญญาณชั้นเป็นธรรมเกิดแต่จักขุสัมผัส แต่ตรัสคำว่า จกขุวิญญาณ (จักขุวิญญาณ) เป็นต้น เพราะใคร ๆ ไม่อาจเพื่อแสดงว่า วิญญาณเกิดแต่ผัสสะ ดังนี้. คำที่เหลือในที่นี้เป็นเช่นเดียวกับคำที่กล่าวในสัญญาชั้นนั้นแล.

ก็ในนิเทศแห่งชั้นแม่ทั้ง ๓ เหล่านี้ ได้ธรรมหมวดติกะและทุกะ มากกว่านิเทศแห่งเวทนาชั้น บัณฑิตพึงทราบประเภทแห่งวาระด้วยอำนาจแห่งธรรมติกะและทุกะเหล่านั้นเถิด ฉะนั้นแล.

วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์ จบ

* โดยเหมือนเวทนาชั้น

ปัญหาปุจฉะ

[๘๔] ชั้น ๕ คือ

๑. รูปชั้น
๒. เวทนาชั้น
๓. สัญญาชั้น
๔. สังขารชั้น
๕. วิญญาณชั้น.

ติกมติกาปุจฉา ทุกมติกาปุจฉา

บรรดาชั้น ๕ ชั้นไหนเป็นกุศล ชั้นไหนเป็นอกุศล ชั้นไหนเป็นอัพยากต ฯลฯ ชั้นไหนเป็นสรวณะ ชั้นไหนเป็นอรณะ.

ติกมติกาวิสังขนา

[๘๕] รูปชั้นเป็นอัพยากต ชั้น ๔ [เบื้องปลาย] เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากตก็มี ชั้น ๒ [เบื้องต้น] กล่าวไม่ได้ว่าแม้เป็นสุขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ชั้น ๓ [เบื้องปลาย] เป็นสุขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นทุกขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตก็มี รูปชั้นเป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรม ชั้น ๔ เป็นวิปากก็มี เป็นวิปากัมมธรรมก็มี เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรมก็มี รูปชั้น เป็นอุปาทินนุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาทินนุปาทานิยะก็มี ชั้น ๔ เป็นอุปาทินนุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาทินนุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาทินนา-

นุปาทานิยะก็มี รูปชั้นเป็นอสังกิลิฐฐสังกิเลสิกะ ชั้น ๔ เป็นสังกิเลฐฐสังกิเล-
สิกะก็มี เป็นอสังกิลิฐฐสังกิเลสิกะก็มี เป็นอสังกิลิฐฐสังกิเลสิกะก็มี รูปชั้น
เป็นอวิตกกาวีจระ ชั้น ๑ เป็นสวิตกกสวี่จระก็มี เป็นอวิตกกวี่จระมัตตะก็มี
เป็นอวิตกกาวีจระก็มี สังขารชั้นเป็นสวิตกกสวี่จระก็มี เป็นอวิตกกวี่จระมัต-
ตะก็มี เป็นอวิตกกาวีจระก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสวิตกกสวี่จระ แม้เป็นอวิ-
ตกกวี่จระมัตตะ แม้เป็นอวิตกกาวีจระก็มี รูปชั้น กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปีติ-
สหคตะ แม้เป็นสุขสหคตะ แม้เป็นอุปกฆาสหคตะ เวทนาชั้น เป็นปีติสหคตะ
เป็นนสุขสหคตะ เป็นนอุปกฆาสหคตะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปีติสหคตะก็มี
ชั้น ๑ เป็นปีติสหคตะก็มี เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นอุปกฆาสหคตะก็มี กล่าวไม่
ได้ว่าแม้เป็นปีติสหคตะ แม้เป็นสุขสหคตะ แม้เป็นอุปกฆาสหคตะก็มี รูปชั้น
เป็นเนวทัสสนนภวานาปหัตัพพะ ชั้น ๔ เป็นทัสสนปหัตัพพะก็มี เป็น
ภวานาปหัตัพพะก็มี เป็นเนวทัสสนนภวานาปหัตัพพะก็มี รูปชั้น เป็น
เนวทัสสนนภวานาปหัตัพพะเหตุกะ ชั้น ๔ เป็นทัสสนปหัตัพพะเหตุกะก็มี
เป็นภวานาปหัตัพพะเหตุกะก็มี เป็นเนวทัสสนนภวานาปหัตัพพะเหตุกะก็มี
รูปชั้น เป็นเนวัจจคามินาปจยคามิ ชั้น ๕ เป็นอัจจคามิก็มี เป็นอปจยคามิ
ก็มี เป็นเนวัจจคามินาปจยคามิก็มี รูปชั้น เป็นเนวเสกขนาเสกขะ ชั้น ๔
เป็นเสกขะก็มี เป็นอเสกขะก็มี เป็นเนวเสกขนาเสกขะก็มี รูปชั้น เป็น
ปริตตะ ชั้น ๔ เป็นปริตตะก็มี เป็นมหัคคตะก็มี เป็นอปปมาณะก็มี
รูปชั้น เป็นอนารัมณะ ชั้น ๔ เป็นปริตตารัมณะก็มี เป็นมหัคคตา-
รัมณะก็มี เป็นอปปมาณารัมณะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปริตตารัมณะ
แม้เป็นมหัคคตารัมณะ แม้เป็นอปปมาณารัมณะก็มี รูปชั้น เป็นมัชฌิมะ
ชั้น ๔ เป็นหีนะก็มี เป็นมัชฌิมะก็มี เป็นปณิตะก็มี รูปชั้น เป็นอนนิตะ

ขั้น ๔ เป็นมิจัตตนิยตะกัมมิ เป็นสัมมัตตนิยตะกัมมิ เป็นอนิยตะกัมมิ รูปขั้น
เป็นอนารัมมณะ ขั้น ๔ เป็นมัคคารัมมณะกัมมิ เป็นมัคคเหตุกะกัมมิ เป็น
มัคคาธิปัตติกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นมัคคารัมมณะ แม้เป็นมัคคเหตุกะ
แม้เป็นมัคคาธิปัตติกัมมิ ขั้น ๕ เป็นอุปปีนนะกัมมิ เป็นอนุปปีนนะกัมมิ เป็น
อุปปาทีกัมมิ ขั้น ๕ เป็นอดีตกัมมิ เป็นอนาคตกัมมิ เป็นปัจจุบันกัมมิ รูปขั้น
เป็นอนารัมมณะ ขั้น ๔ เป็นอดีตารัมมณะกัมมิ เป็นอนาคตารัมมณะกัมมิ
เป็นปัจจุปปีนนารัมมณะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ แม้เป็น
อนาคตารัมมณะ แม้เป็นปัจจุปปีนนารัมมณะกัมมิ ขั้น ๕ เป็นอชฉัตตะกัมมิ
เป็นพหิททากัมมิ เป็นอชฉัตตพหิททากัมมิ รูปขั้น เป็นอนารัมมณะ ขั้น ๔
เป็นอชฉัตตารัมมณะกัมมิ เป็นพหิทธารัมมณะกัมมิ เป็นอชฉัตตพหิทธารัมมณะ
กัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอชฉัตตารัมมณะ แม้เป็นพหิทธารัมมณะ แม้เป็น
อชฉัตตพหิทธารัมมณะกัมมิ ขั้น ๔ เป็นอนิทัสสนอัปปฎิฆะ รูปขั้น เป็น
สนิทัสสนสัปปฎิฆะกัมมิ เป็นอนิทัสสนสัปปฎิฆะกัมมิ เป็นอนิทัสสนอัปปฎิฆะกัมมิ.

ทุกมาติกาวิสาขนา

๑. เหตุโคจจกวิสาขนา

[๘๖] ขั้น ๔ เป็นนเหตุ สังขารขั้นเป็นเหตุกัมมิ เป็นนเหตุกัมมิ
รูปขั้น เป็นอเหตุกะ ขั้น ๔ เป็นสเหตุกะกัมมิ เป็นอเหตุกะกัมมิ รูปขั้น
เป็นเหตุวิปยุต ขั้น ๔ เป็นเหตุสัมปยุตกัมมิ เป็นเหตุวิปยุตกัมมิ รูปขั้น
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุสเหตุกะ แม้เป็นสเหตุกนเหตุ ขั้น ๑ กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นเหตุสเหตุกะ เป็นสเหตุกนเหตุกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสเหตุกนเหตุกัมมิ
สังขารขั้นเป็นเหตุสเหตุกะกัมมิ เป็นสเหตุกนเหตุกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น

เหตุสเหตุกะ แม้เป็นสเหตุกนเหตุก็มี รูปชั้น ๓ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แม้เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุ ชั้น ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุเหตุสัมปยุต เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุก็มี สังขารชั้น เป็นเหตุเหตุสัมปยุตก็มี เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แม้เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุก็มี รูปชั้น เป็นนเหตุอเหตุกะ ชั้น ๓ เป็นนเหตุสเหตุกะก็มี เป็นนเหตุอเหตุกะก็มี สังขารชั้นเป็นนเหตุสเหตุกะก็มี เป็นนเหตุอเหตุกะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนเหตุสเหตุกะ แม้เป็นนเหตุอเหตุกะก็มี.

๒. จุฬันตรทุกวิสัยชา

[๘๑] ชั้น ๕ เป็นสัจจยะ เป็นสังขตะ ชั้น ๔ เป็นอนิทัสสนะ รูปชั้น เป็นสนิทัสสนะก็มี เป็นอนิทัสสนะก็มี ชั้น ๔ เป็นอปปฎิฆะ รูปชั้น เป็นสัจจพิฆะก็มี เป็นอปปฎิฆะก็มี รูปชั้น เป็นรูปชั้น ๔ เป็นอรูป รูปชั้นเป็นโลกิยะ ชั้น ๔ เป็นโลกิยะก็มี เป็นโลกุตระก็มี ชั้น ๕ เป็นเคนจิวิญญูยะ เป็นเคนจินิวิญญูยะ.

๓. อาสวโคจจกวิสัยชา

[๘๒] ชั้น ๘ เป็นโนอาสวะ สังขารชั้น เป็นอาสวะก็มี เป็นโนอาสวะก็มี รูปชั้น เป็นสาสวะ ชั้น ๔ เป็นสาสวะก็มี เป็นอนาสวะก็มี รูปชั้น เป็นอาสววิปยุต ชั้น ๔ เป็นอาสวสัมปยุตก็มี เป็นอาสววิปยุตก็มี รูปชั้น กล่าวไม่ได้ว่าเป็นอาสวสาสวะ เป็นสาสวโนอาสวะ ชั้น ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ เป็นสาสวโนอาสวะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสาสวโนอาสวะก็มี สังขารชั้น เป็นอาสวสาสวะก็มี เป็นสาสวโนอาสวะก็มี

กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวตาสวะ แม้เป็นตาสวโนอาสวะก็มี รูปจันทร์ กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสตัมปยุต แม้เป็นอาสวตัมปยุตโนอาสวะ ชั้น ๓
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวอาสตัมปยุต เป็นอาสวตัมปยุตโนอาสวะก็มี กล่าว
ไม่ได้ว่า เป็นอาสวตัมปยุตโนอาสวะก็มี สังขารจันทร์ เป็นอาสวอาสตัมปยุต
ก็มี เป็นอาสวตัมปยุตโนอาสวะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสตัมปยุต
แม้เป็นอาสวตัมปยุตโนอาสวะก็มี รูปจันทร์ เป็นอาสววิปยุตตตาสวะ ชั้น ๔
เป็นอาสววิปยุตตตาสวะก็มี เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นอาสววิปยุตตตาสวะ แม้เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะก็มี.

๔. สัตถุโณชนโคณกวิสัยชา

[๘๕] ชั้น ๔ เป็นโนสัตถุโณชนะ สังขารจันทร์ เป็นสัตถุโณชนะก็มี
เป็นโนสัตถุโณชนะก็มี รูปจันทร์เป็นสัตถุโณชนิยะ ชั้น ๔ เป็นสัตถุโณชนิยะก็มี
เป็นอสัตถุโณชนิยะก็มี รูปจันทร์เป็นสัตถุโณชนวิปยุต ชั้น ๔ เป็นสัตถุโณชน-
ตัมปยุตก็มี เป็นสัตถุโณชนวิปยุตก็มี รูปจันทร์ กล่าวไม่ได้ว่าเป็นสัตถุโณชน-
สัตถุโณชนิยะ เป็นสัตถุโณชนิยะโนสัตถุโณชนะ ชั้น ๓ กล่าวไม่ได้ว่าเป็นสัตถุโณ-
ชนสัตถุโณชนิยะ เป็นสัตถุโณชนิยะโนสัตถุโณชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัตถุโณ-
ชนิยะโนสัตถุโณชนะก็มี สังขารจันทร์ เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณชนิยะก็มี เป็นสัตถุโณ-
ชนิยะโนสัตถุโณชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณชนิยะ แม้เป็น
สัตถุโณชนิยะโนสัตถุโณชนะก็มี รูปจันทร์ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณ-
ชนตัมปยุต แม้เป็นสัตถุโณชนตัมปยุตตโนสัตถุโณชนะ ชั้น ๓ กล่าวไม่ได้ว่าเป็น
สัตถุโณชนสัตถุโณชนตัมปยุต เป็นสัตถุโณชนตัมปยุตตโนสัตถุโณชนะก็มี กล่าว
ไม่ได้ว่าเป็นสัตถุโณชนตัมปยุตตโนสัตถุโณชนะก็มี สังขารจันทร์เป็นสัตถุโณชน-
สัตถุโณชนตัมปยุตก็มี เป็นสัตถุโณชนตัมปยุตตโนสัตถุโณชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า

แม้เป็นสัทโณชนสัทโณชนสัมปยุต แม้เป็นสัทโณชนสัมปยุตตโนสัทโณชนะก็มี
รูปชั้น เป็นสัทโณชนวิปยุตตสัทโณชนิยะ ชั้น ๔ เป็นสัทโณชนวิปยุตต-
สัทโณชนิยะก็มี เป็นสัทโณชนวิปยุตตอสัทโณชนิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้
เป็นสัทโณชนวิปยุตตสัทโณชนิยะ แม้เป็นสัทโณชนวิปยุตตอสัทโณชนิยะ
ก็มี.

๕. คันถโคจจกวิตธานา

[๕๐] ชั้น ๔ เป็นโนคันถะ สังขารชั้นเป็นคันถะก็มี เป็นโนคันถะ
ก็มี รูปชั้น เป็นคันถนิยะ ชั้น ๔ เป็นคันถนิยะก็มี เป็นอคันถนิยะก็มี
รูปชั้น เป็นคันถวิปยุต ชั้น ๔ เป็นคันถสัมปยุตก็มี เป็นคันถวิปยุตก็มี
รูปชั้น กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถคันถนิยะ เป็นคันถนิยโนคันถะ ชั้น ๓
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถคันถนิยะ เป็นคันถนิยโนคันถะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นคันถนิยโนคันถะก็มี สังขารชั้น เป็นคันถคันถนิยะก็มี เป็นคันถนิยโน-
คันถะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นคันถคันถนิยะ แม้เป็นคันถนิยโนคันถะก็มี
รูปชั้น กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นคันถคันถสัมปยุต แม้เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะ
ชั้น ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถคันถสัมปยุต เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะก็มี
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะก็มี สังขารชั้น เป็นคันถคันถสัมปยุต
ก็มี เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นคันถคันถสัมปยุต
แม้เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะก็มี รูปชั้น เป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะ ชั้น ๔
เป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะก็มี เป็นคันถวิปยุตตอคันถนิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะ แม้เป็นคันถวิปยุตตอคันถนิยะก็มี

๖.๓.๘ โขมโคจจกาทีวิสัชนา

[๕๑] ชั้น ๔ เป็นโนโอะมะ ฯลฯ ชั้น ๔ เป็นโนโยคะ ฯลฯ
ชั้น ๔ เป็นโนนินวณะ สัขารชั้น เป็นนินวณะกัมี เป็นโนนินวณะกัมี
รูปชั้น เป็นนินวณิยะ ชั้น ๔ เป็นนินวณิยะกัมี เป็นอนินวณิยะกัมี รูปชั้น
เป็นนินวณวิปยุต ชั้น ๔ เป็นนินวณสัมปยุตกัมี เป็นนินวณวิปยุตกัมี
รูปชั้น กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนินวณนินวณิยะ เป็นนินวณิโยนินวณะ ชั้น ๓
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนินวณนินวณิยะ เป็นนินวณิโยนินวณะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นนินวณิโยนินวณะกัมี สัขารชั้น เป็นนินวณนินวณิยะกัมี เป็นนินวณิโย-
นินวณะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนินวณนินวณิยะ แม้เป็นนินวณิโยนิน-
วณะกัมี รูปชั้น กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนินวณสัมปยุต แม้เป็นนินวณะ
สัมปยุตตโนนินวณะ ชั้น ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนินวณนินวณสัมปยุต เป็น
นินวณสัมปยุตตโนนินวณะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนินวณสัมปยุตตโนนินวณะ
กัมี สัขารชั้นเป็นนินวณนินวณสัมปยุตกัมี เป็นนินวณสัมปยุตตโนนินวณะกัมี
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนินวณนินวณสัมปยุต แม้เป็นนินวณสัมปยุตตโนนินวณะ
กัมี รูปชั้น เป็นนินวณวิปยุตตนินวณิยะ ชั้น ๔ เป็นนินวณวิปยุตต-
นินวณิยะกัมี เป็นนินวณวิปยุตตอนินวณิยะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
นินวณวิปยุตตนินวณิยะ แม้เป็นนินวณวิปยุตตอนินวณิยะกัมี.

๘. ปรามาสโคจจกวิสัชนา

[๕๒] ชั้น ๔ เป็นโนปรามาสะ สัขารชั้น เป็นปรามาสะกัมี
เป็นโนปรามาสะกัมี รูปชั้นเป็นปรามัญฐะ ชั้น ๔ เป็นปรามัญฐะกัมี เป็น
อปรามัญฐะกัมี รูปชั้นเป็นปรามาสวิปยุต ชั้น ๓ เป็นปรามาสสัมปยุตกัมี
เป็นปรามาสวิปยุตกัมี สัขารชั้น เป็นปรามาสสัมปยุตกัมี เป็นปรามาส-

วิปยุตต์ก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปรามาสสัมปยุต แม้เป็นปรามาสวิปยุตต์ก็มี
รูปชั้น ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปรามาสปรามัญญะ เป็นปรามัญญะโนปรามาสะกัมี
ชั้น ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปรามาสปรามัญญะ เป็นปรามัญญะโนปรามาสะกัมี
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปรามัญญะโนปรามาสะกัมี สังขารชั้น เป็นปรามาสปรามัญญะ
กัมี เป็นปรามัญญะโนปรามาสะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปรามาสปรามัญญะ
แม้เป็นปรามัญญะโนปรามาสะกัมี รูปชั้น เป็นปรามาสวิปยุตตปรามัญญะ
ชั้น ๔ เป็นปรามาสวิปยุตตปรามัญญะกัมี เป็นปรามาสวิปยุตตอปรามัญญะ
กัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปรามาสวิปยุตตปรามัญญะ แม้เป็นปรามาสวิป-
ยุตตอปรามัญญะกัมี.

๑๐. มหัตตรทุกวิธาน

[๕๓] รูปชั้น เป็นอนารัมมณะ ชั้น ๔ เป็นสารัมมณะ ชั้น
เป็นโนจิตตะ วิญญาณชั้นเป็นจิตตะ ชั้น ๓ เป็นเจตสิกะ ชั้น ๒ เป็น
อเจตสิกะ ชั้น ๓ เป็นจิตตสัมปยุต รูปชั้น เป็นจิตตวิปยุต วิญญาณชั้น
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นจิตตสัมปยุต แม้เป็นจิตตวิปยุต ชั้น ๓ เป็นจิตต-
สังสัจญะ รูปชั้น เป็นจิตตวิสังสัจญะ วิญญาณชั้น กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
จิตตสังสัจญะ แม้เป็นจิตตวิสังสัจญะ ชั้น ๓ เป็นจิตตสมุฏฐานะ วิญญาณชั้น
เป็นโนจิตตสมุฏฐานะ รูปชั้น เป็นจิตตสมุฏฐานะกัมี เป็นโนจิตตสมุฏฐานะ
กัมี ชั้น ๓ เป็นจิตตสทฏ วิญญาณชั้นเป็นโนจิตตสทฏ รูปชั้นเป็นจิตตสทฏ
กัมี เป็นโนจิตตสทฏกัมี ชั้น ๓ เป็นจิตตานุปริวัตติ วิญญาณชั้นเป็น
โนจิตตานุปริวัตติ รูปชั้น เป็นจิตตานุปริวัตติกัมี เป็นโนจิตตานุปริวัตติกัมี
ชั้น ๓ เป็นจิตตสังสัจญสมุฏฐานะ ชั้น ๒ เป็นโนจิตตสังสัจญสมุฏฐานะ
ชั้น เป็นจิตตสังสัจญสมุฏฐานสทฏ ชั้น ๒ เป็นโนจิตตสังสัจญสมุฏฐาน-

สทกฺ ขันธ ๓ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานานุปริวัตติ ขันธ ๒ เป็นโนจิตตสัง-
สัฏฐสมุฏฐานานุปริวัตติ ขันธ ๓ เป็นพาหิระ วิญญาณขันธเป็นอชฉัตติกะ
รูปขันธ เป็นอชฉัตติกะก็มี เป็นพาหิระก็มี ขันธ ๔ เป็นนอุปาทา รูปขันธ
เป็นอุปาทาก็มี เป็นนอุปาทาก็มี เป็นอุปาทินนระก็มี เป็นนอุปาทินนระก็มี.

๑๑. อุปาทานโคจรณวิสัยนา

[๕๔] ขันธ ๔ เป็นนอุปาทานะ สังขารขันธ เป็นอุปาทานะก็มี
เป็นนอุปาทานะก็มี รูปขันธ เป็นอุปาทานิยะ ขันธ ๔ เป็นอุปาทานิยะก็มี
เป็นนอุปาทานิยะก็มี รูปขันธ เป็นอุปาทานวิปยุต ขันธ ๔ เป็นอุปาทาน
สัมปยุตก็มี เป็นอุปาทานวิปยุตก็มี รูปขันธ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทาน-
อุปาทานิยะ เป็นอุปาทานินอุปาทานะ ขันธ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทาน
อุปาทานิยะ เป็นอุปาทานินอุปาทานะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทานิน-
อุปาทานะก็มี สังขารขันธ เป็นอุปาทานอุปาทานิยะก็มี เป็นอุปาทานิน
อุปาทานะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานอุปาทานิยะ แม้เป็นอุปาทานิน-
นอุปาทานะก็มี รูปขันธ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานอุปาทานสัมปยุต
แม้เป็นอุปาทานสัมปยุตนอุปาทานะ ขันธ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทาน
อุปาทานสัมปยุต เป็นอุปาทานสัมปยุตนอุปาทานะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
อุปาทานสัมปยุตนอุปาทานะก็มี สังขารขันธ เป็นอุปาทานอุปาทานสัมปยุต
ก็มี เป็นอุปาทานสัมปยุตนอุปาทานะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทาน
อุปาทานสัมปยุต แม้เป็นอุปาทานสัมปยุตนอุปาทานะก็มี รูปขันธ เป็น
อุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะ ขันธ ๔ เป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะก็มี
เป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานวิป-
ยุตตอุปาทานิยะ แม้เป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะก็มี.

๑๒. กิเลสโคจรกวิธาน

[๕๕] ชั้น ๔ เป็นโนกิเลสะ สังขารชั้น เป็นกิเลสะก็มี เป็น โนกิเลสะก็มี รูปชั้น เป็นสังกิเลสิกะ ชั้น ๔ เป็นสังกิเลสิกะก็มี เป็น สังกิเลสิกะก็มี รูปชั้น เป็นอสังกิเลสิกะ ชั้น เป็นสังกิเลสิกะก็มี เป็น อสังกิเลสิกะก็มี รูปชั้น เป็นกิเลสวิปยุต ชั้น ๔ เป็นกิเลสสัมปยุตก็มี เป็น กิเลสวิปยุตก็มี รูปชั้น กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ เป็นสังกิเลสิก โนกิเลสะ รูปชั้น ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ เป็นสังกิเลสิก โนกิเลสิกะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสังกิเลสิก โนกิเลสะก็มี สังขารชั้น เป็นกิเลส-สังกิเลสิกะก็มี เป็นสังกิเลสิก โนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ แม้เป็นสังกิเลสิก โนกิเลสะก็มี รูปชั้น กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ แม้เป็นสังกิเลสิก โนกิเลสะ ชั้น ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ เป็น สังกิเลสิก โนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสังกิเลสิก โนกิเลสะก็มี สังขารชั้น เป็นกิเลสสังกิเลสิกะก็มี เป็นสังกิเลสิก โนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น กิเลสสังกิเลสิกะ แม้เป็นสังกิเลสิก โนกิเลสะก็มี รูปชั้น กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น กิเลสกิเลสสัมปยุต แม้เป็นกิเลสสัมปยุต โนกิเลสชั้น ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสกิเลสสัมปยุต เป็นกิเลสสัมปยุต โนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็น กิเลสสัมปยุต โนกิเลสะก็มี สังขารชั้น เป็นกิเลสกิเลสสัมปยุตก็มี เป็นกิเลส สัมปยุต โนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสกิเลสสัมปยุต แม้เป็นกิเลส สัมปยุต โนกิเลสะก็มี รูปชั้น เป็นกิเลสวิปยุตสังกิเลสิกะ ชั้น ๔ เป็น กิเลสวิปยุตสังกิเลสิกะก็มี เป็นกิเลสวิปยุตต่อสังกิเลสิกะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสวิปยุตต่อสังกิเลสิกะ แม้เป็นกิเลสวิปยุตต่อสังกิเลสิกะก็มี.

๑๓. ปิณฺณทักขณวิภังคะ

[๕๖] รูปชั้น ๕ เป็นนทสสนปหัตตัพพะ ชั้น ๔ เป็นทสสนปหัตตัพพะ
กัมี เป็นนทสสนปหัตตัพพะกัมี รูปชั้น ๕ เป็นนภวานาปหัตตัพพะ ชั้น ๔ เป็น
ภวานาปหัตตัพพะกัมี เป็นนภวานาปหัตตัพพะกัมี รูปชั้น ๕ เป็นนทสสนปหา-
ตัพพะเหตุกะ ชั้น ๔ เป็นทสสนปหัตตัพพะเหตุกะกัมี เป็นนทสสนปหัตตัพพะเหตุกะ
กัมี รูปชั้น ๕ เป็นนภวานาปหัตตัพพะเหตุกะ ชั้น ๔ เป็นภวานาปหัตตัพพะเหตุกะ
กัมี เป็นนภวานาปหัตตัพพะเหตุกะกัมี รูปชั้น ๕ เป็นอวิตกกะ ชั้น ๔ เป็น
สวิตกกะกัมี เป็นอวิตกกะกัมี รูปชั้น ๕ เป็นอวิจาระ ชั้น ๔ เป็นสวิจาระกัมี
เป็นอวิจาระกัมี รูปชั้น ๕ เป็นอปปิติกะ ชั้น ๔ เป็นสปปิติกะกัมี เป็นอปปิ-
ติกะกัมี รูปชั้น ๕ เป็นนปิติสหคตะ ชั้น ๔ เป็นปิติสหคตะกัมี เป็นนปิติ-
สหคตะกัมี ชั้น ๒ เป็นนสุขสหคตะ ชั้น ๓ เป็นสุขสหคตะกัมี เป็นนสุข-
สหคตะกัมี ชั้น ๒ เป็นนอุเปกขาสหคตะ ชั้น ๓ เป็นอุเปกขาสหคตะกัมี
เป็นนอุเปกขาสหคตะกัมี รูปชั้น ๕ เป็นกามาวจร ชั้น ๔ เป็นกามาวจรกัมี
เป็นนกามาวจรกัมี รูปชั้น ๕ เป็นนรูปาวจร ชั้น ๔ เป็นรูปาวจรกัมี เป็น
นรูปาวจรกัมี รูปชั้น ๕ เป็นนอรูปาจร ชั้น ๔ เป็นอรูปาจรกัมี เป็น
นอรูปาจรกัมี รูปชั้น ๕ เป็นปริยาปนนะ ชั้น ๔ เป็นปริยาปนนะกัมี เป็น
อปริยาปนนะกัมี รูปชั้น ๕ เป็นอนิยยานิกะ ชั้น ๔ เป็นนิยยานิกะกัมี เป็น
อนิยยานิกะกัมี รูปชั้น ๕ เป็นอนิยตะ ชั้น ๔ เป็นนิยตะกัมี เป็นอนิยตะกัมี
รูปชั้น ๕ เป็นสอตุตตระ ชั้น ๔ เป็นสอตุตตระกัมี เป็นอนตุตตระกัมี รูปชั้น ๕
เป็นอรณะ ชั้น ๔ เป็นสรณะกัมี เป็นอรณะกัมี ฉะนี้แล.

ปัญหาปุจฉะ จบ

ชั้นวิภังค์ จบบริบูรณ์

วรรณปัญหาปุจฉะ

บัดนี้ เป็นปัญหาปุจฉะ (หมวด ๓ ปัญหา) ในปัญหาปุจฉะนั้น
บัณฑิตพึงทราบในการถามปัญหาว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตามปัญหาธรรม
ใดที่ได้และไม่ได้โดยนัยมีอาทิว่า **ปญจนุณิ ขนุชานันิ กติ กุสลา กติ**
อกุสลา กติ อพยากตา (บรรดาชั้น ๕ ชั้นไหนเป็นกุศล ชั้นไหน
เป็นอกุศล ชั้นไหนเป็นอพยากต) ดังนี้ ในการศึกษา พระองค์ทรง
ยกธรรมที่ได้เท่านั้นขึ้นแสดงโดยนัยมีอาทิว่า **รูปกขุโข อพยากโต** (รูปชั้น
เป็นอพยากต) ดังนี้ ก็ในที่ใด ๆ พระองค์ไม่ทรงกำหนดว่า เป็นชั้นหนึ่ง
หรือชั้นสอง ก็จะทรงตั้งต้นติ (แบบแผน) ไว้โดยนัยมีอาทิว่า **ลียา อูปปนา**
ลียา อูปปนา (ชั้น ๕ เป็นอุปปีนนะกัมมิ เป็นอุปปีนนะกัมมิ) ดังนี้
ในที่นั้น ๆ พึงทราบการถือเอาชั้นแม่ทั้ง ๕. การจำแนกกุศลเป็นต้นของชั้น
เหล่านั้น ๆ ที่เหลือ ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในอรรถกถาธรรมสังคหะ* ในหนหลัง
แล้วแล.

ก็ในอารัมมณิกะทั้งหลาย ชั้น ๔ ย่อมเป็นปริตตารัมมณะ
แก่บุคคลผู้กำหนด ผู้ขัดเคือง ผู้ลุ่มหลง ผู้สำรวจ ผู้พิจารณา ผู้เล็งเห็น
ปรารภกามาจรธรรม ๕๕ ดวง เป็นมหัคคตารัมมณะแก่บุคคลผู้กำหนด
ผู้ขัดเคือง ผู้ลุ่มหลง ผู้สำรวจ ผู้เริ่มกำหนดปรารภฐุปาวจรและอรูปาวจรธรรม
๒๗ ดวง และเป็นอัปมาณารัมมณะ แก่บุคคลผู้พิจารณามรรค ผล และ
พระนิพพาน แต่เป็นนวัตตัพพารมณ (อารมณ์บัญญัติ) ในเวลาพิจารณา
บัญญัติ ฉะนี้แล.

* อัญญาสาลินี อรรถกถาธรรมสังคหี

ขั้น ๔ เหล่านั้นนั่นเอง เป็นมัคคารัมมณะในเวลาที่เราเสขะและ
อเสขะพิจารณามรรค. เป็นมัคคเหตุกะ (มีมรรคเป็นเหตุ) โดยเหตุที่เกิด
พร้อมกันในกาลแห่งมรรค. เป็นมัคคาธิปติ โดยอาร์มมณาธิปติ ในเวลา
พิจารณาทำมรรคให้หนัก (เป็นใหญ่). อีกอย่างหนึ่ง ขั้น ๔ เป็นมัคคาธิปติ
ด้วยอธิปติที่เกิดพร้อมกันของบุคคลผู้เจริญมรรคมีวิริยะเป็นใหญ่ หรือมีวิมังสา
เป็นใหญ่ แต่ชื่อว่าเป็นนวัตตัพพารัมมณะ แก่บุคคลผู้เจริญมรรคมีฉันทะ
เป็นใหญ่ หรือมีจิตเป็นใหญ่.

ก็ขั้น เป็นอดีตารัมมณะ แก่บุคคลผู้กำหนด ผู้ขัดเคือง
ผู้ลุ่มหลง ผู้สำรวจ ผู้เริ่มกำหนดปรารภขั้น ชาติ อายุขณะที่ล่วงแล้ว.
เป็นอนาคตารัมมณะ แก่บุคคลผู้กำหนดเป็นผู้ปรารภธรรมมีขั้นเป็นต้น
ที่ยังมาไม่ถึง. เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ แก่บุคคลเหล่านั้นแหละและผู้ปรารภ
ธรรมเหล่านั้นแหละที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า. เป็นนวัตตัพพารัมมณะ แก่บุคคล
ผู้พิจารณาบัญญัติ หรือพระนิพพาน.

อนึ่ง ขั้น ๔ พึงทราบว่าเป็นอชฉัตตารัมมณะ แก่บุคคลผู้กำหนด
ผู้ขัดเคือง ผู้ลุ่มหลง ผู้สำรวจ ผู้เริ่มกำหนดปรารภขั้น ชาติ อายุขณะของ
ตน เป็นพหิทถารัมมณะ แก่บุคคลผู้ปรารภขั้น ชาติ อายุขณะ ของบุคคล
เหล่าอื่น เป็นไปอยู่อย่างนั้น เป็นพหิทถารัมมณะนั้นแหละ แม้ในกาลที่
พิจารณาบัญญัติและพระนิพพาน เป็นอชฉัตตพหิทถารัมมณะ แก่บุคคลผู้
ประพฤติอย่างนั้นในอชฉัตตธรรมตามกาล ในพหิทถธรรมตามกาล เป็น
นวัตตัพพารัมมณะ ในกาลแห่งอาภิญญาญาณขณะ ดังนี้.

พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ เล่ม ๒ ภาค ๑ - หน้าที่ 160

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงจำแนกชั้นวิภังค์นี้ออก ๓ ปริวรรต*
ด้วยอำนาจสุดตันตภาชนีย์เป็นต้น ด้วยประการฉะนี้. ก็ในปริวรรตแม่ทั้ง ๓
มีปริจเฉทเดียวเท่านั้น เพราะรูปชั้นเป็นกามาพจรอย่างเดียวกันที่ทั้งปวง
ชั้น ๔ เป็นไปในภูมิ ๔ พระองค์ตรัสไว้ปะปนกันไปทั้งโลกียะและโลกุตตระแล.

ชั้นวิภังคนิเทศที่หนึ่ง

แห่งสัมโมหวิโนทนี อรรถกถาพระวิภังค์ จบ

* หมุนไป ๓ อย่าง.

๒. อาตณวิภังค์

สุตตันตภาชนีย์

[๕๗] आयतने ๑๒ คือ

๑. จักขายตนะ
๒. รูปายตนะ
๓. โสตายตนะ
๔. สัททายตนะ
๕. ฆณายตนะ
๖. คันธายตนะ
๗. ชิวหายตนะ
๘. รสายตนะ
๙. กายายตนะ
๑๐. โผฏฐัพพายตนะ
๑๑. มนายตนะ
๑๒. ธรรมายตนะ

[๕๘] จักขุ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไป
เป็นธรรมดา รูป ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไปเป็น
ธรรมดา โสตะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไปเป็น
ธรรมดา สัททะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไปเป็น
ธรรมดา ฆานะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไปเป็น
ธรรมดา คันธะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไปเป็น

ธรรมดา ชิวหา ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไปเป็น
ธรรมดารส ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา
กาย ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา
โณภูมัพพะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา
มโน ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา
ธรรม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา.

สุดตันตภาษณีย์ จบ

๒. อายุตณวิภังคนิเทศ (บาลีข้อ ๕๗)

วรรณนาสุดตันตภาษณีย์

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงสุดตันตภาษณีย์ในอายุตณ-
นิเทศอันเป็นลำดับต่อจากขั้นวิภังคนิเทศนั้นก่อน จึงตรัสพระบาลีว่า
ทวารทสยตณานิ จกขุวายตณं รูปยตณं (อายุตณะ ๑๒ คือ จักขายตณะ
รูปายตณะ) เป็นต้น ในอายุตณะเหล่านั้น ฟังทราบโดยนัยบาลีมุตตกะก่อน.

อถลกุขณดาวตถ กมลล์เขปวิตถาร

ตถ ทฎฐพพุโต เจว วิญญาตพุโพ วินิจจโย

บัณฑิตฟังทราบวินิจฉันโดยอรรถ ๑

โดยลักษณะ ๑ โดยความมีเพียงเท่านั้น ๑

โดยลำดับ ๑ โดยย่อ ๑ โดยพิสดาร ๑

โดยเป็นธรรมอันบัณฑิตพึงเห็น ๑.

๘. กุจฺฉิตานํ สาสวชฺชมานํ อาโยติ กาโย ชื่อว่า กาย

เพราะอรรถว่า เป็นบ่อเกิดของธรรมมีอาสวะอันบังเกิดเกลียด คำว่า อาโย คือ ที่เกิด.

๑๐. ผุสฺสียตฺติ โผฏฺฐพฺพํ ชื่อว่า โผฏฐัพพะ เพราะอรรถว่า อังกายย่อมถูกต้อง.

๑๑. มนุสฺยตฺติ มโน ชื่อว่า มนะ เพราะอรรถว่า ย่อมรู้.

๑๒. อตุตฺตโน ลกฺขณํ ธารยตฺติ ธรรมมา ชื่อว่า ธรรม เพราะอรรถว่า ย่อมทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน.

แต่เมื่อว่าโดยอรรถไม่แปลกกัน พึงทราบว่ ที่ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเครื่องต่อ (อายตโนโต) ๑ เพราะการแผ่ธรรมอันเป็นบ่อเกิดแห่งอาสวะทั้งหลาย (อายานํ ตนนโต) ๑ เพราะนำไปสู่สังสารต่อไป (อายตสฺส จ นยฺนโต) ๑.

จริงอยู่ ในบรรดาอายตนะทั้งหลายมีจักขุและรูปเป็นต้น มีอธิบายไว้ว่า ธรรมทั้งหลายคือจิตและเจตสิกมีอารมณ์ตามทวารนั้น ๆ ย่อมเจริญขึ้น ย่อมตั้งขึ้น ย่อมสืบต่อ ย่อมขยายไปด้วยกิจ มีการเสวยอารมณ์เป็นต้นของตน ๆ นี้เป็นคำอธิบายข้อที่ ๑.

ก็เมื่อธรรมอันเป็นอายะ (คือเป็นบ่อเกิดของอาสวะมีอยู่) ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้นก็ย่อมแผ่ไป คือย่อมยังธรรม อันเป็นบ่อเกิดแห่งอาสวะนี้ให้กว้างขวาง นี้เป็นคำอธิบายข้อที่ ๒.

ก็อายตนะเหล่านั้นย่อมนำไป คือ ย่อมให้เป็นไปถ่ายเดียวสู่สังสารทุกข์ อันยาวนานมาแต่อดีต เป็นไปล่วงไปในสังสารอันมีเงื่อนไขเบื้องต้นและที่สุดอันรู้ไม่ได้ ให้วนกลับมิได้ นี้เป็นคำอธิบายข้อที่ ๓.

เหล่านี้แม้ทั้งหมด จึงตรัสเรียกว่า ชื่อว่า อายตนะ อายตนะ เพราะเป็นเครื่องต่อ เพราะเป็นการแผ่ธรรมอันเป็นบ่อเกิดแห่งอาสวะทั้งหลาย และเพราะนำไปสู่สังสารอันยาวนานต่อไป.

อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่ ชื่อว่า อายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นที่อยู่ เพราะอรรถว่าเป็นอากร เพราะอรรถว่าเป็นที่ประชุม เพราะอรรถว่าเป็นถิ่นเกิด เพราะอรรถว่าเป็นการณะ.

จริงอย่างนั้น โวหารทางโลก เขาเรียก ที่อยู่อาศัย ว่า อายตนะ เช่นในประโยคมีอาทิว่า อิสฺสรายตน์ (ที่อยู่ของพระอิสฺสร) วาสุเทวยตน์ (ที่อยู่ของพระवासุเทพ). อากรคือบ่อเกิด เรียกว่า อายตนะ เช่นในประโยคมีอาทิว่า สุวณฺณายตน์ (บ่อทอง) รตนายตน์ (บ่อรัตนะ). ก็โวหารในศาสนาเรียกที่ประชุม ว่า อายตนะ เช่นในประโยคมีอาทิว่า มโนรมอายตเน เสวณฺติ น วิหงฺกมา (เมื่ออายตนะคือที่ประชุมอันเป็นที่รื่นเริงใจ มีอยู่ พวกนกก็พากันไปอาศัยคั่นไม้้นั้น). ถิ่นที่เกิด เรียกว่า อายตนะ เช่นในประโยคมีอาทิว่า ทกฺขิณาปโต กุณฺนํ อายตน์ (ทักษิณาบถ คือทางทิศใต้ของอินเดีย เป็นถิ่นเกิดของโคทั้งหลาย). การณะ เรียกว่า อายตนะ เช่นในประโยคมีอาทิว่า ตตฺตร ตเตฺรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปฺณาติ สติ สติอายตเน* (เมื่ออายตนะคือเหตุเป็นเครื่องระลึกมีอยู่ เธอก็จะบรรลุผลในจตุปปาตญาณนั้น ๆ โดยแน่นอน).

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้น ๆ ย่อมอาศัยอยู่ในอายตนะทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น เพราะความเป็นไปเนื่องด้วยจักขุเป็นต้นนั้น

๑. อ. ปญจก. เล่ม ๒๒ ๓๘/๔๖

๒. อ. กญจก. เล่ม ๒๒ ๒๓/๒๐

เพราะเหตุนี้ อายุตนะมีจักขุเป็นต้น จึงชื่อว่า เป็นนิวาสถาน คือเป็นที่อยู่อาศัยของจิตและเจตสิกเหล่านั้น. อนึ่ง จิตแลเจตสิกเหล่านั้นเคลื่อนกล่นในอายุตนะจักขุเป็นต้น เพราะอาศัยจักขุเป็นต้นนั้น และเพราะความที่มีรูปเป็นต้นนั้นเป็นอารมณ์ มีอยู่ เพราะเหตุนี้ อายุตนะมีจักขุเป็นต้น จึงชื่อว่า เป็นอากร คือเป็นบ่อเกิดของจิตและเจตสิกเหล่านั้น. อนึ่ง จักขุเป็นต้นชื่อว่า เป็นที่ประชุม (สโมสรมณ์) ของจิตและเจตสิกเหล่านั้น เพราะเป็นที่ประชุมด้วยอำนาจเป็นวัตถุทวารและอารมณ์ในอายุตนะนั้น ๆ. อนึ่ง อายุตนะมีจักขุเป็นต้น เป็นถิ่นเกิดของจิตและเจตสิกเหล่านั้น เพราะความเกิดขึ้นในอายุตนะนั้นนั้นแหละ โดยความเป็นที่อาศัย (นิสสยปัจจัย) และเป็นอารมณ์ (อารัมมณปัจจัย) ของจิตและเจตสิกเหล่านั้น. อนึ่ง อายุตนะมีจักขุเป็นต้นเป็นเหตุ (การณะ) ของจิต และเจตสิกเหล่านั้น เพราะความที่อายุตนะมีจักขุเป็นต้นเหล่านั้นไม่มี จิตและเจตสิกก็หาไม่มี.

ธรรมเหล่านี้ เรียกว่า อายุตนะ ด้วยเหตุแม่เหล่านั้น คือ เพราะอรรถว่า เป็นที่อยู่อาศัย เพราะอรรถว่า เป็นอากร เพราะอรรถว่า เป็นที่ประชุม เพราะอรรถว่า เป็นถิ่นเกิด เพราะอรรถว่า เป็นเหตุ ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น ว่าโดยอรรถตามที่กล่าวมา จักขุนั้นด้วย เป็นอายุตนะด้วย จึงชื่อว่า จักขวยตนะ ฯลฯ ธรรมเหล่านั้นด้วย เป็นอายุตนะด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ธรรมายตนะ.

พึงทราบวินิจฉัยในอายุตนะเหล่านี้ โดยอรรถอย่างนี้ก่อน.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยลักษณะ

ก็ชื่อว่า โดยลักษณะ นั้น คือ พึงทราบวินิจฉัยในอายุตนะเหล่านี้ โดยลักษณะแห่งอายุตนะมีจักขุเป็นต้น ก็แต่ลักษณะนั้นของอายุตนะมีจักขุ

เป็นต้นเหล่านั้น ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในนิเทศแห่งรูปกัณฑ์ในหนหลัง
นั้นแหละ.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยความมีเพียงเท่านั้น

ชื่อว่า โดยความมีเพียงเท่านั้น ได้แก่ โดยความมีจำนวนเพียง
เท่านั้น คำนี้ มีอธิบายว่า หากมีผู้สงสัยว่า ก็อายตนะแม้มีจักขุเป็นต้น ก็เป็น
ธรรมนั้นเอง เมื่อเป็นเช่นนี้ พระองค์มิได้ตรัสว่า ธรรมอายตนะ เท่านั้น
แต่ตรัสอายตนะ ๑๒ อย่าง ดังนี้ เพราะเหตุไร ?

ข้อนี้ ควรแก้ความสงสัยว่า ที่ตรัสไว้ ๑๒ อย่าง เพราะทรงกำหนด
ทวารและอารมณ์ อันเป็นที่เกิดขึ้นแห่งวิญญูณกาย ๖*

จริงอยู่ ในอายตนะวิภังค์ มีประเภทอายตนะเหล่านั้น โดยกำหนด
ความเป็นทวารและความเป็นอารมณ์ของวิญญูณกาย ๖ มีเพียงนี้เท่านั้น
เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า อายตนะมี ๑๒ ด้วยว่า จักขายตนะนั้นแหละเป็น
ทวารเกิดขึ้นของวิญญูณกายซึ่งนับเนื่องในวิถีของจักขุวิญญูณ และรูปายตนะ
นั้นแหละก็เป็นอารมณ์ อนึ่ง อายตนะนอกนี้เป็นทวารเกิดขึ้นแก่วิญญูณกาย
นอกนี้ แต่อายตนะที่เป็นเอกเทศแห่งมนายตนะกล่าวคือ ภาวจิตนั้นเองเป็น
ทวารเกิดขึ้นของวิญญูณกายที่ ๖ และธรรมายตนะที่ไม่ทั่วไปเป็นอารมณ์
เพราะฉะนั้น จึงตรัสอายตนะไว้ ๑๒ เพราะกำหนดทวารเกิดขึ้นและอารมณ์ของ
วิญญูณกาย ๖ ไว้ด้วยประการฉะนี้.

ฟังทราบวินิจฉัยในอายตนะนั้น โดยความมีเพียงเท่านั้น อย่างนี้.

* วิญญูณกาย คือ กองแห่งวิญญูณมี ๖ อย่าง

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยลำดับ

ชื่อว่า **โดยลำดับ** ความว่า ในบรรดาลำดับทั้งหลายมีลำดับแห่งการเกิดขึ้นเป็นต้นตามที่กล่าวไว้แล้วในก่อน* ลำดับแห่งเทศนาเท่านั้นย่อมควรในอายตนะวิภังค์เท่านั้น. เพราะว่า บรรดาอายตนะทั้งหลายที่เป็นภายใน จักขายตนะชื่อว่า ย่อมปรากฏ เพราะความมีรูปที่เห็นได้และกระทบได้เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนี้ จึงทรงแสดงจักขายตนะก่อน ต่อจากนั้นก็ทรงแสดงโสตายตนะเป็นต้น ซึ่งมีรูปที่เห็นไม่ได้และกระทบได้เป็นอารมณ์.

อีกอย่างหนึ่ง ในบรรดาอายตนะทั้งหลายที่เป็นภายใน พระองค์ทรงแสดงจักขายตนะและโสตายตนะก่อน เพราะความที่อายตนะทั้งสองนั้นเป็นธรรมมีอุปการะมากโดยเป็นเหตุให้เกิดทัศนานุตรียะ (การเห็นอันยอดเยี่ยม) และสวานานุตรียะ (การได้ฟังอันยอดเยี่ยม) ต่อจากนั้นก็ทรงแสดงอายตนะ ๓ มีภวานายตนะเป็นต้น ในที่สุด ทรงแสดงภวานายตนะไว้ เพราะความที่ธรรมแม้ทั้ง ๕ ก็เป็นอารมณ์เป็นที่เกี่ยวไป (ของภวานายตนะนี้).

อนึ่ง ในอายตนะทั้งหลายอันเป็นภายนอก พระองค์ทรงแสดงอายตนะมีรูปเป็นต้นในลำดับของอายตนะภายในนั้น ๆ เพราะความเป็นอารมณ์ของจักขายตนะเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบลำดับแห่งอายตนะเหล่านั้นอย่างนี้แหละแม้โดยกำหนดเหตุเกิดขึ้นของวิญญาณ ข้อนี้ สมด้วยพระบาลีที่ตรัสว่า

* ท่านกล่าวลำดับไว้ ๕ คือ

๑. อุปปตติกุกโม ลำดับแห่งการเกิด
๒. ปหานกุกโม ลำดับแห่งการละ
๓. ปฏิปตติกุกโม ลำดับแห่งการปฏิบัติ
๔. ภูมิกุกโม ลำดับแห่งภูมิ
๕. เทศนากุกโม ลำดับแห่งการเทศนา.

จักขุวิญญาณย่อมเกิดเพราะอาศัยจักขุและรูป ฯลฯ มโนวิญญาณ
ย่อมเกิดเพราะอาศัยমনะและธรรมทั้งหลาย ดังนี้.

พึงวินิจฉัยในอายตนะเหล่านี้โดยลำดับ อย่างนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยย่อและพิสดาร

ชื่อว่า โดยย่อและโดยพิสดาร ความว่า ก็เมื่อว่าโดยย่อ เพราะ
ความที่มนายตนะและธรรมายตนะส่วนหนึ่ง พระองค์ทรงสงเคราะห์เข้าเป็น
นาม อายตนะที่เหลือจากนั้น ทรงสงเคราะห์เข้าเป็นรูป อายตนะแม้ทั้ง ๑๒ จึง
เป็นเพียงนามกับรูปเท่านั้น แต่เมื่อว่าโดยพิสดาร บรรดาอายตนะทั้งหลาย
ที่เป็นภายใน จักขายตนะสักว่าเป็นเพียงเฉพาะจักขุปสาทด้วยสามารถแห่ง
การเกิดก่อน แต่เมื่อว่าโดยประเภทแห่งปัจจัย คติ นิกาย และบุคคล เป็น
อนันตประเภท (มีประเภทหาขอบเขตมิได้) อายตนะ ๔ มีโสตายตนะเป็น
ต้นก็เป็นอนันตประเภทเหมือนกัน. มนายตนะมี ๘๑ ประเภท โดยประเภทแห่ง
กุศล อกุศล วิบาก กิริยาวิญญาณ ที่เป็นไปในภูมิ ๓ แต่เมื่อว่าโดยประเภทแห่ง
วัตถุและปฏิบัติเป็นต้นก็เป็นอนันตประเภท. รสายตนะที่เป็นรูปจันทร์ ว่าโดย
ประเภทแห่งสมุฏฐาน มี ๔ ประเภท สัททายตนะ (อายตนะคือเสียง) ว่าโดย
สมุฏฐาน มี ๒ ประเภท แต่เมื่อว่าโดยประเภทสภาวะและวิสภาวะแล้ว อายตนะ
แม้ทั้งหมดเป็นอนันตประเภท. โศภณูปายตนะมี ๓ ประเภท ด้วยอำนาจแห่ง
ปลูวิธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ แต่เมื่อว่าโดยสมุฏฐาน มี ๔ ประเภท
เมื่อว่าโดยสภาวะและวิสภาวะเป็นอนันตประเภท. ธรรมายตนะเป็นอนันต-
ประเภท ด้วยอำนาจแห่งธรรมารมณฺ์เป็นไปในภูมิ ๓ ฉะนั้นแล.

พึงทราบวินิจฉัยอายตนะโดยย่อและพิสดารอย่างนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยเป็นธรรมพึงเห็น

ก็ในข้อว่า โดยเป็นธรรมอันบัณฑิตพึงเห็น นี้ ความว่า อายตนะทั้งหมดเหล่านั้นแหละ พึงเห็นโดยการยังไม่มาถึง (อนาคมนโต) และโดยการไม่ออกไป (อนิคมฺนโต).

จริงอยู่ อายตนะเหล่านั้นเมื่อก่อนแต่สุดชั้นย่อมมาจากที่ไหน ๆ ก็หาไม่ แม้หลังจากความสลายแล้วจะไปสู่ที่ไหน ๆ ก็หาไม่ โดยที่แท้ เมื่อก่อนแต่สุดชั้น อายตนะเหล่านั้นยังไม่ได้ภาวะของตนโดยเฉพาะ หลังจากสลายไปก็มีภาวะของตนแตกหมดแล้ว เหตุที่มันเป็นไปได้ในเบื้องต้นเบื้องปลายและท่ามกลางก็เพราะปัจจัย เพราะฉะนั้น พึงเห็นอายตนะทั้งหลายโดยการยังไม่มาถึง แต่โดยการไม่ออกไป.

อนึ่ง พึงเห็นอายตนะเหล่านี้ โดยความไม่เคลื่อนไป (นิริหโต) และไม่มี ความพยายาม (อพฺยาปารโต) จริงอยู่ อายตนะทั้งหลายมีจักขุ และรูปเป็นต้นจะได้มีความคิดอย่างนี้ว่า โอหนอ ชื่อว่า วิญญาณพึงเกิดขึ้น เพราะพวกเราพบกัน ดังนี้ก็หาไม่ และอายตนะเหล่านั้นจะชวนชวายเป็นเพื่อ ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณโดยความเป็นทวาร โดยความเป็นวัตถุ หรือโดยความเป็น อารมณฺ์ก็หาไม่ คือไม่ต้องชวนชวายเป็นพยายาม โดยที่แท้ มันเป็นเรื่องธรรมดาเท่านั้น ที่จักขุวิญญาณเป็นต้น จะเกิดขึ้น เพราะความที่อายตนะมีจักขุและรูปเป็นต้น พบกัน เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงเห็นอายตนะทั้งหลายโดยความไม่เคลื่อนไป และโดยความไม่มี ความพยายาม.

อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงเห็นอายตนะภายในเหมือนเรือนว่าง เพราะ เว้นจากความข้งยืน จากความงม จากสุข และจากอัทภาพ พึงเห็นอายตนะ ภายนอกเหมือนพวกโจรปล้นชาวบ้าน เพราะกระทบอายตนะภายใน. ข้อนี้

สมดังพระดำรัสที่ตรัสว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุถูกรูปที่พอใจและไม่พอใจ
กระทบ ดังนี้ บัณฑิตควรให้พิสดาร อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นอายตนะภายใน
เหมือนสัตว์ ๖* ชนิด พึงเห็นอายตนะภายนอกเหมือนที่เกี่ยวหาภินของสัตว์
เหล่านั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในอายตนะนี้โดยเป็นธรรมพึงเห็นด้วยประการฉะนี้.

อธิบายอายตนะโดยไตรลักษณ์

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้ามีความประสงค์จะทรงแสดงอาการแห่งอาย-
ตนะเหล่านั้นอันบัณฑิตพึงเห็นแจ้งตามความเป็นจริง จึงเริ่มคำมีอาทิว่า **จักขุ**
อนิจจัง (จักขุไม่เที่ยง) ดังนี้.

บรรดาอายตนะเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่า **จักขุ** ชื่อว่า **ไม่เที่ยง**
ด้วยอรรถว่า มีแล้วหายไป ดังนี้ก่อน. ชื่อว่า **ความไม่เที่ยง** ด้วยเหตุ ๔
อย่าง แม้อื่นอีก คือ โดยมีความเกิดขึ้นและมีความเสื่อมไปเป็นที่สุด ๑ โดย
ความแปรปรวนไป ๑ โดยความเป็นของชั่วคราว ๑ โดยปฏิเสธความเที่ยง ๑.

จักขุนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **เป็นทุกข์** ด้วยอรรถว่า บีบคั้น อีกอย่างหนึ่ง
จักขุนี้เกิดขึ้นแล้วย่อมถึงซึ่งการตั้งอยู่ (ฐิติ) เมื่อตั้งอยู่ ย่อมลำบากด้วยชรา
ถึงชราแล้ว ย่อมแตกดับไปแน่แท้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **เป็นทุกข์** เพราะ
เหตุ เหล่านี้ คือ โดยความเป็นของบีบคั้นเนื่อง ๆ ๑ โดยความเป็นของ
ทนได้ยาก ๑ โดยเป็นวัตถุตั้งแห่งทุกข์ ๑ โดยปฏิเสธความสุข ๑.

อนึ่ง **จักขุนั้น** ชื่อว่า **เป็นอนัตตา** ด้วยอรรถว่าไม่เป็นไปในอำนาจ.
อีกอย่างหนึ่ง ความที่จักขุนั้นเป็นไปในอำนาจของใคร ๆ ในฐานะ ๓ เหล่านี้
* สัตว์ ๖ ชนิด คือ กู กระจเข้ นก สุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอก ลิง

คือ จักขุนี้เกิดขึ้นแล้วของงออย่าถึงการตั้งอยู่ ถึงการตั้งอยู่แล้ว งออย่าแก่ ถึงการแก่แล้ว งออย่าแตกดับ ดังนี้ หามิได้ไม เป็นของสูง ไปจากอาการที่เป็นไปในอานาจนัน เพราะฉะนั้น จักขุนัน จึงชื่อว่า เป็นอนัตตา เพราะเหตุ ๔ เหล่านั้น คือ โดยความเป็นของสูญ ๑ โดยความไม่มีเจ้าของ ๑ โดยเป็นสิ่งที่ควรทำตามชอบใจไม่ได้ ๑ โดยปฏิเสธต่ออัตตา ๑.

ที่ชื่อว่า มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา เพราะมีภพและคติต่าง ๆ เพราะความเปลี่ยนไปแห่งภพหน้าและภพหลัง เพราะเว้นจากความเป็นปกติ คำว่า มีครามแปรปรวนไปเป็นธรรมดานี้ เป็นไวพจน์ของความไม่เที่ยงนั่นเอง. แม้ในอายตนะทั้งหลาย มีคำว่า รูปไม่เที่ยง เป็นต้น ก็มีนัยนี้แล.

อีกอย่างหนึ่ง ในอายตนะเหล่านี้ ยกเว้นจักขุเสียแล้ว ธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ ไม่เที่ยง หาใช่จักขุไม* แต่ว่า จักขุเป็นจักขุด้วย เป็นสภาวะไม่เที่ยงด้วย ธรรมที่เหลือก็เหมือนกันเป็นทุกข์ หาใช่จักขุไม แต่จักขุเป็นจักขุด้วย เป็นทุกข์ด้วย ธรรมที่เหลือเป็นอนัตตา หาใช่จักขุไม แต่จักขุเป็นจักขุด้วย เป็นอนัตตาด้วย ฉะนั้นแล. แม้ในรูปเป็นต้นก็นัยนี้เหมือนกัน.

ถามว่า ก็ในสุดตันตภาชนิยนี้ พระตถาคตทรงแสดงลักษณะอะไร.

ตอบว่า ทรงแสดงอนัตตลักษณะแห่งอายตนะ ๑๒ อย่าง.

จริงอยู่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อจะทรงแสดงอนัตตลักษณะ ย่อมแสดงโดยความไม่เที่ยงบ้าง โดยความเป็นทุกข์บ้าง โดยทั้งความไม่เที่ยงและโดยความเป็นทุกข์บ้าง ในลักษณะทั้ง ๓ เหล่านั้น พระองค์ทรงแสดงอนัตตลักษณะ โดยความไม่เที่ยงในสูตรนี้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลใดพึง**

* อายตนะที่เป็นรูปมีจักขายตนะเป็นต้นไม่เกิดในอรูปภูมิ จึงไม่เห็นอายตนะที่เป็นรูปนั้น โดยความเป็นอนิจจัง เป็นต้น.

กล่าวว่าจักขุเป็นอัตตา คำของผู้นั้นย่อมไม่ควร จักขุยอมปรากฏแม้
ความเกิด แม้ความเสื่อม ก็สิ่งใดแล ปรากฏแม้ความเกิด แม้
ความเสื่อม สิ่งนั้นของบุคคลนั้น ต้องกล่าวอย่างนี้ว่า อัตตาของเรา
เกิดขึ้นและเสื่อมไป ฉะนั้น คำของผู้ที่กล่าวว่า จักขุเป็นอัตตานั้น
จึงไม่ควร ดังนี้ จักขุเป็นอัตตา ดังนี้.

พระองค์ทรงแสดงอนัตตลักษณะโดยความเป็นทุกข์ ในสูตรนี้ว่า
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ถ้ารูปนี้
จักได้เป็นอัตตา รูปนี้ก็มิพึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และใคร ๆ ก็พึงได้
ในรูปว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้ รูปของเราจะเป็นอย่างนี้ ดังนี้
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะรูปเป็นอนัตตา ฉะนั้น รูปจึงเป็นไป
เพื่ออาพาธ และใคร ๆ มิพึงได้ในรูปว่า ขอรูปของเราจะเป็น
อย่างนี้ รูปของเราจะได้เป็นอย่างนี้ ดังนี้.

พระองค์ทรงแสดงอนัตตลักษณะทั้งโดยไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ในพระสูตร
ทั้งหลายมีอาทิว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง
สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา
สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยสัมมัมปัญญา ตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่
ของเรา เราไม่ใช่ นั่นไม่ใช่อนัตตาของเรา ดังนี้.

ถามว่า ทรงแสดงอย่างนี้ เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะความไม่เที่ยงและความทุกข์ปรากฏ.

๑. ม. ย. เล่ม ๑๔, ๘๑๘/๕๑๒

๒. ส. ขนฺธวารวคค. เล่ม ๑๗, ๔๒/๒๘

จริงอยู่ เมื่อถ้อยขาม หรือขัน หรือวัตถุอะไร ๆ ตกจากมือแตกแล้ว
ชนทั้งหลายย่อมพูดว่า โอ! มันไม่เที่ยง ความไม่เที่ยง ชื่อว่า ปราภฏแล้ว
อย่างนี้ ก็เมื่อฝืด่อมเป็นต้นตั้งขึ้นในอรรถภาพแล้ว หรือว่าถูกตอหรือหนามทิ่ม
เอาแล้วก็ย่อมพูดว่า โอ! เป็นทุกข์ ทุกข์ชื่อว่า ปราภฏแล้วอย่างนี้.

อนัตตลักษณะไม่ปราภฏ มีคมน ไม่แจ่มแจ้ง แสงตลอดได้โดย
ยาก แสดงได้โดยยาก ทำให้เข้าใจได้โดยยาก. แต่อนิจจลักษณะและ
ทุกขลักษณะ พระตถาคตทั้งหลายจะทรงอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่ทรงอุบัติขึ้นก็ตาม
ย่อมปราภฏ. อนัตตลักษณะ เว้นจากการบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธรเจ้าแล้วย่อม
ไม่ปราภฏ ย่อมปราภฏในพุทธรูปเท่านั้น.

จริงอยู่ ดาบสและปริพาชกทั้งหลายผู้มีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก
แม้มีสรภังคศาสดาเป็นต้น ย่อมสามารถกล่าวว่ อนิจจัง ทุกขัง ได้ แต่ไม่
สามารถจะกล่าวว่ อนัตตา ได้ แม้ถ้าพวกดาบสเป็นต้นเหล่านั้นเพียงสามารถ
กล่าวคำว่ อนัตตา ในบริษัทที่ประชุมกันแล้ว บริษัทที่ประชุมกันก็จะพึง
แห่งตลอดมรรคและผล เพราะการประกาศให้รู้อนัตตลักษณะไม่ใช่วิสัยของ
ใคร ๆ อื่น เป็นวิสัยของพระสัมพันธูปัญญูพุทธรเจ้านั้น อนัตตลักษณะนี้จึง
ไม่ปราภฏแล้วด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น พระศาสดาเมื่อจะแสดงอนัตต-
ลักษณะจึงทรงแสดง โดยความไม่เที่ยงบ้าง โดยความเป็นทุกข์บ้าง
โดยทั้งความไม่เที่ยงทั้งความเป็นทุกข์บ้าง แต่ในอายตนะวิภังค์นี้ พึงทราบ
ว่า ทรงแสดงอายตนะนั้นทั้งโดยความไม่เที่ยง ทั้งโดยความเป็นทุกข์ ดังนี้.

ถามว่า ก็ลักษณะเหล่านี้ย่อมไม่ปราภฏ เพราะไม่มณฑิการอะไร
ไม่แห่งตลอดอะไร และอันอะไรปิดบังไว้.

ตอบว่า อนิจจลักษณะก่อน ย่อมไม่ปรากฏ เพราะไม่มโนสการ ไม่แทงตลอดความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป และเพราะสันตติปิดบังไว้. **ทุกข-**ลักษณะ ย่อมไม่ปรากฏ เพราะไม่มโนสการ ไม่แทงตลอดความบีบคั้นเนื่อง ๆ แต่เพราะอิริยาบถทั้งหลายปิดบังไว้. **อนัตตลักษณะ** ย่อมไม่ปรากฏ เพราะไม่มโนสการ ไม่แทงตลอดการแยกธาตุต่าง ๆ และเพราะอันจนสัญญาปกปิดไว้.

ก็พระโยคาวจรกำหนดความเกิดและความเสื่อมเพิกสันตติได้แล้ว **อนิจจลักษณะ** ย่อมปรากฏโดยกิจตามความเป็นจริง มโนสการการบีบคั้นเนื่อง ๆ สับเปลี่ยนอิริยาบถได้แล้ว **ทุกขลักษณะ** ย่อมปรากฏโดยกิจตามความเป็นจริง เมื่อแยกธาตุต่าง ๆ แล้วทำการแยกความเป็นก่อน **อนัตตลักษณะ** ย่อมปรากฏโดยกิจตามความเป็นจริง.

อนึ่ง ในอธิการนี้ พึงทราบวิภาค (การจำแนก) นี้ คือ

อนิจจ (ความไม่เที่ยง)

อนิจจลักษณะ (ลักษณะแห่งความไม่เที่ยง)

ทุกข (ความทุกข์)

ทุกขลักษณะ (ลักษณะแห่งทุกข์)

อนตตา (ไม่ใช่อัตตา)

อนตตลักษณะ (ลักษณะแห่งอนัตตา).

บรรดาวิภาคทั้ง ๖ เหล่านี้ คำว่า **อนิจจ** ได้แก่ ชั้นที่ ๕. เพราะเหตุไร? เพราะความที่ชั้นที่ ๕ มีความแปรเปลี่ยนไปด้วยความเกิดและความเสื่อม หรือว่า เพราะมีแล้วกลับไม่มี. ความที่ชั้นที่ ๕ มีความแปรเปลี่ยนไปด้วยความเกิดและความเสื่อม หรือว่า ความเปลี่ยนแปลงแห่งอาการ (ลักษณะ) กล่าวคือ เป็นแล้วกลับไม่เป็น ชื่อว่า **อนิจจลักษณะ**.

เบญจขันธ์นั้นนั่นเอง ชื่อว่า ทุกข์ เพราะพระบาลีว่า สิ่งใดไม่เที่ยง
สิ่งนั้น เป็นทุกข์ ดังนี้. เพราะเหตุไร ? เพราะมีการบีบคั้นเนื่อง ๆ
อาการ (คือลักษณะ) ที่บีบคั้นเนื่อง ๆ ชื่อว่า ทุกขลักษณะ.

ก็เบญจขันธ์นั้นนั่นเอง ชื่อว่า อนัตตา เพราะพระบาลีว่า สิ่งใด
เป็นทุกข์ สิ่งนั้น เป็นอนัตตา ดังนี้. เพราะเหตุไร ? เพราะไม่เป็นไป
ในอำนาจ. อาการ (คือลักษณะ) ที่ไม่เป็นไปในอำนาจ ชื่อว่า อนัตตลักษณะ
เพราะฉะนั้น อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา จึงเป็นอย่างหนึ่ง อนิจจลักษณะ
ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ จึงเป็นอย่างหนึ่ง.

จริงอยู่ คำว่า ขัน ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ นี้แม้ทั้งหมด ชื่อว่า
ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แต่วิการ (การเปลี่ยนแปลง) แห่ง
อาการ (ลักษณะ) มีประการตามที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า อนิจจลักษณะ
ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ ฉะนี้แล.

อนึ่ง ว่าโดยสังเขปในอายตนะวิภังค์นี้ อายุตนะ ๑๒ เป็นกามาพจร
อายุตนะ ๑๒ (คือ มนายตนะ และธรรมาตนะ) เป็นไปในภุมิ ๓ วาระว่า
ด้วยการพิจารณา ฟังทราบ ว่า ตรีสไว้ในอายุตนะแม้ทั้งหมดแล.

วรรณนาสุตตันตภาชนีย์ จบ

อภิธรรมภาษณีย์

[๕๕] आयตนะ ๑๒ คือ

๑. จักขายตนะ
๒. โสตายตนะ
๓. ฆานายตนะ
๔. ชิวหายตนะ
๕. กายายตนะ
๖. มนายตนะ
๗. รูปายตนะ
๘. ลัททายตนะ
๙. คันธายตนะ
๑๐. รสายตนะ
๑๑. โสภณัฐัพพายตนะ
๑๒. ธรรมายตนะ.

[๑๐๐] ในอายตนะ ๑๒ นั้น จักขายตนะ เป็นไหน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า บ้าน
ว่างบ้าง นี้เรียกว่า จักขายตนะ.

โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ เป็นไหน ?

กายใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า บ้านว่าง
บ้าง นี้เรียกว่า กายายตนะ.

* ความที่ ฯลฯ ฟังดูในธรรมสังคณี ข้อ (๕๑๖) เป็นลำดับไป

มนายตนะ เป็นไฉน ?

มนายตนะหมวดละ ๑ คือ มนายตนะเป็นผัสสสัมปยุต. มนายตนะหมวดละ ๒ คือ มนายตนะ เป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ. มนายตนะหมวดละ ๓ คือ มนายตนะ เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอภัยากฤต ฯลฯ๑ มนายตนะหมวดละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้ นี้เรียกว่า มนายตนะ.

รูปายตนะ เป็นไฉน ?

รูปใด เป็นสี อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ^๓ นี้เรียกว่า รูปธาตุบ้าง นี้เรียกว่า รูปายตนะ.

สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ เป็นไฉน ?

ปฐวีธาตุ ฯลฯ นี้เรียกว่าโผฏฐัพพธาตุบ้าง นี้เรียกว่า โผฏฐัพพายตนะ.

ธรรมายตนะ เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ รูปที่เห็นไม่ได้กระทบไม่ได้ นับเนื่องในธรรมายตนะ และอสังขตธาตุ.

ในธรรมายตนะนั้น เวทนาขันธ์เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์หมวดละ ๑ คือ เวทนาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต ฯลฯ เวทนาขันธ์หมวดละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้ นี้เรียกว่าเวทนาขันธ์

สัญญาขันธ์ เป็นไฉน ?

สัญญาขันธ์หมวดละ ๑ คือ สัญญาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต ฯลฯ สัญญาขันธ์หมวดละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้ นี้เรียกว่า สัญญาขันธ์.

สังขารขันธ์ เป็นไฉน ?

๑. ความที่ ฯลฯ พึงดูในขันธ์วิภังค์ ข้อ (๑๔) เป็นลำดับไป

๒. ความที่ ฯลฯ พึงดูในธรรมสังคณี ข้อ (๕๒๑)

สังขารชั้นหวมวลละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตสัมปยุต ฯลฯ
สังขารชั้นหวมวลละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้ นี้เรียกว่า สังขารชั้น.
รูปที่เห็นไม่ได้กระทบไม่ได้ นับเนื่องในธรรมายตนะ เป็นไฉน ?
อิตถินทรีย์ ฯลฯ กพพิงการาหาร นี้เรียกว่า รูปที่เห็นไม่ได้กระทบ
ไม่ได้ นับเนื่องในธรรมายตนะ.

อสังขตธาตุ เป็นไฉน ?

ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ นี้เรียกว่า อสังขตธาตุ
สภาวะธรรมนี้เรียกว่า ธรรมายตนะ.

อภิธรรมภาษณีย์ จบ

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอายตนะทั้งหลายไว้ (ในสุดตันตภาษณีย์)
ในหนหลัง โดยความเป็นอายตนะคู่ว่า จกฺขายตฺนํ รูปายตฺนํ (จักขายตนะ
รูปายตนะ) ดังนี้เป็นต้น เพื่อประสงค์ทรงอุปการะพระโยคาวจรทั้งหลาย
ผู้เจริญวิปัสสนา จันใด ในอภิธรรมภาษณีย์ มิได้ตรัสเหมือนอย่างนั้น เพื่อ
ทรงประสงค์จะแสดงสภาวะแห่งอายตนะภายใน และอายตนะภายนอก โดย
อาการ (ลักษณะ) ทั้งปวง จึงตรัสโดยนัยแห่งการกำหนดอายตนะภายในและ
ภายนอก อย่างนี้ว่า จกฺขุวายตฺนํ โสตายตฺนํ (จักขวายตนะ และโสตายตนะ)
ดังนี้เป็นต้น.

ในนิเทศวารแห่งอายตนะเหล่านั้น ฟังทราบคำว่า บรรดาอายตนะ ๑๒ เหล่านั้น จักขยายตนะเป็นไฉน เป็นต้นโดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง นั้นแหละ. แต่ในคำที่ตรัสไว้ในนิเทศแห่งธรรมายตนะว่า ตตฺถ กตฺมา อลฺลขตา ธาตุ ราคะขุโย โทสะขุคฺคย โมหะขุโย (ในอายตนะเหล่านั้น) อสังขตธาตุ เป็นไฉน? ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ) ดังนี้ เป็นต้น มีอธิบายดังต่อไปนี้

บทว่า อลฺลขตา ธาตุ (อสังขตธาตุ) ได้แก่ พระนิพพานอันมี อสังขตะเป็นสภาวะ (คือเป็นธรรมอันปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้เป็นสภาวะ) แต่ เพราะอาศัยพระนิพพานนี้ กิเลสทั้งหลายมีราคะ เป็นต้นย่อมสิ้นไป ฉะนั้นจึง ตรัสว่า ความสิ้นไปแห่งราคะ ความสิ้นไปแห่งโทสะ ความสิ้นไป แห่งโมหะ ดังนี้. นี้เป็นคำอธิบายเนื้อความที่เหมือนกันของอาจารย์ทั้งหลายใน นิเทศอภิธรรมภาษณีย์นี้.

แต่อาจารย์วิวัฒณาที่กล่าวว่า ธรรมดว่า นิพพานเฉพาะอย่าง ไม่มี มีแต่ นิพพาน คือความสิ้นไปแห่งกิเลสเท่านั้น ดังนี้. แต่เมื่อมี ผู้ท้วงว่า ของนำสูตรมา ดังนี้ ก็จะต้องขมพูขาทกสูตรนี้ว่า คุณก่อนท่านสารีบุตร ที่เรียกว่า นิพพาน นิพพาน ดังนี้ อาวุโส นิพพานเป็นไฉน ดังนี้ อาวุโส ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะอันใด นี้เรียกว่า นิพพาน ดังนี้ แล้วกล่าวคำที่ควรกล่าวโดยสูตรนี้ว่า ธรรมดว่า นิพพานเฉพาะอย่าง ไม่มี มีแต่ นิพพานคือความสิ้นกิเลสเท่านั้น ดังนี้.

ฟังได้ท่านอาจารย์วิวัฒณาที่ว่า ก็เนื้อความนั้นเหมือนกับสูตรนี้หรือ แน่ละท่านอาจารย์วิวัฒณาที่จักตอบว่าใช่ เนื้อความที่พ้นจากสูตรไปมิได้มี ดังนี้.

ลำดับนั้น ฟังกล่าวกะท่านอาจารย์วิตถวาที่ว่า สูตรนี้ท่านอ้างมาก่อน ขอให้ นำสูตรถัดไปมาแสดง ดังนี้ ท่านอาจารย์วิตถวาที จึงนำชื่อสูตรที่ ถัดไปแห่งสูตรนั้น มาแสดงอย่างนี้ว่า คุณก่อนอาวุโสสารีบุตร ที่เรียกว่า อรหัต อรหัต ดังนี้ คุณก่อนอาวุโส อรหัต เป็นไฉน ? ดังนี้ คุณก่อนอาวุโส ความสิ้น ราก ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ นี้เรียกว่า อรหัต ดังนี้.

เมื่ออาจารย์วิตถวาที่นำสูตรนี้มา ชนทั้งหลายก็จะกล่าวกะอาจารย์ วิตถวาทีนั้นว่า ธรรมนับเนื่องด้วยธรรมายตนะ ชื่อว่า นิพพาน นามขันธ ๔ ชื่อว่า พระอรหัต พระธรรมเสหาบตีผู้กระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานอยู่ เมื่อมีผู้ถามถึงพระนิพพานบ้าง ถามถึงพระอรหัตบ้าง ก็กล่าวถึงความสิ้นกิเลส เท่านั้น ก็นิพพานและพระอรหัต เหมือนกัน หรือต่างกันอย่างไร นิพพาน เป็นอย่างเดียวกัน หรือต่างกันจงยกไว้ ในที่นี้เนื้อความที่ท่านทำให้ละเอียด เกินไป มีความประสงค์อะไร ท่านไม่รู้พระนิพพานเป็นอย่างเดียว หรือว่า ต่างกันดอกหรือ เมื่อท่านรู้แล้วก็เป็นการคิมิไซหรือ ท่านอาจารย์วิตถวาที ถูกถามบ่อยๆ อย่างนี้ ก็ไม่อาจกล่าวให้ผิดไปจากความจริง ก็จะกล่าวว่า พระอรหัต พระองค์ก็ตรัสว่า ความสิ้นนรากะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ เพราะความที่พระอรหัตนั้นเกิดขึ้นในที่สุดแห่งการสิ้นนรากะเป็นต้น ดังนี้.

ลำดับนั้น ชนทั้งหลายก็จะกล่าวกะอาจารย์วิตถวาทีนั้นว่า ท่านเอา ใหญ่แล้ว แม้ทำความหมายให้พูดอย่างนั้น แต่กลับไปพูดเสียอย่างนี้ทีเดียว ก็พระนิพพานนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกตรัสไว้ ฉันทใด ท่านจงกำหนด พระนิพพานแม้ นี้ ฉันทนั้นเกิด เพราะอาศัยพระนิพพานแล้ว รากะเป็นต้น ย่อมสิ้นไป เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า นิพพาน คือความสิ้นนรากะ คือความสิ้น

โทสะ คือความสิ้นโมหะ ดังนี้ เพราะคำแม่ทั้ง ๓ เหล่านั้น ก็เป็นชื่อของพระนิพพานเหมือนกัน ดังนี้.

ถ้ากล่าวอย่างนี้ปรับความเข้าใจกันได้ นั้นเป็นการดี ถ้ายังไม่เข้าใจ ก็พึงให้กระทำสภาวะเป็นนิพพานมากมาย ทำอย่างไร ? คือ พึงถามอย่างนี้ก่อนว่า ชื่อว่า ความสิ้นราคะ เป็นความสิ้นไปแห่งราคะอย่างเดียว หรือเป็นการสิ้นไปแม่แห่งโทสะและโมหะ ชื่อว่า ความสิ้นโทสะ เป็นการสิ้นไปแห่งโทสะอย่างเดียว หรือว่าเป็นความสิ้นไปแม่แห่งราคะและโมหะ ชื่อว่า ความสิ้นโมหะ เป็นการสิ้นไปแห่งโมหะอย่างเดียว หรือเป็นการสิ้นไปแม่แห่งราคะและโทสะ ดังนี้.

แน่นอนอาจารย์วิวัฒนาที่นั่นจกกล่าวว่า ชื่อว่า ความสิ้นราคะ เป็นการสิ้นเฉพาะราคะ ชื่อว่า ความสิ้นโทสะ เป็นการสิ้นเฉพาะโทสะ ชื่อว่า ความสิ้นโมหะ เป็นการสิ้นเฉพาะโมหะ ดังนี้.

ลำดับนั้น พึงกล่าวแก่อาจารย์วิวัฒนาที่ว่า ในวาทะของท่าน ความสิ้นราคะเป็นนิพพานหนึ่ง ความสิ้นโทสะเป็นนิพพานหนึ่ง ความสิ้นโมหะเป็นนิพพานหนึ่ง เมื่อสิ้นอกุศลมูล ๓ อย่าง นิพพานก็มี ๓ อย่าง เมื่อสิ้นอุปาทาน ๔ อย่าง ก็มีนิพพาน ๔ อย่าง เมื่อสิ้นนิวรณ์ ๕ อย่าง ก็มีนิพพาน ๕ อย่าง เมื่อสิ้นกองแห่งตัณหา ๖ ก็มีนิพพาน ๖ อย่าง เมื่อสิ้นอนุสัย ๗ อย่าง ก็มีนิพพาน ๗ อย่าง เมื่อสิ้นมิถนัตตะ ๘ อย่าง ก็มีนิพพาน ๘ อย่าง เมื่อสิ้นกรรมอันเป็นมูลแห่งตัณหา ๙ อย่าง ก็มีนิพพาน ๙ อย่าง เมื่อสิ้นสังโยชน์ ๑๐ อย่าง ก็มีนิพพาน ๑๐ อย่าง เมื่อสิ้นกิเลส ๑,๕๐๐ อย่าง นิพพานก็มีแต่ละอย่าง ๆ เพราะฉะนั้น นิพพานจึงมาก. ก็นิพพานของท่านไม่มีประมาณ ดังนี้.

ก็บุคคลไม่ถือเอาอย่างนี้ ก็จะกล่าวว่า กิเลสทั้งหลายมีรากะเป็นต้น
อาศัยพระนิพพานแล้วก็สิ้นไป เพราะฉะนั้น พระนิพพานจึงมีอย่างเดียวกัน
คือความสิ้นรากะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ ดังนี้ เพราะความสิ้นอกุศล
มูลแม่ทั้ง ๓ นี้ก็เป็นชื่อของพระนิพพานเท่านั้น ขอท่านจงถืออย่างนี้ ก็ถ้าว่า
ชนเหล่าอื่นแม้กล่าวอย่างนี้แล้ว อาจารย์วิัตถวาทีก็ยังกำหนดไม่ได้ ก็พึงทำ
การอธิบายพระนิพพานโดยเปรียบกับของหายาบ ๆ อธิบายอย่างไร ก็ว่า
สัตว์ผู้โง่เขลาแม้มี เสือเหลือง เนื้อ และลิงเป็นต้น ถูกกิเลสกุ่มรุมแล้ว
ย่อมเสพวัตถุ (เมถุน) เมื่อถึงที่สุดแห่งการเสพของสัตว์เหล่านั้น กิเลสทั้งหลาย
ก็สงบ ในวาทะของท่าน พวกสัตว์มีหมี เสือเหลือง เนื้อ และลิงเป็นต้น
ก็ชื่อว่าเป็นผู้ถึงพระนิพพานแล้ว นิพพานของท่านหายาบหนอ เป็นของหายาบ
ช้า ใคร ๆ ไม่อาจเพื่อประดับแม่ที่หูได้.

อนึ่ง อาจารย์วิัตถวาทีไม่ยอมรับเช่นนี้ ก็ต้องกล่าวว่า กิเลสทั้งหลาย
มีรากะเป็นต้นสิ้นไปเพราะอาศัยพระนิพพาน เพราะฉะนั้น พระนิพพานจึงมี
อย่างเดียวกัน นั่นคือ ความสิ้นรากะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ เพราะ
ว่า ความสิ้นอกุศลมูลเหล่านี้ แม่ทั้ง ๓ เป็นชื่อของพระนิพพานเท่านั้น ท่าน
จงถือเอาด้วยอาการอย่างนี้.

ก็ถ้าว่า กล่าวแล้วอย่างนี้แล้ว อาจารย์วิัตถวาทีนั้นยังกำหนด ไม่ได้
ก็ควรอธิบาย **แม่ด้วยโคตรภู** อธิบายอย่างไร ? ก็ว่า พึงถามอาจารย์วิัตถ-
วาทีอย่างนี้ก่อนว่า ท่านกล่าวว่า ชื่อว่า โคตรภูมีอยู่หรือ อาจารย์วิัตถวาที
ก็จะตอบว่า ใช่ผมย่อมกล่าวดังนี้ แล้วจึงกล่าวกะอาจารย์วิัตถวาทีว่า ใน
ขณะแห่งโคตรภู กิเลสทั้งหลายสิ้นไปแล้ว หรือกำลังสิ้น หรือจักสิ้น ดังนี้.

อาจารย์วิวัฒนาวิทก็ก็จะกล่าวว่า กิเลสทั้งหลายยังไม่สิ้นไป มิใช่กำลังสิ้นไป ก็แต่ว่าจักสิ้นไป ดังนี้. ถามอีกว่า ก็โคตรภูมิมิอะไรเป็นอารมณ์ ตอบว่า มีนิพพานเป็นอารมณ์. ในขณะโคตรภูของท่าน กิเลสทั้งหลายยังไม่สิ้นไป มิใช่กำลังสิ้น โดยที่แท้จักสิ้น เมื่อกิเลสทั้งหลายยังไม่สิ้นไป ท่านย่อมบัญญัติความสิ้นไปแห่งกิเลสว่าเป็นนิพพาน เมื่อยังไม่ได้ละอนุสัย ท่านย่อมบัญญัติการละอนุสัยว่าเป็นนิพพาน คำนั้น ๆ ของท่านไม่สมกัน.

ก็คำอย่างนี้ อาจารย์วิวัฒนาวิทก็ยังไม่เอา ก็จะต้องกล่าวว่า กิเลสทั้งหลายมีรากจะเป็นต้นสิ้นไปเพราะอาศัย พระนิพพาน เพราะฉะนั้น พระนิพพานจึงมีอย่างเดียว คือความสิ้นรากะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ ความสิ้นอกุศลมูลเหล่านี้แม้ทั้ง ๓ เป็นชื่อของพระนิพพาน ท่านจงถือเอาอย่างนี้.

ก็ถ้าหากกล่าวเมื่อย่างนี้ อาจารย์วิวัฒนาวิทก็ยังไม่กำหนดไม่ได้ ก็ควรทำอธิบาย ด้วยมรรค อธิบายอย่างไร ? คือพึงถามท่านอาจารย์วิวัฒนาวิทอย่างนี้ก่อนว่า ท่านกล่าวชื่อว่ามรรค หรือ ? ท่านก็จะตอบว่า ใช่ เราย่อมกล่าวดังนี้. ถามอีกว่า ในขณะแห่งมรรค กิเลสทั้งหลายสิ้นไปแล้ว หรือกำลังสิ้น หรือจักสิ้น ดังนี้.

เมื่ออาจารย์วิวัฒนาวิทก็จักตอบว่า ในขณะแห่งมรรคไม่ควรจะกล่าวว่า กิเลสทั้งหลายสิ้นแล้ว หรือว่า จักสิ้น แต่ควรจะกล่าวว่า กิเลสทั้งหลายกำลังสิ้นไป ดังนี้.

ก็ควรให้ท่านอาจารย์วิวัฒนาวิทว่า ถ้าหากว่า พระนิพพานชนิดไหนยังกิเลสให้สิ้นไปมีอยู่แก่มรรคอย่างนี้ กิเลสที่สิ้นไปอย่างไรหน มีอยู่ด้วยมรรคอย่างนี้ไชรั ก็มรรคกระทำพระนิพพานอันไหนซึ่งยังกิเลสให้สิ้นไปให้เป็น

อารมณ์ แล้วยังกิเลสเหล่านี้ให้สิ้นไปเล่า เพราะฉะนั้นท่านอย่าถือเอาอย่างนี้เลย ก็กิเลสมีรากะเป็นต้นสิ้นไปเพราะอาศัยพระนิพพาน เพราะฉะนั้น จะต้องกล่าวว่า พระนิพพานมีอย่างเดียวกับเท่านั้น คือ ความสิ้นรากะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ แม้อกุศลมูลที่สิ้นไปทั้ง ๓ เหล่านี้ก็เป็นชื่อของพระนิพพานเท่านั้น ดังนี้.

ครั้นกล่าวอย่างนี้แล้ว ก็กล่าวกะอาจารย์วิคัณฑวาทินั้นอย่างนี้ว่า ท่านย่อมกล่าวว่า อาศัย อาศัย ดังนี้หรือ? อาจารย์วิคัณฑวาทินั้นก็จะพูดว่า ใช่ กระผมย่อมกล่าว ดังนี้. ถามอีกว่า คำว่า ชื่อว่าอาศัย ดังนี้ นี้ท่านได้มาจากไหน ท่านก็จะตอบว่า ได้มาจากสูตร. ขอท่านจงนำสูตรมา. จึงนำสูตรมาว่า อวิชชา และตัดหาอาศัยพระนิพพานแล้วหักไปในพระนิพพานนั้น สิ้นไปในนิพพานนั้น จะไม่ถึงความเป็นอะไร ๆ ในที่ไหน ๆ เมื่อกล่าวอย่างนี้แล้ว ปรวาทิ (ผู้มีวาทีในลัทธิภายนอกพระศาสนา) ก็จะถึงความเป็นผู้คฤษณภาพแล.

แม้ในอภิธรรมภาษณีย์นี้ อายุขณะ ๑๐ เป็นกามาพจร ส่วนอายุขณะ ๒ พึงทราบว่าเป็นไปในภูมิ ๔ คือระคนกันทั้งโลกิยะและโลกุตระ ฉะนั้นแล.

วรรณรา อภิธรรมภาษณีย์ จบ

ปัญหาปุจฉะ

[๑๐๑] आयตนะ ๑๒ คือ

๑. จักขายตนะ
๒. รูปายตนะ ฯลฯ
๑๑. มนายตนะ
๑๒. ธรรมายตนะ.

ติกมติกापुञ्जा तुकमतिकापुञ्जा

บรรดาอายตนะ ๑๒ อายตนะไหนเป็นกุศล อายตนะไหนเป็นอกุศล
อายตนะไหนเป็นอัพยาภกุต ฯลฯ อายตนะไหนเป็นสรวณะ. อายตนะไหนเป็น
อรวณะ.

ติกมतिकาวिस्वना

[๑๐๒] आयतนะ ๑๐ (คือโอพาริกายตนะ ๑๐) เป็นอัยพากฤต
อายตนะ ๒ (คือ มนายตนะ ธรรมายตนะ) เป็นกุศลกัมี เป็นอกุศลกัมี เป็น
อัยพากฤตกัมี อายตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสุขเวทนาสัมปยุต แม้เป็น
ทุกขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต มนายตนะ เป็นสุขเวทนา
สัมปยุตกัมี เป็นทุกขเวทนาสัมปยุตกัมี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตกัมี
ธรรมายตนะเป็นสุขเวทนาสัมปยุตกัมี เป็นทุกขเวทนาสัมปยุตกัมี เป็นอทุกขม-
สุขเวทนาสัมปยุตกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสุขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นทุกข-
เวทนาสัมปยุต แม้เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตกัมี อายตนะ ๑๐ เป็นเนว-

วิปากนวิปากัมมธรรม อายุตนะ ๒ เป็นวิปากก็มี เป็นวิปากัมมธรรมก็มี
เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรมก็มี

อายุตนะ ๕ เป็นอนุปาตินุปาทานิยะ สัตถายตนะ เป็นอนุปาตินุ-
ปาทานิยะ อายุตนะ ๔ เป็นอนุปาตินุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาตินุปาทานิยะ
ก็มี เป็นอนุปาตินานุปาทานิยะก็มี อายุตนะ ๒ เป็นอนุปาตินุปาทานิยะก็มี
เป็นอนุปาตินุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาตินานุปาทานิยะก็มี อายุตนะ ๑๐
เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสะ อายุตนะ ๒ เป็นสังกิลิฐฐสังกิลิสะก็มี เป็นอสัง-
กิลิฐฐสังกิลิสะก็มี เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นอวิตกกา-
วิจาระ มนายตนะ เป็นสวิตกกสวิจาระก็มี เป็นอวิตกกสวิจารมัตตะก็มี เป็น
อวิตกกสวิจาระก็มี ธรรมายตนะ เป็นสวิตกกสวิจาระก็มี เป็นอวิตกกสวิจารมัตตะ
ก็มี เป็นอวิตกกสวิจาระก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสวิตกกสวิจาระ แม้เป็น
อวิตกกสวิจารมัตตะ แม้เป็นอวิตกกสวิจาระก็มี อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า แม้
เป็นปีติสหคตะ แม้เป็นสุขสหคตะ แม้เป็นอุpekขาสหคตะ อายุตนะ ๒ เป็น
ปีติสหคตะก็มี เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นอุpekขาสหคตะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้
เป็นปีติสหคตะ แม้เป็นสุขสหคตะ แม้เป็นอุpekขาสหคตะก็มี อายุตนะ ๑๐
เป็นเนวทัสสนนภวานาปหาดัพพะ อายุตนะ ๒ เป็นทัสสนนภวัตัพพะก็มี เป็น
ภวานาปหาดัพพะก็มี เป็นเนวทัสสนนภวานาปหาดัพพะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็น
เนวทัสสนนภวานาปหาดัพพะเหตุกะ อายุตนะ ๒ เป็นทัสสนนภวัตัพพะเหตุกะก็มี
เป็นภวานาปหาดัพพะเหตุกะก็มี เป็นเนวทัสสนนภวานาปหาดัพพะเหตุกะก็มี
อายุตนะ ๑๐ เป็นเนวัจคามินาปจยคามิ อายุตนะ ๒ เป็นอัจคามิก็มี เป็น
อปจยคามิก็มี เป็นเนวัจคามินาปจยคามิก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นเนวเสกขนา-

เสกขะ อายุตนะ ๒ เป็นเสกขะกัมมิ เป็นอเสกขะกัมมิ เป็นเนวเสกขนาเสกขะกัมมิ
อายุตนะ ๑๐ เป็นปริตตะ อายุตนะ ๒ เป็นปริตตะกัมมิ เป็นมหัคคตะกัมมิ เป็น
อัปปมาณะกัมมิ อายุตนะ ๑๐ เป็นอนารัมมณะ อายุตนะ ๒ เป็นปริตตารัมมณะ
กัมมิ เป็นมหัคคตารัมมณะกัมมิ เป็นอัปปมาณารัมมณะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้
เป็นปริตตารัมมณะ แม้เป็นมหัคคตารัมมณะ แม้เป็นอัปปมาณารัมมณะกัมมิ
อายุตนะ ๑๐ เป็นมัชฌิมะ อายุตนะ ๒ เป็นหีนะกัมมิ เป็นมัชฌิมะกัมมิ เป็น
ปณฺธิตะกัมมิ อายุตนะ ๑๐ เป็นอนียตะ อายุตนะ ๒ เป็นมิจฉัตตนิยตะกัมมิ เป็น
สัมมัตตนิยตะกัมมิ เป็นอนียตะกัมมิ อายุตนะ ๑๐ เป็นอนารัมมณะ อายุตนะ ๒
เป็นมัลลการัมมณะกัมมิ เป็นมัลลคเหตุกะกัมมิ เป็นมัลลคาธิปติกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นมัลลการัมมณะ แม้เป็นมัลลคาธิปติกัมมิ

อายุตนะ ๕ เป็นอุปปันนะกัมมิ เป็นอุปปาतिकัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
อุปปันนะ สัททหายตนะ เป็นอุปปันนะกัมมิ เป็นอุปปันนะกัมมิ กล่าวไม่ได้
ว่า เป็นอุปปาติ อายุตนะ ๕ เป็นอุปปันนะกัมมิ เป็นอุปปันนะกัมมิ เป็น
อุปปาतिकัมมิ ธรรมายตนะ เป็นอุปปันนะกัมมิ เป็นอุปปันนะกัมมิ เป็นอุปปาติ
กัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปปันนะ แม้เป็นอุปปันนะ แม้เป็นอุปปาतिकัมมิ
อายุตนะ ๑๑ เป็นอดีตกัมมิ เป็นอนาคตกัมมิ เป็นปัจจุบันกัมมิ ธรรมายตนะ เป็น
อดีตกัมมิ เป็นอนาคตกัมมิ เป็นปัจจุบันกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีต แม้
เป็นอนาคต แม้เป็นปัจจุบันกัมมิ อายุตนะ ๑๐ เป็นอนารัมมณะ อายุตนะ ๒
เป็นอดีตารัมมณะกัมมิ เป็นอนาคตารัมมณะกัมมิ เป็นปัจจุบันนารัมมณะกัมมิ
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ แม้เป็นอนาคตารัมมณะ แม้เป็นปัจจุ-
ป็นนารัมมณะกัมมิ อายุตนะ ๑๒ เป็นอชฉัตตะกัมมิ เป็นพหิทธาภิธานกัมมิ เป็น

อัมมัตตพหิทธาน์ก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นอนารัมมณะ อายุตนะ ๒ เป็นอัมมัตตารัมมณะก็มี เป็นพหิทธารัมมณะก็มี เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอัมมัตตารัมมณะ แม้เป็นพหิทธารัมมณะ แม้เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะก็มี รูปายตนะ เป็นสนิทัสสนสัพปฏิฆะ อายุตนะ ๘ เป็นอนิทัสสนสัพปฏิฆะ อายุตนะ ๒ เป็นอนิทัสสนอปปปฏิฆะ.

ทุกมาติกาวิลัษณา

๑. เหตุโกลจลวิลัษณา

[๑๐๓] อายุตนะ ๑๑ เป็นนเหตุ ธรรมายตนะ เป็นเหตุก็มี เป็นนเหตุก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นอเหตุกะ อายุตนะ ๒ เป็นสเหตุกะก็มี เป็นอเหตุกะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นเหตุวิปยุต อายุตนะ ๒ เป็นเหตุสัมปยุตก็มี เป็นเหตุวิปยุตก็มี อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุสเหตุกะ แม้เป็นสเหตุกนเหตุ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสเหตุกะ เป็นสเหตุกนเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสเหตุกนเหตุก็มี ธรรมายตนะ เป็นเหตุสเหตุกะก็มี เป็นสเหตุกนเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุสเหตุกะ แม้เป็นสเหตุกนเหตุก็มี อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แม้เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุเหตุสัมปยุต เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุก็มี ธรรมายตนะ เป็นเหตุเหตุสัมปยุตก็มี เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แม้เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นนเหตุอเหตุกะ มนายตนะ เป็นนเหตุสเหตุกะก็มี เป็นนเหตุอเหตุกะก็มี ธรรมายตนะ เป็น

นเหตุสเหตุกะก็มี เป็นนเหตุอเหตุกะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนเหตุสเหตุกะ
แม้เป็นนเหตุอเหตุกะก็มี.

๒. จูฬันตรทุกวิสัยนา

[๑๐๔] อายุตนะ ๑๑ เป็นสัพปัจจายะ ธรรมายตนะ เป็นสัพปัจจายะ
ก็มี เป็นอัพปัจจายะก็มี อายุตนะ ๑๑ เป็นสังขตะ ธรรมายตนะ เป็นสังขตะ
ก็มี เป็นอสังขตะก็มี อายุตนะ ๑๑ เป็นอนิทัสสนะ รูปายตนะ เป็นสนิทัสสนะ
อายุตนะ ๑๐ เป็นสัพปฏิฆะ อายุตนะ ๒ เป็นอัพปฏิฆะ อายุตนะ ๑๐ เป็นรูป
มนายตนะ เป็นอรูป ธรรมายตนะ เป็นรูปก็มี เป็นอรูปก็มี อายุตนะ ๑๐
เป็นโลกิยะ อายุตนะ ๒ เป็นโลกิยะก็มี เป็นโลกุตระก็มี อายุตนะ ๑๒
เป็นเคนจิวิญญูชยะ เป็นเคนจินวิญญูชยะ.

๓. อาสวโคจจกวิสัยนา

[๑๐๕] อายุตนะ ๑๑ เป็นโนอาสวะ ธรรมายตนะ เป็นอาสวะก็มี
เป็นโนอาสวะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นสาสวะ อายุตนะ ๒ เป็นสาสวะก็มี
เป็นอนาสวะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นอาสววิปยุต อายุตนะ ๒ เป็นอาสว-
สัมปยุตก็มี เป็นอาสววิปยุตก็มี อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ
เป็นสาสวโนอาสวะ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ เป็น
สาสวโนอาสวะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสาสวโนอาสวะก็มี ธรรมายตนะ เป็น
อาสวสาสวะก็มี เป็นสาสวโนอาสวะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวสาสวะ
แม้เป็นสาสวโนอาสวะก็มี อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสว
สัมปยุต แม้เป็นอาสวสัมปยุตโนอาสวะ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็น

อาสวอาสวสัมปยุต เป็นอาสวสัมปยุต โนอาสวะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสัมปยุตโนอาสวะก็มี ธรรมายตนะ เป็นอาสวอาสวสัมปยุตก็มี เป็นอาสวสัมปยุตโนอาสวะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต แม้เป็นอาสวสัมปยุตโนอาสวะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นอาสววิปยุตตาสาวะ อายุตนะ ๒ เป็นอาสววิปยุตตาสาวะก็มี เป็นอาสววิปยุตตอานาสวะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสววิปยุตตาสาวะ แม้เป็นอาสววิปยุตตอานาสวะก็มี.

๔. สัตถุโณชนโคจจกวิถัชนา

[๑๐๖] อายุตนะ ๑๑ เป็นโนสัตถุโณชนะ ธรรมายตนะ เป็นสัตถุโณชนะก็มี เป็นโนสัตถุโณชนะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นสัตถุโณชนิยะ อายุตนะ ๒ เป็นสัตถุโณชนิยะก็มี เป็นอสัตถุโณชนิยะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นสัตถุโณชนวิปยุต อายุตนะ ๒ เป็นสัตถุโณชนสัมปยุตก็มี เป็นสัตถุโณชนวิปยุตก็มี อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณชนิยะ เป็นสัตถุโณชนิโยโนสัตถุโณชนะ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณชนิยะ เป็นสัตถุโณชนิโยโนสัตถุโณชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัตถุโณชนิโยโนสัตถุโณชนะก็มี ธรรมายตนะ เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณชนิยะก็มี เป็นสัตถุโณชนิโยโนสัตถุโณชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณชนิยะ แม้เป็นสัตถุโณชนิโยโนสัตถุโณชนะก็มี อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณชนสัมปยุต แม้เป็นสัตถุโณชนสัมปยุตตโนสัตถุโณชนะ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณชนสัมปยุต เป็นสัตถุโณชนสัมปยุตตโนสัตถุโณชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัตถุโณชนสัมปยุตตโนสัตถุโณชนะก็มี ธรรมายตนะ เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณชนสัมปยุตก็มี เป็นสัตถุโณชนสัมปยุตตโนสัตถุโณชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณชน

สัมปยุต แม้เป็นสัณฺโณชนสัมปยุตตโนสัณฺโณชนระกัมี อายุตนะ ๑๐ เป็น
สัณฺโณชนวิปยุตตสัณฺโณชนนิยะ อายุตนะ ๒ เป็นสัณฺโณชนวิปยุตตสัณฺโณ
ชนนิยะกัมี เป็นสัณฺโณชนวิปยุตตอัสสัณฺโณชนนิยะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
สัณฺโณชนวิปยุตตสัณฺโณชนนิยะ แม้เป็นสัณฺโณชนวิปยุตตอัสสัณฺโณชนนิยะกัมี.

๕. คันถโตจจกวิสัชนา

[๑๐๗] อายุตนะ ๑๑ เป็นโนคันถะ ธรรมายตนะ เป็นคันถะกัมี
เป็นโนคันถะกัมี อายุตนะ ๑๐ เป็นคันถนิยะ อายุตนะ ๒ เป็นคันถนิยะกัมี
เป็นอคันถนิยะกัมี อายุตนะ ๑๐ เป็นคันถวิปยุต อายุตนะ ๒ เป็นคันถ-
สัมปยุตกัมี เป็นคันถวิปยุตกัมี อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถคันถนิยะ
เป็นคันถนิยโนคันถะ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถคันถนิยะ เป็น
คันถนิยโนคันถะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถนิยโนคันถะกัมี ธรรมายตนะ
เป็นคันถคันถนิยะกัมี เป็นคันถนิยโนคันถะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
คันถคันถนิยะ แม้เป็นคันถนิยโนคันถะกัมี อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า แม้
เป็นคันถคันถสัมปยุต แม้เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นคันถคันถสัมปยุต เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
คันถสัมปยุตตโนคันถะกัมี ธรรมายตนะ เป็นคันถคันถสัมปยุตกัมี เป็นคันถ
สัมปยุตตโนคันถะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นคันถคันถสัมปยุต แม้เป็นคันถ
สัมปยุตตโนคันถะกัมี อายุตนะ เป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะ อายุตนะ ๒
เป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะกัมี เป็นคันถวิปยุตตอคันถนิยะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะ แม้เป็นคันถวิปยุตตอคันถนิยะกัมี.

๖.๓.๘ โขมโคจจกกาทีวิสัยชา

[๑๐๘] आयत्तने ११ เป็นโนโอมะ ฯลฯ आयत्तने ११ เป็นโนโยคะ
ฯลฯ आयत्तने १० เป็นโนนินวระ ธรรมายत्तने เป็นนินวระกัมมิ เป็น
โนนินวระกัมมิ आयत्तने १० เป็นนินวระนิยะ आयत्तने २ เป็นนินวระนิยะกัมมิ
เป็นอนินวระนิยะกัมมิ आयत्तने १० เป็นนินวระวิปยุต आयत्तने २ เป็นนินวระ
สัมपยุตกัมมิ เป็นนินวระวิपยุตกัมมิ आयत्तने १० กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนินวระ-
นินวระนิยะ เป็นนินวระนิยโนนินวระ มนายत्तने กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนินวระนินวระนิยะ
เป็นนินวระนิยโนนินวระกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนินวระนิยโนนินวระกัมมิ
ธรรมายत्तने เป็นนินวระนินวระนิยะกัมมิ เป็นนินวระนิยโहनินวระกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นนินวระนินวระนิยะ แม้เป็นนินวระนิยโนนินวระกัมมิ आयत्तने १० กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นนินวระนินวระสัมपยุต แม้เป็นนินวระสัมपยุตตโนนินวระ
มนายत्तने กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนินวระนินวระสัมपยุต เป็นนินวระสัมपยุตต-
โนนินวระกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนินวระสัมपยุตตโนนินวระกัมมิ ธรรมายत्तने
เป็นนินวระนินวระสัมपยุตกัมมิ เป็นนินวระสัมपยุตตโนนินวระกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นนินวระนินวระสัมपยุต แม้เป็นนินวระสัมपยุตตโนนินวระกัมมิ आयत्तने १०
เป็นนินวระวิपยุตตनินวระนิยะ आयत्तने २ เป็นนินวระวิपยุตตनินวระนิยะกัมมิ
เป็นนินวระวิपยุตตอนินวระนิยะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนินวระวิपยุตต
นินวระนิยะ แม้เป็นนินวระวิपยุตตอนินวระนิยะกัมมิ.

๘. ปรามาสโคจจกวิสัยชา

[๑๐๙] आयत्तने ११ เป็นโนปรามาสะ ธรรมายत्तने เป็นปรามาสะ
กัมมิ เป็นโนปรามาสะกัมมิ आयत्तने १० เป็นปรามักฺขุระ आयत्तने ๒ เป็น

ปรามัญฐะกัมี เป็นอปรามัญฐะกัมี อายุตนะ ๑๐ เป็นปรามาสวิปยุต มนายตนะ เป็นปรามาสสัมปยุตกัมี เป็นปรามาสวิปยุตกัมี ธรรมายตนะ เป็นปรามาสสัมปยุตกัมี เป็นปรามาสวิปยุตกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปรามาสสัมปยุต แม้เป็นปรามาสวิปยุตกัมี อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปรามาสปรามัญฐะ เป็นปรามัญฐโนปรามาสะ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปรามาสปรามัญฐะ เป็นปรามัญฐโนปรามาสะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปรามัญฐโนปรามาสะกัมี ธรรมายตนะ เป็นปรามาสปรามัญฐะกัมี เป็นปรามัญฐโนปรามาสะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปรามาสปรามัญฐะ แม้เป็นปรามัญฐโนปรามาสะกัมี อายุตนะ ๑๐ เป็นปรามาสวิปยุตตปรามัญฐะ อายุตนะ ๒ เป็นปรามาสวิปยุตตปรามัญฐะกัมี เป็นปรามาสวิปยุตตปรามัญฐะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปรามาส-วิปยุตตปรามัญฐะ แม้เป็นปรามาสวิปยุตตอปรามัญฐะกัมี.

๑๐. มหันตรทุกวิสัยชา

[๑๑๐] อายุตนะ ๑๐ เป็นอนารัมมณะ มนายตนะ เป็นสารัมมณะ ธรรมายตนะ เป็นสารัมมณะกัมี เป็นอนารัมมณะกัมี มนายตนะ เป็นจิตตะ อายุตนะ ๑๑ เป็นโนจิตตะ อายุตนะ ๑๑ เป็นอเจตสิกะ ธรรมายตนะ เป็นเจตสิกะกัมี เป็นอเจตสิกะกัมี อายุตนะ ๑๐ เป็นจิตตวิปยุต ธรรมายตนะ เป็นจิตตสัมปยุตกัมี เป็นจิตตวิปยุตกัมี มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นจิตตสัมปยุต แม้เป็นจิตตวิปยุต อายุตนะ ๑๐ เป็นจิตตวิสังกัฐฐะ ธรรมายตนะ เป็นจิตตสังกัฐฐะกัมี เป็นจิตตวิสังกัฐฐะกัมี มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นจิตตสังกัฐฐะ แม้เป็นจิตตวิสังกัฐฐะ อายุตนะ ๖ เป็นโนจิตตสมุฏฐานะ อายุตนะ ๖ เป็นจิตตสุกัฐฐะกัมี เป็นโนจิตตสมุฏฐานะกัมี อายุตนะ ๑๑

เป็นโนจิตตสทภู ธรรมายตนะ. เป็นจิตตสทภูก็มี เป็นโนจิตตสทภูก็มี
อายตนะ ๑๑ เป็นโนจิตตานุปริวัตติ ธรรมายตนะ เป็นจิตตานุปริวัตติก็มี เป็น
โนจิตตานุปริวัตติก็มี อายตนะ ๑๑ เป็นโนจิตตสังสัณฐสมุฏฐานะ ธรรมายตนะ
เป็นจิตตสังสัณฐสมุฏฐานะก็มี เป็นโนจิตตสังสัณฐสมุฏฐานะก็มี อายตนะ ๑๑
เป็นโนจิตตสังสัณฐสมุฏฐานสทภู ธรรมายตนะ เป็นจิตตสังสัณฐสมุฏฐานสทภูก็มี
เป็นโนจิตตสังสัณฐสมุฏฐานสทภูก็มี อายตนะ ๑๑ เป็นโนจิตตสังสัณฐสมุฏฐา-
นानุปริวัตติ ธรรมายตนะ เป็นโนจิตตสังสัณฐสมุฏฐานานุปริวัตติก็มี เป็นโน-
จิตตสังสัณฐสมุฏฐานุปริวัตติก็มี อายตนะ ๖ เป็นอัมมัตติกะ อายตนะ ๖ เป็น
พาหิระ อายตนะ ๘ เป็นอุปาทา อายตนะ ๒ เป็นนอุปาทา ธรรมายตนะ
เป็นอุปาทาก็มี เป็นนอุปาทาก็มี อายตนะ ๕ เป็นอุปาทินนะ สัททายตนะ
เป็นอุปาทินนะ อายตนะ ๖ เป็นอุปาทินนะก็มี เป็นอุปาทินนาก็มี.

๑๑. อุปาทานโคจรวิสัย

[๑๑๑] อายตนะ ๑๑ เป็นนอุปาทานะ ธรรมายตนะ เป็นอุปาทานะ
ก็มี เป็นนอุปาทานะก็มี อายตนะ ๑๐ เป็นอุปาทานิชะ อายตนะ ๒ เป็น
อุปาทานิชะก็มี เป็นนอุปาทานิชะก็มี อายตนะ ๑๐ เป็นอุปาทานวิปยุต
อายตนะ ๒ เป็นอุปาทานสัมปยุตก็มี เป็นอุปาทานวิปยุตก็มี อายตนะ ๑๐
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทานอุปาทานิชะ เป็นอุปาทานิชโนอุปาทานะ มนายตนะ
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทานอุปาทานิชะ เป็นอุปาทานิชโนอุปาทานะก็มี กล่าว
ไม่ได้ว่า เป็นอุปาทานิชโนอุปาทานะก็มี ธรรมายตนะ เป็นอุปาทานอุปาทานิชะ
ก็มี เป็นอุปาทานิชโนอุปาทานะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานอุปาทานิชะ
แม้เป็นอุปาทานิชโนอุปาทานะก็มี อายตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น

อุปาทานอุปาทานสัมปยุต แม้เป็นอุปาทานสัมปยุตตโนอุปาทานะ มนายตนะ
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทานอุปาทานสัมปยุต เป็นอุปาทานสัมปยุตตโนอุปาทานะ
ก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทานสัมปยุตตโนอุปาทานะก็มี ธรรมายตนะ เป็น
อุปาทานอุปาทานสัมปยุตก็มี เป็นอุปาทานสัมปยุตตโนอุปาทานะก็มี กล่าวไม่ได้
ว่า แม้เป็นอุปาทานอุปาทานสัมปยุต แม้เป็นอุปาทานสัมปยุตตโนอุปาทานะก็มี
อายุตนะ ๑๐ เป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะ อายุตนะ ๒ เป็นอุปาทานวิป-
ยุตตอุปาทานิยะก็มี เป็นอุปาทานวิปยุตตอนุปาทานิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะ แม้เป็นอุปาทานวิปยุตตอนุปาทานิยะก็มี.

๑๒. กิเลสโคจนกวิสัยชา

[๑๑๒] อายุตนะ ๑๑ เป็น โนกิเลสะ ธรรมายตนะ เป็นกิเลสะก็มี เป็น
โนกิเลสะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นสังกิเลสิกะ อายุตนะ ๒ เป็นสังกิเลสิกะก็มี เป็น
อสังกิเลสิกะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นอสังกิลิฏฐะ อายุตนะ ๒ เป็นสังกิลิฏฐะก็มี
เป็นอสังกิลิฏฐะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นกิเลสวิปยุต อายุตนะ ๒ เป็นกิเลสสัม-
ยุตก็มี เป็นกิเลสวิปยุตก็มี อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ
เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ เป็น
สังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี ธรรมายตนะ
เป็นกิเลสสังกิเลสิกะก็มี เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
กิเลสสังกิเลสิกะ แม้เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นกิเลสสังกิลิฏฐะ แม้เป็นสังกิลิฏฐโนกิเลสะ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นกิเลสสังกิลิฏฐะ เป็นสังกิลิฏฐโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสังกิลิฏฐ-
โนกิเลสะก็มี ธรรมายตนะ เป็นกิเลสสังกิลิฏฐะก็มี เป็นสังกิลิฏฐโนกิเลสะก็มี

กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสสังกิลิฐฐะ แม้เป็นสังกิลิฐฐโนกิเลสะก็มี อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสกิเลสสัมปยุต แม้เป็นกิเลสสัมปยุตตโนกิเลสะ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสกิเลสสัมปยุต เป็นกิเลสสัมปยุตตโนกิเลส ก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสัมปยุตตโนกิเลสะก็มี ธรรมายตนะ เป็นกิเลส กิเลสสัมปยุตก็มี เป็นกิเลสสัมปยุตตโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลส กิเลสสัมปยุต แม้เป็นกิเลสสัมปยุตตโนกิเลสะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นกิเลส- วิปยุตตสังกิลิฐะ อายุตนะ ๒ เป็นกิเลสวิปยุตตสังกิลิฐะก็มี เป็น กิเลสวิปยุตตอสังกิลิฐะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสวิปยุตตสังกิลิฐะ แม้เป็นกิเลสวิปยุตตอสังกิลิฐะก็มี.

๑๓. ปิฎฐิทุกวิสัยชา

[๑๑๑] อายุตนะ ๑๐ เป็นนัทสสนปหาดัพพะ อายุตนะ ๒ เป็น นัทสสนปหาดัพพะก็มี เป็นนัทสสนปหาดัพพะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นนภวานา- ปหาดัพพะ อายุตนะ ๒ เป็นภวานาปหาดัพพะก็มี เป็นนภวานาปหาดัพพะ- ก็มี อายุตนะ ๒ เป็นนัทสสนปหาดัพพะเหตุกะ อายุตนะ ๒ เป็นนัทสสนปหา- ตัพพะเหตุกะก็มี เป็นนัทสสนปหาดัพพะเหตุกะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นนภวานา- ปหาดัพพะเหตุกะ อายุตนะ ๒ เป็นภวานาปหาดัพพะเหตุกะก็มี เป็นนภวานา- ปหาดัพพะเหตุกะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นอวิตักกะ อายุตนะ ๒ เป็นสวิตักกะ- ก็มี เป็นอวิตักกะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นอวิจารณ์ อายุตนะ ๒ เป็นสวิจารณ์- ก็มี เป็นอวิจารณ์ อายุตนะ ๑๐ เป็นอัปปิติกะ อายุตนะ ๒ เป็นสัปปิติกะ- ก็มี เป็นอัปปิติกะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นนปีติสหคตะ อายุตนะ ๒ เป็น- ปีติสหคตะก็มี เป็นนปีติสหคตะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นนสุขสหคตะ อายุตนะ ๒

เป็นสุขสหคตะกัมี เป็นนสุขสหคตะกัมี อายุตนะ ๑๐ เป็นนอุเปกขาสหคตะ
อายุตนะ ๒ เป็นนอุเปกขาสหคตะกัมี เป็นนอุเปกขาสหคตะกัมี อายุตนะ ๑๐
เป็นนคามาวจระ อายุตนะ ๒ เป็นนคามาวจระกัมี เป็นนคามาวจระกัมี อายุตนะ
๑๐ เป็นนรูปาวจระ อายุตนะ ๒ เป็นนรูปาวจระกัมี เป็นนรูปาวจระกัมี
อายุตนะ ๑๐ เป็นนอรูปาวจระ อายุตนะ ๒ เป็นนอรูปาวจระกัมี เป็นนอรูปา-
วจระกัมี อายุตนะ ๑๐ เป็นนปริปันนะ อายุตนะ ๒ เป็นนปริยาปันนะกัมี
เป็นนอปริยาปันนะกัมี อายุตนะ ๑๐ เป็นนอนิยานิกะ อายุตนะ ๒ เป็นนนิยา-
นิกะกัมี เป็นนอนิยานิกะกัมี อายุตนะ ๑๐ เป็นนอนิยตะ อายุตนะ ๒ เป็น
นนิยตะกัมี เป็นนอนิยตะกัมี อายุตนะ ๑๐ เป็นนสอุตตระ อายุตนะ ๒ เป็น
นสอุตตระกัมี เป็นนอนุตตระกัมี อายุตนะ ๑๐ เป็นนอรณะ อายุตนะ ๒ เป็น
นสรณะกัมี เป็นนอรณะกัมี ฉะนีแล.

ปัญหาปุจฉะ จบ

อายุตนะวิภังค์ จบบริบูรณ์

วรรณนาปัญหาทางปุจฉะ

ในปัญหาปุจฉะ แม้นในอายุตนะวิภังค์นี้ อายุตนะใดที่ได้ อายุตนะใด
ที่ไม่ได้ พระองค์ตรัสถามอายุตนะนั้นทั้งหมดแล้วทรงวิสัชนาด้วยสามารถแห่ง
อายุตนะที่ได้เท่านั้น มิใช่แต่ในที่นี้อย่างเดียว ในปัญหาปุจฉะแม้ทั้งหมด
ก็นัยนี้แหละ.

ก็ในอายตนะทั้งหมดในที่นี้ พึงทราบความที่อายตนะ ๑๐ เป็นอภัย-
กตะโดยความเป็นรูป พึงทราบความที่อายตนะ ๒ เป็นกุศลเป็นต้น เหมือนชั้น
๔ ในชั้นวิภังค์ เพราะชั้น ๔ เป็นธรรมมีปัจจัยด้วยเป็นสังขตะด้วยทั้งหมด
ทีเดียว แต่ธรรมายตนะมาแล้วว่า พึงเป็น อปัจจัยก็มี พึงเป็น อสังขตะ
ก็มี ดังนี้.

อนึ่ง ในอาร์มมณตีกะ ธรรมายตนะเป็นอนารมมณะ คือ เป็นสุขุม
รูป ย่อมเข้ากันกับส่วนแห่งอาร์มมณตีกะที่เป็น นวัตตัตัพพารมมณะ (อาร์มมณตีกะที่ไม่
พึงกล่าว) ก็ความแปลกกันในอายตนะวิภังค์นี้ ดังนี้ คือ ธรรมายตนะนั้นแล
เป็นธรรมไม่มีอาร์มมณตีกะ และธรรมารมมณตีกะที่เป็นนวัตตัตัพพารมมณะ (คือเป็น
อาร์มมณตีกะที่ไม่ได้) โดยไม่เป็นปริตตารมมณตีกะเป็นต้น. คำที่เหลือเป็นเช่นเดียว
กันทีเดียว.

อายตนะ ๒ แม้ในที่นี้ก็เหมือนชั้น ๔ คือคำทั้งหมดว่า เมื่อบุคคลผู้
มีจิตยินดี ผู้มีจิตประทุษร้าย ผู้มีจิตลุ่มหลง ผู้สำรวจ ผู้พิจารณา ผู้เล็งเห็น
มีอยู่ ปริตตารมมณะก็ปรารภกามาจรธรรม ๕๕ เป็นไป ดังนี้ เป็นเช่นดังคำ
ที่กล่าวไว้ในชั้นทั้งหลาย ฉะนี้แล.

อายตนะวิภังคินิเทศ ที่ ๒ จบ

๓. ธาตุวิภังค์

สูตรต้นตภาชนีย

ธาตุ ๖ นัยที่ ๑

[๑๑๔] ธาตุ ๖ คือ

๑. ปรฐ्वิธาตุ
๒. อาโปธาตุ
๓. เตโชธาตุ
๔. วาโยธาตุ
๕. อากาสธาตุ
๖. วิญญานธาตุ

[๑๑๕] ในธาตุ ๖ นั้น ปรฐ्वิธาตุ เป็นไฉน ?

ปรฐ्वิธาตุมี ๒ อย่าง คือ ปรฐ्वิธาตุภายใน ปรฐ्वิธาตุภายนอก.

ในปรฐ्वิธาตุ ๒ อย่างนั้น ปรฐ्वิธาตุภายใน เป็นไฉน ?

ธรรมชาติที่แข็ง ธรรมชาติที่กระด้าง ความแข็ง ภาวะที่แข็ง เป็น
ภายในเฉพาะคน เป็นอุปาทินนรูปข้างใน ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง
เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด
ไส้ใหญ่ ไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า หรือ ธรรมชาติที่แข็ง ธรรมชาติ
ที่กระด้าง ความแข็ง ภาวะที่แข็ง เป็นภายในเฉพาะตน เป็นอุปาทินนรูป
ข้างใน แม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่า ปรฐ्वิธาตุภายใน.

ปรฐ्वิธาตุภายนอก เป็นไฉน ?

ธรรมชาติที่แข็ง ธรรมชาติที่กระด้าง ความแข็ง ภาวะที่แข็ง เป็น
ภายนอก เป็นอนุปาทินนรูปข้างนอก ได้แก่ เหล็ก โลหะ ดิบุกขาว ดิบุกดำ
เงิน แก้วมุกดา แก้วมณี แก้วไพฑูรย์ สังกะสี ศิลา แก้วประพาฬ เงินตรา
ทอง แก้วมณีแดง แก้วมณีลาย หล้า ท่อนไม้ กรวด กระเบื้อง แผ่นดิน
แผ่นหิน ภูเขา หรือ ธรรมชาติที่แข็ง ธรรมชาติที่กระด้าง ความแข็ง
ภาวะที่แข็ง เป็นภายนอก เป็นอนุปาทินนรูปข้างนอก แม้อื่นใดมีอยู่ นี้
เรียกว่า ปฐวีธาตุภายนอก.

ปฐวีธาตุภายใน ปฐวีธาตุภายนอก ประมวลทั้ง ๒ อย่างนั้นเขาเป็น
หมวดเดียวกัน นี้เรียกว่า ปฐวีธาตุ.

[๑๑๖] อาโปธาตุ เป็นไฉน.

อาโปธาตุมี ๒ อย่าง คือ อาโปธาตุภายใน อาโปธาตุภายนอก.

ในอาโปธาตุ ๒ อย่างนั้น อาโปธาตุภายใน เป็นไฉน ?

ความเอิบอาบ ธรรมชาติที่เอิบอาบ ความเหนียว ธรรมชาติที่เหนียว
ธรรมชาติที่เกาะกุมรูป เป็นภายใน เฉพาะตน เป็นอนุปาทินนรูป ข้างใน
ได้แก่ ดิ เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน นํ้าลาย
นํ้ามูก ไขข้อ มูล หรือ ความเอิบอาบ ธรรมชาติที่เอิบอาบ ความเหนียว
ธรรมชาติที่เหนียว ธรรมชาติที่เกาะกุมรูป เป็นภายใน เฉพาะตน เป็นอนุปา-
ทินนรูปข้างใน แม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่า อาโปธาตุภายใน.

อาโปธาตุภายนอก เป็นไฉน ?

ความเอิบอาบ ธรรมชาติที่เอิบอาบ ความเหนียว ธรรมชาติที่เหนียว
ธรรมชาติที่เกาะในรูป เป็นภายนอก เป็นอนุปาทินนรูปข้างนอก ได้แก่ รส

รากไม้ ลำต้น รสเปลือกไม้ รสใบไม้ รสดอกไม้ รสผลไม้ นมสด นมส้ม เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย น้ำที่อยู่บนพื้นดิน หรือน้ำที่อยู่ในอากาศหรือ ความเอิบอาบ ธรรมชาติที่เอิบอาบ ความเหนียว ธรรมชาติที่เหนียว ธรรมชาติที่เกาะกุมรูป เป็นภายนอก เป็นอนุปาทินรูปข้างนอก แม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่า อาโปธาตุภายนอก.

อาโปธาตุภายใน อาโปธาตุภายนอก ประมวลทั้ง ๒ อย่างนั้น เข้าเป็นหมวดเดียวกัน นี้เรียกว่า อาโปธาตุ.

[๑๑๗] เตโชธาตุ เป็นไฉน ?

เตโชธาตุ มี ๒ อย่าง คือ เตโชธาตุภายใน เตโชธาตุภายนอก.

ในเตโชธาตุ ๒ อย่างนั้น เตโชธาตุ เป็นไฉน ?

ความร้อน ธรรมชาติที่ร้อน ความอุ่น ธรรมชาติที่อุ่น ความอบอุ่น ธรรมชาติที่อบอุ่น เป็นภายในเฉพาะตน เป็นอนุปาทินรูปข้างใน ได้แก่ เตโชธาตุที่ทำให้ร่างกายอบอุ่น เตโชธาตุที่ทำให้ร่างกายทรุดโทรม เตโชธาตุที่ทำให้ร่างกายเร่าร้อน เตโชธาตุที่ทำให้ของกินของดื่มของเคี้ยวของลิ้มถึงความย่อยไปด้วยดี หรือ ความร้อน ธรรมชาติที่ร้อน ความอุ่น ธรรมชาติที่อุ่น ความอุ่น ธรรมชาติที่อบอุ่น เป็นภายในเฉพาะตน เป็นอนุปาทินรูปข้างใน แม้อื่นใดมีอยู่ เรียกว่า เตโชธาตุภายใน.

เตโชธาตุภายนอก เป็นไฉน ?

ความร้อน ธรรมชาติที่ร้อน ความอุ่น ธรรมชาติที่อุ่น ความอบอุ่น ธรรมชาติ ที่อบอุ่น เป็นภายนอก เป็นอนุปาทินรูปข้างนอก ได้แก่ ไฟพื้น ไฟสะเก็ดไม้ ไฟหญ้า ไฟมูลโค ไฟเกลบ ไฟหยากเยื่อ ไฟอสณิบาด ความร้อนแห่งไฟ ความร้อนแห่งดวงอาทิตย์ ความร้อนแห่งกองฟืน ความร้อน

แห่งกองหญ้า ความร้อนแห่งกองข้าวเปลือก ความร้อนแห่งกองขี้เถ้า หรือ ความร้อนธรรมชาติที่ร้อน ความอุ่น ธรรมชาติที่อุ่น ความอบอุ่น ธรรมชาติที่อบอุ่น เป็นภายนอก เป็นอนุปาทินรูปข้างนอก แม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่า เตโชธาตุภายนอก.

เตโชธาตุภายใน เตโชธาตุภายนอก ประมวลทั้ง ๒ อย่างนั้น เข้า เป็นหมวดเดียวกัน นี้เรียกว่า เตโชธาตุ.

[๑๑๘] วาโยธาตุ เป็นไฉน ?

วาโยธาตุมี ๒ อย่างคือ วาโยธาตุภายใน วาโยธาตุภายนอก.

ในวาโยธาตุ ๒ อย่างนั้น วาโยธาตุภายใน เป็นไฉน.

ความพัดไปมา ธรรมชาติที่พัดไปมา ความเคร่งตึงแห่งรูป เป็นภายใน เฉพาะตน เป็นอนุปาทินรูปข้างใน ได้แก่ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในไส้ ลมพัดไปตามตัว ลมคัสตรา ลมมิดโกน ลมเพิกหัวใจ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก หรือ ความพัดไปมา ธรรมชาติที่พัดไปมา ความเคร่งตึงแห่งรูป เป็นภายใน เฉพาะตน เป็นอนุปาทินรูปข้างใน แม้อื่นใดมีอยู่นี้เรียกว่า วาโยธาตุภายใน.

วาโยธาตุภายนอก เป็นไฉน ?

ความพัดไปมา ธรรมชาติที่พัดไปมา ความเคร่งตึงแห่งรูปเป็น ภายนอก เป็นอนุปาทินรูปข้างนอก ได้แก่ ลมตะวันออก ลมตะวันตก ลมเหนือ ลมใต้ ลมมีฝุ่นละออง ลมไม่มีฝุ่นละออง ลมหนาว ลมร้อน ลมอ่อน ลมแรง ลมดำ ลมบน ลมกระพือปีก ลมครุฑ ลมใบตาล ลม ใบพัด หรือ ความพัดไปมา ธรรมชาติที่พัดไปมา ความเคร่งตึงแห่งรูป เป็นภายนอก เป็นอนุปาทินรูปข้างนอก แม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่า วาโยธาตุ ภายนอก.

วาโยธาตุภายใน วาโยธาตุภายนอก ประมวลทั้ง ๒ อย่างนั้น เข้าเป็น
หมวดเดียวกัน นี้เรียกว่า วาโยธาตุ.

[๑๑๕] อากาศธาตุ เป็นไฉน ?

อากาศธาตุมี ๒ อย่าง คือ อากาศธาตุภายใน อากาศธาตุภายนอก.

ในอากาศธาตุ ๒ อย่างนั้น อากาศธาตุภายใน เป็นไฉน ?

อากาศ ธรรมชาติอันนับว่าอากาศ ความว่างเปล่า ธรรมชาติอันนับ
ว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติอันนับว่าช่องว่าง ที่อันเนื้อและเลือดไม่
ถูกต้องเบาภายใน เฉพาะตน เป็นอุปาทินนรูปข้างใน ได้แก่ ช่องหู ช่อง
จมูก ช่องปาก ช่องสำหรับกลิ่นของกินของดื่มของเคี้ยวของลิ้ม ช่องที่พักอยู่
แห่งของกินของดื่มของเคี้ยวของลิ้ม และช่องสำหรับของกินของดื่มของเคี้ยว
ของลิ้มไหลออกเบื้องต่ำ หรือ อากาศ ธรรมชาติอันนับว่าอากาศ ความ
ว่างเปล่า ธรรมชาติอันนับว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติอันนับว่าช่อง
ว่าง ที่อันเนื้อและเลือดไม่ถูกต้อง เป็นภายในเฉพาะตน เป็นอุปาทินนรูป
ข้างใน แม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่า อากาศธาตุภายใน.

อากาศธาตุภายนอก เป็นไฉน ?

อากาศ ธรรมชาติอันนับว่าอากาศ ความว่างเปล่า ธรรมชาติอัน
นับว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติอันนับว่าช่องว่าง ที่อันมหาภูตรูป ๔
ไม่ถูกต้อง เป็นภายนอก เป็นอุปาทินนรูปข้างนอก ๓ เรียกว่า อากาศธาตุ
ภายนอก.

อากาศธาตุภายใน อากาศธาตุภายนอก ประมวลทั้ง ๒ อย่างนั้น เข้า
เป็นหมวดเดียวกัน นี้เรียกว่า อากาศธาตุ.

[๑๒๐] วิญญาณธาตุ เป็นไฉน ?

จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณ-
ธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนวิญญาณธาตุ นี้เรียกว่า วิญญาณธาตุ.

สภาวะธรรมเหล่านี้เรียกว่า ธาตุ ๖.

ธาตุ ๖ นัยที่ ๒

[๑๒๑] ธาตุ ๖ อีกนัยหนึ่ง คือ

๑. สุขธาตุ
๒. ทุกขธาตุ
๓. โสมนัสสธาตุ
๔. โทมนัสสธาตุ
๕. อุปกขาธาตุ
๖. อวิขาธาตุ.

ในธาตุ ๖ นั้น สุขธาตุ เป็นไฉน ?

ความสบายกาย ความสุขกาย ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข เกิด
แต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขเกิดแต่กายสัมผัส นี้เรียกว่า
สุขธาตุ.

ทุกขธาตุ เป็นไฉน ?

ความไม่สบายกาย ความทุกข์กาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็น
ทุกข์เกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์เกิดแต่กายสัมผัส
นี้เรียกว่า ทุกขธาตุ.

โสมนัสสชาติ เป็นไฉน ?

ความสบายใจ ความสุขใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขเกิดแต่เจโตสัมผัส นี้เรียกว่า โสมนัสสชาติ.

โทมนัสสชาติ เป็นไฉน ?

ความไม่สบายใจ ความทุกข์ใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์เกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์เกิดแต่เจโตสัมผัส นี้เรียกว่า โทมนัสสชาติ.

อุปกขาชาติ เป็นไฉน ?

ความสบายใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายใจก็ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์ไม่ทุกข์ไม่สุขเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ไม่ทุกข์ไม่สุขเกิดแต่เจโตสัมผัส นี้เรียกว่า อุปกขาชาติ.

อวิชชาชาติ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูล คือโมหะ นี้เรียกว่า อวิชชาชาติ.

สภาวะธรรมเหล่านี้เรียกว่า ชาติ ๖.

ชาติ ๖ นัยที่ ๓

[๑๒๒] ชาติ ๖ อีกนัยหนึ่ง คือ

๑. กามชาติ

๒. พยาบาทชาติ

* ความที่ ฯลฯ พึงดูในธรรมสังคณีปกรณ์ ข้อ(๓๐๐).

๓. วิหิงสาธาตุ

๔. เนกขัมมธาตุ

๕. อัพยาปาทธาตุ

๖. อวิหิงสาธาธาตุ.

ในธาตุ ๖ นั้น กามธาตุ เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ความคำริ อันประกอบด้วยกาม
ความที่จิตแนบอยู่ในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิต
ขึ้นสู่อารมณ์ มีจลาสังกัปปะ นี้เรียกว่า กามธาตุ ชั้นต่ำมีวิจิตรกเป็นที่สุด
ชั้นสูงมีเทพชั้นปรนิมิตตวัตติเป็นที่สุด ชั้น ธาตุ อายตนะ รูป เวทนา
สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่ท่องเที่ยวอยู่ในระหว่างนี้ นับเนื่องอยู่ในระหว่างนี้
นี้เรียกว่า กามธาตุ.

พยาปาทธาตุ เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง อันประกอบด้วยพยาบาท ฯลฯ
มีจลาสังกัปปะ นี้เรียกว่า พยาปาทธาตุ อีกนัยหนึ่ง ความที่จิตอาฆาต ใน
อาฆาตวัตต ๑๐ ความอาฆาตมีกำลัง ความกระทบ ความแค้น ความโกรธ
ความกำเริบ ความกำเริบหนัก ความคิดประทุษร้าย ความคิดประทุษร้ายยิ่ง
ความคิดประทุษร้ายหนัก ความที่จิตพยาบาท ความมีใจประทุษร้ายยิ่ง ความ
โกรธ กิริยาที่โกรธ สภาพที่โกรธ ความคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย
สภาพที่คิดประทุษร้าย ความพยาบาท กิริยาที่พยาบาท สภาพที่พยาบาท
ความพิโรธ ความแค้น ความคูร้าย อาการที่พูดไม่ยั้ง ความที่จิตไม่แช่มชื่น
นี้เรียกว่า พยาปาทธาตุ.

วิหิงสาธาตุ เป็นไฉน ?

ความตริภิก ความตริภิกอย่างแรง อันประกอบด้วยวิหิงสา ฯลฯ
มิจฉาสังกัปปะ นี้เรียกว่า วิหิงสาธาตุ บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเบียดเบียน
สัตว์ทั้งหลายด้วยวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ ฝ่ามือ ก้อนดิน ท่อนไม้ ศัสตรา
หรือเชือก ความข่มเหง ความข่มเหงอย่างแรง ความเบียดเบียน ความ
เบียดเบียนอย่างแรง ความซึ่งเคียด ความเคียดแค้น ความเข้าไปเบียดเบียน
ผู้อื่น เห็นปานนี้ นี้เรียกว่า วิหิงสาธาตุ.

เนกขัมมธาตุ เป็นไฉน ?

ความตริภิก ความตริภิกอย่างแรง อันประกอบด้วยเนกขัมมะ ฯลฯ
สัมมาสังกัปปะ นี้เรียกว่า เนกขัมมธาตุ กุศลธรรมแม้ทั้งหมด ก็เรียกว่า
เนกขัมมธาตุ.

อัพยาบาทธาตุ เป็นไฉน ?

ความตริภิก ความตริภิกอย่างแรง อันประกอบด้วยความไม่พยายาบาท ฯลฯ
สัมมาสังกัปปะ นี้เรียกว่า อัพยาบาทธาตุ ความมีไมตรี กิริยาที่มีไมตรี
สภาพที่มีไมตรี ในสัตว์ทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตติ นี้เรียกว่า อัพยาบาทธาตุ.

อวิหิงสาธาตุ เป็นไฉน ?

ความตริภิก ความตริภิกอย่างแรง อันประกอบด้วยอวิหิงสา ความดำริ
ความที่จิตแนบอยู่ในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้น
สู่อารมณ์ สัมมาสังกัปปะ นี้เรียกว่า อวิหิงสาธาตุ ความกรุณา กิริยาที่กรุณา
ภาพที่กรุณา ในสัตว์ทั้งหลาย กรุณาเจโตวิมุตติ นี้เรียกว่า อวิหิงสาธาตุ.

สภาวะธรรมเหล่านั้น ก็เรียกว่า ธาตุ ๖.

[๑๒๓] นั๊กกะ หมวดแห่งธาตุ ๖ ทั้ง ๓ นัยนี้ ประมวลเข้าเป็น
หมวดเดียวกัน เป็นธาตุ ๑๘ ด้วยประการฉะนี้แล.

สุดตันตภาษณีย์ จบ

ธาตุวิภังคนิเทศ

วรรณาสุดตันตภาษณีย์

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงย่อธาตุทั้งหมดไว้ด้วยธาตุหมวด-
ละ ๖ แสดงสุดตันตภาษณีย์ ด้วยหมวดธาตุ ๖ รวม ๓ หมวด ในธาตุวิภังค์
ซึ่งเป็นลำดับต่อจากอายตนะวิภังค์นั้น จึงตรัส คำมีอาทิว่า ฉ ธาตุโย
(ธาตุ ๖) ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ฉ (๖) เป็นคำกำหนดจำนวน.

บทว่า ธาตุโย เป็นคำแสดงธรรมที่ทรงกำหนดไว้.

พึงทราบวินิจฉัยในบททั้งหลายมีคำว่า **ปถวีธาตุ** เป็นต้น ต่อไป.

ชื่อว่า **อรรธว่าธาตุ** มีความหมายว่า เป็นสภาวะ ชื่อว่า **อรรธ**
ว่าสภาวะ มีความหมายว่าเป็นของสูญ ชื่อว่า **อรรธว่าเป็นของสูญ** มี
ความหมายว่า มิใช่สัตว์ เพราะฉะนั้น โดยอรรถที่อธิบายมานี้ ธาตุ คือ
ปถวี (ดิน) นั้นแหละ ชื่อว่า **ปถวีธาตุ** (ธาตุดิน) ด้วยอรรธว่ามีสภาพ
สูญและไม่ใช่สัตว์ แม้ธาตุมีอาไปธาตุเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน. บัณฑิตทราบ
บทสมาสีนคำว่า **ปฐวีธาตุ** เหล่านี้ อย่างนี้แล้วพึงทราบอรรถ (ความหมาย)
ต่อไป.

คำว่า **ปถวีธาตุ** (ธาตุดิน) ได้แก่ ธาตุตั้งมั่น.

คำว่า **อาโปธาตุ** (ธาตุน้ำ) ได้แก่ ธาตุเกาะกุม.

คำว่า **เตโชธาตุ** (ธาตุไฟ) ได้แก่ ธาตุแผดเผา.

คำว่า **วಾಯุธาตุ** (ธาตุลม) ได้แก่ ธาตุเคลื่อนไหว.

คำว่า **อากาศธาตุ** (ธาตุคือช่องว่าง) ได้แก่ ธาตุที่สัมผัสไม่ได้.

คำว่า **วิญญานธาตุ** (ธาตุคือวิญญาน) ได้แก่ ธาตุรู้แจ้ง.

นิเทศปฐวีธาตุ

บทว่า **ปถวีธาตุทวย** (ปฐวีธาตุ ๒ อย่าง) ได้แก่ ปฐวีธาตุนี้มี ๒ อย่าง อธิบายว่า ชื่อว่า ปฐวีธาตุนี้มีได้มีอย่างเดียวกันเท่านั้น แต่มี ๒ อย่าง โดยแยกเป็นปฐวีธาตุภายใน และปฐวีธาตุภายนอก ด้วยเหตุนี้แหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **อตุลิต อหตุตติก** **อตุลิต พาทิรา** (ปฐวีธาตุภายในมีอยู่ ปฐวีธาตุภายนอกมีอยู่).

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **อหตุตติก** (ภายใน) ได้แก่ที่นับเนื่องในสันดานของสัตว์ คือ ที่อยู่ภายในซึ่งเกิดในตน. คำว่า **พาทิรา** (ภายนอก) ได้แก่ที่นับเนื่องในสันดาน (การสืบต่อ) ของสังขาร คือ ที่ไม่เกี่ยวข้องกับอินทรีย์. คำว่า **อหตุตติ** **ปจฺจตุตติ** (เป็นภายในเฉพาะตน) นี้แม้ทั้ง ๒ ก็เป็นชื่อของธาตุที่อยู่ภายในซึ่งเกิดในตนนั่นเอง.

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงปฐวีธาตุนั้นโดยอาการ (ลักษณะ) แห่งภาวะของตนจึงตรัสคำว่า **กกุขฬ** (แข็ง) เป็นต้น. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **กกุขฬ** (แข็ง) ได้แก่ ธรรมชาติที่แข็ง. คำว่า **ขริคต** (กระด้าง) ได้แก่

ธรรมชาติที่หายาบ. คำว่า **กฤษพีติ** (ความแข็ง) ได้แก่ ภาวะที่แข็ง.

คำว่า **กฤษพีภาโว** (ภาวะที่แข็ง) ได้แก่ สภาวะที่แข็ง.

คำว่า **อหฺมตฺตํ อุปาทินฺนํ** (อุปาทินนรูปที่เป็นภายใน) ได้แก่ อุปาทินนรูป กล่าวคือ รูปภายในเกิดในตน รูปที่ตั้งอยู่ในสรีระ ชื่อว่า อุปาทินนะ จริงอยู่ รูปที่ตั้งอยู่ในสรีระจะมีกรรมเป็นสมุฏฐานก็ตาม หรือไม่มีกรรมเป็นสมุฏฐานก็ตาม ทรงหมายเอารูปที่ตั้งอยู่ในสรีระอันเป็นอุปาทินนะ บ้าง เป็นอุปาทินนะบ้างนั้น. แต่เพื่อทรงแสดงว่า รูปที่ตั้งอยู่ในสรีระ เหล่านั้นแม้ทั้งหมด เป็นอุปาทินนรูป ด้วยอำนาจแห่งรูปที่มีใจครองซึ่งถูก ตัณหาและทิฏฐียึดถือไว้แล้วนั้นแหละ จึงตรัสคำว่า **อหฺมตฺตํ อุปาทินฺนํ** เป็นต้น.

นิเทศปฐวีธาตุภายใน

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์จะแสดงปฐวีธาตุนั้นนั้นแหละ ด้วยสามารถแห่งวัตถุ จึงตรัสคำว่า **เสยฺยถิทํ เกสา โลมา** ดังนี้ เป็นต้น.

ในพระบาลีนั้น คำว่า **เสยฺยถิทํ** เป็นนิบาต. คำว่า **เสยฺยถิทํ** นั้น มีอธิบายว่า ปฐวีธาตุที่เป็นภายในเป็นไฉน ? หรือว่ารูปที่อยู่ภายในเป็นของเฉพาะตน ชื่อว่า เป็นธรรมชาติแข็งนั้น เป็นไฉน ?

คำว่า **เกสา โลมา** เป็นต้น เป็นคำแสดงประเภทแห่งปฐวีธาตุที่เป็นภายในนั้นด้วยอำนาจที่เป็นวัตถุ มีคำอธิบายไว้ดังนี้ว่า ชื่อว่า **เกสา** (ผมทั้งหลาย) อยู่ภายในเป็นอุปาทินนรูป เป็นของตั้งอยู่ในสรีระ มีความแข็งเป็นลักษณะ เป็นโกฏฐาส (ส่วน) หนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้. ชื่อว่า **โลมา** (ขนทั้งหลาย) ฯลฯ ชื่อว่า **กริสสะ** (อาหารเก่า). **มัตถลุงคัง** (มันสมอง)

แม้มิได้ตรัสไว้ในชาตวิภังค์นี้ แต่ท่านก็ยกขึ้นสู่บาติในปฏิสัมภิทามรรค ชื่อว่า มัตถลุงคัง ที่นำมาแล้วเป็นของภายใน เป็นอุปาทินนรูป ตั้งอยู่ในสรีระ มีความแข็งเป็นลักษณะ เป็นโกฐฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้. แม้น้ำดี เป็นต้นในนิเทศแห่งอาโปธาตุ เป็นต้นข้างหน้า ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

ถามว่า ด้วยคำว่า เสยฺยถิทํ เกสา เป็นต้นนี้ ทรงแสดงอะไร.

ตอบว่า มนสิการธาตุ.

ถามว่า ก็กุกุบุตรผู้ปรารถนาจะทำกรรมในมนสิการธาตุนี้แล้วเริ่ม วิปัสสนาเพื่อบรรลุพระอรหัตอันเป็นประโยชน์สูงสุด จะพึงทำอย่างไร.

ตอบว่า พึงชำระปาริสุทธิศีล ๔ ให้บริสุทธิ์. เพราะว่าการเจริญ กรรมฐานย่อมสำเร็จแก่บุคคลผู้มีศีล วิธีทำการชำระจตุปาริสุทธิศีลนั้น พึง ทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคนั้นแหละ. ก็กุกุบุตรผู้มีศีลบริสุทธิ์ตั้งอยู่ ในศีลแล้วพึงตัดปติโพธ (ความกังวลใจ) เบื้องต้น ๑๐ อย่าง วิธีการตัด ปติโพธ ๑๐ อย่างแม้เหล่านั้น ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคนั้น แหละ อันกุกุบุตรผู้ตัดปติโพธแล้วพึงเรียนเอากรรมฐานมนสิการธาตุ แม้ อาจารย์ผู้ให้อันเตวาสิกเรียนกรรมฐานมนสิการธาตุ ก็พึงบอกอุคคหโกศล ๙^{*} อย่าง และมนสิการโกศล ๑๐ อย่าง แม้อันเตวาสิกก็ควรทำการสาธยายใน สำนักแห่งอาจารย์ให้มากแล้ว ทำกรรมฐานให้คล่องแคล่วหมดความยุ่งยาก. ข้อนี้สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า ภิกษุผู้แรกเริ่มกรรมฐานเป็นผู้ใคร่ เพื่อจะพ้นจากชราและมรณะพึงปรารถนาอุคคหโกศลโดยอาการ ๙ อย่าง พึง ปรารถนามนสิการโกศลโดยอาการ ๑๐ อย่าง.

๑. ผู้ฉลาดในการเรียน ๙ อย่าง.

๒. ผู้ฉลาดในการมนสิการ ๑๐ อย่าง.

ว่าด้วยอุคคหโกศล ๗ อย่าง

บรรดาอุคคหโกศล และมนสิการโกศลเหล่านั้น กุลบุตรพึงปรารถนา
อุคคหโกศลในกรรมฐานมนสิการธาตุเหล่านั้น คือ

โดยวาจา ๑

โดยใจ ๑

โดยสี ๑

โดยสัจฐาน ๑

โดยทศ ๑

โดยโอกาส ๑

โดยปริเฉท ๑

ว่าด้วยมนสิการโกศลมี ๑๐ อย่าง

กุลบุตรพึงปรารถนามนสิการโกศลโดยอาการ ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ

โดยลำดับ ๑

โดยไม่เร็วเกินไป ๑

โดยไม่ช้าเกินไป ๑

โดยห้ามความฟุ้งซ่าน ๑

โดยก้าวล่วงบัญญัติ ๑

โดยละลำดับ ๑

โดยลักษณะ ๑

โดยสูตรทั้ง ๓*

* อธิจิตตสูตร สติภาวสูตร โพชนงคโกศลสูตร.

โกศลแม่ทั้ง ๒ จักแจ่มแจ้งในสติปัญญาวิภังค์ข้างหน้า.

ก็กุกุบุตรผู้มีกรรมฐานอันเรียนเอาอย่างนี้ ฟังเว้าเสนาสนะที่เป็นโทษ ๑๘ แห่ง ความที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรค อยู่ในเสนาสนะประกอบด้วยองค์ ๕ แม่ตนเองก็ประกอบด้วยองค์แห่งภิกษุผู้ประกอบความเพียร ๕ กลับจาก บิณฑบาตในเวลาภายหลังภัตแล้ว เข้าไปสู่ที่โอกาสอันสงัดมณสิการกรรมฐาน ก็กุกุบุตรนั้นเมื่อมณสิการฟังมณสิการโกฏฐาส แต่ละอย่างในบรรดาโกฏฐาส ทั้งหลายมีผมเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งสี่ สัณฐาน ทิศ โอกาส และ ปริเฉท ในกาลเป็นที่สุด ฟังให้มณสิการเป็นไปอย่างนี้.

ว่าด้วยวิธีมณสิการเกสา (ผมทั้งหลาย)

ธรรมดา เกสา คือผมทั้งหลายเหล่านั้นเกิดในหนังหุ้มกะโหลกศีรษะ ในผมทั้งหลายเหล่านั้น. พระโยคีฟังมณสิการว่า บรรดาหญ้าแฝกหอมทั้งหลาย ซึ่งเกิดบนจอมปลวก จอมปลวกย่อมไม่รู้ว่า หญ้าแฝกหอมทั้งหลายเกิด ในเรา แม้หญ้าแฝกหอมเล่าก็ไม่รู้ว่า พวกเราเกิดบนจอมปลวก ดังนี้ ฉนั้นใด หนังหุ้มกะโหลกศีรษะก็ฉนั้นนั่นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า ผมทั้งหลาย เกิดในเรา แม้ผมทั้งหลายเล่าก็ไม่รู้ว่า พวกเราเกิดในหนังหุ้มกะโหลก ศีรษะ ดังนี้ ธรรมเหล่านั้น เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าผมทั้งหลายที่เป็นโกฏฐาส (ส่วน) หนึ่งโดยเฉพาะใน สรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นสองสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติ แจ่ม ชื่อว่า ปฐวีธาตุ ดังนี้.

· ในที่นี้ที่ท่านไม่ได้บอกไว้ ผู้แปลได้นำมาจากหมวดธรรมในพระไตรปิฎกกล่าวว่ามี ๕ เหมือนกัน คือ ๑. มีศรัทธา ๒. มีโรคน้อยเป็นผู้อดทน ๓. เป็นผู้ไม่โอ้อวด ไม่มีมายา ๔. มีความเพียร ไม่ทอดถอย ๕. มีปัญญา มีความสามารถเห็นความเกิดดับ.

ว่าด้วยวิธีมนสิการโลมา (ขนทั้งหลาย)

โลมา ขนทั้งหลาย เกิดในหนังหุ้มสรีระ ในขนทั้งหลายเหล่านั้น พระโยคีพึงมนสิการว่า บรรดาหญาแพรกทั้งหลายซึ่งเกิดในที่สุญญาการ สถานที่สุญญาการย่อมไม่รู้ว่า หญาแพรกทั้งหลายเกิดในเรา แม้หญาแพรกเล่าก็ไม่รู้ว่า พวกเราเกิดในสถานที่สุญญาการ ดังนี้ ฉันได หนังที่หุ้มสรีระก็ฉันนั้น ย่อมไม่รู้ว่า ขนทั้งหลายเกิดในเรา แม้ขนทั้งหลายเล่าก็ไม่รู้ว่า พวกเราเกิดในหนังหุ้มสรีระ ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากการคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะเหตุนั้น ขึ้นชื่อว่า ขนทั้งหลายที่เป็น โกฎฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า ปฐวีธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีมนสิการนขา (เล็บทั้งหลาย)

นขา เล็บทั้งหลาย เกิดที่ปลายนิ้วทั้งหลาย ในเล็บทั้งหลายเหล่านั้น พระโยคีพึงมนสิการว่า พวกเด็ก ๆ เอาท่อนไม้เล็ก ๆ เสียบเม็คมะขางเล่นอยู่ ท่อนไม้เล็ก ๆ ทั้งหมดย่อมไม่รู้ว่า เม็คมะขางตั้งอยู่ในพวกเรา แม้เม็คมะขางเล่าก็ไม่รู้ว่า พวกเราตั้งอยู่บนท่อนไม้เล็ก ๆ ทั้งหมด ดังนี้ ฉันได นิ้วทั้งหลายก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า เล็บทั้งหลายเกิดที่ปลายของพวกเรา แม้เล็บทั้งหลายเล่าก็ไม่รู้ว่า พวกเราเกิดที่ปลายของนิ้วทั้งหลาย ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากการคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น ขึ้นชื่อว่า เล็บทั้งหลายที่เป็น โกฎฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า ปฐวีธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธิมนสิการทนต์ (ฟันทั้งหลาย)

ทนต์ ฟันทั้งหลาย เกิดที่กระดูกกลางหลาย ในฟันทั้งหลาย.
เหล่านั้น พระโยคีพึงมณสิการว่า เมื่อนายช่างเอาช่างเหินขวอย่างใดอย่างหนึ่ง
เชื่อมครกหินตั้งไว้บนเสา ครกหินย่อมไม่รู้ว่ เสาทั้งหลายตั้งอยู่ที่พวกเรา
แม้พวกเสาเล่าก็ไม่รู้ว่ พวกเราตั้งอยู่ที่ครกทั้งหลาย ดังนี้ ฉนใด กระดูกกลาง
ทั้งหลายก็ฉนนันเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่ ฟันทั้งหลายเกิดในพวกเรา แม้
พวกฟันเล่าก็ไม่รู้ว่ พวกเราเกิดที่กระดูกกลางทั้งหลาย ดังนี้ ธรรมเหล่านี้
เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉนนัน จันชื่อว่าฟันทั้งหลาย
ที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ไม่มีเจตนา เป็นอพยากตะ เป็นของสุญ
ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่ ปฐวีธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธิมนสิการตโจ (หนัง)

ตโจ หนัง ตั้งหุ้มสรีระทั้งสิน ในหนังที่ตั้งหุ้มสรีระนั้น พระโยคี
พึงมณสิการว่ เมื่อพิณใหญ่ที่ถูกหุ้มด้วยหนังโคสด พินใหญ่ย่อมไม่รู้ว่ เรา
ถูกหุ้มด้วยหนังโคสด แม้หนังโคสดเล่าก็ไม่รู้ว่ พินใหญ่ถูกเราหุ้มไว้
ดังนี้ ฉนใด สรีระก็ฉนนันเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่ เราถูกหนังหุ้มไว้
แม้หนึ่งเล่าก็ไม่รู้ว่ เราหุ้มสรีระไว้ ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากการคิดและ
พิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉนนัน จันชื่อว่า หนังที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดย
เฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากตะ เป็นของสุญ ไม่ใช่สัตว์ เป็น
ธรรมชาติแข็ง ชื่อว่ ปฐวีธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีมนสิการ มถฺ (เนื้อ)

มถฺ เนื้อ ตั้งฉาบติดอยู่ซึ่งร่างกระดูก ในเนื้อนั้น พระโยคีพึงมนสิการว่า เมื่อเอาก่อนดินเหนียวใหญ่มาฉาบปิดฝาเรือนไว้ ก่อนดินเหนียวใหญ่ย่อมไม่รู้ว่า ฝาเรือนถูกเราฉาบติดไว้ แม้ฝาเรือนเล่าก็ไม่รู้ว่า เราถูกก่อนดินเหนียวใหญ่ฉาบติดไว้ ดังนี้ฉันใด ร่างกระดูกก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า เราถูกฉาบติดด้วยชิ้นเนื้อ ๕๐๐ ชิ้น แม้เนื้อเล่าก็ไม่รู้ว่า ร่างกระดูกถูกเราฉาบติดไว้ ดังนี้ ธรรมเหล่านี้ เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เนื้อที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า ปฐวีธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีมนสิการ นหารู (เอ็นทั้งหลาย)

นหารู เอ็นทั้งหลาย ตั้งรังรัดกระดูกทั้งหลายในภายในสรีระ ในเอ็นเหล่านั้น พระโยคีพึงมนสิการว่า ท่อนไม้ ไม้กระท่อมที่เขาเอาเถาวัลย์มาผูกมัดเป็นเกลียวไว้ ท่อนไม้ในกระท่อมทั้งหลายย่อมไม่รู้ว่า พวกเราถูกเถาวัลย์ผูกเป็นเกลียวไว้ แม้เถาวัลย์ทั้งหลายก็ไม่รู้ว่า ท่อนไม้ในกระท่อม ถูกพวกเรามัดเป็นเกลียวไว้ ดังนี้ ฉันใด กระดูกทั้งหลายก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า พวกเราถูกเอ็นทั้งหลายรังรัดไว้ แม้เอ็นทั้งหลายเล่าก็ไม่รู้ว่า กระดูกทั้งหลายถูกพวกเรารังรัดไว้ ดังนี้ ธรรมเหล่านี้ เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เอ็นทั้งหลายที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า ปฐวีธาตุ ดังนี้

ว่าด้วยวิธิมนสิการ อภฺจฺจ (กระดูก)

บรรดากระดูกทั้งหลาย กระดูกสันเท้ายกกระดูกข้อเท้าตั้งไว้ กระดูกข้อเท้ายกกระดูกแข้งตั้งไว้ กระดูกแข้งยกกระดูกขาอ่อนตั้งไว้ กระดูกขาอ่อนยกกระดูกสะเอวตั้งไว้ กระดูกสะเอวยกกระดูกสันหลังตั้งไว้ กระดูกสันหลังยกกระดูกคอตตั้งไว้ กระดูกคอกยกกระดูกศีรษะตั้งไว้ กระดูกศีรษะตั้งอยู่บนกระดูกคอ กระดูกคอตตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง กระดูกสันหลังตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว กระดูกสะเอวตั้งอยู่บนกระดูกขาอ่อน กระดูกขาอ่อนตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง กระดูกแข้งตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า กระดูกข้อเท้าตั้งอยู่บนกระดูกสันเท้า.

ในบรรดากระดูกเหล่านั้น พระโยคีพึงมฺนสิการว่า บรรดาของทั้งหลาย ที่กองสมุกันอยู่มีอิฐ เศษไม้ และโคมัยเป็นต้น สิ่งของที่อยู่ข้างล่าง ๆ ย่อมไม่รู้ว่ พวกเรายกของข้างบน ๆ ขึ้นตั้งไว้ แม้ของข้างบน ๆ ก็ไม่รู้ว่ พวกเราตั้งอยู่ในของข้างล่าง ๆ ดังนี้ ฉนั้นใด กระดูกสันเท้าเล่าก็ไม่รู้ว่ เรายกกระดูกข้อเท้าตั้งไว้ กระดูกข้อเท้าเล่าก็ไม่รู้ว่ เรายกกระดูกแข้งตั้งไว้ กระดูกแข้งเล่าก็ไม่รู้ว่ เรายกกระดูกขาอ่อนตั้งไว้ กระดูกขาอ่อนเล่าก็ไม่รู้ว่ เรายกกระดูกสะเอวตั้งไว้ กระดูกสะเอวเล่าก็ไม่รู้ว่ เรายกกระดูกสันหลังตั้งไว้ กระดูกสันหลังเล่าก็ไม่รู้ว่ เรายกกระดูกคอตตั้งไว้ กระดูกคอกเล่าก็ไม่รู้ว่ เรายกกระดูกศีรษะตั้งไว้ กระดูกศีรษะเล่าก็ไม่รู้ว่ เราตั้งอยู่บนกระดูกคอ กระดูกคอกก็ไม่รู้ว่ เราตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง กระดูกสันหลังก็ไม่รู้ว่ เราตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว กระดูกสะเอวก็ไม่รู้ว่ เราตั้งอยู่บนกระดูกขาอ่อน กระดูกขาอ่อนก็ไม่รู้ว่ เราตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง กระดูกแข้งก็ไม่รู้ว่ เราตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า กระดูกข้อเท้าก็ไม่รู้ว่

เราตั้งอยู่บนกระดูกสันเท่า ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณา
ซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กระดูกที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะ
ในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอphyakตะเป็นของสูง ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติ
แข็ง ชื่อว่า ปฐวิธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธิมนสิการ อภุจิมิณขุ (เยื่อในกระดูก)

อภุจิมิณขุ เยื่อในกระดูก ตั้งอยู่ภายในกระดูกเหล่านั้น ๆ ในเยื่อ
ในกระดูกเหล่านั้น พระโยคีพึงมณสิการว่า เมื่อบุคคลเอาขอดหวายที่นึ่งแล้ว
เป็นต้นใส่เข้าไปภายในกระบอกไม้ไผ่เป็นต้น กระบอกไม้ไผ่เป็นต้น ย่อมไม่
รู้ว่า ขอดหวายเป็นต้นขาใส่ไว้ในพวกเรา แม้ขอดหวายเป็นต้นเล่าก็ไม่
รู้ว่า พวกเราตั้งอยู่ในกระบอกไม้ไผ่เป็นต้น ดังนี้ ฉันทิใด กระดูกทั้งหลาย
ก็ฉันทินั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า เยื่อในกระดูกตั้งอยู่ภายในของพวกเรา
แม้เยื่อในกระดูกเล่าก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในภายในของกระดูกทั้งหลาย
ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า เยื่อในกระดูกที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา
เป็นอphyakตะ เป็นของสูง ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า ปฐวิธาตุ
ดังนี้.

ว่าด้วยวิธิมนสิการ วุกกั (ไต)

วุกกั ไต ตั้งแหวดล้อมเนื้อหัวใจโดยผูกไว้ด้วยเอ็นใหญ่ มีโคน
เดียวกันออกจากหลุมคอกไปหน่อยหนึ่งแล้วแยกออกเป็น ๒ ในไตนั้นพระโยคี
พึงมณสิการว่า เมื่อผลมะม่วงคู่ติดอยู่ที่ขั้ว ขั้วมะม่วงย่อมไม่รู้ว่า ผลมะม่วง
* คำว่า วุกกั เคยแปลกัน ม้าม แต่ปัจจุบันแปลว่า ไต

คู่ติดอยู่กับเรา แม้ผลมะม่วงคู่ก็ไม่รู้ว่า เราติดอยู่กับข้าว ดังนี้ ฉันทไค
แม่เอ็นใหญ่ทั้งหลายก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า ไตติดอยู่กับเรา แม่
ไตเล่าก็ไม่รู้ว่า เราติดอยู่กับเอ็นใหญ่ ดังนี้ ธรรมเหล่านั้นเว้นจากความคิด
และพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ไตที่เป็นโกฏฐาสหนึ่ง
โดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยาคะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์
เป็นธรรมชาติต่าง ชื่อว่า **ปฐ्वิธาตุ** ดังนี้.

ว่าด้วยวิธิมนสิการ หทัย (หัวใจ)

หทัย หัวใจ อาศัยตั้งอยู่ท่ามกลางซึ่งทรงกระดูกอกภายในสรีระ ใน
หัวใจนั้น พระโยคีพึงมณสิการว่า เมื่อขึ้นเนื้ออาศัยตั้งอยู่ภายในซึ่งทรงของรถ
ศึกเก่า ภายในซึ่งทรงของรถศึกเก่า ย่อมไม่รู้ว่า ขึ้นเนื้ออาศัยเราตั้งอยู่ แม่
ขึ้นเนื้อก็ไม่รู้ว่า เราอาศัยภายในซึ่งทรงรถศึกเก่าตั้งอยู่ ดังนี้ ฉันทไค ภาย
ในซึ่งทรงกระดูกอกก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า หทัยอาศัยเราตั้งอยู่ แม่
หทัยเล่าก็ไม่รู้ว่า เราอาศัยภายในซึ่งทรงกระดูกอกตั้งอยู่ ดังนี้ ธรรม
เหล่านั้นเว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
หทัยที่เป็นโกฏฐาสหนึ่ง โดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยาคะ
เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า **ปฐ्वิธาตุ** ดังนี้.

ว่าด้วยวิธิมนสิการ ยกน (ตับ)

ยกน ตับ อาศัยตั้งอยู่ข้างขวาภายในระหว่างราวมทั้งสองภายใน
สรีระ ในตับนั้น พระโยคีพึงมณสิการว่า เมื่อเขาห้อยก้อนเนื้อคู่ไว้ที่กระพุ้ง
หม้อข้าว ข้างกระพุ้งหม้อข้าว ย่อมไม่รู้ว่า ก้อนเนื้อคู่ห้อยไว้ในเรา แม่

ก่อนเนื้อคู่ก็ไม่รู้ว่า เราถูกห้อยไว้ที่ข้างกระพุ้งหม้อข้าว ดังนี้ ฉันทไค
สี่ข้างด้านขวาระหว่างราวมทั้งคู่ก็ฉันทันนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า ตับอาศัย
เราตั้งอยู่ แม้ตับเล่าก็ไม่รู้ว่า เราอาศัยตั้งอยู่ทางสี่ข้างด้านขวาระหว่าง
ราวมทั้งคู่ ดังนี้ ธรรมเหล่านั้นเว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ตับที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา
เป็นอภัยาคะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า ปฐวิธาตุ
ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีมนสิการ กโลมก (พังผืด)

บรรดาพังผืดทั้งหลาย พังผืดที่ปิดบัง (ปฏิจนุนกิโลมก) ล้อม
หทัยและไตไว้ตั้งอยู่ (อย่างหนึ่ง) พังผืดที่ไม่ปิดบังหทัยและไต (อปิปฏิจ-
ฉนิกิโลมก) แต่หุ้มเนื้อภายในได้หนังในสรีระทั้งสิ้นตั้งอยู่ (อย่างหนึ่ง).

ในพังผืดเหล่านั้น พระโยคีพึงมนสิการว่า เมื่อเนื้อถูกคลุมไว้ด้วยผ้า
ผืนเก่า เนื้อย่อมไม่รู้ว่า เราถูกผ้าผืนเก่าคลุมไว้ แม้ผ้าเก่าก็ไม่รู้ว่า เนื้อ
ถูกเราคลุมไว้ ดังนี้ ฉันทไค ไต หัวใจ และเนื้อในสรีระทั้งสิ้น ก็ฉันทัน
เหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า เราถูกพังผืดปกปิดไว้ แม้พังผืดเล่าก็ไม่รู้ว่า ไต
หัวใจเนื้อในสรีระทั้งสิ้นถูกเราปกปิดไว้ ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจาก
ความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พังผืดที่เป็น
โกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยาคะ เป็นของสูญ
ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า ปฐวิธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีวิสมนสิการ ปิหัง (ม้าม)

ปิหัง ม้าม อาศัยตั้งอยู่ข้างบนเยื่อหุ้มท้องข้างซ้ายของหัวใจ ในม้าม นั้น พระโยคีพึงมณสิการว่า เมื่อก่อนโคณียวางแนบข้างบนข้างซ้าย ข้างบน ข้างซ้ายย่อมไม่รู้ว่า ก้อนโคมัยอาศัยเราตั้งอยู่ แมื่อก่อนโคมัยก็ไม่รู้ว่า เรา อาศัยข้างบนข้างซ้ายตั้งอยู่ ดังนี้ ฉันทโค ข้างบนเยื่อหุ้มท้องก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า ม้ามอาศัยเราตั้งอยู่ แต่ม้ามเล่าก็ไม่รู้ว่า เราอาศัยข้างบน เยื่อหุ้มท้องตั้งอยู่ ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกัน และกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ม้ามที่เป็นโกฏฐาสในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า **ปฐวีธาตุ** ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีวิสมนสิการ ปปผาลั (ปอด)

ปปผาลั ปอด ห้อยปิดข้างบนหัวใจและดับตั้งอยู่ระหว่างนมทั้ง ๒ ภายในสรีระ ในปอดนั้น พระโยคีพึงมณสิการว่า เมื่อรังนกห้อยอยู่ภายใน ข้างซ้ายเท่า ภายในข้างซ้ายเท่าย่อมไม่รู้ว่า รังนกห้อยอยู่ในเรา แมื่รังนกก็ไม่ รู้ว่า เราห้อยอยู่ภายในข้างซ้ายเท่า ดังนี้ ฉันทโค ภายในแห่งสรีระก็ฉันทนั้น เหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า ปอดห้อยอยู่ในเรา แมื่ปอดเล่าก็ไม่รู้ว่า เราห้อย อยู่ภายในสรีระเห็นปานนี้ ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณา ซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ปอดที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะใน สรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากตะ. เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติ แข็ง ชื่อว่า **ปฐวีธาตุ** ดังนี้.

* ปิหัง โบราณแปลว่า ไต

ว่าด้วยวิธีมนสิการ อนุต (ใส่ใหญ่)

อนุต ใส่ใหญ่ ตั้งอยู่ในสรีระจากหลุมคอดลงไปถึงทวารหนัก เป็นที่สุด ในใส่ใหญ่นั้น พระโยคีพึงมนสิการว่า เมื่อร่างงูเรื้อนที่ถูกตัดศีรษะ วางขดไว้ในรางเลือด รางเลือดย่อมไม่รู้ว่าเป็นร่างงูเรื้อนเขาขดไว้ในเรา แม้ร่างงูเรื้อนก็ไม่ว่า เราถูกวางไว้ในรางเลือด ดังนี้ ฉันทิ ภายในสรีระก็ฉันทิเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่าเป็นใส่ใหญ่ตั้งอยู่ในเรา แม้ใส่ใหญ่เล่าก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในสรีระ ดังนี้ ธรรมเหล่านั้นเว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ใส่ใหญ่ที่เป็นโกฏฐาสหนึ่ง โดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากตะ เป็นของสุญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า ปฐวิธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีมนสิการ อนุตคณ (ใส่น้อย)

อนุตคณ ใส่น้อย ตั้งอยู่ระหว่างใส่ใหญ่โดยพันขนดใส่ใหญ่ ๒๑ ขนด ในใส่น้อยนั้น พระโยคีพึงมนสิการว่า เมื่อบุคคลเอาเชือกเย็บมณฑลเชือกสำหรับเช็ดเท้าตั้งไว้ มณฑลเชือกสำหรับเช็ดเท้าย่อมไม่รู้ว่าเป็นเชือกเย็บเราตั้งไว้ แม้เชือกก็ไม่ว่า พวกเราเย็บมณฑลเชือกสำหรับเช็ดเท้าตั้งไว้ ดังนี้ ฉันทิ ใส่ใหญ่ก็ฉันทิเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่าเป็นใส่น้อยพันตัวเราตั้งไว้ แม้ใส่น้อยเล่าก็ไม่รู้ว่า เราพันใส่ใหญ่ตั้งไว้ ดังนี้ ธรรมเหล่านั้นเว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน จึงชื่อว่า ใส่น้อยที่เป็นโกฏฐาสหนึ่ง โดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากตะ เป็นของสุญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า ปฐวิธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิสมนสิการ อุทรีย์ (อาหารใหม่)

อุทรีย์ อาหารใหม่ ได้แก่ ของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้ม
ที่อยู่ในห้อง บรรดาอาหารใหม่เหล่านั้น พระโยคีพึงมณสิการว่า เมื่อรากสุนัข
ตั้งอยู่ในรางสุนัข รางสุนัขย่อมไม่รู้ว่า รากสุนัขตั้งอยู่ในเรา แม้รากสุนัข
ก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในรางสุนัข ดังนี้ ฉันทใด ห้องก็ฉันทนั้นเหมือนกัน
ย่อมไม่รู้ว่า อาหารใหม่อยู่ในเรา แม้อาหารใหม่เล่าก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่
ในห้อง ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน
เพราะฉะนั้น ขึ้นชื่อว่า อาหารใหม่ที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้
ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง
ชื่อว่า ปฐวีธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิสมนสิการ กรีถ์ (อาหารเก่า)

กรีถ์ อาหารเก่า ตั้งอยู่ในที่สุดแห่งไส้ใหญ่ กล่าวคือกระเพาะอาหาร
เก่า เช่นกับกระบอกไม้ไผ่ยาว ๘ นิ้ว ในอาหารเก่าเหล่านั้น พระโยคีพึง
มณสิการว่า เมื่อเอาดินเหนียวละเอียดสีเหลืองขำใส่ในปล้องไม้ไผ่ ปล้องไม้ไผ่
ย่อมไม่รู้ว่า ก้อนดินเหนียวสีเหลืองตั้งอยู่ในเรา แม้ก้อนดินเหนียวสีเหลือง
ก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในกระบอกไม้ไผ่ ดังนี้ ฉันทใด กระเพาะอาหารเก่า
ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า อาหารเก่าตั้งอยู่ในเรา แม้อาหารเก่าเล่าก็
ย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในกระเพาะอาหารเก่า ดังนี้ ธรรมเหล่านั้นเว้นจาก
ความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น ขึ้นชื่อว่า อาหารเก่าที่เป็น
โกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ
ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า ปฐวีธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีมนสิการ มตฺถลฺลํ (มันทมมอ)

มตฺถลฺลํ มันทมมอ ตั้งอยู่ภายในกะโหลกศีรษะ ในมันทมมอนั้น พระโยคีพึงมนสิการว่า เมื่อบุคคลเอาก้อนแป้งใส่ในกะโหลกน้ำเต้าเก่า กะโหลกน้ำเต้าเก่าย่อมไม่รู้ว่า ก้อนแป้งตั้งอยู่ในเรา แม้ก้อนแป้งก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในกะโหลกน้ำเต้า ดังนี้ ฉันทิ ภายใต้ออกกะโหลกศีรษะก็ฉันทิ นั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า มันทมมอตั้งอยู่ในเรา แม้มันทมมอเล่าก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในกะโหลกศีรษะ ดังนี้ ธรรมเหล่านั้นเว้นจากความคิดและพิจารณา ซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มันทมมอที่เป็นโกฏฐาสนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติ แข็ง ชื่อว่า ปฐฺวิธาตุ ดังนี้.

นิเทศปฐฺวิธาตุภายนอก

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศปฐฺวิธาตุภายนอก บทว่า อโย (เหล็ก) ได้แก่ โลหะดำ.

บทว่า โลหํ (โลหะ) ได้แก่ โลหะ ๔ ชนิด คือ ชาติโลหะ ๑ วิชาติโลหะ ๑ กิตติมโลหะ ๑ ปีศาจโลหะ ๑ บรรดาโลหะ เหล่านั้น โลหะ ๗ ชนิดเหล่านั้น คือ อโย (เหล็ก) สหฺญ (เงิน) สุวณฺณํ (ทอง) ติปฺ (ดีบุก) ลีฬํ (ตะกั่ว) ตมฺพโลหํ (ทองแดง) เวกฺนฺตฺกโลหํ (ทองเหลือง) ชื่อว่า ชาติโลหะ โลหะมีลักษณะดังวงช้าง ชื่อว่า วิชาติโลหะ โลหะ ๓ อย่าง คือ กังสโลหะ วัณฺณโลหะ อารกฺกฺ ชื่อว่า กิตติมโลหะ โลหะ ๘ คือ โมรฺกฺขกะ ปุณฺณกะ มลีนกะ จปฺลกะ เสถกะ อาณฺนกะ ตลฺลกะ ทูลิโลหะ ชื่อว่า ปีศาจโลหะ บรรดาโลหะเหล่านั้น ชาติโลหะ ๕ (ข้างต้น) ตรัสไว้แผนกหนึ่งในพระบาลี แต่โลหะที่เหลือแม้ทั้งหมดกับชาติโลหะ ๒ เหล่านี้ คือ ทองแดง และทองเหลือง พึงทราบว่ โลหะ ในที่นี้.

บทว่า **ติปฺ** (ติบุก) ได้แก่ติบุกขาว. บทว่า **สีถฺ** ได้แก่ติบุกดำ.
บทว่า **สขุณฺ** แปลว่า เงิน. บทว่า **มุตฺตา** (แก้วมุกดา) ได้แก่แก้วมุกดา
เกิดในทะเล. บทว่า **มณฺ** (แก้วมณี) ความว่า เว้นแก้วไพฑูรย์เป็นต้น
ที่มาในพระบาลีแล้ว ที่เหลือแม่ทั้งหมด ชื่อว่า **แก้วมณี** อันต่างด้วยแก้วมณี
โชตรสเป็นต้น. บทว่า **เวพฺุริโย** (แก้วไพฑูรย์) ได้แก่แก้วมณีมีสีเหมือน
สีผิวไม้ไผ่. บทว่า **สังฺ** (สังข์) ได้แก่ หอยสังข์เกิดในทะเล. บทว่า **สิลา**
(ศิลา) ได้แก่ ศิลาแม่ทั้งหมดอันต่างด้วยศิลาดำ ศิลาเหลือง ศิลาขาวเป็นต้น.
บทว่า **ปวาฬฺ** คือแก้วประพาฬนั่นเอง. บทว่า **รชตฺ** (เงินตรา) ได้แก่
กหาปณะ. บทว่า **ชาตฺรุปี** ได้แก่ ทอง. บทว่า **โลหิตฺจฺโค** ได้แก่
มณีแดง. บทว่า **มสฺสารคฺคฺ** (แก้วลาย) ได้แก่ เพชรตาแมว.

พึงทราบวินิจฉัยในวัตถุมีห้าเป็นต้น พุทธชาติที่มีข้างนอกแข็ง
โดยที่สุดมีด้านมะพร้าวเป็นต้น ชื่อว่า **หญา**. วัตถุที่แก่นข้างในโดยที่สุดแม่
ท่อนฟืน ชื่อว่า **ทอนไม้**. ก้อนหินโดยประมาณเม็ดถั่วเขียวจนถึงกำป็น
ชื่อว่า **กรวด** แต่กรวดที่เล็กกว่าเม็ดถั่ว เขียวลงมา เรียกว่า **ทราย**. คำว่า
กระเบื้อง ได้แก่กระเบื้องอย่างใดอย่างหนึ่ง. คำว่า **ฐมิ** ได้แก่ แผ่นดิน.
คำว่า **ปาสาณ** (แผ่นหิน) ได้แก่ แผ่นหินมีขนาดตั้งแต่กำไม่มีคืบขึ้นไป
แต่ไม่ถึงประมาณเท่าข้าง ชื่อว่า **แผ่นหิน** แต่ถ้ามีขนาดข้างขึ้นไป ชื่อว่า
บรรพต.

ด้วยบทว่า **ยํ วา ปน** (หรือว่าธาตุอันใด) นี้ ท่านรวมเอาปถวิ
ที่เหลืออันต่างด้วยวัตถุมีเมล็ดคาลและผลมะพร้าวเป็นต้น. ด้วยคำว่า **ยา จ**
อหฺมตฺตฺกา ปถฺวิธาตฺ **ยา จ พาหิรา** (ปฐวิธาตฺภายในและปฐวิธาตฺ

ภายนอกอันใด) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงปฐวีธาตุแม่ทั้ง ๒ โดยลักษณะว่าเป็นปฐวีธาตุอันเดียวเท่านั้น เพราะอรรถว่าเป็นธรรมชาติแข็ง ดังนี้.

นิเทศอาโปธาตุภายใน

ในนิเทศอาโปธาตุเป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวในหันหลังนั้นแหละ. พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **อาโป อาโปคต** (ความเอิบอาบ ธรรมชาติที่เอิบอาบ) ดังนี้เป็นต้น ที่ชื่อว่า **อาโป** (ความเอิบอาบ) ด้วยอำนาจความเกาะกุม คำว่า **อาโป** นั้นนั้นแหละ ที่ชื่อว่า **อาโปคต** (ธรรมชาติที่เอิบอาบ) เพราะตามทีอาโปธาตุนั้นนั้นนั้นแหละ ถึงความเป็นสภาพแห่งอาโป. ที่ชื่อว่า **สินเหา** (ความเหนียว) ด้วยอำนาจแห่งสินเหา ความสินเหานั้นนั้นนั้นแหละ. ชื่อว่า **สินเหากต** (ธรรมชาติที่เหนียว) เพราะถึงสภาพแห่งความเหนียว.

บทว่า **พหุนคต รุปสสุ** (ธรรมชาติที่เกาะกุมรูป) ได้แก่ เครื่องผูกของอวิโมกขรูป (รูปที่แยกออกไม่ได้ ๘ รูป). แม้คำว่า **ปีตต** (น้ำดี) **เสมห** (เสมห) เป็นต้น พระโยคีพึงมโนสการด้วยอำนาจแห่งความเป็นธาตุนั้นแหละ โดยกำหนดถือเอาด้วยสามารภแห่งสี สันฐาน ทิศ โอกาส และปริจเฉท.

ว่าด้วยวิธิมโนสการ ปีตต (น้ำดี)

ในอริการแห่งอาโปธาตุนั้น มีนัยดังต่อไปนี้

ก็บรรดาน้ำดีทั้งหลาย น้ำดีที่ไม่อยู่ในอุ้ง (**อพทฐปีตต**) ตั้งอยู่ ชิมซาบสรีระทั้งสี่อันเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ น้ำดีที่อยู่ในอุ้ง (**พทฐปีตต**) ตั้งอยู่ในอุ้งของน้ำดี. บรรดาน้ำดีทั้ง ๒ เหล่านี้ พระโยคีพึงมโนสการว่า

เมื่อมีน้ำมันซึมซาบขนมตั้งอยู่ ขนมย่อมไม่รู้ว่า น้ำมันซึมซาบเราตั้งอยู่
เมื่อน้ำมันก็ไม่รู้ว่า เราซึมซาบขนมตั้งอยู่ ดังนี้ ฉันทใด สรีระก็ฉันทนั้น
เหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า น้ำดีที่ไม่อยู่ในถุซึมซาบเราตั้งอยู่ เมื่อน้ำดีที่
ไม่อยู่ในถุเล่าก็ไม่รู้ว่า เราซึมซาบสรีระตั้งอยู่ ดังนี้ และเหมือนรังบวบขม
ที่เต็มด้วยน้ำฝน รังบวบขมย่อมไม่รู้ว่า น้ำฝนตั้งอยู่ในเรา เมื่อน้ำฝนก็ย่อม
ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในรังบวบขม ดังนี้ ฉันทใด ถุ น้ำดีก็ฉันทนั้นเหมือนกัน
ย่อมไม่รู้ว่า น้ำดีในถุตั้งอยู่ในเรา เมื่อน้ำดีในถุก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ใน
ถุของน้ำดี ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน
เพราะฉะนั้น ขึ้นชื่อว่า น้ำดีที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มี
เจตนา เป็นอภัยาคตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติเหลว มีอาการ
เกาะกุม ชื่อว่า อาโปธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีมนสิการ เสมหิ (เสลด)

เสมหิ เสดล มีประมาณเต็มกอบหนึ่งตั้งอยู่ที่เยื่อหูท้อง ในเสลดนั้น
พระโยคีพึงมนสิการว่า เมื่อบ่อน้ำค้ำมีแผ่นฝาฟองขึ้นเบื้องบนมีอยู่ บ่อน้ำค้ำ
ย่อมไม่รู้ว่า แผ่นฝาฟองตั้งอยู่ในเรา แม้แผ่นฝาฟองก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่
ในบ่อน้ำค้ำ ดังนี้ ฉันทใด เยื่อหูท้องก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า
เสลดตั้งอยู่ในเรา แม้เสลดเล่าก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในเยื่อหูท้อง ดังนี้
ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น ขึ้นชื่อว่า
เสลดที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยาคตะ
เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติเหลว มีอาการเกาะกุม ชื่อว่า อาโปธาตุ
ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีมนสิการ ปุพฺพ (น้ำหนอง)

ปุพฺพ น้ำหนอง ไม่ตั้งอยู่ประจำ เมื่อส่วนแห่งร่างกายถูกตอหนาม การประหาร และเปลวไฟเป็นต้นกระทบแล้วในที่ใด ๆ โลหิตก็จะหือขึ้นหรือว่าฝิและต่อมเป็นต้น ก็ย่อมเกิดขึ้น ตั้งอยู่ในส่วนแห่งร่างกายนั้น ๆ ที่เดียวในน้ำหนองเหล่านั้น พระโยคีพึงมนสิการว่า เมื่อต้นไม้มียางไหลออกด้วยอำนาจการประหารด้วยขวานเป็นต้น ส่วนแห่งต้นไม้ที่ถูกประหารด้วยขวานเป็นต้นย่อมไม่รู้ว่ายางต้นไม้อยู่ตั้งอยู่ในพวกเรา แม้ยางต้นไม้ก็ไม่รู้ว่าเราตั้งอยู่ในส่วนแห่งต้นไม้ที่ถูกประหารด้วยขวานเป็นต้น ดังนี้ ฉันทิประเทศแห่งร่างกายที่ถูกกระทบด้วยตอ หนามเป็นต้นก็ฉันทินั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่ายางน้ำหนองตั้งอยู่ในพวกเรา แม้ น้ำหนองเล่าก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในประเทศร่างกายเหล่านั้น ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า น้ำหนองที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นสัพพาคตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นของเหลว มีอาการเกาะกุม ชื่อว่า อาโปธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีมนสิการ โลหิต (น้ำเลือด)

โลหิต น้ำเลือด ที่ไหลไปมาตั้งซึมซาบสรีระทั้งสิ้นอยู่เหมือนน้ำคืดที่ไม่อยู่ในถุง เลือดที่ตั้งอยู่มีประมาณเต็มกอบหนึ่ง ชงอยู่ภายใต้ฐานของตับ ทำให้ไต หัวใจ ตับ ปอด ชุ่มอยู่ ในเลือดเหล่านั้น พิงทราบวินิจฉัยเลือดที่ไหลไปมาเช่นเดียวกับน้ำคืดที่มีใ้คืดอยู่ในถุงนั้นแหละ ส่วนเลือดอีกอย่างหนึ่งนอกนี้ พระโยคีพึงมนสิการว่า น้ำชงอยู่ที่ภาชนะเก่ายังก้อนดินและท่อนไม้ในภายใต้ให้ชุ่มอยู่ วัตถุมีก้อนดินและท่อนไม้เป็นต้น ย่อมไม่รู้ว่ายางพวกเรา

เปี้ยกน้ำตั้งอยู่ แม้น้ำก็ไม่รู้ว่า เราทำก้อนดินและท่อนไม้เป็นต้นให้
เปี้ยก ดังนี้ ฉันทิใด ที่อันเป็นส่วนเบื้องล่างของตັบก็ดี ส่วนต่างๆ มีไต
เป็นต้นก็ดี ก็ฉันทินั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า เลือดขังอยู่ในเราเราเท่านั้น
เปี้ยกอยู่ แม้เลือดเล่าก็ไม่รู้ว่า เรายังไตเป็นต้นให้เปี้ยกอยู่ ยังส่วน
ภายใต้ของตັบให้เต็มแล้ว ดังนี้ ธรรมชาติเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณา
ซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เลือดที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะ
ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติเหลว
มีอาการเกาะกุม ชื่อว่า อาโปธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธิมนสิการ เสโท (เหงื่อ)

เสโท เหงื่อ ย่อมตั้งอยู่เต็ม และไหลออกตามช่องผมและขุมขน
ในเวลาเราร้อนด้วยไฟเป็นต้น บรรดาเหงื่อเหล่านั้น พระโยคีพึงมณสิการว่า
เมื่อบุคคลลดอนกำเหง้าบัว รากบัว และก้านดอกบัวขาวขึ้นจากน้ำ ช่องกำแห่ง
เหง้าบัวเป็นต้นย่อมไม่รู้ว่า น้ำย่อมไหลออกจากพวกเรา แม้น้ำที่ไหล
ออกจากช่องกำแห่งเหง้าบัวเป็นต้น ก็ย่อมไม่รู้ว่า เราย่อมไหลออกจากช่อง
กำแห่งเหง้าบัวเป็นต้น ดังนี้ ฉันทิใด ช่องผมและขุมขนก็ฉันทินั้นเหมือนกัน
ย่อมไม่รู้ว่า เหงื่อย่อมไหลออกจากพวกเรา แม้เหงื่อเล่าก็ไม่รู้ว่า เรา
ย่อมไหลออกจากช่องผมและขุมขน ดังนี้ ธรรมเหล่านั้นเว้นจากความคิด
และพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เหงื่อที่เป็นโกฏฐาสหนึ่ง
โดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์
เป็นธรรมชาติเหลว มีอาการเกาะกุม ชื่อว่า อาโปธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธิมนสิการ เมโท (มันข้น)

เมโท มันข้น เป็นมันเหนียวข้น ของคนอ้วนแผ่กระจายไปสู่ศีรษะ ทั้งสิ้น ของคนผอมอาศัยเนื้อปัสเส้งเป็นต้นตั้งอยู่ ในบรรดามันข้นเหล่านั้น พระโยคีพึงมณสิการว่า เมื่อก่อนเนื้อถูกปกปิดด้วยผืนผ้าเก่าสีเหมือนขมมันอยู่ ก่อนเนื้อยอมไม่รู้ว่า ผืนผ้าเก่าสีเหมือนขมมันอาศัยเราตั้งอยู่ แม้ผืนผ้าเก่า สีขมมันก็ไม่รู้ว่า เราอาศัยก่อนเนื้อตั้งอยู่ ดังนี้ ฉันทิโค เนื้อในศีรษะทั้งสิ้น หรือปัสเส้งเป็นต้น ก็ฉันทิโคเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า มันข้นอาศัยเราตั้งอยู่ แม้มันข้นเล่าก็ไม่รู้ว่า เราอาศัยเนื้อตั้งอยู่ในศีรษะทั้งสิ้น หรือที่ปัสเส้งเป็นต้น ดังนี้ ธรรมเหล่านั้นเว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มันข้นที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในศีรษะนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสุญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นยางข้น เป็นน้ำข้น มีอาการเกาะกุม ชื่อว่า อาโปธาตุ ดังนี้ .

ว่าด้วยวิธิมนสิการ อสุสุ (น้ำตา)

อสุสุ น้ำตา ในเวลามันเกิดจะคลออยู่เต็มเข้าตาข้าง ย่อมไหลออกข้าง ในน้ำตานั้น พระโยคีพึงมณสิการว่า เมื่อเข้าแห่งผลตาลอ่อนเต็มด้วยน้ำเข้าแห่งผลตาลอ่อนทั้งหลายยอมไม่รู้ว่า น้ำตั้งอยู่ในพวกเรา แม้น้ำก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในเข้าแห่งผลตาลอ่อนทั้งหลาย ดังนี้ ฉันทิโค เข้าแห่งตาก็ฉันทิโคเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า น้ำตาตั้งอยู่ในพวกเรา แม้น้ำตาเล่าก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในเข้าตาทั้งสอง ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า น้ำตาที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งมีอยู่โดยเฉพาะในศีรษะนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสุญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติเหลว มีอาการเกาะกุม ชื่อว่า อาโปธาตุ ดังนี้ .

ว่าด้วยวิธีมนสิการ วสา (มันเหลว)

วสา มันเหลว เป็นมันเหนียวที่ละลายในสรีระที่ตั้งอยู่ตามฝ่ามือ หลังเท้า ฝ่าเท้า โปรงจมูก หน้าผาก และจะงอยขาในเวลาเกิดความร้อน ด้วยไฟเป็นต้น บรรดา มันเหลวเหล่านั้น พระโยคีพึงมนสิการว่า ในข้าวดัง ที่บุคคลใส่น้ำมันเข้าไปแล้ว ข้าวดังย่อมไม่รู้ว่า น้ำมันท่วมทับเราตั้งอยู่ แม้น้ำมันก็ไม่รู้ว่า เราท่วมทับข้าวดังตั้งอยู่ ดังนี้ ฉนฺได ประเทศแห่ง ฝ่ามือเป็นต้นก็ฉนฺไดนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า มันเหลวท่วมทับเราตั้งอยู่ แม้นมันเหลวก็ไม่รู้ว่า เราท่วมทับประเทศมีฝ่ามือเป็นต้นตั้งอยู่ ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกันเพราะฉะนั้น ขึ้นชื่อว่า มันเหลวที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสิ้น ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติเหลว มีอาการเกาะกุม ชื่อว่า เป็น อาโปธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีมนสิการ เจโพ (น้ำลาย)

เจโพ น้ำลาย เมื่อมีปัจจัยที่จะให้เกิดน้ำลายอย่างใดอย่างหนึ่ง มัน จะไหลจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ มาตั้งอยู่ที่ลิ้น บรรดา น้ำลายนั้น พระโยคี พึงมนสิการว่า บ่อใกล้ฝั่งแม่น้ำ มีน้ำไหลมาไม่ขาดสาย พื้นบ่อย่อมไม่รู้ว่า น้ำตั้งอยู่ในเรา แม้นน้ำก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในบ่อ ดังนี้ ฉนฺได พื้นลิ้น ก็ฉนฺไดนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า น้ำลายไหลจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ มา ตั้งอยู่ในเรา แม้นน้ำลายเล่าก็ไม่รู้ว่า เราไหลจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ มาตั้ง อยู่ที่พื้นลิ้น ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น ขึ้นชื่อว่า น้ำลายที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะโดยสรีระนี้ ไม่มี

เจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติเหลว มีอาการ
เกาะกุม ชื่อว่า อาโปธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีมนสิการ สิงขมาณิกา (น้ำมูก)

สงขมาณิกา น้ำมูก ในเวลาที่มันเกิด มันจะตั้งอยู่เต็มโพรงจมูกข้าง
ย่อมไหลออกข้าง ในน้ำมูกนั้น พระโยคีพึงมนสิการว่า เมื่อช้อนหอยที่เขา
ตกในภาชนะที่เต็มด้วยนมส้ม บนช้อนหอยย่อมไม่รู้ว่า นมส้มบุคตั้งอยู่ในเรา
แม้นมส้มบุคก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในช้อนหอย ดังนี้ ฉันทไค โพรงจมูกก็
ฉันทนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า น้ำมูกตั้งอยู่ในพวกเรา แม้น้ำมูกเล่าก็ไม่
รู้ว่า เราตั้งอยู่ในโพรงจมูก ดังนี้ ธรรมเหล่านั้นเว้นจากความคิดและพิจารณา
ซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า น้ำมูกที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งในสรีระนี้ไม่มี
เจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติเหลว มีลักษณะ
เกาะกุม ชื่อว่า อาโปธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีมนสิการ ลลิกา (ไขข้อ)

ลลิกา ไขข้อ ทำกิจหยอดข้อต่อกระดูก ตั้งอยู่ที่ข้อต่อ ๑๘๐ ข้อ
ในไขข้อนั้น พระโยคีพึงมนสิการว่า เมื่อเอาน้ำมันหยอดเพลากรรต เพลากรรต
ย่อมไม่รู้ว่า มีน้ำมันหยอดเราอยู่ แม้น้ำมันก็ไม่รู้ว่า เราหยอดเพลากรรต
อยู่ ดังนี้ ฉันทไค ข้อต่อกระดูก ๑๘๐ ข้อ ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า
ไขข้อหยอดพวกเราอยู่ แม้ไขข้อเล่าก็ไม่รู้ว่า เราหยอดข้อต่อ ๑๘๐
ข้ออยู่ ดังนี้ ธรรมเหล่านั้นเว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะ
ฉะนั้น จึงชื่อว่า ไขข้อที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา

เป็นอพยากะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติเหลว มีอาการเกาะกุม
ชื่อว่า อาโปธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธิมนสิการ มุตต์ (น้ำมูตร)

มุตต์ (น้ำมูตร) ตั้งอยู่ภายในกระเพาะปัสสาวะ ในน้ำมูตรนั้น
พระโยคีพึงมนสิการว่า เมื่อหม้อเกลือคว่ำปากถูกทิ้งไว้ในน้ำค้ำ หม้อเกลือ
ย่อมไม่รู้ว่า รสน้ำค้ำตั้งอยู่ในเรา แม้รสน้ำค้ำก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ใน
หม้อเกลือ ดังนี้ ฉะนั้น กระเพาะปัสสาวะก็ฉนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า
น้ำมูตรตั้งอยู่ในเรา แม้น้ำมูตรเล่าก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในกระเพาะ
ปัสสาวะ ดังนี้. ชรรณหเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า น้ำมูตรที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มี
เจตนา เป็นอพยากะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติเหลว มีอาการ
เกาะกุม ชื่อว่า อาโปธาตุ ดังนี้.

คำว่า ยัม วา ปน นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาอาโปธาตุใน
โกฏฐาส ๓ ที่เหลือ.

นิเทศแห่งอาโปธาตุนอก

พึงทราบวินิจฉัยนิเทศอาโปธาตุนอก ต่อไป

ตรัสที่อาศัยรากไม้เกิดขึ้น ชื่อว่า มูตรส (รสรากไม้). แม้ในรส
ทั้งหลายมีรสเกิดแต่ลำต้นไม้เป็นต้น ชื่อ มูตรส (รสรากไม้). แม้ในรส
แจ่มแจ้งแล้วทั้งหมดทีเดียว แต่ในที่นี้ไม่มีกำหนดแน่นอนเหมือนในสิกขาบท
ว่าด้วยเกสัช. น้ำมันอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า น้ำมนันนฺหะละ แม้ในบท
ที่เหลือทั้งหลาย ก็นัยนี้แล.

บทว่า ภูมฺมานิ (พื้นดิน) ได้แก่ น้ำที่อยู่ในบ่อเป็นต้น.

บทว่า อมฺตฺกฺขานิ (อากาศ) ได้แก่ น้ำฝนที่ยังไม่ตกถึงแผ่นดิน.

บทว่า ยํ วา ปน (ก็หรือว่า น้ำใด) ได้แก่ น้ำหิมะ น้ำยังกับให้พิณาส น้ำรองแผ่นดินเป็นต้นจัดเข้าฐานะในเยวอปนกนฺย ในที่นี้.

นิเทศเตโชธาตุภายใน

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศเตโชธาตุ ต่อไป

ที่ชื่อว่า เตโช (ธาตุไฟ) ด้วยสามารถแห่งความร้อน. เตโชนั้นแหละชื่อว่า เตโชคตฺ (ธรรมชาติที่ร้อน) เพราะเป็นธรรมชาติถึงความร้อน. บทว่า อฺสุมา (ความอุ่น) ได้แก่ อากาศร้อน. ความอุ่นนั่นเองชื่อว่า อฺสุมาคตฺ (ธรรมชาติที่อุ่น) เพราะเป็นธรรมชาติถึงความร้อน.

บทว่า เยน จ ได้แก่ ธรรมชาติที่ร้อนอันกำเรียบแล้ว.

บทว่า สนฺตฺปฺปติ (ย่อมร้อน) ได้แก่ กายนี้ย่อมร้อน คือ เกิดไออุ่นโดยภาวะที่มีความแก่สิ้นวันหนึ่งเป็นต้น.

คำว่า เยน จ ชิริยติ (เตโชธาตุทำให้ทรุดโทรม) ได้แก่ กายนี้ย่อมทรุดโทรมย่อมถึงความขาดแคลนแห่งอินทรีย์ สิ้นกำลัง และภาวะมีหนังเหี่ยว และผมหงอกเป็นต้น ด้วยธาตุใด.

คำว่า เยน จ ปฺริทฺยฺหติ (เตโชธาตุที่ทำให้เร่าร้อน) ได้แก่ กายนี้ถูกธาตุใดที่กำเรียบแผดเผา และบุคคลนั้น ก็จะคร่ำครวญว่า เราร้อนเราร้อน ดังนี้ ก็จะหวังเอาเนยใสที่ชำระตั้งร้อยครั้งและจันทน์แดงเป็นต้นมาไล้ทา และลมจากพัดในตาล.

คำว่า เยน จ อติปีติขยิตตสยิตํ สมฺมา ปริณามํ คจฺจติ

(เตโชธาตุที่ทำให้ของกินของดื่มของเคี้ยวของลุ่มถึงความย่อยไปด้วยดี) ความว่า ของกินมีข้าวสุกเป็นต้นก็ดี ของดื่มน้ำดื่มเป็นต้นก็ดี ของเคี้ยวมีของเคี้ยว ที่เป็นแป้งก็ดี ของลุ่มมีผลมะม่วงสุกน้ำผึ้ง น้ำอ้อยเป็นต้นก็ดี ย่อมถึงการย่อย คือย่อมละลายไปโดยความเป็นรสเป็นต้น ด้วยธาตุใด หนึ่ง ในเตโชธาตุ ๔ เหล่านี้ เตโชธาตุ ๓ ข้างนี้มีสมุฏฐาน ๔ อย่าง เตโชธาตุหลังมีกรรมเป็น สมุฏฐานอย่างเดียว.

วรรณนาบทในเตโชธาตุมีเพียงเท่านี้.

ว่าด้วยวิธิมนสิการเตโชธาตุ

กัวิธิมนสิการเตโชธาตุ มีดังต่อไปนี้.

ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมมนสิการว่า กายนี้ย่อมร้อน (อบอุ่น) ด้วยธาตุ ธาตุนี้เป็นโกฏฐาส (ส่วน) หนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูงญ ไม่ใช่สัตว์ มีอาการทำให้ร้อน ชื่อว่า เตโชธาตุ ดังนี้ ย่อมมนสิการว่ากายนี้ย่อมทรุดโทรมด้วยธาตุใด ย่อมเร่าร้อนด้วยธาตุใด ย่อมยังของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลุ่มให้ถึงการย่อยด้วยดี ด้วยธาตุใด ธาตุนี้ เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูงญ ไม่ใช่สัตว์ มีอาการทำให้ร้อน ชื่อว่า เตโชธาตุ ดังนี้.

บทว่า ยัม วา ปน (หรือธาตุใด) ความว่า ในสรีระนี้ มีอุตุ (คือไออุ่น) ชนิดหนึ่งเป็นปกติ อุตุนั้นก็รวมเข้าฐานของเขวาปนกัน.

นิเทศเตโชธาตุภายนอก

ไฟมีไม้เป็นเชื้อลุกลโหลงเพราะอาศัยไม้ ชื่อว่า **กัญฐัคคิ** (ไฟฟืน).
แม้ในคำมีอาทิว่าไฟสะเก็ดไม้ก็เช่นนี้เหมือนกัน.

บทว่า **สงฺการคฺคิ** (ไฟหยากเยื่อ) ได้แก่ ไฟที่บุคคลลากเอา
หยากเยื่อมาทำให้โหลงขึ้น ชื่อว่า ไฟหยากเยื่อ.

บทว่า **อินฺทคฺคิ** ได้แก่ ไฟอสนิบาต (ฟ้าผ่า).

บทว่า **อคฺคิสฺสนุตาโป** (ความร้อนแห่งไฟ) ได้แก่ ความร้อนของ
เปลวไฟ หรือของถ่านไฟที่ปราศจากเปลว.

บทว่า **สุริยฺสนุตาโป** (ความร้อนแห่งดวงอาทิตย์) ได้แก่ แดด.

บทว่า **กฺกฺกฺสนฺนิยฺสนุตาโป** (ความร้อนแห่งกองฟืน) ได้แก่
ความร้อนในกองฟืน. ในบทแม่ที่เหลือก็เช่นนี้แหละ.

บทว่า **ยํ วา ปน** (หรือว่าไฟธาตุใด) ได้แก่ ไฟไหม้เปรต
ไฟที่ยังกับให้พินาศ และไฟในนรกเป็นต้นก็รวมเข้าฐานะของเขวอปนกัน
ในที่นี้.

นิเทศวาโยธาตุภายใน

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศวาโยธาตุ ต่อไป

ที่ชื่อว่า **วาโย** ด้วยสามารถความพัดไปมา วาโยนั้นแหละ ชื่อว่า
วาโยคตฺ (ธรรมชาติที่พัดไปมา) เพราะถึงความเป็นวาโย.

บทว่า **ถมฺภิตตฺตํ รุปลุตฺ** (ความเคร่งตึงแห่งรูป) ได้แก่ ความ
เคร่งตึงแห่งอวินิภครูป (รูปที่แยกจากกันไม่ได้ ๘ รูป).

บทว่า อุตฺตฺรุมฺมา วาตา (ลมพัดขึ้นเบื้องบน) ได้แก่ ลมพัดขึ้นข้างบนทำให้อาเจียนและสะอึกเป็นต้น.

บทว่า อโรคฺคฺมา วาตา (ลมพัดลงเบื้องต่ำ) ได้แก่ ลมพัดลงเบื้องต่ำซึ่งยังอุจจาระและปัสสาวะเป็นต้น ให้ออกไป.

บทว่า กุจฺฉิสฺยา วาตา (ลมในท้อง) ได้แก่ ลมที่อยู่ภายนอกลำไส้ใหญ่.

บทว่า โภจฺจฺราสฺยา วาตา (ลมในไส้) ได้แก่ ลมภายในไส้ใหญ่ทั้งหลาย.

บทว่า อญฺคมฺมุคฺคานุสฺสริโน วาตา (ลมพัดไปตามคว้น) ได้แก่ ลมที่พัดไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ในสรีระทั้งสิ้น โดยพัดไปตามช่องของเส้นเอ็นทำให้เกิดงอมือและเหยียดมือเป็นต้น. บทว่า สตุถฺกฺวาตา (ลมศัสตรา) ได้แก่ ลมที่พัดไป เหมือนเอากรรไกรตัดข้อต่อและเส้นเอ็น. บทว่า ขรกฺวาตา (ลมมีดโกน) ได้แก่ ลมผ่าหัวใจ เหมือนผ่าด้วยมีดโกน. บทว่า อูปฺปลกฺวาตา (ลมเพิกหัวใจ) ได้แก่ ลมที่ทำลายเนื้อหัวใจนั้นแหละ.

บทว่า อสฺสฺสาโส (ลมหายใจเข้า) ได้แก่ ลมจุมุกเข้าไปในภายใน. บทว่า ปสฺสฺสาโส (ลมหายใจออก) ได้แก่ ลมจุมุกออกไปภายนอก. ก็ลมในภายในนี้ ลมทั้งหมดข้างต้นมีสมุฏฐาน ๔ ลมหายใจเข้าลมหายใจออกมีจิตเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว.

การพรรณนาบทในธาตุนี้ มีเพียงเท่านี้.

ว่าด้วยวิธมนสิการวโยธาตุ

อนึ่ง วิธมนสิการ มีดังต่อไปนี้ ภิกษุในพระศาสนานี้กำหนดลมทั้งหลาย อันต่างด้วยลมพัดขึ้นเบื้องเป็นต้น ด้วยสามารถการพิจารณาลมพัดขึ้น

เบื้องบนเป็นต้นแล้ว มนสิการว่า ขึ้นชื่อว่า ลมพัดขึ้นเบื้องบนเป็นโกกฐาส
หนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์
มีอการเครื่องตั้ง ชื่อว่า วาโยธาตุ ดังนี้. แม้ในลมที่เหลือก็เช่นนี้เหมือนกัน.

บทว่า ยัม วา ปน (ก็หรือลมใด) ได้แก่ ลมที่พัดไปในโกกฐาส
วาโยธาตุที่เหลือ ก็รวมเข้าฐานะของเขวาปนกนัยในที่นี้.

นิเทศวาโยธาตุภายนอก

บทว่า ปุรตตุลิม วาตา (ลมตะวันออก) ได้แก่ ลมที่พัดมาจาก
ทิศตะวันออก แม้ในลมที่พัดมาจากทิศตะวันตก ทิศเหนือ และทิศใต้ก็เช่นนี้
เหมือนกัน.

บทว่า สรชา วาตา (ลมมีฝุ่นละออง) ได้แก่ลมพัดไปพร้อมกับ
ฝุ่นละออง ชื่อว่า ลมมีฝุ่นละออง.

บทว่า อรชา วาตา (ลมไม่มีฝุ่นละออง) ได้แก่ ลมอย่างเดียว
ปราศจากฝุ่นละออง ชื่อว่า ลมไม่มีฝุ่นละออง.

บทว่า สีตา (ลมหนาว) ได้แก่ลมที่มีฤดูหนาวเป็นสมุฏฐานตั้งขึ้น
ในระหว่างเมฆที่เย็น.

บทว่า อุณฺหา (ลมร้อน) ได้แก่ลมที่มีฤดูร้อนเป็นสมุฏฐานตั้งขึ้น
ในภายในเมฆที่ร้อน.

บทว่า ปริตุตา (ลมอ่อน) ได้แก่ลมพัดมาอ่อน ๆ คือพัดมาเบา ๆ

บทว่า อุธิมตุตา (ลมแรง) ได้แก่ ลมที่พัดมาแรง.

บทว่า กภาพา (ลมดำ) ได้แก่ ลมที่ตั้งขึ้นภายในเมฆดำ อาจารย์
พวกหนึ่งกล่าวว่า คำว่า ลมดำ นี้ เป็นชื่อของลมที่พัดทำให้ผิวดำดังนี้ก็มี.

บทว่า เวมุทฺทวาทา (ลมบน) * ได้แก่ ลมพัดไปเกินหนึ่งโยชน์.

บทว่า ปกฺขวาทา (ลมกระพือปีก) * ได้แก่ ลมที่ตั้งขึ้นแก่การกระพือปีกโดยที่สุดแม่แมลงวัน.

บทว่า สุปฺมณฺณวาทา * ได้แก่ ลมครุฑ แม้มลมครุฑนี้จะเป็นลมเกิดแต่ปีกก็จริง ถึงอย่างนั้น ท่านก็ถือไว้ส่วนหนึ่งด้วยสามารถเป็นลมแรง.

บทว่า ตาลวณฺฑวาทา (ลมใบตาล) * ได้แก่ ลมที่เกิดแต่ใบตาลหรือวัตถุมิถุนฐานกลมอย่างใดอย่างหนึ่ง.

บทว่า วฐุปนวาทา (ลมใบพัด) * ได้แก่ ลมที่เกิดขึ้นด้วยใบพัดก็ลมที่เกิดแต่ใบตาล และลมใบพัดเหล่านั้น ย่อมยังลมแม่ไม่เกิดในเกิด นี้แม่ที่เกิดแล้วก็ให้เปลี่ยนไป.

ในบทว่า ยํ วา ปน * นี้ * ได้แก่ ลมที่เหลือ เว้นลมที่มาในบาลีแล้วรวมเข้าในฐานะเป็นเขวาปนกันย.

นิเทศอากาศธาตุภายใน

พึงทราบวินิจฉัยนิเทศอากาศธาตุ ต่อไป

ที่ชื่อว่า อากาศ เพราะอรรถว่า ย่อมใดไม่ได้ โดยอรรถว่ากระทบไม่ได้ อากาศนั่นเอง ชื่อว่า อากาศคตฺติ (ธรรมชาติอันนับว่าอากาศ) เพราะถึงภาวะเป็นกากาศ. ที่ชื่อว่า อหํ (ความว่างเปล่า) เพราะเป็นสิ่งที่กระทบไม่ได้. บทว่า วิวโร (ช่องว่าง) * ได้แก่ ช่องในระหว่าง ช่องว่างนั้นนั่นเองชื่อว่า วรคตฺติ (ธรรมชาติอันนับว่าช่องว่าง). บทว่า อสมฺมุญฺจํ มสฺสโลหิตฺติ (ที่อันเนื้อและเลือดไม่ถูกต้อง) * ได้แก่ ที่อันเนื้อและเลือดไม่ * คำว่า เวมุทฺทวาทา หมายถึงลมพายุใหญ่

ติดกัน. ก็บว่า กณฺณจฺจุทฺทํ (ช่องหู) เป็นต้นนี้ เป็นแสดงประเภท
ธรรมคือเนื้อและเลือดไม่ติดนั้นนั่นแหละ. บรรดาบทเหล่านั้น บว่า
กณฺณจฺจุทฺทํ ได้แก่ ช่อง คือ โพรงในหูเป็นโอกาส (คือช่องว่าง) ที่
เนื้อและเลือดไม่ถูกต้อง. แม้ในคำที่เหลือก็เช่นนี้เหมือนกัน.

บว่า เยน (ด้วยช่อง ๒) ความว่า สัตว์ย่อมกลืนกินสิ่งทีควร
ของกิน เป็นต้นนี้ ให้เข้าไปภายใน ด้วยช่องใด. บว่า ยตุถ (ที่ใด)
ความว่า อาหารทีกลืนกินเข้าไป ๔ อย่างนั้นนั่นแหละ ย่อมตั้งอยู่ในโอกาส
(ช่องว่าง) กล่าวคือในภายในกระเพาะอันใด. บว่า เยน (โดยช่องใด)
ความว่า อาหาร ๔ อย่างนั้นแม้ทั้งหมด ซึ่งย่อยแล้ว ถึงความเป็นกากแล้ว
ย่อมออกไป โดยช่องใด ช่องนั้นจากเพดานท้องถึงทวารหนักมีประมาณ ๑ คืบ
๔ นิ้ว เป็นที่อันเนื้อและเลือดได้ถูกต้อง คือเป็นที่อันเนื้อและเลือดไม่ติดกัน
พึงทราบว่าเป็นอากาศธาตุ.

ในบว่า ยํ วา ปน นี้ ได้แก่ ช่องว่างทั้งหมดนี้ คือ ช่องว่าง
ระหว่างหนัง ช่องว่างระหว่างเนื้อ ช่องว่างระหว่างเอ็น ช่องว่างระหว่าง
กระดูก ช่องว่างระหว่างขน ท่านรวมเข้าฐานะของเขวาปนกัน.

นิเทศอากาศธาตุภายนอก

พึงทราบวินิจฉัยอากาศธาตุภายนอก ต่อไป

คำว่า อสมฺมุฏฺจํ จตุทฺติ มหาภูตฺเทหิ (ที่อันมหาภูตรูป ๔ ไม่ถูกต้อง)
นั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นช่องฝาเรือน ช่องประตู เป็นต้นอันมหาภูตรูป ๔
บว่า เยน บว่า ยตุถ และบว่า เยน โดยลำดับ จำนวนในพระไตรปิฎกฉบับแปลท่าน
ตัดออก แต่ถ้าไม่ตัดออกจะมีเนื้อความตามที่ท่านอรรถกถากล่าวไว้.

ไม่ติดกัน. เมื่อพระโยคาวจรทำปริกรรมในอากาศใด ฌานหมวด ๔ หรือฌานหมวด ๕ ย่อมเกิดขึ้น คำนั้น ท่านกล่าวไว้แล้วด้วยคำที่เป็นอากาศภายนอกนี้.

นิเทศวิญญาณธาตุ

พึงทราบวินิจฉัยนิเทศวิญญาณธาตุ ต่อไป

ธาตุกล่าวคือ จักขุวิญญาณ ชื่อว่า จักขุวิญญาณธาตุ. แม้ในธาตุที่เหลือก็เช่นนี้เหมือนกัน. เมื่อพระโยคาวจรกำหนดธาตุ ๖ เหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้แล้ว ธาตุ ๑๘ ชื่อว่า เป็นอันกำหนดแล้วได้อย่างไร? คือ โสทฐัพพธาตุ ย่อมเป็นอันท่านถือเอาด้วยศัพท์ว่า ปลิว เตโช วาโย นั้นแหละก่อน. ธรรมธาตุ เป็นอันท่านถือเอาด้วยศัพท์ว่า อาโปธาตุ และอากาศธาตุนั้นเป็นมนธาตุ เป็นอันท่านถือเอาด้วยศัพท์ว่า วิญญาณ เพราะความที่มนธาตุนั้นเป็นธรรมเกิดก่อนและเกิดหลังของวิญญาณธาตุนั้นทีเดียว มีจักขุวิญญาณธาตุเป็นต้นมาแล้วในสูตรนั้นแหละ ธาตุ ๕ อย่างที่เหลือบัณฑิตพึงนำมาแสดง.

จริงอยู่ จักขุธาตุอันเป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณธาตุนั้น และรูปธาตุอันเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณธาตุนั้น ย่อมเป็นอันท่านถือเอาด้วยศัพท์ว่า จักขุวิญญาณธาตุ. ด้วยประการฉะนี้ โสตธาตุเป็นต้น ก็ย่อมเป็นอันท่านถือเอาด้วยศัพท์ว่า โสตวิญญาณธาตุเป็นต้น ธาตุแม่ ๑๘ ก็ย่อมเป็นอันถือเอาแล้วด้วยประการฉะนี้.

บรรดาธาตุ ๑๘ เหล่านี้ ท่านกำหนดรูปธาตุไว้ ๑๐ กำหนดอรูปธาตุไว้ ๘ ในธรรมธาตุ ท่านกำหนดเอารูปธาตุก็ กำหนดเอาอรูปธาตุก็มี มโนธาตุ ๓ คือ อเหตุกิริยา (ปัญญาทวาราวชชนจิต) ๑ ดวง อเหตุกวิบาก (สัมปฏินันจิต) ๒ ดวง.

ด้วยเหตุนี้ การกำหนดรูปธาตุจึงมี ๑๐ ครั้ง (๑๐ ๑/๒) กำหนดอรูปธาตุจึงมี ๗ ครั้ง (๗ ๑/๒) เพราะฉะนั้น การถือเอารูปธาตุแลอรูปธาตุ ชื่อว่า ท่านถือเอาแล้ว. บัณฑิตพึงแสดงชั้น ๕ ที่เป็นรูปและอรูป (อย่างนี้คือ) ธรรมที่เป็นรูปและอรูปนั้นเป็นทุกขสังขจะ ค้นหาในภพก่อนที่เป็นเหตุให้ทุกขสังขจะนั้นตั้งขึ้น เป็นสมุทยสังขจะ ความไม่เป็นไปแห่งทุกขสังขจะและสมุทยสังขจะทั้ง ๒ เป็นนิโรธสังขจะ มรรคอันเป็นเหตุรู้นิโรธสังขจะนั้น เป็นมรรคสังขจะ กรรมฐานคือสังขจะ ๔ นี้ ด้วยประการฉะนี้ พึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมเป็นเครื่องออกเพราะบรรลุดุจรรณอันสูงสุดจนถึงพระอรหัตของภิกษุผู้มุงมั่นด้วยธาตุ ๑๘.

นิเทศธาตุ ๖ นัยที่สอง

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงธาตุ ๖ นัยที่สอง จึงตรัสว่า **อปราปี ฉ ธาตุโย** (ธาตุ ๖ อีกนัยหนึ่ง) เป็นต้น.

ในพระบาลีนั้น คำว่า **สุขธาตุ ทุกขธาตุ** (สุขธาตุ ทุกขธาตุ) ได้แก่ สุขและทุกข์ที่อาศัยกายประสาทเกิด ทรงแสดงกระทำให้เป็นของคู่กันด้วยอำนาจความเป็นปฏิปักษ์กัน จริงอยู่ สุขเป็นปฏิปักษ์ (เป็นธรรมตรงกันข้าม) ต่อทุกข์ ทุกข์ก็เป็นปฏิปักษ์ต่อสุข. ฐาน (ที่) อันสุขแผ่ไปแล้วมีประมาณเท่าไร (ในกายนี้) ทุกข์ก็แผ่ไปมีประมาณเท่า นั้น. ฐานอันทุกข์แผ่ไปแล้วมีประมาณเท่าไร สุขก็แผ่ไปมีประมาณเท่า นั้น.

คำว่า **โสมนสฺสธาตุ โทมนสฺสธาตุ** (โสมนัสสธาตุ โทมนัสส-ธาตุ) แม่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกระทำให้เป็นคู่กัน เหมือนอย่างสุขและ

ทุกขนั้นแหละ จริงอยู่ โสมนัสเป็นปฏิปักษ์ต่อโทมนัส. โทมนัสก็เป็นปฏิปักษ์ต่อโสมนัส ฐานที่โสมนัสแผ่ไปในสรีระนี้มีประมาณเท่าไร โทมนัสก็แผ่ไปมีประมาณเท่านั้น ฐานที่โทมนัสแผ่ไปมีประมาณเท่าไร โสมนัสก็แผ่ไปมีประมาณเท่านั้น.

อนึ่ง คำว่า **อุปเพกขาธาตุ อวิชชาธาตุ** (อุปเพกขาธาตุ อวิชชาธาตุ) ๒ บทนี้ ตรัสการทำให้คู่กันด้วยอำนาจเป็นธรรมคล้ายกัน. จริงอยู่ธาตุทั้ง ๒ นี้เป็นธาตุคล้ายกัน เพราะความเป็นธาตุไม่แจ่มแจ้ง.

บรรดาธาตุเหล่านั้น กายธาตุที่ประกอบกันสุขและทุกข์นั้น เป็นที่อาศัยให้กายวิญญาณเกิด และโผลฐัพพธาตุที่เป็นอารมณ์ประกอบกับสุขและทุกข์นั้น ย่อมเป็นอันถือเอาด้วยศัพท์ว่าสุขทุกขธาตุนั้นเอง. มโนวิญญาณธาตุที่สัมปยุต-โสมนัสและโทมนสนั้น ย่อมเป็นอันนับถือเอาด้วยศัพท์ว่า โสมนัสและโทมนัสชาตธรรมธาตุถือเอาด้วยอวิชชาธาตุ. จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆาน-วิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ และมโนธาตุ(๑) และจักขุชาตรูปธาตุเป็นต้นที่เป็นวัตถุ (เป็นที่อาศัยให้วิญญาณเกิด) แต่เป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณธาตุเป็นต้น เหล่านั้นแหละ เป็นอันถือเอาแล้วด้วยศัพท์ว่า อุปเพกขาธาตุ เพราะฉะนั้น ธาตุแม้ ๑๘ อย่าง จึงเป็นอันถือเอาแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

บัดนี้ พึงทราบคำทั้งหมดมีอาทิว่า บรรดาธาตุ ๑๘ เหล่านั้น ท่านกำหนดรูปธาตุไว้ ๑๐ อย่าง โดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั่นเอง และพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมเป็นเครื่องออกไปแก่มกษุรูปหนึ่งผู้บรรลุธรรมอันสูงสุดจนถึงพระอรหัต ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า **ตตฺถ กตฺมา สุขฺชาตฺถ ยํ กายิกํ สาคํ** (ในชาตฺถ ๖ นั้น
สุขฺชาตฺถ เป็นไฉน ความสบายกาย ความสุขใจ) เป็นต้น มีนัยตามที่กล่าว
ไว้ในหนหลังนั้นแล.

นิเทศชาตฺถ ๖ นัยที่สาม

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศชาตฺถ ๖ นัยที่สาม ต่อไป

คำว่า **กาม** ได้แก่ กาม ๒ คือ วัตถุกาม และกิเลสกาม บรรดากามทั้ง ๒ นั้น ชาตฺถที่ประกอบด้วยกาม หมายถึงกิเลสกาม ชื่อว่า กามชาตฺถ กามชาตฺถนี้เป็นชื่อของกามวิตก (ความตรึกในกาม) ชาตฺถคือกามนั่นเอง หมายถึงวัตถุกาม ชื่อว่า **กามชาตฺถ** คำนี้เป็นชื่อของกามาวจรธรรม. ชาตฺถที่ประกอบด้วยพยาบาท ชื่อว่า **พยาปาทชาตฺถ** คำว่า พยาปาทชาตฺถนี้เป็นชื่อของพยาปาทวิตก (ความตรึกในพยาบาท) ชาตฺถคือ พยาบาทนั่นเอง ชื่อว่า **พยาปาทชาตฺถ** คำว่า พยาปาทชาตฺถนี้เป็นชื่อของปฏิฆะมีอาฆาตวัตถุ ๑๐ ประการ. ชาตฺถที่ประกอบด้วยวิหิงสา (ความเบียดเบียน) ชื่อว่า **วิหิงสาชาตฺถ** คำว่า วิหิงสาชาตฺถนี้เป็นชื่อของวิหิงสาวิตก (ความตรึกในการเบียดเบียน) ชาตฺถคือวิหิงสานั่นเอง ก็ชื่อว่า **วิหิงสาชาตฺถ** คำนี้เป็นชื่อของการเบียดเบียนสัตว์อื่น.

๑ อาฆาตวัตถุ ๑๐ ประการ คือ ๑. อาฆาตโดยคิดว่าเขาได้เคยทำความเสื่อมให้เรา ๒. อาฆาตโดยคิดว่าเขากำลังทำความเสื่อมให้เรา ๓. อาฆาตโดยความคิดว่า เขาจะทำความเสื่อมให้เรา ๔. อาฆาตโดยความคิดว่า เขาได้เคยทำความเสื่อมให้คนที่เรารัก ๕. อาฆาตโดยคิดว่า เขากำลังทำความเสื่อมให้คนที่เรารัก ๖. อาฆาตโดยคิดว่า เขาจะทำความเสื่อมให้คนที่เรารัก ๗. อาฆาตโดยคิดว่า เขาเคยทำคุณประโยชน์แก่คนที่เราชัง ๘. อาฆาตโดยคิดว่าเขากำลังทำคุณประโยชน์แก่คนที่เราชัง ๙. อาฆาตโดยคิดว่า เขาทำคุณประโยชน์แก่คนที่เราชัง ๑๐. อาฆาตในฐานอันไม่ควร มีการเดินสะดุด เป็นต้น.

อนึ่ง วิหิงสา^๑นี้ เพราะยังไม่มา (ยังไม่ได้กล่าวไว้) ในหนหลัง จึง
ควรทราบโดยการจำแนกอรรถเป็นต้น ดังต่อไปนี้

คำว่า วิหีส^๒ มีวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า วิหิงสา เพราะอรรถว่า มี
เจตนาเป็นเหตุเบียดเบียนสัตว์ หรือสัตว์มีความเบียดเบียน. วิหิงสานั้น บัณฑิต
พึงทราบว่า มีความเบียดเบียนเป็นลักษณะ หรือว่ามีความเป็นปฏิปักษ์ต่อ
กรุณาเป็นลักษณะ มีความให้เกิดความหวาดเสียวในสันดานของสัตว์อื่นเป็นรส
หรือว่า มีความกำจัดความกรุณาในสันดานของคนเป็นรส มีความเป็นบ่อเกิด
แห่งทุกข์เป็นปัจจุภูฐาน มีปฏิฆะเป็นปทัฏฐาน.

อโลกะ (ความไม่โลก) เรียกว่า เนกขัมมะ เพราะออกจากความ
โลก. ปฐมฌานก็เรียกว่า เนกขัมมะ เพราะออกจากนิเวศน์ทั้งหลาย กุศลทั้ง
หมดก็เรียกว่า เนกขัมมะ เพราะออกจากอกุศลทั้งหมด. ชาติประกอบด้วย
เนกขัมมะ ชื่อว่า เนกขัมมธาตุ คำว่าเนกขัมมธาตุนี้ เป็นชื่อของเนกขัมม-
วิตก. ชาติที่ประกอบด้วยความไม่พยาบาท ชื่อว่า อภัยปาทธาตุ คำว่า
อภัยปาทธาตุนี้เป็นชื่อของเมตตา. ชาติที่ประกอบด้วยความไม่เบียดเบียน ชื่อว่า
อวิหิงสาธาตุ คำว่า อวิหิงสาธาตุนี้เป็นชื่อของอวิหิงสาวิตก ชาติคืออวิหิงสา
นั่นเอง ชื่อว่า อวิหิงสาธาตุ คำว่า อวิหิงสาธาตุนี้เป็นชื่อของกรุณา.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์จะแสดงเนื้อความ (ธาตุ ๖)
นั้นนั่นแหละจึงเริ่มบทภาชนะ (บทขยายความ) ว่า ตตฺถ กตมา กามธาตุ
(ในธาตุ ๖ นั้น กามธาตุเป็นไฉน) เป็นต้น .

ในพระบาลีนั้น บทว่า ปฏิธยตุโต (ประกอบ) ที่ชื่อว่า ปฏิธยตุโต
(ประกอบ) ด้วยอำนาจสัมปโยคะ. บทว่า ตกฺโก วิตกฺโก (ความตริก
๑ สัมปโยคะ ประกอบด้วยองค์ ๔ คือ เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีอารมณ์อันเดียวกัน และ
มีวัตถุที่อาศัยเกิดอันเดียวกัน

ความตริกันอย่างแรง) เป็นต้นมีเนื้อความตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. คำว่า วิห-
เรฐติ แปลว่า ย่อมเบียดเบียน คือย่อมให้รับทุกข์. คำว่า เหรณา (ความ
ข่มเหง) ได้แก่ การก่อให้เกิดความทุกข์ โดยการเบียดเบียนด้วยฝ่ามือเป็น
ต้น ความข่มเหงอย่างแรง ชื่อว่า วิหรณา เจตนาเป็นเหตุเบียดเบียน ชื่อ
ว่า หิงสนา เจตนาเป็นเหตุเบียดเบียนมีกำลัง ชื่อว่า วิหิงสนา. คำว่า
โรสนา ได้แก่ ความซึ่งเคียด คำว่า วิโรสนา ได้แก่ เคียดแค้น ใน
บททั้งหมดท่านเพิ่มบท ด้วยวิอุปสรรค. เจตนาเป็นเหตุเข้าไปเบียดเบียน ชื่อ
ว่า อุปฆาตะ ความทำร้ายผู้อื่น ชื่อว่า ปรูปฆาตะ.

เจตนาเป็นเหตุมีไมตรี ชื่อว่า เมตติ (ความมีไมตรี) อาการแห่ง
ความมีไมตรี ชื่อว่า เมตตายนา (กิริยาที่มีความไมตรี) ความเป็นของ
บุคคลผู้พร้อมด้วยเมตตา ของบุคคลผู้ประกอบด้วยเมตตา ชื่อว่า เมต-
ตายิตตัต (สภาพที่มีไมตรี) ความหลุดพ้นทางใจของผู้หลุดพ้นจากพยาบาท
ชื่อว่า เจโตวิมุตติ ในที่นี้เมตตาที่กล่าวไว้ ๓ บทแรก* ถึงอุปจารสมาธิบ้าง
ถึงอัปนาสมาธิบ้าง บทหลัง (คือ เจโตวิมุตติ) ตรัสเมตตาไว้ถึงอัปนา
เท่านั้น.

เจตนาเป็นเหตุให้เอ็นดู ชื่อว่า ความกรุณา อาการของความกรุณา
ชื่อว่า กรุณายนา (กิริยาที่กรุณา) ภาวะของบุคคลผู้พร้อมด้วยกรุณาของ
บุคคลผู้ประกอบด้วยความกรุณา ชื่อว่า กรุณยิตตัต (สภาพที่กรุณา) ความ
หลุดพ้นทางใจของผู้หลุดพ้นจากความเบียดเบียน ชื่อว่า เจโตวิมุตติ. แม้
ในข้อนี้ก็พึงทราบความต่างกันแห่งอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิโดยนัยก่อน

* เมตตาที่กล่าวไว้ ๓ บทแรก คือ เมตติ (ความมีไมตรี) ๑ เมตตายนา (กิริยาที่มีความไมตรี)

๑ เมตตายิตตัต (ความเป็นของบุคคลผู้พร้อมด้วยเมตตา ของบุคคลผู้ประกอบด้วยเมตตา) ๑

นั้นแหละ อนึ่ง ในบทสุดท้ายแม่ทั้ง ๒ คือ เมตตา กรุณาพระองค์ไว้ เพื่อแสดงความแปลกกันของเจโตวิมุตติ.

อนึ่ง ในบรรดาธาตุ ๖ เหล่านี้ กามวิตกย่อมเกิดขึ้นในเพราะสัตว์ทั้งหลายบ้าง ในเพราะสังขารทั้งหลายบ้าง กามวิตก แม้เกิดขึ้นในเพราะสัตว์ และสังขารทั้ง ๒ เป็นการทำลายกรรมบถโดยแท้ แต่ความพยายาม เกิดขึ้นในสัตว์ทั้งหลายอย่างเดียวกัน ก็ทำลายกรรมบถ นอกนี้ไม่ทำลาย. แม้ในวิหิงสาก็เช่นนี้เหมือนกัน. ก็ในอธิการนี้ มีกถา ๒ คือ สัพพสังคาหิกะ (รวมไว้ทั้งหมด) และอสัมภินนะ (แยกกัน).

จริงอยู่ แม่พยายามธาตุ และวิหิงสาธาตุ ทรงถือเอาด้วยศัพท์ว่า กามธาตุ ก็แลความพยายามและวิหิงसानี้แม่ทั้ง ๒ ก็นำออกแล้ว ๆ จากกามธาตุนั้นเองทรงแสดงไว้ เพราะฉะนั้น กถานี้พึงทราบว่าเป็นชื่อ สัพพสังคาหิกกถา ในที่นี้ก่อน. ส่วนกถาที่ตรัสว่า เว้นพยายามและวิหิงสาธาตุแล้ว ธรรมที่เหลือแม่ทั้งหมด เป็นกามธาตุเท่านั้น ดังนี้ นี้ ชื่อว่า อสัมภินนกถา.

อพยายามธาตุ และอวิหิงสาธาตุพระองค์ทรงถือเอาแม่ด้วยศัพท์ว่า เนกขัมมธาตุนั้นแหละ ก็ความไม่พยายามและความไม่เบียดเบียนแม่ทั้ง ๒ นั้น พระองค์ก็ทรงนำออกแล้ว ๆ จากเนกขัมมธาตุมาแสดง เพราะฉะนั้น กถานี้จึงชื่อว่า สัพพสังคาหิกกถา แม่ในที่นี้. กถานี้ว่า อพยายามธาตุและอวิหิงสาธาตุ ที่เหลือ ชื่อว่า เนกขัมมธาตุ ดังนี้ ชื่อว่า อสัมภินนกถา.

อนึ่ง ธาตุ ๖ เหล่านี้ ทรงถือเอาแล้ว ธาตุ ๑๘ ก็ชื่อว่า ทรงถือเอาแล้วเหมือนกัน เพราะธาตุแม่ทั้งหมดเหล่านี้ันันบุคคลนำออกแล้ว ๆ จากกามธาตุก็ได้ธาตุ ๑๘ เหมือนกัน เพราะฉะนั้น เมื่อว่าโดยธาตุหมวด ๖ ทั้ง

สามหมวด ก็ย่อมได้ธาตุ ๑๘ แต่ถ้าไม่ถือเอาธาตุด้วยอาการอย่างนี้ ก็พึงทราบ
ว่า ในหมวดธาตุ ๖ แต่ละหมวดกระทำให้เป็นหมวดละ ๑๘ โดยนัยที่กล่าวแล้ว
แม้ย่นธาตุ ๑๘ ทั้งหมดเหล่านั้นเป็นอันเดียวกัน ก็จะมีเพียง ๑๘ เท่านั้น. ใน
สูตรต้นตภาชนียนี้ กามธาตุ ๑๖ ที่เป็นไปในภูมิ ๓ มี ๒ ธาตุ เพราะฉะนั้น
พึงทราบว่า วาระว่าด้วยสัมมสนะ (การพิจารณา) ในอริการแห่งธาตุนี้ พระผู้-
มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ด้วยประการฉะนี้.

วรรณนาสูตรต้นตภาชนีย จบ

อภิธรรมภาษณีย์

[๑๒๔] ธาตุ ๑๘ คือ

๑. จักขุธาตุ
๒. รูปธาตุ
๓. จักขุวิญญานธาตุ
๔. โสตธาตุ
๕. สัทธาธาตุ
๖. โสตวิญญานธาตุ
๗. ฆานธาตุ
๘. กันธาธาตุ
๙. ฆานวิญญานธาตุ
๑๐. ชิวหาธาตุ
๑๑. รสธาตุ
๑๒. ชิวหาวิญญานธาตุ
๑๓. กายธาตุ
๑๔. โสภณัฐัพพาธาตุ
๑๕. กายวิญญานธาตุ
๑๖. มโนธาตุ
๑๗. ธรรมธาตุ
๑๘. มโนวิญญานธาตุ.

[๑๒๕] ในธาตุ ๑๘ นั้น จักขุธาตุ เป็นไฉน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ๑ นี้เรียกว่า บ้านว่าง
บ้าง นี้เรียกว่า จักขุธาตุ.

รูปธาตุ เป็นไฉน ?

รูปใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ ได้แก่ สี ฯลฯ นี้เรียกว่า รูปธาตุบ้าง
นี้เรียกว่า รูปธาตุ.

จักขุวิญญาณธาตุ เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันธุระ มโน มนายตนะ มนินทริย์
วิญญาณ วิญญาณขันธ จักขุวิญญาณธาตุที่สมกัน อาศัยจักขุปสาทและรูปารมณ
เกิด นี้เรียกว่า จักขุวิญญาณธาตุ.

[๑๒๖] โสตธาตุ เป็นไฉน ?

โสตะใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า
บ้านว่างบ้าง นี้เรียกว่า โสตธาตุ.

สัทธาตุ เป็นไฉน ?

เสียงใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ เห็นไม่ได้ กระทบได้ ฯลฯ นี้เรียกว่า
สัทธาตุบ้าง นี้เรียกว่า สัทธาตุ.

โสตวิญญาณธาตุ เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันธุระ มโน มนายตนะ มนินทริย์
วิญญาณ วิญญาณขันธ โสตวิญญาณธาตุที่สมกัน อาศัยโสตปสาทและ
สัททารมเกิดขึ้น นี้เรียกว่า โสตวิญญาณธาตุ.

๑. ความที่ ฯลฯ ในอภิธรรมภาษณีย์นี้ พึงดูความเต็มในธรรมสังคณีปกรณ์ตั้งแต่ข้อ (๕๑๖)
เป็นลำดับไป

[๑๒๗] **ฆานธาตุ** เป็นไฉน ?

ฆานะใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า บ้านว่าง
บ้าง นี้เรียกว่า ฆานธาตุ.

คันธธาตุ เป็นไฉน ?

กลิ่นใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ เห็นไม่ได้ กระทบไม่ได้ ฯลฯ นี้เรียกว่า
คันธธาตุบ้าง นี้เรียกว่า คันธธาตุ.

ฆานวิญญาณธาตุ เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันจระ มโน มนาตนะ มนินทริย
วิญญาณ วิญญาณขันธ ฆานวิญญาณธาตุที่สมกัน อาศัฆานปสาทและ
คันธารมณฺ์เกิดขึ้น นี้เรียกว่า ฆานวิญญาณธาตุ.

[๑๒๘] **ชีวหาธาตุ** เป็นไฉน ?

ชีวหาใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า บ้านว่าง
บ้าง นี้เรียกว่า ชิวหาธาตุ.

รสธาตุ เป็นไฉน ?

รสใด อาศัสมหาภูตรูป เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ ฯลฯ นี้เรียกว่า
รสธาตุบ้าง นี้เรียกว่า รสธาตุ.

ชีวหาวิญญาณธาตุ เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันจระ มโน มนายตนะ มนินทริย
วิญญาณ วิญญาณขันธ ชิวหาวิญญาณธาตุที่สมกัน อาศัชิวหาปสาทและ
รสธารมณฺ์เกิดขึ้น นี้เรียกว่า ชิวหาวิญญาณธาตุ.

[๑๒๙] กายธาตุ เป็นไฉน ?

กายใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า บ้างว่าง
บ้าง นี้เรียกว่า กายธาตุ.

โณฏฐัพพธาตุ เป็นไฉน ?

ปลฐวีธาตุ ฯลฯ นี้เรียกว่า โณฏฐัพพธาตุบ้าง นี้เรียกว่า โณฏฐัพพธาตุ.

กายวิญญาณธาตุ เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันฑาระ มโน มนายตนะ มนินทริย
วิญญาณ วิญญาณขันธ กายวิญญาณธาตุที่สมกัน อาศัยกายปสาทและโณ-
ฏฐัพพารมณฺ์เกิดขึ้น นี้เรียกว่า กายวิญญาณธาตุ.

[๑๓๐] มโนธาตุ เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันฑาระ มโน มนายตนะ มนินทริย
วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนธาตุที่สมกัน เกิดในลำดับแห่งกาเกิดดับของ
จักขุวิญญาณธาตุ จิต ฯลฯ ของโสตวิญญาณธาตุ จิต ฯลฯ ของฆมานวิญญาณธาตุ
จิต ฯลฯ ของชีวหาวิญญาณธาตุ จิต มโน มานัส หทัย ปันฑาระ มโน
มนายตนะ มนินทริย วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนธาตุที่สมกัน เกิดใน
ลำดับ แห่งการเกิดดับของกายวิญญาณธาตุ หรือความพิจารณาอารมณฺ์ที่แรกใน
ธรรมทั้งปวง นี้เรียกว่า มโนธาตุ.

ธรรมธาตุ เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ รูปที่เห็นไม่ได้ กระทบไม่ได้
นับเนื่องในธรรมายตนะ และอสังขตธาตุ.

ในธรรมชาตุนั้น เวทนาขันธ เป็นไฉน ?

เวทนาชั้นหวมวละ ๑ คือ เวทนาชั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาชั้นหวมวละ ๒ คือ เวทนาชั้น เป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ. เวทนาชั้นหวมวละ ๓ คือ เวทนาชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต ฯลฯ เวทนาชั้นหวมวละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้ นี้เรียกว่า เวทนาชั้น.

สัญญาชั้น เป็นไฉน ?

สัญญาชั้นหวมวละ ๑ คือ สัญญาชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาชั้นหวมวละ ๒ คือ สัญญาชั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ. สัญญาชั้นหวมวละ ๓ คือ สัญญาชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต ฯลฯ สัญญาชั้นหวมวละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้ นี้เรียกว่า สัญญาชั้น.

สังขารชั้น เป็นไฉน ?

สังขารชั้นหวมวละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหวมวละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นเหตุ เป็นนเหตุ. สังขารชั้นหวมวละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต ฯลฯ สังขารชั้นหวมวละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้ นี้เรียกว่า สังขารชั้น.

รูปที่เห็นไม่ได้ กระทบไม่ได้ นับเนื่องในธรรมายตนะ เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ฯลฯ กพพิงการอาหาร นี้เรียกว่า รูปที่เห็นไม่ได้ กระทบไม่ได้ นับเนื่องในธรรมายตนะ.

อสังขตธาตุ เป็นไฉน ?

ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ นี้เรียกว่า อสังขตธาตุ. สภาวะธรรมนี้เรียกว่า ธรรมธาตุ.

มโนวิญญูณธาตุ เป็นไฉน ?

มโนธาตุเกิดในลำดับแห่งการเกิดดับของจักขุวิญญูณธาตุ จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน เกิดในลำดับแห่งการเกิดดับแม่ของ มโนะธาตุอีกชั้นหนึ่ง มโนธาตุเกิดในลำดับแห่งการเกิดดับของโสตวิญญูณธาตุ ฯลฯ มโนธาตุ เกิดในลำดับแห่งการเกิดดับของฆานวิญญูณธาตุ ฯลฯ มโนธาตุ เกิดในลำดับแห่งการเกิดดับของชีวหาวิญญูณธาตุ ฯลฯ มโนธาตุ เกิดในลำดับแห่งการเกิดดับของกายวิญญูณธาตุ จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุ ที่สมกัน เกิดในลำดับแห่งการเกิดดับแม่ของมโนธาตุอีกชั้นหนึ่ง จิต มโน มานัส หทัย ปันธุระ มโน มนายคณะ มนินทริย์ วิญญูณ วิญญูณชั้นชั มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน อาศัยมโนและธรรมารมณเกิดขึ้น นี้เรียกว่า มโน-วิญญูณธาตุ.

อภิธรรมภาษณีย์ จบ

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงแสดงธาตุแม่ทั้งหมดในอภิธรรมภาษณีย์ โดยรวบรัดเท่านั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า อฏฺฐารส ธาตุโย จกฺขุธาตุ รูปธาตุ (ธาตุ ๑๘ คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ) ดังนี้. ในการวรรณนาอภิธรรมภาษณีย์นั้น พึงทราบวาระด้วยอุเทศก่อน.

อตุลโต ลกฺขณาทิหิ

กมตาวตฺวตฺสขโต

ปจฺจยา อถ ทกฺขจฺพฺพา

เวทิตพฺโพ วิทฺตจฺจโย

พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถ โดย
ลักษณะเป็นต้น โดยลำดับ โดยมีจำนวน
เท่านั้น โดยการนับ โดยปัจจัย และโดยเป็น
ธรรมที่ควรเห็น.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยอรรถ

บรรดาอุทเทศเหล่านั้น คำว่า โดยอรรถ พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถ
ที่แปลกกันของธรรมมีจักขุเป็นต้น โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า ที่ชื่อว่า จักขุ
เพราะอรรถว่า ย่อมเห็น ชื่อว่า รูป เพราะอรรถว่า ย่อมแสดงตนให้ปรากฏ
ความรู้ (วิญญูณ) ทางจักขุ ชื่อว่า จักขุวิญญูณ ดังนี้ก่อน.
ส่วนโดยไม่แปลกกันมีวินิจฉัย ดังนี้

ที่ชื่อว่า ชาติ เพราะอรรถว่า ย่อมจัดแจง เพราะอรรถว่า ย่อมทรง
ไว้ เพราะอรรถว่าเป็นการจัดแจง เพราะอรรถว่าเป็นเหตุทรงไว้โดยประการ
ต่าง ๆ หรือเพราะอรรถว่าเป็นที่ทรงไว้.

จริงอยู่ ชาติทั้งหลายที่เป็นโลกีย์ เป็นชาติที่กำหนดไว้โดยความเป็น
เหตุ ย่อมจัดแจงสังสารทุกข์ไว้หลายประการ เหมือนชาติที่เป็นทองและเงิน
เป็นต้น ที่บุคคลจัดทำเป็นทองและเงินเป็นต้น อนึ่ง ชาติทั้งหลายอันสัตว์ย่อม
ทรงไว้ คือรองรับไว้ เหมือนของหนักที่แบกไปอยู่. อนึ่ง ชาติเหล่านี้ชื่อว่า
เป็นเพียงจัดแจงทุกข์ไว้เท่านั้น เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ อนึ่ง ชาติเหล่านั้น
เป็นเหตุให้พวกสัตว์ทั้งหลายท่องเที่ยวไปสู่สังสารทุกข์ อนึ่ง ชาติที่เป็นเหตุ
เหล่านี้ เป็นที่ตั้ง คือเป็นที่ยังสังสารทุกข์ให้สถิตอยู่ในบรรดาจักขุเป็นต้น

ธรรมแต่ละอย่างท่านเรียกว่า ชาติ ด้วยอรรถว่า ย่อมจัดแจง ย่อมทรงไว้ เป็นต้น ด้วยอำนาจการมีอยู่ ตามที่มีอยู่จริง ดังพรรณนามาจะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ขึ้นชื่อว่า อัตตาของพวกเดียรฉัตรย่อมไม่มีโดยภาวะของตนนั้นใด ชาติเหล่านี้ย่อมเป็นเช่นนั้น หามิได้ ก็ที่เรียกว่า ชาติ เพราะอรรถว่า ย่อมทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน เปรียบเหมือนส่วนแห่งศิลาที่มีหრดาลและมโนศิลาเป็นต้น อันวิจิตรในโลก เรียกว่า ชาติ นั้นใด ชาติ (มีจักขุเป็นต้น) แม้เหล่านั้น ก็เรียกว่าชาติเหล่านั้นเหมือนกัน เพราะชาติอันธรรมเหล่านั้นเป็นอวัยวะที่พึงรู้ได้ด้วยญาณเท่านั้น หรือว่าในส่วนทั้งหลายมีรสและเลือดเป็นต้น ซึ่งกำหนดด้วยลักษณะที่ตรงกันข้ามซึ่งกันและกัน อันเป็นส่วนของกายที่ตั้งขึ้น คือ สรีระ ท่านเรียกชื่อว่า ชาติ นั้นใด ในส่วนของอตภาพกล่าวคือเบญจขันธ์ แม้ก็พึงทราบที่ชื่อว่า ชาติ นั้นนั้นนั่นแหละ เพราะว่า จักขุเป็นต้นเหล่านี้ ท่านกำหนดโดยลักษณะที่ต่างซึ่งกันและกัน.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ชาติ นี้ เป็นเพียงชื่อของสิ่งปราศจากชีวะจริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงชาติ เพื่อถอนความสำคัญว่ามีชีวะไว้ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า จ ชาติโร อัย ภิกขุ ปุริโส (ดูก่อนภิกขุ คนนี้มีชาติ ๖) ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า ชื่อว่า จักขุชาติ เพราะอรรถว่าเป็นจักขุด้วย เป็นชาติด้วย ฯลฯ ชื่อว่า มโนวิญญาณชาติ เพราะอรรถว่าเป็นมโนวิญญาณด้วย เป็นชาติด้วย โดยอรรถตามที่กล่าวแล้วแล.

พึงทราบวินิจฉัยในชาตินี้โดยอรรถอย่างนี้ก่อน.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น

ก็คำว่า **โดยลักษณะเป็นต้น** ในที่นี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้นเหล่านั้น แห่งธรรมมีจักขุเป็นต้นเหล่านั้น โดยนัยตามที่กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแล.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยลำดับ

ในชื่อว่า **โดยลำดับ** แม้ในที่นี้ บรรดาลำดับทั้งหลายมีลำดับแห่งการเกิดเป็นต้นตามที่กล่าวไว้ก่อน ลำดับคือการแสดง (เทศนา) เท่านั้นสมควร ก็ลำดับแห่งการแสดงนี้ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยอำนาจการกำหนดตามลำดับเหตุและผล. จริงอยู่ สองบทคือ จักขุธาตุและรูปธาตุนี้เป็นเหตุ คำว่า **จักขุวิญญาณธาตุ** นี้เป็นผล. พึงทราบวินิจฉัยในบททั้งปวงโดยลำดับดังกล่าวมานี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยมีจำนวนเท่านั้น

ชื่อว่า **โดยมีจำนวนเท่านั้น** ได้แก่ โดยจำนวนมีอยู่เท่านั้น คำนี้มีอธิบายว่า ก็ในบทแห่งพระสูตรและพระอภิธรรมเหล่านั้น ๆ ธาตุแม้อื่น ๆ ย่อมปรากฏมีอาทิอย่างนี้ว่า อากาศธาตุ สุกขธาตุ อากาสนัญญาตนธาตุ วิญญาณัญญาตนธาตุ อากิญจัญญาตนธาตุ เนวสัญญานาสัญญาตนธาตุ สัตถุญาเวทตนิโรธธาตุ กามธาตุ พยาบาทธาตุ วิหิงสาธาตุ เนกขัมมธาตุ อัพยาบาทธาตุ อวิหิงสาธาตุ สุขธาตุ ทุกขธาตุ โสมนัสธาตุ โทมนัสธาตุ อุปกขาธาตุ อวิชาธาตุ อารัมภธาตุ นิกกมธาตุ ปรักกมธาตุ หีนธาตุ มัชฌิมธาตุ ปณีตธาตุ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ

๑. ลำดับมี ๕ ตามที่กล่าวไว้ในเชิงอรรถหน้า ๑๖๘

วิญญาณธาตุ สังขตธาตุ อสังขตธาตุ โลกเป็นอเนกธาตุ และมีธาตุต่าง ๆ
ดังนี้.

หากมีคำถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้า
จึงไม่ทรงกำหนดจำนวนธาตุทั้งหมด ทรงกำหนดไว้ ๑๘ ธาตุเท่านั้น.

ตอบว่า เพราะธาตุทุกอย่างมีอยู่โดยสภาวะรวมอยู่ภายในธาตุ ๑๘
เหล่านั้น.

จริงอยู่ อากาศธาตุก็คือรูปธาตุนั่นเอง ก็สุกธาตุเป็นธาตุที่เนื่องด้วย
รูปธาตุเป็นต้น เพราะเหตุไร เพราะเป็นสุกนิमित (เครื่องหมายของความดี)
จริงอยู่ สุกนิमित ชื่อว่า สุกธาตุ และสุกนิमितนั้นจะพ้นไปจากรูปเป็นต้น
ก็ไม่มี. อีกอย่างหนึ่ง สุกธาตุก็คือรูปธาตุเป็นต้นที่เป็นอารมณ์ของกุศลวิบาก
นั่นแหละ เพราะฉะนั้น สุกธาตุนี้จึงเป็นเพียงรูปธาตุเป็นต้นนั่นเอง. จิตใน
อากาสนัญญาตนธาตุเป็นต้นได้แก่มนโวิญญาณธาตุ. ธาตุที่เหลือเป็นธรรม-
ธาตุ. ส่วนสัญญาเวทิตนโรธธาตุโดยสภาวะย่อมไม่มี เพราะสัญญาเวทิต-
นโรธธาตุนั้นเป็นเพียงการดับธาตุทั้งสอง (คือสัญญาและเวทนา) เท่านั้น.

อีกอย่างหนึ่ง กามธาตุย่อมเป็นเพียงธรรมธาตุ เหมือนอย่างพระดำรัส
ที่ตรัสไว้ (ข้อ ๑๒๒) ว่า ตตถ กตมา กามธาตุ กามปฏิสยตุโต
ตกุโก ฯเปฯ มิจฉาสจิกปโป ในธาตุ ๖ กามธาตุเป็นไหน ? ความตริก็
ความตริก็อย่างแรง ความดำริอันประกอบด้วยกาม ฯลฯ มิจฉาสังกัปปะ
นี้เรียกว่า กามธาตุ. อีกอย่างหนึ่ง กามธาตุก็คือธาตุแม่ ๑๘ อย่าง เหมือน
อย่างที่ตรัสไว้ว่า เบื้องล่างนับแต่เวจिनรกเป็นที่สุด เบื้องบนกำหนดเทพชั้น
ปรนิมิตตวสวัตติเป็นที่สุด ในระหว่างนี้ ชั้น ธาตุ อายตนะ รูป เวทนา
ธาตุมีมาก ในที่นี้ท่านแสดงไว้ ๑๕ ธาตุ

สัญญา สังขาร วิญญาณอันใดซึ่งท่องเที่ยวไปในที่นี้ นับเนื่องในเขตนี้ ธรรมนี้ เรียกว่า กามธาตุ.

เนกขัมมธาตุคือธรรมชาตุนั่นเอง. อีกอย่างหนึ่ง เพราะพระบาลีว่า กุศลธรรมแม้ทั้งหมด ชื่อว่า เนกขัมมธาตุ ดังนี้ เนกขัมมชาตุนั้นก็ย่อมเป็น มโนวิญญาณธาตุได้เหมือนกัน. พยาบาทธาตุ วิหิงสาธาตุ อัพยาบาทธาตุ อวิหิงสาธาตุ สุขธาตุ ทุกขธาตุ โสมนัสธาตุ โทมนัสธาตุ อุpekขาธาตุ อวิชชาธาตุ อารัมภธาตุ นิกกมธาตุ ปรักกมธาตุ เป็นธรรมชาตุนั่นเอง. หินธาตุ มัชฌิมธาตุ ปณิตธาตุ เป็นเพียงสักว่าธาตุ ๑๘ เท่านั้น เพราะ จักขุธาตุเป็นต้นที่เป็นหิณะ (เลว) ชื่อว่า หินธาตุ จักขุเป็นต้นที่เป็นมัชฌิมะ และปณิตะก็จัดเป็นมัชฌิมธาตุ และปณิตธาตุ.

แต่เมื่อว่าโดยนิปปริยาย (โดยตรง) ธรรมธาตุและมโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นอกุศล เป็นหินธาตุ. กุศลและอัพยากตะทั้ง ๒ ที่เป็นโลกิยะก็ดี จักขุธาตุเป็นต้นก็ดี เป็นมัชฌิมธาตุ ส่วนธรรมธาตุและมโนวิญญาณธาตุที่เป็น โลกุตระ เป็นปณิตธาตุ. ปลฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุก็คือโผฏฐัพพธาตุนั่นเอง. อาโปธาตุ และอากาศธาตุก็คือธรรมธาตุ วิญญาณธาตุยอมเข้าไปใน วิญญาณธาตุ ๗ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น. ธาตุ ๑๗ และส่วนหนึ่งแห่งธรรมธาตุ เป็นสังขตธาตุ แต่ส่วนหนึ่งแห่งธรรมธาตุนั้นแหละ เป็นอสังขตธาตุ ก็โลก ที่เป็นอเนกธาตุ และนานาธาตุ เป็นสักแต่ว่าประเภทของธาตุ ๑๘ เท่านั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธาตุไว้ ๑๘ เท่านั้น เพราะทั้งหมดมีโดยสภาวะ รวมอยู่ภายในแห่งธาตุ ๑๘ นั้น ดังพรรณนามาจะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธาตุไว้ ๑๘ เท่านั้น เพื่อจะถนอม ความสำคัญว่ามีชีวิตของสัตว์ผู้มีความสำคัญว่ามีชีวิตในวิญญาณซึ่งมีการรู้อารมณ์

เป็นสภาวะ. จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายผู้มีความสำคัญว่ามีชีวิตในวิญญาณซึ่งมีการรู้
อารมณ์เป็นสภาวะมีอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เพื่อจะถอนขึ้นซึ่งความ
สำคัญว่ามีชีวิตอันนอนเนื่องอยู่สิ้นกาลนานของสัตว์เหล่านั้น จึงประกาศความ
มีมากมายแห่งชาตุนั้น โดยแยกเป็นจกขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆาน-
วิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ
และประกาศความที่ชาตุนั้นเป็นของไม่เที่ยง เพราะต้องเป็นไปเนื่องด้วย
ปัจจัยมีจกขุและรูปเป็นต้น จึงทรงประกาศธาตุไว้ ๑๘ อย่าง อนึ่ง เหตุอะไร ๆ
อื่นยิ่งที่พระองค์ทรงประกาศธาตุ ๑๘ อย่าง ด้วยอำนาจอหิมายของ
เวไนยสัตว์และด้วยอำนาจอหิมายเวไนยสัตว์โดยเทศนาที่ไม่ย่อและไม่พิสดาร
เกินไปนี้โดยแท้.

จริงอยู่ ความมืดในหทัยของเวไนย-

สัตว์ จะถึงความย่อยยับไปโดยพลัน อันขจัด

ได้ด้วยเดชแห่งพระสัทธรรมของพระองค์ได้

โดยประการใด ๆ พระองค์ทรงประกาศ

ธรรมโดยนัยอันย่อและพิสดาร โดยประการ

นั้น ๆ แล.

พึงทราบวินิจฉัยในชาตุนี้ โดยจำนวนมีเท่านั้นอย่างนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยการนับ

ชื่อว่า โดยการนับ คือ ว่าโดยชาติ จกขุธาตุ ได้แก่ จกขุประสาท

ย่อมถึงการนับว่าเป็นธรรมอันหนึ่งเท่านั้นก่อน โสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ

กายธาตุ รูปธาตุ สัทธาธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ ก็เป็นอย่างละหนึ่งเหมือนกัน
ด้วยอำนาจเป็นโสตประสาทเป็นต้น แต่โผฏฐัพพธาตุย่อมถึงการนับว่าเป็น
ธรรม ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งปลฐวิธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ.

จักขุวิญญาณธาตุย่อมถึงการนับว่าเป็นธรรม ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่ง
วิบากที่เป็นกุศลและอกุศล. โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ จิวหาวิญญาณ-
ธาตุ กายวิญญาณธาตุ ก็ถึงการนับว่าเป็นธรรมอย่างละ ๒ อย่างเหมือนกัน.
แต่มนธาตุย่อมถึงการนับว่าเป็นธรรม ๓ อย่าง คือ ด้วยสามารถเป็นอวัชชนะ
ของปัญจทวาร ๑ ด้วยสามารถเป็นสันปฏิจฉนะของกุศลวิบาก ๑ ของอกุศลวิบาก
๑ ธรรมธาตุย่อมถึงการนับว่าเป็นธรรม ๒๐ คือ ด้วยสามารถแห่งอรุปขันธ์ ๓
(เวทนา สัญญา สังขารขันธ์) ด้วยสามารถแห่งสุขุมรูป ๑๖ และด้วยสามารถ
แห่งอสังขตธาตุ ๑. มโนวิญญาณธาตุ ย่อมถึงการนับว่าเป็นธรรม ๗๖ อย่าง
ด้วยสามารถแห่งวิญญาณที่เป็นกุศล อกุศล และอัพยากตะที่เหลือแล.

พึงทราบวินิจฉัยในชาตุนีโดยการนับอย่างนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยปัจจัย

ชื่อว่า โดยปัจจัย พึงทราบวินิจฉัยโดยความที่จักขุธาตุเป็นต้น
เป็นปัจจัยในจักขุวิญญาณเป็นต้น ก็ความที่จักขุธาตุเป็นต้นเหล่านั้น เป็นปัจจัย
นั้นจักแจ่มแจ้งในนิเทศวาร.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยเป็นธรรมควรเห็น

ชื่อว่า โดยเป็นธรรมควรเห็น พึงทราบวินิจฉัยในชาตุนี โดยเป็น
ธรรมที่ควรเห็น เพราะสังขตธาตุทั้งหมดทีเดียว พึงเห็นโดยความเป็นของ
'สุขุมรูป ๑๖ คือ อาโปธาตุ ๑ หทัยรูป ๑ อาหารรูป ๑ จีวีตรูป ๑ ปริจเฉทรูป ๑
ภวารูป ๒ วิญญัตติรูป ๒ ลหุตารูป ๓ ลักขณรูป ๔

ว่างจากที่สุดเบื้องต้นและเบื้องปลาย โดยความเป็นของสูญจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข ความเป็นอิตตา และโดยความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย.

ก็ว่าโดยความแปลกกันในอริการแห่งชาตุนี **จักขุชาต** ฟังเห็นเหมือน ฟันกลอง **รูปชาต** ฟังเห็นเหมือนไม้ตี **จักขุวิญญาณชาต** ฟังเห็นเหมือน เสียงกลอง. อนึ่ง **จักขุชาต** ฟังเห็นเหมือนพื้นกระจก **รูปชาต** ฟังเห็น เหมือนหน้า **จักขุวิญญาณชาต** ฟังเห็นเหมือนนิมิตของหน้า (เงาหน้า). อีกอย่างหนึ่ง **จักขุชาต** ฟังเห็นเหมือนลำอ้อยและเมล็ดงา **รูปชาต** ฟังเห็น เหมือนเครื่องหีบ **จักขุวิญญาณชาต** ฟังเห็นเหมือนน้ำอ้อยและน้ำมันงา. อนึ่ง **จักขุชาต** ฟังเห็นเหมือนไม้สีไฟอันล่าง **รูปชาต** ฟังเห็นเหมือนไม้ สีไฟอันบน **จักขุวิญญาณชาต** ฟังเห็นเหมือนไฟ. ในโสตธาตุนั้นเหมือนกัน.

ส่วนมโนชาต ว่าโดยตามที่เกิดขึ้นฟังเห็นเหมือนการเที่ยวไปก่อน (เกิดก่อน) และเที่ยวไปตาม (เกิดหลัง) ของชาตุมิจักขุวิญญาณเป็นต้น ว่า โดยธรรมชาต **เวทนาขันธ** ฟังเห็นเหมือนลูกศรและหลาว **สัญญา** และ **สังขารขันธ** ฟังเห็นเหมือนคนกระสับกระส่าย เพราะถูกลูกศรและหลาว คือ เวทนาเสียบแทง. อีกอย่างหนึ่ง **สัญญา** ของพวกปลูชน ฟังเห็นเหมือน กำมือเปล่าเพราะเกิดความหวังอันเป็นทุกข์ และเหมือนเนื้อป่าไม้ถือนิมิตตาม ความเป็นจริง **สังขารทั้งหลาย** ฟังเห็นเหมือนบุรุษโยนของใส่หลุมถ่านเพลิง เพราะการส่งจิตไปปฏิสนธิ เป็นเหมือนพวกโจรถูกราชบุรุษติดตาม เพราะ การติดตามของชาติทุกข์ และฟังเห็นเหมือนเมล็ดพืชต้นไม่มีพิษ เพราะเป็น เหตุแห่งความสืบทอดของขันธ อันนำมาซึ่งความฉิบหายทั้งปวง. **รูป** ฟังเห็น เหมือนจักรกรด เพราะเป็นเครื่องหมายของอุปัทวะมีนानาชนิด.

แต่อสังขธาตุ ฟังเห็นโดยความเป็นอมตะ โดยความเป็นธรรม สงบและโดยเป็นธรรมเกษตร เพราะเหตุไร ? เพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อความฉิบหายทั้งมวล. **มโนวิญญาณธาตุ** ฟังเห็นเหมือนดังในป่าใหญ่เพราะแม้ปล่อยอารมณ์ที่ตนจับไว้แล้วก็ยึดอารมณ์อื่นเป็นไปอีก เป็นเหมือนม้ากระจอก เพราะฝึกได้ยาก เป็นเหมือนท่อนไม้ที่โยนไปในอากาศ เพราะจะตกไปในอารมณ์ที่มันชอบ และเป็นเหมือนนักเดินร่าบนเวทีเพราะประกอบด้วยกิเลส มีประการต่าง ๆ โดยมีโลภะและโทสะเป็นต้น.

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศวาร ต่อไป :-

คำว่า **จกขุญจ ปฏิจุจ รูปเป จ** (อาศัยจักขุประสาทและรูปารมณ) อธิบายว่า เพราะอาศัยจักขุประสาทและรูปารมณทั้ง ๒ นี้ด้วย เพราะอาศัยธรรมอื่น คือ กิริยามโนธาตุและขันธ ๓ (เวทนา สัญญา สังขารขันธ) ที่สัมปยุตด้วย เพราะจักขุ (ประสาท) เป็นนิสสยปัจจัย รูปเป็นอารัมมณปัจจัย กิริยามโนธาตุ (อวิชชชจิต) เป็นวิตตปัจจัย อรูปขันธ ๓ (เวทนา สัญญา สังขารขันธ) เป็นสหชาติปัจจัยของจักขุวิญญาณธาตุ เพราะฉะนั้น จักขุวิญญาณธาตุนี้ จึงชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัย ๔ เหล่านี้. แม้ในคำว่า อาศัย โสตประสาทเป็นต้นนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า **นิรุทธสมนนุตรา*** ตัดบทเป็น **นิรุทธาย สมนนุตรา** แปลว่า ในลำดับแห่งการดับของจักขุวิญญาณธาตุ.

บทว่า **ตชฺชามโนธาตุ** (มโนธาตุที่สมกัน) ได้แก่ มโนธาตุ ๒ อย่าง โดยเป็นกุศลวิบาก และอกุศลวิบาก ซึ่งเกิดในอารมณ์นั้นทำหน้าที่รับอารมณ์.

ชื่อว่า **สพฺพชฺมเมสุ วาปน ปฐฺมสมนฺนาหาโร** (หรือว่าความพิจารณาอารมณ์ที่แรกในธรรมทั้งปวง) ความว่า เมื่อธรรมทั้งปวงมีจักขุ-วิญญาณเป็นต้นเหล่านี้จะเกิดขึ้น (มโนธาตุนี้) ก็พิจารณาอารมณ์ก่อน อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบเนื้อความในที่นี้ว่า มโนธาตุนี้พิจารณาอารมณ์ที่แรกในธรรมทั้งปวงกล่าวคืออารมณ์ของจักขุวิญญาณธาตุเป็นต้น ฟังทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอา กิริยามโนธาตุ (อาวัชชนจิต) ที่ทำกิจพิจารณาอารมณ์ทางปัญญาด้วย บทว่า **สพฺพชฺมเมสุ วาปน ปฐฺมสมนฺนาหาโร** นี้.

ปีอักษร ในชื่อว่า **มโนธาตุยาปิ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธสมนฺนุตรา** นี้ มีอรรถว่า ประมวลมา เพราะฉะนั้น ในที่นี้ว่า **มโนธาตุยาปิ มโน-วิญญาณธาตุยาปิ** (เมื่อมโนธาตุก็ดี เมื่อมโนวิญญาณธาตุก็ดี) ฟังทราบเนื้อความว่า เมื่อมโนธาตุที่เป็นวิบาก (สัมปฏิจจนจิต) เกิดขึ้นดับไปแล้ว มโนวิญญาณธาตุที่เป็นวิบาก (สันติรณจิต) อันใดเกิดขึ้นทำกิจพิจารณาอารมณ์ต่อกันทันที เมื่อมโนวิญญาณธาตุที่เป็นวิบากนั้นเกิดขึ้นดับไปแล้ว มโนวิญญาณธาตุที่เป็นกิริยา (โฆฏฐัพพนจิต) อันใดเกิดขึ้นทำกิจตัดสินอารมณ์ต่อจากนั้น เมื่อมโนวิญญาณธาตุที่เป็นกิริยานั้นเกิดขึ้นดับไปแล้ว มโนวิญญาณธาตุอันใดเกิดขึ้นทำกิจชวนะในลำดับติดต่อกัน มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุเหล่านั้น แม้ทั้งหมด ฟังทราบว่า **ตรัสไว้ด้วยบทว่า มโนธาตุยาปิ** นี้ ดังนี้.

บทว่า **มณฺญจ ปฏฺิจฺจ** (อาศัยมโน) ได้แก่ ภาวังคจิต. บทว่า **ชฺมเม จ** (ธรรมารมณ์) ได้แก่ ธรรมารมณ์อันเป็นไปในภูนิ ๔. คำว่า **เกิด-**

มโนวิญญูณ ได้แก่ วนจิตเกิดพร้อมกับพิจารณา ก็ในฐานะนี้ พระมหาเถระทั้งหลายถือเอาปัญหาที่พวกได้ยึดถือมาแล้ว ได้ยินว่า พระมหาธัมมรักขิตเถระได้จับมือพระทีฆภาณกอภยเถระกล่าวว่า ในอาคตสถานชื่อว่า **ปฏิจจ** (อาศัย) ดังนี้ ไม่ควรทำอวัชชนะให้แยกกัน ควรทำอวัชชนะให้อาศัยภวังค์เท่านั้น เพราะในคำว่า มโน นี้ ได้แก่ ภวังค์พร้อมทั้งอวัชชนะ. ในคำว่า มโนวิญญูณ นี้ ก็ได้แก่มโนวิญญูณในชวนะ ดังนี้.

ก็ในอภิธรรมภาษณีย์นี้ตรัสธาตุที่เป็นกามาพจร ๑๖ อย่างที่เป็นไปในกฺุมิ ๔ เจือกันไปทั้งโลกิยะและโลกุตระ ๒ อย่าง ด้วยประการฉะนี้.

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์ จบ

ปัญหาปุจฉะ

- [๑๓๑] ธาตุ ๑๘ คือ
๑. จักขุธาตุ
 ๒. รูปธาตุ
 ๓. จักขุวิญญาณ
 ๔. โสตธาตุ
 ๕. สัทธาตุ
 ๖. โสตวิญญาณธาตุ
 ๗. ฆานธาตุ
 ๘. กันธธาตุ
 ๙. ฆานวิญญาณธาตุ
 ๑๐. ชิวหาธาตุ
 ๑๑. รสธาตุ
 ๑๒. ชิวหาวิญญาณธาตุ
 ๑๓. กายธาตุ
 ๑๔. โผฏฐัพพธาตุ
 ๑๕. กายวิญญาณธาตุ
 ๑๖. มโนธาตุ
 ๑๗. ธรรมธาตุ
 ๑๘. มโนวิญญาณธาตุ.

ติกมติกาปุจฉา - ทุกมติกาปุจฉา

บรรดาธาตุ ๑๘ ธาตุไหนเป็นกุศล ธาตุไหนอกุศล ธาตุไหนเป็น
อภัยกถุต ฯลฯ ธาตุไหนเป็นสรวณะ ธาตุไหนเป็นอรณะ.

ติกมติกาวิสังขนา

[๑๓๒] ธาตุ ๑๖ เป็นอภัยกถุต ธาตุ ๒ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็
มี เป็นอภัยกถุตก็มี ธาตุ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสุขเวทนาสัมปยุต แม้
เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ธาตุ ๕ เป็น
อทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต กายวิญญาณธาตุ เป็นสุขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็น
ทุกขเวทนาสัมปยุตก็มี มโนวิญญาณธาตุ เป็นสุขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นทุกข-
เวทนาสัมปยุตก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตก็มี ธรรมธาตุ เป็นสุขเวทนา-
สัมปยุตก็มี เป็นทุกขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตก็มี กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นสุขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต แม้เป็น
อทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตก็มี ธาตุ ๑๐ เป็นเนววิปากนวิปากธัมมธรรม ธาตุ ๕
เป็นวิปากมโนธาตุ เป็นวิปากก็มี เป็นเนววิปากนวิปากธัมมธรรมก็มี ธาตุ ๒
เป็นวิปากก็มี เป็นวิปากธัมมธรรมก็มี เป็นเนววิปากนวิปากธัมมธรรมก็มี
ธาตุ ๑๐ เป็นอนุปาตินอนุปาทานิยะ สัทธาธาตุ เป็นอนุปาตินอนุปาทานิยะ ธาตุ ๕
เป็นอนุปาตินอนุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาตินอนุปาทานิยะก็มี ธาตุ ๒ เป็นอนุปาติน-
อนุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาตินอนุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาตินอนุปาทานิยะก็มี
ธาตุ ๑๖ เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสะ ธาตุ ๒ เป็นสังกิลิฐฐสังกิลิสะก็มี เป็น
อสังกิลิฐฐสังกิลิสะก็มี เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสะก็มี ธาตุ ๑๕ เป็นอวิตก-

กาวิจารณ์ มโนธาตุ เป็นสวิตกกวิจารณ์ มโนวิญญาณธาตุ เป็นวิตกกวิจารณ์ เป็นอวิตกกวิจารณ์มัตตะกัมมิ เป็นอวิตกกวิจารณ์มัตตะกัมมิ ธรรมธาตุ เป็นสวิตกกวิจารณ์มัตตะกัมมิ เป็นอวิตกกวิจารณ์มัตตะกัมมิ เป็นอวิตกกวิจารณ์มัตตะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสวิตกกวิจารณ์ แม้เป็นอวิตกกวิจารณ์มัตตะกัมมิ แม้เป็นอวิตกกวิจารณ์มัตตะกัมมิ ธาตุ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปีติสหคตะ แม้เป็นสุขสหคตะ แม้เป็นอุpekขาสหคตะ ธาตุ ๕ เป็นอุpekขาสหคตะ กายวิญญาณธาตุ เป็นนปีติสหคตะ เป็นสุขสหคตะ เป็นอุpekขาสหคตะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสุขสหคตะกัมมิ ธาตุ ๒ เป็นปีติสหคตะกัมมิ เป็นสุขสหคตะกัมมิ เป็นอุpekขาสหคตะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปีติสหคตะ แม้เป็นสุขสหคตะ แม้เป็นอุpekขาสหคตะกัมมิ ธาตุ ๑๖ เป็นเนวทัสสนนภวานาปหัตถัพพะ ธาตุ ๒ เป็นทัสสนนภวัตถัพพะกัมมิ เป็นภวานาปหัตถัพพะกัมมิ เป็นเนวทัสสนนภวานาปหัตถัพพะกัมมิ ธาตุ ๑๖ เป็นเนวทัสสนนภวัตถัพพะเหตุกะ ธาตุ ๒ เป็นทัสสนนภวัตถัพพะเหตุกะกัมมิ เป็นภวานาปหัตถัพพะเหตุกะกัมมิ เป็นเนวทัสสนนภวัตถัพพะเหตุกะกัมมิ ธาตุ ๑๖ เป็นเนววจคามินาปจยคามิ ธาตุ ๒ เป็นอจยคามิ กัมมิ เป็นอปจยคามิ กัมมิ เป็นเนววจคามินาปจยคามิ กัมมิ ธาตุ ๑๖ เป็นเนวเสกขนาเสกกะ ธาตุ ๒ เป็นเสกกะกัมมิ เป็นอเสกกะกัมมิ เป็นเนวเสกขนาเสกกะกัมมิ ธาตุ ๑๖ เป็นปริตตะ ธาตุ ๒ เป็นปริตตะกัมมิ เป็นมหัคคตะกัมมิ เป็นอัปปมาณะกัมมิ ธาตุ ๑๐ เป็นอัปปมาณะกัมมิ ธาตุ ๑๐ เป็นอนารัมมณะ ธาตุ ๖ เป็นปริตตารัมมณะ ธาตุ ๒ เป็นปริตตารัมมณะกัมมิ เป็นมหัคคตารัมมณะกัมมิ เป็นอัปปมาณารัมมณะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปริตตารัมมณะ แม้เป็นมหัคคตารัมมณะ แม้เป็นอัปปมาณารัมมณะกัมมิ ธาตุ ๑๖ เป็นมัชฌิมะ ธาตุ ๒ เป็นหีนะกัมมิ เป็นมัชฌิมะกัมมิ

มี เป็นปณิตะกัมมี ธาตุ ๑๖ เป็นอนิยตะ ธาตุ ๒ เป็นมิจฉัตตนิยตะกัมมี เป็น
สัมมัตตนิยตะกัมมี เป็นอนิยตะกัมมี ธาตุ ๑๐ เป็นอนารัมมณะ ธาตุ ๖ กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นมัคคารัมมณะ แม้เป็นมัคคเหตุกะ แม้เป็นมัคคาธิปติ ธาตุ
๒ เป็นมัคคารัมมณะกัมมี เป็นมัคคเหตุกะกัมมี เป็นมัคคาธิปติกัมมี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นมัคคารัมมณะ แม้เป็นมัคคเหตุกะ แม้เป็นมัคคาธิปติกัมมี ธาตุ ๑๐
เป็นอนุปปีนนะกัมมี เป็นอนุปปาतिकัมมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอนุปปีนนะ สัพพธาต
เป็นอนุปปีนนะกัมมี เป็นอนุปปีนนะกัมมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอนุปปาติ ธาตุ ๖ เป็น-
อนุปปีนนะกัมมี เป็นอนุปปีนนะกัมมี เป็นอนุปปาतिकัมมี ธรรมธาต เป็นอนุปปีนนะกัมมี
เป็นอนุปปีนนะกัมมี เป็นอนุปปาतिकัมมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอนุปปีนนะ แม้เป็น
อนุปปีนนะ แม้เป็นอนุปปาतिकัมมี ธาตุ ๑๗ เป็นอดีตกัมมี เป็นอนาคตกัมมี เป็น
ปัจจุบันกัมมี ธรรมธาต เป็นอดีตกัมมี เป็นอนาคตกัมมี เป็นปัจจุบันกัมมี กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีต แม้เป็นอนาคต แม้เป็นปัจจุบันกัมมี ธาตุ ๑๐ เป็น
อนารัมมณะ ธาตุ ๖ เป็นปัจจุบันารัมมณะ ธาตุ ๒ เป็นอดีตารัมมณะกัมมี
เป็นอนาคตารัมมณะกัมมี เป็นปัจจุบันารัมมณะกัมมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
อดีตารัมมณะ แม้เป็นอนาคตารัมมณะ แม้เป็นปัจจุบันารัมมณะกัมมี ธาตุ
๑๘ เป็นอชฉัตตะกัมมี เป็นพหิทธาภิรมมี เป็นอชฉัตตพหิทธาภิรมมี ธาตุ ๑๐ เป็น
อนารัมมณะ ธาตุ ๖ เป็นพหิทธาภิรมมี เป็นอชฉัตตพหิทธาภิรมมี เป็น
อชฉัตตพหิทธาภิรมมี ธาตุ ๒ เป็นอชฉัตตารัมมณะกัมมี เป็นพหิทธา-
ภิรมมี เป็นอชฉัตตพหิทธาภิรมมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอชฉัตตา-
ภิรมมี แม้เป็นพหิทธาภิรมมี แม้เป็นอชฉัตตพหิทธาภิรมมี รูปธาต
เป็นสนิทัสสนสัปปฏิฆะ ธาตุ ๕ เป็นอนิทัสสนสัปปฏิฆะ ธาตุ ๘ เป็น
อนิทัสสนอปปปฏิฆะ.

ทุกมาติกาวิสังขนา

๑. เหตุโคจนกวิสังขนา

[๑๓๓] ธาตุ ๑๗ เป็นนเหตุ ธรรมธาตุ เป็นเหตุก็มี เป็นนเหตุก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นอเหตุกะ ธาตุ ๒ เป็นสเหตุกะก็มี เป็นอเหตุกะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นเหตุวิปยุต ธาตุ ๒ เป็นเหตุสัมปยุตก็มี เป็นเหตุวิปยุตก็มี ธาตุ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุสเหตุกะ แม้เป็นสเหตุกนเหตุ มโนวิญญาณธาตุ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุสเหตุกะ เป็นสเหตุกนเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่าเป็น สเหตุกนเหตุก็มี ธรรมธาตุ เป็นเหตุสเหตุกะก็มี เป็นสเหตุกนเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุสเหตุกะ แม้เป็นสเหตุกนเหตุก็มี ธาตุ ๑๖ กล่าว ไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แม้เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุ มโนวิญญาณธาตุ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุเหตุสัมปยุต เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุก็มี ธรรมธาตุ เป็นเหตุเหตุสัมปยุตก็มี เป็นเหตุ- สัมปยุตตนเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แม้เป็นเหตุสัมป- ยุตตนเหตุก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นนเหตุอเหตุกะ มโนวิญญาณธาตุ เป็นนเหตุ- สเหตุกะก็มี เป็นนเหตุอเหตุกะก็มี ธรรมธาตุ เป็นนเหตุสเหตุกะก็มี เป็น นเหตุอเหตุกะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนเหตุสเหตุกะ แม้เป็นนเหตุอเหตุกะ ก็มี.

๒. จูพันธ์ตรทุกวิสังขนา

[๑๓๔] ธาตุ ๑๗ เป็นสัพปัจจยะ ธรรมธาตุ เป็นสัพปัจจยะก็มี เป็นอปัจจยะก็มี ธาตุ ๑๗ เป็นสังขตะ ธรรมธาตุ เป็นสังขตะก็มี เป็น อสังขตะก็มี ธาตุ ๑๗ เป็นอหิทัสสนะ รูปธาตุ เป็นสนิทัสสนะ ธาตุ ๑๐

เป็นสัปปฏิฆะ ชาติ ๘ เป็นอัมปปฏิฆะ ชาติ ๑๐ เป็นรูป ชาติ ๙ เป็นอรูป
กรรมชาติ เป็นรูปกัมมี เป็นอรูปกัมมี ชาติ ๑๖ เป็นโลกิยะ ชาติ ๒ เป็นโลกิยะ
กัมมี เป็นโลกุตระกัมมี ชาติ ๑๘ เป็นเคนจิวิญญูญะ เป็นเคนจินวิญญูญะ.

๓. อาสวโคจนวิสัยนา

[๑๓๕] ชาติ ๑๗ เป็นโนอาสวะ ธรรมชาติ เป็นอาสวะกัมมี เป็น
โนอาสวะกัมมี ชาติ ๑๖ เป็นสาสวะ ชาติ ๒ เป็นสาสวะกัมมี เป็นอนาสวะกัมมี
ชาติ ๑๖ เป็นอาสววิปยุต ชาติ ๒ เป็นอาสวสัมปยุตกัมมี เป็นอาสววิปยุตกัมมี
ชาติ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ เป็นสาสวโนอาสวะ มโนวิญญูญชาติ
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ เป็นสาสวโนอาสวะกัมมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
สาสวโนอาสวะกัมมี ธรรมชาติ เป็นอาสวสาสวะกัมมี เป็นสาสวโนอาสวะกัมมี
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวสาสวะ แม้เป็นสาสวโนอาสวะกัมมี ชาติ ๑๖
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต แม้เป็นอาสวสัมปยุตโนอาสวะ
มโนวิญญูญชาติ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวอาสวสัมปยุต เป็นอาสวสัมปยุต-
โนอาสวะกัมมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสัมปยุตโนอาสวะกัมมี ธรรมชาติ
เป็นอาสวอาสวสัมปยุตกัมมี เป็นอาสวสัมปยุตโนอาสวะกัมมี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต แม้เป็นอาสวสัมปยุตโน
อาสวะกัมมี ชาติ ๑๖ เป็นอาสววิปยุตตสาสวะ ชาติ ๒ เป็นอาสววิปยุตต-
สาสวะกัมมี เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะกัมมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสววิป-
ยุตตสาสวะ แม้เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะกัมมี.

๔. สัตถุโณชนโคจรกวิธาน

[๑๓๖] ชาติ ๑๗ เป็นโนสัตถุโณชนะ ธรรมชาติ เป็นสัตถุโณชนะก็มี เป็นโนสัตถุโณชนะก็มี ชาติ ๑๖ เป็นสัตถุโณชนิยะ ชาติ ๒ เป็นสัตถุโณชนิยะ ก็มี เป็นอสัตถุโณชนิยะก็มี ชาติ ๑๖ เป็นสัตถุโณชนวิปยุตก็มี ชาติ ๒ เป็น สัตถุโณชนสัมปยุตก็มี เป็นสัตถุโณชนวิปยุตก็มี ชาติ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่าเป็น สัตถุโณชนสัตถุโณชนิยะ เป็นสัตถุโณชนิยโนสัตถุโณชนะ มโนวิญญาณชาติ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณชนิยะ เป็นสัตถุโณชนิยโนสัตถุโณชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัตถุโณชนิยโนสัตถุโณชนะก็มี ธรรมชาติ เป็นสัตถุโณชน- สัตถุโณชนิยะก็มี เป็นสัตถุโณชนิยโนสัตถุโณชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น สัตถุโณชนสัตถุโณชนิยะ แม้เป็นสัตถุโณชนิยโนสัตถุโณชนะก็มี ชาติ ๑๖ กล่าว ไม่ได้ว่า แม้เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณชนสัมปยุต แม้เป็นสัตถุโณชนสัมปยุตตโน สัตถุโณชนะ มโนวิญญาณชาติ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณชนสัมปยุต เป็นสัตถุโณชนสัมปยุตตโนสัตถุโณชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่าเป็นสัตถุโณชนสัมปยุตต- โนสัตถุโณชนะก็มี ธรรมชาติ เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณชนสัมปยุตก็มี เป็นสัตถุโณชน สัมปยุตตโนสัตถุโณชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณชนสัมปยุต แม้เป็นสัตถุโณชนสัมปยุตตโนสัตถุโณชนะก็มี ชาติ ๑๖ เป็นสัตถุโณชนวิปยุตต- สัตถุโณชนิยะ ชาติ ๒ เป็นสัตถุโณชนวิปยุตตสัตถุโณชนิยะก็มี เป็นสัตถุโณชน วิปยุตตอสัตถุโณชนิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัตถุโณชนวิปยุตตสัตถุโณช- นิยะ แม้เป็นสัตถุโณชนวิปยุตตอสัตถุโณชนิยะก็มี.

๕. คันถโคจรกวิธาน

[๑๓๗] ชาติ ๑๗ เป็นโนคันถะ ธรรมชาติ เป็นคันถะก็มี เป็น โนคันถะก็มี ชาติ ๑๖ เป็นคันถนิยะ ชาติ ๒ เป็นคันถนิยะก็มี เป็นอคันถ-

นิยะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นคันถวิปยุต ธาตุ ๒ เป็นคันถสัมปยุตก็มี เป็นคันถ-
วิปยุตก็มี ธาตุ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถคันถนิยะ เป็นคันถนิยโนคันถะ
มโนวิญญาณธาตุ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถคันถนิยะ เป็นคันถนิยโนคันถะก็มี
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถนิยโนคันถะก็มี ธรรมธาตุ เป็นคันถคันถนิยะก็มี
เป็นคันถนิยโนคันถะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นคันถคันถนิยะ แม้เป็นคันถ-
นิยโนคันถะก็มี ธาตุ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นคันถคันถสัมปยุต แม้เป็น
คันถสัมปยุตตโนคันถะ มโนวิญญาณธาตุ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถคันถสัมปยุต
เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะก็มี
ธรรมธาตุ เป็นคันถคันถสัมปยุตก็มี เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะก็มี กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นคันถคันถสัมปยุต แม้เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะก็มี ธาตุ ๑๖
เป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะ ธาตุ ๒ เป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะก็มี เป็น
คันถวิปยุตตคันถนิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะ
แม้เป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะก็มี.

๖.๓.๘ โอมโคจจกาทีวิสัยชา

[๑๓๘] ธาตุ ๑๗ เป็นโนโอมะ ฯลฯ ธาตุ ๑๗ เป็นโนโยคะ ฯลฯ
ธาตุ ๑๗ เป็นโนนัวรรณะ ธรรมธาตุ เป็นนัวรรณะก็มี เป็นโนนัวรรณะก็มี
ธาตุ ๑๖ เป็นนัวรรณิยะ ธาตุ ๒ เป็นนัวรรณิยะก็มี เป็นนัวรรณิยะก็มี ธาตุ ๑๖
เป็นนัวรรณวิปยุต ธาตุ ๒ เป็นนัวรรณสัมปยุตก็มี เป็นนัวรรณวิปยุตก็มี
ธาตุ ๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนัวรรณนัวรรณิยะ เป็นนัวรรณิยโนนัวรรณะ มโน-
วิญญาณธาตุ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนัวรรณนัวรรณิยะ เป็นนัวรรณิยโนนัวรรณะก็มี
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนัวรรณิยโนนัวรรณะก็มี ธรรมธาตุ เป็นนัวรรณนัวรรณิยะก็มี

เป็นนินวณินนินวณะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนินวณนินวณิยะ แม้เป็น
นินวณินนินวณะกัมี ชาติ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนินวณนินวณสัมปยุต
แม้เป็นนินวณสัมปยุตตโนนินวณะ มโนวิญญาณชาติ กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
นินวณนินวณสัมปยุต เป็นนินวณสัมปยุตตโนนินวณะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
นินวณสัมปยุตตโนนินวณะกัมี ธรรมชาติ เป็นนินวณนินวณสัมปยุตกัมี เป็น
นินวณสัมปยุตตโนนินวณะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนินวณนินวณสัมปยุต
แม้เป็นนินวณสัมปยุตตตโนนินวณะกัมี ชาติ ๑๖ เป็นนินวณวิปยุตตนินวณิยะ
ชาติ ๒ เป็นนินวณวิปยุตตนินวณิยะกัมี เป็นนินวณวิปยุตตอณินวณิยะกัมี
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนินวณวิปยุตตนินวณิยะ แม้เป็นนินวณวิปยุตตอณินว-
ณิยะกัมี.

๕. ปราสาทโคจณกวิสัยนา

[๑๓๕] ชาติ ๑๗ เป็นโนปราสาทะ ธรรมชาติ เป็นปราสาทะกัมี
เป็นโนปราสาทะกัมี ชาติ ๑๖ เป็นปรัมภัญญะ ชาติ ๒ เป็นปรัมภัญญะกัมี
เป็นอปรัมภัญญะกัมี ชาติ ๑๖ เป็นปราสาทวิปยุต มโนวิญญาณชาติ เป็น
ปราสาทสัมปยุตกัมี เป็นปราสาทวิปยุตกัมี ธรรมชาติ เป็นปราสาทสัมปยุต
กัมี เป็นปราสาทวิปยุตกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปราสาทสัมปยุต แม้เป็น
ปราสาทวิปยุตกัมี ชาติ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปราสาทปรัมภัญญะ เป็น
ปรัมภัญญโนปราสาทะ มโนวิญญาณชาติ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปราสาทปรัมภัญญะ.
เป็น ปรัมภัญญโนปราสาทะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปรัมภัญญโนปราสาทะกัมี
ธรรมชาติ เป็นปราสาทปรัมภัญญะกัมี เป็นปรัมภัญญโนปราสาทะกัมี กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นปราสาทปรัมภัญญะ แม้เป็นปรัมภัญญโนปราสาทะกัมี ชาติ ๑๖

เป็นปรามาสวิปยุตตปรัมภูละ ชาติ ๒ เป็นปรามาสวิปยุตตปรัมภูละก็มี
เป็นปรามาสวิปยุตตอปรัมภูละก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปรามาสวิปยุตต-
ปรัมภูละ แม้เป็นปรามาสวิปยุตตอปรัมภูละก็มี.

๑๐. มหันตรทุกวิไลชญา

[๑๔๐] ชาติ ๑๐ เป็นอนารัมมณะ ชาติ ๗ เป็นสารัมมณะ ธรรมชาติ
เป็นสารัมมณะก็มี เป็นอนารัมมณะก็มี ชาติ เป็นโนจิตะ ชาติ ๗ เป็น
จิตะ ชาติ ๑๗ เป็นอเจตสิกะ ธรรมชาติ เป็นเจตสิกะก็มี เป็นอเจตสิกะก็มี
ชาติ ๑๐ เป็นจิตตวิปยุต ธรรมชาติ เป็นจิตตสัมปยุตก็มี เป็นจิตตวิปยุต
ก็มี ชาติ ๗ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นจิตตสัมปยุต แม้เป็นจิตตวิปยุต ชาติ ๑๐
เป็นจิตตวิสังสัฏฐะ ธรรมชาติ เป็นจิตตสังสัฏฐะก็มี เป็นจิตตวิสังสัฏฐะก็มี
ชาติ ๗ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นจิตตสังสัฏฐะ แม้เป็นจิตตวิสังสัฏฐะ ชาติ ๑๒
เป็นมโนจิตตสมุฏฐานะ ชาติ ๖ เป็นจิตตสมุฏฐานะก็มี เป็นโนจิตตสมุฏฐานะก็มี
ชาติ ๑๗ เป็นโนจิตตสทก ธรรมชาติ เป็นจิตตสทกก็มี เป็นโนจิตตสทกก็มี
ชาติ ๑๗ เป็นโนจิตตานุปริวัตติ ธรรมชาติ เป็นจิตตานุปริวัตติก็มี เป็นโน-
จิตตานุปริวัตติก็มี ชาติ ๑๗ เป็นโนจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะ ธรรมชาติ เป็น
จิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะก็มี เป็นโนจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะก็มี ชาติ ๑๗ เป็น
โนจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานสทก ธรรมชาติ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานสทกก็มี
เป็นโนจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานสทกก็มี ชาติ ๑๗ เป็นโนจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานสทกก็มี
ปริวัตติ ธรรมชาติ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานานุปริวัตติก็มี เป็นโนจิตตสังสัฏฐ-
สมุฏฐานานุปริวัตติก็มี ชาติ ๑๒ เป็นอชณัตติกะ ชาติ ๖ เป็นพาหิระ ชาติ ๕

เป็นอุปาทา ชาติ ๘ เป็นนอุปาทา ธรรมชาติ เป็นอุปาทาก็มี เป็นนอุปาทา
ก็มี ชาติ ๑๐ เป็นอุปาทินนะ สัททชาติ เป็นนอุปาทินนะ ชาติ ๙ เป็นอุปาทินนะ
ก็มี เป็นนอุปาทินนะก็มี.

๑๑. อุปาทานโคจรกวิสัยนา

[๑๔๑] ชาติ ๑๓ เป็นนอุปาทานะ ธรรมชาติ เป็นอุปาทานะก็มี
เป็นนอุปาทินนะก็มี ชาติ ๑๖ เป็นอุปาทานิยะ ชาติ ๒ เป็นอุปาทานิยะก็มี
เป็นนอุปาทานิยะก็มี ชาติ ๑๖ เป็นอุปาทานวิปยุต ชาติ ๒ เป็นอุปาทาน-
สัมปยุตก็มี เป็นอุปาทานวิปยุตก็มี ชาติ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทาน
อุปาทานิยะ เป็นอุปาทานิโยอุปาทานะ มโนวิญญาณชาติ กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นอุปาทานอุปาทานิยะ เป็นอุปาทานิโยอุปาทานะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
อุปาทานิโยอุปาทานะก็มี ธรรมชาติ เป็นอุปาทานอุปาทานิยะก็มี เป็น
อุปาทานิโยอุปาทานะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานอุปาทานิยะ แม้เป็น
อุปาทานิโยอุปาทานะก็มี ชาติ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานอุปาทาน
สัมปยุต แม้เป็นอุปาทานสัมปยุตโนอุปาทานะก็มี มโนวิญญาณชาติ กล่าว
ไม่ได้ว่า เป็นอุปาทานอุปาทานะสัมปยุต เป็นอุปาทานสัมปยุตโนอุปาทานะก็มี
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทานสัมปยุตโนอุปาทานะก็มี ธรรมชาติ เป็นอุปาทาน
อุปาทานสัมปยุตก็มี เป็นอุปาทานสัมปยุตโนอุปาทานะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นอุปาทานอุปาทานสัมปยุต แม้เป็นอุปาทานสัมปยุตโนอุปาทานะก็มี
ชาติ ๑๖ เป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะ ชาติ ๒ เป็นอุปาทานวิปยุตต-
อุปาทานิยะก็มี เป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
อุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะ แม้เป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะก็มี

๑๒. กิเลสโคจรกวิธาน

[๑๔๒] ชาติ ๑๗ เป็นโนกิเลสะ ธรรมชาติ เป็นกิเลสะก็มี เป็นโนกิเลสะก็มี ชาติ ๑๖ เป็นสังกิเลสิกะ ชาติ ๒ เป็นสังกิเลสิกะก็มี เป็นอสังกิเลสิกะก็มี ชาติ ๑๖ เป็นอสังกิลิฏฐะ ชาติ ๒ เป็นสังกิลิฏฐะก็มี เป็นอสังกิลิฏฐะก็มี ชาติ ๑๖ เป็นกิเลสวิปยุต ชาติ ๒ เป็นกิเลสสัมปยุตก็มี เป็นกิเลสวิปยุตก็มี ชาติ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะ มโนวิญญูณชาติ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี ธรรมชาติ เป็นกิเลสสังกิเลสิกะก็มี เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ แม้เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี ชาติ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสสังกิลิฏฐะ แม้เป็นสังกิลิฏฐโนกิเลสะ มโนวิญญูณชาติ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิลิฏฐะ เป็นสังกิลิฏฐโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสังกิลิฏฐโนกิเลสะก็มี ธรรมชาติ เป็นสังกิเลสสังกิลิฏฐะก็มี เป็นสังกิลิฏฐโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสสังกิลิฏฐะ แม้เป็นสังกิลิฏฐโนกิเลสะก็มี ชาติ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสกิเลสสัมปยุต แม้เป็นกิเลสสัมปยุตโนกิเลสะ มโนวิญญูณชาติ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสัมปยุต เป็นกิเลสสัมปยุตโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสัมปยุตโนกิเลสะก็มี ธรรมชาติ เป็นกิเลสกิเลสสัมปยุตก็มี เป็นกิเลสสัมปยุตโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสกิเลสสัมปยุต แม้เป็นกิเลสสัมปยุตโนกิเลสะก็มี ชาติ ๑๖ เป็นกิเลสวิปยุตตสังกิเลสิกะ ชาติ ๒ เป็นกิเลสวิปยุตตสังกิเลสิกะก็มี เป็นกิเลสวิปยุตตอสังกิเลสิกะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสวิปยุตตสังกิเลสิกะ แม้เป็นกิเลสวิปยุตตอสังกิเลสิกะก็มี.

๑๓. ปิฎฐิทุกวิสัยนา

[๑๔๓] ธาตุ ๑๖ เป็นนทสสนปหัตถัพพะ ธาตุ ๒ เป็นทสสนปหัตถัพพะก็มี เป็นนทสสนปหัตถัพพะก็มี ธาตุ ๖ เป็นนภวานาปหัตถัพพะ ธาตุ ๒ เป็นภวานาปหัตถัพพะก็มี เป็นนภวานาปหัตถัพพะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นนทสสนปหัตถัพพะเหตุกะ ธาตุ ๒ เป็นทสสนปหัตถัพพะเหตุกะก็มี เป็นนทสสนปหัตถัพพะเหตุกะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นนภวานาปหัตถัพพะเหตุกะ ธาตุ ๒ เป็นภวานาปหัตถัพพะเหตุกะก็มี เป็นนภวานาปหัตถัพพะเหตุกะก็มี ธาตุ ๑๕ เป็นอวิตถกะ มโนวิญญูณธาตุเป็นสวิตถกะ ธาตุ ๒ เป็นสวิตถกะก็มี เป็นอวิตถกะก็มี ธาตุ ๑๕ เป็นอวิจาระ มโนธาตุ เป็นสวิจาระ ธาตุ ๒ เป็นสวิจาระก็มี เป็นอวิจาระก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นอปปิติกะ ธาตุ ๒ เป็นสปปิติกะก็มี เป็นอปปิติกะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นนปีตีสหคตะ ธาตุ ๒ เป็นปีตีสหคตะก็มี เป็นนปีตีสหคตะก็มี ธาตุ ๑๕ เป็นนสุขสหคตะ ธาตุ ๓ เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นนสุขสหคตะก็มี ธาตุ ๑๑ เป็นนอุเปกขาสหคตะ ธาตุ ๕ เป็นอุเปกขาสหคตะ ธาตุ ๒ เป็นอุเปกขาสหคตะก็มี เป็นนอุเปกขาสหคตะก็มี ธาตุ ๖ เป็นกามาวจร ธาตุ ๒ เป็นกามาวจรกิจมี เป็นนกามาวจรกิจมี ธาตุ ๑๖ เป็นรูปาวจร ธาตุ ๒ เป็นรูปาวจรกิจมี เป็นนรูปาวจรกิจมี ธาตุ ๑๖ เป็นอรูปาจร ธาตุ ๒ เป็นอรูปาจรรกิจมี เป็นนอรูปาจรรกิจมี ธาตุ ๑๖ เป็นปริยาป็นนะ ธาตุ ๒ เป็นปริยาป็นนะก็มี เป็นอปริยาป็นนะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นอนิยานิกะ ธาตุ ๒ เป็นนิยานิกะก็มี เป็นอนิยานิกะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นอนิยตะ ธาตุ ๒ เป็นนิยตะก็มี

เป็นอนียตะกัมมี ธาตุ ๑๖ เป็นสอตุตตระ ธาตุ ๒ เป็นสอตุตตระกัมมี เป็นอนุตตระ
กัมมี ธาตุ ๑๖ เป็นอธนะ ธาตุ ๒ เป็นสธนะกัมมี เป็นอธนะกัมมี ฉะนี้แล.

ปัญหาปุจฉะ จบ
ธาตุวิภังค์ จบบริบูรณ์

วรรณนาปัญหาปุจฉะ*

ก็ในปัญหาปุจฉะ บัณฑิตพึงทราบความที่ธาตุทั้ง ๑๘ เป็น
เป็นต้น โดยทำนองแห่งนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแหละ ส่วนในอารัมมตตะ
ทั้งหลาย คำว่า จ ธาตุโย ปริตตารัมมณา (ธาตุ ๖ เป็นปริตตารัมมณะ)
นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาความเป็นไปของวิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณ
เป็นต้น และมโนธาตุ ในอารมณฺ์ มีรูปารมณฺ์เป็นต้นโดยส่วนเดียว แต่
พึงทราบความที่ธรรมธาตุและมโนวิญญาณธาตุที่ตรัสว่า เทว ธาตุโย (ธาตุ
๒) ดังนี้ เป็นปริตตารัมมณะเป็นต้น โดยนัยที่กล่าวไว้ในมนายตนะและ
ธรรมาตนะนั้นแหละ ในปัญหาปุจฉะแม้นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสธาตุที่
เป็นกามาพจร ๑๖ เป็นไปในภูมิ ๔ ปนกันทั้งโลกิยะและโลกุตระ ๒ อย่าง
ดังพรรณนามาฉะนี้ ธาตุวิภังค์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงนำออกจำแนก
แสดงไว้ ๓ ปรีวรรค (คือโดยสุดตันตภาชนิยฺ์ อภิธรรมภาชนิยฺ์ และปัญหา
ปุจฉะ) ด้วยประการฉะนี้แล.

วรรณนาปัญหาปุจฉะ จบ
ธาตุวิภังค์นิตเทศที่ ๓ จบ
เพียงเท่านี้

๔. สัจจวิภังค์

สูตรต้นตภาชนีย์

[๑๔๔] อริยสัจ ๔ คือ

๑. ทุกขอริยสัจ
๒. ทุกขสมุทัยอริยสัจ
๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ
๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ.

ทุกขอริยสัจ

[๑๔๕] ในอริยสัจ ๔ นั้น ทุกขอริยสัจ เป็นไฉน ?

ชาติทุกข์ ชราทุกข์ มรณทุกข์ โลกปริเทวทุกข์ โทมนัสสุขุपाยาสทุกข์
อัปปิเยหิตัมปิโยคทุกข์ ปิเยหิวิปปโยคทุกข์ ยัมปิจันนลภิตัมปิทุกข์ โดยย่อ
อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์.

[๑๔๖] ในทุกขอริยสัจนั้น ชาติ เป็นไฉน ?

ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งถึง ความเกิดจำเพาะ ความ
ปรากฏแห่งขันธ ความได้เฉพาะอายตนะ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ
อันใด นี้เรียกว่าชาติ.

[๑๔๗] ชรา เป็นไฉน ?

ความคร่ำคร่า ภาวะที่คร่ำคร่า ความที่พินหลุด ความที่ผมหงอก
ความที่หนังเหี่ยวบ่น ความเสื่อมสิ้นแห่งอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ใน
หมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่าชรา.

[๑๔๘] มรณะ เป็นไฉน ?

ความเคลื่อน ภาวะที่เคลื่อน ความทำลาย ความหายไป มฤตยู ความตาย ความทำกาละ ความแตกแห่งขันธ์ ความทิ้งซากศพไว้ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ จากหมู่วัตถุนั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า มรณะ.

[๑๔๙] โสกะ เป็นไฉน ?

ความโสกเศร้า กิริยาโสกเศร้า สภาพโสกเศร้า ความแห้งผากภายใน ความแห้งกรอบภายใน ความเกรี้ยวใจ ความโทมนัส ลูกศรคือความโสกของผู้ที่ถูกกระทบด้วยความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวกับโรค ความเสื่อมศีล หรือความเสื่อมทิวาญญิ ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง ของผู้ที่ถูกกระทบด้วยเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง นี้เรียกว่า โสกะ.

[๑๕๐] ปริเทวะ เป็นไฉน ?

ความร้องไห้ ความคร่ำครวญ กิริยาร้องไห้ กิริยาคร่ำครวญ สภาพร้องไห้ สภาพคร่ำครวญ ความบ่นถึง ความพูดพร่ำ ความพร่ำเพื่อ ความพิไรร่ำ กิริยาพิไรร่ำ สภาพพิไรร่ำ ของผู้ที่ถูกกระทบ ด้วยความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวกับโรค ความเสื่อมศีล หรือความเสื่อมทิวาญญิ ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง ของผู้ที่ถูกกระทบด้วยเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง นี้เรียกว่า ปริเทวะ.

[๑๕๑] ทุกข์ เป็นไฉน ?

ความไม่สบายกาย ความทุกข์กาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์ อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่กายสัมผัสอันใด นี้เรียกว่า ทุกข์.

[๑๕๒] โทมนัส เป็นไฉน ?

ความไม่สบายใจ ความทุกข์ใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส
อันใด นี้เรียกว่า โทมนัส.

[๑๕๓] อุปายาส เป็นไฉน ?

ความแค้น ความขุ่นแค้น สภาพแค้น สภาพขุ่นแค้น ของผู้ที่ถูก
กระทบด้วยความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวด้วยโรค
ความเสื่อมศีล หรือความเสื่อมทิวาญญิ ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใด
อย่างหนึ่ง ของผู้ที่ถูกกระทบด้วยเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง นี้เรียกว่า
อุปายาส.

[๑๕๔] อับปิเยหิสัมปโยคทุกข์ เป็นไฉน ?

ความไปร่วม ความมาร่วม ความประชุมร่วม ความทำร่วม กับ
อารมณ์อันไม่เป็นที่ปรารถนา ไม่เป็นที่รักใคร่ ไม่เป็นที่ชอบใจของเขาในโลก
ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ หรือกับบุคคลผู้ที่มุ่งต่อความพินาศ
มุ่งทำ ประโยชน์ มุ่งทำลายความผาสุก มุ่งทำอันตรายความเกษมจากโยคะ
ของเขา นี้เรียกว่า อับปิเยหิสัมปโยคทุกข์.

[๑๕๕] ปิเยหิวิปปโยคทุกข์ เป็นไฉน ?

ความไม่ไปร่วม ความไม่มาร่วม ความไม่ประชุมร่วม ความไม่อยู่
ร่วมกับอารมณ์ อันเป็นที่ปรารถนา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่ชอบใจของเขาในโลก
ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ หรือกับบุคคลผู้ที่ใคร่แต่ความเจริญ

ใคร่แต่ประโยชน์ ใคร่แต่ความสำราญ ใคร่แต่ความเกษมจากโยคะของเขา
ได้แก่ มารดา บิดา พี่ชาย น้องชาย พี่หญิง น้องหญิง มิตรอำมาตย์
ญาติ สาโลहित นี้เรียกว่า ปิเยหิวิปโยคทุกข์.

[๑๕๖] ยัมปิจันงนลทิตตัมปีทุกข์ เป็นไฉน ?

ความปรารถน่าย่อมเกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ผู้ความเกิดเป็นธรรมดาอย่าง
นี้ว่า เออหนอ ของเราทั้งหลายอย่าได้เป็นผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา หรือ
ความเกิดอย่าได้มาถึงเราทั้งหลายเลยหนา ข้อนี้ไม่พึงสำเร็จตามความปรารถนา
นี้เรียกว่า ยัมปิจันงนลทิตตัมปีทุกข์ประการหนึ่ง.

ความปรารถน่าย่อมเกิดขึ้นแก่เหล่าพวกสัตว์ผู้มีความแก่เป็นธรรมดา ฯลฯ
ความปรารถน่าย่อมเกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ผู้มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ฯลฯ ความ
ปรารถน่าย่อมเกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ผู้มีความตายเป็นธรรมดา ฯลฯ ความปรารถนา
ย่อมเกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ผู้มีโสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสเป็นธรรมดา
อย่างนี้ว่า เออหนอ ขอเราทั้งหลายอย่าได้เป็นผู้มีโสกะปริเทวะทุกข์โทมนัส-
อุปายาสเป็นธรรมดา หรือโสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสอย่าได้มาถึงเรา
ทั้งหลายเลยหนา ข้อนี้ไม่พึงสำเร็จตามความปรารถนา นี้เรียกว่า ยัมปิจันง-
นลทิตตัมปีทุกข์ประการหนึ่ง.

[๑๕๗] โดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์ เป็นไฉน ?

รูปุปาทานขันธ เวทณุปาทานขันธ สัตถุณุปาทานขันธ สังขารุปาทาน
ขันธ วิญญานุปาทานขันธ เหล่านี้เรียกว่า โดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์
สภาวะธรรมนี้เรียกว่า ทุกขอริยสัง.

ทุกขสมุททยอริยสัจ

[๑๕๘] ทุกขสมุททยอริยสัจ เป็รไฉน ?

ตัณหานี้ใด อันเป็นเหตุเกิดในภพใหม่ ประกอบด้วยความกำหนัด ยินดี เพลิดเพลินอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา.

[๑๕๙] ก็ตัณหานี้มันแล เมื่อเกิด ย่อมเกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ที่ไหน ?

ปิยรูปสาตรูปใดมีอยู่ในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่จักขุนี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่ปิยรูปสาตรูปนี้

ก็อะไร เป็นปิยรูปสาตรูป ในโลก ?

จักขุ เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่จักขุนี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่จักขุนี้ โสตะ ฯลฯ ฆานะ ฯลฯ ชิวหา ฯลฯ กายะ ฯลฯ มโน เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่มโนนี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่มโนนี้.

รูป เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่รูปนี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่รูปนี้ สัทตะ ฯลฯ คันธะ ฯลฯ รสชะ ฯลฯ โภฏฐัพพะ ฯลฯ รัมมารมณเป็นปิยสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่รัมมารมณนี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่รัมมารมณนี้

จักขุวิญญาณ เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่จักขุวิญญาณนี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่จักขุวิญญาณนี้ โสตวิญญาณ ฯลฯ ฆานวิญญาณ ฯลฯ ชิวหาวิญญาณ ฯลฯ กายวิญญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณ เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่มโนวิญญาณนี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่มโนวิญญาณนี้

จักขุสัมผัส เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่จักขุสัมผัสนี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่จักขุสัมผัสนี้ โสตสัมผัส ฯลฯ ฆานสัมผัส ฯลฯ ชิวหาสัมผัส ฯลฯ กายสัมผัส ฯลฯ มโนสัมผัส เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่มโนสัมผัสนี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่มโนสัมผัสนี้

จักขุสัมผัสสชาเวทนา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่จักขุสัมผัสสชาเวทนานี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่จักขุสัมผัสสชาเวทนานี้ โสตสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ ฆานสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ กายสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเวทนา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่มโนสัมผัสสชาเวทนานี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่มโนสัมผัสสชาเวทนานี้.

รูปสัญญา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่รูปสัญญานี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่รูปสัญญานี้ สัททสัญญา ฯลฯ คันธสัญญา ฯลฯ รสสัญญา ฯลฯ โยถฐัพพสัญญา ฯลฯ รัสมสัญญา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่รัสมสัญญานี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่รัสมสัญญานี้

รูปสัญญาเจตนา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่รูปสัญญาเจตนานี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่รูปสัญญาเจตนานี้ สัททสัญญาเจตนา ฯลฯ คันธสัญญาเจตนา ฯลฯ รสสัญญาเจตนา ฯลฯ โยถฐัพพสัญญาเจตนา ฯลฯ รัสมสัญญาเจตนา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่รัสมสัญญาเจตนานี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่รัสมสัญญาเจตนานี้.

รูปตัณหา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่รูปตัณหานี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่รูปตัณหานี้ สัททตัณหา ฯลฯ คันธตัณหา ฯลฯ รสตัณหา

ฯลฯ โขภุชฺฐัพพัตถนา ฯลฯ ชัมมัตถนา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้
เมื่อเกิดก็เกิดที่ชัมมัตถนา นี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่ชัมมัตถนา นี้

รูปวิตก เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่รูปวิตกนี้
เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่รูปวิตกนี้ สัททวิตก ฯลฯ คันธวิตก ฯลฯ รสวิตก ฯลฯ
โณภูชฺฐัพพวิตก ฯลฯ ชัมมวิตก เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็
เกิดที่ชัมมวิตกนี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่ชัมมวิตกนี้

รูปวิจารณ์ เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่รูปวิจารณ์นี้
เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่รูปวิจารณ์นี้ สัททวิจารณ์ ฯลฯ คันธวิจารณ์ ฯลฯ รสวิจารณ์ ฯลฯ
โณภูชฺฐัพพวิจารณ์ ฯลฯ ชัมมวิจารณ์ เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิด
ก็เกิดที่ชัมมวิจารณ์นี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่ชัมมวิจารณ์นี้

สภาวะธรรมนี้เรียกว่า ทุกขสมุทฺทอริยสัง.

ทุกขนิโรธอริยสัง

[๑๖๐] ทุกขนิโรธอริยสัง เป็นไฉน ?

ได้แก่ความสำรอกและความดับโดยไม่เหลือ ความปล่อยวาง ความ
สงัดสิ้น ความพ้น ความไม่ติดอยู่ แห่งตัณหานั้นนั่นเทียว.

[๑๖๑] ก็ตัณหานี้มันแลเมื่อจะละ ละที่ไหน ? เมื่อดับ ดับที่ไหน ?

ปิยรูปสาตรูปใดมีอยู่ในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่ปิยรูปสาตรูปนี้
เมื่อดับก็ดับที่ปิยรูปสาตรูปนี้

ก็อะไร เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ?

จักขุ เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่จักขุนี้ เมื่อ
ดับก็ดับที่จักขุนี้ โสตะ ฯลฯ ฆานะ ฯลฯ ชิวหา ฯลฯ กายะ ฯลฯ มโน
เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่มโนนี้ เมื่อดับก็ดับที่
มโนนี้

รูป เป็นปิยสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่รูปนี้ เมื่อดับก็
ดับที่รูปนี้ สัทตะ ฯลฯ คันธะ ฯลฯ รสชะ ฯลฯ โยถฐัพพะ ฯลฯ ฐัมมารมณ
เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่ฐัมมารมณ เมื่อดับก็ดับที่
ฐัมมารมณนี้.

จักขุวิญญาณ เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่
จักขุวิญญาณนี้ เมื่อดับก็ดับที่จักขุวิญญาณนี้ โสตวิญญาณ ฯลฯ ฆานวิญญาณ
ฯลฯ ชิวหาวิญญาณ ฯลฯ กายวิญญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณ เป็นปิยรูปสาตรูป
ในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่มโนวิญญาณนี้ เมื่อดับก็ดับที่มโนวิญญาณนี้

จักขุสัมผัส เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละ
จักขุสัมผัสนี้ เมื่อดับก็ดับที่จักขุสัมผัสนี้ โสตสัมผัส ฯลฯ ฆานสัมผัส ฯลฯ
ชิวหาสัมผัส ฯลฯ กายสัมผัส ฯลฯ มโนสัมผัส เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก
ตัณหานี้ เมื่อจะละที่มโนสัมผัสนี้ เมื่อดับก็ดับที่มโนสัมผัสนี้

จักขุสัมผัสสชาเวทนา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละ
ก็ละที่จักขุสัมผัสสชาเวทนานี้ เมื่อดับก็ดับที่จักขุสัมผัสสชาเวทนานี้ โสตสัมผัส
สชาเวทนา ฯลฯ ฆานสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ
กายสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเวทนา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก
ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่มโนสัมผัสสชาเวทนานี้ เมื่อดับก็ดับที่มโนสัมผัสสชา-
เวทนานี้

รูปสัญญา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่รูปสัญญานี้ เมื่อดับก็ดับที่รูปสัญญานี้ สัททสัญญา ฯลฯ คันธสัญญา ฯลฯ รสสัญญา ฯลฯ โภกฐัพพสัญญา ฯลฯ รัम्मสัญญา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่รัम्मสัญญานี้ เมื่อดับก็ดับที่รัम्मสัญญานี้.

รูปสัญญาเจตนา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่รูปสัญญาเจตนา เมื่อดับก็ดับที่รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา ฯลฯ คันธสัญญาเจตนา ฯลฯ รสสัญญาเจตนา ฯลฯ โภกฐัพพสัญญาเจตนา ฯลฯ รัम्मสัญญาเจตนา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่รัम्मสัญญาเจตนา เมื่อดับก็ดับที่รัम्मสัญญาเจตนา

รูปตัณหา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่รูปตัณหานี้ เมื่อดับก็ดับที่รูปตัณหานี้ สัททตัณหา ฯลฯ คันธตัณหา ฯลฯ รสตัณหา ฯลฯ โภกฐัพพตัณหา ฯลฯ รัम्मตัณหา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหา เมื่อจะละก็ละที่รัम्मตัณหานี้ เมื่อดับก็ดับที่รัम्मตัณหานี้.

รูปวิตก เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่รูปวิตกนี้ เมื่อดับก็ดับที่รูปวิตกนี้ สัททวิตก ฯลฯ คันธวิตก ฯลฯ รสวิตก ฯลฯ โภกฐัพพวิตก ฯลฯ รัम्मวิตก เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่รัम्मวิตกนี้ เมื่อดับก็ดับที่รัम्मวิตกนี้

รูปวิจารณ์ เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่รูปวิจารณ์นี้ เมื่อดับก็ดับที่รูปวิจารณ์นี้ สัททวิจารณ์ ฯลฯ คันธวิจารณ์ ฯลฯ รสวิจารณ์ ฯลฯ โภกฐัพพวิจารณ์ ฯลฯ รัम्मวิจารณ์ เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่รัम्मวิจารณ์นี้ เมื่อดับก็ดับที่รัम्मวิจารณ์นี้

สภาวะธรรมนี้เรียกว่า ทุกขนิโรธอริยสัง

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

[๑๖๒] ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เป็นไฉน ?

อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เท่านั้น คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

[๑๖๓] ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ.

[๑๖๔] สัมมาสังกัปปะ เป็นไฉน ?

ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในการไม่พยายาม ความดำริในการไม่เบียดเบียน นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ.

[๑๖๕] สัมมาวาจา เป็นไฉน ?

ความงดเว้นจากการพูดเท็จ ความงดเว้นจากการพูดต่อเสียด ความงดเว้นจากการพูดหยาบ ความงดเว้นจากการพูดเพื่อเจ้า นี้เรียกว่า สัมมาวาจา.

[๑๖๖] สัมมากัมมันตะ เป็นไฉน ?

ความงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ความงดเว้นจากการลักทรัพย์ ความงดเว้นจากการประพฤตินอกใจในกาม นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ.

[๑๖๗] สัมมาอาชีวะ เป็นไฉน ?

บุคคลผู้อริสาวกในศาสนานี้ ละมิจฉาอาชีวะแล้วเลี้ยงชีวิตอยู่ด้วย สัมมาอาชีวะ นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ.

[๑๖๘] สัมมาวายามะ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ทำจันตะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อป้องกันอกุศลบาปธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิด ฯลฯ

เพื่อละอกุศลบาปธรรมที่เกิดแล้ว ฯลฯ เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด ทำนันทะให้เกิด พยายาม प्रารภความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อ ความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความภยโยยัง ความไพบุลย์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดแล้ว นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ.

[๑๖๕] สัมมาสติ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ผู้ประกอบด้วยความเพียรมีสัมปชัญญะ มีสติพิจารณา เห็นกายในกายเนื่อง ๆ อยู่ กำจัดอกิขณาและโทมนัสเสียได้ในโลก ผู้ประกอบด้วย ความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเนื่อง ๆ อยู่ ฯลฯ ผู้ประกอบด้วย ความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พิจารณาเห็นจิตในจิต เนื่อง ๆ อยู่ ฯลฯ ผู้ประกอบด้วย ความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พิจารณา เห็นธรรมในธรรมเนื่อง ๆ อยู่ กำจัดอกิขณาและโทมนัสเสียได้ในโลก นี้เรียกว่า สัมมาสติ.

[๑๗๐] สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ สงัดจากกามสงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตกมีวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ บรรลุตุติฌาน อันยังใจให้ผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นภายใน ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่ เพราะกายปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติฌาน พึงเป็นฌานที่พระอรหันต์ทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้ มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุขอยู่ บรรลุตตตฌาน ที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข

เพราะละสุขละทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์

เพราะอุเบกขาอยู่ นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ

สภาวะธรรมนี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิทาอริยสัง.

สุดตันตภาษณีย์ จบ

๔. สัจจวิภังคินิเทศ*

วรรณนาสุดตันตภาษณีย์

ว่าด้วยอุเทศวาร

บัดนี้ ฟังทราบวินิจฉัยในสัจจวิภังค์ในลำดับแห่งธาตุวิภังค์ต่อไป
บทว่า จตุตตาริ (๔) เป็นคำกำหนดจำนวน. บทว่า อริยสัจจานิ (อริยสัง)
เป็นคำแสดงไชธรรมที่กำหนดไว้. ก็ฟังทราบวินิจฉัยในอุเทศวารมีคำว่า
ทุกข์ อริยสัจจ (ทุกข์อริยสัง) เป็นต้น.

วิภาคโต นิพพจน	ลกขณาทิปุปเภทโต
อตุตตุตทุทธารโต เจว	อนฺนนาธิกโต ตถา
กมโต อริยสจฺเจสุ	ยํ ญฺญํ ตสฺส กิจฺจโต
อนฺโตคชานํ ปเภทา	อุปฺมาโต จตุกฺกโต
สุญฺญเตกวธาทีหิ	สภาควิสภาคโต
วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ	วิญฺญนา สาสนทุกฺเม

* บาลีข้อ ๑๔๔

บัณฑิตผู้รู้แจ้ง พึงทราบวินิจฉัยใน

ลำดับคำสอน โดยวิภาค ๑ โดยวิเคราะห์
ศัพท์ ๑ โดยประเภทมีลักษณะเป็นต้น ๑
โดยอรรถ ๑ โดยถอดความ ๑ โดยไม่หย่อน
ไม่ยิ่ง ๑ โดยลำดับ ๑ โดยกิจแห่งญาณใน
อริยสัจ ๑ โดยประเภทแห่งธรรมที่ยังลง
ภายใน ๑ โดยอุปมา ๑ โดยจตุกะ (หมวด๔) ๑
โดยสุญญตา (ว่าง) ๑ โดยเป็นธรรมอย่างเดียวก
ันเป็นต้น ๑ โดยสภาคะและวิสภาคะ ๑.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยวิภาค

บรรดาอุเทศเหล่านั้น คำว่า โดยวิภาค ได้แก่ อรรถแห่งอริยสัจ ๔
มีทุกข์เป็นต้น พระองค์ทรงจำแนกไว้สัจจะละ ๔ ประการ เป็นของแท้
เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น ที่กุลบุตรผู้จะตรัสรู้ทุกข์เป็นต้น พึงตรัสรู้
เหมือนอย่างที่เราว่า ทุกข์ มีอรรถว่าบีบคั้น มีอรรถว่าอันปัจฉัยปรุงแต่ง
มีอรรถว่าให้เร่าร้อน มีอรรถว่าปรวนแปร อรรถ ๔ แห่งทุกข์นี้ เป็นอรรถของ
ทุกข์ เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น สมุทัย มีอรรถว่า
ประมวลมา มีอรรถว่าเป็นเหตุมอบให้ซึ่งผล มีอรรถว่าประกอบไว้ มีอรรถว่า
เป็นเครื่องกัณฑ์ ฯลฯ นิโรธ มีอรรถว่าสลัดออก มีอรรถว่าสงบ มีอรรถว่า
อันปัจฉัยปรุงแต่งไม่ได้ มีอรรถว่าเป็นอมตะ ฯลฯ มรรค มีอรรถว่าการนำออก
มีอรรถว่าเป็นเหตุ มีอรรถว่าเป็นทัสสนะ (เห็น) มีอรรถว่าเป็นอธิปัตติ อรรถ ๔
จุ. ป. เล่ม ๓๑ ๕๔๕/๔๔๕

แห่งมรรคนี้เป็นอรรถของมรรค เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น
ดังนี้.

อนึ่ง พระบาลีมีอาทิอย่างนี้ว่า ทุกข์ มีอรรถว่าบีบคั้น มีอรรถว่า
อันปัจจุปัจปรุงแต่ง มีอรรถว่าให้เร่าร้อน มีอรรถว่าปรวนแปร เป็นอรรถที่ควร
ตรัสรู้ ดังนี้ ฟังทราบสัจจะมีทุกข์เป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งอรรถสัจจะอย่างละ ๔
ตามที่ทรงจำแนกไว้อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้แล.

ฟังทราบวินิจฉัยในสัจจะนี้โดยวิภาคก่อน.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยวิเคราะห์ศัพท์

ก็ในข้อว่า โดยวิเคราะห์ศัพท์ และประเภทมีลักษณะเป็นต้น
นี้ ฟังทราบสัจจะโดยวิเคราะห์ศัพท์ก่อน.

ในบทว่า **ทุกข์** นี้ ศัพท์ว่า **ทุ** นี้ย่อมแสดงความน่าเกลียด จริงอยู่
ชาวโลกเรียกบุตรที่น่าเกลียดว่า **ทุบุตร** (บุตรน่าเกลียด) ส่วนศัพท์ว่า **ข**
ย่อมปรากฏในความว่างเปล่า เพราะอากาศที่ว่างเปล่าเรียกกันว่า **ข** ก็สัจจะ
ที่หนึ่ง นี้ ชื่อว่า **กุกุฉิต** (น่าเกลียด) เพราะเป็นที่ตั้งแห่งอุปัทวะมิใช่น้อย
ชื่อว่า **ตุจฺฉ** (ว่างเปล่า) เพราะเว้นจากความยั่งยืน ความงาม ความสุขและ
เป็นอรรถาที่ชนพาลคิดกัน* เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ทุกข์**
(ทุกข์) เพราะเป็นของน่าเกลียด และเป็นของว่างเปล่า.

ศัพท์ว่า **ส** นี้ ในคำว่า **สมุทฺถ** นี้ ย่อมแสดงการประกอบพร้อม
เช่นในคำเป็นต้นว่า **สมาคโม สเมต** (การประชุมกัน รวมกัน) ศัพท์ว่า

๑. คนพาลคิดเห็นว่า...เป็นของเที่ยง สวยงาม เป็นสุข และเป็นอรรถา

๒. คำว่า **ทุกข์** นี้ อีกนัยหนึ่งแยกศัพท์เป็น **ทุ** บทหน้า และ**ขมฺธาตุ** ลบที่สุดธาตุ **ตำ** ใญ่รูป
ตามไวยากรณ์เป็น **ทุกข์** แปลว่า **ทนได้ยาก**

อุท นี้ ย่อมแสดงความเกิดขึ้น เช่นในคำเป็นต้นว่า **อุปฺปนฺนํ อุทิตํ** (เกิดขึ้นแล้ว ตั้งขึ้นแล้ว). แต่ศัพท์ว่า **อฺย** ย่อมแสดงถึงเหตุ* ก็เมื่อมีการประกอบด้วยปัจจัยที่คงอยู่ **สัจจะที่สอง** นี้ ก็เป็นเหตุคือการเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ทุกฺขสมุทฺยํ** (ทุกข์สมุทฺย) เพราะ **สัจจะที่สอง** นี้เป็นเหตุเกิดทุกข์.

อนึ่ง **สัจจะที่สาม** เพราะศัพท์ว่า **นิ** ย่อมแสดงความไม่มี และศัพท์ว่า **โรธ** ย่อมแสดงถึงผู้ท่องเที่ยว* เพราะฉะนั้น ใน **สัจจะที่สาม** (**นิโรธ**) นี้ จึงได้แก่ความไม่มีความท่องเที่ยวไปแห่งทุกข์ กล่าวคือการท่องเที่ยวไปในสังสารเพราะว่างจากคติทั้งปวง อีกอย่างหนึ่ง เมื่อพระโยคาวจรบรรลุ **สัจจะที่สาม** นั้นแล้ว ความไม่มีการท่องเที่ยวไปแห่งทุกข์ กล่าวคือการท่องเที่ยวไปในสังสาร พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **ทุกฺขนิโรธ** (ทุกข์นิโรธ) เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อการท่องเที่ยวไปนั้น อีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า **ทุกฺขนิโรธ** เพราะเป็นปัจจัยแก่ความไม่เกิด คือความดับสนิทแห่งทุกข์.

อนึ่ง **สัจจะที่ ๔** นี้ ย่อมดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ เพราะมุ่งหน้าต่อพระนิพพานนั้นด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ และเป็นปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงความดับทุกข์ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า **ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา**.

ก็เพราะพระอริยมะมีพระพุทธรเจ้าเป็นต้นย่อมแทงตลอด **สัจจะ** เหล่านั้น ฉะนั้น **สัจจะ** เหล่านั้น จึงตรัสเรียกว่า **อริยสัจจะ** เหมือนอย่างพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า **จตุตฺตาริมาณี ภิกฺขเว อริสฺสุจฺจานิ กตฺตมานิ ฯ เป ฯ อิมานิ**

โฆ ภิกฺขเว จตุตฺตาริ อริสฺสุจฺจานิ อริยา อิมานิ ปฏิวิชฺฌนฺตฺติ ตสฺมา

๑. สมุทฺย ในที่นี้ก็คือ **อฺ + อุท + อฺย** สำเร็จรูปเป็น **สมุทฺย**

๒. ศัพท์ **นิโรธ** อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่า **นิ** หมายถึงความไม่มี ศัพท์ว่า **โรธ** หมายถึงเรือนจำสังสาร **นิโรธ** จึงแปลได้อีกว่า ไม่มีเรือนจำในสังสาร

อริยสัจจานิติ วุจจนติ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย **อริยสัจ ๔** ประการนี้ ๔ ประการเป็นไฉน? คือทุกขอริยสัจ... ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย **อริยสัจ ๔** ประการเหล่านี้แล พระอริยะทั้งหลายย่อม แหวงตลอดอริยสัจเหล่านี้ เพราะฉะนั้น เราจึงเรียกว่า **อริยสัจ** ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า **อริยสัจ** เพราะอรรถว่า เป็นสัจจะของ พระอริยะดังนี้บ้าง เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า **สเทวเก ภิกฺขเว โลก ๗ เป ๗ สเทวมนุสฺสสาย ตถาคโต อริโย ตสฺมา อริยสัจจานิติ วุจจนติ** คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นอริยะในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์เทวดาและมนุษย์ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **สัจจะของพระอริยะ**^๒.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อริยสัจ** เพราะความที่อริยสัจเหล่านี้อันพระ- อริยะตรัสรู้แล้วบ้าง เพราะความสำเร็จโดยความเป็นอริยะบ้าง เหมือนอย่างที่ ตรัสว่า **อิมัต โข ภิกฺขเว จตฺตุนัน อริยสัจจัน ยถาภูตํ อภิสมฺพุทฺธตฺตา ตถาคโต อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ อริโยติ วุจฺจติ** คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ชาวโลกเรียกว่า **อริยะ** เพราะตรัสรู้ **อริยสัจ ๔** เหล่านี้แลตามความจริง.

อีกอย่างหนึ่งแล ชื่อว่า **อริยสัจ** เพราะอรรถว่า เป็นสัจจะอันประเสริฐ คำว่า **อริยะ**นี้มีอธิบายว่า เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นของคลาดเคลื่อน เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า **อิมานิ โข ภิกฺขเว จตฺตาริ อริสัจจานิ ตถานิ อวิตถานิ อนนฺถญฺญานิ ตสฺมา อริยสัจจานิติ วุจฺจนฺติ** คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย

อริยสัจ ๔ เหล่านี้แล เป็นของแท้ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อริยสัจ (สัจจะอันประเสริฐ) ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในสัจจะนี้โดยวิเคราะห์เพียงเท่านี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยประเภทมีลักษณะเป็นต้น

พึงทราบวินิจฉัยโดยประเภทมีลักษณะเป็นต้นอย่างไร จริงอยู่ ใน สัจจะ ๔ เหล่านี้ ทุกขสัจจะมีการเบียดเบียนเป็นลักษณะ มีความให้เร่าร้อน เป็นรส มีปวัตติเป็นปัจจุปัญฐาน. สมุทยสัจจะ มีเหตุเป็นแดนเกิดเป็น ลักษณะ มีการไม่เข้าไปตัดเป็นรส มีปลิโพธเป็นปัจจุปัญฐาน. นิโรธสัจจะ มีความสงบเป็นลักษณะ มีการไม่จุติเป็นรส มีการไม่มีนิมิตเป็นปัจจุปัญฐาน. มรรคสัจจะ มีการนำออกเป็นลักษณะ มีการประหาณกิเลสเป็นรส มีวิภูฐานะ (คือการออก) เป็นปัจจุปัญฐาน.

อีกอย่างหนึ่ง สัจจะ ๔ นี้มีปวัตติ (การเป็นไป) มีปวัตตนะ (เหตุ ให้เป็นไป) มีนิวัตติ (ความกลับ) มีนิวัตตนะ (เหตุให้กลับ) เป็นลักษณะ โดยลำดับ* และมีสังขตะ (คือธรรมชาติอันปัจจัยปรุงแต่ง) มีตัณหา มีอสังขตะ (คือธรรมชาติอันปัจจัยไม่ปรุงแต่ง) มีทัสสนะ (การเห็น) เป็นลักษณะตาม ลำดับเหมือนกันแล.

พึงทราบวินิจฉัยโดยประเภทมีลักษณะเป็นต้นในที่นี้ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยอรรถ

ก็ในชื่อว่า โดยอรรถและโดยถอดความ นี้ พึงทราบโดยอรรถ ก่อน หากมีคำถามว่า อะไรเป็นอรรถของสัจจะ ก็จะมีคำตอบอย่างพิสดาร ๑ คำว่า ประวัตติหมายถึงทุกขสัจจะ ปวัตตนะหมายถึงสมุทย นิวัตติหมายถึงนิโรธ นิวัตตนะ หมายถึงมรรค (ผู้แปล)

ว่า ภาวะใด เมื่อบุคคลเพ่งอยู่ด้วยปัญญาจักขุ ย่อมไม่วิปริตเหมือนมายากล
ไม่ลวงตาเหมือนพยับแดด ไม่เป็นสภาวะที่ใคร ๆ หาไม่ได้เหมือนอัสตาของ
พวกเดียรถีย์ โดยที่แท้เป็นโคจร (อารมณ์) ของอริยญาณ โดยประการมี
การเบียดเบียน (ทุกขสัง) มีเหตุเป็นแดนเกิด (สมุทัยสัง) มีความสงบ
(นิโรธสัง) มีการนำออก (มรรคสัง) ซึ่งเป็นของแท้ ไม่วิปริต เป็นของจริง
ทีเดียว ภาวะที่สังจะเป็นของแท้ ไม่วิปริต เป็นของจริง เป็นดังลักษณะไฟ
และเป็นดังธรรมดาของสัตว์โลก (ต้องเกิดแก่เจ็บตาย) นั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็น
อรรถของสังจะ เหมือนอย่างที่ได้ตรัสไว้ว่า อิทํ ทุกขนฺติ โข ภิกฺขเว
ตถเมตํ อวิตเมตํ อนนฺตญฺจเมตํ อก่อนภิกษุทั้งหลาย คำว่า นี้ทุกข
ดังนี้แล นั้นเป็นของแท้จริง นั้นเป็นของไม่ผิด นั้นไม่เป็นไปโดยประการอื่น
เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง

นาพาทกํ ยโต ทุกฺขํ ทุกฺขา อญฺญํ น พาทกํ
พาทกตฺตุนิยามน ตโต สจฺจमितํ มตํ

นอกจากทุกขแล้ว ตัวเบียดเบียนย่อม
ไม่มีตัวเบียดเบียนอื่นนอกจากทุกขก็หาไม่
เพราะฉะนั้น ทุกขนี้ บัณฑิตจึงรู้ว่าเป็น
สังจะ โดยกำหนดอรรถว่าเป็นตัวเบียด-
เบียน.

ตํ วินา นานญฺจโต ทุกฺขํ น โหติ น จ ตํ ตโต
ทุกฺขเหตุนิยามน อิติ สจฺจํ วิสตุติกา

เว้นจากคณหนั้นแล้วทุกขย่อมไม่มี
แต่เหตุอื่น และทุกขนั้นย่อมไม่มีจากคณา

นั่นก็หาไม่ เพราะฉะนั้น ตัณหาตัวขัดช้าย
ไปในอารมณ์ต่าง ๆ นั้น บัณฑิตจึงรู้ว่า
เป็นสัจจะ โดยกำหนดคอรธว่าเป็นเหตุแห่ง
ทุกข์.

นาถุลา นิพพานโต สนฺติ สนฺตํ น จ น ตํ ยโต
สนฺตภาวนิยาเมน ตโต สจฺจมิตํ มตํ

ความสงบอื่นนอกจากพระนิพพาน
แล้วย่อมไม่มี และพระนิพพานนั้นเว้นจาก
ความสงบก็หาไม่ เพราะฉะนั้น พระ-
นิพพานนี้ บัณฑิตจึงรู้ว่า เป็นสัจจะ โดย
กำหนดคอรธว่าเป็นความสงบ.

มคฺคา อญฺลํ น นิยุยานํ อนิยุยาโน น จาปี โส
ตจฺจนิยุยานภาวตฺตา อิติ โส สจฺจสมฺมโต

นอกจากมรรคแล้ว เครื่องนำออก
อย่างอื่นย่อมไม่มี แม้มรรคนั้นมิใช่เครื่อง
นำออกก็หาไม่ เพราะฉะนั้น มรรคนั้น
บัณฑิตจึงรู้ว่า เป็นสัจจะ เพราะอรรถว่าเป็น
เครื่องนำออกอย่างแท้จริง.

อิติ ตจฺจวิปฺลลาส ภูตภาวํ จตฺตสุปี
ทุกฺขาทีสุวิเสเสน สจฺจตุถํ อาหุ ปญฺชิตา

บัณฑิตทั้งหลายกล่าวภาวะอันแท้ไม่
แปรผัน เป็นของจริงในสัจจะทั้ง ๔ มีทุกข์
เป็นต้น โดยไม่แปลกกันว่า เป็นอรรถแห่ง
สัจจะ ด้วยประการฉะนี้แล.

พึงทราบวินิจฉัยสัจจะโดยอรรถ ดังพรรณนามาฉะนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยถอดความ

พึงทราบวินิจฉัย โดยถอดเอาความ อย่างไร ? สัจศัพท์ใน
อริการนี้ ย่อมปรากฏในอรรถมิใช่น้อย อย่างไร คือสัจศัพท์ ย่อมปรากฏ
ในวาจาสัจจะ(พูดจริง)เหมือนในประโยคมีอาทิว่า สจฺจํ ภณฺเณ น กุชฺฌเมยฺย
บุคคลพึงกล่าวคำสัตย์ ไม่พึงโกธ. ที่ปรากฏในวิรติสัจจะ (มุสาวาทวิรติ)
เหมือนในประโยคมีอาทิว่า สจฺเจ จิตฺตา สมณพฺรหฺมณา สมณพฺรหฺมณฺ์
ผู้ตั้งอยู่ในสัจจะ. ที่ปรากฏใน ทิฏฺฐิสัจจะ (จริงโดยทิฏฐิ) เหมือนในประโยค
มีอาทิว่า กสฺมา นุ สจฺจํ วิ ทนฺตฺติ นานาปวาทิยาเส กุสลาทานา
เพราะเหตุไรหนอ พวกสมณพราหมณ์จึงกล่าวสัจจะไปต่าง ๆ คือเป็นผู้อ้างตน
ว่าเป็นผู้ฉลาดกล่าวยืนยันสัจจะหลายอย่าง. ที่ปรากฏใน ปรมัตถสัจจะ คือ
นิพพานและมรรค เหมือนในประโยคมีอาทิว่า เอกํ हि สจฺจํ น ทฺวติยมตฺติ
สัจจะมีอย่างเดียวไม่มีอย่างที่สอง. ที่ปรากฏใน อริยสัจจะ เหมือนในประโยค
มีอาทิว่า จตฺตุนฺนํ สจฺจํ กตฺติ กุสลา บรรดาสัจจะ ๔ สัจจะที่เป็นกุศลมี
เท่าไร. แม้ในที่นี้ สัจศัพท์นี้นั้นย่อมเป็นไปในอริยสัจจะ (สัจจะอันประเสริฐ)
ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยโดยถอดความในสัจจะนี้ ฉะนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง

ในชื่อว่า ไม่หย่อนไม่ยิ่ง นี้ หากมีคำถามว่า ก็เพราะเหตุไรพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสอริยสัจไว้ ๔ เท่านั้นไม่หย่อนไม่ยิ่ง ตอบว่าเพราะไม่มีสัจจะอย่างอื่น และนำออกข้อใดข้อหนึ่งก็ไม่ได้ จริงอยู่ สัจจะอื่นยิ่งกว่าสัจจะ ๔ เหล่านี้ หรือว่าบรรดาสัจจะ ๔ เหล่านี้จะพืงนำออกไปสักข้อหนึ่ง หาได้ไม่. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้มีอาทิว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ในโลกนี้ พืงเอยอ้างว่า ทุกข์ที่พระสมณโคดมแสดงไว้นี้ ไม่ใช่ทุกข์อริยสัจ ทุกข์อริยสัจเป็นอย่างอื่น เราจักเว้นทุกข์อริยสัจนี้แล้วบัญญัติทุกข์อริยสัจอื่น ข้อนี้ไม่ใช่ฐานะที่เป็นได้ ดังนี้ และดังที่ตรัสไว้มีอาทิอย่างนี้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็สมณะหรือพราหมณ์ผู้ใดผู้หนึ่งจะพืงกล่าวอย่างนี้ว่า นั้นมิใช่ทุกข์อริยสัจข้อที่หนึ่งที่สมณโคดมทรงแสดงไว้ เราจักบอกเลิกทุกข์อริยสัจข้อที่หนึ่งนั้นเสียแล้วบัญญัติทุกข์อริยสัจข้อที่หนึ่งอย่างอื่นใหม่ ข้อนี้มีฐานะที่จะมีได้ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะตรัสบอกความเป็นไปแห่งทุกข์ ก็ตรัสบอกพร้อมทั้งเหตุ และเมื่อจะตรัสบอกความไม่เป็นไป ก็ตรัสบอกพร้อมทั้งอุบาย (เป็นเครื่องสลัดออก) เพราะฉะนั้น จึงตรัสอริยสัจไว้ ๔ เท่านั้น เพราะความที่สัจจะเหล่านั้นมีความเป็นไป (ปวัตติ) ความไม่เป็นไป (นิวัตติ) และเหตุแห่งความเป็นไป ความไม่เป็นไปทั้งสองอันมีสัจจะ ๔ นี้เป็นอย่างยิ่ง.

อนึ่ง พระองค์ตรัสอริยสัจ ๔ เท่านั้น แม้ด้วยอำนาจแห่งปริญญาธรรม (ธรรมที่ควรกำหนดรู้) ปหัตตัพพธรรม (ธรรมที่ควรละ) สัจจนิกาตัพพธรรม (ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง) ภาเวตัพพธรรม (ธรรมที่ควรเจริญ) และ

ตรัสไว้ ๔ ด้วยอำนาจแห่งตัณหา วัตถุที่อาศัยเกิดของตัณหา ความดับ
ตัณหา และอุบายเป็นเครื่องดับตัณหา และตรัสไว้ ๔ แม้ด้วยอำนาจแห่งความ
อาลัย เหตุที่ยินดีในอาลัย การถอนขึ้นซึ่งอาลัยและอุบายเป็นเหตุถอนขึ้นซึ่ง
อาลัย.

พึงทราบวินิจฉัยโดยไม่ย่อมนมัยในอธิการนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยลำดับ

ชื่อว่า โดยลำดับ แม่นี้ ได้แก่ ลำดับแห่งเทศนานั่นเอง ก็ใน
อริยสัจ ๔ เหล่านี้ ทุกขสัจจะ เป็นสัจจะที่รู้ได้ง่าย เพราะเป็นของหยาบ และ
เพราะเป็นของทั่วไปแก่สัตว์ทั้งหมด ฉะนั้น จึงตรัสไว้ก่อน สมุทัยสัจจะตรัส
ไว้ในลำดับแห่งทุกขสัจจะนั้นเพื่อแสดงเหตุของทุกขสัจจะนั่นเอง นิโรธสัจจะ
ตรัสไว้โดยลำดับสมุทัยสัจจะนั้น เพื่อแสดงให้รู้ว่า เพราะเหตุดับ ผลจึงดับ
มรรคสัจจะตรัสไว้ในที่สุด เพื่อแสดงอุบายเครื่องบรรลุนิโรธสัจจะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสทุกขก่อน เพื่อให้เกิดความ
สังเวชแก่พวกสัตว์ผู้ยินดีและปรารถนาความสุขในภพ ตรัสสมุทัยในลำดับแห่ง
ทุกขนั้น เพื่อให้เห็นว่า ทุกขนั้นตัณหามิได้สร้างแล้วย่อมไม่มา มันย่อมมีเพราะ
เหตุภายนอกมีพระอิศวรบันดาลก็หาไม่ ที่เห็นมันย่อมมีเพราะตัณหา ต่อจาก
นั้นก็ตรัสนิโรธ เพื่อให้เกิดความโล่งใจ ด้วยการเห็นอุบายเป็นเครื่องสลัดออก
แก่สัตว์ผู้มีใจสลดซึ่งแสวงหาอุบายเป็นเครื่องออกจากทุกข เพราะความเป็นผู้
ถูกทุกขพร้อมทั้งเหตุ (ตัณหา) ครอบงำแล้ว ต่อจากนั้นก็ตรัสมรรคอันเป็น
ธรรมให้ถึงนิโรธ เพื่อบรรลุนิโรธ.

พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยลำดับในสัจจะนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยวินิจจันโดยกิจแห่งญาณในอริยสัจ

ชื่อว่า โดยกิจแห่งญาณในอริยสัจ นี้ อธิบายว่า พึงทราบวินิจจัน
แม้โดยกิจแห่งสัจญาณ จริงอยู่ สัจญาณมี ๒ อย่าง คือ

อนุโพชฌญาณ (ญาณที่รู้โดยลำดับ)

ปฏิเวชฌญาณ (ญาณที่แทงตลอด).

บรรดาญาณทั้ง ๒ นั้น **อนุโพชฌญาณ** เป็นโลกียะย่อมดำเนินไปใน
นิโรธและมรรค ด้วยอำนาจแห่งการสดับฟังเป็นต้น. ปฏิเวชฌญาณเป็นโลกุตระ
ทำนิโรธให้เป็นอารมณ์แล้วแทงตลอดสัจจะแม้ทั้ง ๔ โดยกิจ เหมือนอย่าง
ที่ตรัสไว้ว่า โย โภจิ ภิกขเว ทุกขं ปสฺสตี ทุกขสมุทยมปิ โส ปสฺสตี
ทุกขนิโรธมปิ ปสฺสตี ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทมปิ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ผู้ใดผู้หนึ่งเห็นทุกข์ ผู้นั้นย่อมเห็นแม่ทุกขสมุทัย ย่อมเห็นแม่ทุกขนิโรธ
ย่อมเห็นแม่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา. พึงกล่าวพุทธรวณะ (ในสูตรนี้) แม่
ทั้งหมด.

อนึ่ง ญาณที่เป็นโลกียะในสัจญาณ ๔ เหล่านี้ **ทุกขญาณ** (ญาณใน
ทุกข์) ย่อมห้ามสักกายทิฏฐิที่กำลังเป็นไปด้วยอำนาจแห่งความครอบงำโดย
ปริยภูฐาน. **สมุทยญาณ** (ญาณในสมุทัย) ย่อมห้ามอุจเฉททิฏฐิ. **นิโรธญาณ**
(ญาณในนิโรธ) ย่อมห้ามสัสสตทิฏฐิ. **มรรคญาณ** (ญาณในมรรค) ย่อม
ห้ามอภิริยทิฏฐิ.

อีกอย่างหนึ่ง **ทุกขญาณ** ย่อมห้ามความปฏิบัติผิดในผลกล่าวคือ
ความสำคัญในเบญจขันธ์ซึ่งปราศจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และ

อตฺตา ว่ามีความข้งยืน มีความงาม มีสุข และมีอตฺตา สมุทยญาณ ย่อม
ห้ามความปฏิบัติผิดให้เหตุ ที่เป็นไปในการนับถืออย่างยิ่งคือในสิ่งที่มีไช้เหตุ
ว่าเป็นเหตุ โดยเข้าใจว่า โลก ย่อมเป็นไปโดยพระอิศวรโดยพระผู้เป็นประธาน
โดยพระกาฬ และโดยภาวะของตนเองเป็นต้น นิโรธญาณ ย่อมห้ามความ
ปฏิบัติผิดในนิโรธที่ยึดถือในรูปโลก และในภูมิที่เป็นยอดโลกเป็นต้น ว่าเป็น
พระนิพพาน* มรรคญาณ ย่อมห้ามความปฏิบัติผิดในอุบายที่เป็นไปด้วย
ความยึดถือในมรรคที่ไม่บริสุทฺธิ์ อันต่างโดยกามสุขัลลิตานุโยคและอตฺตกิลมถา-
นุโยคว่าเป็นมรรคอันบริสุทฺธิ์ เพราะเหตุฉนั้น บัณฑิตจึงประพันธ์คำคาถานี้ไว้ว่า

โลก โลกปฺปกเว โลกตุถคเม สิเว จ ตพฺปาเย

สมมุยฺหติ ตาว นโร น วิชานาติ ยาว สจฺจานิ

นรชน ยังไม่รู้แจ้งสัจจะทั้งหลาย

ตราบใด เขาก็ย่อมลุ่มหลงในโลก (ทุกข์) ใน

เหตุเกิดของโลก (สมุทัย) ในพระนิพพาน

อันเป็นที่ดับไปแห่งโลก และในอุบายของ

ความดับโลกนั้น (มรรค) อยู่ตราบนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยโดยกิจแห่งญาณในอริยสัจจะนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยประเภทแห่งธรรมที่ยังลงภายใน

ชื่อว่า โดยประเภทแห่งธรรมที่ยังลงภายใน ความว่า จริงอยู่ ยก

เว้นค้นหาและอนาสวธรรม (ธรรมที่ไม่มีอาสวะ) แล้วธรรมทั้งหมดที่เหลือนับว่า

* พวกอุทกดาบสและอาหารดาบส ถืออรุปรโลกว่าเป็นนิพพาน พวกนิครนถ์ถือยอดภูมิ (โลก
อุปีกา) ว่าเป็นนิพพาน (มหาฎีกา)

หยังลงภายใน ในทุกขสัจ. ตัณหาวิจจริต ๑๖ หยังลงภายใน ไหสมุทยสัจ. นิโรธสัจไม่มีอะไรเจือปน ธรรมมีวิมังสทธิบาท ปัญญาทริย ปัญญาผลและ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ โดยมีสัมมาทิฏฐิเป็นประมุขเป็นธรรมหยังลงภายใน ในมรรคสัจ. วิตก ๓ มีเนกขัมมวิตกเป็นต้น โดยอิงอาศัยสัมมาสังกัปปะเป็นธรรม หยังลงภายใน วจีสุจจริต ๔ โดยอิงอาศัยสัมมาวาจาเป็นธรรมหยังลงภายใน กาย ทุจจริต โดยอิงอาศัยสัมมากัมมันตะเป็นธรรมหยังลงภายใน ความมักน้อยและ ความสันโดษโดยมีสัมมาอาชีวะเป็นประมุขเป็นธรรมหยังลงภายในนับเข้าใน มรรคสัจ. อีกอย่างหนึ่ง เพราะสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะทั้งหมด เหล่านี้เป็นอริยกันตศีล เพราะศีลอันบุคคลพึงรับด้วยมือคือศรัทธา และเพราะ ความที่ศีลจะมีอยู่ก็เพราะความที่สัมมาวาจาเป็นต้นเหล่านั้นมีอยู่ สัทธินทริย สัทธา พละ ฉันทิทธิบาท จึงเป็นชาติหยังลงในภายใน. สัมมปธาน ๔ วิริย- ธิบาท วิริยินทริย วิริยผละ วิริยสัมโพชฌงค์ โดยอิงอาศัยสัมมาวายามะเป็นธรรม หยังลงภายใน สติปัญญา ๔ สตินทริย สติผละ และสติสัมโพชฌงค์ โดยอิง อาศัยสัมมาสติ เป็นธรรมหยังลงภายใน สมาธิอย่างละ ๓ คือสมาธิมีวิตกและ มีวิจารเป็นต้น จิตตสมาธิ สมาธินทริย สมาธิผละ ปิติสัมโพชฌงค์ ปัสสทธิ สัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เป็นธรรมหยังลงภายใน คือนับเข้าในมรรคสัจ.

พึงทราบวินิจฉัยแม้ประเภทแห่งธรรมที่หยังลงภายในสัจจะนี้ ด้วย ประการดังนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยอุปมา

ก็ในข้อว่า โดยอุปมา นี้ พึงเห็นทุกขสัจเหมือนของหนัก สมุททัยสัจ เหมือนการถือของหนัก นิโรธสัจเหมือนวางของหนัก มรรคสัจเหมือนอุบาย

เป็นเครื่องวางของหนัก. อนึ่ง ทุกขสังขเป็นดังโรค สมุทขสังขเป็นดังสมุฏฐานของโรค นิโรธสังขเป็นดังความสงบของโรค มรรคสังขเป็นดังเภสัช.

อีกอย่างหนึ่ง ทุกขสังขเปรียบเหมือนมีภิกษาหาได้โดยยาก สมุทขสังขเปรียบเหมือนฝนไม่ดี นิโรธสังขเปรียบเหมือนมีภิกษาหาได้ง่าย มรรคสังขเปรียบเหมือนฝนดี.

อีกอย่างหนึ่ง พิงทราบสังขจะเหล่านี้โดยอุปมาประกอบด้วยคนมีเวรมูลเหตุแห่งเวร การถอนขึ้นซึ่งเวร อุบายการถอนขึ้นซึ่งเวร และพิงทราบด้วยต้นไม่มีพิษ รากเหง้าของต้นไม่มีพิษ การโค่นตัดต้นไม่มีพิษ อุบายโค่นตัดต้นไม่มีพิษ และพิงทราบด้วยมีภัย เหตุที่มีภัย ความปลอดภัย อุบายให้ปลอดภัย และพิงทราบด้วยฝั่งนี้ ห้วงน้ำใหญ่ของฝั่งนี้ ฝั่งโน้น และผู้พยายามให้ถึงฝั่งโน้นนั้นแล.

พิงทราบวินิจฉัยโดยอุปมาในอริยสังขนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยจตุกะ (หมวด ๔)

ชื่อว่า โดยจตุกะ ความว่า กัปปรรคาสังขจะ ๔ เหล่านี้ ธรรมที่เป็นทุกข์แต่ไม่ใช่ทุกข์อริยสังขก็มี ธรรมที่เป็นอริยสังขไม่เป็นทุกข์ก็มี ธรรมที่เป็นทุกข์ด้วยเป็นอริยสังขด้วยก็มี ธรรมที่ไม่เป็นทุกข์และไม่ใช่อริยสังขก็มี. ในสมุทขเป็นต้นกัณยนี้.

ในจตุกะนั้น ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยมรรคและสามัญผลทั้งหลาย ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขารทุกข์ โดยพระบาลีว่า ยถา นิจุจัตตํ ทุกขํ (สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์) แต่ไม่ใช่อริยสังข นิโรธเป็นอริยสังข

แต่ไม่เป็นทุกข์ ส่วนอริยสังทั้ง ๒ นอกนี้ (สมุทัยและมรรค) พึงเป็นทุกข์ เพราะความไม่เที่ยง แต่ไม่ใช่ทุกข์โดยที่กัลบุตรผู้อยู่ประพาศิพรหมจรรย์ใน พระผู้มีพระภาคเจ้ากำหนดรู้ ส่วนอุปาทานชั้น ๕ เว้นค้นหาแล้วเป็นทั้งทุกข์ เป็นทั้งอริยสังโดยประการทั้งปวง ธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรค และสามัญผล ทั้งหลายไม่ใช่ทุกข์โดยสภาวะที่กัลบุตรผู้อยู่ประพาศิพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อกำหนดรู้ ทั้งไม่ใช่อริยสัง.

พึงทราบการประกอบแม่ในสมุทัยเป็นต้น* ตามสมควรแล้ววินิจฉัย ในอริยสังนี้โดยจตุกะ ด้วยประการฉะนี้แล.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยสุญญตา (ว่าง)

ในข้อว่า โดยสุญญตาและโดยเป็นธรรมอันเดียวกันเป็นต้น นี้ พึงทราบโดยสภาพว่างก่อน. จริงอยู่ โดยปรมาตต์ สังจะทั้งหมดทีเดียว พึงทราบว่าเป็นสภาพว่าง เพราะไม่มีผู้เสวย ไม่มีผู้ทำ ไม่มีผู้ดับ ไม่มีผู้เดิน ด้วยเหตุนี้ นักปราชญ์จึงประพันธ์คำคาถานี้ไว้ว่า

* ในข้อสมุทัยเป็นต้น กิเลสที่เป็นสมุทัย (นอกจากค้นหา) เป็นสมุทัยเพราะอรรถว่าทำให้เกิดทุกข์แต่ไม่ใช่อริยสังที่เป็นสมุทัย นิโรธเป็นอริยสังแต่ไม่เป็นสมุทัย ทุกข์และมรรครวม ๒ พึงเป็นสมุทัยก็ได้เพราะเป็นปัจจัยให้เกิดผลของตน แต่ไม่เป็นสมุทัยที่เป็นปหัตถัพพธรรม ค้นหาเป็นทั้งสมุทัยเป็นทั้งอริยสัง ธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรคและสามัญผลไม่เป็นสมุทัยที่จะต้องละ และไม่เป็นอริยสัง (เป็นสังจวิมุตติ)

ในนิโรธ สังขารนิโรธ และนิโรธสมาบัติเป็นนิโรธแต่ไม่เป็นนิโรธอริยสัง สมุทัยเป็นอริยสังแต่ไม่เป็นนิโรธ ทุกข์และมรรคทั้ง ๒ เป็นนิโรธก็ได้เพราะเป็นขณินิโรธ แต่ไม่ใช่สังขารสังจะ. อสังขระเป็นทั้งนิโรธเป็นทั้งอริยสังธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรคและสามัญผลไม่เป็นนิโรธ และไม่ใช่อริยสัง

องค์มรรคอื่นจากอริยมรรคเป็นมรรคแต่ไม่ใช่อริยมรรค นิโรธเป็นอริยสังแต่เป็นมรรค ทุกข์และสมุทัยทั้ง ๒ เป็นมรรคก็ได้เพราะเป็นทางไปสู่ภพแต่มีใช่อริยมรรคที่ควรเจริญเพื่อนิโรธ นิโรธคามินีปฏิปทาเป็นทั้งมรรค เป็นทั้งอริยสังโดยประการทั้งปวง ธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรคและสามัญผลไม่เป็นมรรค และไม่เป็นอริยสัง (เก็บความจากมหาฎีกา)

ทุกขเมว हि न गोचि त्कुचितो

การโก น กิริยาว วิชชติ

อตุถิ นิพพุติ น นิพพุโต ปุมา

มคฺคมตฺถิ กมโธ น วิชชติ

ความจริง ทุกข์เท่านั้นมีอยู่ แต่
บุคคลใด ๆ ผู้เป็นทุกข์หาไม่มี การทำมีอยู่
แต่ผู้ทำหาไม่มี ความดับมีอยู่ แต่บุคคลผู้
ดับหาไม่มี ทางมีอยู่ แต่บุคคลผู้เดินหาไม่มี^{*}

อีกอย่างหนึ่ง

ความว่างในสังขะ ๔ เหล่านั้น พึง
ทราบอย่างนี้ คือ สังขะ ๒ บทแรกว่างจาก
ความเที่ยง ความงาม ความสุข และอัตตา
อมตบทคือพระนิพพานว่างจากอัตตา มรรค
ว่างจากความยั่งยืน ความสุข และอัตตา.

อีกอย่างหนึ่ง สังขะ ๓ ว่างจากนิโรธ และนิโรธก็ว่างจากสังขะ ๓ ที่
เหลือ. อีกอย่างหนึ่ง ในสังขะ ๔ เหล่านี้ เหตุว่างจากผล เพราะไม่มีทุกข์ใน
สมุทัย และไม่มีนิโรธในมรรค เหตุไม่ร่วมกับผล เหมือนดังปกติ (ประพฤติ)^{*}

๑. ทุกข์เป็นสังขะสวนบุคคลเป็นบัญญัติ สังขะเป็นของมีอยู่โดยปรมัตต์ บัญญัติไม่มีโดยปรมัตต์
การกระทำมีอยู่ท่านหมายเอาตณหาเป็นเหตุกระทำ มิได้หมายเอาบุคคลซึ่งเป็นบัญญัติ. ความ
ดับหมายถึงนิพพาน ไม่ใช่บุคคลเป็นผู้ดับ. ทางหมายถึงมรรค ๘ มีอยู่จริง ส่วนบุคคลผู้เดิน
ไม่มี เพราะมิใช่บุคคล.

๒. ลัทธิภายนอกชื่อว่าปคิวกาถิ มีความเห็นว่า ปกติเดิมเหตุรวมอยู่กับผล ต่อมาจึงแยกออกเป็น
คนละอย่าง ลัทธิสมวายวาทิกัทำนองเดียวกัน.

ของลัทธิทั้งหลายมีปกติวาทีเป็นต้น. และผลเล่าก็ว่างจากเหตุ เพราะความทุกข์
กับสมุทัย และนิโรธกับมรรคมิได้เป็นอันเดียวกัน ผลนั้นมีได้เป็นอย่างเดียว
กับเหตุ เป็นเหตุผล เหมือนอนุทั้ง ๒ ของลัทธิทั้งหลาย มีสมวายวาทีเป็นต้น
เพราะเหตุนี้ นักปราชญ์จึงประพันธ์คำคาถานี้ไว้ว่า

ตยมิช นิโรธสุญญ ตเยน เตนปิ นิพพุติ สุญญา

สุญโโล ผลน เหตุ ผลปี ตํ เหตุนา สุญญํ

บรรดาอริยสัจจะ ๔ นี้ สัจจะ ๓ ว่าง

จากนิโรธ นิโรธ (นิพพุติ) เล่าก็ว่างจาก

สัจจะ ๓ แม้นั้น สัจจะที่เป็นเหตุว่างจาก

สัจจะที่เป็นผล แม้สัจจะที่เป็นผลนั้นเล่าก็

ว่างจากสัจจะที่เป็นเหตุ ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในสุญญตา (ว่าง) อย่างนี้ก่อน.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยเป็นธรรมอย่างเดียวเป็นต้น

ชื่อว่า โดยเป็นธรรมอย่างเดียวเป็นต้น ความว่า ก็บรรดาอริยสัจจะ
๔ เหล่านั้น ทุกข์ทั้งหมดทีเดียว ชื่อว่ามีอย่างเดียวเพราะเป็นปวัตติ (คือเป็น
ธรรมหมุนไปในวัฏฏะ) เป็น ๒ อย่างโดยเป็นนามและรูป เป็น ๓ อย่างโดย
แยกเป็นอุปปัตติภพ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ เป็น ๔ อยู่ โดยประเภท
แห่งอาหาร ๔ เป็น ๕ อย่างโดยประเภทแห่งอุปาทานชั้น ๕.

แม้สมุทัย ชื่อว่ามีอย่างเดียว เพราะเป็นสภาพให้วัฏฏะหมุนไป เป็น
๒ อย่างโดยเป็นธรรมสัมปยุตด้วยทิฏฐิ และไม่สัมปยุตด้วยทิฏฐิ เป็น ๓ อย่าง
โดยแยกเป็น กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา เป็น ๔ อย่างเพราะเป็นโทษ

อันมรรค ๔ พึงละ เป็น ๕ อย่างโดยแยกอารมณ์ มีความยินดียิ่งในรูปเป็นต้น เป็น ๖ อย่างโดยประเภทแห่งกองตัณหา ๖.*

นิโรธชื่อว่ามีอย่างเดียว เพราะเป็นอสังขตธาตุ แต่โดยปริยาย (อ้อม) นิโรธเป็น ๒ อย่างโดยเป็นสอุปาทิเสสนิพพาน และอนุุปาทิเสสนิพพาน เป็น ๓ อย่างเพราะสงบภพทั้ง ๓ เป็น ๔ อย่างเพราะเป็นอารมณ์ให้มรรค ๔ บรรลุ เป็น ๕ อย่างเพราะสงบความยินดียิ่ง ๕ (มีรูปารมณเป็นต้น) เป็น ๖ อย่าง โดยประเภทแห่งความสิ้นไปแห่งกองตัณหา ๖.

แม้มรรคเล่าก็ชื่อว่ามีอย่างเดียว เพราะเป็นธรรมควรเจริญ เป็น ๒ อย่างโดยแยกเป็นสมณะและวิปัสสนา อีกอย่างหนึ่ง เป็น ๒ อย่างโดยประเภท แห่งทัสสนะ (โสดามรรค) และภาวนา (มรรค ๓ ที่เหลือ) เป็น ๓ อย่าง โดยประเภทธรรมชั้น ๓ (มีศีลชั้นเป็นต้น). จริงอยู่ มรรคนี้ เพราะเป็น สัปเปตตธรรม* จึงสงเคราะห์ (รวมเข้า) ด้วยชั้น ๓ ที่เป็นนิปปเทตตธรรม* เหมือนหัวเมืองรวมอยู่ด้วยราชอาณาจักรนั้น. เหมือนอย่างพระชัมมทินนา- เถริกกล่าวแก้ปัญหาวิสาขอุบาทสกว่า คุณก่อนวิสาขะผู้มีอายุ ชั้น ๓ พระผู้มี- พระภาคเจ้าไม่ทรงสงเคราะห์ด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ ส่วนอริยมรรคมีองค์ ๘ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสงเคราะห์ด้วยชั้น ๓ แล คุณก่อนท่านวิสาขะ สัมมา- วาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ พระองค์ทรงสงเคราะห์ในศีลชั้น สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ พระองค์ทรงสงเคราะห์ในสมาธิชั้น สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ พระองค์ทรงสงเคราะห์ในปัญญาชั้น ดังนี้“

๑. กองตัณหา ๖ คือ รูปตัณหา สัทตตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โสภณูปพัตตัณหา ธรรมตัณหา

๒. สัปเปตตธรรม หมายถึง ธรรมที่พระองค์ทรงแสดงไว้เป็นบางส่วน (ส่วนเล็ก)

๓. นิปปเทตตธรรม หมายถึง ธรรมที่ทรงแสดงไว้โดยสิ้นเชิง (ส่วนใหญ่).

๔. ม. มุ. เล่ม ๑๒ ๕๐๘/๕๔๕.

เพราะในอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ มรรคมีสัมมาวาจาเป็นต้นเป็นศีลอย่างเดียว ฉะนั้น มรรค ๓ มีสัมมาวาจาเป็นต้นนั้น พระองค์จึงทรงสงเคราะห์ด้วยศีลชั้น โดยกำเนิดของตน แม้ในพระบาลีพระองค์ทรงทำนิเทศไว้ด้วยสัตตมวิภังคิ ว่า สิลขนฺธะ ดังนี้ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็พึงทราบด้วยอำนาจแห่งตติยาวิภังคิ เท่านั้น.

อนึ่ง ในมรรค ๓ มีสัมมาวายามะเป็นต้น สมาริย่อมไม่อาจแน่วแน่ (เป็นอัปปรมา) ด้วยความมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ในอารมณ์ตามธรรมดาของตนได้ แต่เมื่อวิริยะยังกิจคือการประคองจิตไว้ให้สำเร็จ และเมื่อสติยังกิจคือการไม่พินเพื่อน ให้สำเร็จอยู่ สมาริก็ย่อมแน่วแน่ได้. ในข้อนี้ มีอุปมาดังนี้ เปรียบเหมือน สหาย ๓ เข้าไปสู่อุทยานด้วยประสงค์ว่า พวกเราจักเล่นนักษัตถุญฺส คน หนึ่งเห็นต้นจำปามีดอกบานสะพรั่ง แม้อ้อมมือไปก็ไม่อาจเก็บได้ ที่นั้นสหาย คนที่สองจึงก้มหลังให้ สหายคนที่หนึ่งนั้นแม้อ้อมมือหลังสหายคนที่สองแล้วสั่น อยู่ ไม่อาจเก็บดอกไม้ได้ ที่นั้นสหายคนที่สามนอกนี้จึงเอียงไหล่ไป สหาย คนที่หนึ่งนั้นจึงอ้อมมือหลังสหายคนหนึ่ง เหนียวไหล่สหายคนหนึ่ง จึงเลือก เก็บดอกไม้ทั้งหลายตามชอบใจ ประคัปกายเล่นนักษัตถุญฺส ฉันใด ข้ออุปมาขี้ นี้ พึงเห็นฉนั้น.

จริงอยู่ ธรรม ๓ มีสัมมาวายามะเป็นต้น เกิดพร้อมกันเหมือนสหาย ๓ คน เข้าไปสู่อุทยานพร้อมกัน. อารมณ์เหมือนต้นจำปามีดอกบานสะพรั่ง. สมาริไม่สามารถแน่วแน่ด้วยความมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ในอารมณ์ตามธรรมดา ของตนเหมือนสหายคนที่หนึ่ง แม้อ้อมมือไปก็ไม่อาจเก็บได้. วายามะ (ความ ๑. คำว่า สิลขนฺธะ แปลว่า ในศีลชั้น แต่ท่านอรรถกถาจารย์ให้แปลว่า ด้วยศีลชั้น. ๒. งานประจำปี

เพียร) เหมือนสหายนที่ก้มหลังให้. สติเหมือนสหายนที่ยืนให้ไหล่ บรรดา สหาย ๓ คนนั้น สหายคนหนึ่งยืนบนหลังสหายคนหนึ่ง ยึดไหล่สหายคนหนึ่ง ย่อมอาจเก็บดอกไม้ได้ตามปรารถนา ฉันทิ สมาริก็ฉันทินั้นเหมือนกัน เมื่อความ เพียรยังกิจคือการประคองจิตให้สำเร็จอยู่ และเมื่อสติยังกิจคือการไม่พินเพื่อน ให้สำเร็จอยู่ ได้อุปการะแล้วย่อมอาจแน่วแน่โดยมีอารมณ์เป็นหนึ่งในอารมณ์ เพราะฉะนั้น ในมรรค ๓ เหล่านี้ มรรคคือสมาธิเท่านั้น พระองค์ทรงสงเคราะห์ ด้วยสมาธิขั้นนี้โดยกำเนิดของตน ส่วนมรรคมีวิายามะและสติ ทรงสงเคราะห์ ด้วยสมาธิขั้นนี้โดยกิริยา (คือโดยเป็นธรรมมีอุปการะ).

แม้ในสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะเล่า ปัญญา (สัมมาทิฏฐิ) ก็ไม่ อาจวินิจฉัยอารมณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ตามธรรมดาของตน ได้ แต่เมื่อวิตก (สัมมาสังกัปปะ) กระทบแล้ว ๆ ให้อยู่ ก็อาจตัดสินได้ อย่างไร ? เปรียบเหมือนเหรียญ (เจ้าหน้าที่ดูเงิน) วางเหรียญหาปณะใน มือ แม้เป็นผู้ใคร่เพื่อจะตรวจส่วนทั้งปวงของเหรียญ ก็ไม่อาจเพื่อใช้เปลือกคา พลิกไปรอบ ๆ ได้ แต่เมื่อใช้ข้อนิ้วพลิกไป ๆ ก็อาจเพื่อแลดูข้างโน้นข้างนี้ได้ ฉันทิ ปัญญาที่ฉันทินั้นเหมือนกัน ย่อมไม่อาจวินิจฉัยอารมณ์ด้วยสามารถแห่ง ความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ตามธรรมดาของตน แต่ย่อมอาจวินิจฉัยอารมณ์ ที่วิตกมีการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์เป็นลักษณะ มีการทำจิตให้กระทบอารมณ์บ่อย ๆ เป็นกิจ จุจการกระทบอยู่ และจุจจับพลิกกลับไปมาให้อยู่แน่นอนแหละ เพราะฉะนั้น ในอธิการแม้นี้ สัมมาทิฏฐิเท่านั้นพระองค์ทรงสงเคราะห์ไว้ด้วยปัญญาขั้นนี้ เพราะกำเนิดของตน ส่วนสัมมาสังกัปปะเป็นธรรมอันพระองค์ทรงสงเคราะห์ ในปัญญาขั้นนี้โดยกิริยา มรรคยอมถึงการสงเคราะห์ด้วยขั้นนี้ ๓ เหล่านี้ ด้วย

ประการฉะนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวว่ มรรคมี ๓ อย่างโดยประเภทแห่งขั้น
๓. มรรคมี ๔ อย่างด้วยสามารถแห่งมรรค ๔ มีโศคาปัตติมรรคเป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง สัจจะทั้งหมดนั้นแหละมีอย่างเดียว เพราะเป็นภาวะที่มี
อยู่โดยแท้จริง หรือเพราะเป็นอกุศลวิญญูธรรม (ธรรมที่พึงรู้อย่าง) มี ๒ อย่าง
โดยเป็นโลกียะและโลกุตระ และเป็นสังขตะและอสังขตะ มี ๓ อย่าง โดย
เป็นธรรมที่พึงละด้วยทัสสนะและภาวนา โดยเป็นธรรมไม่พึงละด้วยทัสสนะ
และภาวนา และโดยเป็นธรรมที่พึงละก็ไม่ใช่ ไม่พึงละก็ไม่ใช่ มี ๔ อย่าง
โดยประเภทปริญูญูธรรมเป็นต้นแล.

พึงทราบวินิจฉัยในอริการนี้โดยเป็นธรรมอย่างเดียว ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยสภาวะและวิสภาวะ

ชื่อว่า โดยสภาวะและวิสภาวะ ความว่า สัจจะทั้งหมดนั้นแหละ
ชื่อว่า เป็นสภาวะ (คือมีส่วนเสมอ) กันและกัน โดยเป็นของแท้ โดยเป็น
ของว่างจากอิตตา และโดยเป็นสิ่งที่แทงตลอดได้ยาก เหมือนอย่างที่พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ดูก่อนอานนทฺ์ เธอจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน
อย่างไรหนอจะทำได้ยากกว่ากัน หรือจะให้เกิดขึ้นได้ยากกว่ากัน คือการที่
ยิงลูกศรให้เข้าไปติด ๆ กัน โดยช่องดาลเล็กแต่ที่ไกลได้ไม่ผิดพลาด กับการ
ยิงปลายขนทราย ด้วยขนทรายที่แบ่งออกเป็น ๗ ส่วน" ดังนี้ พระอานนทฺ์
ทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ การยิงปลายขนทราย ด้วยปลายขนทรายที่แบ่ง
ออกเป็น ๗ ส่วน กระทำได้ยากกว่าและให้เกิดขึ้นได้ยากกว่า พระเจ้าข้า"
ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ดูก่อนอานนทฺ์ ขนเหล่าใด ย่อม
ปลายขนทรายแบ่งเป็น ๗ ส่วน ติดที่ปลายลูกศรแล้วยิงปลายขนทรายนั้นให้ถูกเป็นการยาก
แต่พระองค์ตรัสว่า การแทงตลอดสัจจะยากกว่า (เก็บจากมหาฎีกา)

แห่งตลอดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ ฯลฯ นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ชนเหล่านั้น ย่อมแห่งตลอดได้ยากกว่าโดยแท้ " ดังนี้".

ชื่อว่า **วิสภาคะ** (มีส่วนไม่เสมอกัน) โดยการกำหนดลักษณะของตน ก็สังจะ ๒ ข้อแรก ชื่อว่า **เป็นสภาคะ** เพราะเป็นของลึกซึ้ง ด้วยอรรถว่า หยั่งลงได้โดยยาก เพราะเป็นโลกีย์ และเพราะความเป็นไปกับอาสวะ ชื่อว่า **เป็นวิสภาคะ** เพราะแยกออกโดยเป็นผลและเหตุ และเพราะเป็นธรรมที่ควรรู้ และเป็นธรรมที่ควรละ (**ปริณฺเฑยฺยุปฺพหตฺตฺตฺวิจฺจ**) สังจะ ๒ แม้ข้างหลัง ก็เป็นสภาคะ คือมีส่วนเสมอกัน เพราะหยั่งลงได้ยากโดยความเป็นของลึกซึ้ง เพราะเป็นโลกุตระ และเพราะเป็นอนาสวะ อนึ่ง สังจะ ๒ ข้อหลังเป็นวิสภาคะ เพราะแยกเป็นวิสยะและวิสยิ* และเพราะเป็นสังนิกาตัพพะ (ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง) และภาเวตัพพะ (ธรรมที่ควรเจริญ) อนึ่ง สังจะที่ ๑ และที่ ๓ ชื่อว่า เป็นสภาคะกัน เพราะอ้างถึงผล ชื่อว่า เป็นวิสภาคะกัน เพราะเป็นสังขตะและอสังขตะ อนึ่ง สังจะที่ ๒ และที่ ๔ ชื่อว่า เป็นสภาคะกัน เพราะอ้างถึงเหตุ ชื่อว่า เป็นวิสภาคะกัน เพราะเป็นกุศลและอกุศลโดยส่วนเดียว ก็สังจะที่ ๑ และที่ ๔ ชื่อว่าเป็นสภาคะกัน เพราะเป็นสังขตะ ชื่อว่าเป็นวิสภาคะกัน เพราะเป็นโลกิยะ และโลกุตระ ก็สังจะที่ ๒ ที่ ๓ เป็นสภาคะกันโดยเป็นเนวเสกขานาเสกขา และชื่อว่า เป็นวิสภาคะ เพราะเป็นสารัมมณะ และอนารัมมณะ (มีอารมณ์และไม่มีอารมณ์).

อิติ เอวํ ปกาเรหิ นยฺเหหิ จ วิจฺจฺกฺขโณ

วิษฺณฺญา อริยสจฺจานํ สภาควิสภาคตํ

บັນฺฑิตฺตํผู้ฉลาด ฟังรู้แจ้งความที่

อริยสังทั้งหลายเป็นสภาคะ (มีส่วนเสมอกัน)

๑. ตี. มหาวาร เล่ม ๑๕ ๑๓๓๘/๕๖๖

๒. วิสยะในที่นี้คือนิโรธ วิสยิคือมรรค.

และเป็นวิสภาคะ (มีส่วนไม่เสมอกัน) โดย
ประการและโดยนัยทั้งหลายอย่างนี้ ด้วย
ประการฉะนี้แล.

วรรณนานิเทศวาร

ว่าด้วยทุกขอริยสัจ (บาลีข้อ ๑๔๕)

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อทรงแสดงจำแนกสังขะ ๔ มีทุกข์เป็นต้น
ที่พระองค์ทรงยกขึ้นแสดงโดยย่อ จึงเริ่มนิเทศวารนี้ว่า **ตตฺถ กตมํ ทุกฺขํ**
อริยสจฺจํ ชาตีปี ทุกฺขา ในอริยสัจ ๔ นั้น ทุกขอริยสัจเป็นไฉน แม้ชาติ
ก็เป็นทุกข์ ดังนี้ เป็นต้น.

ในนิเทศแห่งทุกขอริยสัจนั้น บัณฑิตพึงทราบ **ชาติ** พึงทราบอรรถ
แห่งชาติเป็นทุกข์ พึงทราบ**ชรา** พึงทราบอรรถแห่งชราเป็นทุกข์ พึงทราบ
มรณะ พึงทราบอรรถแห่งมรณะเป็นทุกข์ พึงทราบ**โสกะ** พึงทราบอรรถแห่ง
โสกะเป็นทุกข์ พึงทราบ**ปริเทวะ** พึงทราบอรรถแห่งปริเทวะเป็นทุกข์ พึงทราบ
ทุกฺขํ พึงทราบอรรถแห่งทุกฺขํเป็นทุกข์ พึงทราบ**โทมนัส** พึงทราบอรรถแห่ง
โทมนัสเป็นทุกข์ พึงทราบ**อุปายาส** พึงทราบอรรถแห่งอุปายาสเป็นทุกข์
พึงทราบ**อัปปียสัมปโยคะ** พึงทราบอรรถแห่งอัปปียสัมปโยคะเป็นทุกข์ พึงทราบ
ปิยวิปปโยคะ พึงทราบอรรถแห่งปิยวิปปโยคะเป็นทุกข์. พึงทราบ**อิจฺฉา**
(ความปรารถนา) พึงทราบอรรถแห่งความปรารถนาเป็นทุกข์ พึงทราบ**ขันธ**
พึงทราบอรรถแห่งขันธเป็นทุกข์ นี้ เป็นมาติกาเพื่อประโยชน์ในการกล่าว
ทุกขอริยสัจในนิเทศวารนั้น.

จริงอยู่ ขึ้นชื่อว่าทุกข์นี้มีประการต่าง ๆ เป็นอเนก คือ

- ทุกข์ทุกข์ (ทุกข์เพราะทนได้ยาก)
- วิปริณามทุกข์ (ทุกข์เพราะเปลี่ยนแปลง)
- สังขารทุกข์ (ทุกข์ของสังขาร)
- ปฏิจฉันททุกข์ (ทุกข์ปกปิด)
- อัปฏิจฉันททุกข์ (ทุกข์เปิดเผย)
- ปริยายทุกข์ (ทุกข์โดยอ้อม)
- นิปปริยายทุกข์ (ทุกข์โดยตรง).

บรรดาทุกข์เหล่านั้น ทุกขเวทนาที่เป็นไปทางกายและจิต ชื่อว่า **ทุกข์ทุกข์** เพราะเป็นทุกข์ทั้งโดยสภาวะทั้งโดยชื่อ. สุขเวทนา ชื่อว่า **วิปริณามทุกข์** เพราะเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์ โดยการเปลี่ยนแปลง. อุเบกขาเวทนา และสังขารทั้งหลายที่เหลือเป็นไปในภูมิ ๓ ชื่อว่า **สังขารทุกข์** เพราะถูกความเกิดและดับบีบคั้น ก็ความบีบคั้น (ด้วยความเกิดและดับ) ย่อมมีแม้แก่มรรคและผลทั้งหลายเหมือนกัน เพราะฉะนั้น พึงทราบว่ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **สังขารทุกข์** ด้วยอรรถว่า นับเนื่องด้วยทุกข์สัจจะ. ความป่วยไข้ทางกายและจิตมีปวดหู ปวดฟัน ความเร่าร้อนเกิดแต่ราคะ ความเร่าร้อนเกิดแต่โทสะ เป็นต้น ชื่อว่า **ปฏิจฉันททุกข์** เพราะต้องถามจึงรู้ และเพราะก้าวเข้าไปแล้วก็ไม่ปรากฏ ท่านเรียกว่า ทุกข์ไม่ปรากฏดังนี้บ้าง ความป่วยไข้มีการถูกลงกรรมกรรม ๓๒ เป็นต้น เป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า **อัป-ปฏิจฉันททุกข์** เพราะไม่ถามก็รู้ได้ และเพราะเข้าถึงแล้วก็ปรากฏ ท่าน

* ปฏิจฉันททุกข์ที่ว่าทางกาย คือ ปวดหู ปวดฟัน ท่านหมายเอาทุกข์เล็กน้อยจึงไม่มีใครรู้ ต้องถามจึงรู้

เรียกว่า ปราภภูทุกข์บ้าง. ทุกข์แม่ทั้งหมดมีชาติเป็นต้น อันมาแล้วในวิภังค์
แห่งทุกข์สัจจะ เว้นทุกข์ทุกข์ที่เหลือ ชื่อว่า **ปริยายทุกข์** เพราะเป็นวัตถุ
(ที่อาศัยเกิด) แห่งทุกข์นั้น ๆ. ทุกข์ทุกข์ ชื่อว่า **นิปปริยายทุกข์**.

ในบรรดาทุกข์เหล่านั้น ฟังกล่าวทุกข์ขอรียสัจตั้งไว้ใน ๒ บท นี้ คือ
ปริยายทุกข์ และนิปปริยายทุกข์ ก็ธรรมดาขอรียสัจนี้ย่อมมาในพระบาลีโดย
ย่อบ้าง โดยพิสดารบ้าง ในที่มาโดยย่อควรกล่าวโดยย่อก็ได้ โดยพิสดาร
ก็ได้ แต่ในที่มาโดยพิสดารสมควรกล่าวโดยพิสดารเท่านั้น ไม่ควรกล่าวโดยย่อ
ในที่นี้ทุกข์นั้นมาโดยพิสดารดังนั้น ฟังกล่าวโดยพิสดารอย่างเดียว ฉะนั้น
คำนี้ใด ที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้มีอาทิว่า ฟังทราบชาติ ฟังทราบอรรถของชาติ
เป็นทุกข์ เพราะถือเอาพระบาลีในนิเทศวารมีอาทิว่า **ตตุถ กตมฺ ทุกฺขํ**
อริยสจฺจํ ชาติปี ทุกฺขา ในอริยสัจ ๔ นั้น ทุกข์ขอรียสัจเป็นไฉน แม้
ชาติก็เป็นทุกข์ ดังนี้.

ว่าด้วยนิเทศแห่งชาติโดยสมมติถา (บาลีข้อ ๑๔๖)

บรรดาทุกข์ขอรียสัจนั้น ฟังทราบคำว่า ชาติ เป็นต้นก่อน ก็บังเกิด
ฟังทราบชาติด้วยสามารถแห่งบทภาษานี้ว่า **ตตุถ กตฺมา ชาติ ยา เตสํ**
สตฺตทานํ ตมฺหิ ตมฺหิ สตฺตนิกาเย ชาติ ในทุกข์ขอรียสัจนั้น
ชาติเป็นไฉน ความเกิด ความเกิดพร้อม...ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของสัตว์นั้น ๆ
อันใด... เป็นต้น. อรรถวรรณาในนิเทศแห่งชาตินั้น ดังต่อไปนี้.

คำว่า **เตสํ เตสํ สตฺตทานํ** (ของสัตว์นั้น ๆ) นี้เป็นอรรถแสดง
ถึงความทั่วไปแก่สัตว์มิใช่น้อย โดยย่อ คือ เมื่อกล่าวคำอย่างนี้ว่า ความเกิด
ของเทวทัต ความเกิดของโสมทัต ดังนี้ แม้ทั้งวัน สัตว์ทั้งหลาย ย่อมไม่ถึง

การกำหนดถือเอาได้ ย่อมไม่สำเร็จการแสดงในสัตว์อื่น ๆ ได้ทั้งหมด แต่ด้วย
สองบทนี้ สัตว์บางชนิดย่อมไม่เป็นอันกำหนดถือเอาได้ ย่อมไม่สำเร็จการแสดง
ในสัตว์อื่น ๆ อย่างไรก็หามิได้ เพราะเหตุานั้น จึงตรัสว่า ยา เตธฺ เตธฺ สตฺตา
นํ (ของสัตว์เหล่านั้น ๆ อันใด). คำว่า ตมฺหิ ตมฺหิ (นั้น ๆ) นี้เป็นเนื้อความ
แสดงความทั่วไปของสัตว์นิกายมิใช่น้อยด้วยสามารถแห่งคติและชาติ. คำว่า
สตฺตนิกาเย ได้แก่ ในหมู่สัตว์ คือ ในกลุ่มสัตว์ ในประชุมสัตว์. บทว่า
ชาติ คือ ศัพท์ว่าชาตินี้มีอรรถเป็นอนนค.

จริงอย่างนั้น ศัพท์ว่าชาตินี้ มาในภพ ในประโยคนี้ว่า **เอกมฺปิ
ชาติ เทวฺปิ ชาตโย** (ย่อมระลึกได้หนึ่งชาติบ้าง สองชาติบ้าง) เป็นต้น
มาในนิกาย (หมู่) ในประโยคนี้ว่า **อตุลฺลิ วิสาเฆ นิคฺคณฺธา นาม
สมณชาติ** (ดูก่อนนางวิสาขา สมณนิกายหนึ่งมีชื่อว่า นิคฺคณฺธ)^๑ มาใน
บัญญัติ ในประโยคนี้ว่า **ติริยา นาม ตินฺชาตโย นากิยา อุคฺคณฺตฺวา
นํ อากฺขจฺ จฺฉิตฺตา อโหสิ** (ตินฺชาตโย ชื่อ ติริยา ขึ้นจากนากิแล้วตั้งจด
ท้องฟ้า) มาในสังขตลักษณะ ในประโยคนี้ว่า **ชาติ ทฺวิหิ ขนฺเชหิ
สฺงฺคหิตา** (ชาติสงฺเคราะห์ด้วยชั้น ๒)^๒ มาในปฏิสนธิ ในประโยคนี้ว่า
**ยํ ภิกฺขเว มาตุ กุจฺฉิสฺสํ ปฺรหฺมํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ ปฺรหฺมํ วิญฺญาณํ
ปาตุญฺจํ ตฺตฺวา ตาวสฺส ชาติ** (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตดวงแรกใด
เกิดแล้วในอุทรมารดา วิญฺญาณดวงแรกปรากฏแล้ว ปฏิสนธิที่นั่นนั่นแหละ
อาศัยจิตที่เกิดขึ้นและวิญฺญาณนั้น)^๓ มาในประสูติในประโยคนี้ว่า **สมฺปติ
ชาโต โข อานนฺท โปธิสฺสโต** (ดูก่อนอานนท พระโพธิสัตว์ในบัดดล
ที่ประสูติแล้ว)^๔ มาในตระกูล ในประโยคนี้ว่า **อนุปกฺกฺโข ชาติวาทน**
๑. ที. สී. เล่ม ๕ ๒๗/๑๗ ๒. อ. ติก เล่ม ๒๐ ๕๑๐/ ๓. อภิ. ชาติ เล่ม ๓๖/๑๔
๔. วิ. มหาวคฺค เล่ม ๔ ๑๔๑/๑๘๗ ๕. ม. อุ. เล่ม ๑๔ ๓๗๗/๒๕๓

(ไม่มีใครคัดค้านติเตียนได้โดยอ้างถึงตระกูล) มาในอริยศีล ในประโยคนี้ว่า ยโตหิ ภคินี อริยาย ชาตिया ชาโต (คู่ก่อนน้องหญิง จำเดิมแต่เรา เกิดแล้วโดยอริยชาติ).^๒

แต่ศัพท์ชาติในอธิการนี้ ย่อมควรในชั้นที่เกิดครั้งแรกพร้อมทั้งวิการ เพราะฉะนั้น คำว่าชาตินี้ ในอาการนี้จึงเป็นรูปเฉพาะตนโดยสภาวะว่า ความเกิดของสัตว์ผู้กำลังเกิด. บทที่ทรงเพิ่มด้วยอุปสรรคว่า สัญชาติ ด้วยอำนาจ แห่งความเกิดพร้อม. ชื่อว่า โลกกันติ ด้วยอำนาจความหยั่งลง. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ชาติ ด้วยอรรถว่าการเกิด ชาตินั้นประกอบไว้ด้วยสามารถแห่ง สัตว์ผู้มีอายตนะบกพร่อง ชื่อว่า สัญชาติ ด้วยอรรถว่าเกิดพร้อม สัญชาติ นั้นประกอบไว้ด้วยสามารถแห่งสัตว์ผู้มีอายตนะสมบูรณ์. ชื่อว่า โลกกันติ ด้วยอรรถว่าหยั่งลง โลกกันตินั้นประกอบไว้ด้วยอำนาจสัตว์ผู้เกิดในไข่และ เกิดในครรภ์ เพราะสัตว์เหล่านั้นย่อมหยั่งลงสู่ฟองไข่และมดลูก ก็เมื่อหยั่งลง ย่อมถือปฏิสนธิ ครุสัตว์ทั้งหลายผู้เข้าไปอยู่. ชื่อว่า อภินิพัตติ ด้วยอรรถว่า บังเกิดยิ่ง อภินิพัตตินั้น ประกอบไว้ด้วยอำนาจแห่งสัตว์ผู้เกิดในถ้ำไคล และโอปปาทิกสัตว์ เพราะสัตว์เหล่านั้นย่อมเกิด ปรากฏทันที.

นี้เป็นสมมติถกก่อน.

ว่าด้วยนิเทศแห่งชาติโดยปรมัตถกถา

บัดนี้ เป็นกถาว่าด้วยปรมัตถ์ จริงอยู่ ชั้นทั้งหลายนั่นเอง ย่อม ปรากฏโดยปรมัตถ์ ไม่ใช่สัตว์ และในพระบาลีนั้น บทว่า ขนุธานิ (แห่ง ชั้นทั้งหลาย) ฟังทราบการถือเอาชั้นหนึ่งในเอกโวการภพ ชั้นสี่ในจตุโว-

การภพ ชั้นห้าในปัญจโวการภพ. บทว่า ปาตุภาโว (ความปรากฏ) ได้แก่ ความเกิดขึ้น.. ในบทว่า อายตนาณํ นี้ พึงทราบการสงเคราะห์ด้วย สามารถนายคนะที่เกิดขึ้นในภพนั้น. บทว่า ปฏิลาโภ (ความได้เฉพาะ) ได้แก่ ความปรากฏในการสืบต่อตนเอง เพราะการปรากฏนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า การได้เฉพาะ. คำว่า อัย วุจฺจติ ชาติ (นี้เรียกว่าชาติ) ความว่า นี้ เรากล่าวเรียกว่า ชาติ. ก็ชาตินี้ นั่น ตตฺถ ตตฺถ ภูเว ปฐฺมาภินิพฺพตฺ- ติลกฺขณา มีการเกิดก่อนในภพนั้นๆ เป็นลักษณะ นิยฺยาตนรธา มีการมอบให้เป็นกิจ อตีตภวโต อิธ อุมฺมุขฺชนปจฺจุปฺปฏฺฐานา มีการจากภพอดีตมาไหลขึ้นในภพนี้เป็นปัจจุปัฏฐาน ผลวเสน ทฺวฺกฺขฺวิจิตฺตปจฺจุปฺปฏฺฐานา วา อีกอย่างนี้ มีความวิจิตร (รวบรวมไว้) ซึ่งทุกซ์ด้วยอำนาจผลเป็นปัจจุปัฏฐาน.

พึงทราบอรรถแห่งชาติเป็นทุกซ์

บัดนี้ พึงทราบชื่อว่า พึงทราบอรรถแห่งชาติเป็นทุกซ์ จริงอยู่ ชาตินี้ตัวเองไม่เป็นทุกซ์ แต่ตรัสว่าเป็นทุกซ์ เพราะเป็นที่ตั้งให้ทุกซ์เกิด.

ถามว่า ก็ชาตินี้เป็นที่ตั้งแห่งทุกซ์ชนิดไหน ?

ตอบว่า ชาตินี้เป็นที่ตั้งแห่งทุกซ์นั้นแม้ทั้งหมด คือทุกซ์ที่เป็นไปในอบายที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศไว้ ด้วยสามารถอุปมาในสูตรทั้งหลายมี พาลปิลิตตสูตร เป็นต้น และทุกซ์อันต่างด้วยทุกซ์มีการหยั่งลงสู่ครรภ์เป็นมูล เป็นต้น ในมนุษยโลกเกิดขึ้นในสุคติภูมิ. ในอริการนี้ พึงทราบทุกซ์อันต่างด้วยทุกซ์มีการหยั่งลงสู่ครรภ์เป็นมูล เป็นต้นต่อไป.

* ผู้รู้อธิบายว่า มีการเป็นไปคล้ายกับหมอบชั้นที่มีขอบเขตในแต่ละภพให้แก่สัตว์เป็นกิจ

ว่าด้วยทุกข์มีการหยั่งลงสู่ครรภ์เป็นมูล

จริงอยู่ สัตว์นี้เมื่อบังเกิดในท้องมารดา มิได้บังเกิดในที่ทั้งหลายมี ดอกอุบล ดอกปทุม และดอกปทุมทริกเป็นต้น โดยที่แท้ ย่อมบังเกิดใน บริเวณท้องซึ่งนำเกลียดอย่างยิ่ง เป็นการหมกอยู่ในป่าใหญ่คือสิ่งไม่สะอาดและ กลิ่นเหม็นยิ่งนัก อบอุ่นด้วยกลิ่นซากศพต่าง ๆ มีดื้อคับแคบอย่างยิ่ง ในท่ามกลางพื้นท้องและกระดูกสันหลังภายใต้กระเพาะอาหารใหม่บนกระเพาะ อาหารเก่า เหมือนนอนเกิดอยู่ในปลาเน่า ในขนมบูด และน้ำค้ำเป็นต้น. สัตว์นั้นบังเกิดในท้องนั้นแล้วถูกไออุ่นที่เกิดในท้องมารดา ๑๐ เดือน อบอุ่น ห่อข้าว นิ่งอยู่คูก่อนแป้ง เว้นจากอาการมีการสู้อุณหภูมิและเหยียดออกเป็นต้น เสวยอยู่ซึ่งทุกข์มีประมาณยิ่งแล.

ทุกข์นี้ เป็นทุกข์มีการหยั่งลงสู่ครรภ์เป็นมูลก่อน.

ว่าด้วยทุกข์มีการบริหารครรภ์เป็นมูล

อนึ่ง สัตว์นั้น ย่อมเสวยทุกข์ใดมีประมาณยิ่ง ด้วยปากเพียรของ มารดามีการคร่ำไป คร่ำไปทั่ว ชัดลง ชัดขึ้นเป็นต้น ในอริยาบถทั้งหลาย มีการลื่นถลา การเดิน การนั่ง การลุกขึ้น และในการหมุนตัวเป็นต้น โดย ผลุนผลัน เป็นเหมือนลูกแกะในเงื้อมมือของนักเลงสุรา และเป็นเหมือนลูกงู ในเงื้อมมือของหมอ. และสัตว์นั้น ย่อมเสวยทุกข์เวทนาคล้ายอันใด คือใน เวลาที่มารดาค้ำน้ำเย็น ก็เป็นเหมือนบังเกิดในสีตนรก ในเวลาที่มารดาคลีน กินยาอุ่นและกัฏร้อนเป็นต้น ก็เป็นเหมือนฝนถ่านเพลิงประพรมไปโดยรอบ ในเวลาที่มารดาคลีนของเค็มและเปรี้ยวเป็นต้น ก็เป็นเหมือนสัตว์ถึงกรรมกรรม โดยวิธีราดด้วยน้ำต่างเป็นต้น.

ทุกข์นี้ เป็นทุกข์มีการบริหารครรภ์เป็นมูล.

ว่าด้วยทุกข์มีความวิบัติแห่งกรรมเป็นมูล

อนึ่ง เมื่อมารดาของสัตว์นั้นมีครรภ์หลง ทุกข์ใด ย่อมเกิดขึ้นโดยอาการมีการผ่าตัดเป็นต้น ในที่เป็นที่เกิดแห่งทุกข์อันไม่ควรเห็นแม้แต่มิตร อำมาตย์ และเพื่อนเป็นต้น.

ทุกข์นี้ มีการพิบัติแห่งกรรมเป็นมูล.

ว่าด้วยทุกข์มีการคลอดเป็นมูล

ทุกข์ใด ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์ผู้ถูกลมกรรมชวาตของมารดาที่กำลังคลอด ให้พลิกกลับลงไปโดยลำดับสู่ทางกำเนิดอันน่ากลัวยิ่ง คุชป่องแหว ผลักไปทางช่องกำเนิดอันคับแคบยิ่ง คุชข้างใหญ่ถูกผลักออกทางช่องลูกตาล และคุชสัตว์นรกถูกภูเขากระทบบดให้แหลกเป็นจุนไป.

ทุกข์นี้ ชื่อว่ามีการคลอดเป็นมูล.

ว่าด้วยทุกข์มีการออกนอกกรรมเป็นมูล

อนึ่ง ทุกข์ใด ย่อมเกิดแก่สัตว์ผู้คลอดแล้วซึ่งมีสรีระยังอ่อนแอเช่น กับแผลใหม่ ในคราวที่เขาเอามือจับอาบน้ำชำระและเช็ดด้วยท่อนผ้าเป็นต้น ก็จะเป็นเช่นกับเจาะด้วยเข็มและการผ่าด้วยมีดโกน

ทุกข์นี้ เป็นทุกข์มีการออกนอกกรรมมารดาเป็นมูล.

ว่าด้วยทุกข์มีความพยายามของตนเป็นมูล

เบื้องหน้าแต่นี้ไป ในปวัตติกาล ทุกข์ใด ย่อมมีแก่สัตว์ผู้ฆ่าตนเอง ก็ดี ผู้ประกอบความเพียรโดยการทำตัวให้เร่าร้อน ให้เร่าร้อนทั่วด้วยสามารถ

แห่งวัตรมือเจตกวัตรเป็นต้น กัฏฐิ ผู้อดอาหาร และผู้ผูกแขนด้วยอำนาจ
ความโกรธกัฏฐิ

ทุกขัณิ เป็นทุกขัมีการพยายามของตนเป็นมูล.

ว่าด้วยทุกขัมีความพยายามของผู้อื่นเป็นมูล

อนึ่ง ทุกขัโค ย่อมเกิดแก่ผู้เสวยทุกขัมิถุกมาและจงจำเป็นต้นจาก
ผู้อื่น ทุกขัณิ เป็นทุกขัมีการพยายามของผู้อื่นเป็นมูล.

ชาตินิ เป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกขัณิแม้ทั้งหมด ด้วยประการฉะนี้ เพราะ
ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำคาถานี้ไว้ว่า

ชาเยถ โน เจ นรเกสุ สตุโต

ตตุถคฺคิททาหาทิกมปฺปสยหํ

ลภถ ทุกขํ น กุหิ ปติภฺจัน

อิจฺจาห ทุกฺชาติ มนินฺช ชาติ

หากว่า สัตว์ไม่พึงเกิดในนรกไซ้

เขาก็ไม่พึงได้ทุกขั มีการถูกเผาไหม้ในนรก
นั้นเป็นต้น ที่ใคร ๆ อดกลั้นไม่ได้ ไม่มีที่
พึง ในที่ไหน ๆ เพราะเหตุฉะนั้น พระ牟尼จึง
กล่าว ความเกิดในโลกนี้ว่า เป็นทุกขั.

ทุกขํ ตีรจฺเจสุ กสาปโตท

ทณฺฑาทิฆาฎาทิภวํ อนนํ

ยนฺตุํ กถํ ตตุถ ภเวยฺย ชาติ

วินา ตหิ ชาติ ตโตปิ ทุกฺขา

ความทุกข์ในพวกสัตว์เดรัจฉาน มี
การกระทำด้วยเส้ ปฏักและท่อนไม้
เป็นต้น มิใช่น้อย เว้นชาติเสี้ย ทุกข์พึงมีใน
พวกสัตว์นั้นได้อย่างไร แม้เพราะเหตุนั้น
ชาติจึงชื่อว่า เป็นทุกข์ในพวกสัตว์นั้น.

เปเตสุ ทุกข์ ปน ขุပ္ปิปาสา

วาตาทปาทีปปลภว วิจิตต

ยสุมา อชาติสุส น ตตถ อตุถิ

ตสุมาปี ทุกข์ มุณี ชาติมาห

อนึ่ง ทุกข์เพราะหิวกระหายในพวก

เปรต มีแดนเกิดแต่ลมและแดดเป็นต้น
ชนิดต่าง ๆ ย่อมไม่มีแก่สัตว์ผู้ไม่เกิดในพวก
เปรตนั้น แม้เพราะเหตุนั้น ท่านผู้รู้ก็กล่าว
ว่า ชาติเป็นทุกข์.

ติพพนุชนกาเร จ อสยหสีเต

โลกนุตเร ย อสุเรสุ ทุกข์

น ตั ภเว ตตถ น จสุส ชาติ

ยโต อัย ชาติ ตโตปี ทุกุขา

อนึ่ง ทุกข์ในพวกอสุรกายที่มีใน
โลกันตร์ ซึ่งเย็นทนไม่ได้ มีคคือจะไม่พึง
มีในพวกอสุรกายนั้น เพราะไม่มีความเกิด
แม้เหตุนี้ ชาตินี้ ก็ชื่อว่า เป็นทุกข์.

ยลฺยาปี คฺคณรเก วีย มาตุ คพฺเภ
สตุโตะ วสยฺจิมฺโตะ พหิ นิกฺขมยฺจ
ปฺปโปติ ทฺกฺขมฺติ โฆรมิํทฺปิ นตฺถิ
ชาติ วินา อิติปี ชาติริยํ หิ ทฺกฺขา
อนึํ สัตฺวํในคฺรรมํมารดา อันเป็น

ราวกะคุณนรก โดยการอยู่ตลอดกาลนานก็ดี
ออกจากกรรมมาในภavnอกก็ดี ย่อมถึงทุกข์
แม้ใดอันร้ายแรง ทุกข์แม้นี้เว้นความเกิด
เสียย่อมไม่มี แม้เพราะเหตุนั้น ความเกิด
นั้นแหละ ชื่อว่า เป็นทุกข์.

ก็ ภาสึเตน พหฺนา นนุ ยํ กุหิณฺจ
อตุถึช กิณฺจิริปี ทฺกฺขมิทํ กทาจิ
เนวตฺถิ ชาติริเวห ยทโตะ มฺเหสิ
ทฺกฺขาติ สพฺพปฐฺมํ อิมมาห ชาตี

ประโยชน์อะไร ด้วยการกล่าวมาก
ไป ทุกข์แม้ไร ๆ ในโลกนี้ ซึ่งมีในที่ไหน ๆ
นี้ จะไม่มีในกาลไหน ๆ เพราะเว้นจาก
ความเกิด มิใช่หรือ เพราะเหตุนั้น พระ-
มหาฤาษี จึงตรัสความเกิดนี้ว่า เป็นทุกข์
ก่อนทุกข์ทั้งปวง ดังนี้.

ว่าด้วยนิเทศชรา (บาลีข้อ ๑๔๗)

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศชรา ต่อไป

บทว่า ชรา (ความคร่ำคร่า) เป็นรูปความเฉพาะตนโดยภาวะของตน. บทว่า ชिरณา (ภาวะที่คร่ำคร่า) เป็นศัพท์แสดงถึงอาการ. ศัพท์ทั้ง ๓ มีคำว่า ขณฺุทิจฺจ (ความที่พินหลุด) เป็นต้น เป็นศัพท์แสดงถึงกิจในเมื่อล่วงกาลผ่านไป สองศัพท์หลังเป็นการอธิบายความตามปกติ.

จริงอยู่ ชรานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงโดยภาวะของตนด้วยบทว่า ความคร่ำคร่า นี้. เพราะเหตุนั้น บทว่า ความคร่ำคร่า นี้ จึงเป็นรูปความเฉพาะตนโดยสภาพแห่งบทว่า ความคร่ำคร่า นั้น. ทรงแสดงชรานี้โดยอาการ ด้วยบทว่า ชिरณา (ภาวะที่คร่ำคร่า) เพราะเหตุนี้ ศัพท์ว่าชिरณา นี้ จึงเป็นการอธิบายถึงอาการของชรานั่น.

ด้วยบทว่า ขณฺุทิจฺจ นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงชราโดยกิจคือกระทำความเป็นผู้มีพินและเล็บหักในเมื่อล่วงกาลผ่านไป. ด้วยบทว่า ปาลิจฺจ (ความที่ผมหงอก) นี้ ทรงแสดงชราโดยกิจ คือการทำความเป็นผู้มีผมหงอกและขนหงอก. ด้วยบทว่า วลิตฺตจตา (ความที่หนังเหี่ยวย่น) นี้ ทรงแสดงชราโดยกิจ คือการทำความเป็นผู้มีเนื้อเหี่ยวแล้ว หนังย่นแล้ว เพราะเหตุนี้ ศัพท์ทั้ง ๓ มีอาทิว่า ขณฺุทิจฺจ (ความที่พินหลุด) เหล่านี้ จึงเป็นศัพท์แสดงกิจในเมื่อล่วงกาลผ่านไปของชรานั่น. ด้วยศัพท์ทั้ง ๓ นั้น พระองค์ทรงแสดง ปากฎชรา ว่า ชรานั่นเป็นธรรมชาติปรากฏแล้ว ด้วยสามารถแห่งการเห็นภาวะเหล่านี้ เป็นของพิการไป เปรียบเหมือนทางเดินของน้ำ หรือ

* คือ อายุโน สํหานี ความเสื่อมสิ้นแห่งอายุ และ อินฺุทริยานํ ปริปาโก ความแก่หง่อมแห่งอินฺุทริย์

ลม หรือไฟ ย่อมปรากฏเพราะความที่หญ้าและต้นไม้เป็นต้นหักโค่นทลายแล้ว หรือถูกไฟไหม้ และทางที่เป็นไปแล้วนั้นมิใช่จำเป็นต้นเหล่านั้นเลย ข้อนี้ ฉันทิ ทางเดินของเรา ก็ฉันทินั้นเหมือนกันย่อมปรากฏในที่ที่มีพื้นเป็นต้น ด้วย อำนาจลักษณะมีภาวะที่หักเป็นต้น ใคร ๆ แม้ล้มตาก็รู้ได้ แต่ลักษณะมีภาวะ ที่พื้นหักเป็นต้นเท่านั้น มิใช่ชรา เพราะชรามิใช่สิ่งที่พึงรู้แจ้งด้วยตา.

อนึ่ง ชรานั้น พระองค์ทรงแสดงโดยปกติ กล่าวคือความสิ้นอายุ และความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์มีจักขุเป็นต้น ซึ่งปรากฏเฉพาะในเมื่อล่วงกาล ผ่านไปเท่านั้น ด้วยบทเหล่านี้ว่า อายุโน ลํหานิ อินฺทฺริยานํ ปริปาโก (ความเสื่อมสิ้นแห่งอายุ และความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์) เพราะเหตุนี้ สอนศัพท์หลังเหล่านี้ พึงทราบว่าเป็นศัพท์อธิบายความตามปกติของชรานั้น บรรดาบททั้ง ๒ (คือความเสื่อมสิ้นแห่งอายุและความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์) นั้น เพราะอายุของผู้ถึงชราแล้วย่อมเสื่อม ฉะนั้น ชรา พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส โดยผลูปจารณ์ว่า ความเสื่อมสิ้นแห่งอายุ. อนึ่ง เพราะอินทรีย์มีจักขุ เป็นต้น ในเวลาที่ยังเป็นหนุ่มเป็นของพองใสดี สามารถรับวิสัยของตน แม้ละเอียดได้โดยง่ายที่เดียว เมื่อเขาถึงชราแล้ว เป็นอินทรีย์หง่อมแล้ว สับสนไม่คล่องแคล่ว ไม่สามารถรับวิสัยของตนแม้หยาบได้ ฉะนั้น พระองค์ จึงตรัสว่า อินฺทฺริยานํ ปริปาโก (ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์) โดยผลูปจารณ์ที่เดียว.

ว่าด้วยชรา ๒ อย่าง

อนึ่ง ชราแม่ทั้งหมด ที่ทรงยกขึ้นแสดงไว้อย่างไว้อย่างนี้นั้นมี ๒ อย่าง คือ

ปากฏชรา

ปฏิจฉันชรา.

บรรดาชราทั้ง ๒ นั้น ชราในรูปธรรม ชื่อว่า ปากฏชรา เพราะ
แสดงภาวะมีการหักเป็นต้นในอวัยวะมีฟันเป็นต้น ส่วนชราในรูปธรรม ชื่อว่า
ปฏิจฉันชรา เพราะไม่แสดงพิการเช่นนั้น.

ในชราทั้ง ๒ นั้น ภาวะมีความเป็นผู้มีฟันหักเป็นต้นในนี้ ย่อมปรากฏ
ภาวะความเป็นผู้มีฟันหักนั้น เป็นวรรณะ (สี) เท่านั้น เพราะความที่อวัยวะมี
ฟันเป็นต้นเช่นนั้น เป็นสิ่งที่รู้ได้โดยง่าย บุคคลเห็นวรรณะ (สี) นั้นด้วยจักขุ
แล้วก็คิดโดยมโนทวาร ย่อมทราบชราว่า ชั้นเหล่านี้ถูกชราประหารแล้ว จง
การแลดูวัตถุทั้งหลายมีเขาโคเป็นต้น ที่ผูกไว้ในที่เป็นที่ตั้งแห่งน้ำก็จะทราบได้
ว่า น้ำมีภายใต้อันนั้น.

ชรานี้มีอีก ๒ อย่าง คือ

อวิชรา (ชราไม่มีร่องรอย)

สวิชรา (ชราที่มีร่องรอย).

บรรดาชราทั้ง ๒ นั้น ชรา (ความคร่ำคร่า) ของแก้วมณี ทอง เงิน
แก้วประพาฬ ดวงจันทร์ และดวงอาทิตย์เป็นต้น ชื่อว่า อวิชรา เพราะ
ความพิเศษแห่งสีเป็นต้นในระหว่าง ๆ เป็นของที่รู้ได้โดยยาก เหมือนความ
แปลกแห่งสีเป็นต้นของสัตว์มีชีวิตในพวกมันททสกะเป็นต้น และสิ่งไม่มีชีวิต
ในพวกที่เป็นดอกไม้ผลไม้และใบอ่อนเป็นต้น. มีอธิบายว่าเป็นนิรันดรชราคือ
ชราไม่มีระหว่าง แต่ชรา (ความคร่ำคร่า) ในสิ่งอื่น ๆ จากวัตถุมีแก้วมณี
เป็นต้นนั้น ชื่อว่า สวิชรา เพราะความแปลกแห่งสีเป็นต้นในระหว่าง ๆ
เป็นสิ่งที่รู้ได้ง่าย.

ในชราทั้ง ๒ นั้น สวีจชรา ฟังทราบอย่างนี้ ด้วยอำนาจแห่ง
อุปาทินนรูป และอนุปาทินนรูป. จริงอยู่ ขึ้นชื่อว่า ฟินน้ำนมของพวกเด็ก ๆ
ย่อมเกิดก่อนทีเดียวก่อน ฟินเหล่านั้นไม่ถาวร แต่เมื่อฟินเหล่านั้นหักไปแล้ว ฟิน
ก็จะตั้งขึ้นอีก ฟิน (แท้) เหล่านั้นครั้งแรกเป็นสีขาว ย่อมเป็นสีดำในเวลา
ถูกลมคือชรากระทบ. อนึ่ง ผมครั้งแรกย่อมเป็นสีแดงบ้าง ย่อมเป็นสีดำบ้าง
ขาวบ้าง. ส่วนผิวย่อมมีสีแดง เมื่อบุคคลกำลังเจริญ ๆ บุคคลขาวก็จะ
ปรากฏเป็นสีขาว บุคคลดำก็จะปรากฏเป็นสีดำ แต่เมื่อถูกลมคือชรากระทบแล้ว
ผิวนั้นก็จะจับรอยย่น. ข้าวกล้าแม่ทิ้งหมดในเวลาที่ยาวแล้ว ย่อมงอกเป็น
สีขาว ภายหลังจะเป็นสีเขียว แต่ในเวลาถูกลมคือชรากระทบแล้วก็เป็นสีเหลือง
จะแสดงแม้ด้วยหน่อมะม่วงก็ควรเหมือนกัน. คำว่า **อัย วุจจติ ชรา**
(นี้เรียกว่าชรา) ความว่า นี้เรากล่าวให้ชื่อว่า **ชรา**.

ก็ชราที่นี้ **ขนฺธปริปากลกฺขณา** มีความแก่ของชั้นเป็นลักษณะ
มรณูปนยรรสา มีการนำเข้าไปหาความตายเป็นกิจ **โยพฺพนวินาสปจฺจุปฺภู-**
ฐานา มีความพินาศแห่งวัยหนุ่มสาวเป็นปัจจุปัจฐาน.

ฟังทราบอรรถแห่งชราเป็นทุกข์

ก็ฟังทราบวินิจฉัยในชื่อว่า ฟังทราบอรรถแห่งชราเป็นทุกข์ นี้
ต่อไป แม้ชราที่ตัวเองไม่เป็นทุกข์ แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เป็นทุกข์
เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งของทุกข์.

ถามว่า เป็นที่ตั้งของทุกข์ไหน.

ตอบว่า ของทุกข์ในกาย และทุกข์คือโทมนัส.

จริงอยู่ อัดภาพของคนชราแล้วย่อมทรพล เหมือนเกวียนเก่าคร่ำคร่า
เมื่อเขาพยายามที่จะยื่น หรือเดิน หรือนั่ง ย่อมเกิดทุกข์ทางกายอย่างรุนแรง
เมื่อบุตรและภรรยาไม่ค่อยสนใจเหมือนแต่ก่อนก็เกิดโทมนัส ฟังทราบชรา
เป็นทุกข์ โดยความเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งสองด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง (ท่านประพันธ์เป็นคาถาไว้ว่า)

อนึ่ง สัตว์ย่อมถึงทุกข์ได้ ทั้งทางกาย
และทางใจ เพราะความที่อวัยวะหย่อนยาน
เพราะความพิการแห่งอินทรีย์ เพราะความ
พินาศแห่งความหนุ่มสาว เพราะกำลังถูก
บั่นทอน เพราะปราศจากคุณมีสติเป็นต้น
และบุตรภรรยาของตนไม่เลื่อมใส และถึง
ความเป็นคนพาลอย่างยิ่ง ทุกข์ทั้งหมดนี้ มี
ชราเป็นเหตุ เพราะฉะนั้น ชราจึงเป็นทุกข์
แล.

ว่าด้วยนิเทศมรณะโดยสมมติ

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศมรณะ ต่อไป

ที่ชื่อว่า จุติ ด้วยอำนาจแห่งสัตว์ผู้เคลื่อน (จากภพ) คำว่าจุตินี้
เป็นคำพุทธธรรมคาของจุติที่เป็นขั้น ๑ ขั้น ๔ และขั้น ๕.

บทว่า จวนตา (ภาวะที่เคลื่อน) เป็นบทแสดงใจถึงลักษณะโดยกล่าว
ภาวะ บทว่า เกโท (ความทำลาย) เป็นบทอธิบายความเกิดขึ้นแห่งภังคะ

ของขันธุ์ที่จตุ. บทว่า **อนฺตรธานํ** (ความหายไป) เป็นบทอธิบายความไม่มี
ฐานะโดยปริยายอย่างใดอย่างหนึ่งของจตุขันธุ์ที่แตกทำลาย **คฺจฺหม่อที่แตกไป**
ฉะนั้น. บทว่า **มจฺจุมรณํ** แปลว่า มฤตยูคือความตาย มัจจุผู้กระทำซึ่งที่สุด
ชื่อว่า **กาละ** การกระทำของกาละนั้น ชื่อว่า **กาลกิริยา** (ความทำกาละ).
มรณะโดยสมมติ เป็นคำอันข้าพเจ้าแสดงแล้วเพียงเท่านี้.

ว่าด้วยนิเทศแห่งมรณะโดยปรมัตถ์

บัดนี้ เพื่อกำหนดมรณะโดยปรมัตถ์ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า
ขณฺฐานํ เกโท (ความแตกแห่งขันธุ์) เป็นต้น .

จริงอยู่ ว่าโดยปรมัตถ์ **ขันธุ์ทั้งหลายเท่านั้นย่อมแตกไป** ขึ้นชื่อว่า
สัตว์ไร ๆ ย่อมตายหาไม่ แต่เมื่อขันธุ์ทั้งหลายกำลังแตก สัตว์ก็ย่อมมีโวหาร
ว่ากำลังตาย เมื่อขันธุ์แตกแล้ว ก็มีโวหารว่า สัตว์ตายแล้ว ก็ในอธิการนี้
ความแตกแห่งขันธุ์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจจตุโวการภพ และปัญจโวการภพ.
ความทอดทิ้งกเพวระ (ซากศพ) ด้วยอำนาจเอกโวการภพ. อีกอย่างหนึ่ง
ความแตกแห่งขันธุ์ทั้งหลาย ย่อมมีด้วยอำนาจขันธุ์ ๔ (จตุโวการภพ) ฟังทราบ
ความทอดทิ้งซากศพไว้ ด้วยอำนาจบททั้ง ๒ ที่เหลือ เพราะเหตุไร ? เพราะ
การเกิดแห่งกเพวระ กล่าวคือรูปกาย ย่อมมีในภพแม่ทั้ง ๒ อีกอย่างหนึ่ง
เพราะขันธุ์ทั้งหลายในจาตุมหาราชิกาเป็นต้นย่อมแตกไปอย่างเดียว ไม่มีอะไร ๆ
ต้องทอดทิ้ง ฉะนั้น ความแตกแห่งขันธุ์ทั้งหลาย ย่อมมีด้วยอำนาจแห่งขันธุ์
ในจาตุมหาราชิกาเป็นต้นเหล่านั้น ความทอดทิ้งซากศพ ย่อมมีในพวกมนุษย์
เป็นต้น. ก็ในนิเทศนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ความตายโดยเหตุแห่งการ
ทอดทิ้งร่างกายว่า **การทิ้งซากศพ** ดังนี้.

ด้วยบทว่า **ชีวิตินุทริยสุต อุปะจุเจโท** (ความขาดแห่งชีวิตินทริย)
นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงว่า ขึ้นชื่อว่า ความตายของขันธที่เนื่องด้วย
อินทริยเท่านั้น มีอยู่ ขึ้นชื่อว่า ความตายของขันธไม่เนื่องด้วยอินทริยหาไม่มี
แค่คำว่า **ข้าวกกล้าตาย ต้นไม้ตาย** นี้ เป็นเพียงโวหารเท่านั้น แต่เมื่อว่า
โดยอรรถแล้ว คำพูดเช่นนี้ย่อมแสดงถึงเวลาที่สรรพสิ่งทั้งหลายมีข้าวกกล้าเป็น
ต้นเป็นของสิ้นไปเสื่อมไปนั่นเอง.

คำว่า **อิท วุจฺจจิ มรณํ** (นี้เรียกว่ามรณะ) ความว่า แม้ทั้งหมดนี้
เราก็ให้ชื่อว่า **มรณะ**.

อีกอย่างหนึ่ง ในคำว่า **มรณะ** นี้ พึงทราบประเภทดังนี้ คือ

ขณิกมรณะ (ตายทุกขณะ)

สมมติมรณะ (ตายโดยสมมติ)

สมุจเจทมรณะ (ตายโดยตัดขาด).

บรรดามรณะเหล่านั้น ความแตกแห่งรูปธรรมและอรูปธรรมใน
ประวัติกาล ชื่อว่า **ขณิกมรณะ**. ความตายนี้ว่า ท่านตีสสะตาย ท่านปุตสสะตาย
เป็นต้น ชื่อว่า **สมมติมรณะ**. การทำกาละของพระชีนาสพไม่มีปฏิสนธิ ชื่อว่า
สมุจเจทมรณะ. แต่ในนิเทศนี้ พระองค์ประสงค์เอาสมมติมรณะ แม้คำว่า
ความตายเพราะความเกิดเป็นปัจจัย ความตายด้วยความพยายาม ความตาย
โดยหน้าที่ ความตายเพราะสิ้นอายุ ดังนี้ ก็เป็นชื่อความตายโดยสมมตินั้นเอง.

ความตายโดยสมมตินี้ **จตุลภุขณํ** มีการเคลื่อนจากภพเป็น
ลักษณะ **วิโยครสํ** มีการพรากไปเป็นกิจ **วิปฺปวาสฺสปุจฺจุปฺปฏฺฐานํ** มีการ
ปราศจากภพเก่าเป็นปัจจุปัฏฐาน.

ฟังทราบอรรถแห่งมรณะเป็นทุกข์

อนึ่ง ฟังทราบวินิจฉัยในคำนี้ว่า ฟังทราบอรรถแห่งมรณะเป็นทุกข์ ต่อไป. แม้มรณะนี้ตัวเองก็ไม่เป็นทุกข์ แต่พระองค์ตรัสว่า ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์ เพราะเวทนามิในสรีระแม่เกิดในที่สุดแห่งความตายจะเผาสรีระ เหมือนคบหญาติดไฟที่ถือไว้ทวนลม ในเวลาที่นิมิตแห่งนรกเป็นต้นปรากฏ โทมนัสรุนแรงย่อมเกิดขึ้น.

ฟังทราบมรณะว่าเป็นทุกข์ โดยเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์แม่ทั้ง ๒ นี้ ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง

เพราะความตายนี้ เป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์ใจ ของคนใกล้ตายที่เป็นคนลามกซึ่งเห็นนิมิต มีกรรมอันลามกเป็นต้นอยู่โดยลำดับ สำหรับคนดี ผู้ไม่สามารถข่มความพลัดพรากจากวัตถุอันเป็นที่รัก (คือสัตว์และสังขารอันเป็นที่รักใคร่) ได้ แม้ทุกข์ซึ่งเกิดในสรีระมีโรคลมอันตัดข้อต่อ และเส้นเอ็นเป็นต้น ซึ่งข่มไม่ได้ แก้ไขไม่ได้ ที่มีแก่เหล่าสัตว์ทั้งปวงที่กำลังถูกโรคเสียดแทงเป็นธรรมดา โดยไม่แปลกกันนี้ ฉะนั้น มรณะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เป็นทุกข์เหมือนกัน.

ว่าด้วยทุกข์ทั้ง ๓ ดังข้างศึก ๓ คน

อีกนัยหนึ่ง ขึ้นชื่อว่า ชาติ ชรา และมรณะเหล่านี้ ย่อมเที่ยวแสวงหาโอกาส คุบปัจจามิตรผู้เช่นมาสัตว์เหล่านี้ คือ เปรียบเหมือนข้าศึก ๓ คนของบุรุษ ผู้คอยโอกาสเฝ้าอยู่ คนหนึ่งพูดว่า ข้าจกกล่าวชมชื้อป่าโน้นแล้ว จักพาเขาไปในป่านั้น ในเรื่องนี้ไม่มีอะไรที่ทำได้ยากสำหรับเรา. คนที่ ๒ พูดว่า ในเวลาที่เจ้าพาคนนี้ไป เราจักโบายตีการทำให้ทุรพล ในเรื่องนี้ไม่มีอะไรยากสำหรับเรา. คนที่ ๓ พูดว่า เมื่อเจ้าโบายตีทำบุรุษนี้ให้หมดกำลังแล้ว ชื้อว่าเอาดาบคมตัดศีรษะ จงเป็นหน้าที่ของเราเถิด ดังนี้. ข้าศึกทั้ง ๓ นั้นครั้นพูดอย่างนั้นแล้ว ก็กระทำอย่างนั้น.

ในการอุปมานั้น ชื้อว่า การคร่าออกจากวงของเพื่อนและญาติแล้ว ให้เกิดในภพใดภพหนึ่ง คุบเวลาที่ข้าศึกคนที่หนึ่งกล่าวชมป่าแล้วพาบุรุษนั้นไปในป่านั้น พึงทราบว่าเป็นหน้าที่ของชาติ (ความเกิด). การที่ขันธซึ่งเกิดขึ้นแล้วตกไป (คืออ่อนกำลังลง) แล้ว ทำให้เป็นผู้พึ่งคนอื่นและมีเตียงนอนเป็นเบื้องหน้า คุบข้าศึกคนที่ ๒ โบายตีทำให้เป็นผู้ทุรพล พึงทราบว่าเป็นหน้าที่ของชรา. การให้ถึงความสิ้นชีวิต คุบข้าศึกคนที่ ๓ เอาดาบคมตัดศีรษะ พึงทราบว่าเป็นหน้าที่ของมรณะ ฉะนั้น.

อีกประการหนึ่ง ในทุกข์ทั้ง ๓ นี้ พึงเห็นชาติทุกข์ เหมือนการเข้าสู่ทางกัณดารใหญ่ที่มีโทษ. พึงเห็นชราทุกข์ เหมือนความเป็นผู้ทุรพลที่อดข้าวและน้ำในทางกัณดารนั้น. พึงเห็นมรณทุกข์ เหมือนการให้ถึงความพินาศ ด้วยเครื่องผูกมัดเป็นต้น แก่คนทุรพลผู้มีความพยายามให้อริยาบถเป็นไปถูกขจัดแล้วแล.

ว่าด้วยนิเทศโสกะ (บาลีข้อ ๑๔๕)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศโสกะ ต่อไป

สภาวะใด ย่อมถึงความพราก อธิบายว่า ย่อมขาดไป คือย่อมกำจัดประโยชน์^๕เกื้อกูลและความสุข เพราะเหตุ^๖นั้น สภาวะ^๗นั้น จึงชื่อว่า พยสนะ (ความเสื่อม) ความเสื่อมญาติ ชื่อว่า ญาติพยสนะ อธิบายว่า ความสิ้นญาติคือความพินาศแห่งญาติ ด้วยภัยแต่โจรและโรคเป็นต้น คือด้วยความเสื่อมแห่งญาติ^๘นั้น.

บทว่า ฆฏฐสฺส (ของผู้ที่ถูกกระทบ) ได้แก่ ของบุคคลผู้^๙อันความเสื่อม^{๑๐}ท่วมทับแล้ว ครอบงำแล้ว คือประกอบพร้อมแล้ว. แม้ในคำที่เหลือก็^{๑๑}นัยนี้แหละ.

แต่ความแปลกกันมี ดังนี้.

ความเสื่อมแห่งโรคะทั้งหลาย ชื่อว่า โรคพยสนะ อธิบายว่า ความสิ้นโรคะ ความพินาศแห่งโรคะ ด้วยอำนาจแห่งภัยมีราชภัยและโจรภัยเป็นต้น. ความเสื่อมคือโรค ชื่อว่า โรคพยสนะ จริงอยู่ โรคย่อมยังความไม่มีโรคให้พราก คือย่อมให้พินาศไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พยสนะ. ความพินาศแห่งศีล ชื่อว่า สิลพยสนะ (ความเสื่อมศีล) คำว่า สิลพยสนะ นี้เป็นชื่อของความเป็นผู้ทุศีล. ความเสื่อมคือทิกฺขณฺโณซึ่งยังสัมมาทิกฺขณฺโณให้พินาศเกิดขึ้น ชื่อว่า ทิกฺขณฺโณพยสนะ (ความเสื่อมทิกฺขณฺโณ). อนึ่ง บรรดาความเสื่อม ๕ เหล่านี้ ความเสื่อม ๒ เบื้องต้น (คือความเสื่อมญาติ และความเสื่อมโรคทรัพย์), เป็นของยังไม่เกิดขึ้น แต่ความเสื่อมหลัง ๓ (คือความเสื่อมด้วยโรค ความเสื่อมศีล ความเสื่อมทิกฺขณฺโณ) เป็นของเกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกไตรลักษณ์

* หมายถึงความเสื่อมจากสัมมาทิกฺขณฺโณ

กระทบแล้ว. อนึ่งความเสื่อม ๓ แรกไม่เป็นกุศล ไม่เป็นอกุศล ความเสื่อม ๒ คือ สีลและทิวฐิเป็นอกุศล.

บทว่า อมฺยตฺรณฺยตฺเรณ (อย่างใดอย่างหนึ่ง) ได้แก่ ด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาความเสื่อมทั้งหลายมีความเสื่อมจากมิตรและอำมาตย์เป็นต้นที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งถือเอาก็ตามไม่ถือเอาก็ตาม.

บทว่า สมฺนฺนาคตฺสฺส (ของบุคคลผู้ประกอบ) ได้แก่ ของผู้พัวพันอยู่คือผู้ยังไม่พ้นไป.

บทว่า อมฺยตฺรณฺยตฺเรณ ทฺกฺขมฺเนน (ด้วยเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง) ได้แก่ ด้วยเหตุที่เกิดขึ้นแห่งทุกข์คือความโศกอย่างใดอย่างหนึ่ง.

บทว่า โสโก (ความโศก) ที่ชื่อว่า ความโศก ด้วยอำนาจความเศร้าโศก คำว่า ความโศกนี้เป็นบทเฉพาะคนโดยสภาพของความโศกที่เกิดขึ้นด้วยเหตุเหล่านี้. บทว่า โสจฺนา (กิริยาที่โศก) ได้แก่ อาการของความโศกเศร้า. ความเป็นแห่งความโศกเศร้าชื่อว่า โสจิตตตฺตฺ (สภาพโศกเศร้า).

บทว่า อนฺโต โสโก (ความแห่งผากภายใน) ได้แก่ ความโศกเศร้าในภายใน. บทที่ ๒ (อนฺโต ปริโสโก ความแห่งกรอบภายใน) ทรงเพิ่มบทอุปสรรค. จริงอยู่ ความโศกเศร้านั้นยังภายในให้แห่งผาก ให้แห่งกรอบเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น จึงตรัสเรียกว่า ความแห่งผากภายใน และความแห่งกรอบภายใน.

บทว่า เจตฺโส ปริชฺฌายนา (ความเกรี้ยวใจ) ได้แก่ อาการที่เผาจิต เพราะความโศกเศร้า เมื่อเกิดขึ้น ย่อมเผาจิต ย่อมไหม้จิตอย่างเดียว

ย่อมยังบุคคลให้บ่นว่า จิตของเราเกรียมแล้ว ไม่มีอะไร ๆ แจ่มใส ดังนี้. มนะที่ถึงทุกข์ ชื่อว่า ทุมมณะ (เสียใจ) ภาวะแห่งทุมมณะนั้น ชื่อว่า ความโทมนัส ชื่อว่า ลูกศร คือ ความโศกเศร้า ด้วยอรรถว่าเล่นเข้าไป โดยลำดับ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า โสกสัลละ (ลูกศรคือความโศก).

คำว่า **อัย วุจจติ โสโก** (นี้เรียกว่า โสกะ) ความว่า นี้เราย่อม เรียกชื่อว่า โสกะ ก็ความโศกนี้ว่าโดยใจความก็ได้แก่ โทมนัสเวทนาอย่าง เดียวเท่านั้น แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ความโศกนั้น **อนุโตนิหฺมายนลกฺขโณ** มีการเผาไหม้ภายในเป็นลักษณะ เจตโส ปรินิหฺมายนโร มีการเผารนใจ เป็นรส **อนุโสจนปจฺจุปฺภูจฺจาโน** มีความเศร้าโศกเนื่องๆ เป็นปัจจุภูฐาน*.

พึงทราบอรรถแห่งความโศกเป็นทุกข์

ก็ในชื่อว่า **พึงทราบอรรถแห่งความโศกเป็นทุกข์** นี้ ความว่า โศกนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เป็นทุกข์ เพราะความโศกนั้นเป็นสภาวะ ทุกข์ และเพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์.

ถามว่า ของทุกข์ไหน ?

ตอบว่า ของทุกข์กาย และทุกข์คือโทมนัสในขณะแห่งชวณะ.

จริงอยู่ ด้วยกำลังแรงของความโศก ฝ่าใหญ่ย่อมตั้งขึ้นที่หัวใจสุกงอม แล้วย่อมแตกออก และโลหิตคำย่อมไหลออกทางปากแผล ทุกข์ทางกายรุนแรง ย่อมเกิดขึ้น. เมื่อครุ่นคิดอยู่ว่า ญาติของเราเท่านี้สิ้นไปแล้ว โภคะของเราเท่านี้สิ้นไปแล้ว ดังนี้ โทมนัสแรงกล้าก็เกิดขึ้นได้.

* คำว่า **โทสจิตฺตฺบุปฺปาทปฺทฺฐาโน** โสกมีโทสจิตฺตฺบุบาทเป็นปทัฏฐาน ในที่นี้ท่านไม่กล่าวไว้.

ฟังทราบโศกนี้ว่าเป็นทุกข์ เพราะความเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้ง ๒ นี้ ด้วยประการฉะนี้แล.

อีกอย่างหนึ่ง

สตุดานํ หทยํ โสโก สลลํ วีย วิตุชฺชติ
อคฺคิตฺตฺโตว นาราโจ ภูสณฺจ อุหเต ปฺน,
สมาวหติ จ พยาธิ ชรามรณเกทนํ
ทฺกขฺปิ วิวิธํ ยสฺมา ตสฺมา ทฺกฺโขติ วุจฺจติ

โศก ย่อมเสียดแทงหทัยของเหล่า
สัตว์คู่จตุกศร และย่อมแผดเผาอย่างแรงกล้า
อีก เหมือนหลาวเหล็กเผาไฟสังหารอยู่
เพราะโศกนั้นย่อมนำมาพร้อมแม่ซึ่งทุกข์
ชนิดต่าง ๆ อันต่างโดยพยาธิ ชรา และมรณะ
ฉะนั้นโศกนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส
ว่า เป็นทุกข์แล.

ว่าด้วยนิเทศปริเทวะ (บาลีข้อ ๑๕๐)

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศปริเทวะ ต่อไป

ที่ชื่อว่า อาเทวะ (ความร้องไห้) เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้สัตว์
เปล่งเสียงร้องไห้โดยอ้างว่า ธิดาของฉัน บุตรของฉัน ดังนี้ ที่ชื่อว่า ปริเทวะ
(ความคร่ำครวญ) เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้สัตว์คร่ำครวญถึงธิดาและบุตร
นั้น ๆ. บทละ ๒ บท ข้างหน้านอกจากบทที่ ๒ บทที่กล่าวนั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสด้วยการขยายความโดยอาการของ ๒ บท นั้นเอง. บทว่าวาจา
ได้แก่ คำว่า กิริยาที่ร้องไห้ กิริยาที่คร่ำครวญ สภาพที่ร้องไห้ สภาพที่คร่ำครวญ

ก็คือคำพูด. คำที่พูดเปล่าไม่มีประโยชน์ ชื่อว่า **ปลาโป** (พูดพรั่า) พูดพรั่า จนน่าเกลียดด้วยอำนาจการพูดครั้ง ๆ กลาง ๆ และพูดไปอย่างอื่นเป็นต้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **วิปปลาปะ** (ความพรั่าเพ้อ). บทว่า **ลาโลโป** (ความพิไรรั่า) ได้แก่ การพูดซ้ำซาก อากาการแห่งการพูดซ้ำซาก ชื่อว่า **ลาโลปนา** (กิริยาที่พิไรรั่า). ภาวะแห่งกิริยาพิไรรั่า ชื่อว่า **ลาโลปิตตต** (สภาพพิไรรั่า).

คำว่า **อัย วุจฺจติ ปริเทโว** (นี้เรียกว่า ปริเทวะ) ความว่า นี้เรา กล่าวให้ ชื่อว่า **ปริเทวะ**. ปริเทวะนั้น **ลาโลปนลกุขโณ** มีการพิลาป รำพันเป็นลักษณะ **คุณโทสปริกิตฺตนโรโส** มีการรำพันถึงคุณและโทษเป็นกิจ **สมฺภมฺปจฺจุปฺภูฏาโน** มีความวุ่นวายไม่ตั้งมั่นเป็นปัจจุปัฏฐาน.*

ฟังทราบอรรถแห่งปริเทวะเป็นทุกข์

อนึ่ง ฟังทราบวินิจฉัยในข้อว่า ฟังทราบอรรถแห่งปริเทวะเป็นทุกข์ ต่อไป. ปริเทวะแม้นี้ตัวเองไม่เป็นทุกข์ แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเป็นทุกข์ เพราะความเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์กายและทุกข์โทมนัส.

จริงอยู่ บุคคลผู้กำลังคร่ำครวญย่อมเอากำปั่นทุบลำตัวของตนได้ ย่อมเอามือทั้ง ๒ ตีอก ขยี้อก ย่อมเอาหัวชนฝาก็ได้ เพราะเหตุนี้ ทุกข์กายอย่างแรงจึงเกิดแก่เขาได้ เขาย่อมคิดเป็นต้นว่า ญาติของเราเท่านี้สิ้นแล้ว เสื่อมแล้ว ตั้งอยู่ไม่ได้แล้ว เพราะฉะนั้น โทมนัสอย่างแรงจึงเกิดขึ้นแก่เรา.

* และคำว่า **โทสจิตฺตมฺหาภูตฺปฏฺฐาโน** มีมหาภูตรูปที่เกิดแต่โทสจิต เป็นปทัฏฐาน ท่านไม่ได้กล่าวไว้ในที่นี้.

พึงทราบปริเทวะว่าเป็นทุกข์โดยความเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้ง ๒ แม่
เหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

อีกนัยหนึ่ง

ย โสภสสุลวิหโต ปริเทวะมานโน
กณฺโฏฏจตาตุตลโสชชมปฺปสยหํ
ภิกฺขุโยธิมตฺตมชฺชิจฺจติเยว ทฺถุขํ
ทฺถุโขติ เตน ภควา ปริเทวะมาห

บุคคล ผู้ถูกถูกรคือความโสภเสียด
แทงแล้ว คร่ำครวญอยู่ ย่อมประสบทุกข์ใด
ซึ่งทนไม่ได้ อันเกิดแต่แห่งที่คอริมฝีปาก
พื้นเพดานอย่างยิ่งเหลือประมาณ ด้วยทุกข์
นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสปริเทวะคือ
ความคร่ำครวญว่าเป็นทุกข์แล.

นิเทศแห่งทุกข์และโทมนัส (บาลีข้อ ๑๕๑ - ๑๕๒) ปราบกฐัดแล้ว
เพราะข้าพเจ้าพรรณนาไว้ในอรรถกถาธรรมสังคหะ (อรรถกถาอรรถสาลินี)
ในหนหลังนั้นแล. และหมวดธรรม ๔ มีลักษณะเป็นต้นของทุกข์และโทมนัส
เหล่านั้น ข้าพเจ้าก็ได้กล่าวไว้ในที่นั้นเหมือนกัน.

พึงทราบอรรถกถาแห่งทุกข์เป็นทุกข์เป็นต้น

อนึ่ง พึงทราบวินิจฉัยในข้อนี้ว่า พึงทราบอรรถแห่งทุกข์ว่าเป็นทุกข์
และพึงทราบอรรถแห่งโทมนัสว่าเป็นทุกข์ต่อไป ทุขฺและโทมนัสแม่ทั้ง ๒ นี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเป็นทุกข์ เพราะตัวเองเป็นทุกข์ด้วย เป็นวัตถุที่ตั้ง

แห่งทุกข์ทางกายและทางจิตด้วย. จริงอยู่ เมื่อบุคคลประสบทุกข์ โดยทุกข์คือการถูกตัดมือตัดเท้า และตัดหูตัดจมูกซึ่งนอนวางกระเบื้องเก่าไว้ข้างหน้าขออาหารในศาลาของคนอนาถา เมื่อมีหมู่นอนออกจากแปลททั้งหลาย ทุกข์กายเหลือกำลังย่อมเกิดขึ้น โทมนัสรุนแรงก็ย่อมเกิด เพราะเห็นมหาชนผู้มีเสื้อผ้า ย่อมด้วยสีต่าง ๆ ประดับได้ตามชอบใจเล่นงานนักกษัตริย์อยู่.

พึงทราบความที่ทุกข์เป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์แม้ทั้ง ๒ อย่างนี้ก่อน.

อีกอย่างหนึ่ง

เพราะทุกข์ทางกายนี้ ย่อมบีบคั้น

และย่อมให้เกิดทุกข์ทางใจอย่างยิ่ง ฉะนั้น

คำว่า เป็นทุกข์ จึงมีโดยความต่างกัน.

อนึ่ง บุคคลผู้เปรียบด้วยทุกข์ทางใจ ย่อมสยหายมม ย่อมขยี้ก
ย่อมกลิ้งเกลือกไปมา ย่อมโศคนหว ย่อมนำศัสตรามา ย่อมเคี้ยวยาพิษ ย่อม
เอาเชือกแควนคอ ย่อมเข้าไปสู่กองไฟ เป็นผู้มีความเดือดร้อน โดยประการ
นั้น ๆ เป็นผู้มิจิตรุ่มร้อนอยู่ ย่อมคิดถึงเรื่องวิปริตนั้น ๆ.

พึงทราบความที่โทมนัสเป็นวัตถุที่ตั้งของทุกข์ทั้ง ๒ ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง

เพราะโทมนัส ย่อมบีบคั้นจิต และ

ย่อมนำความบีบคั้นมาแก่ร่างกาย ฉะนั้น

บัณฑิตทั้งหลายจึงกล่าวแม้โทมนัสว่าเป็น

ทุกข์ เพราะความเสียดใจนั้นแล.

ว่าด้วยนิเทศอุปายาส (บาลีข้อ ๑๕๓)

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศอุปายาส ต่อไป

ที่ชื่อว่า **อายาสะ** (ความแค้น) ด้วยอรรถว่าลำบาก คำว่าอายาสะ นี้เป็นชื่อของความลำบากจิตที่เป็นไปโดยอาการตกใจและเศร้าใจ ความแค้นใจอย่างแรง ชื่อว่า **อุปายาส** (ความขุ่นแค้น). ภาวะแห่งบุคคลผู้แค้นใจ ชื่อว่า **อายาสิตตุตฺต** (ภาพแค้น) ภาวะแห่งบุคคลผู้ขุ่นแค้น ชื่อว่า **อุปายาสิตตุตฺต** (สภาพขุ่นแค้น).

คำว่า **อัย วุจฺจติ อุปายาโส** (นี้เรียกอุปายาส) ความว่า นี้เรา เรียกชื่อว่า **อุปายาส**. ก็อุปายาสนี้นั้น **พฺยาสตฺติลกฺขโณ** มีการคิดในอารมณ์ต่าง ๆ เป็นลักษณะ **นิตฺตุนนโรโส** มีการทอดถอนใจเป็นกิจ **วิสาทปฺจุ- จุปฺภฺจฺจาโน** มีความเศร้าใจเป็นปัจจุปัฏฐาน.

ฟังทราบอรรถแห่งอุปายาสเป็นทุกข์

อนึ่ง ฟังทราบวินิจฉัยในข้อว่า ฟังทราบอรรถแห่งอุปายาสเป็นทุกข์ นี้ต่อไป อุปายาสแม้ตัวเองไม่เป็นทุกข์ แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเป็นทุกข์ ดังนี้ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์แม้ทั้ง ๒.

จริงอยู่ เมื่อบุคคล ถูกพระราชาริ้ว ถอดยศมีบุตรและพี่ชายน้องชาย ถูกประหารตัวเองแล้วก็ถูกสั่งฆ่าก็จะเข้าไปสู่คงเพราะความกลัวหลบหลีกแล้ว ถึงความเป็นผู้เศร้าใจอย่างใหญ่หลวง ย่อมเกิดทุกข์กายมีกำลัง เพราะย็นเป็นทุกข์นอนเป็นทุกข์ นั่งเป็นทุกข์. เมื่อคิดอยู่ว่า พวกญาติของเราท่านี้ โภคทรัพย์ท่านี้ จิบหายแล้ว ดังนี้ โทมนัสมีกำลังก็ย่อมเกิดขึ้น.

* **หทฺหวตฺตอุปฺภฺจฺจาโน** มีหทฺหวตฺตเป็นปทัฏฐาน (ไม่กล่าวไว้ในที่นี้)

ฟังทราบอุปายาสว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์เหล่านี้แม้ทั้ง
๒ ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง

อุปายาส ย่อมยังทุกข์มีประมาณยิ่ง
อันใด ให้เกิดขึ้น เพราะการเผาจิต และทำ
กายให้เศร้าหมอง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
อุปายาสว่าทุกข์ เพราะทุกข์นั้นแล.

ว่าด้วยการเปรียบเทียบทุกข์ ๓ อย่าง

อนึ่ง บรรดาทุกข์ ๓ อย่างมีโสกะเป็นต้นเหล่านี้ โสกะ ฟังเห็น
เหมือนการหุงน้ำมันเป็นต้น ในภายในภาชนะเท่านั้น ด้วยไฟอ่อน. ฟังเห็น
ปริเทวะ เหมือนการล้นออกข้างนอกภาชนะของน้ำมันที่หุงอยู่ ด้วยไฟแรง.
ฟังเห็น อุปายาส เหมือนการเคี้ยวจนแห้งในภายในภาชนะนั้นนั่นแหละ
ของน้ำมันเป็นต้น ซึ่งเหลือจากการล้นไปข้างนอกไม่พอที่จะล้นไปได้.

ว่าด้วยนิเทศอัปปียสัมปโยคทุกข์ (บาลีข้อ ๑๕๔)

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศอัปปียสัมปโยคทุกข์ ต่อไป

บทว่า ยสุต ตัดบทเป็น เย อสุต (แปลว่า อันใด...ของ).

บทว่า อนิฏฺฐา (อันไม่เป็นที่ปรารถนา) ได้แก่ ที่เขาไม่แสวงหา คือว่า
ที่เขาแสวงหา หรือไม่แสวงหาก็คตาม. อนึ่ง บทว่า อนิฏฺฐา นี้ เป็นชื่อของ
อารมณ์ที่ไม่ชอบใจอันไม่พึงแสวงหา.

ธรรมมีรูปเป็นต้นเหล่าใด ย่อมไม่ก้าวไป คือย่อมไม่เข้าไปในใจ เพราะเหตุนั้น ธรรมมีรูปเป็นต้นเหล่านั้น จึงชื่อว่า อกันตา (ไม่เป็นที่รักใคร่). ธรรมเหล่าใด ย่อมไม่นำรัก ย่อมไม่ยังใจให้เจริญ เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า อมนาปา (ไม่เป็นที่ชอบใจ).

คำว่า รูป เป็นต้นเป็นคำขยายความสภาวะของธรรมเหล่านั้น. บุคคลเหล่าใด ย่อมใคร่คือย่อมปรารถนาสิ่งที่มีใช้ประโยชน์ เพราะเหตุนี้ บุคคลเหล่านั้น จึงชื่อว่า อนตฺตถามา (ผู้มุ่งก่อความพินาศ). บุคคลเหล่าใด ย่อมใคร่ คือยอมปรารถนาสิ่งที่มีใช้ประโยชน์ก็อกุล เพราะเหตุนี้ บุคคลเหล่านั้น จึงชื่อว่า อหิตถามา (ผู้มุ่งทำลายประโยชน์ก็อกุล). บุคคลเหล่าใด ย่อมใคร่ คือยอมปรารถนาความไม่ผาสุกคือการอยู่เป็นทุกข์ เพราะเหตุนี้ บุคคลเหล่านั้น จึงชื่อว่า อผาสุกา (ผู้มุ่งทำลายความผาสุก). บุคคลเหล่าใด ย่อมไม่ปรารถนา แคนเกษมจากโยคะ คือวิวิฎฺฐะอันปราศภัย คือยอมใคร่ ย่อมปรารถนา วิฎฺฐะอันมีภัยนั้นแหละเพื่อโยคะ ๔ เหล่านี้ เพราะเหตุนี้ บุคคลเหล่านั้น จึงชื่อว่า อโยคกฺขเมถามา (ผู้มุ่งทำลายและเกษมจากโยคะ).

อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นเนื้อความในบททั้ง ๘ มีคำว่า อนตฺตถามา เป็นต้นนี้ อย่างนี้ว่า บุคคลผู้ชื่อว่า อนตฺตถามา (ผู้มุ่งก่อความพินาศ) เพราะไม่ใคร่ต่อประโยชน์กล่าวคือความเจริญธรรมมีศรัทธาเป็นต้น และเพราะใคร่ต่อสิ่งที่มีใช้ประโยชน์ กล่าวคือความเสื่อมแห่งศรัทธาเป็นต้นเหล่านั้นนั่นแหละ. ที่ชื่อว่า อหิตถามา (ผู้มุ่งทำลายประโยชน์ก็อกุล) เพราะไม่ใคร่ต่อประโยชน์ก็อกุลอันเป็นอุบายวิธีแห่งศรัทธาเป็นต้นนั่นเอง และเพราะใคร่ต่อสิ่งที่มีใช้ประโยชน์ก็อกุลอันเป็นอุบายวิธีแห่งอกุศลมีความเสื่อมศรัทธาเป็นต้นนั่นแหละ.

ที่ชื่อว่า **อผาสุกา** (ผู้มุ่งทำลายความผาสุก) เพราะไม่มีใครต่อการอยู่เป็นผาสุก และเพราะใคร่ต่อการอยู่โดยไม่เป็นผาสุก. ที่ชื่อว่า **อโยคกุเขมกามา** (ผู้มุ่งทำลายแดนเกษม) เพราะไม่มีใครต่อความปลอดภัยอย่างใดอย่างหนึ่ง และเพราะใคร่ต่อภัย ดังนี้. การไปประกอบพร้อมกัน ชื่อว่า **สังคิตติ** (ความไปร่วม). ความมาร่วมกัน ชื่อว่า **สมาคโม** (ความมาร่วม). ภาวะที่พร้อมกันในการขึ้นการนั่งเป็นต้น ชื่อว่า **สโมธานัม** (ความประชุมร่วม). การทำร่วมกันซึ่งกิจทั้งปวง ชื่อว่า **มิตฺตีสภาโว** (ความเป็นผู้กระทำร่วม).

นี่เป็นโยชนา คือข้อแนะนำด้วยอำนาจแห่งสัตว์.

ส่วนโยชนาด้วยอำนาจแห่งสังขาร พึงถือเอาความตามที่ได้. คำว่า **อภัย วุจฺจติ** (นี้เรียกว่า) ความว่า นี่เราเรียกชื่อว่า อภัยสัมปโยคทุกข์ อภัยสัมปโยคกันนั้น **อนุฏฺฐสโมธานลกฺขโณ** มีการประชุมลงซึ่งสิ่งที่ไม่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ **จิตฺตวิฆาณฺณาณฺโณ** มีการทำความพินาศจิตเป็นรส **อนตฺตภาวปฺจฺจุปฺภฺจฺจาโน** มีภาวะที่ไร้ประโยชน์เป็นปัจจุปัญฐาน อภัยสัมปโยคทุกข์นั้น ชื่อว่าเป็นธรรมหนึ่งไม่มีโดยอรรถะ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เป็นทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์แม้ทั้ง ๒ อย่างแก่บุคคลผู้ประกอบด้วยอารมณ์อันไม่เป็นที่รักอย่างเดียว เพราะวัตถุทั้งหลายอันไม่น่าปรารถนาถึงการประชุมลงแล้ว ย่อมยังทุกข์ทางกายให้เกิดขึ้นโดยการแทง การตัด การผ่าเป็นต้นบ้าง ย่อมยังทุกข์ทางใจให้เกิดขึ้นโดยการเกิดความสะดุ้งกลัวบ้าง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าววว่า

เพราะเห็นสัตว์อันไม่เป็นที่รัก จึง

เป็นทุกข์ที่ใจก่อนทีเดียว และการเกิดทุกข์
ด้วยความพยายามของสัตว์อันไม่เป็นที่รักนั้น
ในกาย เพราะฉะนั้น พึงทราบการสมาคม
กับสัตว์อันไม่เป็นที่รักนั้นว่า พระมหาฤาษี
ตรัสว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแม่แห่ง
ทุกข์ทั้ง ๒ ในโลกนี้แล.

ว่าด้วยนิเทศปิยวิปโยคทุกข์ (บาลีข้อ ๑๕๕)

นิเทศแห่งปิยวิปโยคทุกข์ พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับคำที่กล่าว
แล้วแล. ก็ในนิเทศนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำว่า มาตา วา (มารดาที่ตาม)
เป็นต้น เพื่อทรงแสดงบุคคลผู้ใคร่ประโยชน์โดยย่อ.

ในพระบาลีนั้น มีวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า มารดา เพราะอรรถว่า
ย่อมถนอมรัก. ที่ชื่อว่า บิดา เพราะอรรถว่า ย่อมพอใจ. ที่ชื่อว่า พี่ชาย
น้องชาย ด้วยอรรถว่า ย่อมคุ้นกัน. ที่ชื่อว่า ภคินี ก็เหมือนกัน. ที่ชื่อว่า
มิตร เพราะอรรถว่า ประพฤติเมตตา หรือว่าด้วยอรรถว่า นับถือ อธิบายว่า
ย่อมสอดใส่ความลับทั้งหมดไว้ภายใน. ที่ชื่อว่า อำมาตย์ เพราะอรรถว่า
ย่อมเป็นผู้ร่วม ด้วยอรรถว่า เป็นผู้พร้อมกันในกรณียกิจทั้งหลาย. ที่ชื่อว่า
ญาติ เพราะอรรถว่า ย่อมรู้ หรือทราบอย่างนี้ว่า คนนี้เป็นคนภายในของ
พวกเรา. ที่ชื่อว่า สาโลหิต เพราะอรรถว่า เป็นผู้สัมพันธ์กันด้วยสายเลือด.

พึงทราบบทเหล่านี้ โดยเนื้อความ ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า **อัย รุจฺจติ** (นี้เรียกว่า) ความว่า นี้เราเรียกชื่อว่า **ปิเยหิวิปปโยค** ทุกข์. **ปิเยหิวิปปโยค**ทุกข์นั้น **อิฏฺฐวตฺถุวิโยคกฺขโณ** มีการพลัดพรากจาก **วัตถุที่ปรารถนาเป็นลักษณะ โสภุปฺปาทนโร** มีการให้เกิดขึ้นแห่งความโสภเป็นรส **พฺยาสนปจฺจุปฺภูจฺจาโน** มีความฉิบหายเป็นปัจจุภูฐาน.

ปิเยหิวิปปโยคทุกข์นั้น ชื่อว่าเป็นธรรมอย่างหนึ่งโดยอรรถ ย่อมไม่มี **พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า** เป็นทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์แม้ทั้ง ๒ ของบุคคลผู้พลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักอย่างเดียว เพราะวัตถุที่น่าปรารถนาทั้งหลายเมื่อพลัดพรากไป ย่อมยังทุกข์แม้ทางกายให้เกิดขึ้นโดยความเป็นผู้มี **สรีระชูกษิตและเหี่ยวแห้งเป็นต้น** แม้ทางใจก็ให้เกิดทุกข์ โดยการให้เสรำโสภว่า **แม้สิ่งที่มีอยู่แก่พวกเรานั้นก็ไม่มีแล้ว** ดังนี้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ดังนี้ว่า

เพราะพลัดพรากจากญาติและทรัพย์

**เป็นต้น พวกคนพาลผู้เปรียบพร้อมด้วยลูก-
ศรคือความโสภเสียดแทงอยู่ เพราะเหตุใด
เพราะเหตุนั้น ความพลัดพรากจากสิ่งทีรัก
เขาจึงรู้จักว่า เป็นทุกข์.**

ว่าด้วยนิเทศอิจฺฉา (บาลีข้อ ๑๕๖)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศอิจฺฉา (ความปรารถนา) ต่อไป

บทว่า ชาติชฺมุมานํ (มีความเกิดเป็นธรรมดา) ได้แก่ มีภพเกิดเป็นสภาพ มีความเกิดปกติ. **บทว่า อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ** (ความปรารถนาย่อมเกิด) ได้แก่ ตัณหาย่อมเกิด. **ศัพท์ว่า อโห วต** (โอหนอ) เป็นการปรารถนา. **คำว่า น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ** (ข้อนี้ไม่พึงสำเร็จ

ตามความปรารถนา) ความว่า ความไม่มาแห่งชาติ (ความเกิด) อันมีอยู่ใน
พวกสาธุชนผู้ละสมุทัยได้แล้ว และมีอยู่ในท่านผู้ปรินิพพาน ซึ่งไม่มีความเกิด
เป็นธรรมดา อันชนทั้งหลายปรารถนาแล้วอย่างนี้ว่า โอหนอ ขอพวกเราอย่ามี
ความเกิดเป็นธรรมดา และขอความเกิดอย่ามาถึงพวกเราเลยหนา ดังนี้
ชื่อว่า ย่อมไม่สำเร็จตามความปรารถนาได้ เพราะเว้นจากมรรคภาวนา แม้บุคคล
ปรารถนาอยู่ที่ไม่พึงสำเร็จ และเพราะเป็นธรรมพึงถึงด้วยมรรคภาวนา แม้แก่
บุคคลผู้ไม่ปรารถนา. บทว่า อิทมปิ แปลว่า แม่นี้. ปิ อักษร หมายถึง
แปลกันข้างหน้า. บทว่า ยมปิจุฉัม เป็นต้น ความว่า เมื่อบุคคลปรารถนา
วัตถุที่ไม่พึงได้โดยธรรมแม้ใด ย่อมไม่ได้ซึ่งความปรารถนาในวัตถุที่ไม่พึงได้
นั้น พึงทราบว่าเป็นทุกข์. แม้นในบทมีคำว่า แก่เหล่าสัตว์ผู้มีความแก่เป็น
ธรรมดา เป็นต้น ก็นัยนี้. ความปรารถนาในวัตถุที่ไม่พึงได้ในนิเทศนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ยมปิจุฉัม น ลกฺขิตํ ตมปิ ทุกฺขํ (ปรารถนา
สิ่งใดไม่ได้ แม้สิ่งนั้นก็เป็นที่ทุกข์) ด้วยประการฉะนี้.

ความปรารถนานั้น อลฺพุกเนยฺยวตฺตอุจฺจนลฺกฺขณา มีความ
อยากในวัตถุที่ไม่พึงได้เป็นลักษณะ ตปฺปริเยสนรสา มีการแสวงหาสิ่งนั้น
เป็นรส เตถิ อปฺปตฺติปฺจฺจุปฺภุจฺจนา มีความไม่สำเร็จสิ่งเหล่านั้น เป็น
ปัจจุปฺภุจฺจนา. ก็ความปรารถนานั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเป็นทุกข์ เพราะ
เป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์แม้ทั้ง ๒ จริงอยู่ บางคนที่ยกคนอื่นยกย่องว่า จักเป็นพระ-
ราชา เขามีคณะที่ฝ่ายบ้านเมืองตัดขาดแตกไปติดตามแล้วเข้าไปยังโจดเขา หรือ
ราวไพร. ที่นั้นพระราชาทรงทราบพฤติการณ์นั้นแล้วทรงกองทัพไป บุรุษนั้น
มีบริวารถูกราชบุรุษกำจัดแล้ว แม้นตนเองก็ถูกทำร้าย จึงหนีเข้าไปยังระหว่าง

ต้นไม้ หรือระหว่างแผ่นดิน. สมัยนั้น เมฆใหญ่ตั้งขึ้น มีฝนพรำด้ามืดยิ่ง
ในขณะนั้นฝูงสัตว์มีมดดำเป็นต้นก็ล้อมเกาะเขารอบด้าน ด้วยเหตุนี้ ความ
ทุกข์กายมีกำลังจึงเกิดแก่เขา เมื่อคิดอยู่ว่า พวกญาติเหล่านี้ และโภคทรัพย์เหล่านี้
ฉิบหายแล้ว เพราะอาศัยเรากันเดียว ดังนี้ โทมนัสมีกำลังก็เกิดแก่เขา.

ความปรารถนาที่พึงทราบว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์
เหล่านั้นแม้ทั้ง ๒ ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง

เมื่อสัตว์ปรารถนาวัตถุนั้น ๆ อยู่
เพราะไม่ได้วัตถุนั้น ๆ ความทุกข์อันใด ซึ่ง
เกิดแต่ความพลาดหวัง ย่อมเกิดแก่พวกสัตว์
ในโลกนี้ ความปรารถนาวัตถุที่บุคคลไม่พึง
ได้เป็นเหตุแห่งทุกข์นั้น เพราะฉะนั้น พระ
ชินพุทธเจ้าจึงตรัสความไม่ได้ตามความ
ปรารถนา ว่าเป็นทุกข์แล.

ว่าด้วยนิเทศอุปาทานขันธ (บาลีข้อ ๑๕๗)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งอุปาทานขันธ ต่อไป

บทว่า ลังขิตฺเตน (โดยย่อ) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอา
เทศนา จริงอยู่ ใคร ๆ ไม่อาจย่อทุกข์ได้ เท่านั้นเป็นทุกข์ร้อยหนึ่ง หรือว่า
เท่านั้นเป็นทุกข์พันหนึ่ง แต่เทศนาอาจย่อได้ เพราะฉะนั้น เมื่อจะทรงย่อเทศนา
ว่า ขึ้นชื่อว่า ทุกข์ มิใช่อะไรอื่น โดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์ดังนี้

จึงตรัสแล้วอย่างนี้. ศัพท์ว่า **เสยยลัทธัม** เป็นนิบาต เนื้อความแห่งนิบาตนั้น มีอธิบายว่า หากว่า มีผู้ถามว่า อุปาทานชั้น ๕ เหล่านั้น เป็นไฉนดังนี้. เนื้อความแห่งบทว่า **รูปุปาทานกฺขณฺโ** (รูปุปาทานชั้น) เป็นต้น ข้าพเจ้า พรรณนาไว้แล้วในชั้นวิภังค์แล.

ฟังทราบอรรถแห่งชั้นทั้งหลายเป็นทุกข์

อนึ่ง ฟังทราบวินิจฉัยในข้อว่า ฟังทราบอรรถแห่งชั้น ทั้งหลายว่าเป็นทุกข์ นี้ ต่อไป

ชาติปฺปญฺจิกํ ทฺกขํ ยํ วุตฺตํ อธิ ตาทินา
อวุตฺตํ ยลฺยจ ตํ สพฺพํ วินา เอเต น วิชฺชติ
ยสุมา ตสุมา อุปาทาน กฺขณฺธา สํเขปโต อิเม
ทกฺขชาติ วุตฺตา ทฺกฺขณฺเต เทสเกน มहेสินา

เพราะทุกข์มีชาติเป็นแดนเกิดอันใด
อันพระพุทธรเจ้าผู้คงที่ตรัสไว้ในโลกนี้ และ
ทุกข์ใดที่มีได้ตรัสไว้ ทุกข์นั้นทั้งหมดเว้น
อุปาทานชั้น ๕ แล้ว ย่อมไม่มี ฉะนั้น พระ-
มหาฤาษีพุทธรเจ้า ผู้ทรงแสดงซึ่งที่สุดแห่ง
ทุกข์ จึงตรัสว่า โดยย่ออุปาทานชั้น ๕ นี้
เป็นทุกข์แล.

จริงอย่างนั้น ชาติเป็นต้นเบียดเบียนอยู่ซึ่งอุปาทานชั้น ๕ นั้นแหละ โดยประการต่าง ๆ เหมือนไฟป่าเบียดเบียนเชื้อไฟ เหมือนเครื่องประหารเบียดเบียนเป้า เหมือนเหล็กบดและยุ้งเป็นต้นเบียดเบียนโค เหมือนผู้เก็บเกี่ยวเบียด

เขียนนา เหมือนโจรปล้น เบียดเบียนหมู่บ้าน ย่อมเกิดขึ้นในอุปาทาน-
ชั้น ๕ นั้นเอง เหมือนหญ้าและเถาวัลย์เป็นต้นย่อมเกิดขึ้นในพื้นที่ดิน ดอก
ดอกไม้ ผลไม้และใบอ่อนเป็นต้นเกิดที่ต้นไม้ ฉะนั้น.

อนึ่ง ทุกข์ที่เป็นเบื้องต้นแห่งอุปาทานชั้น คือ **ชาติ** ทุกข์ในท่าม
กลาง คือ **ชรา** ทุกข์ในที่สุด คือ **มรณะ**. เพราะกระทบทุกข์มีความตาย
เป็นที่สุด จึงมีทุกข์แผดเผา คือ **โสกะ**. เพราะการอดกลั้นความโสกะนั้นไม่ได้
มีทุกข์เป็นเหตุพุดร่าพัน คือ **ปริเทวะ**. จากนั้นก็มีทุกข์เป็นทุกข์เบียดเบียน-
กาย เพราะประกอบกับโณฏฐัพพะ (กระทบ) กับอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา
คือ **ธาตุกำเริบ**. เพราะปฏุชน ผู้ถูกทุกข์กายนั้นเบียดเบียนอยู่โดยเกิดปฏิกะ
ในอุปาทานชั้นนั้น ก็เกิดทุกข์ที่เบียดเบียนทางใจ คือ **โทมนัส**. ทุกข์มี
การทอดถอนใจของบุคคลผู้เศร้าหมองอันเกิดแต่ความเจริญของโสกะเป็นต้น
คือ **อุปายาส**. ทุกข์พลาดหวัง ของบุคคลผู้พลัดจากมโนรถ คือ การ ไม่ได้
สิ่งที่ตนปรารถนา. อุปาทานชั้นที่บุคคลมีปัญญาเข้าไปพิจารณาอยู่ โดยประ-
การต่าง ๆ เทียว ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า **เป็นทุกข์แล**.

พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อทรงแสดงย่อทุกข์ที่ตรัสแสดงไว้แต่ละอย่าง
ซึ่งใคร ๆ ไม่สามารถแสดงโดยไม่เหลือด้วยกัปเป็นอนกนั้นแม้ทั้งหมด ใน
อุปาทานชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง จุทฺถงยอร์สน้ำในสมุทรทั้งสิ้นมาแสดง
ในน้ำหยดเดียว (มีรสเค็ม) จึงได้ตรัสว่า **สังขิตฺเตน ปญฺจอุปาทานกฺขนฺธา
ทูกฺขา** โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์.

กถาวาดัวยนิเทศแห่งทูกข์สังขิตฺเต จบ

ศัพท์ว่า **เสยยถิทำ** เป็นนิบาต เนื้อความแห่งศัพท์ว่า **เสยยถิทำ** นั้นว่า หากมีคำถามว่า ตัณหานั้นเป็นไฉนดังนี้.

บทว่า **กามตณฺหา** มีวิเคราะห์ว่า ตัณหาในกาม ชื่อว่า **กานตัณหา**. คำว่า **กามตัณหา** นี้เป็นชื่อของราคะอันประกอบด้วยกามคุณ ๕. ตัณหาในภพ ชื่อว่า **ภวตัณหา**. คำว่า **ภวตัณหา** นี้เป็นชื่อของราคะ (ความยินดี) ในรูปภพ อรูปภพและความพอใจในฉาน ที่สหระคด้วยสัสสตทัญญูซึ่งเกิดขึ้นแล้วด้วยอำนาจปรารธนาภพ. ตัณหาในวิภพ ชื่อว่า **วิภวตัณหา**. คำว่า **วิภวตัณหา** นี้เป็นชื่อของราคะสหระคด้วยอุจเฉททัญญู.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อทรงแสดงวัตถุที่ตั้ง แห่งตัณหานั้น โดยพิสดาร จึงตรัสคำเป็นต้นว่า **ธา โข ปเนสา** (ก็ตัณหานี้มันแล). ในพระบาลีนั้น บทว่า **อุบุปฺขติ** แปลว่า ย่อมเกิด. บทว่า **นิวิสติ** (ย่อมตั้งอยู่) ได้แก่ ย่อมตั้งมั่นด้วยอำนาจความเป็นไปบ่อยๆ. คำว่า **ย โลก ปิยรูปี สาตรूपี** (ปิยรูป สาตรूपใด มีอยู่ในโลก) ความว่า สิ่งใดเป็นสภาพน่ารัก และเป็นสภาพอ่อนหวานในโลก.

พึงทราบวินิจฉัยในคำมีอาทิว่า **จกฺขํ โลก** จักขุเป็นปิยรูปสาตรูปในโลกต่อไป จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายผู้ยึดมั่นในจักขุเป็นต้น โดยความถือตัวของเราในโลก ตั้งมั่นในสมบัติ ย่อมสำคัญจักขุของตน (เป็นต้น) ว่าเป็นประสาท ๕ ที่ผ่องใส โดยทำนองการถือเอานิมิตให้ระจกเงาเป็นต้น **คฺจสิหฺบญฺชเร** แก้วมณีที่เผยออกในวิมานทอง ย่อมสำคัญโสดเป็นคฺจหลุดเงินและดั่งสายสังวาล ย่อมสำคัญฆานะมีโวหารอันได้แล้วว่า มีจุมุกโด่ง **คฺจเกสิยวหฺรคาลกฺลมตั้งอยู่** ย่อมสำคัญชีวหาอันอ่อนให้รสอันละเอียดคฺจฝ้ากัมพลแดง ย่อมสำคัญกาย **คฺจ**

หลักเสาไม้แก่น และคูกเสาค่ายทองคำ ย่อมสำคัญใจว่าโอฬารไม่เหมือนใจ
ของชนเหล่าอื่น ย่อสำคัญรูป คูกสีทอง และสีดอกกรรมนิการ์เป็นต้น ย่อม
สำคัญเสียง คูกเสียงขันของนกกการเวกและคูกเหว่าที่กำลังเพลิน และเสียงกังวาน
ของขลุ่ยแก้วมณีที่เป่าเบา ๆ ย่อมสำคัญอารมณ์ คือกลิ่นเป็นต้นที่เกิดแต่สมุฏ-
ฐาน ที่ตนได้เฉพาะแล้วว่า คนอื่นใครเล่าจะมีอารมณ์เห็นปานนี้. เมื่อชน
เหล่านั้นสำคัญอยู่อย่างนี้ อยาตนะเหล่านั้น มีจักขุเป็นต้นก็ย่อมเป็นปิยรูป
และสาตรูป เมื่อเป็นเช่นนั้น ตัณหาของชนเหล่านั้น ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นก็ย่อม
เกิดขึ้นในจักขุเป็นต้นนั้น และที่เกิดขึ้นแล้วก็ย่อมตั้งมั่น ด้วยอำนาจที่เป็นไปบ่อยๆ
เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงพระดำรัสมีอาทิว่า จกขุ โลก ปิยรูป
สาตรูป เอตฺถเสสา ตณฺหา อูปฺปชฺชมานา อูปฺปชฺชติ จักขุเป็นปิยรูป-
สาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็ย่อมเกิดที่จักขุนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า อูปฺปชฺชมานา (เมื่อเกิด) ความว่า เมื่อใด
ตัณหาย่อมเกิด เมื่อนั้นก็ย่อมเกิดในจักขุนี้. แม้ในบททั้งปวงก็นัยนี้แล.

ภควาว่าด้วยนิเทศแห่งสมุทัยสังขะ จบ

วรรณานินเทศวาร

ว่าด้วยนิโรธสังขะ (บาลีข้อ ๑๖๐)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศนิโรธสังขะ ต่อไป.

ในข้อว่า โย ตสฺสาเยว ตณฺหาเย (ความสำรอก...แห่งตัณหา
นั้นเทียว) ความว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าควรจะตรัสว่า โย ตสฺเสว

ทุกขสฺส (ความสำรอก...ทุกข์นั้นนั่นแหละ) ดังนี้ แต่เพราะทุกข์ดับไป เพราะการดับสมุทัยมิใช่โดยประการอื่น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

ยถา हि มूढे अनुत्तเว ทपฺเพ

ฉินฺโนปิ รุกฺโข ปฺนเรว รุหติ

เอวํปี ตณฺหานุสเย อนฺนเต

นิพฺพตฺตเต ทุกฺขมิตํ ปฺนปฺปฺนํ

เปรียบเหมือนต้นไม้แม้ถูกตัดแล้ว

เมื่อรากยังมั่นคง ไม่มีอุปัทวะ ก็ย่อมงอกขึ้น

อีกฉันใด แม้ทุกข์นี้ก็ฉันนั้น เมื่อตัดทานุสสัย

ยังมีได้ถอนขึ้น ก็ย่อมขึ้นบ่อย ๆ.

ฉะนั้น เมื่อทรงแสดงการดับทุกข์นั้นจึงตรัสไว้ดังนี้ เพื่อทรงแสดง โดยความดับสมุทัย แท้จริง พระตถาคตเจ้าทั้งหลายทรงประพฤติเปรียบเสมือน สีหราชพระตถาคตเจ้าทั้งหลายเมื่อทรงดับทุกข์ และเมื่อทรงแสดงความดับทุกข์ ย่อมปฏิบัติในเหตุ มิใช่ในผล แต่พวกอัญญเดียรฉัตรมีความประพฤติเปรียบด้วย สุนัข พวกเขาเหล่านั้นเมื่อจะดับทุกข์ก็ดี เมื่อจะแสดงความดับทุกข์ก็ดี ย่อม ปฏิบัติในผลโดยประกอบความเพียรในอันทำตนให้ลำบาก (อัตถกิลมถานุโยค) และด้วยการแสดงการประกอบความเพียรในอันทำตนให้ลำบากนั่นเอง ไม่ ปฏิบัติในเหตุแล.

พระศาสดาผู้ปฏิบัติอยู่ในเหตุ เพราะประพฤติเปรียบด้วยสีหะ จึงตรัส พระดำรัสมีอาทิว่า โย ตสฺสา ยเว ดังนี้.

ในพระบาลีนั้น บทว่า **ตสุสาเยว** (แห่งตณหานันนันทิว) ความว่า สภาวนั้นใดแห่งตณหานันนันทิวและที่พระองค์ทรงประกาศไว้ใน หนหลัง ด้วยสามารถแห่งความเกิดและความตั้งมั่น.

บทว่า **อเสสวिरาคนิโรธ** (ความสำรอกและความดับโดยไม่เหลือ) เป็นต้น ทั้งหมดเป็นไวพจน์ของพระนิพพานทั้งนั้น เพราะอาศัยพระนิพพาน ตณหาข่อมสำรอก ข่อมดับโดยไม่เหลือ ฉะนั้น พระนิพพานนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **อเสสวिरาคนิโรธ** (ความสำรอกและความดับโดยไม่เหลือ) แห่งตณหานันนันทิว. และเพราะอาศัยพระนิพพานแล้ว บุคคล จึงชนะตณหาได้ ข่อมสละคืนได้ ข่อมพ้นได้และข่อมไม่ติดอยู่ ฉะนั้นจึงตรัส เรียกพระนิพพานว่า **จาโค** (ความสละ) **ปฏินิสฺสํสุโค** (ความสละคืน) **มุตฺติ** (ความพ้น) **อนาลโย** (ความไม่อาลัย).

ธรรมที่เป็นไวพจน์พระนิพพาน

ความจริง พระนิพพานมีอย่างเดียวเท่านั้น แต่พระนิพพานนั้น มีชื่อ เรียกแทนพระนิพพานเป็นอนันต์ ด้วยสามารถแห่งชื่อที่เป็นปฏิปักษ์แห่งสังขต- ธรรมทั้งหมด อย่างไร คือ ชื่อมีอาทิว่า

อเสสโต **วिरาโค** (ความสำรอกโดยไม่เหลือ)

นิโรธ (ความดับ)

จาโค (ความสละ)

ปฏินิสฺสํสุโค (ความสละคืน)

มุตฺติ (ความพ้น)

- อนาลโย (ความไม่มีอาลัย)
- ราคกฺขโย (ความสิ้นราคะ)
- โทสกฺขโย (ความสิ้นโทสะ)
- โมหกฺขโย (ความสิ้นโมหะ)
- ตณฺหกฺขโย (ความสิ้นตัณหา)
- อนุปฺปาโท (ความไม่เกิดขึ้น)
- อปฺปวตฺต (ความไม่เป็นไป)
- อนิมิตฺต (ความไม่มีเครื่องหมาย)
- อปฺปณฺหิต (ความไม่มีที่ตั้ง)
- อนายฺหณ (ความไม่พยายาม)
- อปฺปปฏิสนฺธิ (ความไม่มีปฏิสนธิ)
- อปฺปปฏิวตฺติ (ความไม่กลับเป็นไป)
- อคฺติ (ความไม่มีคติ)
- อชาต (ความไม่เกิด)
- อชร (ความไม่แก่)
- อพฺยาธิ (ความไม่เจ็บ)
- อมต (ความไม่ตาย)
- อโสภ (ความไม่มีโสภ)
- อปฺริเทว (ความไม่มีปริเทวะ)
- อนุปายาส (ความไม่มีอุปายาส)
- อสังฺกฺข (ความไม่เศร้าหมอง).

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อทรงแสดงความไม่มีแห่งตัณหาอันมรรค
ตัดแล้ว แม้อาศัยพระนิพพานแล้วก็ถึงความไม่เป็นไปในวัตถุเป็นที่ตั้งอันใด
ที่พระองค์ทรงแสดงความเกิดของมันไว้ในที่นั่นนั่นแหละ จึงตรัสคำว่า **สา โข
ปนเสถ** (ก็ตัณหานี้นั่นแล) เป็นต้น.

ในพระคำรสนั้นมีวินิจฉัยดังต่อไปนี้.

บุรุษเห็นเถาบบวมเกิดในนา แล้วพึงแสวงหารากไปตั้งแต่ยอดแล้วก็
ตัดเสีย บวบขมนั้นก็จะเหี่ยวแห้ง ถึงความไม่มีบัญญัติ แต่ณนั้น เถาบบวม
ในนานั้น บุคคลก็พึงกล่าวได้ว่า อันตรธานไปแล้ว ถูกทำลายแล้ว ฉนฺใด
ตัณหาในอารมณ์ทั้งหลายมีจักขุเป็นต้นก็ฉนฺนั้นเหมือนกัน คุจเถาบบวมในนา
ตัณหานั้นถูกอริยมรรคตัดรากแล้ว เพราะอศัยพระนิพพานจึงถึงความไม่เป็นไป
ไม่ได้ ก็ตัณหานั้นถึงความไม่เป็นไปอย่างนี้ ก็ย่อมไม่ปรากฏในวัตถุที่ตั้งเหล่านั้น
คุจเถาบบวมในนาไม่ปรากฏอยู่ ฉะนั้น.

อนึ่ง พวกราชบุรุษนำพวกโจรมาจากดงแล้วพึงประหารชีวิตที่ประตู
ด้านทักษิณของพระนคร ต่อจากนั้น ใคร ๆ ก็พึงกล่าวว่า โจรในดงตายแล้ว
หรือโจรถูกราชบุรุษฆ่าแล้ว ฉนฺใด ตัณหาในจักขุเป็นต้น อันใดเป็นเหมือน
พวกโจรในดงก็ฉนฺนั้นเหมือนกัน ดับไปแล้วเพราะอศัยพระนิพพาน ชื่อว่า
ดับไปในพระนิพพาน คุจพวกโจรถูกระหารที่ประตูด้านทักษิณ ก็ตัณหานั้น
ดับแล้วอย่างนี้ จึงไม่ปรากฏในวัตถุที่ตั้งเหล่านั้น คุจพวกโจรไม่ปรากฏในดง
ฉนฺนั้น ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงความดับตัณหานั้นใน
ที่อารมณ์มีจักขุเป็นต้น เหล่านี้นั่นนั่นแหละ จึงตรัสคำมีอาทิว่า **จกขุ โลก
ปิยรูปี สาตรูปี เอตฺเตสา ตณฺหา ปหิยมาณา ปหิยติ เอตถ**

นิรุชฌมานา นิรุชฌติ (จักขุเป็นปิยรูป สาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อจะละ
ย่อมละที่จักขุนี้ เมื่อจะดับย่อมดับที่จักขุนี้). คำที่เหลือในที่ทั้งหมดมีเนื้อความ
ต้นทั้งนั้นแล.

กถาวาดัวยนิเทศแห่งนิโรธสังจะ จบ

วรรณนานิเทศวาร

ว่าด้วยมรรคสังจะ (บาลีข้อ ๑๖๒)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งมรรคสังจะ ต่อไป.

บทว่า อยเมว (นี้เท่านั้น) เป็นคำกำหนดแน่นอน เพื่อปฏิเสธ
มรรคอื่น. บทว่า อริโย (อริยะ) ความว่า ที่ชื่อว่า อริยะ เพราะไกล
จากกิเลสทั้งหลายที่ฆ่าด้วยมรรคนั้น ๆ เพราะทำความเป็นอริยะ และเพราะ
ทำการไคเฉพาะซึ่งอริยผล. องค์ ๘ ของมรรคนั้นมีอยู่ เพราะเหตุนี้ มรรคนั้น
จึงชื่อว่า อฏฺฐงฺกุโ (มีองค์ ๘) องค์ ๘ ของมรรคนั้นเป็นเพียงองค์เท่านั้น
เหมือนเสนามีองค์ ๔ และคนตรีมีองค์ ๕ พ้นจากองค์มิได้มี. ที่ชื่อว่า มรรค
เพราะอรรถว่า อันผู้ต้องการพระนิพพานย่อมแสวงหา หรือย่อมแสวงหา
พระนิพพาน หรือเป็นสภาพฆ่ากิเลสทั้งหลายไป. ศัพท์ว่า เสยฺยติทำ ความว่า
ถ้ามีผู้ถามว่า องค์มรรคนั้นเป็นไฉน ดังนี้.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงว่า มรรค คือ องค์มรรค
นั่นเอง นอกจากองค์มรรคย่อมไม่มีจึงตรัสว่า สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ ลมฺ มาสมาธิ
ดังนี้. บรรดาองค์มรรค ๘ เหล่านี้ สัมมาทิฏฐิ สมฺมาทสุสฺสนลกฺขณา
มีปัญญาเห็นโดยชอบเป็นลักษณะ สัมมาสังกัปปะ สมฺมา อภินิโรปน-

ลกฺขโณ มีการยกสัมปยุตธรรมขึ้นโดยชอบเป็นลักษณะ สัมมาวาจา สมฺมา
ปริคฺคหลกฺขณา มีการกำหนดถือโดยชอบเป็นลักษณะ สัมมากัมมันตะ
สมฺมา สมฺมูจฺจาปนลกฺขโณ มีการงานดีโดยชอบเป็นลักษณะ สัมมา-
อาชีวะ สมฺมา โวทานลกฺขโณ มีอาชีวะที่ฟ่องแผ้วโดยชอบเป็นลักษณะ
สัมมาวายามะ สมฺมา ปคฺคหลกฺขโณ มีความเพียรประคองไว้โดยชอบ
เป็นลักษณะ สัมมาสติ สมฺมา อูปลฺภฺจฺจานลกฺขณา มีการปรากฏโดยชอบ
เป็นลักษณะ สัมมาสมาธิ สมฺมา สมาธานลกฺขโณ มีการตั้งใจมั่น
โดยชอบเป็นลักษณะ.

บรรดาองค์มรรค ๘ เหล่านั้น แต่ละองค์มีกิจ คือหน้าที่องค์ละ ๑.
อย่างไร คือ สัมมาทิฏฐีก่อน ย่อมละมิจฉาทิฏฐิกับกิเลสที่เป็นข้าศึกของตน
แม้อื่น ๆ ได้ ๑ ย่อมทำนิโรธให้เป็นอารมณ์ ๑ ย่อมเห็นสัมปยุตธรรม
ทั้งหลายเพราะไม่พัวพันเพื่อด้วยอำนาจกำจัดโมหะอันปกปิดสัมปยุตธรรมนั้น ๆ
ได้ ๑ แม้สัมมาสังกัปปะเป็นต้นก็เช่นนั้นเหมือนกัน ย่อมละมิจฉาสังกัปปะ
เป็นต้น ย่อมกระทำนิโรธให้เป็นอารมณ์ แต่ในสัมมาสังกัปปะเป็นต้นนี้
ว่าโดยความแปลกกัน สัมมาสังกัปปะย่อมยกขึ้นซึ่งสหชาตธรรม สัมมาวาจา
ย่อมกำหนดถือไว้โดยชอบ สัมมากัมมันตะย่อมยังการงานให้ตั้งขึ้นดีโดยชอบ
สัมมาอาชีวะย่อมให้อาชีวะฟ่องแผ้วโดยชอบ สัมมาวายามะย่อมประคองไว้โดย
ชอบ สัมมาสติ ย่อมปรากฏโดยชอบ สัมมาสมาธิ ย่อมตั้งมั่นโดยชอบ.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมดาสัมมาทิฏฐินี้ ในส่วนเบื้องต้น (โลภียมรรค)
มีขณะต่างกัน มีอารมณ์ต่างกัน ในกาลแห่งมรรคมีขณะเดียวกัน มีอารมณ์
* คำว่า อูปลฺภฺจฺจานลกฺขณา นี้ เฉพาะคำว่า อูปลฺภฺจฺจาน มีคำแปลหลายอย่างคือแปลว่า มีการ
ปรากฏบ้าง มีการบำรุงบ้าง มีการปฏิบัติบ้าง มีการตั้งมั่นบ้าง.

เดียวกัน ก็ว่าโดยกิจ (หน้าที่) ย่อมได้ชื่อ ๔ อย่างมีคำอาทิว่า **ทุกฺขเณ ญาณ** (ญาณในทุกข์). แม้สัมมาสังกัปปะเป็นต้นในส่วนเบื้องต้นก็มีขณะต่างกัน มีอารมณ์ต่างกัน ในกาลแห่งมรรค มีขณะเดียวกัน มีอารมณ์เดียวกัน บรรดาองค์มรรค ๗ มีสัมมาสังกัปปะเป็นต้นเหล่านั้น ว่าโดยกิจ (หน้าที่) สัมมาสังกัปปะ ย่อมได้ชื่อ ๓ อย่าง ว่า เนกขัมมสังกัปปะเป็นต้น. องค์มรรค ๗ มีสัมมาวาจาเป็นต้นในส่วนเบื้องต้น มีขณะต่างกัน มีอารมณ์ต่างกัน คือ ย่อมเป็นวิรติบ้าง เป็นเจตนาบ้าง ในขณะแห่งมรรคเป็นวิรติอย่างเดียวกัน. องค์มรรค ๒ แม่นี้คือ สัมมาวายามะ สัมมาสติ ว่าโดยกิจย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งสัมมัตตปธาน และสติปฏิฐาน ส่วนสัมมาสมาธิ ในส่วนเบื้องต้นก็ดี ในขณะแห่งมรรคก็ดี ก็ชื่อว่า สัมมาสมาธินั้นแล.

ว่าด้วยธรรม ๘ โดยลำดับ

ในธรรม ๘ ตามที่แสดงมานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสัมมาทิฏฐิ ก่อนเพราะเป็นธรรมอุปการะมากแก่พระโยคีผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลुพระนิพพาน เพราะสัมมาทิฏฐินี้พระองค์ตรัสเรียกว่า "ประทีปอันโพล่งทั่วคือปัญญา ศัสตราคือปัญญา เป็นต้น ฉะนั้น พระโยคาวจรผู้ทำลายความมืดคืออวิชชา ด้วยสัมมาทิฏฐิ กล่าวคือวิปัสสนาญาณในกาลเบื้องต้นนี้แล้วมาโจรคือกิเลสอยู่ ย่อมบรรลुพระนิพพานได้โดยปลอดภัย ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสัมมาทิฏฐิ ก่อน เพราะเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่พระโยคีผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลुพระนิพพาน ดังนี้.

อนึ่ง สัมมาสังกัปปะเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่สัมมาทิฏฐินั้น เพราะฉะนั้น จึงตรัสไว้ในลำดับสัมมาทิฏฐินั้น เปรียบเหมือนเหรียญ (ผู้คูเงิน)

ใช้มือพลิกเงินกลับไปมาแล้วตรวจดูกหาปณะด้วยตา ย่อมรู้ว่า กหาปณะนี้เก้ กหาปณะนี้ดี ฉันทใด แม้พระโยคาวจร ก็ฉันทนั้น ใช้วิตกตรีกแล้ว ๆ ในกาล ส่วนเบื้องต้นแล้วตรวจดูด้วยวิปัสสนาปัญญา ก็จะทราบได้ว่า ธรรมเหล่านี้ เป็นกามาพจร ธรรมเหล่านั้นเป็นรูปาพจรเป็นต้น ก็หรือว่า เปรียบเหมือนช่าง ฉากใช้มีดฉากท่อนไม้ใหญ่ อันบุรุษ จับตรงปลายพลิกกลับไปมาโดยรอบ ให้ แล้ว ย่อมนำไปในการงานได้ ฉันทใด พระโยคาวจรก็ฉันทนั้น กำหนดธรรม ทั้งหลายอันวิตกตรีกแล้ว ๆ ให้แล้ว โดยนัยมีอาทิว่า ธรรมเหล่านี้เป็นกามาพจร ธรรมเหล่านั้น เป็นรูปาพจร ด้วยปัญญา ดังนี้แล้ว ย่อมน้อมไปในการงานได้ ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวว่า ก็สัมมาสังกัปปะเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่สัมมาทิฏฐิ นั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสัมมาสังกัปปะในลำดับแห่งสัมมาทิฏฐินั้น.

สัมมาสังกัปปะนี้เป็นธรรมมีอุปการะมากแม้แก่สัมมาวาจา คุณมี อุปการะมากแก่สัมมาทิฏฐิ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "ดูก่อนคหบดี บุคคล ตรีกแล้วตรองแล้วก่อนแล ย่อมเปล่งวาจาภายหลัง เพราะฉะนั้น พระองค์ จึงตรัสสัมมาวาจาในลำดับของสัมมาสังกัปปะนั้น.

อนึ่ง เพราะชนทั้งหลายจัดแจงด้วยวาจาก่อนว่า พวกเราจะทำสิ่ง นี้ ๆ " แล้วจึงประกอบการทำงานในโลก ฉะนั้น วาจา จึงเป็นธรรมมีอุปการะ แก่กายกรรม เพราะเหตุนี้ จึงตรัสสัมมากรรมันตะในลำดับแห่งสัมมาวาจา.

อนึ่ง เพราะอาชีวะภูมกศีล (ศีลมีอาชีวะเป็นที่ ๘) ย่อมเต็มแก่บุคคล ผู้ละวจีทุจริต ๔ กายทุจริต ๓ ยังสุจริตทั้ง ๒ ให้บริบูรณ์นั้นแหละ มิใช่เต็มแก่ บุคคลนอกจากนี้ ฉะนั้น จึงตรัสสัมมาอาชีวะในลำดับสุจริตทั้ง ๒ นั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อจะทรงแสดงว่า "บุคคลผู้มีอาชีวะบริสุทธิ์ แล้วอย่างนี้ ไม่สมควรจะพอใจเพียงเท่านี้ว่า อาชีวะของเราบริสุทธิ์แล้ว เป็น ประมาทดังคนหลับ โดยที่แท้ ควรเริ่มความเพียรนี้ในทุกอิริยาบถ ดังนี้ จึงตรัสสัมมาวายามะในลำดับสัมมาอาชีวะนั้น.

ต่อจากนั้น เพื่อจะทรงแสดงว่า พระโยคาวจรแม้มีความเพียรเริ่มแล้ว ก็พึงทำสติให้ตั้งมั่นอย่างดีในวัตถุ มีกาย* เป็นต้น" ดังนี้ จึงทรงแสดงสัมมา สติในลำดับแห่งสัมมาวายามะนั้น.

อนึ่ง เพราะสติตั้งมั่น คืออย่างนี้แล้ว ก็จะตรวจดูคติทั้งหลายแห่งธรรม ทั้งหลาย ที่มีอุปการะและไม่มีอุปการะของสมาธิ จึงเพียงพอเพื่อตั้งจิตมั่นใน อารมณ์มีความเป็นหนึ่งได้ ฉะนั้น พึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง สัมมาสมาธิไว้ในลำดับแห่งสัมมาสติ ดังนี้.

ว่าด้วยนิเทศแห่งสัมมาทิฏฐิ (บาลีข้อ ๑๖๓)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งสัมมาทิฏฐิ ต่อไป

กรรมฐานในสังขะ ๔ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงด้วยพระดำรัสมี อาทิวา **ทุกฺข ญาณ** (ความรู้ในทุกข์) ดังนี้. บรรดาสังขะ ๔ เหล่า นั้น สังขะ ๒ ข้างต้นเป็นวิภูฏะ สังขะ ๒ หลังเป็นวิวิภูฏะ ในสังขะที่เป็นวิภูฏะและ วิวิภูฏะเหล่านั้น ภิกษุย่อมมีความยึดมั่นกรรมฐานในสังขะที่เป็นวิภูฏะ. ไม่มี ความยึดมั่นในสังขะที่เป็นวิวิภูฏะ.

จริงอยู่ พระโยคาวจรเรียนสังขะ ๒ ข้างต้นในสำนักอาจารย์โดยย่อ อย่างนี้ว่า **ขันธ ๕** เป็นทุกข์ ตัณหาเป็นสมุทัย ดังนี้ และโดยพิสดารมีนัย อาทิวา "ขันธ ๕ เป็นไฉน คือรูปขันธ ดังนี้ แล้วทบทวนด้วยวาจาอยู่บ่อย ๆ ย่อมทำกรรม. แต่ในสังขะ ๒ นอกนี้ พระโยคาวจรย่อมทำกรรมด้วยการฟัง

* คือ กาย เวทนา จิต ธรรม

อย่างนี้ว่า "นิโรธสังจะนำปรารธนา นำใคร่ นำพอใจ มรรคสังจะนำปรารธนา นำใคร่ นำพอใจ" ดังนี้ เมื่อเธอทำกรรมอยู่อย่างนี้ ย่อมแทงตลอดสังจะทั้ง ๔ ด้วยการแทงตลอดคราวเดียวกัน ย่อมตรัสรู้ด้วยการตรัสรู้คราวเดียวกัน คือ แทงตลอดทุกข์ด้วยการแทงตลอดคือการกำหนดรู้ (ปริยญากิจ) ย่อมแทงตลอดสมุทัยด้วยการแทงตลอด คือการละ (ปหานกิจ) ย่อมแทงตลอดนิโรธ ด้วยการแทงตลอดคือการทำให้แจ้ง (สังนิกิริยากิจ) ย่อมแทงตลอดมรรคด้วยการแทงตลอดคือการเจริญ ย่อมตรัสรู้ทุกข์ด้วยการตรัสรู้คือการกำหนดรู้ ฯลฯ ย่อมตรัสรู้มรรคด้วยการตรัสรู้คือการเจริญ.

การแทงตลอด (ปฏิเวธ) ด้วยการเรียน การสอบถาม การฟัง การทรงจำ และการพิจารณาในสังจะ ๒ ในส่วนเบื้องต้นของภิกษุ นั้น ย่อมมีด้วยประการ ฉะนี้ ในสังจะ ๒ หลัง มีการแทงตลอดได้ด้วยการฟังอย่างเดียว. ในส่วน อื่นอีก ย่อมมีการแทงตลอดในสังจะ ๓ โดยกิจการแทงตลอดด้วยอารมณ์ ย่อม มีในนิโรธ ในการแทงตลอดโดยกิจและอารมณ์เหล่านั้น ความรู้ด้วยปฏิเวธ (ปฏิเวธญาณ) แม้ทั้งหมดเป็นโลกุตระ ความรู้ด้วยการฟัง การทรงจำ และการ พิจารณาเป็นโลกิยะฝ่ายกามาพจร ก็มรรคสังจะย่อมมีปัจจเวกขณะ และพระ- โยคาวจรนี้เป็นอาทิกำมิมิกบุคคล เพราะฉะนั้น ปัจจเวกขณะ (คือการพิจารณา) นั้น ข้าพเจ้าจึงไม่กล่าวไว้ในที่นี้.

อนึ่ง การผูกใจ การใส่ใจ การมนสิการ และการพิจารณา ย่อม ไม่มีแก่ภิกษุนี้ ผู้ถือเอาในเบื้องต้น "ว่าเราจะกำหนดรู้ทุกข์ จะละสมุทัย จะ ทำนิโรธให้แจ้ง จะเจริญมรรค" แต่ย่อมมีจำเดิมแต่การกำหนดถือเอา ส่วน ในกาลอื่นอีก ทุกข์ย่อมเป็นอันเชอรู้แล้วโดยแท้ ฯลฯ มรรคก็ย่อมเป็นอันเชอ เจริญแล้วเหมือนกัน.

บรรดาสัจจะ เหล่านั้น สองสัจจะเป็นธรรมลิกซึ่ง เพราะสัตว์เห็น
ได้ยาก สัจจะ ๒ ที่ชื่อว่า เห็นได้โดยยาก เพราะลิกซึ่ง จริงอยู่ ทุกขสัจจะเป็น
ของปรากฏเพราะเกิดขึ้นแล้ว ย่อมถึงแม้คำอันบุคคลพึงกล่าวว่ ทุกข์หนอ ใน
เวลาที่ถูกรอค หรือหนามทิ่มแทงเป็นต้น. ถึงสมุทัยก็ปรากฏโดยการเกิดขึ้นด้วย
อำนาจแห่งบุคคลผู้ประสงค์จะเที่ยวจะบริโภค ก็สัจจะทั้ง ๒ แม้นั้นเป็นของลิก
โดยการแทงตลอดลักษณะ ก็สัจจะ ๒ เหล่านั้น ชื่อว่า ลิกซึ่ง เพราะสัตว์เห็น
ได้ยาก ด้วยประการฉะนี้. การประกอบความเพียรเพื่อจะเห็นสัจจะ ๒ นอกนี้
(นิโรธ มรรค) ย่อมดูการเหยียดมือไปเพื่อจับภวัตรพรหม ดูการเหยียด
เท้าเพื่อถูกต้องอเวจिनรก และเป็นดูเอาปลายขนทรายจดปลายขนทรายที่แบ่ง
แล้วร้อยละ สัจจะ ๒ เหล่านั้น ชื่อว่า เห็นได้ยาก เพราะลิกซึ่งด้วยประการ
ฉะนี้. คำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **ทุกฺข ญาณ** นี้ ทรงหมายเอาความเกิด
ขึ้นแห่งญาณในบุพภาค ด้วยสามารถแห่งการเรียนเป็นต้นในสัจจะ ๔ ชื่อว่า
ลิกซึ่ง เพราะเห็นได้ยาก และชื่อว่า เห็นได้ยาก เพราะความลิกซึ่ง ด้วยประการ
ฉะนี้ แต่ในขณะที่แห่งการแทงตลอด ญาณนั้นย่อมมีครั้งเดียวกันแล.

ว่าด้วยนิเทศแห่งสัมมาสังกัปปะ (บาลีข้อ ๑๖๔)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งสัมมาสังกัปปะ ต่อไป.

สังกัปปะ (ความดำริ) ไค ออกจากกาม เพราะเหตุนั้น สังกัปปะนั้น
จึงชื่อว่า **เนกขัมมสังกัปปะ** (ความดำริในการออกจากกาม). สังกัปปะไค
ออกจากพยาบาท เพราะเหตุนั้น สังกัปปะนั้น จึงชื่อว่า **อพยาบาทสังกัปปะ**
บางแห่งแสดงว่า เอาปลายขนทรายยี่ปลายขนทรายที่แบ่งแล้ว ๗ ส่วน.

(ความดำริในการไม่พยายาบท). สังกัปะปะได้ออกจากความเบียดเบียน เพราะเหตุ นั้น สังกัปะปะนั้น จึงชื่อว่า อวิหิงสาสังกัปะปะ (ความดำริในการไม่เบียดเบียน).

บรรดาสังกัปะปะทั้ง ๓ เหล่า นั้น เนกขัมมวิตกเกิดขึ้นทำการตัดทาง คือทำลายทางเป็นเครื่องดำเนินของกามวิตก อพยยาบทวิตกเกิดขึ้นทำการตัดทาง คือทำลายทางเป็นเครื่องดำเนินของพยายาบทวิตก อวิหิงสาวิตกเกิดขึ้นทำการตัดทาง คือทำลายทางเป็นเครื่องดำเนินของวิหิงสาวิตก. อนึ่ง เนกขัมมวิตกเกิดขึ้นเป็นข้าศึกต่อกามวิตก อพยยาบทวิตกและอวิหิงสาวิตกเกิดขึ้นเป็นข้าศึกต่อพยายาบทวิตกและวิหิงสาวิตก.

ในวิตกเหล่านี้ พระโยคาวจรย่อมพิจารณากามวิตก ก็หรือสังขารใด ๆ อื่น เพื่อทำนายทางของกามวิตก ต่อจากนั้น ความดำริของเธอซึ่งสัมปยุตด้วยวิปีสสนาในขณะแห่งวิปีสสนาก็จะเกิดขึ้นทำการตัดทาง คือทำลายทางของกามวิตก ด้วยสามารถแห่งองค์ของวิปีสสนานั้น (ตทังคปหาน) เธอชวนขวยวิปีสสนาก็จะบรรลุมรรคได้ ลำดับนั้น สังกัปะปะ (ความดำริ) ซึ่งสัมปยุตด้วยมรรคในขณะแห่งมรรคของเธอก็จะเกิดขึ้นทำการตัดทาง คือทำลายเครื่องดำเนินของกามวิตก ด้วยสามารถแห่งสมุจเฉท. อนึ่ง พระโยคาวจรย่อมพิจารณาพยายาบทวิตก หรือสังขารอื่น เพื่อทำลายทางของพยายาบทวิตก หรือย่อมพิจารณาวิหิงสาวิตก หรือสังขารอื่น เพื่อทำลายทางของวิหิงสาวิตก ต่อจากนั้น พึงประกอบคำทั้งปวงในขณะแห่งวิปีสสนาของเธอ โดยนัยมีในก่อนนั้นแล.

กรรมฐานที่เป็นข้าศึกต่ออกุศลวิตก ๓

อนึ่ง ในอรรถกถากรรมฐาน ๓๘ ที่ทรงจำแนกไว้ในพระบาลี แม้กรรมฐานหนึ่ง ชื่อว่า ไม่เป็นข้าศึกต่ออกุศลวิตก ๓ มีกามวิตกเป็นต้น หามีไม่ ก็ปฐมฌานในอสุภะทั้งหลายทั้งหมดทีเดียว เป็นข้าศึกต่อกามวิตกโดยส่วนเดียว ก่อน ฌานหมวด ๓ หมวด ๔ (ปัญญาจรรย์) ในเมตตากาวานาเป็นปฏิปักษ์ต่อ พยาบาทวิตก ฌานหมวด ๓ และหมวด ๔ ในกรุณาเป็นปฏิปักษ์ต่อวิหิงสาวิตก เพราะฉะนั้น เมื่อพระโยคาวจรกระทำบริกรรมในอสุภะเข้าฌานสังกัปปะ (ความดำริ) ที่สัมปยุตด้วยฌานในขณะแห่งสมาบัติ ก็จักเกิดเป็นข้าศึกต่อกามวิตก ด้วยสามารถแห่งวิกขัมภณะ เมื่อพระโยคาวจรทำฌานให้เป็นบาท เริ่มตั้งวิปัสสนา สังกัปปะอันสัมปยุตด้วยวิปัสสนาในขณะแห่งวิปัสสนาก็ย่อมเกิดเป็นข้าศึกต่อกามวิตกด้วยสามารถแห่งองค์ของวิปัสสนา (ตทังคปหาน) นั้น เมื่อเธอชวนชวายวิปัสสนาบรรลุมรรคแล้ว สังกัปปะที่สัมปยุตด้วยมรรคในขณะแห่งมรรคก็เกิดขึ้นเป็นข้าศึกต่อกามวิตก ด้วยสามารถแห่งสมุจเฉทปหาน สังกัปปะ (ความดำริ) อันเกิดขึ้นอย่างนี้ ฟังทราบว่าเป็น ตรีสเรียกว่า เนกขัมมสังกัปปะแล.

อนึ่ง บัณฑิตพึงประกอบคำทั้งปวงว่า "พระโยคาวจรทำบริกรรมในเมตตากาวานา ทำบริกรรมในกรุณาภาวนาเข้าฌาน" เป็นต้น โดยนัยก่อนนั้นแหละ ฟังทราบว่าเป็น สังกัปปะอันเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ตรีสเรียกว่า อัพยาบาทสังกัปปะ และอวิหิงสาสังกัปปะ สังกัปปะเหล่านี้มีเนกขัมมสังกัปปะเป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า มีอรรถต่าง ๆ ในส่วนเบื้องต้น เพราะความที่สังกัปปะเหล่านั้นเกิดขึ้นมีอรรถต่างกันด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาและฌาน แต่ในขณะ

แห่งมรรค กุศลสังกัปปะ (ความดำริที่เป็นกุศล) ย่อมเกิดขึ้นเป็นอันเดียวกัน
ทำองค์แห่งมรรคให้บริบูรณ์ เพราะตัดทางดำเนินแห่งอกุศลสังกัปปะที่เกิดขึ้น
ในฐานะ ๓ เหล่านี้ ด้วยสามารถแห่งการไม่เกิดขึ้นได้สำเร็จ.

นี้ ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ.

ว่าด้วยนิเทศแห่งสัมมาวาจา (บาลีข้อ ๑๖๕)

พึงทราบวินิจฉัยแม้ในนิเทศแห่งสัมมาวาจา ต่อไป

อนึ่ง เพราะบุคคลย่อมงดเว้นมุสาวาทด้วยจิตดวงหนึ่ง ย่อมงดเว้น
ปิสุณาวาจาเป็นต้นด้วยจิตดวงหนึ่ง ฉะนั้น เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นทั้ง ๔
เหล่านั้น จึงต่าง ๆ กันในส่วนเบื้องต้น แต่ในขณะแห่งมรรค ย่อมเกิดเจตนา
งดเว้นเป็นกุศลกล่าวคือสัมมาวาจาอย่างเดียวเท่านั้นอันยังองค์มรรคให้บริบูรณ์
เพราะตัดทางดำเนินแห่งเจตนาความเป็นผู้ทุศีลในอกุศล ๔ อย่าง กล่าวคือมิจ
ฉาวาจาด้วยสามารถไม่เกิดขึ้นได้สำเร็จ.

นี้ ชื่อว่า สัมมาวาจา.

ว่าด้วยนิเทศสัมมากัมมันตะ

พึงทราบวินิจฉัยแม้ในนิเทศแห่งสัมมากัมมันตะ ต่อไป

อนึ่ง เพราะบุคคลย่อมงดเว้นปาณาติบาตจิตดวงหนึ่ง ย่อมงดเว้น
อทินนาทานด้วยจิตดวงหนึ่ง ย่อมงดเว้นกาเมสุมิจฉาจารด้วยจิตดวงหนึ่ง ฉะนั้น
เจตนาเป็นเครื่องงดเว้น ทั้ง ๓ เหล่านี้ จึงต่าง ๆ กันในส่วนเบื้องต้น แต่ใน
ขณะแห่งมรรค ย่อมเกิดกุศลเจตนาเป็นเครื่องงดเว้น กล่าวคือสัมมากัมมันตะ

วงเดียวเท่านั้น อันยังองค์มรรคให้บริบูรณ์ เพราะตัดทางดำเนินของเจตนา เป็นเหตุศีลในอกุศล ๓ อย่าง กล่าวคือมิฉกัมมันตะ ด้วยสามารถแห่ง ความไม่เกิดขึ้นได้สำเร็จ.

นี้ ชื่อว่า สัมมากัมมันตะ.

ว่าด้วยนิเทศสัมมาอาชีวะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศสัมมาอาชีวะ ต่อไป

บทว่า อิธ ได้แก่ ในพระศาสนานี้. บทว่า อริยสาวโก ได้แก่ สาวกของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอริยะ. บทว่า มจฺจนฺตฺวา อชีวํ ปหาย (ละมิฉก อาชีวะแล้ว) ได้แก่ ละขาดซึ่งอาชีวะอันลามก. บทว่า สมนฺตฺวา อชีเวน (ด้วยสัมมาอาชีวะ) ได้แก่ อาชีวะอันเป็นกุศลที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญแล้ว. บทว่า ชีวิตฺ กปฺเปติ (เลี้ยงชีวิตอยู่) ได้แก่ ยังความเป็นไปแห่งชีวิตให้ ดำเนินไป. แม้ในสัมมาอาชีวะนี้ เพราะบุคคลย่อมงดเว้นจากการก้าวล่วง ภายทวารด้วยจิตดวงหนึ่ง ย่อมงดเว้นจากการก้าวล่วงทางวิทวารด้วยจิตดวง หนึ่ง ฉะนั้น ในส่วนเบื้องต้นจึงเกิดขึ้นในขณะต่าง ๆ แต่ในขณะแห่งมรรค ย่อมเกิดกุศลเจตนาเครื่องงดเว้น กล่าวคือสัมมาอาชีวะดวงเดียวเท่านั้น อันยัง องค์มรรคให้บริบูรณ์ เพราะตัดทางดำเนินของเจตนาเป็นเครื่องทุศีลในมิฉก อาชีวะที่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจกรรมบถ ๗ ในทวารทั้ง ๒ ด้วยสามารถไม่ให้เกิด ขึ้นได้สำเร็จ.

นี้ ชื่อว่า สัมมาอาชีวะ.

ว่าด้วยนิเทศสัมมาวายามะเป็นต้น

นิเทศแห่งสัมมาวายามะจักแจ่มแจ้งด้วยสามารถการพรรณนาตามบท ในสัมมปปธานวิภังค์. ก็สัมมาวายามะนี้ย่อมได้ในจิตต่าง ๆ ในกาลเบื้องต้น

เพราะบุคคลย่อมทำความเพียรเพื่อความไม่เกิด แห่งอกุศลธรรมอันลามก ทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้นด้วยจิตดวงหนึ่ง เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว ด้วยจิตดวงหนึ่ง และเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นด้วยจิตดวงหนึ่ง เพื่อความดำรงอยู่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วด้วยจิตดวงหนึ่ง แต่ในขณะที่แห่งมรรค ย่อมได้ในจิตดวงเดียวเท่านั้น เพราะความเพียรอันสัมปยุตด้วยมรรคอันเดียวเท่านั้น ย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง ด้วยอรรถว่ายังกิจ ๔ อย่างให้สำเร็จ.

แม้ในเทศแห่งสัมมาสติก็จักมีแจ้งด้วยสามารถการพรรณนาตามบท
ในสติปัฏฐานวิภังค์. อนึ่ง สัมมาสติแม้นี้ก็ย่อมได้ให้จิตต่าง ๆ ในส่วนเบื้องต้นจริงอยู่ บุคคลย่อมกำหนดกายเป็นอารมณ์ด้วยดวงหนึ่ง ย่อมกำหนดเวทนาเป็นต้น ด้วยจิตดวงหนึ่ง ๆ แต่ในขณะที่แห่งมรรคย่อมได้ในจิตดวงเดียวเท่านั้น เพราะสติที่สัมปยุตด้วยมรรคดวงเดียวเท่านั้น ย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง ด้วยอรรถว่าให้สำเร็จกิจ ๔ อย่าง.

ว่าด้วยนิเทศสัมมาสมาธิ (บาลีข้อ ๑๗๐)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศสัมมาสมาธิ ต่อไป

ฉาน ๔ มีความต่างกันแม้ในส่วนเบื้องต้น แม้ในขณะที่แห่งมรรค ในส่วนเบื้องต้นต่างกันด้วยอำนาจสมบัติ ในขณะที่แห่งมรรคต่างกันด้วยอำนาจแห่งมรรค. ความจริง ปฐมมรรคของบุคคลคนหนึ่งย่อมเป็นธรรมประกอบด้วยปฐมฉาน แม้มรรคดวงที่ ๒ เป็นต้นก็เป็นธรรมประกอบด้วยปฐมฉาน หรือประกอบด้วยฉานใดฉานหนึ่งมีทุติยฉานเป็นต้น. ปฐมมรรคของบุคคลคนหนึ่งก็ประกอบด้วยฉานใดฉานหนึ่งมีทุติยฉานเป็นต้น. แม้ทุติยมรรคเป็นต้น ก็เป็นธรรมประกอบด้วยฉานใดฉานหนึ่งแห่งทุติยฉานเป็นต้น หรือว่า

ประกอบด้วยปฐมฌาน. ด้วยอาการอย่างนี้ มรรคแม่ทั้ง ๔ ย่อมเป็นเช่นเดียวกันบ้าง ไม่เป็นเช่นเดียวกันบ้าง หรือเป็นเช่นเดียวกันบ้างอย่าง ด้วยอำนาจฌาน.

ส่วนความแปลกของมรรคนั้น ด้วยกำหนดฌานเป็นบาทมีดัง

ต่อไป ว่าด้วยนิยาม (การกำหนด) มรรคที่มีฌานเป็นบาทก่อน เมื่อบุคคลผู้ได้ปฐมฌานออกจากปฐมฌานแล้วเห็นแจ้งอยู่ มรรคเป็นธรรมประกอบด้วยปฐมฌานก็เกิดขึ้น และในมรรคนี้ องค์มรรคและโพชฌงค์ ย่อมเป็นธรรมบริบูรณ์ทีเดียว เมื่อบุคคลได้ทุติยฌานออกจากทุติยฌานพิจารณาเห็นแจ้งอยู่ มรรคประกอบด้วยทุติยฌานก็เกิดขึ้น แต่ในมรรคนี้ องค์มรรคย่อมมี ๗ องค์ เมื่อได้ตติยฌานออกจากตติยฌานแล้วพิจารณาเห็นแจ้งอยู่ มรรคประกอบด้วยตติยฌานก็เกิดขึ้น แต่ในมรรคนี้ องค์มรรคมี ๗ โพชฌงค์ ๖. นับตั้งแต่จตุตถฌานจนถึงเนวสัจญญานาสัจญญายตนฌานก็นับนี้. ฌานที่เป็นจตุกนัยและปัญจกนัยย่อมเกิดขึ้นในอรุปรภพ. ก็ฌานนั้นแลตรัสเรียกว่า โลกุตระมิใช่โลกิยะถามว่า ในอธิการนี้เป็นอย่างไร ตอบว่า ในอธิการนี้ พระโยคาวจรออกจากฌานใด บรรดาปฐมฌานเป็นต้น ได้เฉพาะซึ่งโสคาปัตติมรรคแล้วเจริญอรุปรสมาบัติเกิดขึ้นในอรุปรภพ มรรค ๓ (เบื้องต้น) ของเขาประกอบด้วยฌานนั้นแหละ ย่อมเกิดขึ้นในภพนั้น ด้วยอาการอย่างนี้ ฌานที่เป็นบาทนั่นเอง ย่อมกำหนดมรรค.

แต่พระเถระบางพวกย่อมกล่าวว่า ชั้นทั้งหลายที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาย่อมกำหนด บางพวกกล่าวว่า อัสมาสัยของบุคคลย่อมกำหนด บางพวกกล่าวว่า วิปัสสนาที่เป็นวฏฐานคามินีย่อมกำหนด บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยวาทะของพระเถระเหล่านั้น โดยนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในการพรรณนาบทภาษณีย์ว่าด้วยโลกุตระในจิตตูปปาตกัณฑ์ในหนหลังนั้นแล.

คำว่า **อัย วุจฺจติ สฺมมาสมาธิ** (นี้เรียกว่าสัมมาสมาธิ) ความว่า
เอกกัคคตา (สมาธิจิต) ในฉาน ๔ เหล่านั้น เราเรียกชื่อว่า **สัมมาสมาธิ** เป็น
โลกิยะในส่วนเบื้องต้น แต่ในกาลภายหลังเป็นโลกุตระ. พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงแสดงมรรคสังคหะด้วยสามารถเป็นโลกิยะและโลกุตระ ด้วยประการฉะนี้

ว่าด้วยมรรคที่เป็นโลกิยะและโลกุตระ

บรรดามรรคที่เป็นโลกิยะและโลกุตระเหล่านั้น ในโลกิยมรรค องค์-
มรรคทั้งหมด ย่อมมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในอารมณ์ ๖ ตามสมควร
แต่ในโลกุตรมรรค ปัญญาจักขุ (จักขุคือปัญญา) มีนิพพานเป็นอารมณ์ อัน
ถอนเสียซึ่งอวิชชาขันธ์ ของพระอริยสาวกผู้ประพาศเพื่อแทงตลอดสังคหะ ๔ เป็น
สัมมาทิฏฐิ. อนึ่ง การยกจิตขึ้นสู่แนวทางพระนิพพานซึ่งสัมปยุตด้วยสัมมา-
ทิฏฐินั้นแล้วถอนเสียซึ่งมิจฉาสังคหะ ๓ อย่าง ของบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ
เป็น **สัมมาสังคหะ**. อนึ่ง เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นมิจฉาวาจา ที่สัมปยุต
ด้วยสัมมาสังคหะนั้นแหละ ถอนขึ้นซึ่งวจิตุจริต ๔ อย่าง ของบุคคลผู้เห็นอยู่
และตรีกอยู่ เป็น **สัมมาวาจา**. เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นกายทุจริต ๓ อย่าง
ที่สัมปยุตด้วยสัมมาวาจานั้นแหละตัดขาดมิจฉากัมมันตะ ของบุคคลผู้งดเว้นอยู่
เป็น **สัมมากัมมันตะ**. เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นมิจฉาอาชีพะ ที่เป็นธรรมชาติ
แผ่แผ้วของสัมมาวาจาและกัมมันตะ. เหล่านี้นั่นเอง เป็นธรรมสัมปยุตด้วย
สัมมาวาจาและกัมมันตะนั้น ๆ แหละตัดขาดอกุศลมีการหลอกลวงเป็นต้น เป็น
สัมมาอาชีพะ. อนึ่ง วิริยารัมภะ (ปรารภความเพียร) ของบุคคลผู้ตั้งมั่น
ในภูมิศีล กล่าวคือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีพะ นี้สมควรแก่

ศีลนั้น สัมปยุตด้วยศีลนั้นแลตัดขาดความเกียจคร้าน ให้สำเร็จความไม่เกิด
อกุศลที่ยังไม่เกิด ละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ยังกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ที่เกิด
แล้วให้ดำรงอยู่ เป็น สัมมาวายามะ. ความที่จิตไม่หลงลืมของผู้พยายามอยู่
อย่างนี้ สัมปยุตด้วยสัมมาวายามะนั้นนอนขึ้นซึ่งมีจกาสติ ให้สำเร็จเป็นกายา-
นุปัสสนาเป็นต้น ในอารมณ์มีกายเป็นต้น เป็น สัมมาสติ. ความที่จิตมีอารมณ์
เป็นหนึ่งของผู้รักษาจิตอันอนุตรสติจัดแจ้งดีแล้ว สัมปยุตด้วยสัมมาสติและ
นอนขึ้นซึ่งมีจกาสมาธิ เป็นสัมมาสมาธิ ด้วยประการฉะนี้แล.

นี่ เป็นอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นโลกุตระ.

ว่าด้วยมรรคเป็นทั้งวิชาและจรณะเป็นต้น

อนึ่ง โลกุตรมรรคใด พร้อมทั้งโลกิยมรรค ถึงซึ่งการนับว่าเป็น
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ปฏิปทาให้ถึงความดับทุกข์) มรรคนั้นแลเป็น
ทั้งวิชาและจรณะ เพราะสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะทรงสงเคราะห์ไว้ด้วย
วิชา ธรรมที่เหลือสงเคราะห์ไว้ด้วยจรณะ อนึ่ง มรรคนั้นเป็นทั้งสมณะและ
วิปัสสนา เพราะความที่สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะทั้ง ๒ เหล่านั้น ทรง
สงเคราะห์ไว้ด้วยวิปัสสนาญาณ. ธรรมนอกจากนี้ สงเคราะห์ไว้ด้วยสมถญาณ.
อีกอย่างหนึ่ง มรรคนั้นเป็นทั้งขั้น ๓ และสิกขา ๓ เพราะความที่สัมมาทิฏฐิ
และสัมมาสังกัปปะทั้ง ๒ เหล่านั้น ทรงสงเคราะห์ด้วยปัญญาขั้น ๓ ธรรม ๓
ในลำดับต่อจากสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะนั้นสงเคราะห์ด้วยศีลขั้น ๓ ที่เหลือ
สงเคราะห์ด้วยสมาธิขั้น ๓ และธรรมเหล่านั้นแลสงเคราะห์ด้วยอริปัญญาสิกขา
อริศีลสิกขา อริจิตตสิกขา.

พระอริยสาวกประกอบด้วยมรรคใด เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและ
จรณะคฤบุคคลผู้เดินทางไกลประกอบด้วยจกัษุทั้ง ๒ อันสามารถในการเห็น

และเท้าทั้ง ๒ อันสามารถในการเดิน เว้นที่สุด ๒ อย่าง คือกามสุขัลลิกานุโยค
ด้วยวิปัสสนาญาณ และอตตกิลมถานุโยคด้วยสมถญาณ ดำเนินไปสู่มัชฌิม-
ปฏิปทา ทำลายอยู่ซึ่งกองโมหะด้วยปัญญาขั้น ซึ่งกองแห่งโทสะด้วยศีลขั้น
ซึ่งกองโลภะด้วยสมาธิขั้น บรรลุสมบัติ ๓ คือ ซึ่งปัญญาสัมปทาด้วยอริปัญญา-
สิกขา ซึ่งศีลสัมปทาด้วยอริศีลสิกขา ซึ่งสมาธิสัมปทาด้วยอริจิตตสิกขา ย่อม
กระทำให้งั่งซึ่งอมตะคือพระนิพพาน ชื่อว่าหยั่งลงสู่อริยมุมิ กล่าวคือสัมมัตต-
นิยาม (นิยามอันชอบ) ซึ่งวิจิตรด้วยรัตนะคือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ
อันงามในเบื้องต้น ท่ามกลางและปรโยสาน แล.

วรรณนาสุตตันตภาชนีย์ จบ

อภิธรรมภาษณีย์

อัญจกิกวาร

[๑๗๑] สัจจะ ๔ คือ

๑. ทุกข์

๒. ทุกขสมุทัย

๓. ทุกขนิโรธ

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา.

[๑๗๒] ในสัจจะ ๔ นั้น ทุกขสมุทัย เป็นไฉน ?

ค้นหา นี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย.

[๑๗๓] ทุกข์ เป็นไฉน ?

กิเลสที่เหลือ อกุศลธรรมที่เหลือ อกุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ อกุศลธรรมอันเป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ วิบากแห่งกุศลกรรม และอกุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ธรรมเป็นกิริยามิใช่กุศล อกุศลและกรรมวิบาก รูปทั้งหมด นี้เรียกว่า ทุกข์.

[๑๗๔] ทุกขนิโรธ เป็นไฉน ?

การประหาณค้นหา นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ.

[๑๗๕] ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตระมาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ [โสดาปัตติผล] สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตกมี

วิจารณ์ปิติ และสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิญา อยู่ในสมัย
ใด มรรคมืองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ย่อมมีในสมัยนั้น.

[๑๗๖] ในมรรคมืองค์ ๘ นั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นไหน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม ความเห็น
ชอบ ธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อัน
ใด นี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ.

[๑๗๗] สัมมาสังกัปปะ เป็นไหน ?

ความตรึก ความตรึกอย่างแรง ฯลฯ ความดำริชอบ อันเป็นองค์แห่ง
มรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ.

[๑๗๘] สัมมวาจา เป็นไหน ?

การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้น จากวจีทุจริต ๔ กิริยา
ไม่ทำ การไม่ทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุจ
ทุจริต ๔ วาจาชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียก
ว่า สัมมวาจา.

[๑๗๙] สัมมากัมมันตะ เป็นไหน ?

การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้น จากกายทุจริต ๓
กิริยาไม่ทำ การไม่ทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุ
กายทุจริต ๓ การงานชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรคอันใด
นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ.

[๑๘๐] สัมมาอาชีวะ เป็นไหน ?

การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้น จากมิจฉาอาชีวะ
กิริยาไม่ทำ การไม่ทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุ

มิจฉาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค
อันใด นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ.

[๑๘๑] สัมมาวายามะ เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ วิริยสัมโพชฌงค์
เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ.

[๑๘๒] สัมมาสติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ ความระลึกชอบ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็น
องค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสติ.

[๑๘๓] สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ ความตั้งใจชอบ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็น
องค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ.

นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ธรรมทั้งหลายที่เหลือสัมปยุตด้วย
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา.

[๑๘๔] ในสัจจะ ๔ นั้น ทุกขสมุทัย เป็นไฉน ?

ต้นหาและกิเลสที่เหลือ นี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย

[๑๘๕] ทุกข์ เป็นไฉน ?

อกุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ กุศลธรรมที่
เป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เป็น
อารมณ์ของอาสวะ ธรรมเป็นกิริยามิใช่กุศลอกุศลและกรรมวิบาก รูปทั้งหมด
นี้เรียกว่า ทุกข์.

[๑๘๖] ทุกขนิโรธ เป็นไฉน ?

การประหาณซึ่งตัดหาเสกีสที่เหลือ นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ.

[๑๘๗] ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตระมาน อันเป็นเครื่องนำออกไป
โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมฌาน สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตกมีวิจารณ์มีปีติและสุข
อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิปทาทั้งห้าทิฏฐิอยู่ในสมัยใด มรรคมีองค์ ๘
คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ย่อมมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ-
คามินีปฏิปทา. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ สัมปยุตด้วยทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา.

[๑๘๘] ในสังขะ ๔ นั้น ทุกขสมุทัย เป็นไฉน ?

ตัดหา กิเลสที่เหลือ และอกุศลธรรมที่เหลือนี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย

[๑๘๙] ทุกข์ เป็นไฉน ?

กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ กุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของ
อาสวะที่เหลือ วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ
ธรรมเป็นกิริยามิใช่กุศลอกุศลและกรรมวิบาก รูปทั้งหมด นี้เรียกว่า ทุกข์.

[๑๙๐] ทุกขนิโรธ เป็นไฉน ?

การประหาณซึ่งตัดหากิเลสที่เหลือและอกุศลธรรมที่เหลือ นี้เรียกว่า
ทุกขนิโรธ.

[๑๙๑] ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตระมาน อันเป็นเครื่องนำออกจากโลก
ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจ

จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตกมีวิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญาอยู่ในสมัยใด มรรคมืองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ย่อมมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติ. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ สัมปยุตด้วยทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติ.

[๑๕๒] ในสังขะ ๔ นั้น ทุกขสมุทัย เป็นไฉน ?

ค้นหา กิเลสที่เหลือ อกุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย.

[๑๕๓] ทุกข์ เป็นไฉน ?

กุศลธรรมอันเป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ธรรมเป็นกิริยามิใช่กุศลอกุศลและกรรมวิบาก รูปทั้งหมด นี้เรียกว่า ทุกข์.

[๑๕๔] ทุกขนิโรธ เป็นไฉน ?

การประหาณซึ่งค้นหา กิเลสที่เหลือ อกุศลธรรมที่เหลือ และกุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ.

[๑๕๕] ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตระมาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมฌานี สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานี ที่มีวิตกมีวิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกเป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด มรรคมืองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิย่อมมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติ. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ สัมปยุตด้วยทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติ.

[๑๕๖] ในสัจจะ ๔ นั้น ทุกขสมุทัย เป็นไหน ?

ค้นหา กิเลสที่เหลือ อกุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ กุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ นี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย.

[๑๕๗] ทุกข์ เป็นไหน ?

วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ธรรมที่เป็นกิริยามิใช่กุศลและกรรมวิบาก รูปทั้งหมด นี้เรียกว่า ทุกข์.

[๑๕๘] ทุกขนิโรธ เป็นไหน ?

การประหาณซึ่งค้นหา กิเลสที่เหลือ กุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ และกุศลธรรมอันเป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ.

[๑๕๙] ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นไหน ?

ภิกษุในศาสนาี้ เจริญโลกุตระมาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพานเพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตกมีวิจารณ์มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิปทาพันธากัญญา อยู่ในสมัยใด มรรคมืองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ย่อมมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ สัมปยุตด้วยทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา.

ปัญจจกิกวาร

[๒๐๐] สัจจะ ๔ คือ

๑. ทุกข์

๒. ทุกขสมุทัย

๓. ทุกขนิโรธ

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา.

[๒๐๑] ในสัจจะ ๔ นั้น ทุกขสมุทัย เป็นไฉน ?

ค้นหา นี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย.

[๒๐๒] ทุกข์ เป็นไฉน ?

กิเลสที่เหลือ อกุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของ อาสวะ กุศลธรรมอันเป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ วิบากแห่งกุศลธรรมและ อกุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ธรรมที่เป็นกิริยามิใช่กุศล อกุศล และ กรรมวิบาก รูปทั้งหมด นี้เรียกว่า ทุกข์.

[๒๐๓] ทุกขนิโรธ เป็นไฉน ?

การประหาณค้นหา นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ.

[๒๐๔] ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนาี้ เจริญโลกุตระมาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมมณ ที่มีวิตกมีวิจารณ์ปีติสุขอัน เกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิปทาพันธากัญญาอยู่ ในสมัยใด มรรคมีองค์ ๕ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ย่อมมีใน สมัยนั้น.

[๒๐๕] ในมรรคมีองค์ ๕ นั้น สัมมาทิฏฐิเป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม ความเห็นชอบ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ.

[๒๐๖] สัมมาสังกัปปะ เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ความดำริ ฯลฯ อันเป็นองค์แห่งมรรค
นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ.

[๒๐๗] สัมมาวายามะ เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ความเพียรชอบ วิริยสัมโพชฌงค์
อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ.

[๒๐๘] สัมมาสติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ ความระลึกชอบ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็น
องค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสติ.

[๒๐๙] สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งมั่นแห่งจิต ฯลฯ ความตั้งใจชอบ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็น
องค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ.

นี้เรียกว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ สัมปยุตด้วย
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ฯลฯ

[๒๑๐] ในสังขะ ๔ นั้น ทุกขสมุทัย เป็นไฉน ?

คันหา กิเลสที่เหลือ อกุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์
ของอาสวะ กุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ นี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย.

[๒๑๑] ทุกข์ เป็นไฉน ?

วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ธรรม
เป็นกิริยามิใช่กุศล อกุศล และกรรมวิบาก รูปทั้งหมด นี้เรียกว่า ทุกข์.

[๒๑๒] ทุกขนิโรธ เป็นไฉน ?

การประหาณซึ่งตัณหา กิเลสที่เหลือ อกุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ และกุศลธรรมอันเป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ.

[๒๑๓] ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตระมาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตกมีวิจารณ์มีปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิปทาทั้งห้ากัณเฑาะอยู่ ในสมัยใด มรรคมมีองค์ ๕ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ย่อมมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ สัมปยุตด้วยทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา.

ศัพท์สังคหิกวาร

[๒๑๔] สัจจะ ๔ คือ

๑. ทุกข์
๒. ทุกขสมุทัย
๓. ทุกขนิโรธ
๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา.

[๒๑๕] ในสัจจะ ๔ นั้น ทุกขสมุทัย เป็นไฉน ?

ตัณหา นี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย.

[๒๑๖] ทุกข์ เป็นไฉน ?

กิเลสที่เหลือ อกุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ กุศลธรรมอันเป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ธรรมเป็นกิริยามิใช่กุศล อกุศล และกรรมวิบาก รูปทั้งหมด นี้เรียกว่า ทุกข์.

[๒๑๗] ทุกขนิโรธ เป็นไฉน ?

การประหาณัตถหา นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ.

[๒๑๘] ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตระมาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทัญญู เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตกมีวิจารณ์มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกเป็นทุกขาปฏิปทาพันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะย่อมมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ฯลฯ

[๒๑๙] ทุกขสมุทัย เป็นไฉน ?

ัตถหา กิเลสที่เหลือ อกุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ กุศลธรรมอันเป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ นี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย.

[๒๒๐] ทุกข์ เป็นไฉน ?

วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ธรรมเป็นกิริยามิใช่กุศล อกุศล และกรรมวิบาก รูปทั้งหมด นี้เรียกว่า ทุกข์.

[๒๒๑] ทุกขนิโรธ เป็นไฉน ?

การประหาณซึ่งัตถหา กิเลสที่เหลือ อกุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ และกุศลธรรมอันเป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ.

[๒๒๒] ทุกขนิโรธคามินีปฏิทา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนาี้ เจริญโลกุตระมาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตกมีวิจารณ์มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญาอยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ย่อมมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา.

อภิธรรมภาษณีย์ จบ

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์

บัดนี้ เป็นอภิธรรมภาษณีย์ ในอภิธรรมภาษณีย์นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ตรัสว่า อริยสัจจะทั้งหลาย ตรัสว่า จตุตถาริ สจฺจานิ (สัจจะ ๔) ดังนี้ เพื่อทรงแสดงสมุทัย กล่าวคือธรรมเป็นปัจจัยโดยสิ้นเชิง (นิปปเทส).

จริงอยู่ เมื่อพระองค์ตรัสว่า อริยสัจจะ ดังนี้ กิเลสที่เหลือ กุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่มีอาสวะ กุศลธรรมที่เหลือซึ่งมีอาสวะ ย่อมสงเคราะห์ไม่ได้ ด้วยว่าคณหาอย่างเดิวนเท่านั้น ย่อมให้ทุกข์ตั้งขึ้นก็หาไม่ แม้ธรรมเหล่านั้นที่เหลือมีกิเลสเป็นต้น เป็นปัจจัยก็ย่อมยังทุกข์ให้ตั้งขึ้นได้ เพราะฉะนั้น เพื่อทรงแสดงสมุทัยกล่าวคือธรรมเป็นปัจจัย โดยสิ้นเชิงว่า แม้ธรรมที่เป็นปัจจัยเหล่านั้น ย่อมให้ทุกข์ตั้งขึ้นเหมือนกัน จึงตรัสว่า จตุตถาริ สจฺจานิ ดังนี้.

ว่าด้วยวินิจัยในนิเทศวาร

ก็ในนิเทศวารแห่งสัจจะทั้ง ๔ เหล่านี้ พระองค์มิได้ทรงแสดงทุกข์ก่อน เพื่อต้องการแสดงทุกข์นั้นนั่นแหละให้เข้าใจโดยง่าย จึงทรงยกทุกข์สมุทัยขึ้นแสดง. เพราะเมื่อพระองค์ทรงแสดงทุกข์สมุทัยแล้ว ทุกข์สัจจะโดยนัยมีอาทิว่า "ก็กิเลสทั้งหลายที่เหลือ" ดังนี้ ย่อมเป็นการแสดงได้ง่าย. นิโรธสัจจะในนิเทศวารนี้ ทรงแสดงโดยอาการ ๕ ด้วยอำนาจแห่งการละสมุทัยตามที่ตรัสไว้ว่า "การละตัณหา และการละกิเลสที่เหลือนอกจากตัณหา" เป็นต้น. ส่วนมรรคสัจจะในนิเทศวารนี้ พระองค์เมื่อจะทรงแสดงก็ทรงแสดงเพียงเป็นหัวข้อแห่งนัยเทศนาที่จำแนกไว้ในธรรมสังคณี ด้วยอำนาจโสคาปัตติมรรคที่ประกอบด้วยปฐมฌาน ในมรรคสัจจะนั้น บัณฑิตพึงทราบความแตกต่างกันแห่งนัย ที่ข้าพเจ้าจักประกาศข้างหน้า.

ว่าด้วยปฏิบัติที่ประกอบด้วยองค์มรรค ๕ เป็นต้น

อนึ่ง มรรคประกอบด้วยองค์ ๘ เป็นปฏิบัติอย่างเดียวกันนั้นก็หาไม่ แต่เพราะพระบาลีว่า ปุพฺพเว โข ปนสฺส กายกมฺมํ วจิกมฺมํ อาชีโว สุปริสฺสุทฺโธ โหติ (ก็กายกรรม วจกรรม อาชีวะของบุคคลนั้นบริสุทธิ์ดีแล้ว ในกาลก่อนทีเดียว) ดังนี้ มรรคแม้ประกอบด้วยองค์ ๕ ย่อมเป็นทรงแสดงว่าเป็นปฏิบัติเหมือนกัน ด้วยอำนาจอรรถาक्षยของบุคคล เพราะฉะนั้น เพื่อจะทรงแสดงนัยนั้น จึงทรงแสดงแม้ปัญญาจกิกวาร (วาระว่าด้วยองค์มรรค ๕) อนึ่ง เพราะมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ และองค์ ๕ เป็นปฏิบัติเท่านั้นก็หาไม่ ถึงสัมปยุตตธรรมทั้งหลายเกิน ๕๐ ก็เป็นปฏิบัติเหมือนกัน ฉะนั้น เพื่อทรงแสดงนัยนั้น จึงทรงแสดงแม้สัพพสังคาหิกวาร (วาระว่าด้วยธรรมที่สงเคราะห์เข้าด้วยกันทั้งหมด) ที่ ๓. ในสัพพสังคาหิกวารนั้น ย่อมขาดคำว่า "ธรรมที่

เหลือสัมปยุตด้วยทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา" นี้ไป. คำที่เหลือเป็นเช่นเดียวกัน
ทั้งนั้น ในวาระทั้งปวงแล.

ว่าด้วยปฏิปทา ๖๐,๐๐๐ นัย

ในวาระทั้ง ๓ (ปัญจจกิกวาร อัฏฐจกิกวาร สัพพสังคาหิกวาร) เหล่า
นั้น พิงทราบโกฏฐาสแรกในโกฏฐาส ๕ ของอัฏฐจกิกวารมีคำว่า การละตัณหา
และการละกิเลสทั้งหลายที่เหลือจากตัณหา ดังนี้ก่อน. ในการอาศัยฉานในโส-
คาปัตติมรรคมี ๑๐ นัย ด้วยอำนาจฉานที่เป็นจตุกนัยและปัญจกนัยอย่างละ ๒
ในฐานะ ๕ เหล่านั้น คือ สุทธิกปฏิปทา สุทธิสุญญตา สุญญตปฏิปทา สุทธิก-
อัปปณิหิตะ อัปปณิหิตปฏิปทา. แม้ในการอาศัยฉานที่เหลือก็อย่างนี้ เพราะ
ฉะนั้น ในการอาศัยฉาน ๒๐ นัย จึงเป็น ๒๐๐ นัย. ๒๐๐ นัยนั้นคุณด้วย
อธิปัตติ ๔ เป็น ๑๐,๐๐๐ นัย รวมนัยแม่ทั้งหมดคือ สุทธิกนัย ๒๐๐ สาธิปัตตินัย
๘๐๐ เป็น ๑,๐๐๐ นัย ด้วยประการฉะนี้. อนึ่ง ในโสคาปัตติมรรคฉนโค แม้
ในมรรคที่เหลือก็ฉนโค เพราะฉะนั้น จึงรวมเป็น ๔,๐๐๐ นัย. อนึ่ง ใน
โกฏฐาสแรก มี ๔,๐๐๐ นัย ฉนโค แม้ในโกฏฐาสที่เหลือก็ฉนโค เหตุนี้
ในโกฏฐาสทั้ง ๕ ในอัฏฐจกิกวารจึงเป็น ๒๐,๐๐๐ นัย ในปัญจจกิกวาร และ
ในสัพพสังคาหิกวารก็เหมือนกัน เพราะฉะนั้น นัยแม่ทั้งหมด พระศาสดาจึง
ทรงจำแนกไว้ ๖๐,๐๐๐ นัย แต่ในพระบาลีมาแล้วโดยย่อ บัณฑิตพึงทราบว่
ชื่อว่า อภิธรรมภาษณีนี มีมหาวาระ ๓ มีโกฏฐาส ๑๕ ประดับด้วยนัย
๖๐,๐๐๐ นัย เป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้านำออกแสดงแล้ว ด้วยประการ
ฉะนี้.

วรรณนาอภิธรรมภาษณีนี จบ

ปัญหาปุจฉะ

[๒๒๓] อริยสัง ๔ คือ

๑. ทุกขอริยสัง
๒. ทุกขสมุทัยอริยสัง
๓. ทุกขนิโรธอริยสัง
๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง.

ติกมาติกาปุจฉา ทุกมาติกาปุจฉา

บรรดาอริยสัง ๔ อริยสังไหนเป็นกุศล อริยสังไหนเป็นอกุศล อริยสังไหนเป็นอัพยากถุต ฯลฯ อริยสังไหนเป็นสรวณะ อริยสังไหนเป็นอรรณะ ?

ติกมาติกาวิสังขนา

[๒๒๔] สมุทยสังเป็นอกุศล มัคคสังเป็นกุศล นิโรธสังเป็นอัพยากถุต ทุกขสังเป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากถุตก็มี สังจะ ๒ เป็นสุขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตก็มี นิโรธสัง กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสุขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ทุกขสัง เป็นสุขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นทุกขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสุขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต สังจะ ๒ เป็นวิปากฉัมมธรรม นิโรธสัง เป็นเนววิปากนวิปากฉัมมธรรม ทุกขสัง เป็นวิปากก็มี เป็นวิปากฉัมมธรรมก็มี เป็นเนววิปากนวิปากฉัมมธรรมก็มี สมุทยสัง เป็นอนุปาทินุ-

ปาทานิยะ สัจจะ ๒ เป็นอนุปาทินนอนุปาทานิยะ ทุกขสัจ เป็นอนุปาทินนุ-
ทานิยะก็มี เป็นอนุปาทินนอนุปาทานิยะก็มี สมุทยสัจ เป็นสังกิลิฏฐสังกิลิสกะ
สัจจะ ๒ เป็นอสังกิลิฏฐาสังกิลิสกะ ทุกขสัจ เป็นสังกิลิฏฐสังกิลิสกะก็มี
เป็นอสังกิลิฏฐสังกิลิสกะก็มี สมุทยสัจ เป็นสวิตักกสวิจาระ นิโรธสัจเป็น
อวิตักกสวิจาระ มัคคสัจ เป็นสวิตักกสวิจาระก็มี เป็นอวิตักกสวิจาระมัตตะก็มี
เป็นอวิตักกสวิจาระก็มี ทุกขสัจ เป็นสวิตักกสวิจาระก็มี เป็นอวิตักกสวิจาระมัตตะ
ก็มี เป็นอวิตักกสวิจาระก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสวิตักกสวิจาระ แม้เป็น
อวิตักกสวิจาระมัตตะ แม้เป็นอวิตักกสวิจาระก็มี สัจจะ ๒ เป็นปีติสหคตะก็มี
เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นอุpekขาสหคตะก็มี นิโรธสัจ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
ปีติสหคตะ แม้เป็นสุขสหคตะ แม้เป็นอุpekขาสหคตะ ทุกขสัจ เป็นปีติสหคตะ
ก็มี เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นอุpekขาสหคตะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
ปีติสหคตะ แม้เป็นสุขสหคตะ แม้เป็นอุpekขาสหคตะก็มี สัจจะ ๒ เป็น
เนวทัสสนนภานาปหัตัพพะ สมุทยสัจ เป็นทัสสนนภานาปหัตัพพะก็มี เป็น
ภานาปหัตัพพะก็มี ทุกขสัจ เป็นทัสสนนภานาปหัตัพพะก็มี เป็นภานาปหัตัพพะ
ก็มี เป็นเนวทัสสนนภานาปหัตัพพะก็มี สัจจะ ๒ เป็นเนวทัสสนนภานา-
ปหัตัพพะเหตุกะ สมุทยสัจ เป็นทัสสนนภานาปหัตัพพะเหตุกะก็มี เป็นภานาปหา-
ตัพพะเหตุกะก็มี ทุกขสัจ เป็นทัสสนนภานาปหัตัพพะเหตุกะก็มี เป็นภานาปหาตัพพะ-
เหตุกะก็มี เป็นเนวทัสสนนภานาปหัตัพพะเหตุกะก็มี สมุทยสัจ เป็นอากยคามิ
มัคคสัจ เป็นอปกยคามิ นิโรธสัจ เป็นเนวากยคามินาปกยคามิ ทุกขสัจ
เป็นอากยคามิก็มี เป็นเนวากยคามินาปกยคามิก็มี มัคคสัจ เป็นเสกขะ สัจจะ
๑ เป็นเนวเสกขหาเสกขะ สมุทยสัจ เป็นปริตตะ สัจจะ ๒ เป็นอัปปมาณะ

ทุกขสัง เป็นปริตตะกัมมิ เป็นมหัคคตะกัมมิ นิโรธสัง เป็นอนารัมมณะ
มัคคสัง เป็นอัปปมาณารัมมณะ สมุทขสัง เป็นปริตตารัมมณะกัมมิ เป็น
มหัคคตารัมมณะกัมมิ ไม่เป็นอัปปมาณารัมมณะ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
ปริตตารัมมณะ แม้เป็นมหัคคตารัมมณะกัมมิ ทุกขสัง เป็นปริตตารัมมณะกัมมิ
เป็นมหัคคตารัมมณะกัมมิ เป็นอัปปมาณารัมมณะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
ปริตตารัมมณะ แม้เป็นมหัคคตารัมมณะ แม้เป็นอัปปมาณารัมมณะกัมมิ
สมุทขสัง เป็นหีนะ สัจจะ ๒ เป็นปณิตะ ทุกขสัง เป็นหีหะกัมมิ เป็นมัชฌิมะ
กัมมิ นิโรธสัง เป็นอนียตะ มัคคสัง เป็นสัมมัตตนิยตะ สัจจะ ๒ เป็น
มิจฉัตตนิยตะกัมมิ เป็นอนียตะกัมมิ นิโรธสังเป็นอนารัมมณะ สมุทขสัง กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นมัคคารัมมณะ แม้เป็นมัคคเหตุกะ แม้เป็นมัคคาธิปติ มัคคสัง
ไม่เป็นมัค คารัมมณะ. เป็นมัค.คเหตุกะ.กัมมิ เป็นมัคคาธิปิ กัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นมัคคเหตุกะ แม้เป็นมัคคาธิปติกัมมิ ทุกขสัง เป็นมัคคารัมมณะกัมมิ
ไม่เป็นมัคคเหตุกะ เป็นมัคคาธิปติกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นมัคคารัมมณะ
แม้เป็นมัคคาธิปติกัมมิ สัจจะ ๒ เป็นอุปปันนะกัมมิ เป็นอุปปันนะกัมมิ กล่าว
ไม่ได้ว่า เป็นอุปปาที นิโรธสัง กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปปันนะ แม้เป็น
อุปปันนะ แม้เป็นอุปปาที ทุกขสัง เป็นอุปปันนะกัมมิ เป็นอุปปันนะกัมมิ
เป็นอุปปาทีกัมมิ สัจจะ ๓ เป็นอดีตกัมมิ เป็นอนาคตกัมมิ เป็นปัจจุบันกัมมิ
นิโรธสัง กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีต แม้เป็นอนาคต แม้เป็นปัจจุบัน
นิโรธสัง เป็นอนารัมมณะ มัคคสัง กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ
แม้เป็นอนาคตารัมมณะ แม้เป็นปัจจุบันนารัมมณะ สัจจะ ๒ เป็นอดีตารัมมณะ
กัมมิ เป็นอนาคตารัมมณะกัมมิ เป็นปัจจุบันนารัมมณะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า

แม้เป็นอดีตารัมมณะ แม้เป็นอนาคตารัมมณะ แม้เป็นปัจจุปปันนารัมมณะก็มี
นิโรธสัง เป็นพหิทธา สังจะ ๓ เป็นอัมมัตตะกัมมี เป็นพหิทธาภิรมมี เป็น
อัมมัตตพหิทธาภิรมมี นิโรธสัง เป็นอนารัมมณะ มัคคสัง เป็นพหิทธารัมมณะ
สมุทตสัง เป็นอัมมัตตารัมมณะภิรมมี เป็นพหิทธารัมมณะภิรมมี เป็นอัมมัตต-
พหิทธารัมมณะภิรมมี ทุกขสัง เป็นอัมมัตตารัมมณะภิรมมี เป็นพหิทธารัมมณะ
ภิรมมี เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะภิรมมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอัมมัตตารัมมณะ
แม้เป็นพหิทธารัมมณะ แม้เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะภิรมมี สังจะ ๓ เป็น
อนิทัตสนอปปฏิฆะ ทุกขสัง เป็นอนิทัตสนตัมปปฏิฆะภิรมมี เป็นอนิทัตสนส-
ปฏิฆะภิรมมี เป็นอนิทัตสนอัมปปฏิฆะภิรมมี.

ทุกมาติกาวិสังขนา

๑. เหตุโองนกวิสังขนา

[๒๒๕] สมุทตสัง เป็นเหตุ นิโรธสัง เป็นเหตุ สังจะ ๒ เป็น
เหตุภิรมมี เป็นนเหตุภิรมมี สังจะ ๒ เป็นสเหตุกะ นิโรธสัง เป็นเหตุกะ
ทุกขสัง เป็นสเหตุกะภิรมมี เป็นเหตุกะภิรมมี สังจะ ๒ เป็นเหตุสัมปยุต นิโรธสัง
เป็นเหตุวิปยุต ทุกขสัง เป็นเหตุสัมปยุตภิรมมี เป็นเหตุวิปยุตภิรมมี สมุทตสัง
เป็นเหตุสเหตุกะ นิโรธสัง กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุสเหตุกะ แม้เป็น
สเหตุกนเหตุ มัคคสัง เป็นเหตุสเหตุกะภิรมมี เป็นสเหตุกนเหตุภิรมมี ทุกขสัง
เป็นเหตุสเหตุกะภิรมมี เป็นสเหตุกนเหตุภิรมมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุสเหตุกะ
แม้เป็นสเหตุกนเหตุ สมุทตสัง เป็นเหตุเหตุสัมปยุต นิโรธสัง กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แม้เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุ มัคคสัง เป็นเหตุเหตุ-

สัมปยุตต์ก็มี เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุก็มี ทุกขสัง เป็นเหตุเหตุสัมปยุตต์ก็มี เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุเหตุสัมปยุตต์ แม้เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุก็มี นิโรธสัง เป็นนเหตุ เป็นอเหตุกะ สมุทยสัง กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนเหตุสเหตุกะ แม้เป็นนเหตุอเหตุกะ มัคคสัง เป็นนเหตุสเหตุกะ ก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนเหตุสเหตุกะ แม้เป็นเหตุอเหตุกะก็มี ทุกขสัง เป็นนเหตุสเหตุกะก็มี เป็นนเหตุอเหตุกะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนเหตุสเหตุกะ แม้เป็นนเหตุอเหตุกะก็มี.

๒. จุพัตตรทุกวิสัยนา

[๒๒๖] สังจะ ๓ เป็นสัปปัจจยะ นิโรธสัง เป็นอปัจจยะ สังจะ ๓ เป็นสังขตะ นิโรธสัง เป็นอสังขตะ สังจะ ๓ เป็นอนิทัสสนะ ทุกขสัง เป็นสันทัสสนะก็มี เป็นอนิทัสสนะก็มี สังจะ ๓ เป็นอปปฎิฆะ ทุกขสัง เป็นสัปฎิฆะก็มี เป็นอปปฎิฆะก็มี สังจะ ๓ เป็นอรูป* ทุกขสัง เป็นรูปก็มี เป็นอรูปก็มี สังจะ ๒ เป็นโลกิยะ สังจะ ๒ เป็นโลกุตระ สังจะ ๔ เป็นเคนจิวิญญะเยะ เป็นเคนจินวิญญะเยะ.

๓. อาสวโคจจนวิสัยนา

[๒๒๗] สมุทยสัง เป็นอาสวะ สังจะ ๒ เป็นโนอาสวะ ทุกขสัง เป็นอาสวะก็มี เป็นโนอาสวะก็มี สังจะ ๒ เป็นสาสวะ สังจะ ๒ เป็นอนาสวะ สมุทยสัง เป็นอาสวสัมปยุตต์ สังจะ ๒ เป็นอาสววิปยุตต์ ทุกขสัง เป็นอาสวสัมปยุตต์ก็มี เป็นอาสววิปยุตต์ก็มี สมุทยสัง เป็นอาสวสาสวะ สังจะ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวสาสวะ แม้เป็นสาสวโนอาสวะ ทุกขสัง เป็น*บาลีเป็น ตีฉิ สจจา รุปา ที่ถูกควรเป็น ตีฉิ สจจากรูปา ฉบบ ม. เป็น ตีฉิ สจจานิ อรูปานิ.

อาสวสาสวะก็มี เป็นสาสวโนอาสวะก็มี สมุทฺยสัจ เป็นอาสวอาสวสัมปยุต
สัจจะ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต แม้เป็นอาสวสัมปยุตโน-
อาสวะ ทุกขสัจเป็นอาสวอาสวสัมปยุตก็มี เป็นอาสวสัมปยุตโนอาสวะก็มี กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต แม้เป็นอาสวสัมปยุตโนอาสวะก็มี สัจจะ
๒ เป็นอาสววิปยุตตอานาสวะ สมุทฺยสัจ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสววิป-
ยุตตาสวะ แม้เป็นอาสววิปยุตตอานาสวะ ทุกขสัจ เป็นอาสววิปยุตตาสวะ
ก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสววิปยุตตาสวะ แม้เป็นอาสววิปยุตตอานาสวะ
ก็มี.

๔. สัตถุโณชนโคจรณกวิธาน

[๒๒๘] สมุทฺยสัจ เป็นสัตถุโณชนะ สัจจะ ๒ เป็นโนสัตถุโณชนะ
ทุกขสัจ เป็นสัตถุโณชนะก็มี เป็นโนสัตถุโณชนะก็มี สัจจะ ๒ เป็นสัตถุโณชนิยะ
สัจจะ ๒ เป็นอสัตถุโณชนิยะ สมุทฺยสัจ เป็นสัตถุโณชนสัมปยุต สัจจะ ๒ เป็น
สัตถุโณชนวิปยุต ทุกขสัจ เป็นสัตถุโณชนสัมปยุตก็มี เป็นสัตถุโณชนวิปยุต
ก็มี สมุทฺยสัจ เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณชนิยะ สัจจะ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
สัตถุโณชนสัตถุโณชนิยะ แม้เป็นสัตถุโณชนิโยนสัตถุโณชนะ ทุกขสัจ เป็น
สัตถุโณชนสัตถุโณชนิยะก็มี เป็นสัตถุโณชนิโยนสัตถุโณชนะก็มี สมุทฺยสัจ เป็น
สัตถุโณชนสัตถุโณชนสัมปยุต สัจจะ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณชน-
สัมปยุต แม้เป็นสัตถุโณชนสัมปยุตโนสัตถุโณชนะ ทุกขสัจ เป็นสัตถุโณชน-
สัตถุโณชนสัมปยุตก็มี เป็นสัตถุโณชนสัมปยุตโนสัตถุโณชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณชนสัมปยุต แม้เป็นสัตถุโณชนสัมปยุตโนสัตถุโณชนะ

ก็มี สัจจะ ๒ เป็นสัจฺญโณชฺชนวิปยุตตอสัจฺญโณชฺชนิยะ สมุทฺยสัจฺจ กล่าวไม่ได้ว่า
แม่เป็นสัจฺญโณชฺชนวิปยุตตอสัจฺญโณชฺชนิยะ แม่เป็นสัจฺญโณชฺชนวิปยุตตอสัจฺญโณ-
ชฺชนิยะ ทุกขสัจฺจ เป็นสัจฺญโณชฺชนวิปยุตตอสัจฺญโณชฺชนิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม่
เป็นสัจฺญโณชฺชนวิปยุตตอสัจฺญโณชฺชนิยะ แม่เป็นสัจฺญโณชฺชนวิปยุตตอสัจฺญโณชฺชนิยะ
ก็มี.

๕. คันถโคจจกวิสัยชา

[๒๒๕] สมุทฺยสัจฺจ เป็นคันถะ สัจฺจะ ๒ เป็นโนคันถะ ทุกขสัจฺจ
เป็นคันถะก็มี เป็นโนคันถะก็มี สัจฺจะ ๒ เป็นคันถนนิยะ สัจฺจะ ๒ เป็น
อคันถนนิยะ สัจฺจะ ๒ เป็นคันถวิปยุต สัจฺจะ ๒ เป็นคันถสัมปยุตก็มี เป็น
คันถวิปยุตก็มี สมุทฺยสัจฺจ เป็นคันถคันถนนิยะ สัจฺจะ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า แม่เป็น
คันถคันถนนิยะ แม่เป็นคันถนนิยโนคันถะ ทุกขสัจฺจ เป็นคันถคันถนนิยะก็มี เป็น
คันถนนิยโนคันถะก็มี สมุทฺยสัจฺจ เป็นคันถคันถสัมปยุต กล่าวไม่ได้ว่า แม่เป็น
คันถคันถสัมปยุต แม่เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะก็มี สัจฺจะ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า
แม่เป็นคันถคันถสัมปยุต แม่เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะ ทุกขสัจฺจ เป็น
คันถคันถสัมปยุตก็มี เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม่เป็น
คันถคันถสัมปยุต แม่เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะก็มี สัจฺจะ ๒ เป็นคันถวิป-
ยุตตอคันถนนิยะ สัจฺจะ ๒ เป็นคันถวิปยุตตคันถนนิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม่
เป็นคันถวิปยุตตคันถนนิยะ แม่เป็นคันถวิปยุตตอคันถนนิยะก็มี.

๖,๗,๘. โอมโคจจกาทิวสัยชา

[๒๓๐] สมุทฺยสัจฺจ เป็นโอมะ ฯลฯ สมุทฺยสัจฺจ เป็นโยคะ ฯลฯ
สมุทฺยสัจฺจ เป็นนินวระ สัจฺจะ ๒ เป็นโนนินวระ ทุกขสัจฺจ เป็นนินวระก็มี

เป็นโนนนิวรรณะก็มี สัจจะ ๒ เป็นนิวรรณิยะ สัจจะ ๒ เป็นอนิวรรณิยะ สมุทยสัง
เป็นนิวรรณสัมปยุต สัจจะ ๒ เป็นนิวรรณวิปยุต ทุกขสัง เป็นนิวรรณสัมปยุต
ก็มี เป็นนิวรรณวิปยุตก็มี สมุทยสัง เป็นนิวรรณนิวรรณิยะ สัจจะ ๒ กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นนิวรรณนิวรรณิยะ แม้เป็นนิวรรณิยนินิวรรณะ ทุกขสัง เป็น
นิวรรณนิวรรณิยะก็มี เป็นนิวรรณิยนินิวรรณะก็มี สมุทยสัง เป็นนิวรรณนิวรรณ-
สัมปยุต สัจจะ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนิวรรณนิวรรณสัมปยุต แม้เป็น
นิวรรณสัมปยุตตโนนนิวรรณะ ทุกขสัง เป็นนิวรรณนิวรรณสัมปยุตก็มี เป็นนิวรรณ-
สัมปยุตตโนนนิวรรณะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนิวรรณนิวรรณสัมปยุต แม้เป็น
นิวรรณสัมปยุตตโนนนิวรรณะก็มี สัจจะ ๒ เป็นนิวรรณวิปยุตตอนิวรรณิยะ
สมุทยสัง กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนิวรรณวิปยุตตนิวรรณิยะ แม้เป็นนิวรรณ-
วิปยุตตอนิวรรณิยะ ทุกขสัง เป็นนิวรรณวิปยุตตนิวรรณิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นนิวรรณวิปยุตตนิวรรณิยะ แม้เป็นนิวรรณวิปยุตตอนิวรรณิยะก็มี.

๕. ปราสาทโคจณกวิสัยชา

[๒๓๑] สัจจะ ๑ เป็นโนนปราสาทะ ทุกขสัง เป็นปราสาทะก็มี เป็น
โนนปราสาทะก็มี สัจจะ ๒ เป็นปรัมมัญฐะ สัจจะ ๒ เป็นอปรัมมัญฐะ สัจจะ ๒
เป็นปราสาทวิปยุต สมุทยสัง เป็นปราสาทสัมปยุตก็มี เป็นปราสาทวิปยุต
ก็มี ทุกขสัง เป็นปราสาทสัมปยุตก็มี เป็นปราสาทวิปยุตก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นปราสาทสัมปยุต แม้เป็นปราสาทวิปยุตก็มี สมุทยสัง กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นปราสาทปรัมมัญฐะ เป็นปรัมมัญฐโนนปราสาทะ สัจจะ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นปราสาทปรัมมัญฐะ แม้เป็นปรัมมัญฐโนนปราสาทะ ทุกขสัง เป็นปราสาท-

ปรัมภัญจะก็มี เป็นปรัมภัญญโนปรามาสะก็มี สัจจะ ๒ เป็นปรามาสวิปยุตต-
อปรัมภัญจะ สัจจะ ๒ เป็นปรามาสวิปยุตตปรัมภัญจะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้
เป็นปรามาสวิปยุตตปรัมภัญจะ แม้เป็นปรามาสวิปยุตตอปรัมภัญจะก็มี.

๑๐. มหันตรทุกวิสัยนา

[๒๓๒] สัจจะ ๒ เป็นสาร์म्मณะ นิโรธสัจ เป็นอนารัมมณะ
ทุกขสัจ เป็นสาร์म्मณะก็มี เป็นอนารัมมณะก็มี สัจจะ ๑ เป็นโนจิตตะ
ทุกขสัจ เป็นจิตตะก็มี เป็นโนจิตตะก็มี สัจจะ ๒ เป็นเจตสิกะ นิโรธสัจ
เป็นอเจตสิกะ ทุกขสัจ เป็นเจตสิกะก็มี เป็นอเจตสิกะก็มี สัจจะ ๒ เป็น
จิตตสัมปยุต นิโรธสัจ เป็นจิตตวิปยุต ทุกขสัจ เป็นจิตตสัมปยุตก็มี เป็น
จิตตวิปยุตก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นจิตตสัมปยุต แม้เป็นจิตตวิปยุตก็มี
สัจจะ ๒ เป็นจิตตสังสัฏฐะ นิโรธสัจ เป็นจิตตวิสังสัฏฐะ ทุกขสัจ เป็น
จิตตสังสัฏฐะก็มี เป็นจิตตวิสังสัฏฐะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นจิตตสังสัฏฐะ
แม้เป็นจิตตวิสังสัฏฐะก็มี สัจจะ ๒ เป็นจิตตสมุฏฐานะ นิโรธสัจ เป็นโน-
จิตตสมุฏฐานะ ทุกขสัจ เป็นจิตตสมุฏฐานะก็มี เป็นโนจิตตสมุฏฐานะก็มี
สัจจะ ๒ เป็นจิตตสหุ นิโรธสัจ เป็นโนจิตตสหุ ทุกขสัจ เป็นจิตตสหุ
ก็มี เป็นโนจิตตสหุก็มี สัจจะ ๒ เป็นจิตตานุปริวัตติ นิโรธสัจ เป็น
โนจิตตานุปริวัตติ ทุกขสัจ เป็นจิตตานุปริวัตติก็มี เป็นโนจิตตานุปริวัตติก็มี
สัจจะ ๒ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะ นิโรธสัจ เป็นโนจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะ
ทุกขสัจ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะก็มี เป็นโนจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะก็มี สัจจะ
๒ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานสหุ นิโรธสัจ เป็นโนจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานสหุ

ทุกขสัง เป็นจิตตสังสัณฐสมุฏฐานสหภูก็มี เป็นโนจิตตสังสัณฐสมุฏฐานสหภูก็มี
สังจะ ๒ เป็นจิตตสังสัณฐสมุฏฐานานุปริวัตติ นิโรธสัง เป็นโนจิตตสังสัณฐ-
สมุฏฐานานุปริวัตติ ทุกขสัง เป็นจิตตสังสัณฐสมุฏฐานานุปริวัตติก็มี เป็น
โนจิตตสังสัณฐสมุฏฐานานุปริวัตติก็มี สังจะ ๓ เป็นพาหิระ ทุกขสัง เป็น
อัมมัตติกะก็มี เป็นพาหิระก็มี สังจะ ๓ เป็นนอุปาทา ทุกขสัง เป็นอุปาทา
ก็มี เป็นนอุปาทาก็มี สังจะ ๓ เป็นนอุปาทินนะ ทุกขสัง เป็นอุปาทินนะก็มี
เป็นนอุปาทินนะก็มี.

๑๑. อุปาทานโคจจกวิสังขนา

[๒๓๓] สมุทยสัง เป็นนอุปาทานะ สังจะ ๒ เป็นอุปาทานะ ทุกขสัง
เป็นอุปาทานะก็มี เป็นนอุปาทานะก็มี สังจะ ๒ เป็นอุปาทานิยะ สังจะ ๒
เป็นนอุปาทานิยะ สังจะ ๒ เป็นอุปาทานวิปยุต สังจะ ๒ เป็นอุปาทาน-
สัมปยุตก็มี เป็นอุปาทานวิปยุตก็มี สมุทยสัง เป็นอุปาทานอุปาทานิยะ
สังจะ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานอุปาทานิยะ แม้เป็นอุปาทานิโย-
อุปาทานะ ทุกขสัง เป็นอุปาทานอุปาทานิยะก็มี เป็นอุปาทานิโยอุปาทานะ
ก็มี สมุทยสัง เป็นอุปาทานอุปาทานสัมปยุตก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
อุปาทานอุปาทานสัมปยุต แม้เป็นอุปาทานสัมปยุตโนอุปาทานะก็มี สังจะ ๒
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานอุปาทานสัมปยุต แม้เป็นอุปาทานสัมปยุตโน-
อุปาทานะ ทุกขสัง เป็นอุปาทานอุปาทานสัมปยุตก็มี เป็นอุปาทานสัมปยุต-
โนอุปาทานะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานอุปาทานสัมปยุต แม้เป็น
อุปาทานสัมปยุตโนอุปาทานะก็มี สังจะ ๒ เป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะ

สังจะ ๒ เป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานะกัมมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
อุปาทานวิปยุตตอุปาทานะ แม้เป็นอุปาทานวิปยุตตอนุอุปาทานะกัมมี.

๑๒. กิเลสโคจจกวิสัชนา

[๒๓๘] สมุทยสัง เป็นกิเลสะ สังจะ ๒ เป็นโนกิเลสะ ทุกขสัง
เป็นกิเลสะกัมมี เป็นโนกิเลสะกัมมี สังจะ ๒ เป็นสังกิเลสิกะ สังจะ ๒ เป็น
อสังกิเลสิกะ สมุทยสัง เป็นสังกิลิฏฐะ สังจะ ๒ เป็นอสังกิลิฏฐะ ทุกขสัง
เป็นสังกิลิฏฐะกัมมี เป็นอสังกิลิฏฐะกัมมี สมุทยสัง เป็นกิเลสสัมมปยุต สังจะ ๒
เป็นกิเลสวิปยุต ทุกขสัง เป็นกิเลสสัมมปยุตกัมมี เป็นกิเลสวิปยุตกัมมี
สมุทยสัง เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ สังจะ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสสังกิเลส-
ิกะ แม้เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสิกะ ทุกขสัง เป็นกิเลสสังกิเลสิกะกัมมี เป็น
สังกิเลสิกโนกิเลสะกัมมี สมุทยสัง เป็นกิเลสสังกิลิฏฐะ สังจะ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นกิเลสสังกิลิฏฐะ แม้เป็นสังกิลิฏฐโนกิเลสะ ทุกขสัง เป็น กิเลสสังกิลิฏฐะ
กัมมี เป็นสังกิลิฏฐโนกิเลสะกัมมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสสังกิลิฏฐะ แม้เป็น
สังกิลิฏฐโนกิเลสะกัมมี สมุทยสัง เป็นกิเลสกิเลสสัมมปยุต สังจะ ๒ กล่าวไม่ได้
ว่า แม้เป็นกิเลสกิเลสสัมมปยุต แม้เป็นกิเลสสัมมปยุตโนกิเลสะ ทุกขสัง เป็น
กิเลสกิเลสสัมมปยุตกัมมี เป็นกิเลสสัมมปยุตโนกิเลสะกัมมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
กิเลสกิเลสสัมมปยุต แม้เป็นกิเลสสัมมปยุตโนกิเลสะกัมมี สังจะ ๒ เป็นกิเลส-
วิปยุตตอสังกิเลสิกะ สมุทยสัง กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสวิปยุตตสังกิเลสิกะ
แม้เป็นกิเลสวิปยุตตอสังกิเลสิกะ ทุกขสัง เป็นกิเลสวิปยุตตสังกิเลสิกะกัมมี
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสวิปยุตตสังกิเลสิกะ แม้เป็นกิเลสวิปยุตตอสัง-
กิเลสิกะกัมมี.

๑๓. ปิฎฐิทุกวิธาน,

[๒๓๕] สัจจะ ๒ เป็นนทัสสนปหัตตัพพะ สัจจะ ๒ เป็นทัสสน-
ปหัตตัพพะกัมมิ เป็นนทัสสนปหัตตัพพะกัมมิ สัจจะ ๒ เป็นนภาวนาปหัตตัพพะ
สัจจะ ๒ เป็นภาวนาปหัตตัพพะกัมมิ เป็นนภาวหาปหัตตัพพะกัมมิ สัจจะ ๒ เป็น
นทัสสนปหัตตัพพะเหตุกะ สัจจะ ๒ เป็นทัสสนปหัตตัพพะเหตุกะกัมมิ เป็นนทัสสน-
ปหัตตัพพะเหตุกะกัมมิ สัจจะ ๒ เป็นนภาวนาปหัตตัพพะเหตุกะ สัจจะ ๒ เป็น
ภาวนาปหัตตัพพะเหตุกะกัมมิ เป็นนภาวนาปหัตตัพพะเหตุกะกัมมิ สมุทยสัง เป็น
สวิตกกะ นิโรธสัง เป็นอวิตกกะ สัจจะ ๒ เป็นสวิตกกะกัมมิ เป็นอวิตกกะกัมมิ
สมุทยสัง เป็นสวิจาระ นิโรธสัง เป็นอวิจาระ สัจจะ ๒ เป็นสวิจาระกัมมิ
เป็นอวิจาระกัมมิ นิโรธสัง เป็นอปปิติกะ สัจจะ ๓ เป็นสัพปิติกะกัมมิ เป็น
อปปิติกะกัมมิ นิโรธสัง เป็นนปีตีสหคตะ สัจจะ ๓ เป็นปีตีสหคตะกัมมิ
เป็นนปีตีสหคตะกัมมิ นิโรธสัง เป็นนสุขสหคตะ สัจจะ ๓ เป็นสุขสหคตะกัมมิ
เป็นนสุขสหคตะกัมมิ นิโรธสัง เป็นนอุเปกขาสหคตะ สัจจะ ๓ เป็นอุเปกขา-
สหคตะกัมมิ เป็นนอุเปกขาสหคตะกัมมิ สมุทยสัง เป็นกามาวจร สัจจะ ๒
เป็นนกามาวจร ทุกขสัง เป็นกามาวจรกัมมิ เป็นนกามาวจรกัมมิ สัจจะ ๓
เป็นนรูปาวจร ทุกขสัง เป็นรูปาวจรกัมมิ เป็นนรูปาวจรกัมมิ สัจจะ ๓
เป็นนอรูปาจร ทุกขสัง เป็นอรูปาจรกัมมิ เป็นนอรูปาจรกัมมิ สัจจะ ๒ เป็น
ปริยาปนนะ สัจจะ ๒ เป็นอปริยาปนนะ มัคคสัง เป็นนियยานิกะ สัจจะ ๓
เป็นนियยานิกะ มัคคสัง เป็นนियตะ นิโรธสัง เป็นนियตะ สัจจะ ๒ เป็น
นियตะกัมมิ เป็นนियตะกัมมิ สัจจะ ๒ เป็นสอุตตระ สัจจะ ๒ เป็นอนุตตระ

สมุทตสัง เป็นสภาวะ สัจจะ ๒ เป็นอรรถะ ทุกขสัง เป็นสภาวะก็มี เป็นอรรถะ
ก็มี ฉะนั้นแล.

ปัญหาปุจฉะ จบ

สังขวิภังค์ จบบริบูรณ์

วรรณนาปัญหาปุจฉะ

พึงทราบวินิจฉัยในปัญหาปุจฉะ ต่อไป

บัณฑิตพึงทราบความที่สังขจะแม่ทั้ง ๔ เป็นกุศลเป็นต้น โดยทำนอง
แห่งนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในชั้นธวิภังค์นั้นแล แต่ในอาร์มมณตติกะทั้งหลาย
สมุทตสังขจะ เป็นปริตตารัมมณะแก่ผู้ยืนคืออยู่ในกามาวจรธรรม เป็นมหัคคตา-
รัมมณะแก่ผู้ยืนคืออยู่ในมหัคคตธรรม เป็นนวัตตัพพารัมมณะแก่ผู้ยืนคืออยู่ใน
บัญญัติธรรม. ทุกขสังขจะ เป็นปริตตารัมมณะซึ่งปรารภกามาวจรธรรมเกิดขึ้น
เป็นมหัคคตารัมมณะในกาลปรารภรูปาวจรธรรมและอรูปาวจรธรรมเกิดขึ้น
เป็นอัปมาณารัมมณะเกิดในเวลาพิจารณาโลกุตระธรรม ๕ เป็นนวัตตัพพารัม-
ณะในเวลาพิจารณาบัญญัติ. มรรคสังขจะ เป็นมัคคเหตุกะ (มีมรรคเป็นเหตุ)
แม้ในการทั้งปวง ด้วยสามารถเป็นสหชาติเหตุ เป็นมัคคาธิปติในเวลาเจริญ-
มรรคกระทำวริยะหรือวิมังสาให้เป็นใหญ่ ชื่อว่าเป็นนวัตตัพพธรรมในเวลาที
ฉันทะและจิตอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอธิบดี. ทุกขสังขจะ เป็นบรรตารัมมณะใน
เวลาพิจารณามรรคของพระอริยะ เป็นมัคคาธิปติในเวลาพิจารณามรรคของ
พระอริยะเจ้าเหล่านั้นนั้นเทียว กระทำให้หนักเป็นนวัตตัพพธรรมในเวลาพิจารณา
ธรรมที่เหลือ.

บทว่า เทว สจฺจานิ (สัจจะ ๒) * ได้แก่ทุกขสัจจะและสมุทฺยสัจจะ เพราะสัจจะทั้ง ๒ เหล่านี้ เป็นอารมณ์ มีอดีตเป็นต้น ในเวลาที่ปรารภธรรม อันต่างด้วยอดีตเป็นต้นเกิดขึ้น สมุทฺยสัจจะ ย่อมเป็นอารมณ์มีอารมณ์ภายใน เป็นต้น แก่บุคคลผู้ยืนคืออยู่ในธรรมอันต่างด้วยธรรมมีอชฌัตตะเป็นต้น. ทุกข- สัจจะ ในเวลาเป็นอากิญจัญญายตนะ พึงทราบว่าเป็นนวัตตัพพารัมมณะก็มี. เพราะฉะนั้น ในปัญหาปุจฉะนี้ สองสัจจะ (ต้น) เป็นโลกีย์ สองสัจจะ (หลัง) เป็นโลกุตระ ในปัญหาปุจฉะนี้ ฉนฺได ในสุดตันตภาชนีย์และ อภิธรรมภาชนีย์ทั้ง ๒ แม้ก่อนก็ฉนฺได เพราะสัจจะที่เป็นโลกิยะและโลกุตระ พระสัมมาสัมพุทธะตรัสแล้วในการวรรณนาแม่ทั้ง ๓ มีสุดตันตภาชนีย์เป็นต้น แม้สัจจวิภังค์นี้ พระองค์ก็ทรงนำออกจำแนกแสดงไว้ ณ ปรีวรัต ด้วยประการ ฉะนี้แล.

สัจจวิภังคินิเทศ จบ

* บาลีข้อ ๒๒๔

๕. อินทริยวิภังค์

[๒๓๖] อินทริย์ ๒๒ คือ

๑. จักขุอินทริย์
๒. โสติดินทริย์
๓. ฆานินทริย์
๔. ชิวหินทริย์
๕. กายินทริย์
๖. มนินทริย์
๗. อิตถินทริย์
๘. ปุริสอินทริย์
๙. ชีวิตินทริย์
๑๐. สุขินทริย์
๑๑. ทุกขินทริย์
๑๒. โสมนัสสอินทริย์
๑๓. โทมนัสสอินทริย์
๑๔. อูเปกขินทริย์
๑๕. สัทธินทริย์
๑๖. วิริยอินทริย์
๑๗. สตินทริย์
๑๘. สมาธิินทริย์

๑๙. ปัญญินทรีย์

๒๐. อนัญญุตัญญัสสามิตินทรีย์

๒๑. อัญญินทรีย์

๒๒. อัญญาตาวินทรีย์.

[๒๓๗] ในอินทรีย์ ๒๒ นั้น จักขุนทรีย์ เป็นไฉน?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า บ้านว่าง
บ้าง นี้เรียกว่า จักขุนทรีย์.

โสตินทรีย์ ฯลฯ ฆานินทรีย์ ฯลฯ ชิวหินทรีย์ ฯลฯ กายินทรีย์
เป็นไฉน ?

กายใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า บ้านว่าง
บ้าง นี้เรียกว่า กายินทรีย์.

มโนมินทรีย์ เป็นไฉน ?

มโนมินทรีย์หมวดละ ๑ คือ มโนมินทรีย์เป็นผัสสสัมปยุต ฯลฯ มโนมินทรีย์
หมวดละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้ นี้เรียกว่า มโนมินทรีย์.

[๒๓๘] อินถินทรีย์ เป็นไฉน ?

ทรวดทรงหญิง เครื่องหมายรู้ว่าหญิง กิริยาหญิง อากาทรหญิง สภาพ
หญิง ภาวะหญิง ของหญิง อันใด นี้เรียกว่า อินถินทรีย์.

ปุริสอินทรีย์ เป็นไฉน ?

ทรวดทรงชาย เครื่องหมายรู้ว่า กิริยาชาย อากาทรชาย สภาพชาย
ภาวะชาย ของชาย อันใด นี้เรียกว่า ปุริสอินทรีย์.

๑. ความที่ ฯลฯ พึงดูในธรรมสังคณีปกรณ์ ภาค ๑ ข้อ (๕๑๖) เป็นลำดับไป

๒. ความที่ ฯลฯ พึงดูในขันธวิภังค์ ข้อ (๗๔) เป็นลำดับไป

ชีวิตินทรีย์ เป็นไฉน ?

ชีวิตินทรีย์มี ๒ อย่าง คือ รูปชีวิตินทรีย์ อรูปชีวิตินทรีย์ ในชีวิติน-
ทรีย์ ๒ อย่างนั้น รูปชีวิตินทรีย์ เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาการที่
สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิต อินทรีย์
คือชีวิต ของรูปธรรมนั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า รูปชีวิตินทรีย์.

อรูปชีวิตินทรีย์ เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาการที่
สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิต อินทรีย์
คือชีวิต ของนามธรรมนั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า อรูปชีวิตินทรีย์.

[๒๓๕] สุขินทรีย์ เป็นไฉน ?

ความสบายทางกาย ความสุขทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็น
สุขอันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส
อันใด นี้เรียกว่า สุขินทรีย์.

ทุกชินทรีย์ เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางกาย ความทุกข์ทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย
สัมผัส อันใด นี้เรียกว่า ทุกชินทรีย์.

โสมนัสสินทรีย์ เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
อันใด นี้เรียกว่า โสมนัสสินทรีย์.

โทมนัสสินทรีย์ เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า โทมนัสสินทรีย์.

อุpekขินทรีย์ เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจที่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจที่ไม่ใช่ ความเสวย-
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า อุpekขินทรีย์.

[๒๔๐] สัทธินทรีย์ เป็นไฉน ?

ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง ศรัทธา
อินทรีย์คือศรัทธา สัทธาพละ อันใด นี้เรียกว่า สัทธินทรีย์.

วิริยินทรีย์ เป็นไฉน ?

การปรารถนาความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ
ตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความ
หมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้ง
ธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ อินทรีย์คือวิริยะ วิริยพละ สัมมา-
วายามะ อันใด นี้เรียกว่า วิริยินทรีย์.

สตินทรีย์ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ
ความไม่เลือนลอย ความไม่ลืม สติ อินทรีย์คือสติ สติพละ สัมมาสติ อันใด
นี้เรียกว่า สตินทรีย์.

สมาธิทริย เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ อินทริยคือสมาธิ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ อันใด นี้เรียกว่า สมาธิทริย.

ปัญญินทริย เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ อันใด นี้เรียกว่า ปัญญินทริย.

[๒๔๑] อนัญญุตัญญุตสามิตินทริย เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ครามไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ ทัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค เพื่อรู้ธรรม ที่ยังไม่เคยรู้ เพื่อเห็นธรรมที่ยังไม่เคยเห็น เพื่อบรรลुธรรมที่ยังไม่เคยบรรลุ เพื่อทราบธรรมที่ยังไม่เคยทราบ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่เคยทำให้แจ้งนั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า อนัญญุตัญญุตสามิตินทริย.

อัญญินทริย เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ ทัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค เพื่อรู้ธรรม ที่รู้แล้ว เพื่อเห็นธรรมที่เห็นแล้ว เพื่อบรรลุธรรมที่บรรลุแล้ว เพื่อทราบ ธรรมที่ทราบแล้ว เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ทำให้แจ้งแล้วนั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า อัญญินทริย.

อัญญาตาวินทริย เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ
ชั้นมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค เพื่อรู้ธรรม
ที่รู้แล้ว เพื่อเห็นธรรมที่เห็นแล้ว เพื่อบรรลุธรรมที่บรรลุแล้ว เพื่อทราบ
ธรรมที่ทราบแล้ว เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ทำให้แจ้งแล้วนั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า
อัญญาตาวิสุทธิ.

อภิธรรมภาษณีย์ จบ

อินทริยวิภังคินิเทศ*

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในอินทริยวิภังค์ต่อจากสังขวิภังค์นั้น ต่อไป
บทว่า พาวีสติ (๒๒) เป็นบทกำหนดจำนวน. บทว่า อินทฺริยานิ
(อินทฺริยทั้งหลาย) เป็นบทอธิบายธรรมที่ทรงกำหนดไว้. บัดนี้ พระผู้มีพระ
ภาคเจ้าเมื่อจะแสดงอินทฺริยเหล่านั้น โดยย่อ จึงตรัสคำว่า จกฺขุณฺทฺริย (จักขุณ-
ทฺริย) เป็นต้น.

ว่าด้วยความหมายของอินทฺริย ๒๒

ในอินทฺริยเหล่านั้น ที่ชื่อว่า จักขุณฺทฺริย เพราะอรรถว่า ครอบ
ความเป็นใหญ่ในจักขุวาร. ที่ชื่อว่า โสติดินฺทฺริย เพราะอรรถว่า ครอบความ
เป็นใหญ่ในโสตทวาร. ที่ชื่อว่า ฆานินฺทฺริย เพราะอรรถว่า ครอบความ

* บาลีข้อ ๒๓๖

เป็นใหญ่ในฆานทวาร. ที่ชื่อว่า **ชีวหินทรีย์** เพราะอรรถว่า ครอบความ
เป็นใหญ่ในชีวหาทวาร. ที่ชื่อว่า **กายินทรีย์** เพราะอรรถว่า ครอบความ
เป็นใหญ่ในกายทวาร. ที่ชื่อว่า **มณินทรีย์** เพราะอรรถว่า ครอบความ
เป็นใหญ่ในลักษณะการรู้อารมณ์. ที่ชื่อว่า **อิตถินทรีย์** เพราะอรรถว่า
ครอบความเป็นใหญ่ในความเป็นหญิง. ที่ชื่อว่า **ปุริสสินทรีย์** เพราะอรรถว่า
ครอบความเป็นใหญ่ในความเป็นชาย. ที่ชื่อว่า **ชีวินทรีย์** เพราะอรรถว่า
ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการตามรักษา (อนุบาล). ที่ชื่อว่า **สุชิน-**
ทรีย์ เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะสุข. ที่ชื่อว่า **ทกชินทรีย์**
เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะทุกข์. ที่ชื่อว่า **โสมนัสสินทรีย์**
เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะโสมนัส. ที่ชื่อว่า **โทมนัส-**
สินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะโทมนัส. ที่ชื่อว่า
อุปกชินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะอุเบกขา. ที่ชื่อว่า
ลัทธินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะการน้อมใจเชื่อ.
ที่ชื่อว่า **วิริยินทรีย์** เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะความเพียร.
ที่ชื่อว่า **สตินทรีย์** เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะความ
ปรากฏ (ของอารมณ์). ที่ชื่อว่า **สมาชินทรีย์** เพราะอรรถว่า ครอบความ
เป็นใหญ่ในลักษณะความไม่ฟุ้งซ่าน. ที่ชื่อว่า **ปัญญินทรีย์** เพราะอรรถว่า
ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะการเห็น. ที่ชื่อว่า **อัญญุตัญญูตคามินท-**
ริย์ เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการรู้ซึ่งการดำเนินไป
ว่า เราจักรู้ทั่วถึงสิ่งที่ยังไม่รู้ (นี้ เป็น โสคาปัตติมรรค). ที่ชื่อว่า **อัญญินทรีย์**

เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในการรู้ทั่วธรรมที่รู้แล้วนั้นแหละ (โศคา-
ปัตติผลถึงอรหัตมรรค). ที่ชื่อว่า **อัญญาตาวิสุทธิ** เพราะอรรถว่า ครอบ
ความเป็นใหญ่ในความเป็นผู้รู้แจ้ง (อรหัตผล).

ในอินทริยวิภังค์ วรรณนาชื่อว่า **สุดตันตภาชนีย์** พระองค์มิได้
ทรงถือเอา เพราะเหตุไร เพราะอินทริย์ ๒๒ โดยลำดับนี้มีได้มาในพระสูตร
เพราะในพระสูตรบางแห่งทรงตรัสอินทริย์ไว้ ๒ บางแห่งตรัสไว้ ๓ บางแห่ง
ตรัสไว้ ๕ ก็ด้วยเหตุนี้ อินทริย์ ๒๒ ติดต่อกันเช่นนี้มีได้มี นี้เป็นนัยแห่ง
อรรถกถาในอินทริยวิภังค์ก่อน.

กันยอื่นอีก ฟังทราบดังต่อไปนี้. จริงอยู่ ในอินทริย์เหล่านี้

อตุลโต ลกฺขณาทีหิ กมโต จ วิชานียา

เภทาเภทา ตถา กิจฺจา ภูมิตโต จ วินิจฺฉย

ฟังทราบการวินิจฉัย โดยอรรถ

โดยลักษณะเป็นต้น โดยลำดับ โดยความ

ต่างกันและไม่ต่างกัน โดยกิจ และโดยภูมิ.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยอรรถ

บรรดาวินิจฉัยเหล่านั้น อรรถแห่งอินทริย์มีจักขุเป็นต้น ข้าพเจ้า
ประกาศไว้ก่อนแล้วโดยนัยมีอาทิว่า ที่ชื่อว่า **จักขุ** เพราะอรรถว่า ย่อม
เห็น. แต่ในอินทริย์ (ที่เป็นโลกุตระ) ๓ หลัง โลกุตรอินทริย์ข้อแรก
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า **อนัญญัตตัญญุสสามิตินทริย์** ดังนี้ เพราะ
ความเกิดขึ้น และเพราะความเกิดพร้อมแห่งอรรถของอินทริย์แก่พระอริยะผู้ถึง

แล้วในส่วนเบื้องต้น อย่างนี้ว่า "เราจักรู้มตบทหรือสังขธรรม ๔ ที่ยังไม่รู้" ดังนี้. โลกุตระอินทรีย์ที่ ๒ ตรัสเรียกว่า **อัญญินทรีย์** เพราะความรู้ทั่ว และเพราะความเกิดพร้อมแห่งอรรถของอินทรีย์. โลกุตระอินทรีย์ที่ ๓ ตรัสเรียกว่า **อัญญาตาวินทรีย์** เพราะความเกิดขึ้น และเพราะความเกิดพร้อมแห่งอรรถของอินทรีย์ แก่เฉพาะพระจีณาสพ ผู้รู้แจ้ง ผู้มีกิจแห่งญาณในสังขะ ๔ สำเร็จแล้ว.

ก็ชื่อว่า **อรรถแห่งอินทรีย์นั้นเป็นอย่างไร**. อรรถแห่งอินทรีย์มี อรรถว่าเป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นใหญ่ (จอม) อรรถแห่งอินทรีย์ มีอรรถว่าอันผู้เป็นใหญ่แสดงแล้ว อรรถแห่งอินทรีย์มีอรรถว่าอันผู้เป็นใหญ่เห็นแล้ว อรรถแห่งอินทรีย์มีอรรถว่าอันผู้เป็นใหญ่ประกาศแล้ว อรรถแห่งอินทรีย์มีอรรถว่าอันบุคคลผู้เป็นใหญ่เสพแล้ว อรรถแห่งอินทรีย์แม้ทั้งหมดนั้น ย่อมสมควรตามความเหมาะสมในที่นี้.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ชื่อว่า เป็นจอม (เป็นใหญ่) เพราะความเป็นผู้ยิ่งใหญ่ที่สุด. กรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ชื่อว่า เป็นใหญ่ เพราะในกรรมทั้งหลายไม่มีอะไรที่มีความเป็นใหญ่กว่า ด้วยเหตุที่นั่นแหละ ในอธิการนี้ อินทรีย์ทั้งหลายอันเกิดพร้อมด้วยกรรมย่อมแสดงซึ่งกรรมที่เป็นกุศลและอกุศลก่อน และอินทรีย์เหล่านั้นอันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นจอมนั้นทรงสอนแล้ว เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **อินทรีย์** ด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องหมายความเป็นใหญ่ สละด้วยอรรถว่า เป็นสิ่งที่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นใหญ่แสดงแล้ว.

อนึ่ง อินทรีย์ทั้งหมดนั้นแหละ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศไว้ และตรัสรู้ยังตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อินทรีย์ เพราะอรรถว่าอันผู้เป็นใหญ่แสดงแล้ว และเพราะอรรถว่าอันผู้เป็นใหญ่เห็นแล้ว อินทรีย์ บางอย่าง พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นจอมมุณีพระองค์นั้นแหละเสพแล้ว ด้วยการเสพแห่งอารมณ์ และบางอย่าง ก็ทรงเสพแล้วด้วยการเสพแห่งการเจริญ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อินทรีย์ ด้วยอรรถว่า อันบุคคลผู้เป็นจอมเสพแล้ว บ้าง อีกอย่างหนึ่ง อินทรีย์เหล่านี้ ชื่อว่า อินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นอิสระ กล่าวคือ ความเป็นอธิปไตยบ้าง ด้วยว่าความเป็นอธิปไตยแห่งจักขุเป็นต้น สำเร็จแล้วในความเป็นไปแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้น เพราะเมื่ออินทรีย์นั้นแก่กล้า จักขุวิญญาณเป็นต้นนั้นก็แก่กล้า และเมื่ออินทรีย์นั้นอ่อน จักขุวิญญาณเป็นต้นนั้นก็อ่อนแอ.

นี่วินิจฉัยโดยอรรถในอินทรีย์นี้ก่อน.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น

ชื่อว่า โดยลักษณะเป็นต้น มีอธิบายว่า บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย อินทรีย์มีจักขุเป็นต้น แม้ด้วยลักษณะ (สภาวะ) ด้วยรส (กิจ) ด้วยปัจจุปัญฐาน (ผลที่ปรากฏ) และด้วยปทัฏฐาน (เหตุใกล้ให้เกิดขึ้น). ก็ลักษณะเป็นต้น เหล่านั้น แห่งธรรมมีจักขุเป็นต้นเหล่านั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในหนหลัง (อรรถกถาอัฐสาลนี) ทั้งหมดแล้ว ก็อินทรีย์ ๔* มีปัญญินทรีย์เป็นต้น โดยอรรถ ได้แก่ อโหมะนั่นเอง อินทรีย์ที่เหลือในพระบาลีนั้นมาแล้ว โดยย่อแล.

* อินทรีย์ ๔ คือ ตั้งแต่ข้อ ๑๕ ถึง ๒๒

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยลำดับ

ชื่อว่า **โดยลำดับ** แม่นี้ เป็นลำดับของเทศนานั่นเอง. ในลำดับนั้น การได้เฉพาะซึ่งอริยภูมิย่อมมีด้วยการกำหนดรู้ธรรมอันเป็นภายใน เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงทรงแสดงจักขุนทรีย์เป็นต้นซึ่งนับเนื่องด้วยอรรถภาพก่อน. ก็อรรถภาพนั้นอาศัยธรรมใด ย่อมถึงการนับว่า เป็นหญิง หรือ เป็นชาย เพื่อทรงชี้แจงแสดงว่า ธรรมนั้นคืออรรถภาพนี้ ถัดจากนั้นจึงทรงแสดง อิตตินทรีย์ และ ปุริสินทรีย์. เพื่อให้ทราบว่ อรรถภาพแม้ทั้ง ๒ นั้นมีความเป็นไปเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ ถัดจากนั้น จึงทรงแสดงชีวิตินทรีย์. ทราบใดที่ชีวิตินทรีย์นั้นยังเป็นไปอยู่ ทราบนั้นความไม่หยุดยั้งแห่งอารมณ์ที่เสวยแล้ว (เวทนา) เหล่านั้นก็มีอยู่ เพื่อให้ทราบว่ สุขและทุกข์ทั้งหมดนั้นอย่างใดอย่างหนึ่งที่เสวยแล้ว ถัดจากนั้น จึงทรงแสดงสุจินทรีย์ เป็นต้น.

อนึ่ง เพื่อทรงแสดงข้อปฏิบัติว่า "ธรรมเหล่านี้พึงเจริญเพื่อความดับ สุจินทรีย์เป็นต้นนั้น" ถัดจากนั้น จึงทรงแสดงคำว่า **สัทธา** เป็นต้น. เพื่อทรงแสดงความไม่เป็นโมฆะแห่งข้อปฏิบัติว่า "ด้วยข้อปฏิบัตินี้ เอกธรรมย่อมปรากฏในตนก่อน" ถัดจากนั้น จึงทรงแสดงอนัญญัตถุญญัสสามิดินทรีย์ พระองค์ทรงแสดง **อัญญินทรีย์** ไว้ต่อจากอนัญญัตถุญญัสสามิดินทรีย์นั้น เพราะความที่อัญญินทรีย์นั้นเป็นผลของอนัญญัตถุญญัสสามิดินทรีย์นั้นนั่นเอง และเป็นอินทรีย์ที่พึงเจริญในลำดับต่อจากอนัญญัตถุญญัสสามิดินทรีย์นั้น. เบื้องหน้าแต่นี้ เพื่อให้รู้ว่า "การบรรลุนิทรีย์นี้ได้ด้วยภาวนา (การเจริญ) ก็แล เมื่อบรรลุนิทรีย์นี้แล้ว อินทรีย์อะไร ๆ ที่พึงกระทำให้ยิ่งขึ้นไปอีก ย่อมไม่มี" จึงตรัสอัญญาตาวินทรีย์อันเป็นความโล่งใจอย่างยิ่งไว้ในข้อสุดท้ายแล.

นี่เป็นลำดับในอินทรีย์เหล่านี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยความต่างกันและไม่ต่างกัน

ก็ชื่อว่า โดยความต่างกัน และ ไม่ต่างกัน นั้น ได้แก่ ในอินทรีย์ ๒๒ นี้ ความต่างกันย่อมมีแก่ชีวิตินทรีย์อย่างเดียว เพราะชีวิตินทรีย์นั้น มี ๒ อย่าง คือ รูปชีวิตินทรีย์ และอรูปชีวิตินทรีย์. อินทรีย์ที่เหลือไม่ต่างกัน. พึงทราบวินิจฉัยโดยความต่างกันและไม่ต่างกันในอินทรีย์เหล่านั้นอย่างนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยกิจ

ชื่อว่า โดยกิจ นั้น หากมีผู้ถามว่า "กิจของอินทรีย์ทั้งหลายเป็นอย่างไร" ตอบว่า พึงทราบกิจของจักขุนทรีย์ก่อน เพราะพระบาลีว่า จกฺขุวายนัน จกฺขุวิญญูถาตฺถา ตํสมุပ္ပตฺตกาณญจ ฐมฺมานํ อินฺทฺริยปฺจฺเจยน ปฺจฺจโย (จักขวายนะเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณธาตุนั้น ด้วยอำนาจอินทรีย์ปัจจัย) จักขุนทรีย์นั้นใด พึงให้สำเร็จโดยความเป็นอินทรีย์ปัจจัยแก่ธรรมมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ด้วยความเป็นอินทรีย์กล้าและอ่อนเป็นต้นของตน เป็นการคล้อยอาการของตนกล่าวคือ เป็นสภาพแก่กล้าและอ่อนเป็นต้น นี้ เป็นกิจ (ของจักขุนทรีย์นั้น). กิจของโสต ฆาน ชิวหาและกายินทรีย์ก็อย่างนั้น. แต่การให้สหชาตธรรมทั้งหลาย เป็นไปในอำนาจของตน เป็นกิจของมโนอินทรีย์. การตามรักษาสหชาตธรรม เป็นกิจของชีวิตินทรีย์. การทรงไว้ซึ่งอาการแห่งนิมิต (เครื่องหมาย) กิริยาอาการ และท่าทางของหญิงและชาย เป็นกิจของอดีตินทรีย์ และ ปุริสอินทรีย์. การครอบงำสหชาตธรรมแล้วให้ถึงลำดับตามอาการอันหยาบ (โอฬาร) ตาม

* ในอภิธรรม ปิฎฐานเล่ม ๔๐ ข้อ ๑๗ หน้า ๑๐ ใช้คำว่า จกฺขุนฺทฺริยิ ไม่ใช้คำว่า จกฺขุวายนัน นอกนั้นเหมือนกัน

ภาวะของตน เป็นกิจของสุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัสสินทรีย์. การให้
ถึงอาการมัจฉัตตา (อุเบกขา) อันสงบและประณีต เป็นกิจของอุpekขินทรีย์.

การครอบงำธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อสัทธาเป็นต้น และการให้สัมปยุต
ธรรม ถึงความเป็นภาวะมีอาการผ่อนคลายเป็นต้น เป็นกิจของสัทธินทรีย์เป็นต้น.
การละสังโยชน์ ๓ (มีทวิฏฐิสังโยชน์เป็นต้น) และการทำให้สัมปยุตธรรม
มุ่งหน้าต่อการละสังโยชน์ ๓ นั้น เป็นกิจของ อนัญญัตถัญญัสสามิดินทรีย์.
การละทำให้เบาบาง (ตनुกรปหาน) ซึ่งกามราคะ พยาบาทเป็นต้น และ
การให้สัมปยุตธรรมให้เป็นไปตามอำนาจของตน เป็นกิจของ อัญญินทรีย์.
การละความขวนขวายในกิจทั้งหมด และความเป็นปัจจัยให้สัมปยุตธรรมมุ่งไป
สู่อมตะ เป็นกิจของอัญญาตาวิณทรีย์แล.

พึงทราบวินิจฉัยในอินทรีย์เหล่านั้น โดยกิจด้วยประการดังนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยภูมิ

ชื่อว่า โดยภูมิ ความว่า บรรดาอินทรีย์เหล่านั้น จักขุนทรีย์
โสติดินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์
สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ และโทมนัสสินทรีย์ เป็นกามาพจรอย่างเดียว มนินทรีย์
ชีวิดินทรีย์ อุpekขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์
ปัญญินทรีย์ เป็นอินทรีย์นับเนื่องในภูมิ ๔ โสมนัสสินทรีย์นับเนื่องด้วยภูมิ ๓
ด้วยอำนาจแห่งกามาพจร รูปาพจรและโลกุตระ อินทรีย์ ๓ ในที่สุดเป็น
โลกุตระอย่างเดียวและ.

พึงทราบวินิจฉัยโดยภูมิ ด้วยประการดังนี้.

จริงอยู่ เมื่อบุคคลรู้้อย่างนี้ว่า

ภิกษุ ผู้มากด้วยความสลดใจ ดำรง
อยู่ในอินทรีย์สังวร กำหนดรู้อินทรีย์ทั้งหลาย
ได้แล้ว ย่อมเข้าถึงซึ่งความสงบแห่งทุกข์
ได้แล้ว.

ในนิเทศวาร พึงทราบคำทั้งปวงมีอาทิว่า ยัม จกฺขุ จตฺตุนัน
มหาภูตานิ (จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔) ดังนี้ โดยนัยที่
กล่าวไว้ในบทภาชนะในธรรมสังคณินั้นแล.

อนึ่ง ในนิเทศทั้งหลายมีวิริยอินทรีย์ สาธินทรีย์เป็นต้น พระองค์
มิได้ตรัสคำว่า สัมมาวายามะ มิจฉาวายามะ สัมมาสมาธิ มิจฉาสมาธิเป็นต้น
ไว้ เพราะเหตุไร เพราะเป็นสัพพสังคาหิกวาร (วาระว่าด้วยธรรมที่สงเคราะห์
เข้าด้วยกันทั้งหมด) จริงอยู่ อินทรีย์ทั้งหลายที่สงเคราะห์เข้าด้วยกันได้ทั้งหมด
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อินทรีย์วิภังค์นี้. อนึ่งเมื่อเป็นเช่นนี้ บรรดาอินทรีย์
๒๒ นี้ อินทรีย์ ๑๐ อย่างซึ่งเป็นโลกีย์ เป็นกามาวจรอย่างเดียว อินทรีย์ ๓
เป็นโลกุตระ อินทรีย์ เป็นโลกียะและโลกุตระปะปนกัน ฉะนั้นแล.

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์ จบ

ปัญหาปุจฉะ

[๒๔๒] อินทรีย์ ๒๒ คือ

๑. จักขุอินทรีย์
๒. โสตอินทรีย์
๓. ฆานินทรีย์
๔. ชิวหินทรีย์
๕. กายินทรีย์
๖. มนินทรีย์
๗. อิตถินทรีย์
๘. ปุริสอินทรีย์
๙. ชีวิตินทรีย์
๑๐. สุธินทรีย์
๑๑. ทุกขินทรีย์
๑๒. โสมนัสสินทรีย์
๑๓. โทมนัสสินทรีย์
๑๔. อุปกขินทรีย์
๑๕. สัทธินทรีย์
๑๖. วิริยอินทรีย์
๑๗. สตินทรีย์
๑๘. สมาธินทรีย์

๑๕. ปัญญินทรีย์

๒๐. อนัญญัตถัญญัสตาสามีตินทรีย์

๒๑. อัญญินทรีย์

๒๒. อัญญาตาวินทรีย์.

ติกมติกาลุปจณา ทุกมติกาลุปจณา

บรรดาอินทรีย์ ๒๒ อินทรีย์ไหนเป็นกุศล อินทรีย์ไหนเป็นอกุศล
อินทรีย์ไหนเป็นอัพยากถุต ฯลฯ อินทรีย์ไหนเป็นสรวณะ อินทรีย์ไหนเป็น
อรรณะ ?

ติกมติกาวิสาขนา

[๒๔๓] อินทรีย์ ๑๐ เป็นอัพยากถุต โทมนัสสินทรีย์ เป็นอกุศล
อนัญญัตถัญญัสตาสามีตินทรีย์ เป็นกุศล อินทรีย์ ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอัพยากถุต
ก็มี อินทรีย์ ๖ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากถุตก็มี อินทรีย์ ๑๒
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสุขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต แม้เป็น
อทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต อินทรีย์ ๖ เป็นสุขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นอทุกขม-
สุขเวทนาสัมปยุตก็มี อินทรีย์ ๓ เป็นสุขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นทุกขเวทนา-
สัมปยุตก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตก็มี ชีวิตินทรีย์ เป็นสุขเวทนาสัมปยุต
ก็มี เป็นทุกขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตก็มี กล่าวไม่ได้
ว่า แม้เป็นสุขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นอทุกขมสุข-
เวทนาสัมปยุตก็มี อินทรีย์ ๑ เป็นเนววิปากัมมธรรม อินทรีย์ ๑ เป็นวิปาก
อินทรีย์ ๒ เป็นวิปากัมมธรรม อัญญินทรีย์ เป็นวิปากก็มี เป็นวิปากัมม-

ธรรมก็มี อินทรีย์ ๕ เป็นวิบากก็มี เป็นวิปากัมมธรรมก็มี เป็นเนววิปาก-
นวิปากัมมธรรมก็มี อินทรีย์ ๕ เป็นอนุปาตินุปาทานิย โทมนัสสินทรีย์
เป็นอนุปาตินุปาทานิยะ อินทรีย์ ๓ เป็นอนุปาตินนอนุปาทานิยะ อินทรีย์ ๕
เป็นอนุปาตินุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาตินุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาตินนอนุปา-
ทานิยะก็มี อินทรีย์ ๕ เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสสะ โทมนัสสินทรีย์เป็นสังกิลิฐ-
สังกิลิสสะ อินทรีย์ ๓ เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสสะ อินทรีย์ ๓ เป็นอสังกิลิฐ-
สังกิลิสสะก็มี เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสสะก็มี อินทรีย์ ๖ เป็นสังกิลิฐฐสังกิลิสสะ
ก็มี เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสสะก็มี เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสสะก็มี อินทรีย์ ๕ เป็น
อวิตกกาวิจาระ โทมนัสสินทรีย์ เป็นสวิตกกสวจาระ อุเปกขินทรีย์ เป็นสวิตกก-
สวจาระก็มี เป็นอวิตกกาวิจาระก็มี อินทรีย์ ๑ เป็นสวิตกกสวจาระก็มี เป็น
อวิตกกวจาระมัตตะก็มี เป็นอวิตกกาวิจาระก็มี อินทรีย์ ๑๑ กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นปีติสหคตะ แม้เป็นสุขสหคตะ แม้เป็นอุpekขาสหคตะ โสมนัสสินทรีย์
เป็นปีติสหคตะ เป็นนสุขสหคตะ เป็นนอุpekขาสหคตะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นปีติสหคตะก็มี อินทรีย์ ๖ เป็นปีติสหคตะก็มี เป็นสุขสหคตะก็มี เป็น
อุpekขาสหคตะก็มี อินทรีย์ ๔ เป็นปีติสหคตะก็มี เป็นสุขสหคตะก็มี เป็น
อุpekขาสหคตะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปีติสหคตะ แม้เป็นสุขสหคตะ
แม้เป็นอุpekขาสหคตะก็มี อินทรีย์ ๑๕ เป็นเนวทัสสนนภวานาปหัตัพพะ
โทมนัสสินทรีย์ เป็นทัสสนปหัตัพพะก็มี เป็นภวานาปหัตัพพะก็มี อินทรีย์
๖ เป็นทัสสนปหัตัพพะก็มี เป็นภวานาปหัตัพพะก็มี เป็นเนวทัสสนน-
ภวานาปหัตัพพะก็มี อินทรีย์ ๑๕ เป็นเนวทัสสนนภวานาปหัตัพพะเหตุกะ
โทมนัสสินทรีย์ เป็นทัสสนปหัตัพพะเหตุกะก็มี เป็นภวานาปหัตัพพะเหตุกะ

ก็มี อินทรีย์ ๖ เป็นทัสสนปหัตตัพพเหตุกะก็มี เป็นภาวนาปหัตตัพพเหตุกะก็มี เป็นเนวทัสสนภาวนาปหัตตัพพเหตุกะก็มี อินทรีย์ ๑๐ เป็นเนวัจจคามินาปจยคามิ โทมนัสสินทรีย์ เป็นอัจจคามิ อนัญญุตัญญุตคามินทรีย์ เป็นอปจยคามิ อัญญินทรีย์ เป็นอปจยคามิก็มี เป็นเนวัจจคามินาปจยคามิก็มี อินทรีย์ ๕ เป็นอัจจคามิก็มี เป็นอปจยคามิก็มี เป็นเนวัจจคามินาปจยคามิก็มี อินทรีย์ ๑๐ เป็นเนวเสกขนาเสกขะ อินทรีย์ ๒ เป็นเสกขะ อัญญาตาวินทรีย์ เป็นอเสกขะ อินทรีย์ ๕ เป็นเสกขะก็มี เป็นอเสกขะก็มี เป็นเนวเสกขนาเสกขะก็มี อินทรีย์ ๑๐ เป็นปริตตะ อินทรีย์ ๓ เป็นอัปปมาณะ อินทรีย์ ๕ เป็นปริตตะก็มี เป็นมหัคคตะก็มี เป็นอัปปมาณะก็มี อินทรีย์ ๗ เป็นอนารัมมณะ อินทรีย์ ๒ เป็นปริตตารัมมณะ อินทรีย์ ๓ เป็นอัปปมาณารัมมณะ. โทมนัสสินทรีย์ เป็นปริตตารัมมณะก็มี เป็นมหัคคตารัมมณะก็มี ไม่เป็นอัปปมาณารัมมณะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปริตตารัมมณะ แม้เป็นมหัคคตารัมมณะก็มี อินทรีย์ ๕ เป็นปริตตารัมมณะก็มี เป็นมหัคคตารัมมณะก็มี เป็นอัปปมาณารัมมณะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปริตตารัมมณะ แม้เป็นมหัคคตารัมมณะ แม้เป็นอัปปมาณารัมมณะก็มี อินทรีย์ ๕ เป็นมัชฌิมะ โทมนัสสินทรีย์ เป็นหิณะ อินทรีย์ ๓ เป็นปณีตะ อินทรีย์ ๓ เป็นมัชฌิมะก็มี เป็นปณีตะก็มี อินทรีย์ ๖ เป็นหิณะก็มี เป็นมัชฌิมะก็มี เป็นปณีตะก็มี อินทรีย์ ๑๐ เป็นอนิยตะ อนัญญุตัญญุตคามินทรีย์ เป็นสัมมัตตนิยตะ อินทรีย์ ๔ เป็นสัมมัตตนิยตะก็มี เป็นอนิยตะก็มี โทมนัสสินทรีย์ เป็นมิจฉัตตนิยตะก็มี เป็นอนิยตะก็มี อินทรีย์ ๖ เป็นมิจฉัตตนิยตะก็มี เป็นสัมมัตตนิยตะก็มี เป็นอนิยตะก็มี อินทรีย์ ๗ เป็นอนารัมมณะ อินทรีย์ ๔ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นมัคคารัมมณะ แม้เป็นมัคคเหตุกะ แม้เป็นมัคคาธิปติ

อนัญญัตถัญญัสตาสามีตินทริยฺ ไม้เป็นมคคารัมมณะ เป็นมคคเหตุกะก็มี เป็น
มคคาธิปติก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นมคคเหตุกะ แม้เป็นมคคาธิปติก็มี
อัญญุนทริยฺ ไม้เป็นมคคารัมมณะ เป็นมคคเหตุกะก็มี เป็นมคคาธิปติก็มี
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นมคคเหตุกะ แม้เป็นมคคาธิปติก็มี อินทริยฺ ๕ เป็น
มคคารัมมณะก็มี เป็นมคคเหตุกะก็มี เป็นมคคาธิปติก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นมคคารัมมณะ แม้เป็นมคคเหตุกะ แม้เป็นมคคาธิปติก็มี อินทริยฺ ๑๐
เป็นอุปปีนนะก็มี เป็นอุปปาทีก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปปีนนะ อินทริยฺ ๒
เป็นอุปปีนนะก็มี เป็นอุปปีนนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปปาที อินทริยฺ ๑๐
เป็นอุปปีนนะก็มี เป็นอุปปีนนะก็มี เป็นอุปปาทีก็มี อินทริยฺ ๒๒ เป็นอดีต
ก็มี เป็นอนาคตก็มี เป็นปัจจุบันก็มี อินทริยฺ ๑ เป็นอนารัมมณะ อินทริยฺ
๒ เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ อินทริยฺ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ
แม้เป็นอนาคตารัมมณะ แม้เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ อินทริยฺ ๑๐ เป็น
อดีตารัมมณะก็มี เป็นอนาคตารัมมณะก็มี เป็นปัจจุปปันนารัมมณะก็มี กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ แม้เป็นอนาคตารัมมณะ แม้เป็นปัจจุปปันนา-
รัมมณะก็มี อินทริยฺ ๒๒ เป็นอชฉัตตะก็มี เป็นพหิททาก็มี เป็นอชฉัตต-
พหิททาก็มี อินทริยฺ ๑ เป็นอนารัมมณะ อินทริยฺ ๓ เป็นพหิททารัมมณะ
อินทริยฺ ๔ เป็นอชฉัตตารัมมณะก็มี เป็นพหิททารัมมณะก็มี เป็นอชฉัตต-
พหิททารัมมณะก็มี อินทริยฺ ๘ เป็นอชฉัตตารัมมณะก็มี เป็นพหิททารัมมณะ
ก็มี เป็นอชฉัตตพหิททารัมมณะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอชฉัตตารัมมณะ
แม้เป็นพหิททารัมมณะ แม้เป็นอชฉัตตพหิททารัมมณะก็มี อินทริยฺ ๕ เป็น
อนิทัสสนสัพปฏิฆะ อินทริยฺ ๑๑ เป็นอนิทัสสนอับปฏิฆะ.

ทุกมาติกาวិสาขนา

๑. เหตุโคงจนกวิสาขนา

[๒๔๔] อินทรีย์ ๔ เป็นเหตุ อินทรีย์ ๑๘ เป็นเหตุ อินทรีย์ ๓ เป็นสเหตุกะ อินทรีย์ ๕ เป็นอเหตุกะ อินทรีย์ ๖ เป็นสเหตุกะก็มี เป็นอเหตุกะก็มี อินทรีย์ ๗ เป็นเหตุสัมปยุต อินทรีย์ ๕ เป็นเหตุวิปยุต อินทรีย์ ๖ เป็นเหตุสัมปยุตก็มี เป็นเหตุวิปยุตก็มี อินทรีย์ ๔ เป็นเหตุสเหตุกะ อินทรีย์ ๕ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุสเหตุกะ แม้เป็นสเหตุกนเหตุ อินทรีย์ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสเหตุกะ เป็นสเหตุกนเหตุ อินทรีย์ ๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสเหตุกะ เป็นสเหตุกนเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสเหตุกนเหตุก็มี อินทรีย์ ๔ เป็นเหตุเหตุสัมปยุต อินทรีย์ ๕ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แม้เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุ อินทรีย์ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุเหตุสัมปยุต เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุ อินทรีย์ ๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุเหตุสัมปยุต เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุก็มี อินทรีย์ ๕ เป็นนเหตุสเหตุกะ แม้เป็นนเหตุอเหตุกะ อินทรีย์ ๖ เป็นนเหตุสเหตุกะก็มี เป็นนเหตุอเหตุกะก็มี.

๒. จูพันธ์ตรทุกวิสาขนา

[๒๔๕] อินทรีย์ ๒๒ เป็นสัปปัจจยะ เป็นสังขตะ เป็นอนิทลสนะ อินทรีย์ ๕ เป็นสัปปฏิมะ อินทรีย์ ๑๓ เป็นอปัฏิมะ อินทรีย์ ๓ เป็นรูป อินทรีย์ ๑๔ เป็นอรูป ชีวิตินทรีย์ เป็นรูปก็มี เป็นอรูปก็มี อินทรีย์ ๑๐ เป็นโลกียะ อินทรีย์ ๓ เป็นโลกุตระ อินทรีย์ ๕ เป็นโลกียะก็มี เป็นโลกุตระก็มี อินทรีย์ ๒๒ เป็นเคนจิวัญญะยะ เป็นเคนจินวิญญะยะ.

๓. อาสวโคจนกวิสัยนา

[๒๔๖] อินทรีย์ ๒๒ เป็นโนอาสวะ อินทรีย์ ๑๐ เป็นสาสวะ
อินทรีย์ ๓ เป็นอนาสวะ อินทรีย์ ๕ เป็นสาสวะก็มี เป็นอนาสวะก็มี อินทรีย์
๑๕ เป็นอาสววิปยุต โทมนัสสินทรีย์ เป็นอาสวสัมปยุต อินทรีย์ ๖ เป็น
อาสวสัมปยุตก็มี เป็นอาสววิปยุตก็มี อินทรีย์ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
อาสวสาสวะ เป็นสาสวโนอาสวะ อินทรีย์ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสว-
สาสวะ แม้เป็นสาสวโนอาสวะ อินทรีย์ ๕ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ
เป็นสาสวโนอาสวะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสาสวโนอาสวะก็มี อินทรีย์ ๕
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต แม้เป็นอาสวสัมปยุตโนอาสวะ
โทมนัสสินทรีย์ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวอาสวสัมปยุต เป็นอาสวสัมปยุต-
โนอาสวะ อินทรีย์ ๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวอาสวสัมปยุต เป็นอาสว-
สัมปยุตโนอาสวะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสัมปยุตโนอาสวะก็มี อินทรีย์
๕ เป็นอาสววิปยุตตสาสวะ อินทรีย์ ๓ เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะ โทมนัส
สินทรีย์ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสววิปยุตตสาสวะ แม้เป็นอาสววิปยุตต-
อนาสวะ อินทรีย์ ๓ เป็นอาสววิปยุตตสาสวะก็มี เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะ
ก็มี อินทรีย์ ๖ เป็นอาสววิปยุตตสาสวะก็มี เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะก็มี
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสววิปยุตตสาสวะ แม้เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะก็มี.

๔. สัตถุญชนโคจนกวิสัยนา

[๒๔๗] อินทรีย์ ๒๒ เป็นโนสัตถุญชนะ อินทรีย์ ๑๐ เป็นสัตถุญ-
ชนะ อินทรีย์ ๓ เป็นอสัตถุญชนะ อินทรีย์ ๕ เป็นสัตถุญชนะก็มี เป็น
อสัตถุญชนะก็มี อินทรีย์ ๑๕ เป็นสัตถุญชนวิปยุต โทมนัสสินทรีย์ เป็น

สัญญาชนสัมปยุต อินทรีย์ ๖ เป็นสัญญาชนสัมปยุตก็มี เป็นสัญญาชนวิปยุต
ก็มี อินทรีย์ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัญญาชนสัญญาชนนิยะ เป็นสัญญาชนนิยะ
โนสัญญาชนนิยะ อินทรีย์ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัญญาชนสัญญาชนนิยะ แม้
เป็นสัญญาชนนิยะโนสัญญาชนนิยะ อินทรีย์ ๕ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัญญาชน-
สัญญาชนนิยะ เป็นสัญญาชนนิยะโนสัญญาชนนิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัญญา-
ชนนิยะโนสัญญาชนนิยะก็มี อินทรีย์ ๑๕ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัญญาชนสัญญาชน-
สัมปยุต แม้เป็นสัญญาชนสัมปยุตโนสัญญาชนนิยะ โทมนัสสินทรีย์ กล่าวไม่ได้
ว่า เป็นสัญญาชนสัญญาชนสัมปยุต เป็นสัญญาชนสัมปยุตโนสัญญาชนนิยะ
อินทรีย์ ๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัญญาชนสัญญาชนสัมปยุต เป็นสัญญาชน-
สัมปยุตโนสัญญาชนนิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัญญาชนสัมปยุตโนสัญญาชนนิยะ
ก็มี อินทรีย์ ๕ เป็นสัญญาชนวิปยุตตสัญญาชนนิยะ อินทรีย์ ๓ เป็นสัญญาชน-
วิปยุตตสัญญาชนนิยะ โทมนัสสินทรีย์ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัญญาชน-
วิปยุตตสัญญาชนนิยะ แม้เป็นสัญญาชนวิปยุตตสัญญาชนนิยะ อินทรีย์ ๓
เป็นสัญญาชนวิปยุตตสัญญาชนนิยะก็มี เป็นสัญญาชนวิปยุตตสัญญาชนนิยะก็มี
อินทรีย์ ๖ เป็นสัญญาชนวิปยุตตสัญญาชนนิยะก็มี เป็นสัญญาชนวิปยุตต-
ตสัญญาชนนิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัญญาชนวิปยุตตสัญญาชนนิยะ แม้
เป็นสัญญาชนวิปยุตตสัญญาชนนิยะก็มี.

๕. คันถโคจณกวิธานา

[๒๔๘] อินทรีย์ ๒๒ เป็นโนคันถะ อินทรีย์ ๑๐ เป็นคันถนิยะ
อินทรีย์ ๓ เป็นอคันถนิยะ อินทรีย์ ๕ เป็นคันถนิยะก็มี เป็นอคันถนิยะก็มี

อินทรี ๑๕ เป็นคณตวิปยุต โทมนัสสินทรี เป็นคณตสัมปยุต อินทรี ๖ เป็นคณตสัมปยุตก็มี เป็นคหตวิปยุตก็มี อินทรี ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคณตคณตนิยะ เป็นคณตนิยโนคณต อินทรี ๓ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นคณตคณตนิยะ แม้เป็นคณตนิยโนคณต อินทรี ๕ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคณตคณตนิยะ เป็นคณตนิยโนคณตก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคณตนิยโนคณตก็มี อินทรี ๑๕ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นคณตคณตสัมปยุต แม้เป็นคณตสัมปยุตตโนคณต โทมนัสสินทรี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคณตคณตสัมปยุต เป็นคหตสัมปยุตตโนคณต อินทรี ๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคณตคณตสัมปยุต เป็นคณตสัมปยุตตโนคณตก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคณตสัมปยุตตโนคณตก็มี อินทรี ๕ เป็นคณตวิปยุตตคณตนิยะ อินทรี ๓ เป็นคณตวิปยุตตคณตนิยะ โทมนัสสินทรี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นคณตวิปยุตตคณตนิยะ แม้เป็นคณตวิปยุตตคณตนิยะ อินทรี ๓ เป็นคณตวิปยุตตคณตนิยะก็มี เป็นคณตวิปยุตตคณตนิยะก็มี อินทรี ๖ เป็นคณตวิปยุตตคณตนิยะก็มี เป็นคณตวิปยุตตคณตนิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นคณตวิปยุตตคณตนิยะ แม้เป็นคณตวิปยุตตคณตนิยะก็มี

๖.๓.๘. โขมโคจจกาทีวิธาน

[๒๔๕] อินทรี ๒๒ เป็นโนโอมะ ฯลฯ อินทรี ๒๒ เป็นโนโยคะ ฯลฯ อินทรี ๒๒ เป็นโนนัวร์ณะ อินทรี ๑๐ เป็นนัวร์ณิยะ อินทรี ๓ เป็นนัวร์ณิยะ อินทรี ๕ เป็นนัวร์ณิยะก็มี เป็นนัวร์ณิยะก็มี อินทรี ๑๕ เป็นนัวร์ณวิปยุต โทมนัสสินทรี เป็นนัวร์ณสัมปยุต อินทรี ๖ เป็น

นิรณสัมปยุตต์ก็มี เป็นนิรณวิปยุตต์ก็มี อินทรีย์ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
นิรณนิรณนิยะ เป็นนิรณนิโนนิรณะ อินทรีย์ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
นิรณนิรณนิยะ แม้เป็นนิรณนิโนนิรณะ อินทรีย์ ๕ กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
นิรณนิรณนิยะ เป็นนิรณนิโนนิรณะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนิรณนิโน-
นิรณะก็มี อินทรีย์ ๑๕ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนิรณนิรณสัมปยุตต์ แม้
เป็นนิรณสัมปยุตต์โนนิรณะ โทมนัสสินทรีย์ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนิรณ-
นิรณสัมปยุตต์ แม้เป็นนิรณสัมปยุตต์โนนิรณะ อินทรีย์ ๖ กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นนิรณนิรณสัมปยุตต์ เป็นนิรณสัมปยุตต์โนนิรณะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นนิรณสัมปยุตต์โนนิรณะก็มี อินทรีย์ ๕ เป็นนิรณวิปยุตต์นิรณนิยะ
อินทรีย์ ๓ เป็นนิรณวิปยุตต์ตอนิรณนิยะ โทมนัสสินทรีย์ กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นนิรณวิปยุตต์ตอนิรณนิยะ แม้เป็นนิรณวิปยุตต์ตอนิรณนิยะ อินทรีย์
๓ เป็นนิรณวิปยุตต์ตอนิรณนิยะก็มี เป็นนิรณวิปยุตต์ตอนิรณนิยะก็มี อินทรีย์
๖ เป็นนิรณวิปยุตต์ตอนิรณนิยะก็มี เป็นนิรณวิปยุตต์ตอนิรณนิยะก็มี กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นนิรณวิปยุตต์ตอนิรณนิยะ แม้เป็นนิรณวิปยุตต์ตอนิรณนิยะ
ก็มี.

๗. ปราสาทโคจจกวิสัยชา

[๒๕๐] อินทรีย์ ๒๒ เป็นโนปราสาทะ อินทรีย์ ๑๐ เป็นปรัมภัญจะ
อินทรีย์ ๓ เป็นอปราภัญจะ อินทรีย์ ๕ เป็นปรัมภัญจะก็มี เป็นอปราภัญจะก็มี
อินทรีย์ ๖ เป็นปราสาทวิปยุตต์ อินทรีย์ ๖ เป็นปราสาทสัมปยุตต์ก็มี เป็น
ปราสาทวิปยุตต์ก็มี อินทรีย์ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปราสาทปราภัญจะ เป็น

ปรัมภัญญโนปรามาสะ อินทรีย์ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปรามาสปรัมภัญญะ
แม้เป็นปรัมภัญญโนปรามาสะ อินทรีย์ ๕ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปรามาสปรัมภัญญะ
เป็นปรัมภัญญโนปรามาสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปรัมภัญญโนปรามาสะก็มี
อินทรีย์ ๑๐ เป็นปรามาสวิปยุตตปรัมภัญญะ อินทรีย์ ๓ เป็นปรามาสวิปยุตต-
อปรัมภัญญะ อินทรีย์ ๓ เป็นปรามาสวิปยุตตปรัมภัญญะก็มี เป็นปรามาสวิป-
ยุตตอปรัมภัญญะก็มี อินทรีย์ ๖ เป็นปรามาสวิปยุตตปรัมภัญญะก็มี เป็น
ปรามาสวิปยุตตอปรัมภัญญะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปรามาสวิปยุตต-
ปรัมภัญญะ แม้เป็นปรามาสวิปยุตตอปรัมภัญญะก็มี.

๑๐. มหันตรทุกวิสัยชา

[๒๕๑] อินทรีย์ ๗ เป็นอนารัมมณะ อินทรีย์ ๑๔ เป็นสารัมมณะ
ชีวิตินทรีย์ เป็นสารัมมณะก็มี เป็นอนารัมมณะก็มี อินทรีย์ ๒๑ เป็นโนจิตตะ
มโนทริยเป็นจิตตะ อินทรีย์ ๑๓ เป็นเจตสิกะ อินทรีย์ ๘ เป็นอจิตตะ
ชีวิตินทรีย์ เป็นเจตสิกะก็มี เป็นอเจตสิกะก็มี อินทรีย์ ๑๓ เป็นจิตตสัมปยุต
อินทรีย์ ๗ เป็นจิตตวิปยุต ชีวิตินทรีย์ เป็นจิตตสัมปยุตก็มี เป็นจิตตวิปยุต
ก็มี มโนทริย กล่าวไม่ได้ว่าแม้เป็นจิตตสัมปยุต แม้เป็นจิตตวิปยุต อินทรีย์
๑๓ เป็นจิตตสังคัญญะ อินทรีย์ ๗ เป็นจิตตสังคัญญะ ชีวิตินทรีย์ เป็น
จิตตสังคัญญะก็มี เป็นจิตตวิสังคัญญะก็มี มโนทริย กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
จิตตสังคัญญะ แม้เป็นจิตตวิสังคัญญะ อินทรีย์ ๑๓ เป็นจิตตสมุฏฐานะ อินทรีย์
๘ เป็นโนจิตตสมุฏฐานะ ชีวิตินทรีย์ เป็นจิตตสมุฏฐานะก็มี เป็นโนจิตต-
สมุฏฐานะก็มี อินทรีย์ ๑๓ เป็นจิตตสหุ อินทรีย์ ๘ เป็นโนจิตตสหุ

ชีวิตินทรีย์ เป็นจิตตสหุภักมี เป็นโนจิตตสหุภักมี อินทรีย์ ๑๓ เป็นจิตตานุ-
ปริวัตติ อินทรีย์ ๘ เป็นโนจิตตานุปริวัตติ ชีวิตินทรีย์ เป็นจิตตานุปริวัตติ
ภักมี เป็นโนจิตตานุปริวัตติภักมี อินทรีย์ ๑๓ เป็นจิตตสังสัทธิสมุฏฐานะ อินทรีย์
๘ เป็นโนจิตตสังสัทธิสมุฏฐานะ ชีวิตินทรีย์เป็นจิตตสังสัทธิสมุฏฐานะภักมี เป็น
โนจิตตสังสัทธิสมุฏฐานะภักมี อินทรีย์ ๑๓ เป็นจิตตสังสัทธิสมุฏฐานสหุ
อินทรีย์ ๘ เป็นโนจิตตสังสัทธิสมุฏฐานสหุ ชีวิตินทรีย์ เป็นจิตตสังสัทธิ-
สมุฏฐานสหุภักมี เป็นโนจิตตสังสัทธิสมุฏฐานสหุภักมี อินทรีย์ ๑๓ เป็น
จิตตสังสัทธิสมุฏฐานานุปริวัตติ อินทรีย์ ๘ เป็นโนจิตตสังสัทธิสมุฏฐานานุ-
ปริวัตติ ชีวิตินทรีย์ เป็นจิตตสังสัทธิสมุฏฐานานุปริวัตติภักมี เป็นโนจิตต-
สังสัทธิสมุฏฐานานุปริวัตติภักมี อินทรีย์ ๖ เป็นอัมมัตติกะ อินทรีย์ ๑๖ เป็น
พาหิระ อินทรีย์ ๗ เป็นอุปาทา อินทรีย์ ๑๔ เป็นนอุปาทา ชีวิตินทรีย์ เป็น
อุปาทาภักมี เป็นนอุปาทาภักมี อินทรีย์ ๕ เป็นอุปาทินนะ อินทรีย์ ๔ เป็น
อนุปาทินนะ อินทรีย์ ๕ เป็นอุปาทินนะภักมี เป็นอนุปาทินนะภักมี.

๑๑. อุปาทานโคจรกวิสัยนา

[๒๕๒] อินทรีย์ ๒๒ เป็นนอุปาทนนะ อินทรีย์ ๑๐ เป็นอุปาทานิยะ
อินทรีย์ ๓ เป็นนอุปาทานิยะ อินทรีย์ ๕ เป็นอุปาทานิยะภักมี เป็นนอุปาทานิยะ
ภักมี อินทรีย์ ๑๖ เป็นอุปาทานวิปยุต อินทรีย์ ๖ เป็นอุปาทานสัมปยุตภักมี
เป็นอุปาทานวิปยุตภักมี อินทรีย์ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทานอุปาทานิยะ
เป็นอุปาทานินโนอุปาทานะ อินทรีย์ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานอุปาทา-
นิยะ แม้เป็นอุปาทานินโนอุปาทานะ อินทรีย์ ๕ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทาน-

อุปาทานิชะ เป็นอุปาทานิชโนอุปาทานะกัมมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทานิชโน-
อุปาทานะกัมมี อินทรีย์ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานอุปาทานสัมปยุต
แม้เป็นอุปาทานสัมปยุตโนอุปาทานะ อินทรีย์ ๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
อุปาทานอุปาทานสัมปยุต เป็นอุปาทานสัมปยุตโนอุปาทานะกัมมี กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นอุปาทานสัมปยุตโนอุปาทานะกัมมี อินทรีย์ ๑๐ เป็นอุปาทานวิปยุตต-
อุปาทานิชะ อินทรีย์ ๓ เป็นอุปาทานวิปยุตตอนุอุปาทานิชะ อินทรีย์ ๓ เป็น
อุปาทานวิปยุตตอุปาทานิชะกัมมี เป็นอุปาทานวิปยุตตอนุอุปาทานิชะกัมมี
อินทรีย์ ๖ เป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิชะกัมมี เป็นอุปาทานวิปยุตตอนุ-
อุปาทานิชะกัมมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิชะ แม้เป็น
อุปาทานวิปยุตตอนุอุปาทานิชะกัมมี.

๑๒. กิเลสโคจนวิสัยชา

[๒๕๓] อินทรีย์ ๒๒ เป็นโนกิเลสะ อินทรีย์ ๑๐ เป็นสังกิเลสิกะ
อินทรีย์ ๓ เป็นอสังกิเลสิกะ อินทรีย์ ๕ เป็นสังกิเลสิกะกัมมี เป็นอสังกิเลสิกะ
กัมมี อินทรีย์ ๑๕ เป็นอสังกิเลสิกะ โทมนัสสินทริย เป็นสังกิเลสิกะ อินทรีย์ ๖
เป็นสังกิเลสิกะกัมมี เป็นอสังกิเลสิกะกัมมี อินทรีย์ ๑๕ เป็นกิเลสวิปยุต
โทมนัสสินทริย เป็นกิเลสสัมปยุต อินทรีย์ ๖ เป็นกิเลสสัมปยุตกัมมี เป็น
กิเลสวิปยุตกัมมี อินทรีย์ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ เป็น
สังกิเลสิกโนกิเลสะ อินทรีย์ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ แม้
เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะ อินทรีย์ ๕ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ เป็น
สังกิเลสิกโนกิเลสะกัมมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะกัมมี อินทรีย์ ๑๕

กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสสังกิลิฏฐะ แม้เป็นสังกิลิฏฐโนกิเลสะ โทมนัส-
สินทรีย์ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิลิฏฐะ เป็นสังกิลิฏฐโนกิเลสะ อินทรีย์ ๖
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิลิฏฐะ เป็นสังกิลิฏฐโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นสังกิลิฏฐโนกิเลสะก็มี อินทรีย์ ๕ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสกิเลสสัมปยุต
แม้เป็นกิเลสสัมปยุตตโนกิเลสะ โทมนัสสินทรีย์ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลส-
กิเลสสัมปยุต เป็นกิเลสสัมปยุตตโนกิเลสะ อินทรีย์ ๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
กิเลสกิเลสสัมปยุต เป็นกิเลสสัมปยุตตโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลส-
สัมปยุตตโนกิเลสะก็มี อินทรีย์ ๕ เป็นกิเลสวิปยุตตสังกิลิเกะ อินทรีย์ ๓
เป็นกิเลสวิปยุตตอสังกิลิเกะ โทมนัสสินทรีย์ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
กิเลสวิปยุตตสังกิลิเกะ แม้เป็นกิเลสวิปยุตตอสังกิลิเกะ อินทรีย์ ๓ เป็น
กิเลสวิปยุตตสังกิลิเกะก็มี เป็นกิเลสวิปยุตตอสังกิลิเกะก็มี อินทรีย์ ๖
เป็นกิเลสวิปยุตตสังกิลิเกะก็มี เป็นกิเลสวิปยุตตอสังกิลิเกะก็มี กล่าวไม่ได้
ว่า แม้เป็นกิเลสวิปยุตตสังกิลิเกะ แม้เป็นกิเลสวิปยุตตอสังกิลิเกะก็มี.

๑๓. ปิฎฐิทุกวิสัยชา

[๒๕๔] อินทรีย์ ๑๕ เป็นนทสสนปหัตัพพะ อินทรีย์ ๗ เป็น
ทสสนปหัตัพพะก็มี เป็นนทสสนปหัตัพพะก็มี อินทรีย์ ๑๕ เป็นนภวานา-
ปหัตัพพะ อินทรีย์ ๗ เป็นภวานापหัตัพพะก็มี เป็นนภวานापหัตัพพะก็มี
อินทรีย์ ๑๕ เป็นนทสสนปหัตัพพะเหตุกะก็มี อินทรีย์ ๑๕ เป็นนภวานापหา-
ตัพพะเหตุกะ อินทรีย์ ๗ เป็นภวานापหัตัพพะเหตุกะก็มี เป็นนภวานापหา-
ตัพพะเหตุกะก็มี อินทรีย์ ๕ เป็นอวิตักกะ โทมนัสสินทรีย์ เป็นสวิตักกะ

อินทรี ๑๒ เป็นสวัตถกะก็มี เป็นอวัตถกะก็มี อินทรี ๕ เป็นอวิจารณ์
โทมนัสสินทรีเป็นสวิจารณ์ อินทรี ๑๒ เป็นสวิจารณ์ เป็นอวิจารณ์ก็มี
อินทรี ๑ เป็นอัปปีติกะ อินทรี ๑๑ เป็นสัปปีติกะก็มี เป็นอัปปีติกะก็มี
อินทรี ๑๑ เป็นนปีติสหคตะ อินทรี ๑๑ เป็นปีติสหคตะก็มี เป็นนปีติ-
สหคตะก็มี อินทรี ๑๒ เป็นนสุขสหคตะ อินทรี ๑๐ เป็นสุขสหคตะก็มี
เป็นนสุขสหคตะก็มี อินทรี ๑๒ เป็นนอุpekขาสหคตะ อินทรี ๑๐ เป็น
อุpekขาสหคตะก็มี เป็นนอุpekขาสหคตะก็มี อินทรี ๑๐ เป็นกามาวจร
อินทรี ๓ เป็นนกามาวจร อินทรี ๕ เป็นกามาวจรก็มี เป็นนกามาวจรก็มี
อินทรี ๑๑ เป็นนรูปาวจร อินทรี ๕ เป็นรูปาวจรก็มี เป็นนรูปาวจรก็มี
อินทรี ๑๔ เป็นนอรูปาวจร อินทรี ๘ เป็นอรูปาวจรก็มี เป็นนอรูปาวจร
ก็มี อินทรี ๑๐ เป็นปริยาป็นนะ อินทรี ๓ เป็นอปริยาป็นนะ อินทรี ๕
เป็นปริยาป็นนะก็มี เป็นอปริยาป็นนะก็มี อินทรี ๑๑ เป็นอนิยานิกะ
อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรี เป็นนิยานิกะ อินทรี ๑๐ เป็นนิยานิกะก็มี
เป็นอนิยานิกะก็มี อินทรี ๑๐ เป็นอนิยตะ อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรี เป็น
นิยตะ อินทรี ๑๑ เป็นนิยตะก็มี เป็นอนิยตะก็มี อินทรี ๑๐ เป็นสอุตตระ
อินทรี ๓ เป็นอนุตตระ อินทรี ๕ เป็นสอุตตระก็มี เป็นอนุตตระก็มี
อินทรี ๑๕ เป็นอระณะ โทมนัสสินทรี เป็นสระณะ อินทรี ๖ เป็นสระณะ
ก็มี เป็นอระณะก็มี ฉะนี้แล.

ปัญหา/จลกะ จบ

อินทรีวิภังค์ จบบริบูรณ์

วรรณนาปัญหาปุจฉะ

พึงทราบการจำแนกอินทรีย์ แม้ทั้งหมดในปัญหาปุจฉะ ว่าเป็นกุศล เป็นต้น โดยทำนองแห่งนัยของพระบาลีนั้น แหะละ อนึ่ง ในอาร์มมตติกะทั้งหลาย คำว่า อินทรีย์ ๗ เป็นอนารัมมณะ นั้น ตรีสทมาเยอัจจกขุนทรีย์ โสติดินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ และปุริสินทรีย์ แต่ชีวิดินทรีย์ไม่มาในฐานะนี้ เพราะปะปนด้วยอรูป.

บทว่า ทฺวินุทฺติยา ได้แก่ อินทรีย์ ๒ คำนี้ตรีสทมาเยออินทรีย์ ๒ คือ สุขินทรีย์ และทุกขินทรีย์ เพราะอินทรีย์ ๒ นั้น เป็นปริตตารัมมณะ โดยส่วนเดียว. คำว่า โทมนัสสินุทฺติยํ สฺติยา ปฺริตฺตารมฺมณํ สฺติยา มหฺคฺคตารมฺมณํ (โทมนัสสินทรีย์เป็นปริตตารัมมณะก็มี เป็นมหัคคตารัมมณะก็มี) ความว่า ในเวลาปรารภกามาจรธรรมเป็นไปก็เป็นปริตตารัมมณะ แต่ในเวลาทีปรารภรูปาจร อรูปาจรเป็นไปก็เป็นมหัคคตารัมมณะ และในเวลาทีปรารภบัญญัติเป็นไปก็เป็นนวัตตัพพารัมมณะ.

คำว่า นิวิณุทฺติยา สฺติยา ปฺริตฺตารมฺมณา (อินทรีย์ ๕ แม้ปริตตารัมมณะก็มี) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรีสทมาเยอามนินทรีย์ ชีวิดินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ และอินทรีย์หมวด ๕ มีสัทธินทรีย์เป็นต้นจริงอยู่ ชีวิดินทรีย์ แม้สงเคราะห์ในรูปธรรมซึ่งไม่มีอารมณ์เพราะระคนด้วยรูป และสงเคราะห์ในฝ่ายที่เป็นธรรมชาติมีอารมณ์ได้โดยส่วนแห่งอรูป.

คำว่า จตฺตารี อินุทฺติยานิ (อินทรีย์ ๘) ได้แก่ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ และอัญญาตาวิณทรีย์ เพราะอินทรีย์ เหล่านี้ ไม่รวมอยู่ในมัคคารัมมตติกะ.

บทว่า มคฺคเหตุกํ (เป็นมรรคเหตุกะ) นี้ ตรัสไว้หมายเอาเหตุที่เป็นสหหาคะ ในเวลาที่วิริยะหรือวิมังสาเป็นใหญ่ เป็นมคฺคคาธิปติ แต่ในเวลาที่ฉันทะหรือจิตเป็นใหญ่ ก็เป็นนวัตตัพพธรรม.

คำว่า ทสฺสิทฺฐริยา สฺยา อุปฺปนฺนา สฺยา อุปฺปาทีโน (อินทริย์ ๑๐ เป็นอุปฺปนฺนกะมี เป็นอุปฺปาทีกะมี) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอารูปอินทริย์ ๗ และวิปากอินทริย์ ๓ อินทริย์ ๑๐ ตรัสไว้ในหนหลังพร้อมทั้ง โทมนัสสอินทริย์ ในอินทริย์ ๑๐ เหล่านั้น โทมนัสสอินทริย์ ในเวลาที่ปรารภบัญญัติเป็นไปก็เป็นนวัตตัพพารมฺมณะ อินทริย์ที่เหลือ แม้ในเวลาที่พิจารณา นิพพานก็เป็นนวัตตัพพารมฺมณะ.

คำว่า ตีณฺสิทฺฐริยานิ พหิทฺฐารมฺมณานิ (อินทริย์ ๓ เป็นพหิทฺฐารมฺมณะ) ได้แก่ อินทริย์ ๓ ที่เป็นโลกุตฺตริณทฺธิ.

บทว่า จตฺตาริ ได้แก่ สฺวจินทฺธิ ทฺถจฺจินทฺธิ โสมนัสสอินทฺธิ โทมนัสสอินทฺธิ เพราะอินทฺธิ ๔ เหล่านั้น ปรารภเป็นไปในอหฺมตฺตธรรม บ้าง ในพหิทฺฐารมฺมณบ้าง.

บทว่า อฏฺฐจฺจินทฺธิยา (อินทฺธิ ๘) ได้แก่ มนินทฺธิ ชีวิตินทฺธิ อุเปกจฺจินทฺธิ และอินทฺธิหฺมวต ๕ มีศรัทธาเป็นต้น ในบรรดาอินทฺธิ ๘ เหล่านั้น ความเป็นนวัตตัพพารมฺมณะ พิงฺทราบในเวลาแห่งอาภิญญัญญาตนะ.

ในปัญหาปุจฺจกะเมนี้ อินทฺธิ ๑๐ เป็นกามาพฺจร อินทฺธิ ๓ เป็นโลกุตฺตระ อินทฺธิ ๕ เป็นอินทฺธิระคนกันทั้งโลกิยะและโลกุตฺตระ เป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ด้วยประการฉะนี้ ปัญหาปุจฺจกะเมนี้ ก็เป็นปริจฺเจทอย่างเดียวกับอภิธรรมภาษณีนั่นเอง ก็อินทฺธิวิภังค์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงนำออกจำแนกแสดงแล้ว ๒ ปรึวรค ด้วยประการฉะนี้.

วรรณนาอินทฺธิวิภังค์ จป

๖. ปัจจยาการวิภังค์

สูตรต้นตภาชนีย์

[๒๕๕] สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

สพายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะสพายตนะเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เกิดเพราะ
ชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

[๒๕๖] ในปัจจยาการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ทุกข์ ความไม่รู้ทุกขสมุทัย ความไม่รู้ทุกขนิโรธ ความไม่รู้
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้เรียกว่า อวิชชา

[๒๕๗] ในปัจจยาการเหล่านั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย
เป็นไฉน ?

ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อานัญชาภิสังขาร กายสังขาร
วจีสังขาร จิตตสังขาร

ในสังขารเหล่านั้น ปุณฺณยาสังขาร เป็นไฉน ?

กุศลเจตนา เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร ที่สำเร็จด้วยทาน ที่สำเร็จด้วยศีล ที่สำเร็จด้วยภาวนา นี้เรียกว่า ปุณฺณยาสังขาร

ในสังขารเหล่านั้น อปุณฺณยาสังขาร เป็นไฉน ?

อกุศลเจตนาเป็นกามาวจร นี้เรียกว่า อปุณฺณยาสังขาร

ในสังขารเหล่านั้น อานนฺยชาสังขาร เป็นไฉน ?

กุศลเจตนาเป็นอรูปาจร นี้เรียกว่า อานนฺยชาสังขาร

ในสังขารเหล่านั้น กายสังขาร เป็นไฉน ?

กายสังขารเจตนา เป็นกายสังขาร วิจิตฺตเจตนา เป็นวิจิตฺตสังขาร มโนสังขารเจตนา เป็นจิตตสังขาร

เหล่านี้เรียกว่า สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย.

[๒๕๘] วิญญูญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จักขุวิญญูญาน โสตวิญญูญาน ฆานวิญญูญาน ชิวหาวิญญูญาน กายวิญญูญาน มโนวิญญูญาน นี้เรียกว่า วิญญูญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย.

[๒๕๙] นามรูปเกิดเพราะวิญญูญานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูปเกิดเพราะวิญญูญานเป็นปัจจัย.

[๒๖๐] สพายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จักขายตนะ โสตถายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ
มหายตนะ นี้เรียกว่า สพายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย.

[๒๖๑] ผัสสะเกิดเพราะสพายตนะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโน-
สัมผัส นี้เรียกว่า ผัสสะเกิดเพราะสพายตนะเป็นปัจจัย.

[๒๖๒] เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา
ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา นี้เรียกว่า
เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย.

[๒๖๓] ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

รูปตัณหา สัตถตัณหา กันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา
ธัมมตัณหา นี้เรียกว่า ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย.

[๒๖๔] อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีสัพพตูปาทาน อตตวาทูปาทาน นี้เรียกว่า
อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย.

[๒๖๕] ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ภพ ๒ คือ กรรมภพ ๑ อุปัตตภพ ๑

ในภพ ๒ นั้น กรรมภพ เป็นไฉน ?

ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อานัญชาภิสังขาร นี้เรียกว่า
กรรมภพ กรรมที่เป็นเหตุให้ไปสู่ภพแม้ทั้งหมด ก็เรียกว่า กรรมภพ

อุปปัตติภพ เป็นไฉน ?

กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญา-
นาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ นี้เรียกว่า อุปปัตติภพ
กรรมภพและอุปปัตติภพดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอุปาทาน
เป็นปัจจัย.

[๒๖๖]ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความเกิดจำเพาะ ความ
ปรากฏแห่งขันธ ความได้อายตนะ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ
อันใด นี้เรียกว่า ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย.

[๒๖๗]ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ชรา ๑ มรณะ ๑

ในชราและมรณะนั้น ชรา เป็นไฉน ?

ความคร่ำคร่า ภาวะที่คร่ำคร่า ความที่ฟันหลุด ความที่ผมหงอก
ความที่หนังเหี่ยวย่น ความเสื่อมสิ้นอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่
สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า ชรา

มรณะ เป็นไฉน ?

ความเคลื่อน ภาวะที่เคลื่อน ความทำลาย ความหายไป มฤตยู
ความตาย ความทำกาละ ความแตกแห่งขันธ ความทิ้งซากศพไว้ ความ-
ขาดแห่งชีวิตินทรีย์ จากหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า
มรณะ

ชราและมรณะดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็น
ปัจจัย.

[๒๖๘] โสกะ เป็นไฉน ?

ความโศกเศร้า กิริยาโศกเศร้า สภาพโศกเศร้า ความแห้งผากภายใน ความแห้งกรอบภายใน ความเกรี้ยวใจ ความโทมนัส ลูกศรคือความโศกเศร้า ของผู้ที่ถูกความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวกับโรค ความเสื่อมศีล หรือความเสื่อมทิวาญญิ กระทบแล้ว ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง ของผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว นี้เรียกว่า โสกะ.

[๒๖๙] ปริเทวะ เป็นไฉน ?

ความร้องไห้ ความคร่ำครวญ กิริยาร้องไห้ กิริยาคร่ำครวญ สภาพร้องไห้ สภาพคร่ำครวญ ความบ่นถึง ความพรวดเพื่อ ความร่ำไห้ ความพิไรร่ำ กิริยาพิไรร่ำ สภาพพิไรร่ำ ของผู้ที่ถูกความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวกับโรค ความเสื่อมศีล หรือความเสื่อมทิวาญญิ กระทบแล้ว ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง ของผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว นี้เรียกว่า ปริเทวะ.

[๒๗๐] ทุกข์ เป็นไฉน ?

ความไม่สบายกาย ความทุกข์กาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแก่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่กายสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า ทุกข์.

[๒๗๑] โทมนัส เป็นไฉน ?

ความไม่สบายใจ ความทุกข์ใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า โทมนัส.

[๒๓๒] อุปายาส เป็นไฉน ?

ความแค้น ความขุ่นแค้น สภาพแค้น สภาพขุ่นแค้น ของผู้ที่ถูก
ความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวกับโรค ความเสื่อมศีล
หรือความเสื่อมทิวาญญิตี กระทบแล้ว ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใด
อย่างหนึ่ง ของผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว นี้เรียกว่า
อุปายาส.

[๒๓๓] คำว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการ
อย่างนี้นั้น ได้แก่ความไปร่วม ความมาร่วม ความประชุม ความปรากฏ
แห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วย ประการอย่างนี้.

สุดตันตภาชนียํ จบ

ปฏิจสุมุปปาทวิภังค์

วรรณนาสุดตันตภาชนีย

ว่าด้วยอุเทศวาร

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในปฏิจสุมุปปาทวิภังค์ในลำดับต่อจากอินทริย
วิภังค์ต่อไป:-

พระบาลีตันติ (แบบแผน) นี้ใด อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งไว้
โดยนัยมีอาทิว่า **อวิชชาปจฺจยา** อังขาร (สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย)

* บาลีข้อ ๒๕๕ เป็นปัจจัยการวิภังค์

ดังนี้ อันกุลบุตรผู้ที่กระทำการสังวรณานี้เพื่อความแห่งพระบาลีนั้น ควรเข้าสู่ที่ประชุมพุทธสาวกผู้เป็นวิภังชวาที พึงเป็นผู้ไม่กล่าวต่ออาจารย์ ไม่เลี้ยงไปสู่ลัทธิของคน ไม่กังวลชวนขวยลัทธิอื่น ไม่ปฏิเสธพระสูตร คล้อยตามพระวินัย ตรวจคุมหาประเทศแสดงธรรม (ปฏิจสุมุปบาท) รวบรวมอรรถ ไม่เปลี่ยนแปลงเนื้อความ และแสดงโดยปริยาแม้อย่างอื่น จึงสมควรทำการสังวรณานี้ตามพระบาลี.

อนึ่ง การสังวรณานี้ความแห่งปฏิจสุมุปบาท แม้โดยปรกคี่ก็เป็นเรื่องทีกระทำได้โดยยาก เหมือนอย่างทีพระโบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

สจจํ สตุโต ปฏิสนธิ ปัจจยาการเมว จ
ทุตสา จตุโร ชมฺมา เทเสตุลฺลจ สุตฺตกร

ธรรม ๔ อย่าง คือ สัจจะ ๑ สัตว์-

บัญญัติ ๑ ปฏิสนธิ ๑ ปัจจยาการ ๑ เป็น

ธรรมเห็นได้โดยยาก และแสดงได้แสนยาก.

เพราะฉะนั้น การสังวรณานี้ความแห่งปฏิจสุมุปบาท จึงกระทำไม่ได้โดยง่าย เว้นแต่ท่านผู้สำเร็จปริยัติ และบรรลุมรรคผลทั้งหลายแล้วเท่านั้น.

ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) ใคร่

ครวญประสงคี่จะกล่าวพรรณนาปัจจยาการ

ในวันนี้ แต่ยังไม่ได้ที่พึงพึงเหมือนหยั่งลงสู่

สาคร แต่เพราะพระศาสนา (บาลีปฏิจสุมุ-

ปบาท) นี้ ประดับด้วยนัยแห่งเทศนาต่างๆ

และแนวประพันธ์ แห่งบูรพาจารย์ (อรรถกถา

ปฏิจจนุปบาทเก่า) ก็ยังเป็นไปอยู่มิขาดสาย
ฉะนั้น ข้าพเจ้าจักอาศัยข้อความทั้ง ๒ นั้น
เริ่มการวรรณาคความแห่งปฏิจจนุปบาทนี้
ของท่านทั้งหลายตั้งใจสดับการสังวรรณานั้น.

ข้อนี้ สมด้วยคำที่ท่านบูรพาจารย์ กล่าวไว้ว่า

ผู้ใดผู้หนึ่งสนใจฟังการสังวรรณานี้
เขาก็จะฟังได้คุณพิเศษสืบต่อไปในภพหน้า
ครั้ง ได้คุณพิเศษสืบต่อไปในภพหน้าแล้ว ก็
ฟังถึงที่อันไม่พบเห็นของพระยามัจจุราช.

อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในคำมีอาทิว่า อวิชชาปจฺจยา สํขารา
ดังนี้ จำเดิมแต่ต้นก่อนทีเดียว.

เทศนาเภทโต อตฺถ ลกฺขณณกวิชาทิโต
องฺคานณฺจ ววตฺถานา วิญฺญาตพฺุโพ วินิจฺฉโย
พึงทราบวินิจฉัย โดยความแตกต่าง
แห่งเทศนา ๑ โดยอรรถ ๑ โดยลักษณะ
เป็นต้น ๑ โดยเป็นธรรมมีอย่างเดียวกันเป็นต้น ๑
และโดยการกำหนดองค์ทั้งหลาย ๑.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยความแตกต่างแห่งเทศนา
บรรดาข้อวินิจฉัยเหล่านั้น ชื่อว่า โดยความแตกต่างแห่งเทศนา
นั้น อธิบายว่า การแสดงปฏิจจนุปบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้ามี ๔ นัย คือ

ทรงแสดงตั้งแต่ข้อต้นไปข้อสุดท้าย (ปลาย) บ้าง ตั้งแต่ท่ามกลางไปข้อสุดท้าย บ้าง หนึ่ง ทรงแสดงตั้งแต่ข้อสุดท้ายไปข้อต้นบ้าง ตั้งแต่ท่ามกลางไปข้อต้น บ้าง เหมือนการจับแถววัลย์ของบุรุษ ๔ คน ผู้นำแถววัลย์ไปจะนั้น.

แสดงปฏิจสมุปบาทอย่างที ๑

เหมือนอย่างว่า ในบุรุษ ๔ คน ผู้นำแถววัลย์ไป คนหนึ่งเห็นโคน แถววัลย์ก่อนนั้นเทียว เขาจึงตัดโคนแถววัลย์นั้นจับดึงแถววัลย์ทั้งหมดไปใช้ในการงาน ฉนั้นใด พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ฉนั้นนั้น ย่อมทรงแสดงปฏิจสมุปบาท ตั้งแต่ข้อต้นจนถึงแม้ข้อสุดท้ายว่า อิโต โข ภิกขเว อวิชาปจฺจยา ตํขารา ฯเปฯ ขาติปจฺจยา ขรามรณํ คุก่อนภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลาย เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย ฯลฯ ขราและมรณะ เกิดเพราะชาติ เป็นปัจจัย ด้วยประการฉะนี้แล* ดังนี้.

แสดงปฏิจสมุปบาทอย่างที ๒

เหมือนอย่างว่า ในบุรุษเหล่านั้น คนหนึ่งเห็นท่ามกลางแถววัลย์ก่อน เขาจึงตัดในท่ามกลาง ดึงเอาส่วนก่อนบนเท่านั้นมาใช้ในการงาน ฉนั้นใด พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ฉนั้นนั้น ย่อมทรงแสดงตั้งแต่ท่ามกลางไปจนถึงแม้สุดท้าย ว่า ตสฺส ตํ เวทนํ อภินนฺทโต อภิวทโต อชฺโหมสย ติฏฺฐโต ออุปฺปชฺชติ นนฺทติ ยา เวทนาสุ นนฺทติ ตทฺฐปาทานํ ตสฺสุปาทานปจฺจยา ภโว ภวปจฺจยา ขาติ เมื่อกุมารนั้น เพลิดเพลิน บ่นถึง คิดใจ เวทนานั้น ความเพลิดเพลินก็เกิดขึ้น ความเพลิดเพลินในเวทนา

* ม. มุล. เล่ม ๑๒. ๔๔๖/๔๘๐

ทั้งหลายเป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ เพราะภพ
เป็นปัจจัย จึงมีชาติ (เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชราและมรณะ)* ดังนี้.

แสดงปฏิจจนุปบาทอย่างที ๓

เหมือนอย่างว่า ในบุรุษเหล่านั้น คนหนึ่งเห็นปลายเถาวัลย์ก่อนเขา
จึงจับปลายสาวเอามาทั้งเถาจนถึงโคนตามแนวของปลายแล้วนำไปใช้ ฉนั้นใด
พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ฉนั้นนั้น ย่อมทรงแสดงปฏิจจนุปบาทตั้งแต่ข้อปลายจนถึง
แม้ข้อต้นว่า ชาติปัจจุยา ขรามรณนฺติ อิติ โข ปเนตฺ ๗เปฯ อวิชฺชา-
ปัจจุยา ตํขารา ก็ข้อว่า ชราและมรณะมี เพราะชาติเป็นปัจจัย
ดังนี้ฉนั้น เรากล่าวแล้ว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะชาติเป็นปัจจัย
ชราและมรณะจึงมี ในข้อนี้ เป็นอย่างนี้หรือมิใช่(พวกภิกษุกราบทูล
ว่า) พระพุทธเจ้าว่า เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี ใน
ข้อนี้ มีความเป็นอย่างนี้แล้ว เพราะชาติปัจจัย จึงมีชรามรณะ
ก็ข้อที่ว่า ชาติมีเพราะภพเป็นปัจจัย ดังนี้ฉนั้นเรากล่าวแล้ว ๗๑๑
(พระผู้มีพระภาคเจ้า) ก็ข้อที่ว่า เพราะอวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร
ทั้งหลาย ดังนี้ฉนั้น เรากล่าวแล้ว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชา
เป็นปัจจัยจึงมีสังขารทั้งหลาย ในข้อนี้ เป็นอย่างนี้ หรือมิใช่ (พวก
ภิกษุ) พระพุทธเจ้าข้า เพราะอวิชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร ในข้อนี้
ก็เป็นอย่างนี้ว่า เพราะอวิชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขารทั้งหลาย* ดังนี้

แสดงปฏิจสมุปปาตข้อที่ ๔

เหมือนอย่างว่า ในบุรุษเหล่านั้น คนหนึ่งเห็นท่ามกลางเถาว์วัลย์
นั้นแหละก่อน เขาก็ตัดตรงกลางจับสาวลงมาข้างล่างจนถึงโคนนำไปใช้การงาน
นั้นใด พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ฉันทันนั้นเหมือนกัน ย่อมทรงแสดงตั้งแต่ท่ามกลาง
จนถึงข้อต้นว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อาหาร ๔ เหล่านี้ มีอะไรเป็นเหตุ
มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นกัมเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด. อาหาร
๔ เหล่านี้ มีตัณหาเป็นเหตุ มีตัณหาเป็นสมุทัย มีตัณหาเป็นกัมเนิด
มีตัณหาเป็นแดนเกิด. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ตัณหานี้ มีอะไรเป็น
เหตุ มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นกัมเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด.
ตัณหามีเวทนาเป็นเหตุ มีเวทนาเป็นสมุทัย มีเวทนาเป็นกัมเนิด มี
เวทนาเป็นแดนเกิด. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ฯลฯ เวทนา...ผัสสะ...
สพายตนะ...นามรูป...วิญญูณ...สังขารทั้งหลายมีอะไรเป็นเหตุ
มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นกัมเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด สังขาร
ทั้งหลาย มีอวิชชาเป็นเหตุ มีอวิชชาเป็นสมุทัย มีอวิชชาเป็นกัมเนิด
มีอวิชชาเป็นแดนเกิด' ดังนี้.

ถามว่า เพราะเหตุไร พระองค์จึงแสดงเช่นนี้

ตอบว่า เพราะปฏิจสมุปปาตเป็นธรรมเจริญรอบด้าน และพระผู้มี-
พระภาคเจ้าเล่าก็ทรงถึงความเป็นผู้ดงามด้วยเทศนา.

จริงอยู่ ปฏิจสมุปปาตซึ่งเป็นธรรมเจริญรอบด้าน ย่อมเป็นไป
พร้อมเพื่อแทงตลอดอภยธรรมโดยเทศนานั้นนั่นแหละ อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า

ทรงถึงความเป็นผู้งดามด้วยเทศนา เพราะทรงประกอบด้วยเวสารัชชญาณ ๔ และปฏิสัมภิทาญาณ ๔ และทรงถึงความลึกซึ้ง (ในปฏิจสมุปบาท) ๔ อย่าง พระองค์ทรงแสดงธรรมโดยนัยต่าง ๆ ก็เพราะทรงถึงความเป็นผู้งดามด้วยเทศนานั้นแล.

แต่เมื่อว่าโดยแปลกกันแห่งปฏิจสมุปบาทนั้น เทศนาใดเป็นเทศนา โดยอนุโลมจำเดิมแต่ต้น เทศนานั้นบัณฑิตพึงทราบว่าเป็นเทศนาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าพิจารณาเห็นเวไนยชนผู้ลุ่มหลงในการจำแนกเหตุที่เป็นไปทรงประกาศแล้ว เพื่อทรงชี้แจงความเป็นไปตามเหตุอันควรแก่ตน และเพื่อทรงชี้แจงถึงลำดับแห่งความเกิดขึ้น. เทศนาใดที่ทรงแสดงโดยปฏิโลมตั้งแต่ข้อสุดท้ายทวนไป เทศนานั้น พึงทราบว่า เป็นเทศนาที่พระองค์พิจารณาเห็นโลกที่ถึงความลำบาก โดยนัยมีอาทิว่า "โลกนี้ถึงความลำบากหนอ ย่อมเกิดย่อมแก่ และย่อมตาย" ทรงประกาศแล้ว เพื่อทรงชี้แจงถึงเหตุแห่งทุกข์ มิชราและมรณะเป็นต้น นั้น ๆ ที่พระองค์ทรงบรรลุแล้ว โดยทำนองแห่งการแห่งตลอดในส่วนเบื้องต้น. อนึ่ง เทศนาใดทรงแสดงตั้งแต่ท่ามกลางไปจนถึงข้อต้น เทศนานั้นพระองค์ทรงประกาศแล้ว เพื่อทรงนำอดีตกาลมาแสดงโดยลำดับแห่งเหตุและผล จำเดิมแต่อดีตกาลอีก โดยทำนองการกำหนดคัตถหาเป็นเหตุแห่งอาหาร. แต่เทศนาใดที่ทรงแสดงตั้งแต่ท่ามกลางจนถึงที่สุด เทศนานั้นเป็นเทศนาที่ทรงประกาศเพื่อทรงชี้แจงอนาคตกาล จำเดิมแต่สมุฏฐานแห่งเหตุของอนาคตกาลในปัจจุบันกาล.

ในเทศนา ๔ เหล่านี้ เทศนาใดที่ตรัสแสดงโดยอนุโลมตั้งแต่ต้น เพื่อทรงชี้แจงความเป็นไปตามเหตุของคนแก่เวไนยชนผู้ลุ่มหลงเหตุแห่งความ

* ที. มหาวคฺค. เล่ม ๒. ๓๘/๓๕

เป็นไป และเพื่อทรงชี้แจงลำดับความเกิดขึ้นนั้น เทศนานั้นพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งไว้แล้วในปัจจุสมุปปาตวิภังค์นี้.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในปัจจุสมุปปาตนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสอวิชาไว้แต่ต้น แม้อวิชาที่ไม่มีอะไรเป็นเหตุ เป็นเหตุเดิมของโลก เหมือนความคงที่ของพวกปกติวาทีหรือ ?

ตอบว่า อวิชา มิใช่ไม่มีเหตุ เหตุแห่งอวิชา พระองค์ตรัสว่า อวสมุทยา อวิชาสมุทโย (อวิชาเกิดขึ้น เพราะอาสวเกิดขึ้น) ดังนี้.

ถามว่า ก็ปริยายที่เป็นเหตุเดิมมิโดยสภาวะใด ก็สภาวะนั้นได้แก่อะไร

ตอบว่า ได้แก่ภาวะที่เป็นประธานของวิภูฏกถา (กล่าวด้วยวิภูฏะ).

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อตรัสวิภูฏกถา ก็ตรัสธรรม ๒ อย่าง ทำให้เป็นประธานหรือตรัส อวิชาเป็นประธาน เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า ปุริมา ภิกขเว โภจัน ปญญาติ อวิชาเย อโธ ปุพเพ อวิชา นาโหสิ อต ปจฺจนา สมภวตี เอวญฺเจตฺติ ภิกขเว วุจฺจติ อต จ ปน ปญญาติ อิทปฺปจฺจยา อวิชา ตุก่อนภิกขุทั้งหลาย เจื่อนต้นแห่งอวิชาไม่ ปรากฏในกาลก่อนแต่ นี้ อวิชาไม่มี แต่ภายหลังจึงมี เพราะเหตุ นั้น เราจึงกล่าวคำนี้ อย่างนี้ว่า ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น อวิชา มีข้อนี้เป็น ปัจจัย จึงปรากฏ ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ตรัส ภาวตัณหาเป็นประธาน เหมือนอย่างที่ตรัสว่า ตุก่อนภิกขุทั้งหลาย เจื่อนต้นแห่งภาวตัณหาไม่ปรากฏ ในกาลก่อน แต่ นี้ภาวตัณหาไม่มี แต่ภายหลังจึงมี เพราะเหตุ นั้น เราจึงกล่าวคำนี้

* อญฺ ทสก. เล่ม ๒๔ ๖๑/๑๒๐

อย่างนี้ว่า ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น ภาวตัณหาที่มีข้อนี้เป็นปัจจัย จึงปรากฏ
ดังนี้.

ถามว่า เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อตรัสวิภูฏกถา จึงตรัส
ธรรม ๒ นี้ ทำให้เป็นประธาน.

ตอบว่า เพราะอวิชา เป็นเหตุพิเศษแห่งกรรมให้สัตว์ถึงสุคติ
หรือทุกคติ. จริงอยู่ อวิชาเป็นเหตุพิเศษแห่งกรรมอันให้สัตว์ถึงทุกคติ. เพราะ
เหตุไร เพราะปุถุชนผู้อันอวิชาครอบงำแล้ว ย่อมเริ่มทำกรรมอันให้ตน
ถึงทุกตือนกประการมีปาณาติบาตเป็นต้น อันไม่มีความชื่นใจเพราะความ
เร่าร้อนด้วยกิเลสบ้าง อันนำความพินาสแก่ตนเพราะต้องตกไปสู่ทุกติบ้าง
เหมือนแม่โคที่จะถูกฆ่าถูกความบอบซ้ำครอบงำ เพราะเร่าร้อนด้วยไฟและถูก
ตีด้วยก้อน และเหมือนการดื่มน้ำร้อนอันไม่มีความชื่นใจ เพราะความเป็นผู้
กระหายด้วยการบอบซ้ำนั้น แม้นำมาซึ่งความพินาสแก่ตน.

ส่วนภวตัณหาเป็นเหตุพิเศษแห่งกรรมอันยังสัตว์ให้ถึงสุคติ เพราะ
เหตุไร ? เพราะปุถุชนผู้อันภวตัณหาครอบงำแล้ว ย่อมเริ่มทำกรรมอันให้ถึง
สุคติตือนกประการมีเจตนาเป็นเครื่องควั่นจากปาณาติบาตเป็นต้น ซึ่งมีแต่
สำราญใจ เพราะเว้นจากความเร่าร้อนด้วยกิเลส และบรรเทาความบอบซ้ำด้วย
ทุกข์ ในทุกติของคน เพราะลู่ถึงสุคติ เหมือนแม่โคมีประการตามที่กล่าวแล้ว
เริ่มดื่มน้ำเย็นซึ่งมีแต่ความสำราญด้วยความอยากในน้ำเย็น และบรรเทาความ
บอบซ้ำของตน ฉะนั้น.

ก็บรรดาธรรมที่เป็นประธานแห่งวิภูฏกถาเหล่านี้ ในที่บางแห่ง พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงเทศนาอันมีธรรมอย่างเดียวเป็นมูล อย่างไร คือ
* อญ ทสก. เล่ม ๒๔. ๖๒/๑๒๔

เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ด้วยเหตุดังนี้แล สังขารทั้งหลายมีวิชาเป็นที่อิงอาศัย วิญญาณมีสังขารเป็นที่อิงอาศัย เป็นต้น** อีกอย่างหนึ่ง ได้ตรัสว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุเห็นความพอใจเนื่อง ๆ ในธรรมทั้งหลายอันเป็นปัจจัยแห่งอุปาทานอยู่ ตัณหาย่อมเจริญ เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เป็นต้น** ในที่บางแห่ง ทรงแสดงธรรมแม้ทั้ง ๒ เป็นมูล คือ อย่างที่ตรัสว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย** กายของคนพาลผู้มีวิชานิวรณ์ ประกอบพร้อมด้วย ตัณหาเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ และกายนี้ด้วย นามรูปภายนอกทั้งนี้ย่อมมีด้วยประการฉะนี้ เพราะอาศัยกายและนามรูปภายนอกทั้ง ๒ จึงเกิดผัสสะ สพายตนะทั้งหลาย คนพาลผู้อันผัสสะและสพายตนะทั้ง ๒ เหล่าใด ถูกต้องแล้ว ก็ย่อมเสวยเฉพาะสุขหรือทุกข์ ดังนี้ เป็นต้น.

บรรดาเทศนาเหล่านั้น ๆ เทศนานั้นอธิการนี้ ด้วยอำนาจอวิชาว่า สังขารทั้งหลายย่อมเกิด เพราะอวิชาเป็นปัจจัย ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นธรรมอันหนึ่งที่เป็นมูล (เอกธมฺมมูลิกา).

พึงทราบวินิจฉัยโดยความต่างแห่งเทศนาในปฏิจสุมุขปาถนี้ ด้วยประการฉะนี้ก่อน.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยอรรถ

ชื่อว่า **โดยอรรถ** ได้แก่ โดยอรรถ (เนื้อความ) แห่งบททั้งหลาย มีวิชาเป็นต้น คืออย่างไร คือ กายทุจริตเป็นต้น ชื่อว่า **อวิญฺชีย** (ธรรมชาติไม่ควรได้) เพราะอรรถว่าไม่ควรบำเพ็ญ คือสิ่งที่ไม่ควรได้ (วิเคราะห์ว่า) ต่ **อวิญฺชีย** **วิญฺชิตต** **อวิชา** ที่ชื่อว่า **อวิชา** เพราะอรรถว่า ย่อมได้สิ่งที่ไม่ควรได้นั้น.

กายสุจริตเป็นต้น ชื่อว่า ธรรมชาติที่ควรได้ เพราะเป็นภาวะ
ตรงกันข้ามกับกายทุจริตเป็นต้นนั้น. (วิเคราะห์ว่า) ต วิญญัติ น วิญญัติ
อวิชา ที่ชื่อว่า อวิชา เพราะอรรถว่า ย่อมไม่ได้สิ่งที่ควรได้นั้น.

ที่ชื่อว่า อวิชา เพราะอรรถว่า ย่อมกระทำ (ปัญญา) ไม่ให้รู้แจ้ง
ซึ่งอรรถ (เนื้อความ) แห่งกองขั้นทั้งหลาย ซึ่งอรรถแห่งการเกิดของอายตนะ
ทั้งหลาย ซึ่งอรรถแห่งความว่างเปล่าของธาตุทั้งหลาย ซึ่งอรรถอันแท้จริงของ
สัจจะทั้งหลาย ซึ่งอรรถแห่งความเป็นอธิบดีของอินทรีย์ทั้งหลาย.

ที่ชื่อว่า อวิชา แม้เพราะอรรถว่า ย่อมกระทำอรรถอย่างละ ๔^{*}
ตามที่ตรัสไว้ด้วยอำนาจการบีบคั้นเป็นต้นของทุกข์เป็นต้น.

* ในวิสุทธิมรรคบาลิตอนญาณทัสสนวิสุทธิ หน้า ๓๔๖ แสดงว่า

ทุกขสุต ปิณฑุโจ	ทุกข์มีความบีบคั้นเป็นอรรถ
สงขตกุโจ	มีความปรุงแต่งเป็นอรรถ
สนคาปกุโจ	มีความให้เร่าร้อนเป็นอรรถ
วิปริณามกุโจ	มีความแปรปรวนเป็นอรรถ
สมุทสุต อายุหนกุโจ	สมุทัยมีอันประมวลมาเป็นอรรถ
นิทานกุโจ	มีเหตุเป็นแดนเกิดเป็นอรรถ
ลัมโบกุโจ	มีอันประกอบไว้เป็นอรรถ
ปสิโพธกุโจ	มีความกังวลใจเป็นอรรถ
นิโรธสุต นิสฺสรณกุโจ	นิโรธมีอันสลัดออกเป็นอรรถ
วิเวกกุโจ	มีความสงัดจากทุกข์เป็นอรรถ
อสงขตกุโจ	มีสภาวะไม่ปรุงแต่งเป็นอรรถ
อมตกุโจ	มีอมตะเป็นอรรถ
มคฺคสุต นิยุธานกุโจ	มรรคมีการนำออกเป็นอรรถ
เหตุวกุโจ	มีอันเป็นเหตุเป็นอรรถ
ทศฺสนกุโจ	มีการเห็นนิพพานเป็นอรรถ
อธิปเตยฺยกุโจ	มีความเป็นอธิบดีในการสำเร็จกิจเป็นอรรถ.

ที่ชื่อว่า อวิชา เพราะอรรถว่า ย่อมยังสัตว์ให้แล่นไปในสงสารอันไม่มีที่สุด คือ ในกำเนิด คติ ภพ วิญญาณฐิติ และสัตตาวาส.

ที่ชื่อว่า อวิชา เพราะอรรถว่า ย่อมแล่นไปในหญิงชายเป็นต้นอัน ไม่มีอยู่โดยปรมาตม์ ย่อมไม่แล่นไปในธรรมมีขั้นเป็นต้น แม้อันเป็นของมีอยู่.

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า อวิชา แม้เพราะปกปิดกรรมซึ่งอาศัยกันและกันเกิดขึ้นแห่งปฏิจสมุปบาทด้วยอำนาจวัตถุและอารมณ์มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ยัม ปฏิจจ ผลเมติ โส ปจจโย ผลอาศัยกรรมใดเกิดขึ้นเป็นไป เพราะเหตุ นั้น ธรรมนั้น จึงชื่อว่า ปัจจย. คำว่า ปฏิจจ (อาศัย) ได้แก่ ไม่เว้นธรรมนั้น คือเว้นธรรมนั้นแล้วก็ไม่ปรากฏ. คำว่า เติ ได้แก่ ย่อมเกิดขึ้น และย่อมเป็นไป. อีกอย่างหนึ่ง อรรถแห่งปัจจยมีความหมายถึงอุปการกรรม.

อวิชา จ สา ปจจโย จาติ อวิชาปจจโย อวิชานั้นด้วย เป็นปัจจยด้วย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่า อวิชาปจจโย (อวิชาเป็นปัจจย). เพราะอวิชาเป็นปัจจยนั้น. สขตมภิสัขโรตติ สขารา ธรรมที่ชื่อว่า สังขารทั้งหลาย เพราะอรรถว่า ย่อมปรุงแต่งสังขตธรรม.

อีกนัยหนึ่ง สังขาร มี ๒ อย่าง คือ

สังขารที่มีเพราะอวิชาเป็นปัจจย ๑

สังขารที่มาด้วยศัพท์ว่า สังขาร ๑

บรรดาสังขารทั้ง ๒ นั้น สังขารที่มีเพราะอวิชาเป็นปัจจย ๖ เหล่านี้ คือ สังขาร ๓ ได้แก่ ปัญญาภิสังขาร อปัญญาภิสังขาร
* คำว่า เติ แยกมาจากบทว่า ผลเมติ

อาเนญชาภิสังขาร และสังขาร ๓ กายสังขาร **วจีสังขาร** **จิตตสังขาร**
สังขารเหล่านั้นแม้ทั้งหมดสักว่าเป็นโลกียกุศล และอกุศลเท่านั้น.

ก็สังขาร ที่มาแล้วโดยสังขารศัพท์เหล่านั้น คือ **สังขตสังขาร**
อภิสังขตสังขาร **อภิสังขรณกสังขาร** **ปโยคาภิสังขาร**. บรรดาสังขาร
เหล่านั้น ธรรมพร้อมทั้งปัจจัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในประโยคมีอาทิว่า
อนิจจา **วต** **ถัมขารา** แม้ทั้งหมด ชื่อว่า **สังขตสังขาร**. รูปธรรม
อรูปธรรมเป็นไปในภุมิ ๓ ที่เกิดแต่กรรมซึ่งกล่าวไว้ในอรรถกถา ชื่อว่า
อภิสังขตสังขาร. รูปธรรมและอรูปธรรมแม้เหล่านั้น ย่อมสงเคราะห์ใน
บาลีนี้ว่า **อนิจจา** **วต** **ถัมขารา** ดังนี้ทั้งหมด แต่อาคตสถานแห่งธรรม
เหล่านั้น ไม่ปรากฏส่วนหนึ่ง ก็เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศลที่เป็นไปในภุมิ ๓
ท่านเรียกว่า **อภิสังขรณกสังขาร**. อาคตสถานแห่งอภิสังขรณกสังขารนั้น
ย่อมปรากฏในประโยคมีคำว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลตกอยู่ในวิชชา
ถ้าอภิสังขารคือบุญ ย่อมปรุ้งแต่ง ดังนี้ เป็นต้น. อนึ่ง ความเพียรอันเป็น
ไปทางกายและจิต ท่านเรียกว่า **ปโยคาภิสังขาร**. ปโยคาภิสังขารนั้นมาใน
ประโยคว่า "ลือนั้น เมื่อนายช่างรถหมุนไป ก็หมุนไปได้เท่าที่นายช่างรถหมุน
ไปแล้วตั้งอยู่เหมือนอยู่ในเพลลา ฉะนั้น"^๑ เป็นต้น.

อนึ่ง มิใช่แต่สังขารเหล่านั้นอย่างเดียวเท่านั้น แม้สังขารเหล่าอื่นเป็น
อนก ที่มาโดยศัพท์สังขาร โดยนัยมีอาทิว่า "ดูก่อนวิสาขะผู้มีอายุ เมื่อภิกษุ
เข้าสัตถุญญาเวทิตนิโรธ วจีสังขารย่อมดับก่อน ต่อจากนั้นกายสังขารก็ดับ ต่อ
จากนั้น จิตสังขารก็ย่อมดับ"^๒ ดังนี้ บรรดาสังขารเหล่านั้น สังขารที่ไม่
สงเคราะห์เข้าให้สังขตสังขาร ย่อมไม่มี.

๑. อ. ดิก. เล่ม ๒๐. ๔๕๔/๑๔๑ ๒. อ. ดิก. เล่ม ๒๐. ๔๕๔/๑๔๑

๓. ม. มุถ. เล่ม ๑๒. ๕๑๐/๕๕๑

เบื้องหน้าแต่ขึ้นไป คำใดที่ตรัสไว้ในประโยคมีอาทิว่า **สังขารปจฺจยา**
วิญฺญาณ (วิญฺญาณเกิด เพราะสังขารเป็นปัจจัย) ดังนี้ คำนั้น พึงทราบ
โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ส่วนในคำที่ยังมิได้กล่าวนั้น พึงทราบวินิจฉัย
ต่อไปนี้

วิชานาตีติ วิญฺญาณ ชื่อว่า **วิญฺญาณ** เพราะอรรถว่า ย่อมรู้แจ้ง.

นมตีติ นาม ชื่อว่า **นาม** เพราะอรรถว่า ย่อมนุ่มไป.

รูปตีติ รูป ชื่อว่า **รูป** เพราะอรรถว่า ย่อมสลาย.

อาย โคนติ อายตฺตจฺจ นยตีติ อายตฺน ที่ชื่อว่า **อายตนะ**
เพราะอรรถว่า ย่อมแผ่ไปซึ่งกาย (นามรูป) อันเป็นบ่อเกิดแห่งทุกข์ และ
ย้อมนำไปสู่สังสารอันยาวนาน.

ผลตีติ ผลโส ชื่อว่า **ผัสสะ** เพราะอรรถว่า ถูกต้อง.

เวทยตีติ เวทนา ชื่อว่า **เวทนา** เพราะอรรถว่า เสวยอารมณ์.

ปริตฺตสตีติ ตณฺหา ชื่อว่า **ตัณหา** เพราะอรรถว่า ทะยานอยาก.

อุปาทียตีติ อุปาทาน ชื่อว่า **อุปาทาน** เพราะอรรถว่า ยึดมั่น.

ภวติ ภาวยติ จาติ ภโว ชื่อว่า **ภพ** เพราะอรรถว่า ย่อมเป็น
และย้อมให้เป็น.

ชนนํชาติ ความเกิด ชื่อว่า **ชาติ**.

ชिरณํชรา ความคร่ำคร่า ชื่อว่า **ชรา**.

มรฺนตีติ เอเตนาตีติ มรณ ชื่อว่า **มรณะ** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุตาย
ของสัตว์ทั้งหลาย. **โสจณํ โสโก** ความเศร้า ชื่อว่า **โสกะ** **ปริเทวนํ** **ปริเท-**
โว ความร้องคร่ำครวญ ชื่อว่า **ปริเทวะ** **ทุกฺขยตีติ** **ทุกฺข** ชื่อว่า **ทุกฺข**

เพราะอรรถว่า ทำให้ลำบาก อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ทุกข์** เพราะอรรถว่า ย่อมขุด ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งอุปาทะและฐิติ. **ทุมฺมนสฺส** ภาโว ภาวะแห่งทุมน์ส ชื่อว่า **โทมนัส. ภูโส อายาโส อุปายาโส** ความดับแก่นใจอย่างมาก ชื่อว่า **อุปายาส.**

บทว่า **สมฺภวนฺติ** แปลว่า ย่อมเกิด บัณฑิตพึงทำการประกอบศัพท์ **สมฺภวนฺติ** ด้วยบทมีความโสภเป็นต้น อย่างเดียวเท่านั้นหามิได้ โดยที่แท้ควรทำประกอบด้วยบททั้งหมด เพราะเมื่อกล่าวว่า **อวิชชาปจฺจยา** ลักษณะนอกจาก **สมฺภวนฺติ** ศัพท์นี้ ธรรมคืออวิชชาและสังขารก็ไม่พึงปรากฏว่า. ย่อมกระทำซึ่งกิจอะไรกัน แต่เมื่อมีการประกอบด้วยบทว่า **สมฺภวนฺติ** ศัพท์ก็เป็นอันกำหนดธรรมที่เป็นปัจจัยและธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัย^{*} ว่า อวิชชานั้นด้วย เป็นปัจจัยด้วย ชื่อว่า อวิชชาเป็นปัจจัย เพราะฉะนั้น สังขารทั้งหลายจึงเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ดังนี้. ในบททั้งหลายก็นัยนี้.

บทว่า **เอว** (ด้วยประการฉะนี้) นี้เป็นบทอธิบายนัยแห่งปัจจัยสมุ-
บาทที่พระองค์ทรงแสดงแล้ว อธิบายว่า ด้วยบทว่า **เอว** นั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าย่อมทรงแสดงว่า ธรรมที่เป็นปัจจัยการเหล่านั้นย่อมเกิดเพราะเหตุ
ทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น เท่านั้นมิใช่เกิดขึ้นด้วยเหตุมีพระอิศวรเนรมิตเป็นต้น.

บทว่า **เอตสฺส** (นี้) ได้แก่ตามที่กล่าวแล้ว.

บทว่า **เกวลสฺส** ได้แก่ (กองทุกข์) ที่ไม่ปะปนกัน หรือว่า
ทิ้งมวล.

* คือที่เป็น ปัจจัยธรรม และปัจจัยปบันนธรรม.

บทว่า **ทุกขกฺขนฺขสุตฺต** (กองทุกข์) ได้แก่ ประชุมแห่งทุกข์
มิใช่ประชุมแห่งสัตว์ มิใช่ประชุมแห่งวิปัสสนามีความสุขและความงามเป็นต้น
บทว่า **สมุทโย** ได้แก่ ความเกิด.
บทว่า **โหติ** ได้แก่ ย่อมเกิด.
พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถในปฏิจจสมุปบาทนี้ ด้วยประการฉะนี้

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น

ชื่อว่า โดยลักษณะเป็นต้น ได้แก่ โดยธรรม ๔ มีลักษณะเป็นต้น
แห่งปฏิจจสมุปบาทมีอวิชาเป็นต้น อย่างไร ? คือ **อวิชา**

๑. อญาณลกฺขณา	มีความไม่รู้เป็นลักษณะ
สมฺโหมนฺรธา	มีความหลงเป็นกิจ
ฉาตฺนปจฺจุปฺปญฺจานา	มีความปกปิดสภาวะแห่งอารมณ์
เป็นปัจจุปปัญฐาน
อาสวปทฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต	มีอาสวะเป็นปทัฏฐาน
๒. อภิสังขรณลกฺขณา	สังขารทั้งหลายมีการปรุงแต่งเป็น
ลักษณะ
อายุหฺนฺรธา	มีความขวนขวายเป็นกิจ
เจตนาปจฺจุปฺปญฺจานา	มีเจตนาเป็นปัจจุปปัญฐาน
อวิชาปทฺตฺตฺตฺตฺต	มีอวิชาเป็นปทัฏฐาน
๓. วิชานนลกฺขณํ	วิญญูณมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ
ปุพฺพพฺกมฺมรตํ	มีการเป็นประธานเป็นกิจ

ปฏิสนธิปัจจุภูฐาน	มีการเกิดสื่อเป็นปัจจุภูฐาน
สังขารปทภูฐาน	มีสังขารเป็นปทภูฐานหรือ
วตุถารมฺมณปทภูฐาน	มีวัตถุและอารมณ์เป็นปทภูฐาน
๔. นมนลกฺขณ	นามมีการน้อมไปเป็นลักษณะ
สมฺปโยครถ	มีการประกอบพร้อมกันเป็นกิจ
อวินิพฺโถคปัจจุภูฐาน	มีการไม่แยกจากจิตเป็นปัจจุภู- ฐาน
วิญญฺณปทภูฐาน	วิญญฺณเป็นปทภูฐาน
๕. รูปฺปนลกฺขณ	รูปมีการแปรปรวนเป็นลักษณะ
วิกิรณรถ	มีการกระจัดกระจายไปเป็นรส
อพฺยาคตปัจจุภูฐาน	มีความเป็นอัพยากตธรรมเป็น ปัจจุภูฐาน
วิญญฺณปทภูฐาน	มีวิญญฺณเป็นปทภูฐาน
๖. อายตฺนลกฺขณ	สพฺยตฺนจะมีการทำวิญญฺณให้ยาวนาน เป็นลักษณะ
ทตฺตนาทิรถ	มีการทำความเห็นเป็นต้นเป็นรส
วตุถุทฺวารภาวปัจจุภูฐาน	มีความเป็นวัตถุและทวารเป็น ปัจจุภูฐาน
นามรูปปทภูฐาน	มีนามรูปเป็นปทภูฐาน
๗. ผุสฺตนลกฺขณ	ผัสสะมีการกระทบอารมณ์เป็น ลักษณะ

สัมมัญจนรโธ	มีการประสานอารมณ์กับจิตเป็นรส
ตงฺกตฺติปจฺจุปฺปญฺจํ	มีการประชุม (วัตถุ อารมณ์ จิต) เป็นปัจจุปัฏฐาน
สพฺยตฺนปทฺตฺถจํ	มีสพยตนะเป็นปทัฏฐาน
๘. อนุภวณลกฺขณา	เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็น
วิสยรตฺสสมฺโภครตฺสา	มีการบริโภคร่วมกันซึ่งรสแห่ง อารมณ์เป็นรส
สุขทฺถุขปจฺจุปฺปญฺจํ	มีสุขและทุกข์เป็นปัจจุปัฏฐาน
ผสฺสทฺปทฺตฺถจํ	มีผัสสะเป็นปทัฏฐาน
๙. เหตุตฺถุขณา	ตัณหาที่มีความเป็นเหตุเป็นลักษณะ
อภินนุทฺทรตฺสา	มีความบันเทิงใจเป็นรส
อติตฺตฺติภาวปจฺจุปฺปญฺจํ	มีความไม่อึดในอารมณ์เป็นปัจจุ- ปัฏฐาน
เวทฺนปทฺตฺถจํ	มีเวทนาเป็นปทัฏฐาน
๑๐. คหณลกฺขณํ	อุปาทานมีการยึดไว้เป็นลักษณะ
อมุญฺจนรตฺ	มีการไม่ปล่อยเป็นรส
ตณฺหาทพฺหตฺตฺติฏฺฐิปจฺจุปฺปญฺจํ	มีความมั่นคงด้วยตัณหา และเห็นผิดในอรรถาเป็นปัจจุปัฏ- ฐาน
ตณฺหาปทฺตฺถจํ	มีตัณหาเป็นปทัฏฐาน
๑๑. กมฺมุํกมฺมุํผลลกฺขโณ	ภพมีกรรม และผลของกรรมเป็น ลักษณะ

ภavnภavnรโศ มีความทำให้เกิดขึ้นและความ
เกิดขึ้นเป็นรส

กุสลากุสลาพฺยาคตปจฺจุปทฐจาโน มีความเป็นกุศล อกุศล
และอัพฺยาคตเป็นปัจจุปฏฺฐาน

อุปาทานปทฐจาโน มีอุปาทานเป็นปทฐฺฐาน.

ธรรมมีลักษณะเป็นต้น แห่งปัจจัยการมีชาติเป็นต้น ฟังทราบโดย
นัยที่กล่าวแล้วในสังขวิภังค์นั้นแล.

ฟังทราบวินิจฉัยในปัจจัยการนี้ แม้โดยลักษณะเป็นต้น ด้วยประการ
ดังนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยมีอย่างเดียวเป็นต้น

ในข้อว่า โดย มีอย่างเดียวเป็นต้น นี้ ฟังทราบว่า อวิชา ชื่อว่า
มีอย่างเดียว เพราะเป็นอัญญาณ (ไม่รู้) อทฺสสนะ (ไม่เห็น) และโมหะ
(ความหลง) เป็นต้น. ที่ชื่อว่า มี ๒ อย่าง เพราะความไม่ปฏิบัติ และความ
ปฏิบัติ หนึ่ง เพราะเป็นสังขาร และอสังขาร ที่ชื่อว่า มี ๓ อย่าง เพราะ
สัมปยุตด้วยเวทนา ๓ ที่ชื่อว่า มี ๒ อย่าง เพราะไม่แทงตลอดสัจจะ ๔ ที่ชื่อว่า
มี ๕ อย่าง เพราะปกปิดโทษแห่งคติ ๕^๑ หนึ่ง ว่าโดยทวารและอารมณ์
อวิชชานั้น ฟังทราบว่า มี ๖ อย่าง ในอรุปรธรรมแม้ทั้งหมด.

สังขาร ชื่อว่า มีอย่างเดียว เพราะเป็นสาสววิปากัมมธรรม
เป็นต้น ที่ชื่อว่า มี ๒ อย่าง เพราะเป็นกุศลและอกุศล หนึ่ง เพราะเป็น
ปริตตธรรมและมหัคคตธรรม เพราะเป็นหินธรรมและมัชฌิมธรรม และเพราะ
เป็นมิถัตตนิยตธรรม และมิถัตตอนิยตธรรม ที่ชื่อว่า มี ๓ อย่าง เพราะเป็น
ปุญญาภิสังขารเป็นต้น ชื่อว่า มี ๔ อย่าง เพราะเป็นไปในกำเนิด ๔ ชื่อว่า
มี ๕ อย่าง เพราะเป็นทางแห่งคติ ๕.^๒

๑-๒ ปกปิดคติ ๕ คือ ทางไปเกิดเป็นสัตว์นรก สัตว์เดรัจฉาน ปิตติวิสัย มนุษย์ และเทวดา

วิญญาณ ชื่อว่า มีอย่างเดียว เพราะเป็นโลกียวิบากเป็นต้น ชื่อว่า มี ๒ อย่าง เพราะเป็นสเหตุกะ และอเหตุกะเป็นต้น ชื่อว่า มี ๓ อย่าง เพราะนับเนื่องด้วยภพ ๒ เพราะประกอบพร้อมด้วยเวทนา ๓ และเพราะเป็น อเหตุกะ ทุเหตุกะ และติเหตุกะ ชื่อว่า เป็น ๔ อย่าง และเป็น ๕ ด้วย อำนาจกำเนิด และอำนาจคติ.

นามรูป ชื่อว่า มีอย่างเดียว เพราะอาศัยวิญญาณและโดยมีกรรม เป็นปัจจัย ชื่อว่า มี ๒ อย่าง เพราะเป็นสารัมมณะและอนารัมมณะ ชื่อว่า มี ๓ อย่าง เพราะเป็นอดีตเป็นต้น ชื่อว่า มี ๔ และ ๕ อย่าง ด้วยอำนาจ กำเนิด ๔ และคติ ๕.

สพายตนะ ชื่อว่า มีอย่างเดียว เพราะเป็นที่เกิดและประชุม ชื่อว่า มี ๒ อย่าง เพราะภูตรูป ประสาทรูป และวิญญาณ เป็นต้น ชื่อว่า มี ๓ อย่าง เพราะเป็นอารมณ์ที่เป็นสัมปัตตะ อสัมปัตตะ และไม่ใช่ทั้ง ๒ (คือทางมโนทวาร) ชื่อว่า มี ๔ และ ๕ อย่าง เพราะนับเนื่องด้วยกำเนิด ๔ และคติ ๕ แล. บัณฑิตพึงทราบธรรมแม้มีผัสสะเป็นต้นว่าเป็นธรรมอย่างเดียว เป็นต้นโดยนัยนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในปัจจุยาการนี้แม้โดยเป็นธรรมมีอย่างเดียวเป็นต้น อย่างนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยการกำหนดองค์

ชื่อว่า โดยการกำหนดองค์ ความว่า ก็ในปัจจุยาการนี้ ความโสภ เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้เพื่อทรงแสดงความไม่ขาดตอนของภวจักร เพราะความโสภเป็นต้นนั้น ย่อมเกิดแก่คนพาลผู้ถูกชราและมรณะเบียดเบียน

* ทวีปัญจวิญญาณ

แล้วเหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปุณฺชนผู้ไม่ได้ระดับ**
อันทุกขเวทนาทางกายถูกต้องแล้ว ย่อมเสรำโศก ย่อมลำบาก ย่อม
คร่ำครวญ ย่อมต้อกร้องไห้ ย่อมถึงการหลงไหล ดังนี้ เป็นต้น.

อนึ่ง อวิชชายังเป็นไปตราบเท่าที่ความโศกเป็นต้นเหล่านั้นยังเป็นไป
อยู่ เพราะเหตุนี้ การเกี่ยวเนื่องกันว่า **อวิชชาปจฺจยา สํขารา** (สังขาร
เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย) ดังนี้ แม้อีกจึงเป็นภวจักรทีเดียว เพราะฉะนั้น
พึงทราบองค์แห่งปฏิจจสมุปบาทมี ๑๒ เท่านั้น เพราะประมวลความโศกเป็นต้น
แม้เหล่านั้นเข้าด้วยกันกับขรามรณะนั่นเอง พึงทราบวินิจฉัยในปัจจัยการนี้
แม้โดยการกำหนดองค์ทั้งหลายไว้ ด้วยประการฉะนี้.

กล่าวว่าย่อในปัจจัยการนี้ด้วยสามารถอุเทศวาทเพียงเท่านี้

วรรณนาอุเทศวาท จบ

ว่าด้วยนิเทศอวิชชาเป็นปัจจัย (บาลีข้อ ๒๔๖)

บัดนี้ เป็นกล่าวโดยพิสดาร ด้วยสามารถแห่งนิเทศวาท จริงอยู่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **อวิชชาปจฺจยา สํขารา** ดังนี้ ในพระบาลีนั้น
เมื่อจะทรงแสดงสังขารทั้งหลายอันมีอวิชชาเป็นปัจจัย เพราะบุคคลเมื่อจะพูด
ถึงบุตรก็ย่อมกล่าวถึงบิดาก่อน ด้วยว่าเมื่อเป็นเช่นนี้ บุตรก็เป็นคำพูดได้ดีว่า
บุตรของนายमित บุตรของนายทัตตะ ดังนี้ ฉะนั้น พระศาสดาทรงเป็น
ผู้ฉลาดในเทศนา เพื่อทรงแสดงอวิชชาเช่นเป็นบิดาด้วยอรรถว่ายังสังขาร
ทั้งหลายให้เกิดก่อน จึงตรัสคำว่า **ตตฺถ กตฺมา อวิชฺชา ทุกฺเข อณฺเฏณ**
(ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชชาเป็นไหน? ความไม่รู้ทุกข์) เป็นต้น.

* ส. สพายน. เล่ม ๑๘ ๓๖๕/๒๕๗

ในพระบาลีนั้น เพราะอวิชชานี้ยอมไม่ให้เพื่ออันรู้ เพื่ออันเห็น เพื่ออันแทงตลอดลักษณะพร้อมทั้งกิจรตามความเป็นจริงของทุกขสัจจะ จึง ปกปิด หุ้มห่อยึดถือไว้อยู่ ฉะนั้น จึงตรัสว่า **ทุกฺข อญฺญาณํ** (ความไม่รู้ ในทุกข) ดังนี้. อนึ่ง เพราะอวิชชายอมไม่ให้เพื่อรู้ เพื่อเห็น เพื่อแทงตลอด ซึ่งลักษณะพร้อมทั้งรตามความเป็นจริงแห่งทุกขสมุทัย แห่งทุกขนิโรธ แห่งทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ปกปิดแล้ว หุ้มห่อแล้ว ยึดถือไว้อยู่ ฉะนั้นจึงตรัสว่า **ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ (อัญญาณ) ตรัสว่า อวิชชา ในฐานะ ๔ เหล่านี้** โดยปริยายแห่งพระสูตร.

แต่โดยปริยายแห่งพระอภิธรรมในนิกเขปกัณฑ์ ทรงถือเอาอัญญาณ (ความไม่รู้) ในฐานะ ๔ แม้อื่นอีกว่า **ปุพฺพนฺต อญฺญาณํ** (ความไม่รู้ ในอดีต) เป็นต้น. ในพระบาลีนั้น คำว่า **ปุพฺพนฺโต** ได้แก่ อดีตอัทธา คือ ชันธ ชาติ อายุตนะทั้งหลายที่ล่วงแล้ว. บทว่า **อปฺรนฺโต** ได้แก่ อนาคตอัทธา คือ ชันธ ชาติ อายุตนะทั้งหลายที่ยังไม่มาถึง. บทว่า **ปุพฺพนฺตาปฺรนฺโต** ได้แก่ กาลทั้ง ๒ แห่งชันธ ชาติ อายุตนะที่ล่วงแล้ว และยังไม่มาถึงนั้น. บทว่า **อิทฺตปฺปจฺจยตา** (ความมีธรรมนี้เป็นปัจจุัย) ได้แก่ องค์ทั้งหลายมีอวิชาเป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุแห่งธรรมทั้งหลายมีสังขาร เป็นต้น. บทว่า **ปฏฺิจฺจสมฺปฺปนฺนธฺมมา** (ธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น) ได้แก่ ธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นต้น ซึ่งเกิดขึ้นแต่ธรรมทั้งหลายมีอวิชาเป็นต้น ในธรรมเหล่านั้น เพราะอวิชชานี้ ยอมไม่ให้เพื่อรู้ เพื่อเห็น เพื่อแทงตลอด ซึ่งลักษณะพร้อมทั้งกิจรตามความเป็นจริง แห่งชันธเป็นต้น ที่เป็นอดีต ย่อม

ปกปิด หุ้มห่อ ยึดถือเอาไว้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ปุพฺพนุเต**
อญฺญาณ (ความไม่รู้ในอดีต). อนึ่ง เพราะอวิชชา^๑นี้ ย่อมไม่ให้ เพื่อรู้
เพื่อเห็น เพื่อแทงตลอดซึ่งลักษณะพร้อมทั้งรสตามความเป็นจริง แห่งขันธ^๒
เป็นต้นอันเป็นอนาคต ฯลฯ แห่งขันธเป็นต้น ที่เป็นทั้งอดีตและอนาคต ฯลฯ
ย่อมไม่ให้ เพื่อรู้ เพื่อเห็น เพื่อแทงตลอดซึ่งลักษณะพร้อมทั้งรสตามความ
เป็นจริงแห่งความที่ธรรมนี้เป็นปัจจุ^๓ และธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น
ย่อมปกปิด หุ้มห่อ ยึดถือเอาไว้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า
ความไม่รู้ในความที่ธรรมนี้เป็นปัจจุ ในธรรมทั้งหลายที่อาศัยกันและกันเกิด
ขึ้นดังนี้. ตรัสความไม่รู้โดยปริยายแห่งพระอภิธรรมในฐานะทั้ง ๘ เหล่านี้ว่า
เป็น **อวิชชา**.

ถามว่า ด้วยลักษณะอย่างนี้ ย่อมเป็นอันพระองค์ตรัสถึงอะไร ?

ตอบว่า ชื่อว่า เป็นอันตรัสอวิชชา โดยกิจ และโดยชาติ. อย่างไร ?
ก็อวิชชา^๑นี้ย่อมไม่ให้ เพื่อรู้ เพื่อเห็น เพื่อแทงตลอดฐานะทั้ง ๘ เหล่านี้
เพราะฉะนั้น จึงตรัสโดยกิจ และอวิชชา^๑นี้แม้เมื่อเกิดก็ย่อมเกิดในฐานะ ๘
เหล่านั้น เพราะฉะนั้น จึงตรัส โดยชาติ ครั้นตรัสอย่างนี้แล้วทรงถือเอาบท
๒๕ มีอาทิว่า ยัม เอวรูปิ อญฺญาณ อทฺตฺสนิ (ความไม่รู้ ความไม่เห็น
อันใดเห็นปานนี้) อีก เพื่อทรงแสดงลักษณะอวิชชา ต่อไป.

อริการ^๔นี้ เพราะอวิชชา^๑นี้แม้ตรัสแล้วด้วยบททั้ง ๘ เหล่านี้ เมื่อยัง
ไม่ตรัสถึงลักษณะด้วยบท ๒๕ อีก ชื่อว่าเป็นอันตรัสดีแล้วยังไม่ได้ แต่เมื่อ
ตรัสถึงลักษณะด้วยบท ๒๕ แล้ว ย่อมชื่อว่า เป็นอันตรัสดีแล้ว เหมือนบุรุษ
เมื่อกำลังแสวงหาโคที่หายไป ฟังถามพวกมนุษย์ว่า เจ้านาย ท่านเห็นโคขาว

ท่านเห็นโคแดงบ้างไหม ดังนี้ พวกมนุษย์เหล่านั้น ก็ฟังพูดอย่างนี้ว่า ในแคว้นนี้มีโคสีขาวสีแดงมากมาย โคของท่านมีลักษณะอย่างไรเล่า ลำดับนั้น เมื่อบุรุษนั้นพูดว่า เป็นรูปฟ้าพาด หรือเป็นรูปคันไถ ดังนี้ โคจึงชื่อว่าเขาบอกดีแล้ว ฉันทโค อวิชชานี้ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน แม้ตรัสด้วยบททั้ง ๘ ยังมีได้ตรัสถึงลักษณะด้วยบท ๒๕ อีก ย่อมชื่อว่าตรัสดีแล้วก็หาไม่ แต่เมื่อตรัสถึงลักษณะแล้วนั้นแหละ จึงชื่อว่า ตรัสไว้ดีแล้ว เพราะฉะนั้น เพื่อแสดงลักษณะแห่งอวิชชานั้น ฟังทราบด้วยอำนาจแม่บท ๒๕ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว เหล่านั้น. ข้อนี้เป็นอย่างไร ?

อวิชชา มีลักษณะ ๒๕

คือ ปัญญา ชื่อว่า ญาณ ปัญญานั้น ย่อมกระทำสังจธรรม ๔ ซึ่งเป็นผลและเป็นผล ซึ่งเป็นเหตุและเป็นเหตุ ที่รู้แล้วให้ปรากฏ แต่อวิชชา นี้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ให้อันกระทำสังจธรรม ๔ นั้น ให้รู้ ให้ปรากฏ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อัญญาณ (ความไม่รู้) เพราะเป็นข้าศึกต่อญาณ.

ปัญญา ชื่อว่า ทัสสนะ (ความเห็น) ก็มี ปัญญาเมื่อนั้นย่อมเห็น ซึ่งอาการแห่งสังจธรรม ๔ ตามที่กล่าวนั้น แต่อวิชชาเกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้ เพื่อเห็นสังจธรรม ๔ นั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อทัสสนะ.

ปัญญา ชื่อว่า อภิสมัย (ความตรัสรู้) ก็มี ปัญญานั้น ย่อมตรัสรู้ อาการแห่งสังจธรรม ๔ ตามที่กล่าวนั้น แต่อวิชชาเกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้เพื่อ ตรัสรู้ อริยสัจจะ ๔ นั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อนภิสมัย.

ปัญญา ชื่อว่า **อนุโพธิะ** (ความตรัสรู้ตาม) **สัมโพธิะ** (ความตรัสรู้พร้อม) **ปฏิบัติะ** (การแทงตลอด). ก็มี ปัญญานั้น ย่อมตรัสรู้ตาม ย่อมตรัสรู้พร้อม ย่อมแทงตลอดอาการแห่งสังขธรรม ตามที่กล่าวแล้วนั้น แต่อวิชาเกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้เพื่อตรัสรู้ตาม เพื่อตรัสรู้พร้อม เพื่อแทงตลอดสังขธรรมนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **อนุโพธิะ** **อสัมโพธิะ** และ **อปฏิบัติะ**.

ปัญญา ชื่อว่า **สังคาหณา** (ความถือเอาถูก) ก็มี ปัญญานั้น ถือเอาแล้ว ทดลองแล้ว ย่อมถือเอาอาการนั้น แต่อวิชาเกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ให้เพื่อถือเอา ทดลองแล้วถือเอาอาการนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **อสังคาหณา**.

ปัญญา ชื่อว่า **ปริโยคาหณา** (ความหยั่งโดยรอบ) ก็มี ปัญญานั้น หยั่งลงแล้ว ชำแรกแล้วซึ่งอาการนั้น ย่อมถือเอา แต่อวิชาเกิดขึ้นแล้วไม่ให้เพื่อหยั่งลง ชำแรกแล้วถือเอาเพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **อปริโยคาหณา**.

ปัญญา ชื่อว่า **สมเพกขณา** (ความพินิจ) ก็มี ปัญญานั้น ย่อมเพ่งอาการนั้นโดยสมำเสมอและโดยชอบ แต่อวิชาเกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ให้เพ่งอันเพ่งอาการนั้นโดยสมำเสมอและโดยชอบ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **อสมเพกขณา**.

ปัญญา ชื่อว่า **ปัจจเวกขณา** (ความพิจารณา) ก็มี ปัญญานั้น ย่อมพิจารณาอาการนั้น แต่อวิชาเกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้เพ่งอันพิจารณาอาการนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **อปัจจเวกขณา**.

กรรม อย่างใดอย่างหนึ่ง อันประจักษ์ ย่อมไม่มีแก่วิชชานี้ และกรรมที่ตัวเอง (คืออวิชา) ไม่พิจารณาแล้วกระทำ มีอยู่ เพราะเหตุที่นั้น อวิชชาจึงชื่อว่า **อัปปัจจกขกรรม** (มีกรรมอันไม่พิจารณากระทำให้ประจักษ์).

อวิชชานี้ ชื่อว่า **ทุมมิชณะ** (ความทรมปัญญา) เพราะความโศคนา.

อวิชชานี้ ชื่อว่า **พาลยะ** (ความโง่เขลา) เพราะความเป็นธรรมชาติโง่เขลา.

ปัญญา ชื่อว่า **สัมปชัญญะ** (ความรู้ทั่วพร้อม) ก็มี ปัญญานั้น ย่อมรู้ทั่วซึ่งสังขธรรม ๔ เป็นผลและเป็นผล ที่เป็นเหตุและเป็นเหตุโดยชอบ แต่อวิชาเกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ให้อันรู้ทั่วซึ่งอาการนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **อสัมปชัญญะ**.

อวิชา ชื่อว่า **โมหะ** (ความหลง) ด้วยอำนาจแห่งความโง่.

อวิชา ชื่อว่า **ปโมหะ** (ความลุ่มหลง) ด้วยอำนาจความหลงทั่ว.

อวิชา ชื่อว่า **สัมโมหะ** (ความหลงไหล) ด้วยอำนาจความหลงพร้อม.

อวิชา ชื่อว่า **อวิชา** ด้วยอำนาจอรรถมีอาทิว่า ย่อมรู้สิ่งที่ไม่ควรรู้.

อวิชา ชื่อว่า **อวิชโชนะ** (โง่คืออวิชา) เพราะย่อมนำลงคือ ให้จมลงในวิภูฏะ.

อวิชา ชื่อว่า **อวิชาโยคะ** (โยคะคืออวิชา) เพราะประกอบไว้ในวิภูษะ.

อวิชา ชื่อว่า **อวิชานุสัย** (อนุสัยคืออวิชา) ด้วยอำนาจการละยังไม่ได้ และเพราะเกิดขึ้นบ่อย ๆ.

อวิชา ชื่อว่า **อวิชาปริยภูฐาน** (การกลุ่มรวมจิตคืออวิชา) เพราะย่อมกลุ่มรวม ย่อมจับ ย่อมปล้นกุศลจิต เหมือนพวกโจรชุมนุมในหนทาง ปล้นคนเดินทางฉะนั้น.

อวิชา ชื่อว่า **อวิชาลังกิ** (กลอนเหล็กคืออวิชา) เพราะอรรถว่า เมื่อลี้มคือกลอนเหล็กที่ประตูเมืองตกไปแล้ว ย่อมตัดขาดซึ่งการออกไปภายนอกเมือง ของพวกคนภายในเมืองบ้าง ซึ่งการเข้าไปภายในเมืองของพวกคนภายนอกเมืองบ้าง ฉะนั้น อวิชานี้ตัดไปในกายนครของตนแห่งบุคคลใด ย่อมตัดขาดการดำเนินไป คือ ญาณอันให้ถึงพระนิพพานของบุคคลนั้นฉนั้น.

อวิชา ชื่อว่า **อกุศลมูล** เพราะอรรถว่า อกุศลนั้นเป็นมูล หรือ เพราะอรรถว่า อวิชาเป็นมูลแห่งอกุศลทั้งหลาย. ก็อกุศลมูลนั้น มิใช่อื่นในที่นี้ทรงประสงค์เอา โมหะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อกุศลมูล คือ โมหะ.

บทว่า **อัย วุจิจติ** (นี้เรียกว่า) ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า นี้ ชื่อว่า อวิชามีลักษณะอย่างนี้.

พึงทราบลักษณะอวิชาด้วยอำนาจบท ๒๕ ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง อวิชานี้มีลักษณะอย่างนี้ แม้ตรัสว่า **ความไม่รู้ในทุกข์** เป็นต้น ก็ย่อมเป็นส่วนหนึ่งแห่งทุกขสังขะ เป็นธรรมเกิดพร้อมกัน ย่อม

กระทำทุกขสังขะนั้นให้เป็นอารมณ์ ย่อมปกปิดทุกขสังขะนั้น. มิใช่เป็นส่วนหนึ่งของสมุทยสังขะ เป็นธรรมเกิดพร้อมกัน ย่อมกระทำสมุทยสังขะนั้นให้เป็นอารมณ์ ย่อมปกปิดสมุทยสังขะนั้น. ไม่เป็นส่วนหนึ่งของนิโรธสังขะ ไม่เกิดพร้อมกัน ไม่ทำนิโรธสังขะนั้นให้เป็นอารมณ์ ย่อมปกปิดอย่างเดียว. ไม่เป็นส่วนหนึ่งแม้แห่งมรรคสังขะ ให้เกิดพร้อมกัน ไม่ทำมรรคสังขะนั้นให้เป็นอารมณ์ ย่อมปกปิดอย่างเดียว.

อวิชชาย่อมเกิดขึ้นเพราะความมีทุกข์เป็นอารมณ์ และย่อมปกปิดทุกข์ที่เป็นอารมณ์นั้น อวิชชาย่อมเกิดขึ้น เพราะความมีสมุทัยเป็นอารมณ์ และย่อมปกปิดสมุทัยที่เป็นอารมณ์นั้น อวิชชาย่อมไม่เกิดขึ้นเพราะความมีนิโรธเป็นอารมณ์ และย่อมปกปิดนิโรธนั้น อวิชชาย่อมไม่เกิดขึ้นเพราะความมีมรรคเป็นอารมณ์ แต่ย่อมปกปิดมรรคนั้น.

สังขะ ๒ ชื่อว่า ลิกขัง (กัมภีระ) เพราะเห็นได้โดยยาก สังขะ ๒ ชื่อว่า เห็นได้โดยยาก เพราะความเป็นของลิกขัง. อีกอย่างหนึ่ง อริยสังคคือ ทุกขนิโรธ เป็นสภาพลิกขังและเห็นได้โดยยาก. บรรดาสังขะเหล่านั้น ขึ้นชื่อว่า ทุกข์ เป็นสภาพปรากฏ แต่ที่ชื่อว่า ลิกขัง เพราะเป็นลักษณะได้ยาก. แม้ในสมุทัย ก็นัยนี้เหมือนกัน เปรียบเหมือนหนึ่ง ธรรมดว่า การกวนมหาสมุทรแล้วนำเอาไอชะออกมาเป็นภาวะ (ของหนัก) ธรรมดว่า การขนทรายจากเชิงเขาสินธุ ก็เป็นภาวะ ธรรมดว่า การบีบคั้นภูเขาแล้วนำรสออกมา ก็เป็นภาวะ ฉะนั้น สังขะทั้ง ๒ ก็ฉะนั้นเหมือนกัน ชื่อว่า เห็นได้ยาก เพราะความเป็นภาวะลิกขังโดยแท้ แต่นิโรธสังขะทั้งลิกขังอย่างยิ่ง และเห็นได้ยากอย่างยิ่ง เพราะฉะนั้น ความบอดคือโมหะซึ่งปกปิดอริยสัง ๔ ที่ชื่อว่า

ลึกซึ้ง เพราะเห็นได้ยาก และชื่อว่า เห็นได้ยาก เพราะความลึกซึ้ง ด้วยประการฉะนี้ จึงตรัสเรียกว่า อวิชา.

บทว่าด้วยนิเทศอวิชา จบ

ว่าด้วยนิเทศสังขาร (บาลีข้อ ๒๕๗)

พึงทราบวินิจฉัยในบทแห่งสังขาร ต่อไป

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงเฉพาะสังขารที่มีอวิชาเป็นปัจจัย เท่านั้น ไม่ทรงพาดพิงสังขารที่มาด้วยสังขารศัพท์ ในสังขารตามที่ตรัสไว้ใน หนหลัง จึงตรัสคำว่า ตตฺถ กตฺเม อวิชาปจฺจยา ตํขารา ปุณฺณภิกฺขโร บรรดาปัจจัยการเหล่านั้น สังขารเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ? ปุณฺณภิกฺขโร ดังนี้ เป็นต้น.

ในพระบาลีนั้น สภาวะที่ชื่อว่า บุญ เพราะอรรถว่า ย่อมชำระ กรรมอันเป็นการทำของตน คือ ย่อมยังอชฌาศัยของผู้กระทำตนนั้นให้บริบูรณ์ และยังภพอันนำบูชาให้เกิดขึ้น. ที่ชื่อว่า อภิสังขาร เพราะอรรถว่า ย่อมปรุงแต่งวิบาก และกฏัตตารูป. อภิสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่ง) คือ บุญ ชื่อว่า ปุณฺณภิกฺขโร. สภาวะที่ชื่อว่า อปุณฺโณ (อบุญ) เพราะเป็น ปฏิปักษ์ต่อบุญ. อภิสังขารคืออบุญ ชื่อว่า อปุณฺณภิกฺขโร. ที่ชื่อว่า อานนฺธุชะ เพราะอรรถว่า ย่อมไม่หวั่นไหว. ที่ชื่อว่า อานนฺธุชะอภิสังขาร เพราะอรรถว่า อภิสังขารคืออานนฺธุชะ (ความไม่หวั่นไหว) และสภาวะที่ปรุงแต่ง ภพอันไม่หวั่นไหว. ที่ชื่อว่า กายสังขาร เพราะอรรถว่า เป็นสังขาร (การปรุงแต่ง) อันกายให้เป็นไป หรือเพราะกาย หรือเป็นไปแก่กาย แม้ใน วจิสังขารและจิตสังขาร ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ในสังขารเหล่านั้น สังขาร ๓ แรก ทรงถือเอาด้วยอำนาจแห่ง
ปรีวิมังสนสูตร จริงอยู่ ในสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า หากว่า
บุคคลย่อมปรุ้งแต่งสังขาร (สภาพปรุ้งแต่ง) ที่เป็นบุญ วิญญูณก็เข้า
ถึงความเป็นบุญ หากว่า บุคคลย่อมปรุ้งแต่งสังขารที่เป็นอบุญ
วิญญูณก็เข้าถึงความเป็นอบุญ (บาป) หากว่า บุคคลย่อมปรุ้งแต่ง
สังขารที่เป็นอเนญชะ วิญญูณก็เข้าถึงความเป็นอเนญชะ ดังนี้
สังขาร ๓ ที่สอง ทรงถือเอาด้วยอำนาจแห่งวิภังคสูตรอันเป็นลำดับแห่งปรีวิมัง-
สนสูตรนั้น แม้กล่าวว่าย่อมถือเอาโดยปริยายแห่งสัมมาทิฏฐิสูตร ดังนี้ ก็ควร
เหมือนกัน. เพราะในวิภังคสูตรนั้น ตรัสไว้ว่า ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย สังขาร
๓ เหล่านี้ สังขาร ๓ เป็นไฉน ? กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร
ดังนี้.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร จึงทรงถือเอาสังขารเหล่านั้นด้วยอำนาจแห่ง
สูตรเหล่านั้นเล่า.

ตอบว่า เพื่อแสดงบพนี้ว่า ธรรมคาพระอภิธรรมนี้ พระผู้มี-
พระภาคเจ้ามิได้ทรงกระทำไว้ในบัดนี้ พวกฤาษีภายนอก หรือพวก
พระสาวก หรือพวกเทวดามิได้ภาษิตไว้ ก็พระอภิธรรมนี้เป็นภาษิต
ของพระชินเจ้าผู้เป็นสัพพัญญูพุทธะ เพราะในพระอภิธรรมก็ดี
ในพระสูตรก็ดี เป็นพระบาลีแบบแผนที่ยกขึ้นแสดงออกเป็นเช่น
เดียวกันทั้งนั้น ดังนี้.

ว่าด้วยปุณฺณาสังขาร

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงสังขารเหล่านั้นโดยชนิดต่าง ๆ จึงตรัสคำมีอาทิว่า
คคิล กตโม ปุณฺณาสังขารโ ในสังขารเหล่านั้น ปุณฺณาสังขารเป็นไฉน ?

ในพระบาลีนั้น แม่เจตนาที่เป็นไปในภุมิ ๔ ตรัสโดยไม่กำหนด
ไว้ว่า เจตนาที่เป็นกุศล แต่เพราะทรงกำหนดว่า กามาวจร รูปาวจร
ดังนี้ เจตนา ๑๓ ดวง คือ กามาวจรกุศลเจตนา ๘ ดวง และรูปาวจรกุศล-
เจตนา ๕ ดวง ชื่อว่า ปุณฺณาสังขาร. ด้วยบททั้งหลายว่า ทานมยา
(ทานมัย) เป็นต้น ทรงแสดงความเป็นไปด้วยสามารถแห่งบุญกิริยาวัตถุแห่ง
เจตนาเหล่านั้นนั่นเอง.

ในพระบาลีนั้น เจตนา ๘ ดวงเป็นกามาพจรย่อมสำเร็จด้วยทานและ
ศีลเท่านั้น แต่เจตนาแม่ทั้ง ๑๓ ดวง สำเร็จด้วยภาวนา เปรียบเหมือนบุคคล
สาธยายธรรมคล่องแคล่ว ย่อมไม่รู้ซึ่งธรรมที่เป็นไปแม้สนธิหนึ่ง แม้สนธิ
สอง เมื่อนี้ก็ถึงจึงรู้ในภายหลัง ฉันทใด เมื่อพระโยคาวจรกระทำสិขบิกรรม
พิจารณาานที่เกิดคล่องแคล่ว และเมื่อมนสิการกรรมฐานที่ชำนาญก็ฉันทนั้น
เหมือนกัน เจตนาแม่ปราศจากญาณ ก็ย่อมสำเร็จเป็นภาวนา ด้วยเหตุนี้
ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า เจตนาแม่ทั้ง ๑๓ ดวง สำเร็จด้วยภาวนา ดังนี้.

ในเทศนานั้น เทศนานี้เป็นเทศนาโดยย่อในบุญกิริยาวัตถุมีทานเป็นต้น
ว่าเจตนา สัตถเจตนา (ความตั้งใจ) ความคิดปรารถนา ทำทานให้เป็น
ใหญ่ ฉันทใด ย่อมเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ปุณฺณาสังขารสำเร็จด้วยทาน
เจตนา ความตั้งใจ ความคิด ปรารถนาคิด ฯลฯ ปรารถนาภาวนาทำภาวนาให้
เป็นใหญ่ฉันทใด นี้เรียกว่า ปุณฺณาสังขารสำเร็จด้วยภาวนา ดังนี้.

ส่วนกถานี้เป็นกถาโดยพิสดารว่า บรรดาปัจจัย ๔ มีจิวรเป็นต้น หรือ บรรดาอารมณ์ ๖ มีรูปารมณ์เป็นต้น หรือทานวัตถุ ๑๐ มีการให้ข้าวเป็นต้น เจตนาของบุคคลผู้ให้วัตถุนั้น ๆ ที่เป็นไปในกาลทั้ง ๓ คือ ในบุรพภาค (ส่วน เบื้องต้น) จำเดิมแต่การเกิดขึ้นแห่งของนั้น ๆ ๑ ในเวลาบริจาต ๒ ในการ ระลึกถึงด้วยจิตโสมนัสในภายหลัง ๑ ชื่อว่า ทานมัย. ส่วนเจตนาที่เป็นไป แก่บุคคลผู้ไปสู่วิหารผู้ตั้งใจว่า เราจักบวชเพื่อบำเพ็ญศีล ดังนี้ บวชแล้วยัง มโนรถให้ถึงที่สุดแล้ว ราพึงอยู่ว่า เราบวชแล้วเป็นการดีหนอ ๆ ดังนี้ ตำรวมพระปาฏิโมกข์ พิจารณาอยู่ซึ่งปัจจัยทั้งหลายมีจิวรเป็นต้น ระวังอยู่ซึ่ง จักขุทวารเป็นต้นในอารมณ์มีรูปเป็นต้นที่มาสู่คลอง และชำระอาชีวะให้หมด จดอยู่ ชื่อว่า ศีลมัย. เจตนาที่เป็นไปแก่พระโยคาวจรผู้เจริญอยู่ซึ่งจักขุ โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เจริญรูปทั้งหลาย ฯลฯ เจริญธรรมทั้งหลาย เจริญจักขุวิญญาณ ฯลฯ เจริญมโนวิญญาณ เจริญจักขุ สัมผัส ฯลฯ เจริญมโนสัมผัส เจริญจักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ เจริญมโน สัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ เจริญรูปสัญญา ฯลฯ เจริญชรามณะ โดยความเป็น ของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา โดยทางแห่งวิปัสสนาที่กล่าวไว้ในปฎิสัม- ภิทามรรค ชื่อว่า ภาวนามัย ดังนี้.

ว่าด้วยอุปยุตฺถาภิสังขาร

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศอุปยุตฺถาภิสังขาร ต่อไป

บทว่า อกุสลา เจตนา (อกุศลเจตนา) ได้แก่เจตนาสัมปยุต

ด้วยอกุศลจิต ๑๒ ดวง. บทว่า กามาวจรา (เป็นกามาพจร) ความว่า

บรรดาอกุศลเจตนา ๑๒ ดวงเหล่านั้น เว้นเจตนาที่สหระคด้วยโทมนัส ๒ ดวง
ที่เหลือ ย่อมเกิดขึ้นแม้ในรูปภพและอรูปรภพ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็ไม่ชัก
ปฏิสนธิมาในรูปภพและอรูปรภพนั้น ย่อมยังวิบากให้ท่องเที่ยวไปในกามาวจร
ด้วยอำนาจปฏิสนธิที่นั่นแหละ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า เป็นกามาพจรเท่านั้น
ดังนี้.

ว่าด้วยอานัญชาติสังขาร

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศอานัญชาติสังขาร ต่อไป

บทว่า กุศลเจตนา อรูปาวจร (กุศลเจตนาเป็นอรูปาวจร)

ได้แก่ กุศลเจตนาเป็นอรูปาวจร ๔ จริงอยู่ กุศลเจตนาเป็นอรูปาวจร ๔
เหล่านั้น ตรัสเรียกว่า อานัญชาติสังขาร เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหว
และเพราะอรรถว่า ประดุจความไม่หวั่นไหว ด้วยว่าธรรม ๑๕ คือ เจตนา
ที่เป็นกุศล วิบาก กิริยาที่เกิดแต่จตุตถฌานที่เป็นรูปาวจร ๓ ดวง เจตนาที่เป็น
อรูปาวจร ๑๒ ดวง ชื่อว่า อานัญชา เพราะอรรถว่า มั่นคง เพราะอรรถว่า
ไม่หวั่นไหว. บรรดาเจตนา ๑๕ เหล่านั้น รูปาวจรกุศลเจตนา แม้เป็นสภาพ
ไม่หวั่นไหว แต่ก็ให้เกิดรูปและอรูปรที่เหมือนกับตนบ้าง ไม่เหมือนกับตนบ้าง
ให้มีความหวั่นไหวบ้าง ไม่มีความหวั่นไหวบ้าง เพราะฉะนั้น จึงไม่ชื่อว่า
อานัญชาติสังขาร ส่วนรูปาวจรวิบากเจตนาและรูปาวจรกิริยาเจตนา ย่อม
ประดุจวิบากไม่ได้ เพราะไม่มีวิบาก จึงชื่อว่า เป็นอานัญชาติสังขารไม่ได้
เจตนาที่เป็นอรูปาวจรวิบากและกิริยา ก็เป็นอานัญชาติสังขารไม่ได้เหมือนกัน
เพราะฉะนั้น เจตนาเหล่านั้นแม้ทั้ง ๑๑ ดวง จึงเป็น อานัญชา (ความไม่

ห้วนไหว) เท่านั้น ไม่เป็นอภิสังขาร. แต่รูปาวจรกุศลเจตนา ๔ ดวง
เท่านั้น ตรัสเรียกว่า อานัญญาภิสังขาร เพราะอรรถว่า ย่อมให้เกิดอรุป
อันไม่ห้วนไหวเช่นกับตน เหมือนเงาของสัตว์มีขันธ์ห้าเป็นต้น ก็เป็นเช่นเดียวกับ
สัตว์มีขันธ์ห้าเป็นต้น ฉะนั้น เจตนาเหล่านั้นแม้ทั้งหมด คือ กามาวจรกุศลเจตนา
๓ ดวง ด้วยอำนาจแห่งปุญญาภิสังขาร อกุศลเจตนา ๑๒ ดวง ด้วยอำนาจ
แห่งอปุญญาภิสังขาร อรูปกุศลเจตนา ๔ ดวง ด้วยอำนาจอานัญญาภิสังขาร
ประมวลมาเป็นเจตนา ๒๙ ดวง ด้วยประการฉะนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกำหนดเจตนาที่เป็นกุศลและอกุศลที่เกิดขึ้นแก่
เหล่าสัตว์หาประมาณมิได้ ในจักรวาลอันประมาณมิได้ ด้วยพระสรรพัญญุต-
ญาณ ทรงแสดงเจตนาไว้ ๒๙ ดวงเท่านั้น เหมือนทรงชั่งอยู่ด้วยคันชั่งอัน
ใหญ่ และเหมือนทรงตวงใส่ไว้ในทะนานนั้นแหละ ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยทวารแห่งกรรม

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงทวารแห่งกรรม ๓ ที่
เหล่าสัตว์ซึ่งหาประมาณมิได้ ในจักรวาลอันนับประมาณมิได้ ผู้ประกอบอยู่ซึ่ง
กุศลกรรมและอกุศลกรรม ย่อมประกอบด้วยทวารเหล่านั้น จึงตรัสคำว่า
ตตฺถ กตฺโม กายสฺสโร กายสฺสเจตนา ในสังขารเหล่านั้น กายสังขาร
เป็นไฉน? คือ กายสฺสเจตนา ดังนี้เป็นต้น.

ในพระบาลีนั้น คำว่า กายสฺสเจตนา ได้แก่ เจตนา ๒๐ ถ้วน
คือ กามาวจรกุศลเจตนา ๘ ดวง อกุศลเจตนา ๑๒ ดวง ที่เป็นไปโดยกายทวาร
ซึ่งยังกายวิญญูตติให้ตั้งขึ้น แม้จะกล่าวว่า เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศล ๒๐ ที่
เกิดขึ้นให้ถึงการไหว้ไปด้วยการยึด และการถือเอาในกายทวาร ดังนี้ก็สมควร.

คำว่า **วชิสังขเจตนา** ได้แก่ เจตนา ๒๐ ดวงนั้นนั่นเองเป็นไปทางวิทวารยังวิญญูตติให้ตั้งขึ้น แม้จะกล่าวว่ เจตนา ๒๐ ดวงที่เกิดขึ้นให้คงหวั่นไหวถึงเปล่งวาจา ในวิทวารดังนี้ก็ควร. แต่ในอธิการนี้ อภิญญาเจตา ย่อมไม่เป็นปัจจัยแก่วิญญาณข้างหน้า เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่ถือเอาแม้อุทัจจเจตนาที่ไม่เป็นปัจจัยเหมือนอภิญญาเจตนา เพราะฉะนั้น แม้อุทัจจเจตนา นั้น ก็พืงนำออกจากความเป็นปัจจัยของวิญญาณ ก็เจตนาแม่ทั้งหมดเหล่านั้น ย่อมที่เพราะอวิชาเป็นปัจจัย.

คำว่า **มโนสังขเจตนา** ได้แก่ เจตนา ๒๕ ดวงแม่ทั้งหมดที่เกิดขึ้นในมโนทวาร ไม่ยังวิญญูตติแม่ทั้ง ๒ ให้ตั้งขึ้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงทวารแห่งกรรมที่สัตว์พยายามไว้ว่า สัตว์ทั้งหลายในจักรวาลซึ่งนับประมาณมิได้ เมื่อประกอบกุศลและอกุศลกรรม ย่อมประกอบด้วยทวาร ๓ เหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้แล.

ว่าด้วยสัมปโยคะแห่งอภิสังขาร

อนึ่ง พืงทราบสัมปโยคะ (การประกอบพร้อมกัน) แห่งหมวด ๓ ทั้ง ๒ เหล่านั้น ต่อไป. สัมปโยคะกันอย่างไร ? คือ **ปญญาภิสังขาร** พืงเป็นกายสังขารแก่บุคคลผู้งดเว้นจากกายทุจริตก็มี พืงเป็นวิสังขารแก่บุคคลผู้งดเว้นจากวิทุจริตก็มี ดังนั้น **กุศลเจตนา ๘ ดวง** จึงเป็นกามาพจรเป็นปญญาภิสังขาร เป็นกายสังขาร และวิสังขาร. ส่วนเจตนา ๑๓ ดวงที่เกิดในมโนทวารเป็นปญญาภิสังขาร และจิตตสังขาร.

เมื่อปุณฺณาสังขาร พึงเป็นกายสังขารในเวลาเป็นไปด้วยอำนาจ
กายทุจริตนั้นแหละก็มี พึงเป็นวิสังขารในเวลาเป็นไปด้วยอำนาจวิทุจริตก็มี
พึงเป็นจิตตสังขารในเวลาเป็นไปในมโนทวารยกเว้นทวาร ๒ ก็มี ดังนั้น
อปุณฺณาสังขารจึงเป็นกายสังขารบ้าง เป็นวิสังขารบ้าง เป็นจิตตสังขารบ้าง.
ก็กายสังขาร พึงเป็นปุณฺณาสังขารก็มี เป็นอปุณฺณาสังขารก็มี ไม่เป็น
อานนฺชาสังขาร. วิสังขารก็เหมือนกัน (คือเป็นปุณฺณาสังขารก็มี
อปุณฺณาสังขารก็มี ไม่เป็นอานนฺชาสังขาร) แต่จิตตสังขาร พึงเป็น
ปุณฺณาสังขารก็มี เป็นอปุณฺณาสังขารก็มี เป็นอานนฺชาสังขารก็มี เพราะ
ฉะนั้น ชื่อว่า สังขารทั้งหลายจึงมี เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย.

ว่าด้วยสังขารมีอวิชชาเป็นปัจจัยอย่างไร

ถามว่า ก็ข้อนี้ จะพึงทราบได้อย่างไรว่า สังขารทั้งหลายเหล่านั้น
ย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย. ตอบว่า รู้ได้เพราะความที่อวิชชามีสังขารจึงมี
จริงอยู่ บุคคลใดยังละอัญญาณ (ความไม่รู้) กล่าวคืออวิชชาในสังขจะ ๔ มี
ทุกข์เป็นต้นไม่ได้ บุคคลนั้นก็ยึดถือสังสารทุกข์ โดยความสำคัญว่าเป็นสุข
ด้วยความไม่รู้ธรรมมีขันธเป็นอดีตเป็นต้นก่อน แล้วย่อมปรารถนสังขารแม้ทั้ง ๓
(มีปุณฺณาสังขารเป็นต้น) อันเป็นเหตุแห่งสังสารทุกข์นั้น. ด้วยความไม่รู้ใน
ทุกข์สมุทัย เมื่อเขาสำคัญก็ย่อมปรารถนสังขารทั้งหลายที่เป็นบริวารของตนหา
แม้เป็นเหตุแห่งทุกข์ โดยความเป็นเหตุแห่งสุข. อนึ่ง เพราะความที่ไม่รู้ใน
นิโรธและมรรค บุคคลจึงมีความสำคัญในทุกขนิโรธ (ความดับทุกข์) ใน
คติพิเศษแม้มิใช่ความดับทุกข์ และมีความสำคัญในพิธีกรรมทั้งหลายมีการ

บุชาัยญ และบำเพ็ญตบะเพื่อให้เป็นเทวดาเป็นต้นแม้มิใช่ทางแห่งความดับทุกข์
ว่าเป็นทางดับทุกข์ เมื่อปรารถนาทุกขนิโรธ (ความดับทุกข์) ก็ย่อมปรารถน
สังขารแม้ ๓ อย่าง โดยมุ่งหน้าพิธีกรรมมีการบุชาัยญ และทำตบะเพื่อความ
เป็นเทวดาเป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะบุคคลนั้น ยังไม่ได้ละอวิชชาในสังขะ ๔ นั้น จึง
ไม่รู้ที่อยู่ซึ่งทุกข์กล่าวคือผลแห่งบุญแม้ระคนด้วยโทษเป็นอนเนกมีชาติ ชรา และ
มรณะเป็นต้น โดยความเป็นทุกข์พิเศษ ย่อมปรารถนบุญญาภิสังขารอันต่าง
ด้วยกายสังขารและวชิสังขาร เพื่อบรรลुทุกข์นั้น เหมือนผู้ต้องการนางฟ้า
(เทพอัปสร) ปรารถนาเกิดเป็นเทพบุตรฉะนั้น และเมื่อบุคคลนั้นแม้ไม่เห็น
ผลบุญนั้น แม้สมมติว่าเป็นสุขซึ่งถึงความดับทุกข์เพราะแปรปรวนอันยังความ
เร่าร้อนใหญ่ให้เกิดขึ้นในบั้นปลาย และความที่ผลบุญนั้นมีความสำราญน้อย
ย่อมปรารถนบุญญาภิสังขารมีประการตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ซึ่งมีผลบุญนั้น
เป็นปัจจัย เหมือนตักแตนบ้ายหน้าตกลงสู่เปลวประทีป และเหมือนบุคคลผู้
ติดใจในหยคน้ำผึ้งถึงกับเลียมคัมศัสตราที่เปื้อนน้ำผึ้งฉะนั้น.

อนึ่ง เมื่อไม่เห็นโทษในธรรมที่มีวิบากมีการเสพกามเป็นต้น ย่อม
ปรารถนบุญญาภิสังขาร แม้เป็นไปด้วยทวาร ๓ เพราะสำคัญว่าเป็นสุข
และเพราะความเป็นผู้ถูกกิเลสครอบงำแล้ว จุจทหารก่เล่นอยู่ซึ่งคุณอันปฏิกูล
จุจผู้ต้องการตายเกี่ยวกินยาพิษฉะนั้น และเมื่อไม่หยั่งรู้ความทุกข์อันมีความ
แปรปรวนแห่งสังขาร แม้ในวิบากของความเป็นอรุณ ก็ย่อมปรารถน อาน
ญาภิสังขาร อันเป็นจิตตสังขารโดยวิปลาสมมีความเที่ยงเป็นต้น จุจคน
หลงทิศ เริ่มเดินทางมุ่งหน้าไปสู่นครปิศาจฉะนั้น. เพราะความที่อวิชชามีอยู่.

นั่นแหละสังขารจึงมี มิใช่เพราะความไม่มี ฉะนั้น ข้อนี้จึงทราบได้ว่า สังขารเหล่านี้ย่อมมี เพราะอวิชาเป็นปัจจัย ด้วยประการฉะนี้ แม้อันนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คนเขลาตกอยู่ในอวิชาแล้ว เพราะความไม่รู้ ย่อมปรุงแต่งปุณฺณยาสังขารบ้าง ย่อมปรุงแต่งอปุณฺณยาสังขารบ้าง ย่อมปรุงแต่งอาเนญยาสังขารบ้าง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดแลภิกษุละอวิชาเสียแล้ว วิชาก็เกิดขึ้น เพราะการสำรอกอวิชา เพราะความเกิดขึ้นแห่งวิชา ภิกษุนั้นย่อมไม่ปรุงแต่งปุณฺณยาสังขาร ดังนี้.

ว่าด้วยอวิชาเป็นปัจจัยแก่สังขารอย่างไร

ถามว่า ในอธิการนี้ หากมีผู้กล่าวว่า พวกเรายอมรับว่า อวิชาเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลาย นี้ไว้ก่อน แต่คำที่ท่านกล่าวว่า อวิชาเป็นปัจจัยอย่างไรแก่สังขารเหล่าไหนเล่า ?

ในปัญหกรรมนี้ ท่านย่อมกล่าวคำนี้ว่า

ปจฺจโย โหติ ปุณฺณานิ ทฺวิธาเนกธา ปน
ปเรถํ ปจฺจิมานิ ธา เอกธา ปจฺจโย มตา

วิชานันเป็นปัจจัยแก่ปุณฺณยาสัง-
ขาร ๒ อย่าง เป็นปัจจัยแก่อปุณฺณยาสังขาร
ซึ่งมีข้างหน้าหลายอย่าง เป็นปัจจัยแก่
อาเนญยาสังขารสุดท้ายอย่างเดียว ดังนี้.

ในการกล่าวแก้ปัญหานี้ ข้อว่า อวิชาเป็นปัจจัยแก่ปุณฺณยาสัง-
ขาร ๒ อย่าง ได้แก่ เป็นปัจจัย ๒ อย่าง คือ ด้วยอาร์มมณปัจจัย

และอุปนิสสยปัจจย จริงอยู่ อวิชชา^๑นั้นเป็นปัจจยแก่ปุณฺณยาสังขารที่เป็น กามาพจร ในการพิจารณาสังขารโดยความสิ้นไปเสื่อมไป และเป็นปัจจยแก่ ปุณฺณยาสังขารที่เป็นรูปาวจรในกาลรู้จิตมีโมหะด้วยอภิญฺญาจิต ด้วยอาร์มมณ **ปัจจย**. อนึ่ง เมื่อบุคคลบำเพ็ญซึ่งบุญกิริยาวัตถุที่เป็นกามาพจร มีการให้ทาน เป็นต้น และเมื่อบุคคลยังรูปาวจรฌานทั้งหลายให้เกิดขึ้นอยู่เพื่อก้าวล่วงอวิชชา ก็เป็นปัจจยแก่ปุณฺณยาสังขารเหล่านั้น แม้ทั้งสองด้วยอุปนิสสยปัจจย และ เมื่อบุคคลปรารถนาสมบัติในกามภพและรูปภพ กระทำซึ่งบุญเหล่านั้นแหละ ก็ย่อมเป็นปัจจยด้วยอุปนิสสยปัจจยเหมือน เพราะความหลงใหลด้วยอวิชชา.

อนึ่ง ชื่อว่า อวิชชาเป็นปัจจยแก่ปุณฺณยาสังขารซึ่งมีข้างหน้า

หลายอย่าง ได้แก่ อวิชชาเป็นปัจจยแก่ปุณฺณยาสังขารหลายอย่าง อย่างไร ? คือ อวิชชา^๑นี้ปรารถอวิชชา ในกาลเกิดกิเลสมีราคะ เป็นต้น ก็เป็นปัจจยด้วย **อาร์มมปัจจย** ในเวลาที่ยินดีการทำให้หนักก็เป็นปัจจย ด้วย**อาร์มมฉา- ธิปติปัจจย** และ**อาร์มมอุปนิสสยปัจจย**. เมื่อบุคคลหลงใหลด้วยอวิชชา ไม่เห็นโทษกระทำอยู่ซึ่งปาณาติบาต เป็นต้น ก็เป็นปัจจยด้วยอุปนิสสยปัจจย เป็นปัจจยแก่ขวนะที่ ๒ เป็นต้น ด้วย**อนันตระ** **สมนันตระ** **อุปนิสสยะ** **อาเสวนะ** **นัตติ** และ**วิคตปัจจย**. เมื่อทำอกุศลอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เป็น ปัจจยหลายอย่าง คือ ด้วยเหตุ สหชตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ สัมปยุตตะ อตฺถิ และ**อวิคตปัจจย**.

ชื่อว่า อวิชชาเป็นปัจจยแก่อาเนญยาสังขารสุดท้ายอย่างเดียว

ความว่า อวิชชาเป็นปัจจยแก่อาเนญยาสังขาร ด้วยอุปนิสสยปัจจย อย่าง

เดียวเท่านั้น ก็ความที่อวิชาเป็นอุปนิสสยปัจจัยนั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าว
ในปญญาภิสังขารนั้นแหละ.

ก็ในที่นี้มีผู้สงสัยกล่าว ถ้ามว่า อวิชาอย่างเดียวเท่านั้นเป็นปัจจัย
แก่สังขารทั้งหลาย หรือว่า แม้ธรรมเหล่าอื่นเป็นปัจจัยก็มีอยู่. พึงเฉลยว่า ใน
ข้อนี้จะมีคำกล่าวอะไรเล่า ? ถ้ามีอวิชาอย่างเดียวเท่านั้น ลัทธิว่าเหตุสำหรับ
กระทำมีอย่างเดียวก็น่าประหลาด ถ้ามรรณแม้อื่นเป็นปัจจัยมีอยู่ การอธิบายถึง
เหตุอย่างเดี๋ยว่า สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชาเป็นปัจจัย ดังนี้
ก็ไม่เกิดขึ้น ย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะเหตุไร ? เพราะว่า

เอกํ น เอกโต อิธ นานนํกมเนกโตปี โน เอกํ

ผลมตฺถิ อตฺถิ ปน เอกํ เหตุผลทีปเน อตฺถิ

ในโลกนี้ ผลอย่างเดียว ย่อมมีเพราะ
เหตุอย่างเดียวก็น่าไม่ ผลหลายอย่าง ย่อมมี
เพราะเหตุอย่างเดียวก็น่าไม่ ผลอย่างเดียว
ย่อมมีเพราะเหตุหลายอย่างก็น่าไม่ แต่ว่า
ประโยชน์ในการแสดงเหตุ และ แต่ละ-
อย่างมีอยู่.

อธิบายว่า โนโลกนี้ ผลอย่างเดียวย่อมมีเพราะเหตุอย่างเดียวก็น่าไม่
ผลหลายอย่างย่อมมีเพราะเหตุอย่างเดียวก็น่าไม่ ผลอย่างเดียวย่อมมี แม้เพราะ
เหตุหลายอย่างก็น่าไม่ แต่ว่า ผลมากอย่างเท่านั้น ย่อมมีเพราะเหตุมากอย่าง
จริงอย่างนั้น ผล (พืชพันธุ์ไม้) กล่าวคือหนอมิรูป (สี) กลิ่นรสเป็นต้น
ซึ่งเกิดขึ้นมิใช่น้อยเลย ย่อมปรากฏได้ เพราะเหตุทั้งหลายเป็นอนนํก คือ อุตฺ

แผ่นดิน พืชและน้ำ. ก็แต่ว่า การแสดงเหตุและผลแต่ละอย่างอันใดนี้ว่า **อวิชชาปจฺจยา ตํขารา ตํขารปจฺจยา วิญญาณํ** (สังขารทั้งหลายเกิด เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย) ที่ทรงทำไว้แล้ว ความต้องการคือประโยชน์ในการอธิบายเหตุผลแต่ละอย่างเหล่านั้น มีอยู่. เพราะว่า พระผู้มีพระภาคเจ้ายอมทรงแสดงเหตุหรือผลอย่างเดียวกันเท่านั้น โดยสมควรแก่เทศนาวิลาส (ความไพเราะแห่งเทศนา) และแก่เหล่าเวไนยสัตว์ เพราะในที่บางแห่งมีเหตุและผลเป็นประธาน เพราะในที่บางแห่งมีเหตุและผลปรากฏแล้ว เพราะในที่บางแห่งมีเหตุและผลเป็นอสาธารณะ.

จริงอยู่ ในชื่อว่า **ผัสสะปจฺจยา เวทนา** (เวทนายอมเกิด เพราะผัสสะเป็นปัจจัย) นี้ พระองค์ตรัสเหตุและผลอย่างเดียวกัน. เพราะผัสสะเป็นประธานเหตุ (เหตุอันเป็นประธาน) ของเวทนา เพราะทรงกำหนดเวทนาตามผัสสะ และเวทณาก็เป็นประธานผล (ผลที่เป็นประธาน) ของผัสสะ เพราะทรงกำหนดผัสสะตามเวทนา.

ในชื่อว่า **เสมฺหสมฺภูฏานา อาพาธา** (อาพาธทั้งหลายยอมเกิด เพราะเสมหะเป็นสมภูฏาน) นี้ พระองค์ตรัสเหตุอย่างเดียวกัน เพราะเป็นของปรากฏ (ชัดเจน) แล้ว ก็ในอธิการนี้เสมหะปรากฏ มิใช่กรรมเป็นต้นปรากฏ.

ในชื่อว่า **เยเกจิ ภิกฺขเว อกุสลา ฐมฺมา สพฺเพ เต อโยนิโสมนสิการ มุลกา** (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง มีอยู่ อกุศลธรรมเหล่านั้นทั้งหมด มีอโยนิโสมนสิการเป็นมูล) ดังนี้ ตรัสเหตุอย่างเดียวกัน เพราะเป็นเหตุไม่ทั่วไป. จริงอยู่ อกุศลธรรมทั้งหลายมีอโยนิโสมนสิการเป็นอสาธารณเหตุ แต่มีวัตถุและอารมณ์เป็นต้น เป็นสาธารณเหตุ ฉะนั้นแล.

เพราะฉะนั้น ในอธิการนี้ อวิชชา^๑ เมื่อธรรมอื่น ๆ มีวัตถุ อารมณ์ และสหชาตธรรมเป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุแห่งสังขาร^๒แม่มีอยู่ บัณฑิตก็พึงทราบว่ พระองค์ทรงแสดงโยความเป็นเหตุแห่งสังขารทั้งหลาย เพราะคำว่า เหตุ^๓ ดังนี้ เป็นประธานแห่งเหตุของสังขารแม่เหล่าอื่นมีค้นหาเป็นต้น โดยพระบาลีว่า เมื่อบุคคลมีปรกติตามเห็นความชอบใจเนื่อง ๆ ค้นหา^๔ยอมเจริญและพระบาลีว่า อาสวสมุทัย^๕ยอมเกิดเพราะ.วิชาสมุทัย^๖ ดังนี้ และเพราะความเป็นเหตุปรากฏ และเป็นอสาธารณเหตุ โดยพระบาลีว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย** เพราะความไม่รู้ คนเขลาผู้ตกอยู่ในอวิชชา^๗ยอมปรุงแต่งซึ่งปัญญาภิสังขาร^๘บ้างเป็นต้น. ก็ด้วยคำเฉลยการแสดงเหตุและผลแต่ละอย่างนี้นั้นแหละ พึงทราบประโยชน์ในการแสดงเหตุและผลในที่ทั้งปวง ด้วยประการฉะนี้แล.

ในข้อนี้ หากมีผู้กล่าวถามว่า แม่เมื่อเป็นเช่นนั้น อวิชชาเป็นธรรม มีโทษมีผล ไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียวยอมควรซึ่งความเป็นปัจจัยแก่ปัญญาภิสังขารและอานัญญาภิสังขาร^๙ได้อย่างไร เพราะอ้อยยอมไม่เกิดแต่พืชสะเดา ตอบว่า อวิชชา^{๑๐}นั้น จักไม่ควรซึ่งความเป็นปัจจัยแก่ปัญญาภิสังขาร และอานัญญาภิสังขาร^{๑๑}ได้อย่างไร เพราะในโลกนี้

ธรรมทั้งหลายที่สำเร็จเป็นปัจจัยแล้ว

ผิฐฐานะ^{๑๒}กันก็มี เหมือนกันก็มี อนึ่ง เป็นเช่น

เดียวกันและไม่เป็นเช่นเดียวกันก็มี ธรรม

เหล่านั้นหาใช้วิบากอย่างเดียวไม่.

อธิบายว่า ปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่สำเร็จแล้วในโลก เป็นธรรมที่ ผิดแผกกันโดยฐานะ โดยสภาวะ และโดยกิจ (หน้าที่) เป็นต้นก็มี ที่ไม่

ผิดกันก็มี จริงอยู่ จิตดวงแรกเป็นปัจจัยที่ผิฐฐานของจิตดวงหลัง และ การศึกษาศิลปครั้งแรกเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ผิฐฐานแก่การทำศิลปเป็นต้นที่ กำลังเป็นไปในภายหลัง. กรรมเป็นปัจจัยที่ผิฐสถานะของรูป นมสคเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ผิฐสถานะ ของนมสคเป็นต้น. แสงสว่างเป็นปัจจัยที่ผิฐกิจ ของจักขุวิญญาณและบนน้ำอ้อยเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ผิฐกิจของเครื่องหมักคอง เป็นต้น.

ส่วนจักขุและรูปเป็นต้น เป็นปัจจัยไม่ผิฐฐานะของจักขุวิญญาณ เป็นต้น ชวนะดวงแรกเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ไม่ผิฐสถานะและไม่ผิฐกิจ ของชวนะดวงหลังเป็นต้น. อนึ่ง ปัจจัยที่สำเร็จแล้วผิฐฐานกันและไม่ผิฐฐานกัน มีอยู่ล้นใด แม้ปัจจัยที่สำเร็จแล้วที่เหมือนกัน และไม่เหมือนกันก็มีอยู่นั้น. จริงอยู่ รูปกล่าวคือ อุดุและอาหารเป็นเช่นเดียวกันนั้นแหละเป็นปัจจัยแก่รูป. พืชข้าวสาละเป็นต้นเป็นปัจจัยแก่ผล แห่งข้าวสาละเป็นต้น. แม้สิ่งที่ไม่เหมือนกัน คือ รูปเป็นปัจจัยแก่รูป อรูปเป็นปัจจัยแก่รูปก็ได้. และขนโค ขนแกะ เขาสัตว์ นมสค งา และแป้งเป็นต้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่หญ้าแพรกและตะไคร้ น้ำเป็นต้น อนึ่ง ธรรมเหล่าใดที่มีปัจจัยที่ผิฐกันและไม่ผิฐกัน ที่เหมือนกัน และไม่เหมือนกัน ธรรมเหล่านั้นมิใช่วิบากแห่งธรรมเหล่านั้น. อวิชชาแม้ เป็นธรรมมิโทษ ด้วยอำนาจแห่งการให้ผล (วิบาก) และด้วยอำนาจสถานะที่มี ผลไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียว ก็พึงทราบว่าเป็นปัจจัยแก่ปุญญาภิสังขาร เป็นต้นเหล่านี้แม้ทั้งหมดตามควร ด้วยอำนาจแห่งปัจจัยที่ผิฐกัน และไม่ผิฐกัน โดยฐานะ โดยกิจ โดยสถานะ และด้วยอำนาจแห่งปัจจัยที่เหมือนกันและไม่เหมือนกัน ด้วยประการฉะนี้.

ก็ความที่อวิชชา^๑นั้นเป็นปัจจัย^๒นั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้โดยนัยมีอาทิว่า จริงอยู่ บุคคลใด ยังสะสม^๓อัญญาณ (ความไม่รู้) กล่าวคืออวิชชา ในสังขะ ๔ มีทุกข์ เป็นต้นไม่ได้ บุคคลนั้นจะยึดถือสังสารทุกข์ โดยความไม่รู้ในทุกข์และในขั้นที่เป็นส่วนอดีตเป็นต้น ด้วยความสำคัญว่าเป็นสุขก่อนแล้วยอมปรารถนสังขาร^๔แม่ ๓ อย่าง (มีบุญญาภิสังขารเป็นต้น) ที่เป็นเหตุของทุกข์นั้น ดังนี้.

ว่าด้วยอวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารอีกอย่างหนึ่ง

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบปริยาย^๕แม่อื่น ดังต่อไปนี้ว่า

บุคคลใด หลงใหล^๖อยู่ในการตาย

และการเกิด (จุดิและอุปบัติ) ในสังสาร

ในลักษณะแห่งสังขารทั้งหลาย ในธรรมที่

อาศัยกันเกิดขึ้น บุคคลนั้น ย่อมปรุงแต่ง

สังขาร ๓ เหล่านี้ เพราะเหตุที่อวิชชาเป็น

ปัจจัย^๗แต่สังขารแม่ทั้ง ๓ เหล่านี้ ดังนี้.

อนึ่ง หากมีผู้กล่าวถามว่า ก็บุคคล ผู้หลงใหลในธรรมเหล่านั้น ย่อมทำสังขารแม่ทั้ง ๓ เหล่านี้ อย่างไร ?

ขอตอบว่า บุคคลผู้หลงใหลในการตาย (จุดิ) ก่อน เมื่อเขา

ไม่ถือเอาซึ่งจุดิว่า การแตกแห่งขั้นทั้งหลาย ชื่อว่า มรณะ ในที่ทุกแห่ง ดังนี้ ย่อมกำหนดว่า สัตว์ย่อมหลาย คือ การก้าวไปสู่กายอื่นของสัตว์เป็นต้น.

ผู้หลงใหลในการเกิด (อุปปาตะ) เมื่อไม่ถือการเกิดว่า ความปรากฏแห่ง

ขั้นทั้งหลาย ในที่ทั้งปวง ชื่อว่าชาติ ย่อมกำหนดว่า สัตว์เกิด คือ ความ

ที่สัตว์ปรากฏมีสรีระใหม่เป็นต้น. ผู้หลงใหลในสังสาร เมื่อไม่ถือ ซึ่ง

สังสารที่ท่านพรรณนาไว้^๘อย่างนี้ว่า

ขนฺธานนฺจ ปฏิปatti ชาตฺถายตนาณ จ
อพฺโพจฺจนฺนา วตฺตมาณา สํสારโร ปวฺจจติ
ลำดับแห่งขั้นทั้งหลาย และแห่ง
ชาตฺถายตนะทั้งหลาย เป็นไปอยู่ไม่ขาดสาย
เรียกว่า สํสાર ดังนี้

ย่อมกำหนดเหตุเป็นต้นว่า สัตว์นี้ย่อมไปสู่โลกอื่นจากโลกนี้ ย่อมมาสู่โลกนี้จากโลกอื่น ดังนี้. ผู้หลงใหลในลักษณะแห่งสังขารทั้งหลาย เมื่อไม่ถือเอาสภาพลักษณะ (ลักษณะแห่งความมีของคน) และสามัญลักษณะ (ลักษณะที่เสมอกัน) ของสังขารทั้งหลาย ย่อมกำหนดสังขารทั้งหลาย โดยความเป็นตน โดยเป็นของเนื่องด้วยตน โดยความยั่งยืน โดยความงาม และโดยความสุข. ผู้หลงใหลในธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น เมื่อไม่ถือเอาความเป็นไปแห่งธรรมมีสังขารเป็นต้น เพราะปัจจัยมีวิชาเป็นต้น ย่อมกำหนดว่า "อิตตาย่อมรู้บ้าง ย่อมไม่รู้บ้าง อิตตานั้นแหละย่อมกระทำ ย่อมยังผู้อื่นให้กระทำ อิตตานั้นย่อมเกิดในปฏิสนธิ อณู และพระอิสวรเป็นต้นตั้งสรีระของอิตตานั้นไว้โดยความเป็นกลละเป็นต้น แล้วยังอินทรีย์ทั้งหลายให้บริบูรณ์ อิตตานั้นสมบูรณ์ด้วยอินทรีย์ ย่อมถูกต้อง ย่อมเสวย ย่อมถือเอา ย่อมยึดถือ ย่อมสืบต่อ อิตตานั้นจะมีในภพอื่นอีก" ดังนี้บ้างว่า สัตว์ทั้งหลาย ทั้งปวง เป็นผู้แปรเปลี่ยนไปเป็นของเที่ยง เป็นของเกี่ยวข้องกัน ดังนี้บ้าง บุคคลนั้นอันอวิชาทำให้บอดแล้ว เมื่อกำหนดอยู่อย่างนี้ ย่อมปรุงแต่งอภิสังขาร คือบุญบ้าง บาบบ้าง อาณนฺญาบ้าง เหมือนคนตาบอด เมื่อเที่ยวไปบนแผ่นดิน ย่อมเดินสู่ทางบ้าง นอกทางบ้าง ที่ดอนบ้าง ที่ลุ่มบ้าง

ที่เสมอบ้าง ที่ไม่เสมอบ้าง" ดังนี้ ด้วยเหตุนี้ บัณฑิตจึงกล่าวคานานี้ไว้ว่า

ยถาปี นาม ขจุจฺจุโร นโร อปรินายโก
เอกธา ยาติ มคฺเคน อุมฺมคฺเคนาปี เอกธา
 ธรรมดา คนบอดแต่กำเนิด ไม่มี
ผู้นำไป ในกาลบางครั้งย่อมไปตามทาง ใน
กาลบางครั้ง ย่อมเดินไปนอกทาง แม้ฉันใด
ธัสฺสเร ธัสฺสรํ พาลो ตถา อปรินายโก
กโรติ เอกธา ปุณฺณํ อปุณฺณํปี เอกธา
 คนพาล ก็ฉันนั้น เมื่อท่องเที่ยวไป
ในสังสาร ไม่มีผู้แนะนำ ในกาลบางครั้ง
ย่อมทำบุญ บางคราวก็ย่อมทำบาป.

ยथा ลตฺวา จ โส รมฺมํ สจฺจานิ อภิสเมสฺสติ
ตथा อวิชฺชุปสฺมา อุปสนฺโต จริสฺสติ
 อนึ่ง เมื่อใดคนพาลนั้นรู้ธรรมแล้ว
จักตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย เมื่อนั้นเขาจักเข้าไป
สงบ เพราะอวิชาสงบแล้ว ทิยวไป ดังนี้.

นี่ เป็นกถาพิสดารในบทว่า อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา แล.

นิตฺเตสอวิชาเป็นปัจจย จบ

ว่าด้วยนิเทศสังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ

พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า จกฺขุวิญญาณํ เป็นต้น ในนิเทศแห่ง
บทว่า วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย ต่อไป.

จักขุวิญญาณ มี ๒ อย่าง คือ เป็นกุศลวิบาก และอกุศลวิบาก.
โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ ก็มีอย่างละ ๒
เหมือนกัน (เรียกว่า ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐). ส่วนมโนวิญญาณมี ๒๒ อย่าง
คือ.

มโนธาตุที่เป็นกุศลและอกุศลวิบาก	๒
อเหตุกมโนวิญญาณธาตุ	๓
สเหตุกคามาวจรวิบากจิต	๘
รูปาวจรจิต	๕
อรูปาวจรจิต	๔.

โลกียวิญญาณแม้ทั้งหมดมี ๓๒ ที่สงเคราะห์ (รวบรวมไว้) ด้วย
วิญญาณ ๖ อย่างเหล่านั้น ด้วยประการฉะนี้ ส่วนโลกุตรวิญญาณทั้งหลายไม่
ควรในวิภังกถา เพราะฉะนั้น จึงไม่ถือเอา.

ในนิเทศสังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณนั้น หากมีคำถามว่า ก็ข้อนี้จะ
พึงรู้ได้อย่างไรว่า วิญญาณมีประการตามที่กล่าวมานี้ย่อมมีเพราะสังขารเป็น
ปัจจัย.

ตอบว่า รู้ได้ เพราะเมื่อไม่มีกรรมที่สร้างไว้ วิบากก็ไม่มี.

จริงอยู่ วิญญาณนี้เป็นวิบาก และวิบากย่อมไม่เกิด เพราะไม่มีกรรม
ที่สร้างไว้ หากว่า จะพึงเกิดไฉน วิบากทั้งหมดก็พึงเกิดแก่เหล่าสัตว์ทุกจำพวก

แต่ก็หาเกิดไม่ เพราะฉะนั้น ข้อนี้ก็พึงทราบได้ว่า "วิญญาณนี้ ย่อมมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย ดังนี้.

หากมีคำถามว่า วิญญาณไหน มีเพราะสังขารไหนเป็นปัจจัย

ตอบว่า กุศลวิบากจิต ๑๖ ดวง คือ จักขุวิญญาณเป็นต้น

ที่เป็นกุศลวิบาก ๕ ดวง มโนธาตุ ที่เป็นกุศลวิบาก ๑ ดวง มโน-

วิญญาณธาตุ (กุศลวิบาก) ๒ ดวง กามาวจรมหาวิบาก ๘ ดวง มีเพราะ ปุณฺณยาสังขารที่เป็นกามาพจรเป็นปัจจัยก่อน.

เหมือนอย่างที่เราเห็นว่า จักขุวิญญาณอันเป็นวิบากจิตเกิดขึ้น

เพราะกามาพจรกุศลกรรมที่ทำไว้แล้ว ที่สั่งสมไว้แล้ว. โสตวิญญาณ

ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ก็เกิดขึ้นเหมือนกัน (รวม ๕ ดวง).

มโนธาตุที่เป็นกุศลวิบาก (สัมปฏิจฉันนจิต ๑ ดวง) ก็เกิดขึ้น. มโนวิญญาณ-

ธาตุ ๒ ดวง คือ ที่สัมปยุตด้วยโสมนัส และสัมปยุตด้วยอุเบกขา ก็เกิดขึ้น

กามาวจรมหาวิบาก ๘ คือ มโนวิญญาณธาตุ ที่สหรรคด้วยโสมนัส

สัมปยุตด้วยญาณ โดยเป็นอสังขาร (ไม่มีการชักชวน) ๑ ดวง ที่สหรรค

ด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ โดยเป็นสังขาร ๑ ดวง ที่สหรรคด้วยโสมนัส

ที่เป็นญาณวิปยุตโดยอสังขาร ๑ ดวง ที่สหรรคด้วยโสมนัส ที่เป็นญาณ-

วิปยุต โดยสังขาร ๑ ดวง ที่สหรรคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ โดย

อสังขาร ๑ ดวง ที่สหรรคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ โดยสังขาร ๑ ดวง

อภิ. สั เล่ม ๓๔. ๓๓๘/๑๒๘

ที่สหระคตด้วยอุเบกขา ที่เป็นญาณวิปยุต โดยอสังขาร ๑ ดวง ที่สหระคตด้วยอุเบกขา ที่เป็นญาณวิปยุต ที่เป็นสังขาร ๑ ดวงเกิดขึ้น.

อนึ่ง รูปาวจรวิบาก ๕ ดวง เกิดเพราะปุณฺณญาภิสังขารที่เป็นรูปาวจรเป็นปัจจัย เหมือนอย่างที่เราได้เห็นว่า เมื่อโยคาวจรบุคคลนั้นแหละ สกัดจากกามทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปุณฺณญาณอันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว อยู่ดังนี้.

วิญญาณมี ๒๑ ดวง มีเพราะปุณฺณญาภิสังขารเป็นปัจจัยด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง วิญญาณ ๗ ดวง คือ จักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นอกุศลวิบาก ๕ ดวง มโนธาตุ (สัมปฏิจันนจิต) ๑ ดวง มโนวิญญาณธาตุ ๑ ดวง มีเพราะอปุณฺณญาภิสังขารเป็นปัจจัย.

เหมือนอย่างที่เราได้เห็นว่า จักขุวิญญาณอันเป็นวิบากเกิดขึ้นเพราะอกุศลกรรม ที่ทำไว้แล้ว ที่สั่งสมไว้แล้ว. โสตวิญญาณ ฌานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณที่เป็นวิบาก ก็เกิดขึ้นเหมือนกัน (รวม ๕ ดวง) มโนธาตุวิบาก ๑ ดวง มโนวิญญาณธาตุ (สันตிரณจิต) ๑ ดังนี้.

วิญญาณ ๔ ดวงอย่างนี้ คือ อรูปวิบาก ๔ ดวง มีเพราะอานัญญาภิสังขารเป็นปัจจัย เหมือนอย่างที่เราได้เห็นว่า โยคาวจรบุคคลก้าวล่วงรูปสัญญา โดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุจตุตถฌานภูมิอันเป็นวิบาก สหระคตด้วยอากาศา-

๑. อภิ. ตี. เล่ม ๓๔. ๔๑๕/๑๔๓ ๒. อภิ. ตี. เล่ม ๓๔. ๔๑๗/๑๔๔

๓. อภิ. ตี. เล่ม ๓๔. ๔๗๒/๑๗๓

นัญจายตนสังขยา ฯลฯ วิญญาณัญจายตนสังขยา ฯลฯ อากิญจัญญายตนสังขยา
ฯลฯ อันสหรคตด้วยเนวสังขยานาสังขยาตตนสังขยา เพราะละสุขเสียได้ เพราะ
อรุปาวจรกุศลกรรมนั้นนั้นแหละอันได้ทำไว้แล้ว สัมสมไว้แล้ว ดังนี้.

ว่าด้วยประวัติวิญญาณ ๒ อย่าง

วิญญาณโดย ย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย บัณฑิตทราบวิญญาณนั้น
ตามที่พรรณนามาฉะนี้แล้ว บัณฑิตพึงทราบประวัติ (ความเป็นไป) ของวิญญาณ
นั้น ต่อไป.

จริงอยู่ วิญญาณทั้งหมดนี้แหละย่อมเป็นไป ๒ อย่าง ด้วยอำนาจ
ประวัติวิญญาณ และปฏิสนธิวิญญาณ ในวิญญาณทั้ง ๒ นั้น ทวิปัญญาวิญญาณ
(วิญญาณ ๑๐ ดวง) มโนธาตุ ๒ ดวง อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่สหรคตด้วย
โสมนัส ๑ ดวง รวมเป็น ๑๓ ดวงเหล่านี้ ย่อมเป็นไปในประวัติกาลในปัญญา-
โวการภพเท่านั้น วิญญาณที่เหลือ ๑๕ ดวง ย่อมเป็นไปในประวัติกาลบ้าง ใน
ปฏิสนธิกาลบ้าง ตามควรในภพทั้ง ๓. อย่างไร.

วิญญาณในปัญญาโวการภพในประวัติกาล ๑๓ ดวง

วิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ที่เป็นกุศลวิบากก่อน สำหรับผู้เกิด
ด้วยกุศลวิบาก หรืออกุศลวิบาก ผู้มีอินทรีย์ที่เข้าถึงความแก่รอบตามลำดับ
ปรารภอารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่น่าปรารถนาหรือไม่น่าปรารถนา ที่มาสู่คลองแห่ง
จักขุทวารเป็นต้น อาศัยประสาทมีจักขุเป็นต้น จึงให้สำเร็จทัสสนกิจ (การเห็น)
อ.ภ. ส. เล่ม ๓๔. ๔๑๕/๑๔๕

สวนกิจ (การไต่ขันธ์) ฆายนกิจ (การไต่กลิ่น) สายนกิจ (การลิ้มรส) ผุสนกิจ (การสัมผัส) เป็นไป. วิญญาณ ๕ ที่เป็นอกุศลวิบาก ก็เหมือนกัน. ก็วิญญาณที่เป็นอกุศลวิบากเหล่านั้น มีรูปเป็นต้นเป็นอารมณ์เป็นอนิฏฐารมณ์ และเป็นอนิฏฐัมผัสตารมณ์เพียงอย่างเดียว. เนื้อความนี้เท่านั้นที่แปลกกัน และวิญญาณ ๑๐ แม้เหล่านี้มีทวารที่แน่นอน อารมณ์ที่แน่นอน วัตถุประสงค์ที่แน่นอน และมีกิจที่แน่นอนเหมือนกัน.

ต่อจากนั้น มโนธาตุที่เป็นกุศลวิบากในลำดับแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้น ซึ่งเป็นกุศลวิบาก ปรารภอารมณ์แห่งจักขุวิญญาณเป็นต้นเหล่านั้นแหละ อาศัย ททยวัตถุยังสัมปฏิจฉันทกิจ (หน้าที่รับอารมณ์) ให้สำเร็จเป็นไป. มโนธาตุ ที่เป็นอกุศลวิบากในลำดับแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้น ที่เป็นอกุศลวิบาก ก็เหมือนกัน. ก็แต่ว่า มโนธาตุทั้ง ๒ นี้ (คือที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบาก) มีทวาร และอารมณ์ไม่แน่นอน มีวัตถุประสงค์แน่นอน และมีกิจ (หน้าที่)แน่นอน.

ส่วนมโนวิญญาณธาตุที่เป็นเหตุกะที่สหระคด้วยโสมนัส ปรารภ อารมณ์ของจักขุวิญญาณเป็นต้น เหล่านั้นแหละ ในลำดับแห่งมโนธาตุที่เป็น กุศลวิบาก อาศัยททยวัตถุ ยังสันตริณกิจให้สำเร็จ ตัดขาดวิถีด้วยภวังค์ใน อารมณ์ที่มีกำลังในทวาร ๖ ในที่สุดแห่งขณะซึ่งสัมปยุตด้วยโลภะของสัตว์ใน กามาพจร โดยมาก ย่อมเป็นไปครั้งหนึ่งบ้าง สองครั้งบ้าง ด้วยอำนาจ ตทาร์มณะในอารมณ์อันขณะถือแล้ว. แต่ในการนับความเป็นไปของจิต ใน ตทาร์มณะในทวารทั้งหมดมีวาระแห่งจิต ๒ เท่านั้น มาแล้ว. ก็จิตนี้ได้ชื่อ ๒ อย่าง คือ ตทาร์มณะและปิฎฐิภวังค์ (ภวังค์ดวงหลัง) มีทวารและอารมณ์ ไม่แน่นอน มีวัตถุประสงค์แน่นอน มีฐานะและกิจไม่แน่นอน จิต ๑๓ ดวง พึงทราบ ว่า ย่อมเป็นไปในปัญญาโวหารภพ ในปวัตติกาล ด้วยประการฉะนี้ก่อน.

ว่าด้วยจิตในปวัตติกาล และปฏิสนธิกาลใน ๓ ภพ ๑๕ ดวง

บรรดาจิต ๑๕ ดวง ที่เหลือ จิตอะไร ๆ ย่อมไม่เป็นไปในปฏิสนธิตามสมควรของคน ๆ หนึ่งได้ แต่ในปวัตติกาล มโนวิญญูณธาตุที่เป็นเหตุกะ ๒ ดวง คือ เป็นกุศลวิบาก และอกุศลวิบาก ในเบื้องต้น ให้สำเร็จกิจ ๔ อย่าง คือ สันติธรรมกิจ ในลำดับแห่งมโนธาตุที่เป็นกุศลวิบาก หรืออกุศลวิบากในทวารห้า ๑ ดวง เป็นตถารัมมณกิจ ในทวาร ๖ โดยนัยที่กล่าวไว้ในเบื้องต้นนั้นแหละ ๑ ดวง เป็นภวังคกิจ ในเมื่อพ้นไปจากปฏิสนธิอันตนให้แล้ว ไม่มีจิตอุปบาทอันเข้าไปตัดเสียซึ่งภวังค์ ๑ ดวง และจตุตถกิจในที่สุด ๑ ดวง มี (ทหะ) วัตถุแน่นอน มีทวาร อารมณ์ ฐานะและกิจไม่แน่นอนเป็นไป

สเหตุกจิตที่เป็นกามาพจร ๘ ดวง ย่อมยังกิจ ๓ อย่าง ให้สำเร็จ คือ เป็นตถารัมมณกิจ ในทวารกาล ๖ โดยนัยที่กล่าวไว้ในปวัตติกาล ๑ ดวง เป็นภวังคกิจ ในเมื่อพ้นไปจากปฏิสนธิกิจที่ตนให้แล้ว ไม่มีจิตอุปบาทที่เข้าไปตัดเสียซึ่งภวังค์ ๑ ดวง จตุตถกิจในกาลเป็นที่สุด ๑ ดวง มีวัตถุแน่นอน มีทวาร อารมณ์ ฐานะและกิจไม่แน่นอนเป็นไป.

รูปาวจรวิบากจิต ๕ ดวง และอรูปาวจรวิบากจิต ๔ ดวง ย่อมยังกิจ ๒ อย่างให้เป็นไป คือ เป็นภวังคกิจ ในเมื่อพ้นไปจากปฏิสนธิกิจอันตนให้แล้ว ไม่มีจิตอุปบาทที่เข้าไปตัดเสีย ซึ่งภวังค์ ๑ ดวง และจตุตถกิจในกาลเป็นที่สุด ๑ ดวง. บรรดาวิบากจิต ๕ ดวงเหล่านั้น รูปาวจรวิบากจิต มีวัตถุและอารมณ์แน่นอน มีฐานะและกิจไม่แน่นอน วิบากจิตนอกนี้ไม่มีวัตถุ (อรูป) มีอารมณ์แน่นอน มีฐานะและกิจไม่แน่นอนเป็นไป.

วิญญูณ (เป็นวิบาก) แม้ ๓๒ ย่อมเป็นไปเพราะสังขารเป็นปัจจัย ในปวัตติกาล ด้วยประการฉะนี้ก่อน ในปวัตติกาลนั้น สังขารเหล่านั้น ๆ ย่อมเป็นปัจจัยแก่วิญญูณ ๓๒ นั้น ด้วยกรรมปัจจัย และอุปนิสัยปัจจัย.

ว่าด้วยเหตุที่ตทาร์มณะไม่เป็นไปในรูปและอรูปภูมิ

ในวิปากวิญญาณ ๓๒ ดวงเหล่านั้น ตรัสตทาร์มณจิต ๑๑ ดวงนั้น เหล่าใดไว้ วิปากจิตแม้หนึ่งดวง เป็นตทาร์มณะในรูปภพและอรูปภพเป็นไป หามีไม่ เพราะเหตุไร? เพราะไม่มีพีช จริงอยู่ ในรูปภูมิและอรูปภูมินั้น พีช คือ ปฏิสนธิ กล่าวคือ กามาวจรวิปาก ที่จะให้เกิดตทาร์มณกิจใน อารมณฺ์มีรูปเป็นต้น ย่อมไม่มี หากมีผู้แย้งว่า ถ้าเช่นนั้น จักขุวิญญาณ เป็นต้น ก็ไม่มีปรากฏในรูปภพณะชิตี ขอดตอบว่า มิใช่เช่นนั้น เพราะอำนาจแห่งความเป็นไปของอินทรีย์ และเพราะจิตตนิยมในความต่างกันแห่งทวารวิถี.

กิตตทาร์มณะนี้ ย่อมไม่เป็นไปในรูปภพและอรูปภพโดยแน่นอน ฉันทใด ก็ย่อมไม่ติดตามธรรมที่ไม่ใช่กามาพจรแม่ทั้งหมด ฉันทนั้น เพราะเหตุไร? เพราะความที่ธรรมมิใช่กามาพจร ทำให้ตทาร์มณะเกิดไม่ได้ และเพราะไม่เหมือนกับธรรมที่เป็นตัวให้กำเนิด. จริงอยู่ ตทาร์มณะนั้น เปรียบเหมือนทารกผู้เยาว์ออกจากบ้านต้องการจะไปภายนอกก็จะเกาะนิ้วมือบิดา ผู้ให้กำเนิดของตน หรือญาติผู้มุ่งประโยชน์เช่นกับบิดาไป หาใช่ติดตามคนอื่น มิราชบุรุษเป็นต้นไปไม่ ฉันทใด ตทาร์มณะแม่นี้ก็ฉันทนั้น ย่อมติดตาม กามาพจรขณะเท่านั้น ซึ่งเป็นบิดาผู้กำเนิดของตน หรือผู้เป็นญาติผู้เช่นเดียวกับบิดาของตน เพราะเป็นธรรมทั้งหลายที่ออกไปภายนอกจากอารมณฺ์ภวังค์ เหมือนกัน ย่อมไม่ติดตามจิตอื่น คือ มหัคคตะหรือโลกุตระ.

อนึ่ง ตทาร์มณะนี้ ย่อมไม่ติดตามมหัคคตะและโลกุตระธรรม ฉันทใด แม้กามาพจรธรรมเหล่านี้ ก็ฉันทนั้น เมื่อใด จิตเป็นธรรมมีมหัคคตะเป็นอารมณฺ์ เป็นไป เมื่อนั้น ตทาร์มณะนี้ก็ย่อมไม่ติดตามธรรมที่มีมหัคคตะเป็นอารมณฺ์

เป็นไป เพราะเหตุไร ? เพราะเป็นถิ่นไม่เคยไป. และเพราะความที่ตน เป็นปริตตะ (กาม) อารมณ์โดยส่วนเดียว. จริงอยู่ตทารัมมณะนั้นเปรียบ เหมือนทารกยังเยาว์ เมื่อจะติดตามบิดาหรือญาติผู้เช่นกับบิดาไป ย่อมติดตาม ไปในถิ่นที่เคยไปมีประตูเรือนระหว่างถนน ทางสี่แพร่งเป็นต้นเท่านั้น ย่อม ไม่ติดตามผู้ไปสู่ป่า หรือสนามรบ ฉันทใด แมตทารัมมณะนั้นก็ฉันทนั้น เมื่อ ติดตามกามาวจรธรรมทั้งหลายไป ก็ย่อมติดตามธรรมเหล่านั้น ซึ่งเป็นไปในถิ่น ที่คุ้นเคยมีธรรมที่มีไซ่มหักคตะเป็นต้นเท่านั้น หาไซ่ติดตาม คือ ปรารภ- หักคตะและโลกุตรธรรมเหล่านั้นไปไม่ เพราะอารมณ์ที่เป็นปริยา (กาม) โดยส่วนเดียว ที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า กามาวจรวิบากทั้งหมด กิริยามโนธาตุ กิริยาเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ธรรมที่สหรคด้วยโสมนัส เหล่านี้เป็นปริตตาร- มณฺ์ ดังนี้ ฉะนั้น ตทารัมมณะนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมไม่ติดตามแม้ กามาวจรธรรมที่มีมหักคตะและโลกุตรธรรมเป็นอารมณ์ไป ฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง จะมีประโยชน์อะไรด้วยยุดิกถา (กถาประกอบ) นี้ เพราะท่านอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาโดยส่วนเดียวเท่านั้นว่า ตทา- รัมมณจิต ๑๑ ดวง ย่อมไม่รับตทารัมมณในเมื่อขณะปรารภนามและโคตรเล่น ไป. ตทารมณฺ์ย่อมไม่ได้เมื่อขณะปรารภบัญญัติเล่นไป. ตทารัมมณฺ์ย่อมไม่ ได้ในวิปัสสนาที่มีอารมณ์ไตรลักษณ์. ตทารมณฺ์ย่อมไม่ได้ในพลวิปัสสนาที่เป็น วุฏฐานคามินี. ตทารมณฺ์ย่อมไม่ได้ในเมื่อขณะที่ปรารภธรรมที่เป็นรูปและอรู- ปเล่นไป. ตทารมณฺ์ย่อมไม่ได้ในธรรมที่เป็นมิจฉัตตนิยตะ. ตทารมณฺ์ย่อมไม่ได้ใน ธรรมที่เป็นสัมมัตตนิยตะ. ตทารมณฺ์ย่อมไม่ได้ในเมื่อขณะปรารภโลกุตรธรรม เล่นไป. ตทารมณฺ์ย่อมไม่ได้ในเมื่อขณะปรารภอภิญาณญาณทั้งหลายเล่นไป.

ตทารมณฺ์ย่อมไม่ได้ในเมื่อชวณะปรารภปฏิสัมภิตาญาณแล่นไป. ตทารมณฺ์ย่อมไม่ได้ในกามาพจรที่มีอารมณ์ทุรพล ย่อมได้ในอารมณ์ที่มีกำลังมาสู่คลองในทวาร ๖ เท่านั้น และตทารมณฺ์นั้น เมื่อได้ยอมได้ในกามาพจรอย่างเดียว จึงชื่อว่า ตทารมณฺ์ในรูปภพและอรูปภพนั้นแหละ ย่อมไม่มี ดังนี้.

อนึ่ง คำใด ที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "บรรดาจิต ๑๕ ดวงที่เหลือ จิตอะไร ๆ ไม่เป็นไปด้วยปฏิสนธิสมควรแก่ตน" ดังนี้ คำนั้นใคร ๆ ก็เข้าใจได้โดยยาก เพราะย่อเกินไป เพราะฉะนั้น เพื่อแสดงนัยโดยพิสดารแห่งคำนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวเป็นคำถามว่า ปฏิสนธิมีเท่าไร ? ปฏิสนธิจิต มีเท่าไร ? ปฏิสนธิ มีในภูมิไหนด้วยจิตอะไร ? อารมณ์ของปฏิสนธิ มีอย่างไร ดังนี้.

ว่าด้วยปฏิสนธิ ๒๐ ประเภท

ในปัญหากรรมนั้น วิสัชนาว่า ปฏิสนธิมี ๒๐ ประเภท รวมทั้ง อสังขญฺ์ปฏิสนธิ. ปฏิสนธิจิตมี ๑๕ ดวง มีประการดังกล่าวแล้วนั้นแล. บรรดาปฏิสนธิจิตเหล่านั้น ปฏิสนธิในอุบายภูมิ ย่อมมีด้วยอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นอกุศลวิบาก ๑ ดวง ปฏิสนธิของสัตว์ผู้บอดแต่กำเนิด หนวกแต่กำเนิด บ้าแต่กำเนิด ผู้ทั้งหนวกทั้งใบ้แต่กำเนิด และเป็นกะเทยเป็นต้น ในมนุษยโลก (มนุษย์) ย่อมมีด้วยอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบาก ๑ ดวง ปฏิสนธิของผู้มีบุญทั้งหลาย ในหมู่เทพชั้นกามาพจรและในพวกมนุษย์ ย่อมมีด้วยสเหตุกมหาวิบาก ๘ ดวง ปฏิสนธิของผู้มีบุญโนโลกรูปพรหม ย่อมมีด้วยรูปาจรวิบาก ๕ ดวง ปฏิสนธิของผู้มีบุญในอรูปโลก ย่อมมีด้วยอรูปาจรวิบาก ๔ ดวง. ก็ปฏิสนธิย่อมมีในภูมิใด ด้วยจิตใดปฏิสนธินั้นแหละ ชื่อว่า ปฏิสนธิสมควรแก่จิตดวงนั้น.

ว่าด้วยอารมณ์ของปฏิสนธิ

ว่าโดยสังเขป อารมณ์ของปฏิสนธิจิต มี ๓ คือ

กรรม

กรรมนิमित

คตินิमित.

บรรดาอารมณ์ทั้ง ๓ เหล่านี้ เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศลที่ทำแล้ว
ชื่อว่า **กรรม** กรรมย่อมประกอบวัตถุใด ทำให้เป็นอารมณ์ วัตถุนั้นชื่อว่า
กรรมนิमित ในกรรมและกรรมนิमितนั้น เมื่อกรรมที่สัตว์ทำไว้ในอดีต
แม้ในที่สุดแห่งแสนโกฏิกัป กรรมนั้นย่อมมาปรากฏเป็นกรรมหรือกรรมนิमित
ในขณะนั้น. ในข้อนี้ มีเรื่องเทียบเคียงของกรรมนิमित ดังต่อไปนี้

เรื่องนายโคปกสิวลี

ได้ยินว่า บุรุษชื่อ นายโคปกสิวลี ยังบุคคลให้สร้างพระเจดีย์ในวิหาร
ชื่อว่า **ตาลปิฎกฐิเก** เมื่อเขานอนในเตียงจะมรณะ พระเจดีย์ปรากฏแล้ว
เขาถือเอาเจดีย์นั้นนั่นแหละเป็นนิमित ทำกาลแล้วไปบังเกิดในเทวโลก.

เรื่องการตายของผู้ลุ่มหลง

ยังมีความตายอีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **สัมมุพพกาลกิริยา** (การทำ
กาลของผู้ลุ่มหลง) จริงอยู่ เมื่อบุคคลมุ่งเดินไปข้างหน้า บุคคลเอาดาบอันคม
กล้าตัดศีรษะข้างหลังก็ดี เมื่อบุคคลนอนหลับถูกบุคคลเอาดาบคมกล้าตัดศีรษะ
ก็ดี ถูกบุคคลกดให้จมน้ำตายก็ดี ในกาลแม้เห็นปานนี้ กรรมหรือว่ากรรม-
นิमितอย่างไรอย่างหนึ่ง ก็ย่อมปรากฏ.

วินิจฉัยเรื่องตายทันที

ยังมีการตายอีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ลหุภุมระ** (ตายเร็ว) จริงอยู่ บุคคลเอาค้อนทุบขี้แมลงวันที่หลบซ่อนอยู่บนค้ำมลิ้ว ในเวลาแม่เห็นปานนี้ กรรมหรือกรรมนิमित ก็ย่อมปรากฏ อนึ่ง เมื่อแมลงวนถูกค้อนบดขยี้อยู่ อย่างนี้ ภวังค์ยังไม่เปลี่ยน (หมุน) มาเป็นอวัชชนะทางกายทวารก่อน ย่อมเปลี่ยน (หมุน) มาสู่เฉพาะมโนทวารวัชชนะ ทันทีนั้น ชวนะก็เล่นไปแล้วหยั่งลงสู่ภวังค์. ในวาระที่ ๒ ภวังค์จึงเปลี่ยน (หมุน) มาสู่ อวัชชนะทางกายทวาร ต่อแต่นั้นวิถีจิตทั้งหลาย คือ กายวิญญูณ สัมปฏิจ ฉันทะ สันติระนะ โภจัญญัพพะนะ จึงเป็นไป ชวนะก็เล่นไปแล้วหยั่งลงสู่ภวังค์. ในวาระที่ ๓ ภวังค์เปลี่ยน (หมุน) มายังมโนทวารวัชชนะ ลำดับนั้น ชวนะก็เล่นไปแล้วหยั่งลงสู่ภวังค์ แมลงวันย่อมทำกาละ (ตาย) ในฐานะนี้ เนื้อความนี้ท่านนำมาเพื่ออะไร เพื่อแสดงว่า จันชื่อว่า อารมณ์ของอรุปธรรมทั้งหลายเป็นไปเร็วอย่างนี้.

ภาพ (วรรณะ) อย่างหนึ่ง ปรากฏในภุมิ (โอกาส) ของสัตว์ที่จะบังเกิดขึ้น ชื่อว่า **คตินิमित** ในคตินิमितนั้น เมื่อนรกจะปรากฏก็จะปรากฏ เป็นภาพเช่นกับ โลหุภุมิ (หม้อทองแดง) เมื่อมนุษย์โลกจะปรากฏ ก็จะปรากฏ คำว่าในฐานะนี้ หมายถึงมรณาสันนวิถิ (วิถีใกล้ความตาย) ประเภทใดประเภทหนึ่งใน ๔๑ อย่าง เหล่านี้คือ

ประเภทที่ ๑ จิตเสพชวนะ ๕ ครั้ง มีตทารัมมณะ ๒ ครั้ง แล้วจตุติ

ประเภทที่ ๒ จิตเสพชวนะ ๕ ครั้ง แล้วจตุติ

ประเภทที่ ๓ จิตเสพชวนะ ๕ ครั้ง มีตทารัมมณะ ๒ ครั้ง แล้วมีภวังค์...แล้วจตุติ

ประเภทที่ ๔ จิตเสพชวนะ ๕ ครั้ง มีภวังค์...แล้วจตุติ

ในฐานะนี้ แมลงวันตายในประเภทที่ ๔

เป็นภาพท้องมารดา ฝ่ากำพล และยาน. เมื่อเทวโลกจะปรากฏ ก็จะปรากฏ เป็นภาพต้นกัลปพฤกษ์ วิมาน และที่นอนเป็นต้น ปฏิสนธิมีอารมณ์ ๓ อย่าง โดยสังเขป คือ กรรม กรรมนิमित คตินิมิต ด้วยประการฉะนี้.

อีกนัยหนึ่ง ปฏิสนธิมีอารมณ์ ๓ อย่าง คือ

อารมณ์อดีต

อารมณ์ปัจจุบัน

อารมณ์ที่เป็นนวัตตัพพะ.

อสังขยปฏิสนธิไม่มีอารมณ์ บรรดาปฏิสนธิเหล่านั้น วิญญาณัญญาชยตน ปฏิสนธิ และเนวสัญญานาสัญญาชยตนปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นอดีตอย่างเดียว กามาวจรวิบาก ๑๐ มีอารมณ์เป็นอดีตบ้าง เป็นปัจจุบันบ้าง ปฏิสนธิที่เหลือมี อารมณ์เป็นนวัตตัพพะ (อารมณ์ที่พึงกล่าวไม่ได้). ก็ปฏิสนธิที่กำลังเป็นไป ในอารมณ์ ๓ อย่าง ย่อมเป็นไปในลำดับแห่งจุดที่มีอดีตเป็นอารมณ์ หรือ มีนวัตตัพพารมณ์ แต่ชื่อว่า จุดจิตที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบันมิได้มี เพราะฉะนั้น พึงทราบอาการที่เป็นไปแห่งปฏิสนธิมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในอารมณ์ ๓ อย่าง ในลำดับแห่งจุดที่มีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในอารมณ์ ๒ อย่าง ด้วย อำนาจสุคติและทุกคติ. ข้อนี้เป็นอย่างไร ?

ปฏิสนธิมีอารมณ์อดีตต่อจากจุดที่มีอารมณ์อดีต

คือ ในเบื้องต้น บาปกรรมตามที่ตนตั้งสมไว้ หรือกรรมนิमित ย่อม มาสู่คลองมโนทวารแก่บุคคลผู้นอนในเตียงมรณะ เพราะพระบาลีว่า "ก็บาป อารมณ์นี้เห็นตรงกับอารมณ์บัญญัติ คือ บัญญัติกรรมนิमित และบัญญัติมหัคคตกรรมนิमित ของผู้ที่จะไปเกิดในพรหมโลก

กรรมเหล่านั้น ย่อมเข้าไปปรากฏแก่บุคคลผู้มีบาปกรรมซึ่งดำรงอยู่ในกามาพจร
สุดดีในสมัยนั้น" ดังนี้ จุติจิตก็ทำภวังควิสัย (คืออารมณ์แห่งภวังค์) ให้เป็น
อารมณ์ เกิดขึ้นในที่สุดแห่งตทารัมมณะ หรือในขณะถ้วน ๆ เกิดขึ้น
ปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตนั้น เมื่อจุติจิตนั้นดับแล้ว ก็เกิดปฏิสนธิจิต
อันนับเนื่องด้วยทุกตฤมิ อันกำลังแห่งกิเลสที่ยังมิได้ตัดให้เสื่อมไปในบาปกรรม
ต่าง ๆ ปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตที่มาสู่คลองนั้นนั้นแหละ
นี้เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์อดีตต่อจากจุติจิตมีอารมณ์อดีต.

ปฏิสนธิมีอารมณ์ปัจจุบันต่อจากจุติมีอารมณ์อดีต

ในมรณสมัยของบุคคลอื่นอีก นิมิตในทุกตฤมิมิภาพเปลวเพลิงเป็น
ต้นในนรกเป็นต้น มาสู่คลองมโนทวาร ด้วยอำนาจแห่งกรรมตามที่กล่าวแล้ว
เมื่อภวังค์ของบุคคลนั้นเกิดดับสิ้นสองครั้งแล้วเกิดวิจิตทั้ง ๓ คือ อาวัชชนะ
ซึ่งปรารภอารมณ์นั้น ๑ ชวนะ ๕ ดวง เพราะมีกำลังอ่อนโดยใกล้ต่อมรณะ ๑
และตทารัมมณะ ๒ ดวง ๑. ต่อจากนั้น จุติจิต ๑ ดวง กระทำภวังควิสัย
ให้เป็นอารมณ์ ด้วยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ ขณะจิตย่อมล่วงไป ๑๑ ดวง
ในลำดับนั้น ปฏิสนธิจิต จึงเกิดขึ้นในอารมณ์ที่มีอายุแห่งขณะจิตที่ยังเหลืออยู่
๕ ขณะนั้นนั้นแล. นี้ ปฏิสนธิมีอารมณ์ปัจจุบันต่อจากจุติมีอารมณ์อดีต.

ในมรณสมัยของบุคคลอื่นอีก หีนารมณ (อารมณ์เลว) มีราคะเป็นต้น
เป็นเหตุ ย่อมพาสู่คลองทวารในทวาร ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ในที่สุดแห่งโวกุฐัพ
พะณะที่เกิดขึ้นตามลำดับ ชวนะ ๕ ดวง และตทารัมมณะ ๒ ดวง ของบุคคลนั้น
ย่อมเกิด เพราะมีกำลังอ่อนโดยใกล้ต่อความตาย ต่อจากนั้น จุติจิตหน่วงก็ทำ

ภวังควิสัยให้เป็นอารมณ์ ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ ขณะแห่งจิตย่อมเป็นอัน
ล่วงไป ๑๕ ขณะ คือ ภวังค์ ๒ ดวง อาวัชชนะ ๑ ดวง ทศณะ ๑ ดวง
สัมปฏิจฉันนะ ๑ ดวง สันติริณะ ๑ ดวง โภกฐัพพะ ๑ ดวง ชวณะ ๑ ดวง
ตทารัมมณะ ๒ ดวง และจตุตจิต ๑ ดวง ในลำดับนั้น ปฏิสนธิจิต จึงเกิดขึ้นใน
อารมณ์ที่มีอายุขณะจิต ๑ ขณะที่ยังเหลืออยู่นั้นนั่นแหละ ปฏิสนธิเมื่อนี้ก็มีอารมณ์
ปัจจุบันต่อจากจิตมีอารมณ์อดีต.

ปฏิสนธิมีอารมณ์อดีตและปัจจุบันในลำดับจิตมีอารมณ์อดีต

พึงทราบอาการความเป็นไปแห่งปฏิสนธิในสุคติภูมิที่มีอารมณ์อดีตและ
ปัจจุบัน ในลำดับแห่งจิตในสุคติภูมิซึ่งมีอารมณ์อดีตนี้ก่อน. ส่วนกรรมอัน
ปราศจากโทษนั้น หรือกรรมนิमित ย่อมมาสู่คลองมโนทวารของบุคคลผู้ดำรง
อยู่ในสุคติภูมิมีกรรมอันปราศจากโทษที่สั่งสมไว้แล้ว โดยนัยที่กล่าวแล้ว
นั่นแหละ เพราะฉะนั้น พึงเว้นกรรมที่เป็นฝ่ายขาว (บริสุทธ) ไว้ในกรรม
ที่เป็นฝ่ายดำแล้ว พึงทราบคำทั้งหมดโดยนัยก่อนนั่นแหละ. นี้เป็นอาการแห่ง
ความเป็นไปแห่งปฏิสนธิในสุคติภูมิ ซึ่งมีอารมณ์อดีตและปัจจุบัน ต่อจากจิต
ในสุคติภูมิอันมีอารมณ์เป็นอดีต.

ปฏิสนธิมีอารมณ์อดีตหรือในวัตตัพพะในลำดับจิตมีอารมณ์อดีต

อนึ่ง กรรมอันปราศจากโทษ หรือกรรมนิमित ย่อมมาสู่คลอง
มโนทวารของบุคคลผู้ดำรงอยู่ในสุคติภูมิ ผู้มีกรรมปราศจากโทษซึ่งสั่งสม
ไว้แล้ว ผู้นอนบนเตียงมรณะ โดยมีพระบาลีมีอาทิว่า ตานิ จตฺส ตสฺมิ
สมเย โอลมฺพนฺติ ก็กรรมอันงามคือกายสุจริต วจีสฺสุจริต มโนสุจริต

เหล่านั้น ย่อมเข้าไปปรากฏแก่บุคคลนั้นผู้นอนบนเตียงในสมัยนั้น เป็นต้น
ก็แลกรรมอันปราศจากโทษ หรือกรรมนิมิตนั้น ย่อมมาสู่คลองมโนทวารของ
บุคคลผู้มีกรรมปราศจากโทษอันเป็นกามาพจรที่สั่งสมไว้แล้วนั้นแหละ ส่วน
กรรมนิมิตอย่างเดียว ย่อมมาสู่คลองมโนทวารของบุคคลผู้มีมหัคคตกรรมที่
สั่งสมไว้แล้ว จุติจิตทำภวังควิสัยให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ในลำดับแห่งตาทา-
รัมมณะ หรือในชวณวิถีสั้น ๆ ซึ่งเกิดขึ้นปรารภกรรมนิมิตนั้น เมื่อจุติจิต
นั้นดับ ปฏิสนธิจิตอันนับเนื่องด้วยสุคติภูมิ ซึ่งถูกกำลังกิเลสที่ยังมิได้ตัดให้
นุ่มไป เกิดขึ้นปรารภกรรม หรือกรรมนิมิตอันมาสู่คลองนั้นนั้นแหละ. นี้
เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์อดีตหรืออารมณ์นวัตตัพพะต่อจากจุติมีอารมณ์อดีต.

ปฏิสนธิมีอารมณ์ปัจจุบันต่อจากจุติมีอารมณ์อดีต

ในมรณสมัยของบุคคลอื่นอีก สุกคตินิมิตกล่าวคือภาพท้องมารดาใน
มนุษย์โลก หรือภาพอุทยานและต้นกัลปพฤกษ์ในเทวโลก ย่อมมาสู่คลองมโน-
ทวารด้วยอำนาจกรรมที่ปราศจากโทษอันเป็นกามาพจร ปฏิสนธิจิตย่อมเกิดขึ้น
แก่บุคคลนั้นในลำดับแห่งจิติจิต โดยลำดับที่แสดงไว้ในทุกคตินิมิตนั้นแหละ.
นี้เป็นปฏิสนธิมีปัจจุบันอารมณ์ในลำดับแห่งจิตมีอดีตอารมณ์.

ในมรณสมัยของบุคคลอื่นอีก พวกญาติพากันแสดงอารมณ์ กล่าวว่
คูก่อนพ่อ นี่เป็นการบูชาพระพุทธเจ้า พ่อจงทำเพื่อประโยชน์แก่ตัวพ่อ พ่อจง
ยังจิตให้เลื่อมใสแล้วแสดงรูปารมณ ด้วยสามารถแห่งพวงดอกไม้ ธงชัย และ

ชงแผ่นผ้าเป็นต้น หรือแสดงสัททวารมณด้วยสามารถแห่งการฟังธรรม และ
ศุริยบุชาเป็นต้น หรือแสดงคันธารมณด้วยสามารถกลืนรูป กลืนเครื่องอบที่
หอมเป็นต้น หรือกล่าวว่า คุณก่อนพ่อ พ่อจงลี้มไทยธรรมนี้ ที่เขาถวายเพื่อ
ประโยชน์แก่พ่อแล้วแสดงรสารมณ ด้วยสามารถแห่งน้ำผึ้งและน้ำอ้อยเป็นต้น
หรือกล่าวว่า คุณก่อนพ่อ พ่อจงสัผัสไทยธรรมนี้ ที่เขาถวายเพื่อประโยชน์แก่พ่อ
แล้วแสดงโฆฏฐัพพารมณด้วยอำนาจแห่งผ้าเงินและผ้าโสมาระเป็นต้นน้อมเข้า
ในทวาร ๕. ชวนะ ๕ ดวงย่อมเกิดแก่บุคคลนั้น เพราะมีกำลังอ่อนโดยใกล้
ต่อความตาย ในที่สุดแห่งโฆฏฐัพพะซึ่งเกิดขึ้นตามลำดับในอารมณมีรูปเป็น
ต้นที่มาสู่คลองนั้น และย่อมเกิดตทารมณะ ๒ ดวง ลำดับนั้น จุติจิตหนึ่ง
ดวงการทำกวัชวิตัยให้เป็นอารมณ ในที่สุดแห่งจุติจิตนั้น ปฏิสนธิจิตก็เกิด
ขึ้นในอารมณที่ตั้งอยู่ในขณะแห่งจิตหนึ่งดวงนั้นแหละ. ปฏิสนธิเมันนี้ ก็มี
อารมณปัจจุบันต่อจากจิตมีอารมณอดีต.

ปฏิสนธิมีอารมณ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง

ต่อจากจุติมีอารมณนวัตตัพพะ

อนึ่ง ในมรณสมัยของบุคคลอื่นอีก ผู้ดำรงอยู่ในสุคติภูมิผู้ใดเฉพาะ
มหัคคตะด้วยอำนาจแห่งฌานมีปฐวิกสิณเป็นต้น บรรดากุศลกรรม กรรมนิमित
คตินิमितที่เป็นกามาพจรอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือนิमितมีปฐวิกสิณเป็นต้น หรือ
มหัคคตจิต ย่อมมาสู่คลองมโนทวาร หรืออารมณอันประณีต อันมีการเกิดขึ้น
แห่งกุศลเป็นเหตุ ย่อมมาสู่คลองในจักขุ หรือโสตทวารอย่างใดอย่างหนึ่ง ชวนะ
๕ ดวง ย่อมเกิดแก่บุคคลนั้น เพราะมีกำลังอ่อนโดยใกล้ต่อมรณะ ในที่สุดแห่ง
โฆฏฐัพพะซึ่งเกิดขึ้นโดยลำดับ แต่ว่า ตทารมณะย่อมไม่มีแก่เหล่าสัตว์ผู้มี

มหัคคตจิตเป็นคติ ฉะนั้น จึงเกิดจิตติจิตหนึ่งดวงกระทำวิภังคิวิสัยให้เป็น
อารมณ์ในลำดับแห่งขณะนั้นแล ในที่สุดแห่งจิตติจิตนั้น ย่อมเกิดปฏิสนธิจิต
มีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในอารมณ์ทั้งหลายตามที่ปรากฏ อันนับเนื่องในสุคติ
อย่างใดอย่างหนึ่งแห่งสุคติของกามาพจร หรือมหัคคตะ. ปฏิสนธินี้มีอารมณ์
อดีต ปัจจุบัน นวัตกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ต่อจากจิตที่มีอารมณ์เป็นนวัต-
ตัพพะ.

พึงทราบปฏิสนธิ ในลำดับแม้จิตในรูปภูมิ โดยทำนองนี้. นี้เป็น
อาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิมีอารมณ์อดีต มีอารมณ์นวัตกรรม มีอารมณ์ปัจจุบัน
ต่อจากจิตในสุคติภูมิมีอารมณ์อดีต และอารมณ์นวัตกรรม.

ปฏิสนธิมีอารมณ์อดีตปัจจุบันต่อจากจิตมีอารมณ์อดีต

ส่วนบุคคลผู้ดำรงอยู่ในทุกคติภูมิ ผู้มีบาปกรรม กรรม กรรมนิमितหรือ
คตินิमितนั้น ย่อมมาสู่คลองในมโนทวารโดยนัยที่กล่าวนั้นแหละ แต่อารมณ์ที่
เป็นเหตุเกิดอกุศลย่อมมาสู่คลองในปัญจทวาร ลำดับนั้น ปฏิสนธิจิตของบุคคล
นั้นมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในอารมณ์ ๓ เหล่านั้น อันนับเนื่องในทุกคติภูมินี้
ที่สุดในที่สุดแห่งจิตติจิตตามลำดับก็เกิดขึ้น. นี้เป็นอาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิจิตมีอารมณ์
อดีต และปัจจุบันในลำดับต่อจากจิตในทุกคติภูมิมีอารมณ์อดีต ฉะนั้นแล ด้วย
ลำดับแห่งคำเพียงเท่านั้น ย่อมเป็นอันแสดงความเป็นไปแห่งวิญญาณ ๑๕ ดวง
ด้วยอำนาจปฏิสนธิ.

อีกอย่างหนึ่ง วิญญาณ ๑๕ ดวงทั้งหมดนี้

เมื่อเป็นไปในปฏิสนธิ ย่อมเป็นไป

ด้วยธรรม ๒ อย่าง และวิญญาณที่แตกต่างกัน

เป็นไป ๒ อย่างเป็นต้น โดยความแตกต่างกัน

แห่งธรรมที่ระคนกันเป็นต้น.

จริงอยู่ วิปากวิญญาณ ๑๕ ดวงนี้ เมื่อจะเป็นไปในปฏิสนธิ ย่อมเป็นไปด้วยกรรม ๒ อย่าง ด้วยว่า กรรมอัน ให้กำเนิดวิปากวิญญาณ ๑๕ ดวงนั้น ย่อมเป็นปัจจัยโดยนानาชนิดกรรมปัจจัย และอุปนิสัยปัจจัยตามควรแก่ต้นข้อนี้สมกับคำที่ตรัสว่า กุสลากุสล กมฺมวิปากสุตฺต อุปนิสฺสยปฺจฺเจยน ปฺจฺจโย กุสฺลและอกุสฺลเป็นปัจจัยแก่กรรมวิปาก ด้วยอุปนิสัยปัจจัย* ก็เมื่อวิญญาณนี้เป็นไปอย่างนี้ ก็พึงทราบความแตกต่างกันแม้มี ๒ อย่าง เป็นต้น โดยความแตกต่างกันแห่งธรรมที่ระคนกันเป็นต้น อย่างไร ? คือ วิญญาณนี้แม้เป็นไปอยู่อย่างเดียวกันด้วยอำนาจปฏิสนธิ ชื่อว่ามี ๒ อย่าง โดยความต่างกันแห่งธรรมที่ระคนกันและไม่ระคนกันกับรูป มี ๓ อย่าง เพราะความต่างกันแห่งกามภพ รูปภพ อรูปภพ มี ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งกำเนิดอัมพะชะชลาพุชะ สังกะเสทชะ และโอปปาติกะ มี ๕ อย่าง ด้วยสามารถคติ (มีทางไปสู่รกรเป็นต้น)* มี ๖ อย่าง ด้วยอำนาจวิญญาณฐิติ มี ๘ อย่าง ด้วยอำนาจ สัตตवास.

บรรดาวิญญาณเหล่านั้น

วิญญาณที่ระคนกับรูป ๒ อย่าง

เพราะความต่างกันแห่งภาวะ และในวิญญาณ

ทั้ง ๒ นั้น วิญญาณที่มีภาวะ ๒ อย่าง มี ๒

ทสกะบ้าง ๓ ทสกะบ้าง กำหนดอย่างต่ำ เกิด

พร้อมกับวิญญาณที่ระคนกันกับรูปเบื้องต้น.

คำว่า วิญญาณที่ระคนกับรูป ๒ อย่าง เพราะความแตกต่างกันแห่งภาวะ นั้น ความว่า จริงอยู่ บรรดาวิญญาณเหล่านั้น ปฏิสนธิ-

๑. อภิ. ป. เล่มที่ ๔๐ ๑๓๗๘/๔๖๐

๒. คุณติ ๕ ที่เชิงอรธ หน้า ๔๕๖

วิญญาณนั้นระคนด้วยรูปเกิดขึ้นเว้นอรุภพ. ปฏิสนธิวิญญาณนั้น มี ๒ อย่าง คือ มีภาวะ ๑ ไม่มีภาวะ ๑ เพราะในรูปภพเกิดขึ้นเว้นจากภาวะ คือ อิตติ-นทรีย์ และปฐินทรีย์ เพราะในกามภพเกิดพร้อมกับภาวะ เว้นแต่ปฏิสนธิของบัณฑิตโดยกำเนิด.

คำว่า และในวิญญาณทั้ง ๒ นั้น วิญญาณที่มีภาวะ ๒ อย่าง นั้น ความว่า ในวิญญาณแม่เหล่านี้ วิญญาณมีภาวะ ๒ อย่าง โดยการเกิดพร้อมกันแห่งอิตติภาวะ หรือปฐินภาวะอย่างใดนั้นแหละ.

คำว่า มี ๒ ทสกะบ้าง มี ๓ ทสกะบ้าง กำหนดอย่างต่ำ เกิดพร้อมกับวิญญาณที่ระคนกับรูปเบื้องต้น ความว่า ในวิญญาณเหล่านี้ วิญญาณ ๒ อย่าง คือ วิญญาณที่ระคนกับรูป และไม่ระคนกับรูป ปฏิสนธิวิญญาณที่ระคนกับรูปอันเป็นเบื้องต้นนี้ใด เกิดพร้อมกัน ๒ ทสกะ คือ กายทสกะและวัตถุทสกะ หรือ ๓ ทสกะ คือ วัตถุทสกะ กายทสกะ ภาวทสกะ เป็นอย่างต่ำไม่มีรูปลดลงกว่านั้น.

ก็ปฏิสนธิวิญญาณนี้ นั้น มีกำหนดรูปอย่างต่ำอย่างนี้ เมื่อเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นเป็นธรรมชาติได้การนับว่าเป็นกลละ มีประมาณเท่าหยาดน้ำมันงาใสที่ปลายขนเส้นหนึ่งแห่งเนื้อทราย ในกำเนิดทั้ง ๒ อันมีชื่อว่า อัญชชะ และชลาพูชะ บัณฑิตพึงทราบความต่างกันแห่งการเกิดขึ้นกำเนิดเหล่านี้ ด้วยสามารถแห่งคติของกำเนิดทั้งหลาย.

จริงอยู่ บรรดาการเกิดด้วยสามารถแห่งคติเหล่านี้

นิริเย ภุมฺมวชฺเชสุ เทเวสุ จ น โยนินโย

ติลฺโลโส ปุริมิกา โหนฺติ จตฺตฺโสปี คตฺตฺตเย

**กำเนิด ๓ ข้างต้น* ย่อมไม่มีในนรก
และไม่มีในพวกเทพทั้งหลายเว้นภุมมเทวดา**

กำเนิด ๔ ย่อมมีในคติ ๓.

ในกาลานั้น ด้วย จ ศัพท์ ในบทว่า เทเวสุ จ นี้ กำเนิด ๓ ข้างต้น พึงทราบว่ามี ในนิชฌามัตถกปรต เหมือนไม่มีในนรกและในเทพทั้งหลายเว้นภุมมเทวดา เพราะสัตว์เหล่านั้นเป็นโอปปาติกะกำเนิดอย่างเดียว แต่กำเนิด ๔ มีในคติ ๓ ที่เหลือกล่าวคือสัตว์เดรัจฉาน ปิตติวิสัยและมนุษย์ และพวกภุมมเทวดาที่เว้นไว้ในเบื้องต้น.

บรรดากำเนิดเหล่านั้น

ในรูปพรหม ย่อมเกิดรูป ๓๕ กลาป

ในสังเสทชะกำเนิด และโอปปาติกะกำเนิด

ย่อมเกิดรูป ๗๐ กลาป โดยกำหนดอย่างสูง

หรืออย่างต่ำมี ๓๐ กลาป.

ในรูปพรหมซึ่งกำเนิดเป็นโอปปาติกะก่อน รูป ๓๕ กลาป ย่อมเกิดพร้อมกับปฏิสนธิวิญญานด้วยสามารถแห่งกลาป ๔ คือ จักขุทสกะ โสตทสกะ วัตตทสกะ และชีวิตนวกะ. ส่วนในสังเสทชะกำเนิด และโอปปาติกะกำเนิดเหล่านี้เว้นพวกรูปพรหม ย่อมได้รูป ๗๐ กลาปอย่างสูง ด้วยอำนาจแห่งวัตตทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ ภาวทสกะ และวัตตทสกะ และรูป ๗๐ กลาปเหล่านั้น ย่อมเกิดในพวกเทพเป็นนิตย์ ในรูปที่เป็นทสกะเหล่านั้น กองรูป ๑๐ เหล่า นั้น คือ วรรณะ ๑ คันธะ ๑ รส ๑

* ชลาพูชะ อัญชะ สังเสทชะ

โอชา ๑ และธาตุ ๔ (คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม) จักขุประสาท ๑
ชีวิตินทรีย์ ๑ ชื่อว่า **จักขุทสกะ** โสตทสกะเป็นต้น ที่เหลือก็พึงทราบอย่างนี้.

อนึ่ง กำหนดอย่างต่ำ รูป ๓๐ กลาป ย่อมเกิดพร้อมกัปปฐิสนธิ-
วิญญาณ ด้วยสามารถแห่งชีวหาทสกะ กายทสกะ วัตถุทสกะ แก่บุคคลผู้บอด
หนวกแต่กำเนิด ผู้ไม่มีมานประสาท และผู้เป็นนปุงสกะมาแต่กำเนิด. บัณฑิต
พึงทราบการกำหนด โดยสมควรในระหว่างรูปที่กำหนดอย่างสูง และอย่างต่ำ
ครั้งทราบอย่างนี้แล้ว

พึงกำหนดรู้ธรรมพิเศษ แห่งความ

ต่างกันและไม่ต่างกันของจuti และปฐิสนธิ

โดยขันธ์ โดยอารมณ์ โดยคติ โดยเหตุ

โดยเวทนา โดยปีติ โดยวิตก และโดยวิจารณ์

ต่อไป.

อธิบายว่า ก็ปฐิสนธิจิต ๒ อย่าง โดยระคนด้วยรูปและไม่ระคนด้วย
รูปอันใดนี้ และจuti ในลำดับแห่งอดีตแห่งปฐิสนธิอันใด บัณฑิตพึงทราบ
ธรรมพิเศษแห่งความต่างกันและไม่ต่างกัน แห่งจิตและปฐิสนธิเหล่านั้น โดย
ขันธ์เป็นต้นเหล่านั้น อย่างไร คือ บางคราว ขันธ์ เท่านั้น เป็นปฐิสนธิโดย
ไม่ต่างกันแม้โดยอารมณ์ ในลำดับแห่งจuti ในอรุปภูมิซึ่งมีขันธ์ ๔ บางคราว
เป็นปฐิสนธิในอรุปภูมิมีอารมณ์เป็นมหัคคตะและอารมณ์ภายใน ต่อจากจuti ที่มี
อารมณ์มิใช่มหัคคตะและมีอารมณ์ภายนอก. นี่เป็นนัยในอรุปภูมิอย่างเดียวก่อน.

อนึ่ง ในบางคราว อรูปขันธ์ ๔ เป็นปฐิสนธิในอรุปภูมิ ต่อจากจuti
ในกามาพจร หรือจuti ในรูปาพจรที่มีขันธ์ ๕ ด้วยอาการอย่างนี้ ปฐิสนธิก็มี

อารมณ์ปัจจุบันต่อจากจุดที่มีอารมณ์อดีต. ปฏิสนธิในทุกคติบางอย่างต่อจากจุดใน
สुकตัญญิมบางอย่าง ปฏิสนธิที่เป็นสเหตุกะต่อจากจุดที่เป็นอเหตุกะ ปฏิสนธิ
ที่เป็นติเหตุกะ ต่อจากจิตที่เป็นทุเหตุกะ ปฏิสนธิที่เป็นโสมนัสสสหคตะ ต่อจาก
จุดที่เป็นอุเบกขาสหคตะ ปฏิสนธิที่มีปีติ ต่อจากจุดที่ไม่มีปีติ ปฏิสนธิที่มี
วิตก ต่อจากจุดที่ไม่มีวิตก ปฏิสนธิที่เป็นสวิจารณ์ ต่อจากจุดที่ไม่มีวิจารณ์
ปฏิสนธิที่เป็นสวัตักกะและสวิจารณ์ต่อจากจุดที่เป็นอวัตักกะอวิชา เพราะฉะนั้น
บัณฑิตพึงประกอบตามควร โดยตรงกันข้ามกับวิญญาณนั้น ๆ เกิด.

ลทุขปปัจจยมิติ ฌมม มตฺตเมตฺติ ภาวนตรมฺเปติ

นาสุส ตโต สงฺกนฺติ น ตโต เหตุ วิชา โหติ

วิญญาณนี้ เป็นเพียงธรรมที่มีปัจจัย

อันได้แล้ว ย่อมเข้าถึงภพอื่น ด้วยประการ

ฉะนั้นวิญญาณนั้น จึงไม่มีการเคลื่อนไปจาก

ภพนี้ เว้นเหตุแต่ภพอดีตแล้ว วิญญาณก็หา

ปรากฏไม่.

จริงอยู่ วิญญาณนี้ มีปัจจัยอันได้แล้ว สักว่าเป็นธรรมอาศัยรูปและ
อรูปเมื่อเกิดขึ้นอยู่ เรียกว่า ย่อมเข้าถึงภพอื่น วิญญาณนี้ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่
ชีวะ วิญญาณนั้น จึงไม่มีการก้าวจากภพอดีตมาในภพนี้ เว้นเหตุแต่ภพอดีต
แล้ว วิญญาณนั้นก็ไม่ปรากฏในภพนี้. ข้าพเจ้าจักประกาศวิญญาณนี้ โดยลำดับ
แห่งจุดและปฏิสนธิของมนุษย์ ตามที่ปรากฏต่อไป.

ว่าด้วยจุดวิญญาณและปฏิสนธิวิญญาณ

ความจริง เมื่อสัตว์ใกล้ต่อความตาย โดยสภาวะตามปรกติ หรือ
โดยความพยายามในภพอดีต อดทนไม่ได้ซึ่งกลุ่มรุมแห่งศัสตรา ซึ่งมีเวทนา

อันใกล้ต่อความตาย อันตัดซึ่งเส้นเอ็นอันเป็นข้อต่อแห่งอวัยวะใหญ่ทั้งปวง
ซึ่งใคร ๆ ก็ทนไม่ได้ เมื่อสรีระชุบชีวิตโดยลำดับดุจใบตาลสดที่ตากไว้กลางแดด
เมื่ออินทรีย์มีจักขุเป็นต้นดับแล้ว เมื่อกายอินทรีย์ มนินทรีย์ และชีวิตินทรีย์
อันดำรงอยู่ในฐานะสักว่าหทยวัตถุ วิญญาณอาศัยหทยวัตถุที่ยังเหลือในขณะนั้น
ปรารภกรรมกล่าวคือสังขารมีปัจจัยที่ยังเหลือได้แล้วอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดา
ครุกรรม อาจิณณกรรม อาสันนกรรม และกรรมที่ทำไว้ก่อน หรือปรารภ
อารมณ์กล่าวคือกรรม กรรมนิमित คตินิมิต ที่เข้าไปปรากฏแล้วนั้น เป็นไป
วิญญาณนั้นนั่นแหละ เมื่อเป็นไป เพราะละตัณหาและอวิชชายังไม่ได้ จึงถูกตัณหา
ให้น้อมไป สังขารอันเป็นสหชาตธรรมย่อมซัดไปในอารมณ์นั้นอันเป็นโทษ
อันอวิชชาปกปิดแล้วนั้น วิญญาณนั้นถูกตัณหาให้น้อมไป อันสังขารทั้งหลาย
ซัดไปอยู่ ด้วยอำนาจการสืบต่อ ย่อมละหทัยที่อาศัยอันมีมาก่อน จะยินดีอยู่
ก็ตาม ไม่ยินดีอยู่ก็ตามซึ่งหทัยอันเป็นที่อาศัยอันกรรมให้ตั้งขึ้นอื่นอีก ย่อม
เป็นไปด้วยปัจจัยทั้งหลายมีอารมณ์เป็นต้น ทีเดียวก เหมือนบุรุษเหนียวเชือกที่
ผูกกับต้นไม้ฝั่งนี้ข้ามเหมืองไปจะนั้น.

อนึ่ง ในวิญญาณทั้งหลายเหล่านี้ วิญญาณดวงก่อน เรียกว่า จุติ
เพราะเคลื่อนไป ดวงหลัง เรียกว่า ปฏิสนธิ เพราะสืบต่อภพอื่นเป็นต้น
ปฏิสนธิวิญญาณนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ามีไฉ่จากภพก่อนมาในภพนี้ แม้เว้น
เหตุมีกรรม สังขาร คติ และอารมณ์เป็นต้น แต่ภพก่อนนั้น ก็ไม่ปรากฏ.

สียุ นิสฺสนาเนตฺถ ปฏิโฆสาทิกา อถ
สนฺตทานพฺนุชฺโตะ นตฺถิ เอกตา นาปี นานตา

เปรียบเทียบเสียงสะท้อนเป็นต้น

ฟังเป็นอุทาหรณ์ได้ในเรื่องนี้ ก็เสียงสะท้อน
นั้น มิใช่เป็นเสียงเดียวกัน มิใช่เป็นเสียง
ต่างกัน (กับเสียงเดิม) เพราะเนื่องกันด้วย
ความสืบต่อ.

กิจกรรมที่จำแนกโดยเสียงสะท้อน แสงประทีป รอยประทับตราและ
เงาฟังเป็นอุทาหรณ์ในเรื่องนี้ คือ ในการที่วิญญูณนี้ ไม่มาในภพนี้แต่ภพก่อน
และความที่วิญญูณนี้เกิดขึ้นเหตุที่นับเนื่องด้วยอดีตภพ ดังนี้ เหมือนอย่างว่า
เสียงสะท้อน แสงประทีป รอยประทับตรา และเงา มีเหตุมาแต่เสียงเป็น
เบื้องต้น มิได้แยกกันไปในที่ใด จันใด จิตนี้ก็จันนั้นเหมือนกัน ก็ในฐานะนี้
จิตนี้มีมิใช่เป็นดวงเดียวกัน ทั้งมิใช่ต่างกัน เพราะเนื่องกันโดยความสืบต่อ
จริงอยู่ ถ้าว่า เมื่อมีความเนื่องกันด้วยความสืบต่อ ความเป็นอย่างเดียวกัน
ฟังมีโดยส่วนเดียวไซ้ นมส้ม ก็ไม่ฟังเกิดแต่นม ก็ถ้าว่า ความต่างกันฟังมี
โดยส่วนเดียวไซ้ นมส้มก็ไม่ฟังมีเพราะนมสดเป็นใหญ่. ในเหตุที่เกิดขึ้น
แห่งเหตุทั้งหมดก็นั้นนี้ ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็จะไม่ฟังเป็นการตัดโหวารแห่งโลก
ทั้งหมดไปเสีย และการตัดโหวารของโลกทั้งหมดนั้น ไม่น่าปรารถนา เพราะ
ฉะนั้น ในเรื่องนี้ ไม่ควรเข้าใจถึงความเป็นอันเดียวกัน หรือความต่างกันโดย
ส่วนเดียวกัน ฉะนั้นแล.

ก็ในอธิการนี้ หากมีผู้ถามว่า เมื่อความไม่เคลื่อน ความปรากฏมีอยู่
อย่างนี้ เหตุที่ขันธในอรรถาพมณูษณ์นี้ดับแล้ว และเหตุที่กรรมอันเป็นปัจจัย
แก่ผล มิได้เป็นไปในที่เกิดผลนั้น ผลนั้นของกรรมอื่น ก็ฟังมีแต่กรรมอื่น

มิใช่หรือ ก็เมื่อผู้เข้าไปเสวยไม่มีอยู่ ผลนั้น ฟังมีแก่ใคร เพราะฉะนั้น
วิธีนี้ไม่ดี ในข้อนั้น ท่านจึงประพันธ์คานีไว้ว่า

สนฺตฺตานเณ ยํ ผลํ เอตํ นาณฺณสฺส น จ อณฺณโต

วิชานํ อภิลิขาริ เอตฺตฺสฺสฺสฺสฺส สาทโก

ผลใด ในความสืบต่อ ผลนี้มีมิใช่
ของกรรมอื่น และมิใช่แต่กรรมอื่น สภาพ-
ปรุงแต่งพืชทั้งหลาย เป็นเครื่องสาธกเนื้อ-
ความนี้.

จริงอยู่ ผล เมื่อเกิดขึ้นในความสืบต่ออันเดียวกัน ก็เพราะความที่
เป็นอันเดียวกัน และความต่างกัน จึงสำเร็จเฉพาะได้โดยส่วนเดียวในผลนั้น
จึงไม่มีว่า เป็นของกรรมอื่น หรือแต่กรรมอื่น ก็สภาพปรุงแต่งพืชทั้งหลาย
เป็นเครื่องสาธกเนื้อความนี้ เพราะเมื่อบุคคลปลูกพืช มะม่วงเป็นต้น ผลพิเศษ
ในกาลอื่นได้ปัจจัยในการสืบต่อแห่งพืชนั้น ๆ เมื่อเกิด ย่อมไม่เกิดแก่พืชอื่น
ย่อมไม่เกิดแต่ปัจจัยเครื่องปรุงแต่งอื่น อนึ่ง พืชเหล่านั้น หรือเครื่องปรุงแต่ง
นั้น ย่อมไม่ถึงฐานะเป็นผลได้ ฟังทราบอุปไมยนี้ ถิ่นนั้น และฟังทราบ
เนื้อความนี้ ด้วยวิชา ศิลปะ และโสตเป็นต้น ที่ใช้ประกอบในร่างกายเด็ก
อำนาจผลให้ร่างกายเติบโตเป็นต้นในกาลอื่น. และคำที่กล่าวว่า เมื่อไม่มีผู้เข้า
ไปเสวย ผลนี้ ฟังมีแก่ใคร. ในข้อนั้น

สมมติว่าผู้เสวยสำเร็จ เพราะความ

เกิดขึ้นแห่งผล เหมือนกับสมมติว่า ต้นไม้

ย่อมมีผล เพราะการเกิดขึ้นแห่งผล ฉะนั้น.

เหมือนอย่างว่า ต้นไม้ชาวโลกย่อมเรียกว่า ย่อมผลิผล หรือออกผล แล้ว เพราะความเกิดขึ้นแห่งผลของต้นไม้ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของธรรมที่เรียกว่าต้นไม้ นั่นแหละ ฉันทิ เตวคาหรือมนุษย์ ท่านก็เรียกว่า ผู้เข้าไปเสวย หรือเรียกว่า ผู้มีสุข ผู้มีทุกข์ เพราะความเกิดขึ้นแห่งผลคือสุขและทุกข์ ที่เรียกว่า ผู้เข้าไปเสวยอันเป็นส่วนหนึ่งแห่งขันธทั้งหลาย กล่าวคือเทวคาและมนุษย์ ฉันทิ นั้น เพราะฉะนั้น ในที่นี้ จึงไม่มีเนื้อความอะไร ๆ ด้วยบุคคลอื่นที่ชื่อว่า ผู้เข้าไปเสวย ดังนี้.

แม้บุคคลใดจะพึงพูดว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น สังขารเหล่านี้มีอยู่ก็ตาม ไม่มีอยู่ก็ตาม ก็พึงเป็นปัจจัยแก่ผลได้ ก็คิดว่าสังขารที่มีอยู่ วิบากก็พึงมีแก่สังขารเหล่านั้น ในขณะที่แห่งความเป็นไป ก็ถ้าสังขารเหล่านั้นไม่มีอยู่ ก็จะพืงนำมาซึ่งผลเป็นนิตย์ทั้งก่อนและหลัง แต่ความเป็นไป. ปัญหากกรรมนั้น พึงตอบอย่างนี้

สังขารเหล่านี้เป็นปัจจัย เพราะเป็น

ผู้ทำและมีไชจะนำผลมาให้เป็นนิตย์ ในข้อ

นั้นพึงทราบเรื่องนายประกันเป็นต้น เป็น

อุทาหรณ์.

จริงอยู่ สังขารทั้งหลายย่อมเป็นปัจจัยแก่ผลของตน เพราะเป็นผู้กระทำการกรรม มีไชเพราะมีอยู่ หรือไม่มีอยู่ เหมือนอย่างที่เราได้กล่าวไว้ว่า จักขุ วิญญาณอันเป็นวิบาก เกิดขึ้นเพราะกระทำ เพราะการตั้งสมกุศลกรรมที่เป็นกามาพจร เป็นต้น และเป็นปัจจัยแก่ผลของตนตามควร มีไชนำผลมาให้ช้าชาก เพราะความวิบากอันให้ผลแล้ว. ก็ในความแจ่มแจ้งแห่งเนื้อความนี้ พึงทราบเรื่องนายประกันเป็นอุทาหรณ์ ดังนี้.

เหมือนอย่างว่า นายประกันคนใดคนหนึ่งให้โลก เพื่อรับมอบ
ประโยชน์บางอย่าง ย่อมซื้อสินค้าบ้าง ย่อมเป็นหนี้ (ซื้อเชื่อ) บ้าง การทำนั้น
ซึ่งก็เป็นเพียงการทำงานชองนายประกันนั้นนั่นเอง เป็นปัจจัยในการรับมอบ
หมายประโยชน์นั้น มิใช่กิริยามีอยู่ หรือไม่มี เขาย่อมไม่ยอมเป็นลูกหนี้แม้
เกินกว่าการรับมอบหมายในประโยชน์นั้น เพราะเหตุไร ? เพราะความมอบ
หมายเป็นต้น ตนการทำไว้แล้ว ฉันทใด แม้สังขารทั้งหลายผู้กระทำการก็
ฉันทนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่ผลของนี้ เพราะตนกระทำ และยอมไม่นำผลแม้
เกินกว่าการอำนวยความสะดวกตามควรแล.

ด้วยคำเพียงเท่านั้น ย่อมเป็นอันแสดงความเป็นไปแห่งปฏิสนธิวิญญาณ
ที่กำลังเป็นไปทั้ง ๒ อย่าง ด้วยสามารถธรรมที่ระคนด้วยรูปและไม่ระคนด้วย
รูป เพราะสังขารเป็นปัจจัย.

บัดนี้ เพื่อป้องกันความหลงลืมในวิญญาณ ๓๒ ดวงเหล่านั้นทั้งหมด
นั้นแหละ

พึงทราบสังขารเหล่านั้นว่าเป็นปัจจัย

แล้ววิญญาณเหล่าใด และเป็นปัจจัยใด ประ-

การใด ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิกาล และ

ปวัตติกาล ในที่ทั้งหลายมีภพเป็นต้น.

ในกาลานั้น มีอธิบายว่า ธรรมเหล่านี้ คือ ภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕
วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๘ ชื่อว่า ภพเป็นต้น ในภพเป็นต้นเหล่านั้น สังขาร
เหล่านี้เป็นปัจจัยแก่วิปากวิญญาณเหล่าใด และสังขารเหล่านั้น เป็นปัจจัย ใน
ปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล โดยประการใด บัณฑิตพึงทราบโดยประการนั้น.

ว่าด้วยปฏญญากิสังขารเป็นปัจจัย

บรรดาสังขารเหล่านั้น พึงทราบวินิจฉัยในปฏญญากิสังขารก่อน

ว่าโดยไม่ต่างกัน ปฏญญากิสังขารจำแนกด้วยเจตนา ๘ ดวง นี้
กามาพจรได้ปัจจัย ๒ อย่าง คือ ด้วยกรรมปัจจัยที่เกิดต่างขณะกัน และด้วย
อุปนิสัยปัจจัยในปฏิสนธิ แก้วิปากวิญญาณ ๕ ดวง ในปฏิสนธิกามภพสุคติภูมิ
ปฏญญากิสังขารที่จำแนกด้วยกุศลเจตนา ๕ ดวง ในรูปาวจรก็เป็นปัจจัยแก่
วิปากวิญญาณ ๕ ดวง ในปฏิสนธิกาลรูปภพเหมือนกัน แต่กามาพรประเภท
ตามที่กล่าวเป็นปัจจัย ๒ อย่าง ในอดีตกาล มิใช่ปฏิสนธิกาลแก่ปริตตวิปาก-
วิญญาณ ๗ ดวง เว้นมโนวิญญาณธาตุเหตุกะที่สหระด้วยอุเบกขา ในกาม
ภพสุคติโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ปฏญญากิสังขารนั้นแหละเป็นปัจจัยใน
อดีตกาล มิใช่ในปฏิสนธิกาล. แก้วิปากวิญญาณ ๕ ดวง ในรูปภพ อย่าง
นั้น เหมือนกัน.

ก็ในกามภพทุกคติภูมิ ก็เป็นปัจจัยแก่ปริตตวิปากวิญญาณทั้ง ๘ ใน
อดีตกาล มิใช่ในปฏิสนธิกาล อย่างนั้นเหมือนกัน ในกามภพทุกคติภูมินั้น
ปฏญญากิสังขารนั้น เป็นปัจจัย ด้วยการประสบอิฏฐารมณ์ในนรก ในคราวเที่ยว
ไปในนรกเป็นต้นของพระมหาโมคคัลลานเถระ. แต่อิฏฐารมณ์ย่อมได้ในพวก
สัตว์เดรัจฉาน และในพวกนาค สุบรรณ และเปรตผู้มีฤทธิ์มากทีเดียว
ปฏญญากิสังขารนั้นแหละ เป็นปัจจัยในอดีตกาล และในปฏิสนธิกาล แก้วกุศล
วิปากวิญญาณทั้ง ๑๖ ดวง ในกามภพสุคติภูมิ ว่าโดยไม่แปลกกัน ปฏญญา-
กิสังขาร เป็นปัจจัยในอดีตกาล และปฏิสนธิกาล แก้วิปากวิญญาณ ๑๐ ดวง
ในรูปภพอย่างนั้นเหมือนกัน.

ว่าด้วยอุปุณฺณาสังขารเป็นปัจจัย

อุปุณฺณาสังขาร จำแนกโดยอกุศลเจตนา ๑๒ ดวง เป็นปัจจัยใน
ปฏิสนธิกาล ไม่เป็นปัจจัยในปัตติกาล แก้ววิญญาณ ๑ ดวง ในกามภพทุกติ-
ภูมิเหมือนกันนั้นแหละ เป็นปัจจัยในปัตติกาล ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาล แก้ว
วิญญาณ ๖ ดวง เป็นปัจจัยทั้งในปัตติกาล และปฏิสนธิกาลเหมือนอย่างนั้น
แหละแก้อกุศลวิปากวิญญาณ ๗ ดวง แต่ในกามภพสุคติภูมิ เป็นปัจจัยในปัตติ-
กาล ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาลแก้อกุศลวิปากวิญญาณ ๗ ดวงเหล่านั้น
เหมือนกันนั้นแหละ เป็นปัจจัยในปัตติกาล ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาล อย่าง
นั้นแหละแก้ววิญญาณ ๔ ดวง ในรูปภพ. ก็อุปุณฺณาสังขารนั้นแล เป็นปัจจัย
แก้ววิญญาณในกามาพจร ด้วยอำนาจการเห็นรูป ฟังเสียงอันไม่น่าปรารถนา
เป็นต้น แต่ในพรหมโลก ชื่อว่า รูปเป็นต้นที่ไม่น่าปรารถนา มิได้มี.
แม้ในเทวโลกกามาพจรก็ไม่มีรูปเป็นต้น ที่ไม่น่าปรารถนาเหมือนกัน.

ว่าด้วยอาเนญยาสังขารเป็นปัจจัย

ก็อาเนญยาสังขารเป็นปัจจัยเหมือนกันนั้นแหละแก้ววิปากวิญญาณ ๔
ดวงทั้งในปัตติกาล ทั้งในปฏิสนธิกาล ในอรุปรภพ.

ว่าด้วยกายสังขาร ๒๐ ดวงเป็นปัจจัย*

อนึ่ง ว่าโดยกุศลและอกุศลในกามาพจร กายสังขารจำแนกโดยเจตนา
ทั้ง ๒๐ ดวง โดยสัพพังคาหิกนัย เป็นปัจจัย ๒ อย่าง คือด้วยกรรมปัจจัยที่
* ได้แก่ มหากุศลเจตนา ๘ ดวง อกุศลเจตนา ๑๒ ดวง

เกิดต่างขณะกัน และด้วยอุปนิสสยปัจจัย ในปฏิสนธิกาล แก้วปากวิญญาณ ๑๐ ดวง ในกามภพ กายสังขารนั้นนั่นแหละ เป็นปัจจัยอย่างนั้นเหมือนกันใน ปวัตติกาล มิใช่ในปฏิสนธิกาล แก้วปากวิญญาณ ๑๓ ดวง ในกามภพ แก้วปากวิญญาณ ๕ ดวง ในรูปภพ. กายสังขารนั้นนั่นแหละ เป็นปัจจัยเหมือน อย่างนั้นทั้งในปวัตติกาล ทั้งในปฏิสนธิกาล แก้วปากวิญญาณ ๒๓ ดวง ใน กามภพ. แม้นิวจีสังขาร ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ว่าด้วยจิตตสังขาร ๑๕ ดวง เป็นปัจจัย

ส่วนจิตตสังขารที่จำแนกด้วยเจตนา ๑๕ ดวง เป็นปัจจัยเหมือนอย่าง นั้น แหละในปฏิสนธิกาล มิใช่ในปวัตติกาล แก้วปากวิญญาณ ๑๕ ดวงในภพ ทั้ง ๓ จิตตสังขารนั้นแหละ เป็นปัจจัยในปวัตติกาลมิใช่ปฏิสนธิกาล แก้วปาก วิญญาณ ๒๒ ดวง คือ แก้วปากวิญญาณ ๑๓ ดวง ในกามภพ และแก้วปาก วิญญาณ ๕ ดวง ในรูปภพ ตามที่กล่าวมาแล้วในภพทั้งสอง อนึ่ง จิตตสังขาร นั้น เป็นปัจจัยอย่างนั้นแหละทั้งในปวัตติกาล และปฏิสนธิกาล แก้วปาก วิญญาณ ๓๒ ดวง ในภพ ๓

บัณฑิตพึงเข้าใจสังขารเหล่านั้นว่า เป็นปัจจัยแก้ววิญญาณเหล่าใดและ เป็นปัจจัยโดยประการใดนั้น ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิกาล และปวัตติกาลใน ภพทั้งหลายอย่างนี้ก่อน. แม้นในกำเนิด เป็นต้นก็พึงทราบโดยนัยนี้เหมือนกัน

ว่าด้วยสังขารเป็นปัจจัยแก้ววิญญาณ

ในนิเทศแห่งสังขารเป็นปัจจัยแก้ววิญญาณนั้น คำที่ประกาศพอเป็นหัว ข้อตั้งแต่ต้น มีดังนี้ ก็บรรดาสังขารเหล่านี้ ปุญญาภิสังขาร อำนาจปฏิสนธิ

ให้เกิดวิบากทั้งหมดของตนในภพทั้ง ๒ ก่อน ย่อมอำนาจปฏิสนธิให้เกิดวิบากทั้งหมดของตนเหมือนกันในกำเนิด ๔ มีอรรถจะเป็นต้น ในคติ ๒ กล่าวคือ เทวคติและมนุษย์คติ ในวิญญาณฐิติ ๔ กล่าวคือผู้มีกายต่างกันมีสัญญาต่างกัน ๑ มีกายต่างกันมีสัญญาอย่างเดียวกัน ๑ มีกายอย่างเดียวกันมีสัญญาต่างกัน ๑ มีกายอย่างเดียวกันมีสัญญาอย่างเดียวกัน ๑ ด้วยอำนาจแห่งมนุษย์ทั้งหลาย และในปฐมฌานภูมิ ทุตติฌานภูมิ และตติยฌานภูมิ แต่ในอสังขยสัตตาวาส ปุญญาภิสังขารนี้ย่อมปรุงแต่งเพียงแต่รูปเท่านั้น ฉะนั้น จึงอำนาจปฏิสนธิให้เกิดวิบากทั้งหมดของตนในสัตตาวาส ๔ (เหมือนวิญญาณฐิติ) นั้นแหละ. เพราะฉะนั้น ปุญญาภิสังขารนี้ จึงเป็นปัจจัยทั้งในปฏิสนธิกาล และในปัตติกาล แก่วิปากวิญญาน ๒๑ ดวง ตามควรแก่การเกิดขึ้นในภพ ๒ กำเนิด คติ ๒ วิญญาณฐิติ ๔ และสัตตาวาส ๔ เหล่านั้น โดยนัยตามที่กล่าวนั้นแล.

อนึ่ง **อปุญญาภิสังขาร** ย่อมให้วิบาก ด้วยอำนาจปฏิสนธิในกามภพ ๑ เท่านั้น ในกำเนิด ๔ ในคติ ๓ ที่เหลือ ในวิญญาณฐิติ ๑ คือที่มีกายต่างกันมีสัญญาอย่างเดียวกัน และในสัตตาวาส ๑ เช่นเดียวกับวิญญาณฐิตินั้นแหละ เพราะฉะนั้น อปุญญาภิสังขารนี้ จึงเป็นปัจจัยทั้งในปฏิสนธิกาล และในปัตติกาลแก่วิปากวิญญาน ๗ ในภพ ๑ กำเนิด คติ ๓ วิญญาณฐิติ ๑ และในสัตตาวาส ๑ โดยนัยที่กล่าวนั้นแหละ.

แต่ **อานัญญาภิสังขาร** ย่อมให้วิบาก ด้วยอำนาจปฏิสนธิในรูปภพ ๑ ในโอปปาติกะกำเนิด ๑ ในเทวคติ ๑ ในวิญญาณฐิติ ๓ มีอากาศานัญญาชยตนะเป็นต้น* ในสัตตาวาส ๔ มีอากาศานัญญาชยตนะเป็นต้น* เพราะฉะนั้น

๑. ต่อสัตว์ผู้เข้าถึงอากาศานัญญาชยตนะ ๑ วิญญาณัญญาชยตนะ ๑ อากัญญาชยตนะ ๑
๒. ผู้เข้าถึงรูปภพ ๔

อาเนญยาสังขารนี้ จึงเป็นปัจจัย ทั้งในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาล แก่วิद्यุณ ๔ ดวง ในภพ ๑ เหล่านั้น ในกำเนิด ๑ ในคติ ๑ ในวิद्यุณฐิติ ๓ ในสัตตาวาส ๔ ตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล.

แม้กายสังขาร ก็ย่อมอำนาจปฏิสนธิให้วิบากของตนทั้งหมดเกิดขึ้น ในกามภพ ๑ ในกำเนิด ๑ ในคติ ๕ ในวิद्यุณฐิติ ๒ และในสัตตาวาส ๒ เพราะฉะนั้น กายสังขารนั้น จึงเป็นปัจจัยเหมือนอย่างนั้นนั้นแหละทั้งในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล แก่วิปากวิद्यุณ ๒๓ ดวง ในภพ ๑ ในกำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิद्यุณฐิติ ๒ และในสัตตาวาส ๒. แม้ในวจีสังขาร ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ส่วนจิตตสังขาร เว้นสัตตาวาส (อสังขยิสัตว์) อย่างเดียว จะไม่ให้ผลในที่ไหน ๆ ย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น จิตตสังขารนี้จึงเป็นเหมือนกันนั้นแหละทั้งในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล แก่วิปากวิद्यุณทั้ง ๓๒ ดวง ตามควรในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิद्यุณฐิติ ๓ และในสัตตาวาส ๘ อนึ่งในสัตตาวาสที่ไม่มีวิद्यุณ วิद्यุณก็ย่อมไม่เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย.

อีกอย่างหนึ่ง ปุณฺณาสังขาร เป็นปัจจัยแก่กฐัตตารูปทั้งหลายในพวกอสังขยิสัตว์ ด้วยกรรมปัจจัยที่เกิดต่างขณะกัน ด้วยประการฉะนี้แล

บัณฑิตพึงทราบสังขารเหล่านั้นเป็น

ปัจจัยแก่วิद्यุณเหล่าใด และเป็นโดยประ

การใด ด้วยอำนาจปฏิสนธิสนธิกาล และปวัตติ-

กาล ในฐานะทั้งหลาย มีภพเป็นต้น.

นิเทศสังขารเป็นปัจจัยแก่วิद्यุณ จบ

ว่าด้วยนิเทศนามรูป (บาลีข้อ ๒๕๕)

ในนิเทศนามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย.

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย โดยประเภท
เทศนา โดยความเป็นไปในฐานะทั้งหลาย
ภพเป็นต้นทั้งปวง โดยสงเคราะห์ และโดย
นัยแห่งปัจจัย.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยประเภทเทศนา

ชื่อว่า โดยประเภทเทศนา อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
ทำเทศนาถึงรูปบทเช่นเดียว โดยให้ต่างกันก่อนนั้นพระสูตรและในนามรูป
นิเทศน์อย่างนี้ว่า ตตฺถ กตมํ รูปํ จตฺตารโ จ มหาภูตา จตฺนุนนฺจ
มหาภูตานํ อุปาทยารูปํ บรรดานามและรูปเหล่านั้น รูปเป็นไฉน ? มหา-
ภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔. แต่บทว่า นาม ทรงกระทำเทศนาไว้
ต่างกัน เพราะในพระสูตรต้นตะ ตรัสไว้ว่า ในนามและรูปนั้น นามเป็น
ไฉน ? เวทนาขันธ์ สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ ในพระอภิธรรมนี้
ตรัสว่า เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ ด้วยว่า ในพระสูตรนั้น
นามแม้อันใด ย่อมเกิดขึ้น เพราะจักขุวิญญาณเป็นปัจจัย และนามใดที่เกิดขึ้นแล้ว
เมื่อจะทรงแสดงนามนั้นที่ปรากฏ โดยความไม่ควรถือเอาโดยอาศัยร่วมกับธรรม
อื่นอย่างนี้ว่า "ความตั้งอยู่แห่งจิตเป็นอายุของอรุปรธรรมทั้งหลาย" ดังนี้ จึง
ทรงแสดงจำแนกสังขารขันธ์โดย ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งเจตนา ผัสสะ

มนสิการพร้อมกับชั้น ๒ (เวทนาชั้น สัญญาชั้น). แต่ในพระอภิธรรมนี้
เมื่อจะทรงสงเคราะห์นามทั้งหมดที่ตรัสแล้วก็ดี ยังมีได้ตรัสก็ดี ในพระสูตรต้นตะ
นั้น จึงตรัสว่า **ตโย ขนฺธา เวทนาขฺนุโห สยยาขฺนุโห สงฺขารข-**
ขฺนุโห ชั้น ๓ คือเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น ดังนี้.

ถามว่า ชั้น เหล่านี้เท่านั้น ชื่อว่าเป็นนาม วิญญาณไม่ชื่อว่า
เป็นนามหรือ ?.

ตอบว่า วิญญาณมิใช่ไม่เป็นนาม แต่เมื่อถือเอาวิญญาณนั้น วิญญาณ
ทั้ง ๒ คือ วิญญาณซึ่งเป็นนาม วิญญาณที่เป็นปัจจัย ก็ปรากฏรวมกัน
เพราะฉะนั้น จึงตรัสชั้น ๓ เพื่อทรงแสดงนามที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยเว้น
วิญญาณไว้ในฐานะเป็นปัจจัย. พึงทราบวินิจฉัยโดยประเภทแห่งเทศนา ด้วย
ประการฉะนี้ก่อน.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยความเป็นไปในภพเป็นต้น

ก็ในชื่อว่า โดยความเป็นไปในฐานะทั้งหลายมีภพเป็นต้นทั้ง-
ปวง นื้อธิบายว่า ยกเว้นสัตตาวาส (อสังขยัตตภูมิ) หนึ่งแล้ว นามย่อมเป็น
ไปในภพ ในกำเนิด ในคติ ในวิญญาณฐิติ และในสัตตาวาสที่เหลือทั้งปวง.
รูปย่อมเป็นไปในภพ ๒ ในกำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญาณฐิติ ๔ แสดงสัตตาวาส
๕ ข้างต้น เมื่อนามและรูปนี้เป็นไปอยู่อย่างนี้ ก็เพราะในขณะปฏิสนธิของกัปก
ไสยกะไม่มีภาวะ และอณฺฑะ ย่อมปรากฏ สันติรูปเป็นประธาน ๒ อย่าง
โดยรูปด้วยอำนาจแห่งวัตถุ และกาย (ทสกะ) และอรุปชั้น ๓ ฉะนั้น ว่า
โดยพิสดารของสัตว์เหล่านั้น ธรรม ๒๓ ทั้งรูปและอรุป คือธรรม (ที่เป็นรูป)

๒๐ ชั้นที่ที่เป็นรูป ๓ เหล่านี้ ฟังทราบว่าเป็นนามรูปเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย" ดังนี้.

แต่เมื่อว่าโดยการถือเอาจำนวนที่ยังมิได้ถือเอาก็ได้ธรรม ๑๔ โดยคัดเอารูปธรรม ๕ ออกจากสันตติรูปที่เป็นประธานหนึ่ง สำหรับสัตว์ผู้มีภาวะก็เพิ่มภาวทสกะเข้าเป็น ๓๓ อนึ่ง เมื่อว่าโดยการถือเอาจำนวนที่ยังมิได้ถือเอาของสัตว์แม่เหล่านั้น ก็ได้ธรรม ๑๕ โดยนำรูปธรรม ๑๘ ออกจากสันตติรูปที่เป็นประธานทั้ง ๒ ก็เพราะในขณะของปฏิสนธิของรูปพรหมเป็นต้นในสัตว์ผู้เป็นโอปปาติกะกำเนิดย่อมปรากฏสันตติรูปที่เป็นประธาน ๔ โดยเป็นรูปรูป ด้วยอำนาจแห่งจักขุทสกะ โสททสกะ วัตถุทสกะ และชีวิตินทริยวกะ และรูปชั้น ๓ ฉะนั้น เมื่อว่าโดยพิสดาร ของกำเนิดเหล่านั้น ธรรม ๒ คือรูปธรรม ๓๕ โดยเป็นรูปรูป และรูปชั้น ๓ นี้ ฟังทราบว่าเป็นนามรูปเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย" ดังนี้ แต่เมื่อว่าโดยสภาวะที่ถือเอาแล้วไม่ถือเอาอีก ก็จะได้ธรรม ๑๕ อย่าง โดยนำเอารูปธรรม ๒๗ ออกจากสันตติรูปที่เป็นประธานทั้ง ๓ ก็เพราะในกามภพ ในขณะปฏิสนธิของโอปปาติกะที่เหลือ หรือสังเสทชะผู้มีภาวะและอายตนะบริบูรณ์ ย่อมปรากฏสันตติรูปที่เป็นประธาน ๗ โดยเป็นรูปรูป และรูปชั้น ๓ เพราะฉะนั้น ว่าโดยพิสดารแห่งธรรมเหล่านั้น ก็ได้ธรรม ๗๓ เหล่านั้น คือ (รูป) ธรรม ๗๐ โดยเป็นรูปรูป และรูปชั้น ๓ เหล่านั้น ฟังทราบว่าเป็นนามรูปเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย แต่เมื่อว่าโดยการถือเอาแล้วไม่ถือเอาอีก ก็ได้ธรรม ๑๕ โดยนำธรรม ๕๔ ออกจากสันตติรูปที่เป็นประธาน ๖. นี้ว่าโดยอุกฤษฏ์.

แต่เมื่อว่าโดยอย่างต่ำ บัณฑิตพึงลดลง ๆ แห่งธรรมคือสันตติรูปที่เป็นประธานอันบกพร่องนั้น ๆ ด้วยสามารถแห่งสัตว์นั้น ๆ แล้ว ทราบธรรมกล่าวคือ นามรูปเกิดเพราะปฏิสนธิวิญญาณ ทั้งโดยย่อและโดยพิสดาร. ส่วนสำหรับอรุปรหม ใ้คือรูปขันธ์เกิดเพราะปฏิสนธิวิญญาณเป็นปัจจัย สำหรับอสังขยีสัตว์ทั้งหลาย ใ้ชีวิตินทรียนวก (ชีวิตินทรีย์ ๕ กลาป) โดยรูปอย่างเดียว. นี้เป็นนัยในปฏิสนธิกาล ก่อน.

ส่วนในปวัตติกาล สุธรรณูฐกะ (อวินิโกกรุป ๘ ล้วน) ที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานแต่อุตุที่เป็นไปกับปฏิสนธิจิต ย่อมปรากฏในฐิติขณะของปฏิสนธิจิตซึ่งเป็นถิ่นที่เป็นไปแห่งรูปทั้งหมด แต่ว่า ปฏิสนธิจิตย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้ ก็ปฏิสนธิจิตนั้นไม่อาจเพื่อยังรูปให้ตั้งขึ้นได้ เพราะความที่วัตถุมีกำลังอ่อนเหมือนบรูษตกลงไปในเหวไม่สามารถจะช่วยเหลือคนอื่นได้ฉะนั้น. แต่เมื่อพ้นปฏิสนธิจิตไปแล้ว จำเดิมแต่ปฐมภวังค์ สุธรรณูฐกรุป มีจิตเป็นสมุฏฐานก็ตั้งขึ้นในกาลปรากฏแห่งเสียง ย่อมปรากฏเป็นสัทททวนกรุป แต่อุตุชรูปที่เป็นไปข้างหน้าปฏิสนธิจิต และแต่จิต. คัพภไสยกสัตว์เหล่าใด เป็นอยู่ด้วยกพพิงการอาหาร ในสรีระของสัตว์เหล่านั้น ชิมซาบไปด้วยอาหารที่มารดากลิ่นกินเข้าไปแล้ว โดยพระบาลีว่า

กัมมารดา ของคัพภไสยกสัตว์นั้น

ย่อมบริโภคน้ำและน้ำอันใด นระผู้อยู่ใน

ครรภ์ของมารดานั้น ยังอรรถภาพให้เป็นไป

ด้วยข้าว และน้ำนั้น ในครรภ์นั้น ดังนี้.

สำหรับโอปปาติกะกำเนิด ในเวลาที่ตนกลืนเข้าไปในปากคำแรก ทั้งหมด ก็ปรากฏเป็นสุทธัญฐกรูปรที่มีอาหารเป็นสมภูฐาน ฉะนั้นแล แต่เมื่อว่า โดยย่อได้แก่กรรม ๕๕ อย่าง คือ รูป ๒๖ ด้วยสามารถแห่งสุทธัญฐกรูปรที่มีอาหารเป็นสมภูฐาน และนवरูปรทั้งสองโดยอุกฤษฏ์แห่งรูปที่มีอุดและจิตเป็นสมภูฐานและรูป ๑๐ อย่าง ที่มีกรรมเป็นสมภูฐาน ซึ่งเกิดขึ้นสามครั้งในขณะแห่งจิตแต่ละดวงอันกล่าวแล้วในเบื้องต้นนี้ รวมเป็นรูป ๕๖ อย่าง และอรูปร ๓ อย่าง อื่นๆหนึ่ง เพราะเสียงไม่แน่นอนปรากฏในกาลบางครั้งบางคราว ฉะนั้น น้ำเสียงทั้ง ๒ นั้นออกแล้ว ธรรม ๕๗ เหล่านี้ ฟังทราบว่าเป็นนามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย แก่สรรพสัตว์ทั้งหลายตามที่เกิดขึ้น.

ก็กรรม (ทั้งรูปและอรูปร) เหล่านี้ ย่อมเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย แก่สัตว์เหล่านั้นผู้ประมาทบ้าง ผู้กำลังท่องเที่ยวบ้าง ผู้กำลังเที่ยวกินบ้าง ผู้กำลังคือบ้าง ทั้งกลางวันทั้งกลางคืน. และความที่วิญญาณเป็นปัจจัย แก่รูปเหล่านี้ ข้าพเจ้าจักพรรณนาข้างหน้า.

อนึ่ง ในอธิการนี้ กรรมชรูปรนี้ใด แม้ดำรงอยู่ครั้งแรกในที่ทั้งปวง คือในภพ ในกำเนิด ในคติ ในวิญญาณฐิติ และในสัตตาวาส อันสมภูฐานิก รูปรทั้ง ๓ ไม่อุปถัมภ์แล้ว ย่อมไม่อาจเพื่อดำรงอยู่ได้ แม้สมภูฐานิกรูปรทั้ง ๓ นั้น อันกรรมชรูปรนั้นไม่อุปถัมภ์แล้วก็ดำรงอยู่ไม่ได้ โดยที่แท้ รูปเหล่านั้นต่างก็อุปถัมภ์ซึ่งกันและกันไม่ให้ตกไป จึงดำรงอยู่ได้ ๑ ปีบ้าง ๒ ปีบ้าง ฯลฯ ๑๐๐ ปีบ้าง จนถึงสิ้นอายุหรือสิ้นบุญของสัตว์เหล่านั้นไป เหมือนกลุ่มอ้อเป็นต้นที่เกี่ยวข้องกันทั้ง ๔ ทิศ ถูกลมพัดแล้วก็ยังเป็นอยู่ได้ หรือเปรียบเหมือนคนมีพาหนะคือ เรืออับปางในมหาสมุทรบางแห่งได้ที่ฝั่งแล้ว แม้ถูกกำลังคลื่น

ชัดแล้ว ก็ยังเป็นอยู่ได้ฉะนั้น. พึงทราบวินิจฉัยในอธิการนี้ โดยความเป็นไป
ในฐานะทั้งหลายมีภพเป็นต้นทั้งปวง ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยสงเคราะห์

ก็ในข้อว่า โดยสงเคราะห์ นี้อธิบายว่า บัณฑิตพึงสงเคราะห์
โดยสรุปเสตนัยแห่งเอกเทศอย่างนี้ว่า นามอย่างเดียวเกิดเพราะวิญญาณเป็น
ปัจจัยในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาลในอรุณภพ และในปวัตติกาล ในปัจจุ
โวการภพอันใด และรูปอย่างเดียวเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ในปฏิสนธิ
กาลและปวัตติกาลทั้งหมดในพวกอสังขณิกภพ และในปวัตติกาลในปัจจุ
โวการภพ อันใด และนามรูปที่เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัยในกาลทั้งหมดใน
ปัจจุโวการภพ อันใด นามด้วย รูปด้วย นามรูปด้วย ทั้งหมดนั้น ชื่อว่า
นามรูปดังนี้ แล้วทราบว่าเป็นนามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย.

หากมีผู้สงสัย ถามว่า เพราะความที่อสังขณิสัตว์ไม่มีวิญญาณ วิญญาณ
จึงไม่ควรหรือ.

ตอบว่า ไม่ควร ห้ามมิได้.

จริงอยู่ วิญญาณนี้ (ท่านกล่าวไว้ว่า)

นามรูปสุต ยี่ เหตุ วิญญาณนุตฺตํ ทูริชา มตฺตํ

วิปากมวิปากญจ ยุตฺตเมว ตโต อิทํ

วิญญาณนํ เป็นเหตุแห่งนามรูป

วิญญาณนํท่านกล่าวไว้ ๒ อย่าง คือ วิญญาณ

ที่เป็นวิปาก และวิญญาณที่ไม่เป็นวิปาก

วิญญาณนี้ จึงควรเป็นปัจจัยแก่รูปใน

อสังขณิกภพนั้นทีเดียว.

จริงอยู่ วิญญาณใดเป็นเหตุแห่งนามรูป วิญญาณนั้นท่านกล่าวไว้ ๒
อย่างโดยแยกเป็นวิบากและไม่เป็นวิบาก และในอัสัญญีสัตว์ทั้งหลายก็เกิด
เพราะวิญญาณที่เป็นอกิสังขารที่เป็นไปในปัญจโวการภพเป็นปัจจัยเพราะความ
ที่รูปเป็นลำนนั้นมีกรรมเป็นสมุฏฐาน ในปัญจโวการภพในปวัตติกาลในขณะแห่ง
จิตเป็นกุศลเป็นต้น ก็มีกรรมเป็นสมุฏฐานเหมือนกัน เพราะฉะนั้น วิญญาณนี้
จึงสมควรเป็นปัจจัยเหมือนกัน. ฟังทราบวินิจฉัยโดยสงเคราะห์ในอธิการนี้ด้วย
ประการฉะนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยปัจจัย

ก็ฟังทราบวินิจฉัยในชื่อว่า โดยนัยแห่งปัจจัย นี้ ต่อไป.

นามสุต ปากวิญญาณ์ นวธา โหติ ปจฺจโย
วตฺตฺรูปปฺปสุต นวธา เสตฺตฺรูปปฺปสุต อฏฺฐธา
อภิสฺสขารวิญญาณ์ โหติ รูปปฺปสุต เอกธา
ตทญฺญํ ปย วิญญาณ์ ตสฺส ตสฺส ยถารหํ

วิปากวิญญาณ์เป็นปัจจัยแก่นาม ๕ อย่าง
เป็นปัจจัยแก่วัตตฺตฺรูป ๕ อย่าง เป็นปัจจัยแก่
รูปที่เหลือ ๘ อย่าง อภิสฺสขารวิญญาณ์เป็น
ปัจจัยแก่รูปอย่างเดียว ส่วนวิญญาณ์อื่นนอก
จากนั้นเป็นปัจจัยแก่นามรูปนั้น ๆ ตามควร.

จริงอยู่ นาม กล่าวคือวิบากในปฏิสนธิกาล หรือในปวัตติกาลนี้ใด
ปฏิสนธิวิญญาณ์ หรือวิปากวิญญาณ์อื่น เป็นปัจจัย ๕ อย่าง แก่นามนั้นซึ่ง

ระคนด้วยรูปบ้าง ไม่ระคนด้วยรูปบ้าง โดยสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย
นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย
อตฺถิปัจจัย อวิกตปัจจัย. เป็นปัจจัยแก่วัตถุรูปในปฏิสนธิกาล ๘ ปัจจัย โดย
สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย
อินทริยปัจจัย วิปยุตตปัจจัย อตฺถิปัจจัย อวิกตปัจจัย เป็นปัจจัยแก่รูป
ที่เหลือ ๘ ปัจจัย เว้นวัตถุรูปแล้วนำอัญญมัญญปัจจัยในปัจจัย ๘ ปัจจัยนี้ออก.

ส่วนอภิสังขารวิญญาณ เป็นปัจจัยแก่อสังขยสังขารรูป หรือแก่กรรม-
ชรูปในปัญจโวการภูมิ ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจัย อย่างเดียวเท่านั้น โดย
ปริยายอันมาในพระสูตรต้นตะ วิญญาณทั้งหมดที่เหลือ จากเดิมแต่ปฐมภวังค์
พึงทราบว่าเป็นปัจจัยแก่นามรูปนั้น ๆ ตามควร อนึ่ง เมื่อจะแสดงนัยแห่ง
ปัจจัยของนามรูปนั้น โดยพิสดาร บัณฑิตก็จะพึงยังปฏิฐานกถาแม่ทั้งหมดให้
กว้างขวาง เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจักยังไม่เริ่มปฏิฐานกถานั้น.

ในข้อนั้น หากมีผู้ถามว่า ก็ข้อนี้จะพึงรู้ได้อย่างไรว่า "นามรูปใน
ปฏิสนธิกาลมีวิญญาณเป็นปัจจัย" ตอบว่า รู้ได้โดยพระสูตร และโดยยুক্তิ
(ความชอบด้วยเหตุผล) เพราะในพระสูตร ความที่ธรรมมีเวทนาเป็นต้นเป็น
ปัจจัยสำเร็จแล้วโดยมาก โดยนัยมีอาทิว่า จิตฺตานุปริวตฺติโน ชมฺมา
(ธรรมทั้งหลายคล้อยไปตามจิต) ดังนี้ ส่วนโดยยুক্তิว่า

ความจริง วิญญาณ ย่อมสำเร็จได้

ด้วยจิตตรูปที่เห็นได้ ในโลกนี้ วิญญาณก็

เป็นปัจจัย แม้แก่รูปที่เห็นไม่ได้แล.

จริงอยู่ เมื่อจิตส่องใสหรือไม่ส่องใสก็ตาม รูปทั้งหลายที่ควรแก่จิตนั้น เมื่อเกิดขึ้น วิญญาณจึงเห็น ก็การอนุমান (คาดคะเน) รูปที่เห็นไม่ได้ ย่อมมีด้วยรูปที่เห็นได้ เพราะฉะนั้น ข้อนี้พึงรู้ได้ด้วยบทนี้ว่า วิญญาณย่อม เป็นปัจจัยแก่รูปในปฏิสนธิ แม้ที่เห็นไม่ได้ ด้วยจิตตชรูปที่เห็นได้ ในโลกนี้. เพราะความที่รูปในปฏิสนธินั้นมีกรรมเป็นสมุฏฐาน เป็นปัจจัยมาแล้วใน ปฏิสนธิ เหมือนในรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน. ในอธิการนี้พึงทราบวินิจฉัยโดยนัย แห่งปัจจัย ด้วยประการฉะนี้.

ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอยู่ในชื่อว่า วิญญาณปัจจยา นามรูป (นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย) นี้ ชื่อว่า ทรงประกาศพระธรรมจักร อันยอดเยี่ยม ที่สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี เทวดาก็ดี มารดาที่ดี พรหมก็ดี หรือว่าใคร ๆ ในโลกก็ดี เปลี่ยนแปลงไม่ได้ เพราะบรรดาบัณฑิตเข้าไป ไคร่ครวญอยู่ ย่อมเห็นเป็นเพียงนามรูป โดยปรมัตถ์เท่านั้น กำลังเป็นไป หาใช่สัตว์บุคคลไม่ ฉะนี้แล.

นิเทศแห่งนามรูปมีวิญญาณเป็นปัจจัย จบ

ว่าด้วยนิเทศสพายนะ (บาลีข้อ ๒๖๐)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศสพายนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัยต่อไป

นามัม ขนุชตุตยัม รูปัม ภูตวตฺถาทิกัม มตัม

กตฺถสเสถํ ตฺนุชตุตฺถํ ตาทิสฺสุเสว ปจฺจโย

นามคือ ชั้นที่ ๓ รูป ได้แก่ รูปที่

กล่าววว่า ภูตะ และวัตถุเป็นต้น นามรูปนั้น

ท่านทำเอกเสสนัยว่าเป็นปัจจัยแก่สพายนะ

นั้นเช่นนั้นแล.

จริงอยู่ ในนามรูปที่เป็นปัจจัยแก่สพายนะนั้น ชั้น ๓ มีเวทนา เป็นต้น ชื่อว่า นาม ส่วนรูปที่นับเนื่องด้วยสันตติของตน ฟังทราบว่าเป็นตน เรียกว่า ภูคะและวัตถุ โดยกำหนดคอย่างนี้ คือ ภูตรูป ๔ วัตถุรูป ๖ และชีวิตินทรีย์ ก็นามรูปนั้น ท่านทำเอกเสสนัยไว้โดยนัยว่า นามด้วย รูปด้วย นามรูปด้วย ชื่อว่า นามรูป. นามรูปนั้น ฟังทราบว่าเป็นปัจจัยแก่สพายนะที่ท่านทำเอกเสสนัยอย่างนั้นแหละ ด้วยลักษณะอย่างนี้ว่า จณฺหาราย-
ตฺนญจ สพายนญจ สพายนํ (อายตนะที่ ๖ ด้วย อายตนะ ๖ ด้วย ชื่อว่า สพายนะ ดังนี้ เพราะเหตุไร? เพราะในรูปภพ นามอย่างเดียว เป็นปัจจัย และนามนั้นก็ปัจจัยแก่อายตนะทั้ง ๖ เท่านั้น ไม่เป็นปัจจัยแก่อายตนะอื่น เพราะในอภัยกตวาระ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า นามปจฺจยา
จณฺหารายตฺนํ (อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย) ดังนี้ ก็นามที่ทรงสงเคราะห์ไว้ในที่นี้ ฟังทราบว่าเป็นปัจเจกในอภัยกตวาระนั้นแล.

ในข้อนั้น หากมีผู้ถามว่า ก็ข้อนี้จะฟังทราบได้อย่างไรว่า "นามรูปเป็นปัจจัยแก่สพายนะเล่า" ตอบว่า ทราบได้เพราะเมื่อนามรูปมีสพายนะก็มีจริงอยู่ เมื่อนามและรูปนั้น ๆ มีอายตนะนั้น ๆ ก็ย่อมมี มิใช่เป็นโดยประการอื่นก็สพายนะนั้นมีเพราะความที่นามรูปมีนั้นจักแจ่มแจ้งในนัยแห่งปัจจัยทีเดียว เพราะฉะนั้น

นามรูปใด เป็นปัจจัยแก่อายตนะใด

**ในปฏิสนธิกาล หรือในปวัตติกาล และเป็น
ปัจจัยโดยประการใด บัณฑิตพึงแนะนำโดย
ประการนั้น.**

* อภิ. วิ. เล่ม ๓๕ นี้ ๓๓๕/๒๓๕

ว่าด้วยนามเป็นปัจจัยแก่อายตนะ
บรรดานามรูปที่เป็นปัจจัยนั้น มีอธิบายความดังนี้
ความจริง ว่าโดยการกำหนดอย่างต่ำ
นามอย่างเดียวนั้น เป็นปัจจัย ๗ อย่าง แก่
อายตนะที่ ๖ ในรูปภพ ทั้งในปฏิสนธิกาล
และปวัตติกาล.

นามเป็นปัจจัยอย่างไร ? คือ ในปฏิสนธิกาล ว่าโดยกำหนดอย่างต่ำ
ก่อน นามเป็นปัจจัย ๗ อย่างแก่อายตนะที่ ๖ โดยสหชาติปัจจัย อัญญมัญญ-
ปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปากปัจจัย อตถิปัจจัย อวิตตปัจจัย อนึ่ง
ในปฏิสนธิกาลนี้ ก็มีปัจจัยแม้โดยประการอื่นอย่างนี้ คือ นามบางอย่างเป็น
ปัจจัย ด้วยเหตุปัจจัย นามบางอย่างเป็นปัจจัย ด้วยอาหารปัจจัย บัณฑิต
พึงทราบการกำหนดปัจจัยอย่างต่ำและอย่างสูง ด้วยสามารถแห่งปัจจัยมีเหตุ-
ปัจจัยเป็นต้นนั้นเกิด.

แม้ในปวัตติกาล นามคือวิปากเป็นปัจจัยโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน
แต่นามนอกนี้ซึ่งมิใช่วิปากเป็นปัจจัย ๖ อย่าง กำหนดอย่างต่ำเว้นวิปากปัจจัย
ในบรรดาปัจจัยทั้งหลายตามที่กล่าวแล้ว และในปวัตติกาลนั้น ก็มีปัจจัยแม้โดย
ประการอื่นอย่างนี้ คือ นามบางอย่างเป็นปัจจัยด้วยเหตุปัจจัย นามบางอย่าง
เป็นปัจจัยด้วยอาหารปัจจัย บัณฑิตพึงกำหนดอย่างสูงและอย่างต่ำด้วยอำนาจ
แห่งปัจจัยมีเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น.

แม้ในภพอื่น นามเป็นปัจจัยแก่
อายตนะที่ ๖ ในปฏิสนธิกาลเหมือนอย่างนั้น

แหละ นามนั้นยังเป็นปัจจัยโดยอาการ ๖

อย่าง แก่อายตนะทั้งหลายนอกจากอายตนะ

ที่ ๖ นี้.

จริงอยู่ แม้ในภพอื่นนอกจากรูปภพ คือในปัญจโวหารภพ นามที่เป็นวิบากนั้น เป็นสหાયของททยวัตถุเป็นปัจจัย ๗ อย่าง แก่อายตนะที่ ๖ คือ มนายตนะ โดยกำหนดอย่างต่ำเหมือนกล่าวไว้ในอรุปรุณินั้นแหละ อนึ่ง นามนั้น เป็นสหાયกับหาญรูป ๖ เป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๕ มีจักขายตนะเป็นต้น นอกจากอายตนะที่ ๖ เป็นโดยอาการ ๖ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งสหชาติปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปากปัจจัย วิปยุตตปัจจัย อตถิปัจจัย อวิกตปัจจัย ก็ในปฏิสนธิกาลนี้ มีปัจจัยแม้อื่นอย่างนี้ คือ นามบางอย่างเป็นปัจจัยด้วยเหตุปัจจัย นามบางอย่างเป็นปัจจัยด้วยอาหารปัจจัย บัณฑิตพึงทราบกำหนดอย่างสูงแล. อย่างต่ำ ด้วยสามารถแห่งเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น.

แม้ในปวัตติกาล นามที่เป็นวิบากก็

เป็นปัจจัย แก่อายตนะที่เป็นวิบากเหมือนกัน

นามที่ไม่ใช่วิบากก็เป็นปัจจัย ๖ อย่าง แก่

อายตนะที่ ๖ ซึ่งมีใช่วิบาก.

จริงอยู่ แม้ในปวัตติกาล ในปัญจโวหารภพ นามที่เป็นวิบากก็เป็นปัจจัยแก่วิบาก คืออายตนะที่ ๖ โดยกำหนดอย่างต่ำ ๗ ปัจจัย เหมือนในปฏิสนธิกาลนั้นแหละ ส่วนนามที่มีใช่วิบากเป็นปัจจัยแก่นามที่ไม่ใช่วิบาก คืออายตนะที่ ๖ โดยกำหนดอย่างต่ำ ๖ อย่าง โดยนำวิปากปัจจัยออกจากปัจจัยทั้ง ๗ นั้น และในปวัตติกาลนี้ ก็พึงทราบกำหนดอย่างสูงและอย่างต่ำโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน.

ในปวัตติกาลนั้นนั่นแหละ นามที่
เป็นวิบากก็เป็นปัจจัย ๔ อย่าง แก่อายตนะ ๕
ที่เหลือ แม้นามที่ไม่ใช่วิบาก ก็ทรงประกาศ
ไว้เหมือนอย่างนั้นนั่นแหละ.

จริงอยู่ ในปวัตติกาลนั้นนั่นแหละ นามที่เป็นวิบากอาศัยวัตถุมีจักขุ-
ประสาทเป็นต้นบ้าง วัตถุออกนี้บ้าง เป็นปัจจัย ๔ อย่าง แก่อายตนะที่เหลือ ๕
มีจักขายตนะเป็นต้น โดยปัจฉาชาติปัจจัย วิปยุตตปัจจัย อตถิปปัจจัย อวิตต-
ปัจจัย แม้นามที่ไม่ใช่วิบาก ก็ทรงประกาศเหมือนนามที่เป็นวิบากนั่นเอง
เพราะฉะนั้น แม้นามอันต่างด้วยกุศลเป็นต้น ก็พึงทราบว่าเป็นปัจจัย ๔ อย่าง
แก่อายตนะ ๕ เหล่านั้น นามอย่างเดียวกัน เป็นปัจจัยแก่อายตนะใด ๆ และเป็น
โดยประการใด ในปฏิสนธิกาลหรือในปวัตติกาล พึงทราบอายตนะนั้น ๆ
โดยประการนั้น ๆ อย่างนี้ก่อน.

ว่าด้วยรูปเป็นปัจจัยแก่อายตนะ
ก็ในอายตนะเหล่านี้ รูปไม่เป็นปัจจัย
แม้แก่อายตนะหนึ่งในอรูปภพ แต่เป็นปัจจัย
ในภพที่มีขันธ์ ๕ ว่าโดยรูป วัตถุรูปใน
ปฏิสนธิกาลเป็นปัจจัย ๖ อย่าง แก่อายตนะ
ที่ ๖ ภูตรูปทั้งหลายเป็นปัจจัย ๔ อย่าง
แก่อายตนะ โดยไม่แปลกกัน.

จริงอยู่ ว่าโดยรูป วัตถุรูปในปฏิสนธิกาล เป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ คือมนายตนะ ๖ อย่าง โดยสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปยุตตปัจจัย อัตติปัจจัย อวิตตปัจจัย. ส่วนกฎรูป ๔ เป็นปัจจัย ๔ อย่าง แก่อายตนะแม่ทั้ง ๕ มีจักขายตนะเป็นต้น โดยสหชาติปัจจัย นิสสยปัจจัย อัตติปัจจัย อวิตตปัจจัย ด้วยอำนาจแห่งอายตนะที่เกิดขึ้นนั้น ๆ ทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล โดยไม่แปลกกัน.

ชีวิตรูป เป็นปัจจัย ๓ อย่าง แก่วัตถุ
เหล่านี้ และอาหารรูปก็เป็นปัจจัย ๓ อย่าง
แก่วัตถุเหล่านั้น ในปวัตติกาล อายตนะ
เหล่านั้น เป็นปัจจัย ๖ อย่าง แก่อายตนะที่ ๖
วัตถุรูปเป็นปัจจัย ๕ อย่าง แก่อายตนะที่ ๖
นั้น.

ก็ชีวิตรูป ในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล เป็นปัจจัย ๓ อย่าง แก่วัตถุเหล่านี้ทั้ง ๕ มีจักขุเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งอัตติปัจจัย อวิตตปัจจัย และอินทริยปัจจัย.

ก็คำว่า และอาหาร คือ และอาหารก็เป็นปัจจัย ๓ อย่างนั้นแหละ ด้วยอำนาจอัตติปัจจัย อวิตตปัจจัย อาหารปัจจัย ก็อาหารนั้นแลเป็นปัจจัยในปวัตติกาลเท่านั้น มิใช่ในปฏิสนธิกาล ในกายที่มีอาหารซึมซาบของสัตว์ผู้มีอาหารเลี้ยงชีพเหล่านั้น อนึ่ง อายตนะ ๕ มีจักขวยตนะเป็นต้นเหล่านั้น เป็นปัจจัยในปวัตติกาล มิใช่ในปฏิสนธิกาล แก่มนายตนะอันเป็นอายตนะที่ ๖ กล่าวคือจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และ

กายวิญญูณ โดยอาการ ๖ อย่าง ด้วยอำนาจนิสสยปัจจย บุรชาตปัจจย อินทริยปัจจย วิปยุตตปัจจย อตฺถิปัจจย และอวิตตปัจจย. ส่วนวัตตรูป เป็นปัจจย ๕ อย่าง ในปวัตตีกาล มิใช่ในปฏิสนธิกาล แก่มนายตนะที่เหลือ ยกเว้นวิญญูณ ๕ นั้นแล ด้วยอำนาจนิสสยปัจจย บุรชาตปัจจย วิปยุตต-ปัจจย อตฺถิปัจจย และอวิตตปัจจย รูปอย่างเดียวเป็นปัจจยแก่อายตนะใด ๆ ในปฏิสนธิกาล หรือปวัตตีกาล และเป็นโดยประการใด ฟังทราบโดยประการนั้น ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยนามรูปเป็นปัจจยแก่อายตนะ
ก็นามรูปทั้ง ๒ อันใด เป็นปัจจยแก่
อายตนะใด และโดยประการใด บัณฑิตพึง
ทราบนามรูปเหล่านั้นและโดยประการนั้น ใน
ที่ทุกแห่ง.

ฟังทราบอย่างไร ? คือในเบื้องต้น นามรูปกล่าวคือนามชั้น ๓ และ วัตตรูปในปฏิสนธิกาลปัญจโวการภพ เป็นปัจจยแก่สพายตนะ ด้วยสหชาติ-ปัจจย อัญญมัญญุปัจจย นิสสยปัจจย สัมปยุตตปัจจย วิปากปัจจย อตฺถิปัจจย และอวิตตปัจจย เป็นต้น.

คำที่กล่าวนี้พอเป็นหัวข้อในชื่อนามรูปเป็นปัจจยแก่อายตนะ แต่ บุคคลผู้ฉลาดอาจประกอบเนื้อความทั้งหมด โดยทำนองแห่งคำที่กล่าวแล้ว เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่แสดงความพิสดารไว้ในข้อนี้ ด้วยประการฉะนี้แล.

นิเทศสพายตนะมีเพราะนามรูปเป็นปัจจย จบ

ว่าด้วยนิเทศผัสสะ (บาลีข้อ ๒๖๑)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศสพายนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย ต่อไป

ว่าโดยย่อผัสสะ ๖ อย่างเท่านั้น มี

จักขุสัมผัสเป็นต้น ว่าโดยพิสดาร ผัสสะ

เหล่านั้นก็มี ๓๒ อย่าง เหมือนวิญญูญาณ.

จริงอยู่ ว่าโดยย่อ ผัสสะ ๖ อย่างเท่านั้น มีคำอาทิว่า จักขุสมุผลโส (จักขุสัมผัส) ดังนี้มาแล้วในบาลี. แต่โดยพิสดาร ผัสสะแม้ทั้งหมดมี ๓๒ อย่าง เหมือนวิญญูญาณตามที่กล่าว เพราะสังขารเป็นปัจจัยอย่างนี้ คือ ผัสสะทั้งหลาย มีจักขุสัมผัสเป็นต้น ที่เป็นกุศลวิบาก ๕ ที่เป็นอกุศลวิบาก ๕ เพราะฉะนั้น จึงรวมเป็น ๑๐ ผัสสะที่เหลือ ๒๒ ได้แก่ ผัสสะที่สัมปยุตด้วยวิปากวิญญูญาณที่เป็นโลกีย์ ๒๒ แล.

ว่าด้วยสพายนะเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ

ก็ในสพายนะเป็นปัจจัย แก่ผัสสะทั้ง ๓๒ นั้น

บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมปรารธนาอายุ-

ตนะภายในมีจักขวยตนะเป็นต้นกับอายุ-

ตนะที่ ๖ พร้อมกับอายุตนะแม้ภายนอก ๖

ว่าชื่อว่า สพายนะ.

ในพระบาลีว่า ผัสสะเกิดเพราะสพายนะเป็นปัจจัย นั้น มี

อธิบายว่า บัณฑิตเหล่าใดย่อมแสดงปัจจัยและปัจจัยุปัน (ธรรมที่เกิดเพราะปัจจัย) อันเนื่องด้วยสันตติหนึ่งเท่านั้นว่า นี่เป็นกตาแสดงความเป็นไปแห่งอุปาทินนสังขาร ดังนี้ก่อน บัณฑิตเหล่านั้น ย่อมปรารธนาอายุตนะภายในมี

จักขวยตนะเป็นต้นกับอายตนะที่ ๖ ว่า ชื่อว่า สพายตนะ เพราะการทำสรูป-
เปกเสสนัยโดยเอกเทศว่า อายตนะที่ ๖ ในอรูปรูป และอายตนะ ๖ โดยรวมทั้ง
หมดในที่อื่นเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ. โดยทำนองแห่งพระบาลีว่า ผัสสะเกิดเพราะ
อายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย ดังนี้ จึงอยู่ อายตนะนั้น ในเพราะทำบทเหล่านี้ให้
เป็นเอกเสสมาสว่าอายตนะที่ ๖ นั้นด้วย สพายตนะด้วย ย่อมถึงอันนับว่า
สพายนะ ดังนี้ ส่วนบัณฑิตเหล่าใด ย่อมแสดงปัจจัยูปันนธรรม (ธรรม
ที่เกิดแก่ปัจจัย) เป็นธรรมนับเนื่องด้วยสันตติเดียว แม้ปัจจัยมีสันดานต่างกัน
ก็มี บัณฑิตเหล่านั้น เมื่อแสดงอายตนะทั้งหมดที่เป็นปัจจัยแก่ผัสสะนั้น ก็กำหนด
เอาแต่อายตนะภายนอก ย่อมปรารธนาอายตนะภายในนั้น แลละกับอายตนะที่ ๖
กับรูปายตนะเป็นต้น แม้เป็นอายตนะภายนอกว่า ชื่อว่า สพายตนะ เพราะ
อายตนะภายนอกเมื่อนั้น ย่อมถึงการนับว่า สพายตนะเหมือนกัน ในเพราะ
ท่านทำเอกเสสมาสแห่งบทเหล่านี้ว่า อายตนะที่ ๖ ด้วย สพายตนะด้วย
ชื่อว่า สพายตนะ ดังนี้.

ในข้อนี้ หากมีผู้ถามว่า ผัสสะหนึ่งย่อมไม่เกิดแต่อายตนะทั้งหมด แม้
ผัสสะทั้งหมดก็ย่อมไม่เกิดแต่อายตนะหนึ่ง ก็ผัสสะนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า
เป็นหนึ่งเท่านั้น ด้วยพระดำรัสว่า สพายตนะปัจจุยา ผลุโส (ผัสสะเกิด
เพราะสพายตนะเป็นปัจจัย) ดังนี้ เพราะเหตุไร.

ในปัญหากรรมนี้ มีวิสัยนี้ ดังนี้ ข้อนี้เป็นความจริง ผัสสะหนึ่ง
ย่อมไม่เกิดแต่อายตนะทั้งหมด หรือผัสสะทั้งหมดย่อมไม่เกิดแต่อายตนะหนึ่ง
ก็แต่ว่า ผัสสะหนึ่งย่อมเกิดแต่อายตนะหลายอย่าง เช่นจักขุสัมผัสเกิดแต่จัก-
ขวยตนะ แต่รูปายตนะ แต่มนายตนะกล่าวคือจักขุวิญญาณ และแต่ธรรมาย-
ตนะที่สัมปยุตตกันที่เหลือ ฉันทิ ในผัสสะทั้งปวงก็ฉันทินั้น พึงประกอบตาม
สมควร ด้วยประการฉะนี้.

ก็เพราะเหตุที่นั่นนั่นแหละ

ผัสสะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้คองที่
จึงทรงแสดงว่า ผัสสะหนึ่ง มีอายตะเป็น
อนก (หลายอย่าง) เป็นแดนเกิด โดยนิเทศ
เป็นเอกวณะในชื่อว่า ผสฺโส สพายตนะ-
ปุจฺจยา นี้.

คำว่า นิเทศเป็นเอกวณะ นั้น ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้
คองที่ทรงแสดงว่า ผัสสะหนึ่งย่อมเกิดแต่อายตนะหลายอย่างดังนี้ โดยนิเทศเป็น
เอกวณะนี้ว่า สพายตนะปุจฺจยา ผสฺโส ผัสสะเกิดเพราะสพายตนะเป็น
ปัจจัย. ส่วนในอายตนะทั้งหลาย (ตรัสว่า)

อายตนะภายใน ๕ เป็นปัจจัย ๖ อย่าง
ต่อจากนั้น อายตนะหนึ่ง (มนายตนะ) เป็น
ปัจจัย ๕ อย่าง และพึงชี้แจงอายตนะภายใน
นอกทั้งหลาย ในความเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนี้
ตามที่เกิดขึ้น.

ในกาลานั้น มีอธิบายดังนี้ อายตนะภายในมีจักขวายตนะเป็นต้น
เป็นปัจจัย ๖ อย่าง แก่ผัสสะ ๕ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งนิสสยปัจจัย ปุเรชาต-
ปัจจัย อินทริยปัจจัย วิปยุตตปัจจัย อตฺถิปัจจัย และอวิกตปัจจัย แก่ผัสสะ ๕
อย่าง อันต่างโดยผัสสะ ๕ มีจักขุสัมผัสเป็นต้น. เบื้องหน้าแต่นั้น อายตนะ
หนึ่ง คือมนายตนะที่เป็นวิบากเป็นปัจจัย ๕ อย่าง แก่มนโสมผัสที่เป็นวิบาก
โดยประเภทอนก ด้วยอำนาจสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย

วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทรีย์ปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อคติปัจจัย และ
อวิคตปัจจัย แต่พึงอธิบายอายตนะภายนอก ๖ ในความเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนี้
ตามที่เกิดขึ้นอย่างนี้ว่า บรรดาอายตนะภายนอกทั้งหลาย รูปายตนะเป็นปัจจัย
แก่จักขุสัมผัส ด้วยอำนาจแห่งอาร์มมณปัจจัย ปุเรชาติปัจจัย อคติปัจจัย และ
อวิคตปัจจัย สัททายตนะเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยแก่โสตสัมผัสเป็นต้น เหมือนอย่าง
นั้น แต่ว่า อายตนะภายนอกเหล่านั้น และธรรมายตนะเป็นปัจจัยแก่มน
สัมผัสโดยประการนั้น และโดยเพียงเป็นอาร์มมณปัจจัยเท่านั้น ด้วยประการ
ฉะนี้แล.

นิเทศผัสสะเกิดเพราะสพายตนะเป็นปัจจัย จบ

ว่าด้วยนิเทศเวทนา (บาลีข้อ ๒๖๒)

พึงทราบวินิจฉัยนิเทศเวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ต่อไป

ว่าโดยทวาร พระผู้มีพระภาคเจ้า

ตรัสเวทนาไว้ ๖ อย่างเท่านั้น มีเวทนาเกิด

แต่จักขุสัมผัสเป็นต้น โดยประเภท เวทนา

เหล่านั้น ตรัสไว้ ๘๕ อย่าง.

จริงอยู่ ว่าโดยทวาร เวทนา ๖ อย่างเท่านั้น มีเวทนาเกิดแต่จักขุ
สัมผัสเป็นต้นเหล่านี้ ตรัสไว้ในพระบาลีโดยนัยมีอาทิว่า จกฺขุสมฺมุสฺสชา
เวทนา (เวทนาเกิดแต่จักขุสัมผัส) ดังนี้ แต่โดยประเภท เวทนาเหล่านั้น พึง
ทราบว่ามี ๘๕ เพราะสัมปยุตด้วยจิต ๘๕ ดวงแล.

กับริรดาเวทนา ๘๕ ประเภทเหล่านี้

ตรีสเวทนาที่ประกอบด้วยวิปากจิต ๓๒ ดวง
เท่านั้น ว่าทรงประสงค์เอาในชื่อว่า ผัสส-
ปัจจุยา เวทนา นี้.

ผัสสะเป็นปัจจัย ๘ อย่างแก่เวทนา ๕
ในปัญจทวารนั้น เป็นปัจจัยอย่างเดียวแก่
เวทนาที่เหลือ แม้ในมโนทวาร ผัสสะนั้นก็
เป็นปัจจัยเหมือนอย่างนั้น.

จริงอยู่ ในปัญจทวารนั้น ผัสสะเกิดแต่จักขุสัมผัสเป็นต้น เป็นปัจจัย
๘ อย่าง แก่เวทนา ๕ ที่มีจักขุประสาทเป็นต้นเป็นวัตถุที่เกิด ด้วยอำนาจ
สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย
สัมปยุตตปัจจัย อตฺธิปัจจัย และอวิคตปัจจัย ก็ผัสสะมีจักขุสัมผัสเป็นต้นเป็น
ปัจจัยอย่างเดียวกันเท่านั้น ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจัย แก่กามาวจรวิปากเวทนาที่
เหลือ ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจสัมปยุตตนั้นนะ สันติริณะ และตทารัมมณะในทวาร
แต่ละทวาร.

ชื่อว่า แม้ในมโนทวาร ผัสสะนั้นก็เป็นปัจจัยเหมือนอย่างนั้น

ความว่า ผัสสะนั้น คือสหชาติมโนสัมผัส เป็นปัจจัย ๘ อย่าง เหมือนกันนั้น
แหละ แก่กามาวจรวิปากเวทนาที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งตทารัมมณฺ์แม้ในมโน-
ทวาร และเป็นปัจจัย แม้แก่วิปากเวทนาในภูมิ ๓ ที่เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิ
ภวังค์และจุติ. อนึ่ง มโนสัมผัสที่สัมปยุตด้วยอาวัจจนะ เป็นปัจจัยอย่างเดียว

ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจัย ในมโนทวาร แก่กามาจรเวทนาซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจทวารัมมณะในมโนทวารนั้น ฉะนั้นแล.

นิเทศเวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย จบ

ว่าด้วยนิเทศตัณหา (บาลีข้อ ๒๖๓)

พึงทราบวินิจฉัยนิเทศตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ต่อไป

ตัณหา ๖ อย่าง พระองค์ทรงแสดง

ไว้ในนิเทศนี้ โดยความต่างแห่งรูปตัณหา

เป็นต้น ในตัณหา ๖ เหล่านั้น แต่ละตัณหา

ตรัสไว้ ๓ อย่าง โดยอาการที่เป็นไป.

ก็ในนิเทศตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัยนี้ มีอธิบายว่า ตัณหา ๖ อย่างเหล่านั้นพระองค์ทรงแสดงแล้ว คือ ประกาศแล้ว ตรัสแล้ว ด้วยอำนาจแห่งชื่อโดยอารมณ์ว่า รูปตัณหา สัทตตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา ดังนี้ เหมือนบุตรที่เขาประกาศชื่อตามบิดาว่า เสฏฐิ-ปุตุโต (บุตรเสรษฐี) พุราหุณปุตุโต (บุตรพราหมณ์) ฉะนั้น บรรดา ตัณหา ๖ เหล่านั้น พึงทราบอรรถแห่งคำโดยนัยนี้ว่า รูป ตณฺหา รูปต-ณฺหา ตัณหาในรูป ชื่อว่า รูปตัณหา ดังนี้.

ว่าด้วยตัณหา ๑๘ อย่าง

ก็แล บรรดาตัณหาเหล่านั้น ตัณหาแต่ละอย่าง ตรัสไว้ ๓ อย่างนี้ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ตามอาการที่เป็นไป จริงอยู่

ในกาลใดรูปตัณหาและยินดีรูปารมณฺ์ที่มาสู่คลองจักษุด้วยอำนาจความยินดี
ในกามเป็นไป ในกาลนั้นชื่อว่า กามตัณหา ในกาลใดรูปตัณหาเป็นไปพร้อม
กับทิวฏฺฐิที่เป็นไปว่า รูปารมณฺ์นั้นนั่นแหละเที่ยง ยั่งยืน ดังนี้ ในกาลนั้นชื่อว่า
ภวตัณหา เพราะราคะเกิดร่วมกับสัสสตทิวฏฺฐิ ตรีสเรียกว่า ภวตัณหา แต่ในกาล
ใด รูปตัณหาเป็นไปพร้อมกับอจุเลททิวฏฺฐิที่เป็นไปว่า รูปารมณฺ์นั้นนั่นแหละ
ขาดสูญ ย่อมพินาศ ดังนี้ ในกาลนั้น ชื่อว่า วิภวตัณหา เพราะราคะเกิดร่วม
กับอจุเลททิวฏฺฐิ ตรีสเรียกว่า วิภวตัณหา. แม้ในสัพพตัณหาเป็นต้นกันยนี้
เหมือนกัน เพราะฉะนั้น ตัณหาเหล่านี้ จึงรวมเป็น ๑๘.

ตัณหาเหล่านั้นในรูปภายในเป็นต้นมี ๑๘ อย่าง ในภายนอกมี ๑๘
อย่าง เพราะฉะนั้น จึงเป็น ตัณหา ๓๖ อย่าง ตัณหาเหล่านั้นเป็นอดีต ๓๖
อนาคต ๓๖ เป็นปัจจุบัน ๓๖ รวม ตัณหา ๑๐๘ ด้วยประการฉะนี้.

ก็ตัณหา ๑๐๘ เหล่านั้น เมื่อย่อลง ฟังทราบว่าเป็น ตัณหา ๖ ด้วย
สามารถแห่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น หรือเป็นตัณหา ๓ เท่านั้น ด้วยอำนาจ
กามตัณหาเป็นต้น.

ก็เพราะสัตว์เหล่านี้ ยินดีเวทนาอันเกิดขึ้นด้วยอำนาจอารมณ์มีรูป
เป็นต้น จึงทำสักการะใหญ่แก่จิตรกร (ช่างเขียน) คนธรรพ์ (นักดนตรี)
ผู้ปรุงแต่งด้วยของหอม พอครัว ช่างทอ และแพทย์ผู้ทำวิธีต่าง ๆ ให้เกิด
ความยินดีเป็นต้น อันให้ซึ่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น ด้วยยึดเวทนาว่าเป็นของเรา
เหมือนบุคคลผู้รักใคร่บุตรด้วยความยึดถือบุตรเป็นของเรา กระทำสักการะ
ใหญ่แก่นางนม ฉะนั้น ตัณหาเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ฟังทราบว่าเป็นเกิดเพราะเวทนา
เป็นปัจจัยแล.

ว่าด้วยสุขเวทนาที่เป็นวิบากเป็นปัจจัย

แต่เพราะในนิเทศว่า เวทนาปจฺจยา

ตณฺหา ทรงประสงค์เอาสุขเวทนาที่เป็น
วิบากอย่างเดียวกันเท่านั้น ฉะนั้น เวทนานี้จึง
เป็นปัจจัยต่างเดียวกันเท่านั้นแก่ตณฺหา.

คำว่า เป็นปัจจัยอย่างเดียว คือเป็นปัจจัยด้วยอุปนิสสยปัจจัย.

ว่าด้วยเวทนา ๓ เป็นปัจจัย

อีกอย่างหนึ่ง เพราะว่า

คนมีทุกข์ ย่อมปรารถนาสุข คนมี
สุข ก็ย่อมปรารถนาสุขแม้ยิ่งขึ้นไป ส่วน
อุเบกขาตรัสว่า สุขนั้นแหละ เพราะเป็น
ธรรมสงบ.

ฉะนั้น เวทนาแม้ทั้ง ๓ จึงเป็นปัจจัย
แก่ตณฺหา พระมหาฤาษี จึงตรัสว่า ตณฺหา
เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย.

อนึ่ง เพราะเว้นอนุสัยเสีย แล้ว
ตัณหาย่อมไม่เกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย
ฉะนั้น ตณฺหานั้นจึงไม่มีแก่พราหมณ์ผู้จบ
พรหมจรรย์แล.

นิเทศตณฺหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย จบ

ว่าด้วยนิเทศอุปาทาน (บาลีข้อ ๒๖๔)

พึงทราบวินิจฉัยนิเทศอุปาทานเกิดเพราะค้นหาเป็นปัจจัยต่อไป.

บัณฑิตพึงชี้แจงอุปาทาน ๔ เหล่านี้

โดยการจำแนกโดยอรรถ โดยย่อและพิสดาร

แห่งธรรม และโดยลำดับ.

จริงอยู่ ในพระบาลี ทรงยกอุปาทาน ๔ เหล่านี้ขึ้น ด้วยพระดำรัส
ที่ตรัสว่า คำว่า อุปาทาน ได้แก่ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีสัพพตูปาทาน
อัตตวาตูปาทาน.

ว่าด้วยการจำแนกโดยอรรถ

การจำแนกโดยอรรถแห่งอุปาทาน ๔ เหล่านี้ ดังนี้

ธรรมที่ชื่อว่า กามุปาทาน เพราะอรรถว่า ยึดมั่นกามกล่าวคือ
วัตถุกาม. อนึ่ง กามนั้นด้วย เป็นอุปาทานด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
กามุปาทาน.

คำว่า อุปาทาน ได้แก่การยึดมั่น เพราะอุปศัพท์ในคำว่า อุปาทาน
นี้ มีอรรถว่ามั่น เหมือนในศัพท์มีคำว่า อุปายาส (ความคับแค้นใจ)
อุปกัฏฐะ (เวลาใกล้เข้ามาแล้ว) เป็นต้น. อนึ่ง ทิฏฐินั้น ด้วยเป็นอุปาทาน
ด้วย จึงชื่อว่า ทิฏฐุปาทาน อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า ทิฏฐุปาทาน เพราะ
อรรถว่า ยึดมั่นทิฏฐิ เพราะทิฏฐิหลังย่อมยึดมั่นทิฏฐิแรก เหมือนในประโยค
มีอาทิว่า "อตฺตาและโลกเทียง" เป็นต้น. อนึ่ง ที่ชื่อว่า สีสัพพตูปาทาน
เพราะอรรถว่า ยึดมั่นศีลและพรต. ศีลและพรตนั้นด้วย เป็นอุปาทานด้วย
ดังนั้นจึงชื่อว่า สีสัพพตูปาทาน เพราะโคศีล (ปรกติของโค) โควัตร

(การปฏิบัติของโค) เป็นต้น เป็นตัวอุปาทานเองทีเดียว เพราะยึดมั่นว่า "ความบริสุทธิ์มีด้วยอาการอย่างนี้" ดังนี้. อนึ่ง ที่ชื่อว่า วาตะ เพราะเป็น เหตุกล่าวของคนทั้งหลาย ที่ชื่อว่า อุปาทาน เพราะเหตุยึดมั่นของคนทั้งหลาย ถามว่า ย่อมกล่าวอะไร หรือยึดมั่นอะไร ? ตอบว่า กล่าวอัตตา ยึดมั่นอัตตา คือ การยึดมั่นวาตะของตน ชื่อว่า อัตตวาทุปาทาน. อีกอย่างหนึ่ง อัตตาก็เป็นเพียงกล่าวถึงคนเท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อัตตวาทุปาทาน เพราะ อรรถว่า เป็นเหตุยึดมั่นของคนทั้งหลาย นี่เป็นการจำแนกโดยอรรถแห่งอุปาทาน ๔ เหล่านี้ ก่อน.

ว่าด้วยความย่อและพิสดารแห่งธรรม

ก็พึงทราบวินิจฉัยในความย่อและพิสดารแห่งธรรม ต่อไป

กามุปาทานก่อน ว่าโดยย่อ ตรัสว่า ความยึดมั่นด้วยตัณหา เพราะบาลี มาแล้วว่า บรรดาอุปาทาน ๔ นั้น กามุปาทานเป็นไฉน ความพอใจ คือความใคร่ ความกำหนดคือความใคร่ ความผลิตเพิลินคือความใคร่ ตัณหาคือความใคร่ สิเนหาคือความใคร่ ความเร่าร้อนคือ ความใคร่ ความสยบคือความใคร่ ความหมกมุ่นคือความใคร่ ใน กามทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า กามุปาทาน ดังนี้ ตัณหาหลังเกิดขึ้น มั่นคงด้วยอุปนิสัยสยบปัจจัย เพราะตัณหาแรกนั่นเอง ชื่อว่า ความยึดมั่นด้วย ตัณหา.

มติของอาจารย์บางพวก

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "ความปรารถนาอารมณ์ที่ยังไม่มาถึง ชื่อว่า ตัณหา เหมือนโจรเหี้ยมมือไปเพื่อขโมยของในที่มืด การรับอารมณ์ 'อภิ. ส. เล่ม ๓๔. ๓๘๑/๓๐๖

ที่มาถึงแล้ว ชื่อว่า อูปาทาน เหมือนโจรนั้นแหละจับกัณฑ์ไว้ ก็ธรรม (คือ ตัณหาอูปาทาน) เหล่านั้น เป็นปฏิปักษ์ต่อความมักน้อยและความสันโดษ อนึ่ง ธรรมเหล่านี้ ยังเป็นมูลเหตุแห่งทุกข์เพราะต้องแสวงหา และรักษา" ดังนี้ ก็อูปาทาน ๓ ที่เหลือโดยย่อก็เป็นเพียงทิวฏฐิเท่านั้น.

แต่เมื่อว่าโดยพิสดาร ความยึดมั่นด้วยตัณหาทั้ง ๑๐๘ ประเภท ตามที่กล่าวไว้ในอารมณ์มีรูปเป็นต้น ในก่อน ชื่อว่า กามูปาทาน.

มิฉะทิวฏฐิมิวัตถุ ๑๐ ชื่อว่า ทิวฏฐูปาทาน เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า บรรดาอูปาทาน ๔ เหล่านี้ ทิวฏฐูปาทานเป็นไฉน ? ความเห็นว่า ทานที่ให้แล้วไม่มีผล การบูชาไม่มีผล ฯลฯ สมณพราหมณ์ที่ทำให้แจ้ง ซึ่งโลกนี้และโลกอื่นด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว ประกาศให้คนอื่นรู้ได้ ไม่มีในโลก ดังนี้ ทิวฏฐิ ฯลฯ การถือโดยวิปลาส เห็นปานนี้อันใด นี้เรียกว่า ทิวฏฐูปาทาน ดังนี้.

อนึ่ง การยึดมั่นว่าความบริสุทธิ์มีด้วยศีลและพร ชื่อว่า สัตถัพพตูปาทาน เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า บรรดาอูปาทาน ๔ เหล่านี้ สัตถัพพตูปาทาน เป็นไฉน ? ความเห็นผิด ฯลฯ การถือโดยวิปลาส โดยลักษณะนี้ว่า ความบริสุทธิ์ย่อมมีด้วยศีล ด้วยพรต ด้วยศีลและด้วยพรต เห็นปานนี้ อันใด นี้เรียกว่า สัตถัพพตูปาทาน ดังนี้.

สักกายทิวฏฐิมิวัตถุ ๒๐ ชื่อว่า อัตตวาทูปาทาน เหมือนอย่างที่ตรัสว่า บรรดาอูปาทาน ๔ เหล่านี้ อัตตวาทูปาทาน เป็นไฉน ? บุคคลในโลกนี้ผู้ไร้การศึกษา ไม่ได้เห็นสัตตบุรุษทั้งหลาย ไม่ฉลาด

ในธรรมของสัตว์บุรุษ ไม่ได้ฝึกในธรรมของสัตว์บุรุษ ย่อมเห็น
รูปโดยความเป็นอัตตา ฯลฯ การถือโดยวิปลาสนี้เรียกว่า อัตตวา
ทูปาทาน ดังนี้. นี้เป็นความย่อและความพิสดารแห่งธรรมในอริการนี้.

ว่าโดยลำดับ

ก็ในชื่อว่า โดยลำดับ นี้ ลำดับมี ๓ อย่าง คือ

อุปุตตูกโม ลำดับแห่งการเกิด

ปหานกุกโม ลำดับแห่งการละ และ

เทศนากุกโม ลำดับแห่งเทศนา.

บรรดาลำดับทั้ง ๓ นั้น ลำดับแห่งการเกิดขึ้นของกิเลสทั้งหลาย
ไม่ตรัสไว้โดยนิปปริยาย (โดยตรง) เพราะไม่มีคำว่า อุปาทานนี้เกิดขึ้นก่อนใน
สังสารมีเบื้องต้นและที่สุดอันบุคคลรู้ไม่ได้แล้ว แต่ที่ตรัสไว้โดยปริยาย (โดย
อ้อม) ว่าเป็นความยึดมั่นในสัสตตะและอูเจตะซึ่งมีความยึดถืออัตตาเป็นใหญ่
ในภพหนึ่งโดยมาก ต่อจากนั้น เมื่อยึดถือว่า "อัตตานี้เที่ยง" ดังนี้ จึงเกิด
สัลลพตูปาทาน เพื่อความปฏิบัติอันบริสุทธิ์แห่งอัตตา เมื่อยึดถือว่า "อัตตา
ย่อมขาดสูญ" ดังนี้ ก็จะเกิดกามูปาทานแก่บุคคลผู้ไม่มีความอาลัยในโลกอื่น
เพราะฉะนั้น อัตตาทูปาทานจึงเกิดขึ้นก่อน ต่อจากนั้นก็เกิดทิฏฐูปาทาน
สัลลพตูปาทานและกามูปาทาน ดังนี้ เป็นลำดับแห่งความเกิดขึ้นของอุปาทาน
เหล่านั้นในภพหนึ่ง ด้วยประการฉะนี้.

ก็ในชื่อว่า ลำดับแห่งการละนี้ ทิฏฐูปาทานเป็นต้นอันบุคคลย่อม
ละก่อน เพราะเป็นกิเลสอันโศดาปัตติมรรคพึงประหาณ ภายหลังจึงละกาม-

ปาทาน เพื่อเป็นกิเลสอันรหัดมรรคพึงประหาณ นี้ลำดับการละอุปาทาน เหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

ก็บรรดาอุปาทาน ๔ เหล่านี้ ทรงแสดงกามุปาทานก่อน เพราะเป็น กิเลสมีอารมณ์มาก และเพราะกิเลสปรากฏแล้ว จริงอยู่ กามุปาทานนั้น ชื่อว่า มีอารมณ์มาก เพราะประกอบด้วย (โลกมุท) จิต ๘ ดวง อุปาทานนอกจากนี้ มีอารมณ์น้อย เพราะประกอบด้วย (โลกมุทที่สัมปยุตด้วยทิกฺขุ) จิต ๔ ดวง. อนึ่ง กามุปาทานปรากฏแก่หมู่สัตว์ เพราะความอาลัยและยินดีโดยมาก อุปาทาน นอกนี้ไม่เป็นเช่นนั้น อีกอย่างหนึ่ง กามุปาทานเป็นของมีมากแก่บุคคลผู้ถือ มงคลตื่นข่าวเป็นต้น เพื่อบรรลुวัตถุคามทั้งหลาย สัสสตทิกฺขุหาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะฉะนั้น จึงทรงแสดงทิกฺขุอุปาทานในลำดับต่อจากกามุปาทานนั้น ทิกฺขุ- อุปาทานนั้น เมื่อจำแนกก็เป็น ๒ อย่าง ด้วยสามารถแห่งสัลพัพตูปาทาน และ อตตวาตูปาทาน. ในอุปาทาน ๒ นั้นทรงแสดงสัลพัพตูปาทานมีอารมณ์อันหยาบ ก่อน เพราะบุคคลแม้เห็นกิริยาของโค หรือกิริยาของสุนัขแล้วก็รู้ได้ แล้ว ทรงแสดงอตตวาตูปาทานในที่สุด เพราะเป็นธรรมมีอารมณ์ละเอียด. นี้ลำดับ แห่งเทศนาของอุปาทานทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้.

ค้นหาเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน

ก็บรรดาอุปาทานเหล่านี้ ค้นหาเป็น

ปัจจัยอย่างเดียวแก่อุปาทานแรก ค้นหาแม่-

นั้น เป็นปัจจัย ๓ อย่างบ้าง ๘ อย่างบ้าง แก่

อุปาทาน ๓ ที่เหลือ.

ก็ในอุปาทาน ๔ ที่ทรงแสดงไว้ในนิเทศนี้ ด้วยอาการอย่างนี้ กาม-
ตัณหาย่อมเป็นปัจจัยอย่างเดียว ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจัย แก่กามุปาทานแรก
เพราะเกิดในอารมณ์ทั้งหลายที่พอใจด้วยตัณหา แต่ตัณหานั้น ย่อมเป็นปัจจัย
๗ อย่าง ด้วยอำนาจสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตต-
ปัจจัย อตฺถิปัจจัย อวิคตปัจจัย และเหตุปัจจัย หรือเป็นปัจจัย ๘ อย่าง พร้อม
ด้วยอุปนิสสยปัจจัย แก่อุปาทาน ๓ ที่เหลือ อนึ่ง เมื่อใดตัณหานั้นเป็นปัจจัย
ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจัย เมื่อนั้นตัณหานั้น ย่อมเกิดพร้อมกันทีเดียว.

นิเทศอุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย จบ

ว่าด้วยนิเทศแห่งภพ (บาลีข้อ ๒๖๕)

ในนิเทศแห่งภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ฟังทราบวินิจฉัยโดยอรรถโดยธรรม

โดยทบทวนบทที่มีประโยชน์ โดยการแยก

ภพและรวมภพ และโดยอุปาทานใดเป็น

ปัจจัยแก่ภพใด.

ในพระบาลีนั้น ฟังทราบวินิจฉัยว่า ที่ชื่อว่า **ภพ** เพราะอรรถว่ามี.
บทว่า **ทฺวิเชน** (ภพ ๒) มีอธิบายว่า กำหนดโดยอาการ ๒ อย่าง อีกอย่างหนึ่ง
บทว่า **ทฺวิเชน** เป็นตติยวิภังคิ ใช้ในปฐมวิภังคิ อธิบายว่า เท่ากับ **ทฺวิโร**
แปลว่า ๒ อย่าง. บทว่า **อตุลฺลิ** แปลว่า มีอยู่พร้อม.

ภพคือกรรม ชื่อว่า **กรรมภพ**. ภพคือความเกิดขึ้น ชื่อว่า
อุปปัตติภพ. ในกรรมภพและอุปปัตติภพนี้ ความเกิดขึ้น ชื่อว่า **ภพ**
เพราะอรรถว่า ย่อมมี ส่วนกรรม ฟังทราบ ว่า ชื่อว่า **ภพ** โดยโวหารว่า

เป็นผล เพราะกรรมเป็นเหตุของภพ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า **สุโข พุทธาณ**
อุปปาโท ความบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธรเจ้าทั้งหลายเป็นสุข เพราะเป็นเหตุ
นำมาซึ่งความสุข.

คำว่า **ตตถ กตโม กมฺมภโว** (ในภพ ๒ นั้น กรรมภพเป็นไฉน)
ความว่า บรรดาภพทั้ง ๒ นั้น กามภพที่ตรัสแล้วนั้นเป็นไฉน. ปุญญาภิสังขาร
เป็นต้น มีเนื้อความตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ

บทว่า **สพฺพํ** (ทั้งปวง) ได้แก่ ไม่มีส่วนเหลือ.

กรรมที่ชื่อว่า **ภวคามิ** เพราะอรรถว่า ย่อมไป คือ ย่อมให้สัตว์
ถึงภพ ด้วยบทว่ากรรมเป็นเหตุให้ถึงภพนี้ ท่านปฏิเสธโลกุตระ เพราะภพนี้
เป็นวิภูฏกถา (ภพที่แสดงถึงวิภูฏะ) ก็โลกุตระนั้น ท่านกล่าวว่า เป็นธรรม
อาศัยวิภูฏะ.

ที่ชื่อว่า **กรรม** เพราะอรรถว่า เป็นสิ่งที่เขาทำ. บรรดาภพ
เป็นต้น ภพกล่าวคือกาม ชื่อว่า **กามภพ**. ในรูปภพและอรูปภพก็นัยนี้. ที่
ชื่อว่า **สัตตัญญาภพ** เพราะอรรถว่า เป็นภพของเหล่าสัตว์ผู้มีสัตตัญญา หรือ
สัตตัญญามีอยู่ในภพนี้. ที่ชื่อว่า **อสัตตัญญาภพ** โดยปริยายที่ต่างกัน. ที่ชื่อว่า
เนวสัตตัญญาเนวสัตตัญญาภพ ด้วยอรรถว่า มีสัตตัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีก็ไม่ใช่ เพราะ
ไม่มีสัตตัญญาหยาบ และเพราะมีสัตตัญญาละเอียดในภพนี้. ภพที่เคลื่อนกล่นด้วย
รูปชั้นธ้อย่างเดียว ชื่อว่า **เอกโวหารภพ**. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **โวการภพ**
เพราะอรรถว่า ภพนี้มีชั้นธ้อย่างเดียว. ในจุโวการภพและปัญจโวการภพก็นัยนี้.

บทว่า **อโย วุจฺจติ อุปฺปตฺตภโว** (นี้เรียกว่าอุปปีตติภพ) ได้แก่
ภพนี้ทั้ง ๕ อย่าง ตรัสเรียกชื่อว่า **อุปปีตติภพ**แล. พิงทรามวินิจนัยโดยอรรถ
ในอธิการนี้ก่อน.

ส่วนข้อวินิจฉัยโดยธรรม ก็ในนิเทศนี้ ว่าโดยธรรม ปุญญาภิสังขาร
ได้แก่ เจตนา ๓ ดวง อปุญญาภิสังขาร ได้แก่เจตนา ๑๒ ดวงอาเนญชา
ภิสังขาร ได้แก่ เจตนา ดวง.

ด้วยบทว่า สพฺพมุปี ภวคามิกมฺม (กรรมที่เป็นเหตุให้ไปสู่ภพ
ทั้งหมด) นี้ ทรงสงเคราะห์กรรมเหล่านี้ แม้ทั้งหมดที่สัมปยุตด้วยเจตนา หรือ
กรรมที่เป็นอภัยคามิ กล่าวคือกรรมเข้าด้วย อธิบายว่า ทรงสงเคราะห์
อุปาทินนชั้น ๕ ที่เป็นกามภพ รูปภพก็เหมือนกัน ชั้น ๔ ที่เป็นอรุภพ
ชั้น ๔ และ ๕ ที่เป็นสัณฺญาภพ อุปาทินนชั้นหนึ่งที่เป็นอสัณฺญาภพ ชั้น ๔
ที่เป็นเนวสัณฺญานาสัณฺญาภพ ชั้น ๑ ชั้น ๔ ชั้น ๕ ที่เป็นเอกโวการภพ
เป็นต้น ด้วยอุปาทินนชั้นทั้งหลายแล. พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยธรรมในนิเทศนี้
ด้วยประการฉะนี้.

ข้อว่า โดยทบทวนบทที่มีประโยชน์ นี้ ความว่า ปุญญาภิสังขาร
เป็นต้นนั่นเองตรัสไว้ในนิเทศแห่งสังขาร คือ กรรมเหมือนในนิเทศแห่งภพ
นั้นแหละ แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ปุญญาภิสังขารเป็นต้นซึ่งเกิดก่อนตรัสไว้
เพราะความเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในอริการนี้ ด้วยอดีตกรรม ปุญญาภิสังขาร
เป็นต้นเหล่านี้ ตรัสไว้เพราะความเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิต่อไป ด้วยอำนาจ
กรรมในปัจจุบัน เพราะฉะนั้น การตรัสยี้ จึงชื่อว่า มีประโยชน์ทีเดียว.

อีกอย่างหนึ่ง ในเบื้องต้น ตรัสเจตนาเท่านั้นว่าเป็นสังขาร โดยมี
อาทิตยนี้ว่า ในอภิสังขารเหล่านั้น ปุญญาภิสังขาร เป็นไฉน ?

กุศลเจตนา กามาวจร ดังนี้ แต่ในนิเทศแห่งภพเกิดเพราะอุปาทานเป็น
ปัจจัยนี้ ธรรมแม้สัมปยุตด้วยเจตนา ก็ตรัสว่า สังขาร เพราะพระบาลีว่า

สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺม (กรรมที่เป็นเหตุให้ไปสู่ภพทั้งหมด) ดังนี้ อนึ่ง
ในตอนต้น ตรัสว่า กรรมเฉพาะที่มีวิญญาณเป็นปัจจัยเท่านั้นว่าเป็นสังขาร
ในบัดนี้ แม้กรรมที่มีวิญญาณเป็นปัจจัย อันให้เกิดขึ้นในอสังขารภพ ก็ตรัสว่า
สังขาร ก็การพูดมากจะมีประโยชน์อะไร เพราะกรรมที่เป็นกุศลและอกุศล
คือ ปุญญาภิสังขารเป็นต้นนั่นเอง ตรัสไว้ ในชื่อว่า **อวชฺชาปจฺจยา ตํขารา**
นี้ อนึ่ง ตริสธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล อกุศล อภัยกฤต เพราะความที่แม้
อุปัตติภพก็ทรงสงเคราะห์ในบทว่า **อุปาทานปจฺจยา ภโว** (ภพเกิดเพราะ
อุปาทานเป็นปัจจัย) นี้ ฉะนั้น การตรัสข้านี้ จึงชื่อว่ามีประโยชน์โดยประการ
ทั้งปวงแล. พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยบททวนบทที่มีประโยชน์ในอธิการนี้ ด้วย
ประการฉะนี้.

ชื่อว่า **โดยการแยกออกและรวมกันไว้** คือ โดยการแยกและ
การรวมแห่งภพเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย. จริงอยู่ กรรมที่สัตว์กระทำให้เกิด
ขึ้นในกามภพเพราะกามุปาทานเป็นปัจจัยนั้น ชื่อว่า **กรรมภพ**. ชั้นทั้งหลาย
ที่เกิดขึ้นแต่กรรมนั้น ชื่อว่า **อุปัตติภพ**. ในรูปและอรูปภพก็นัยนี้เหมือน
กัน. ด้วยประการฉะนี้ กามภพมีอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมี ๒ อย่าง สังขารภพ
และปัญจโวการภพรวมอยู่ในกามภพนั้นแหละ รูปภพมีกามุปาทานเป็น
ปัจจัยก็มี ๒ อย่าง สังขารภพ อสังขารภพ เอกโวการภพ ปัญจโวการภพ
รวมอยู่ในรูปภพนั้นแหละ อรูปภพมีกามุปาทานก็มี ๒ อย่าง สังขารภพ
เนวสังขารภพ อสังขารภพ จตุโวการภพรวมอยู่ในอรูปภพเหมือนกัน เพราะ
ฉะนั้น ภพที่มีกามุปาทานเป็นถึงปัจจัยจึงมี ๖ ภพ พร้อมกับภพทั้งหลายที่ผนวก
เข้าด้วยกัน. ก็ภพ ๖ ที่มีกามุปาทานเป็นปัจจัยพร้อมทั้งภพทั้งหลายที่ผนวกเข้า

ด้วยกัน ฉันทไค แม้ภพทั้งหลายที่มีอุปาทาน (๓) ที่เหลือเป็นปัจจัยก็ฉันทนั้น
ภพทั้งหลายจึงเป็น ๒๔ พร้อมกับภพที่ผนวกเข้าด้วยกัน โดยการแยกออกเพราะ
อุปาทาน (๔) เป็นปัจจัยอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนโดยการรวมกัน มีอธิบายว่า รวมกรรมภพและอุปัตติภพ
พร้อมกับภพที่ผนวกเข้าด้วยกันเกิดเพราะกามุปาทานเป็นปัจจัยเป็นกามภพหนึ่ง
รูปภพและอรูปรภพก็เห็นเหมือนกัน เพราะฉะนั้นจึงเป็น ๓ ภพ แม้ภพที่มีอุปาทาน ๓
ที่เหลือก็เหมือนกัน จึงเป็น ๑๒ พร้อมกับภพที่ผนวกเข้าด้วยกันโดยสงเคราะห์
(คือรวมกัน) เพราะอุปาทาน (๔) เป็นปัจจัยอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อีกนัยหนึ่ง ว่าโดยไม่ต่างกัน กรรมที่ให้สัตว์เข้าถึงกามภพเพราะ
อุปาทานเป็นปัจจัย ชื่อว่า กรรมภพ ชั้นทั้งหลายที่เกิดขึ้นในกามภพนั้น
ชื่อว่า อุปัตติภพ. ในรูปภพและอรูปรภพก็เหมือนกัน ด้วยประการฉะนี้
จึงเป็น ๖ ภพ โดยการสงเคราะห์ (การรวมกัน) อีกปริยายหนึ่งคือกามภพ ๒
รูปภพ ๒ อรูปรภพ ๒ พร้อมกับภพที่ผนวกเข้าด้วยกันมี เพราะอุปาทานเป็น
ปัจจัย.

อีกอย่างหนึ่ง จัดเป็น ๓ ภพ ด้วยอำนาจกามภพเป็นต้น พร้อมกับภพที่
ผนวกเข้าด้วยกันโดยไม่แยกกรรมภพและอุปัตติภพออกจากกัน และจัดเป็น ๒
ภพ ด้วยอำนาจกรรมภพและอุปัตติภพ โดยไม่แยกกามภพเป็นต้น และจัด
เป็นภพ ๑ ด้วยอำนาจแห่งภพว่า ภพที่เกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย โดยไม่
อาศัยแยกกรรมและอุปัตติ. พึงทราบวินิจฉัยในอธิการนี้ แม้โดยการแยกและ
รวมกันแห่งภพมีอุปาทานเป็นปัจจัย ด้วยประการฉะนี้.

ชื่อว่า โดยอุปาทานใดเป็นปัจจัยแก่ภพใด อธิบายว่า ก็ในนิเทศนี้
พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยอุปาทานใดเป็นปัจจัยแก่ภพใดนั้น ก็ในนิเทศนี้ อุปาทาน

เป็นปัจจัยแก่ภพใด อย่างไร ? คืออุปาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมเป็นปัจจัยแก่ภพใดภพหนึ่งได้ทั้งนั้น เพราะปุถุชนเปรียบเหมือนคนบ้า ปุถุชนนั้นมิได้พิจารณาว่า "สิ่งนี้ควร สิ่งนี้ไม่ควร" ดังนี้ ปรารถนาภพอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจอุปาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น คำที่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "รูปภพและอรุภพย่อมไม่มีเพราะสัลยพทุปาทาน" นั้น บัณฑิตไม่ควรถือเอา แต่คำว่า "ภพทั้งหมดย่อมเกิดเพราะอุปาทานทั้งหมด" ดังนี้ ควรถือเอา. อย่างไร ? คือคนบางคนในโลกนี้ คิดว่า ขึ้นชื่อว่ากามเหล่านี้เป็นของสำเร็จแล้วในตระกูลกษัตริย์มหาศาลเป็นต้น ในมนุษยโลก และในเทวโลกกามาพจร ๖ ชั้น" ดังนี้ ด้วยสมรรถที่ได้ฟังมา หรือโดยทำนองที่เห็นมา ถูกหลงโดยให้เสพอสังขารเป็นต้น เพื่อบรรลुकามเหล่านั้น จึงสำคัญอยู่ว่า "กามทั้งหลายย่อมสำเร็จด้วยกรรมนี้" ดังนี้ จึงกระทำแม้กายทุจริตเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งอุปาทานคือกาม บุคคลนั้นจึงเกิดขึ้นในอบายเพราะบริบูรณ์ด้วยทุจริต. ก็ เมื่อปรารถนากามทั้งหลายที่เห็นแล้ว หรือเมื่อจะรักษากามที่ได้มาแล้ว ย่อมทำกายทุจริตเป็นต้น ด้วยอำนาจกามุปาทาน บุคคลนั้นย่อมเกิดในอบายเพราะความสมบูรณ์ด้วยทุจริต กรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลนั้นเกิดในอบายนั้น ชื่อว่า กรรมภพ ชั้นที่ก่เกิดขึ้นแต่กรรมนั้นชื่อว่า อุปัตติภพ ส่วนสัญญาภพและปัญญาโวหารภพก็รวมเข้าในกรรมภพและอุปัตติภพนั้นนั่นแหละ.

ส่วนอีกคนหนึ่ง มีความรู้อันการฟังพระสังขารเป็นต้นพอกพูนแล้ว สำคัญอยู่ว่า "กามทั้งหลายย่อมสำเร็จด้วยกรรมนี้" ดังนี้ จึงทำกายสุจริตเป็นต้น ด้วยอำนาจกามุปาทาน บุคคลนั้น ย่อมเกิดขึ้นในสวรรค์ทั้งหลาย

หรือในมนุษย์ทั้งหลาย เพราะความบริบูรณ์ด้วยสุจริต. กรรมที่เป็นเหตุให้เขาเกิดในสุคติมีเทวดาเป็นต้นนั้น ชื่อว่า **กรรมภพ** ชั้นทั้งหลายที่เกิดแต่กรรม ชื่อว่า **อุปัตติภพ** ก็สัญญาภพและปัญจโวการภพก็รวมอยู่ในกรรมภพและอุปัตติภพนั้นเหมือนกัน กามุปาทานเป็นปัจจัยแก่กามภพพร้อมทั้งประเภทพร้อมทั้งผนวกเข้าด้วยกัน ด้วยประการฉะนี้.

อีกคนหนึ่ง ฟังมาหรือคิดเอาเองว่า ในรูปภพและอรูปภพ กามทั้งหลายสำเร็จดีกว่ากามภพนั้น จึงยังรูปและอรูปสมบัติให้เกิดขึ้นด้วยอำนาจกามุปาทานแล้วบังเกิดขึ้นในโลกแห่งรูปพรหมหรืออรูปพรหมด้วยกำลังแห่งสมบัติ. ในการเกิดขึ้นในรูปพรหมหรืออรูปพรหมนั้น กรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลนั้นเกิด ชื่อว่า **กรรมภพ** ชั้นทั้งหลายที่เกิดแต่กรรม ชื่อว่า **อุปัตติภพ** ส่วนสัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญาภพ สัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ และปัญจโวการภพก็รวมอยู่ภายในรูปภพหรืออรูปภพนั้น. กามุปาทาน เป็นปัจจัยแก่รูปภพและอรูปภพ พร้อมทั้งประเภท พร้อมทั้งภพที่ผนวกเข้าด้วยกัน ด้วยประการฉะนี้.

อีกบุคคลหนึ่ง อาศัยอุจเฉททิฏฐิวา "ที่ชื่อว่า อตตานี้ ขาดสูญแล้ว ในภพอันเป็นสมบัติของกามาพจร หรือว่าบรรดารูปภพหรืออรูปภพ ภพใดภพหนึ่งย่อมขาดสูญโดยแท้" ดังนี้ จึงทำกรรมอันเข้าถึงภพนั้น. กรรมนั้นของบุคคลนั้น ชื่อว่า **กรรมภพ** ชั้นทั้งหลายอันเกิดแต่กรรม ชื่อว่า **อุปัตติภพ** ส่วนภพมีสัญญาภพเป็นต้นก็รวมอยู่ภายในกรรมภพและอุปัตติภพนั้นนั่นแหละ ทิฏฐุปาทานเป็นปัจจัยแก่กามภพ รูปภพ และอรูปภพทั้ง ๓ พร้อมทั้งประเภท พร้อมทั้งภพที่ผนวกเข้าด้วยกัน ด้วยประการฉะนี้.

อีกบุคคลหนึ่ง กำหนดเอาว่า "ชื่อว่า อัตตานิ ย่อมมีความสุข ปราศจากความร่ำร้อนในภพอันเป็นสมบัติในกามาพจร หรือบรรดารูปภพและ อรูปภพ ภพใดภพหนึ่ง" จึงทำกรรมอันเข้าถึงภพนั้น ด้วยอัตตวาทุปาทาน กรรมนั้นของบุคคลนั้น ชื่อว่า กรรมภพ ชั้นทั้งหลายที่เกิดขึ้นแต่กรรมภพ นั้น ชื่อว่า อุปัตติภพ ส่วนสัญญาภพเป็นต้น ก็รวมอยู่ในกรรมภพและ อุปัตติภพนั้นนั่นแหละ อัตตวาทุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพ ๓ พร้อมทั้ง ประเภท พร้อมทั้งภพที่ผนวกเข้าด้วยกัน ด้วยประการฉะนี้.

อีกบุคคลหนึ่ง มีความเห็นว่า "ชื่อว่า ศีลและพรตนี้ ย่อมถึงความสุข อันบริบูรณ์แก่บุคคลผู้บำเพ็ญ ในภพอันเป็นสมบัติของกามาพจร หรือบรรดา รูปภพ หรืออรูปภพ ภพใดภพหนึ่ง" ดังนี้ จึงทำกรรมอันเข้าถึงภพนั้น ด้วยอำนาจศีลพทุปาทาน. กรรมนั้นของบุคคลนั้น ชื่อว่า กรรมภพ ชั้น ทั้งหลายที่เกิดขึ้นแต่กรรมภพนั้น ชื่อว่า อุปัตติภพ ส่วนสัญญาภพเป็นต้น ก็รวมอยู่ภายในกรรมภพและอุปัตติภพนั้นนั่นแหละ. ศีลพทุปาทาน ย่อมเป็น ปัจจัยแก่ภพ ๓ พร้อมทั้งประเภท พร้อมทั้งภพที่ผนวกเข้าด้วยกัน ดังนี้แล. พิงทราบวินิจฉัยแม้โดยอุปาทานใด เป็นปัจจัยแก่ภพใด ในนิเทศนี้นั้น ด้วยประการฉะนี้.

หากมีผู้สงสัย ถามว่า "ก็ในนิเทศนี้ อุปาทานอะไร เป็นปัจจัย อย่างไม่แก่ภพไหน" ดังนี้ไซ้.

ตอบว่า

ปัญหากรรมนั้น พิงทราบว่าอุปาทาน เป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่รูปภพ และอรูปภพ อุปาทานนั้น เป็นปัจจัยแก่กามภพ แม้ด้วย ปัจจัยมีสหชาตะเป็นต้น.

จริงอยู่ ก็อุปาทานทั้ง ๔ นี้ เป็นปัจจัยแก่รูปภพ อรูปภพ และ
อุปัตติภพที่เป็นกุศลกรรมในกรรมภพอันนับเนื่องด้วยกามภพ ด้วยอุปนิสสย-
ปัจจัยอย่างเดียว. อุปาทาน ๔ นั้นเป็นปัจจัยแก่อกุศลกรรมภพที่สัมปยุตด้วย
ตนในกามภพโดยสหชาติปัจจัยเป็นต้น คือ สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย
นิสสยปัจจัย สัมปยุตปัจจัย อัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย และเหตุปัจจัย แต่เป็น
ปัจจัยแก่ภพที่เป็นวิปปยุตกัน ด้วยอุปนิสสยปัจจัยเดียวเท่านั้นแล.

นิเทศแห่งภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จบ

ว่าด้วยนิเทศแห่งชาติ (บาลีข้อ ๒๒๖)

พึงทราบวินิจฉัยปัจจัยการมีชาติเป็นต้น ในนิเทศแห่งชาติเกิดเพราะ
ภพเป็นปัจจัยเป็นต้น โดยนัยที่กล่าวไว้ในสังขวิภังค์นั้นแหละ. แต่คำว่าภพ
ในที่นี้ ทรงประสงค์เอากรรมภพเท่านั้น เพราะกรรมภพนั้น เป็นปัจจัยแก่ชาติ
อุปัตติภพหาเป็นปัจจัยแก่ชาติไม่ ก็แลกรรมภพนั้น เป็นปัจจัย ๒ อย่าง
เท่านั้น ด้วยอำนาจกรรมปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัย.

หากมี ผู้ถามว่า ข้อนี้ จะพึงรู้ได้อย่างไรว่า ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ.

ตอบว่า รู้ได้ เพราะแสดงความต่างกันแห่งภาวะมีความเลวและ
ประณีตเป็นต้น ในเหตุแม้สักว่าเป็นปัจจัยภายนอก.

จริงอยู่ เมื่อปัจจัยภายนอกมีบิดามารดา น้ำสุกกะ ประจำเดือน
และอาหารเป็นต้น ของสัตว์ผู้แม่ฝาแฝดแม่ในอัตรภาพที่เหมือนกันมีอยู่ ก็ยัง
ปรากฏต่างกันด้วยภาวะมีความเลวและประณีตเป็นต้น ก็ความต่างกันโดยเป็น

หีนะและประณีต มิใช่ไม่มีเหตุ เพราะสภาวะทั้งปวงไม่มีอยู่ในกาลทั้งปวง
แก่พวกสัตว์ทั้งหมด และทั้งมิใช่เหตุอันนอกจากกรรมภ เพราะไม่มีเหตุอื่น
ในสันดานอันมีในภายในของเหล่าสัตว์ผู้เกิดแต่กรรมภนั้น เพราะฉะนั้น
สัตว์นั้น จึงมีกรรมภเป็นเหตุโดยแท้ แท้จริง กรรมก็เป็นเหตุที่แปลกกันใน
ความเลวและประณีตเป็นต้นของสัตว์ทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
จึงตรัสว่า กมฺมํ สตุตฺตํ วิภชตี ยทิทํ หีนปณฺีตตาย กรรมย่อมจำแนก
สัตว์ทั้งหลาย ให้เลวและประณีต ดังนี้ เพราะฉะนั้น ข้อนี้พึงทราบได้ว่า
ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ.

อนึ่ง เมื่อชาติไม่มี ขึ้นชื่อว่า ชรามณะก็หาไม่มี และธรรมมีความโสภ
เป็นต้นก็หาไม่มี แต่เมื่อชาติมี ชรามณะและธรรมมีความโสภเป็นต้น อัน
เกี่ยวเนื่องด้วยชรามณะ ของคนพาลผู้ถูกทุกขธรรม คือ ชรามณะถูกต้องแล้ว
หรือไม่เนื่องด้วยชรามณะ. ของคนพาลผู้อันทุกขธรรมนั้น ๆ ถูกต้องแล้ว
เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ชาตินี้ เป็นปัจจัยแก่ชรามณะ และ
แก่ธรรมที่ความโสภเป็นต้นแล. ก็ชาตินั้นเป็นปัจจัยอย่างเดียวกันนั้น โดย
เงื่อนไขแห่งอุปนิสสยปัจจัย ดังนี้แล.

นิเทศแห่งชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัยเป็นต้น จบ

อธิบายภวจักร ๑๒ (บาลีข้อ ๒๗๓)

พึงทราบอรรถแห่งบทมีอาทิว่า เอวมตฺตสฺส (ความเกิดขึ้น...นี้
ย่อมมีด้วยประการฉะนี้) โดยนัยที่กล่าวแล้วในอุทเทสวาร. บทว่า สงฺกฺคตี
(ความไปร่วม) เป็นต้น* เป็นคำไวพจน์ของ บทว่า สมฺมทโย (ความเกิด
ขึ้น) ทั้งหมด.

* สงฺกฺคตี สมาคโม สโมธานํ ปาตุภาโว แปลว่า ความไปร่วม ความมาร่วม ความประชุม
ความปรากฏ.

ก็เพราะในปัจจุบันการวิภังค์นี้ กรรมมีโสกะเป็นต้น ตรัสไว้สุดท้าย ฉะนั้น อวิชชาอันใด ที่ตรัสในเบื้องต้นแห่งภวจักรนี้ อย่างนี้ว่า อวิชาปจฺจยา ตัฆรา (สังขารทั้งหลายเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย) ดังนี้ อวิชชาอัน สำเร็จ แล้วแต่กรรมมีโสกะเป็นต้น.

ภวจักรนี้มีเบื้องต้น มิได้ปรากฏ เว้นจากผู้สร้าง และผู้เสวย
ว่างเปล่าจากความว่างเปล่า ๑๒ อย่าง บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นไปร่วมกัน
ดังนี้.

หากมีผู้สงสัย ถามว่า ก็ในภวจักรนี้ อวิชาสำเร็จแต่กรรมมีโสกะ เป็นต้น อย่างไร ? ภวจักรหรือเบื้องต้นมิได้ปรากฏอย่างไร ? เว้น จากผู้สร้าง และผู้เสวยอย่างไร ? ว่างเปล่าจากความว่างเปล่า ๑๒ อย่าง อย่างไร ?

ก็คำตอบในที่นี้ คือ โสกะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสและปริเทวะเหล่า ไปจากอวิชา และขึ้นชื่อว่า ปริเทวะ (ความคร่ำครวญรำพัน) ย่อมมีแก่ คนหลง เพราะฉะนั้น เมื่อโสกะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสและปริเทวะเหล่านั้นสำเร็จแล้ว อวิชาก็เป็นอันสำเร็จแล้วโดยแท้. อีกอย่างนี้ ก็คำที่ตรัสไว้ว่า "เพราะอาสวะเกิด อวิชาจึงเกิด" ดังนี้ และชื่อว่า ธรรมมีโสกะเป็นต้นนี้ ย่อมมีเพราะอาสวะเกิด ขึ้นนี้เป็นอย่างไร ? คือ โสกะ ในเพราะจัดการพลัดพราก จากกาม ย่อมมีเพราะอาสวะเกิดเท่านั้น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

ตสฺส เจ กามยมานสฺส ฉนฺทชาตสฺส ชนฺตฺโน

เต กามา ปริหายนฺติ สลฺลวิทุโฆว รูปฺปติ

ถ้าเมื่อสัตว์นั้นปรารถนาอยู่ เกิด

ความอยากได้แล้ว กามเหล่านั้น ย่อมเสื่อม

ไป๑ ชรั ัตว์นั้น ย่อมชบเซา เหมือนอุกสร

แทง ฉะนั้น๑

และเหมือนอย่างที่เราเห็นว่า กามโต ชายติ โสโก (ความโศกย่อมเกิดแต่กาม) ก็ความโศกเป็นต้นเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ย่อมเกิดแต่ทิวฐาสาวะเหมือนอย่างที่เราเห็นว่า เมื่อเขายึดถืออยู่ว่า เราเป็นรูป รูปเป็นของเรา ดังนี้ ย่อมเกิดโศกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส เพราะความที่รูปนั้นแปรเปลี่ยนไป๒ อนึ่ง ธรรมมีโศกะเป็นต้นย่อมเกิด แม้เพราะภวาสวะเกิด เหมือนทิวฐาสวะเกิด เหมือนอย่างที่เราเห็นว่า дук่อนภิกษุทั้งหลาย แม้พวกเทวดาที่มีอายุยืน มีวรรณะ มากด้วยความสุข ดำรงอยู่กาลนานในวิมานสูง แม้เทวดาเหล่านั้น ได้สดับพระธรรมเทศนาของตถาคตแล้ว โดยมากพากันถึงความกลัว ความสะดุ้ง ความสลดใจ ดังนี้๓ เหมือนพวกเทวดาเป็นบุพนิมิต ๕ พากันสะดุ้งเพราะกลัวแต่ความตาย ฉะนั้น

อนึ่ง ธรรมมีโศกเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นแม้เพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา เหมือนภวาสวะเกิดขึ้นฉะนั้น เหมือนอย่างที่เราเห็นว่า дук่อนภิกษุทั้งหลาย คนพาลนั้นแล ย่อมเสวยทุกข์โทมนัส (เพราะคิดชั่ว พุดชั่ว ทำชั่ว) ๓ อย่าง ในทิวฐุธรรมนี้๔ ดังนี้ เพราะธรรม (มีโศกะเป็นต้น) เหล่านี้ ย่อมมีเพราะอาสวะเกิด ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้นเมื่อสำเร็จจึงยังอาสวะ

๑. พุ. สุตต. เล่ม ๒๕. ๔๐๘/๔๘๔ ๒. ตี. ขนุชวาร. เล่ม ๑๗. ๔/๔

๓. ตี ขนุชวาร. เล่ม ๑๗. ๑๕๖/๑๐๔ ๔. ม. อุ. เล่ม ๑๔. ๔๖๘/๓๑๑

ทั้งหลายอันเป็นเหตุแห่งอวิชาให้สำเร็จ และเมื่ออวิชาทั้งหลายสำเร็จแล้ว เมื่ออวิชาก็เป็นอันสำเร็จทีเดียว เพราะเมื่อมีปัจจัยจึงมีได้แล. ในที่นี้พึงทราบ ว่า อวิชาสำเร็จแล้วด้วยธรรมมิโสกะเป็นต้นอย่างนี้ก่อน.

ก็เพราะเมื่ออวิชาสำเร็จแล้ว เพราะเมื่อปัจจัยมีจึงมีอย่างนี้ ความ สืบต่อกันไปแห่งเหตุและผลอย่างนี้ว่า "สังขารทั้งหลายเกิดเพราะอวิชาเป็น ปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นต้นมิได้มีสิ้นสุด ฉะนั้น กวจักรมืองค์ ๑๒ ที่เป็นไป ด้วยอำนาจความเกี่ยวเนื่องกันแห่งเหตุและผลนั้น จึงสำเร็จว่ามีเบื้องต้นมิได้ปรากฏ.

หากมีผู้สงสัยถามว่า เมื่อมีเบื้องต้นมิได้ปรากฏเช่นนี้ การกล่าวคำว่า อวิชาเป็นธรรมข้อต้นว่า "เพราะอวิชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขารทั้งหลาย" ดังนี้ ก็ผิดไป มิใช่หรือ ?

ตอบว่า ข้อนี้ มิใช่การกล่าวอวิชาเป็นเพียงธรรมเบื้องต้น แต่ข้อนี้ เป็นการกล่าวธรรมที่เป็นประธาน.

จริงอยู่ อวิชาเป็นประธานแห่งวิภูฏะ ๓^{*} เพราะวา ด้วยการยึดถือ อวิชา กิเลสวิภูฏะที่เหลือ และกรรมวิภูฏะเป็นต้น ย่อมผูกพันคนพาลไว้ เหมือนการจับศิระงู สรีระงูที่เหลือก็จะพันแขนอยู่ แต่เมื่อตัดอวิชาขาด แล้วย่อมหลุดพ้นจาววิภูฏะเหล่านั้น เหมือนบุคคลตัดศิระงูแล้วก็จะพ้นจากการถูกพันแขน ฉะนั้น เหมือนอย่างที่ตรัสว่า "เพราะสාරอกอวิชา โดยไม่ เหลือ สังขารจึงดับ" ดังนี้ เป็นต้น. เมื่อบุคคลยึดธรรมใด ความผูกพันย่อมมีและ เมื่อปล่อยธรรมใด ความหลุดพ้นย่อมมี การกล่าวนี้เป็นการกล่าวธรรมที่เป็น ^{*} คือ กิเลสวิภูฏะ กรรมวิภูฏะ และริปากวิภูฏะ

ประธาน (คืออวิชา) นั้น มิใช่การกล่าวธรรมสักว่าเป็นเบื้องต้น ฟังทราบ
ภวจักรนี้ว่า "มีเบื้องต้นมิได้ปรากฏ ด้วยประการฉะนี้.

ภวจักรนี้นั้น เพราะเหตุทั้งหลายมีอวิชาเป็นต้นเป็นปัจจัยแก่ธรรม
มีสังขารเป็นต้น ฉะนั้น จึงเว้นจากผู้สร้างสังขารนอกจากอวิชาเป็นต้นนั้น
เช่นพรหมเป็นต้นที่เขาคาดคะเนเอาอย่างนี้ว่า "พรหม มหาพรหมเป็นผู้
ประเสริฐสุด เป็นผู้จัดสรร ดังนี้ หรือว่า เว้นจากอิตตาผู้เสวยสุข และ
ทุกข์ ที่เขาสมมติกันอย่างนี้ว่า "ก็อิตตาของเรานี้แลเป็นผู้กล่าวเป็นผู้เสวย"
บัณฑิตฟังทราบว่า "เว้นจากผู้สร้างและผู้เสวย" ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง เพราะในภวจักรนี้ อวิชาชื่อว่า ว่างจากความยั่งยืนเพราะ
เป็นธรรมเกิดขึ้นและมีเสื่อมไปเป็นธรรมดา ชื่อว่า ว่างจากความงามเพราะ
เป็นธรรมเศร้าหมองและเพราะประกอบด้วยสังกิเลส ชื่อว่า ว่างจากความสุข
เพราะถูกความเกิดและความเสื่อมบีบคั้น ชื่อว่า ว่างจากอิตตาผู้ครองอำนาจ
เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย. องค์ทั้งหลายแม้มีสังขารเป็นต้นก็เหมือน-
กัน.

อีกหัยหนึ่ง เพราะอวิชา ไม่ใช่อิตตา ไม่ใช่ของอิตตา ไม่ใช่มี
ในอิตตา ไม่ใช่มีอิตตา องค์ทั้งหลายแม้มีสังขารเป็นต้นก็เหมือนกัน ฉะนั้น
ฟังทราบว่ ภวจักรนี้ว่างเปล่าโดยक्रमว่าง ๑๒ อย่าง ด้วยประการฉะนี้
ก็ครั้งทราบอย่างนี้แล้ว ฟังทราบอีกว่า

ภวจักรนั้น มีอวิชา และตัณหา

เป็นมูล มีกาล ๓ มีอดีตกาลเป็นต้น ในกาล

เหล่านั้น โดยสังเขปได้องค์ ๒ (อวิชาและ

สังขาร) องค์ (มีวิญญูณเป็นต้น) และ

องค์ ๒ (ชาติและชรามรณะ) เท่านั้น.

อธิบายว่า ธรรม ๒ คือ อวิชา และตัณหา พึงทราบว่าเป็นมูลแห่งภวจักรนี้นั้นแล. ภวจักรนี้นั้นจึงมี ๒ อย่าง คือ อวิชาเป็นมูลมีเวทนาเป็นที่สุดเพราะนำมาแต่ส่วนเบื้องต้น ตัณหาเป็นมูลมีชรามรณะเป็นที่สุดเพราะสืบต่อในส่วนเบื้องปลาย บรรดาภวจักรทั้ง ๒ นั้น ภวจักรแรก ตรีศด้วยอำนาจแห่งบุคคลผู้มีทิฏฐิจริต ภวจักรหลัง ตรีศด้วยอำนาจบุคคลผู้มีตัณหาจริต. เพราะว่า บุคคลทั้งหลายผู้มีทิฏฐิจริต อวิชาเป็นตัวนำไปสู่สังสาร แต่บุคคลผู้มีตัณหาจริต ตัณหาเป็นตัวนำไปสู่สังสาร.

อีกนัยหนึ่ง ภวจักรแรกตรีศไว้เพื่อถอนอุจเฉททิฏฐิ เพราะทรงประกาศการไม่ตัดขาดแห่งเหตุทั้งหลายของความเกิดขึ้นแห่งผล ภวจักรที่ ๒ ตรีศเพื่อถอนสังสสททิฏฐิ เพราะทรงประกาศชรามรณะของพวกสัตว์ที่เกิดขึ้น.

อีกนัยหนึ่ง ภวจักรแรกตรีศด้วยอำนาจแห่งสัตว์ผู้เกิดในภพ เพราะทรงแสดงความเป็นไปโดยลำดับ (อายุขณะที่เกิด) ภวจักรหลัง ตรีศด้วยอำนาจแห่งสัตว์ผู้เป็นโอบปาติกะ เพราะทรงแสดงความเกิดขึ้นพร้อมกัน (แห่งอายุขณะ).

อธิบายกาล ๓

อนึ่ง กาลของภวจักรนั้น มี ๓ คืออดีต ปัจจุบัน และอนาคต ในกาลเหล่านั้น ว่าด้วยอำนาจกาลที่มาในพระบาลีโดยสรูป พึงทราบว่ามีองค์ ๒ คือ อวิชาและสังขาร เป็นอดีตกาล. องค์ ๘ มีวิญญูณเป็นต้น มีภพเป็นที่สุด* เป็นปัจจุบันกาล. และองค์ ๒ คือ ชาติ และชรามรณะ. เป็นอนาคตกาล และพึงทราบอีกว่า

* อรรถกถาว่า ภวาสานี. แต่ฉบับ ม. ว่า ภวาสานานี

อธิบายสนธิ ๓

ก็ภวจักรนี้มีสนธิ ๓ คือ เหตุผล-

สนธิ ๑^๑ ผลเหตุสนธิ ๑ เหตุ ๓ เหตุปุพพกผลสนธิ ๑

และมีสังคหะ ๔ ประเภท คือ อาการ ๒๐

มีวิภูษะ ๓ ย่อมหมุนไปไม่มีกำหนด ดังนี้

บรรดาภวจักรเหล่านั้น ในระหว่างสังขารทั้งหลายและปฏิสนธิวิญญาณ เป็นสนธิหนึ่ง ชื่อว่า เหตุผลสนธิ. ในระหว่างเวทนาและตัณหา เป็นสนธิหนึ่ง ชื่อว่า ผลเหตุสนธิ. ในระหว่างภพและชาติ เป็นสนธิหนึ่ง ชื่อว่า เหตุปุพพกผลสนธิ. เพราะฉะนั้น ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ามีสนธิ ๓ คือ เหตุผลสนธิ ๑ ผลเหตุสนธิ ๑ และเหตุปุพพกผลสนธิ ๑ ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อธิบายสังคหะ ๔^๒

อนึ่ง ภวจักรนี้ มีสังคหะ ๔ ซึ่งกำหนดถือเอาภวจักรตั้งแต่เบื้องต้น (คืออวิชชา) และที่สุด (คือชรามรณะ) แห่งสนธิทั้งหลาย. ข้อนี้เป็นอย่างไร ? คือ อวิชชาและสังขาร เป็นสังคหะที่ ๑ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา เป็นสังคหะที่ ๒ ตัณหา อุปาทาน และภพ เป็นสังคหะที่ ๓ ชาติชรามรณะ เป็นสังคหะที่ ๔ พึงทราบว่า ภวจักรนี้มีสังคหะ ๔ ประเภท ด้วยประการฉะนี้.

๑ เหตุผลสนธิอันแรก ได้แก่ สังขารเป็นเหตุอดีตต่อกับวิญญาณซึ่งเป็นผลในปัจจุบัน ผลเหตุสนธิที่ ๒ ได้แก่ เวทนาซึ่งเป็นปัจจุบันผลต่อกับตัณหาในปัจจุบันเหตุ และเหตุผลสนธิสุดท้าย ได้แก่ ภพเป็นปัจจุบันเหตุต่อกับชาติอันเป็นอนาคตผล.

๒ คำว่า สังคหะ ๔ ในอภิธรรมมัตถสังคหะ ท่านเรียกว่า สังเขป ๔

อธิบายอาการ ๒๐

อนึ่ง พึงทราบทั่วว่า ภวจักรมีอาการ ๒๐ ด้วยอาการ ๒๐ เหล่านั้น คือ

ในอดีตมีเหตุ ๕ ในปัจจุบันมี ๕

ในปัจจุบันมีเหตุ ๕ ในอนาคตมีผล ๕.

บรรดาภวจักรเหล่านั้น คำว่า **ในอดีตมีเหตุ ๕** ความว่า องค์ ๒ เหล่านี้คืออวิชชา และสังขาร ตรัสไว้ก่อนทีเดียว แต่เพราะบุคคลผู้โง่เขลา ย่อมสะดุ้ง บุคคลผู้สะดุ้งย่อมยึดมั่น ภพจึงเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัยแก่ บุคคลนั้น ฉะนั้น จึงทรงถือเอาแม่ตัณหา อุปาทาน และภพด้วย เพราะเหตุ นั้น พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงกล่าวว่า โมหะคืออวิชชา กรรมที่ประกอบ คือ สังขาร ความใคร่คือตัณหา การเข้าถึงคืออุปาทาน เจตนาคือภพ ธรรม ทั้ง ๕ เหล่านี้ในกรรมภพก่อน เป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในภพนี้. ในคำเหล่านั้น คำว่า **ในกรรมภพก่อน** ได้แก่ กรรมภพที่เกิดก่อน คือ กรรมภพที่ทำ ไว้ในอดีตชาติ. คำว่า **โมหะคืออวิชชา** อธิบายว่า โมหะ (ความหลง) ในสังขารมีทุกข์เป็นต้น ในกาลนั้น อันใด สัตว์นั้นหลงแล้วย่อมทำกรรมด้วย โมหะใด นั้นเป็นอวิชชา. คำว่า **กรรมที่ประกอบคือสังขาร** ได้แก่ เจตนาแรกของบุคคลผู้ทำกรรมนั้น เหมือนการยังจิตให้เกิดขึ้นด้วยอันคิดว่า เราจักถวายทาน แล้วจัดแจงอยู่ซึ่งอุปกรรมแห่งการให้ทานหนึ่งเดือนบ้าง หนึ่งปีบ้าง ก็เจตนาของบุคคลที่ยังทักษิณาให้ตั้งขึ้นในมือของปฏิคาหกทั้งหลาย ท่านเรียกว่า ภพ. อีกอย่างหนึ่ง เจตนาในชวณะ ๖ ซึ่งมีอวิชชณะเดียวกัน ชื่อว่าอายุหนสังขาร (กรรมที่ประกอบคือสังขาร) เจตนาดวงที่ ๗ ชื่อว่า ภพ อนึ่ง เจตนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อ ภพ ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา นั้น ชื่อว่า

อายุหนสังขาร. คำว่า **ความใคร่** คือตัณหา ความว่า ความใคร่ คือ ความปรารถนาในอุปปัตติภพซึ่งเป็นผลของบุคคลผู้ทำกรรมอยู่นั้น ชื่อว่า **ตัณหา**. คำว่า **ความเข้าถึงคืออุปาทาน** ความว่า การเข้าถึง การยึด การถือ ที่เป็นไปโดยนัยมีอาทิว่า "เราทำกรรมนี้ให้เป็นปัจจัยแก่ภพแล้ว จักเสพกามในฐานะชื่อโน้น จักขาดสูญ" ดังนี้ อันใด นี้ชื่อว่า **อุปาทาน**. คำว่า **เจตนาคือภพ** ได้แก่ เจตนาที่เป็นไปในที่สุดแห่งกรรมที่ประกอบชื่อว่า **ภพ** พึงทราบเนื้อความนี้ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า **ในปัจจุบันมีผล ๕** ได้แก่ ภวจักรมีวิญญาณเป็นต้นมีเวทนา เป็นที่สุดมาในพระบาลีนั้นแหละ เหมือนอย่างที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร กล่าวว่ ในอุปปัตติภพนี้ ปฏิสนธิคือวิญญาณ ๑ ความก้าวลงคือนามรูป ๑ ประสาทคืออายตนะ ๑ ความถูกต้องคือผัสสะ ๑ ความเสวยอารมณ์คือเวทนา ๑ ธรรมทั้ง ๕ เหล่านี้ เป็นปัจจัยแก่กรรมที่ทำแล้วก่อนในอุปปัตติภพนี้ ด้วยประการฉะนี้. ในธรรม ๕ นั้น คำว่า **ปฏิสนธิคือวิญญาณ** ที่ท่านกล่าวว่า ชื่อว่า **ปฏิสนธิ** เพราะความเกิดขึ้นด้วยอำนาจความสืบต่อในภพอื่น ดังนี้ อันใด นั้นชื่อว่า **วิญญาณ**. คำว่า **การก้าวลงคือนามรูป** ความว่า การหยั่งในครรภ์ของรูปธรรมและอรุปรธรรมเป็นเหมือนมาแล้วเข้าไป อันใด นี้เรียกว่า **นามรูป**. คำว่า **ประสาทคืออายตนะ** นี้ กล่าวไว้ด้วยอำนาจอายตนะ ๕ มีจักขวยตนะเป็นต้น. คำว่า **การถูกต้องคือผัสสะ** ได้แก่ การถูกต้องแล้ว หรือกำลังถูกต้องซึ่งอารมณ์ อันใด นี้เรียกว่า **ผัสสะ**. คำว่า **ความเสวยอารมณ์ คือเวทนา** ได้แก่ การเสวยวิบากซึ่งเกิดขึ้นพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณ หรือผัสสะที่มีสพายตนะเป็นปัจจัย อันใด นั้นเรียกว่า **เวทนา** พึงทราบเนื้อความนี้ ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า ในปัจจุบันมีเหตุ ๕ ได้แก่ เหตุทั้งหลายมีต้นเหตุเป็นต้น
มาแล้วในพระบาลีนั้นแหละ คือต้นเหตุ อุปาทาน และภพ ก็เมื่อถือเอาภพแล้ว
ก็เป็นอันถือสังขารอันเป็นบุพภาคแห่งภพนั้น หรือธรรมอันสัมปยุตด้วยภพนั้น
เหมือนกัน และด้วยการถือเอาต้นเหตุและอุปาทาน ก็เป็นอันถือเอาวิชาอัน
สัมปยุตด้วยต้นเหตุและอุปาทานนั้น หรือว่าเป็นเหตุให้คนผู้หลงทำกรรมนั้น
เพราะฉะนั้น องค์แห่งภวจักรนั้น จึงเป็น ๕ ด้วยประการฉะนี้ ด้วยเหตุนี้
พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงกล่าวว่า เพราะความที่อายตนะทั้งหลายในโลกนี้
แก่ห่อหมแล้ว โมหะคืออวิชชา กรรมที่ประกอบคือสังขาร ความใคร่คือต้นเหตุ
การเข้าถึงคืออุปาทาน เจตนาคือภพ ธรรม ๕ ประการเหล่านี้ ดังกล่าวนี้ให้
ภพนี้เป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิวิญญาณในอนาคต ดังนี้. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า
เพราะความที่อายตนะทั้งหลายในโลกนี้แก่ห่อหมแล้ว นั้น แสดง
บุคคลผู้หลงไหลในเวลาทำกรรมของสัตว์ผู้มีอายตนะห่อหมแล้ว. คำที่เหลือมี
เนื้อความคั่นทั้งนั้น.

คำว่า ในอนาคตมีผล ๕ ได้แก่ ผล ๕ มีวิญญาณเป็นต้น. ผล ๕
มีวิญญาณเป็นต้นนั้นข้าพเจ้ากล่าวไว้ด้วยศัพท์ว่าชาติ ส่วนชรามรณะก็เป็นชรา-
มรณะของผล ๕ มีวิญญาณเป็นต้นเหล่านั้นแหละ ด้วยเหตุนี้ พระธรรม
เสนาบดีสารีบุตรจึงกล่าวว่า ในอนาคต ปฏิสนธิคือวิญญาณ ความก้าวลงคือ
นามรูป ประสาทคืออายตนะ การถูกต้องคือผัสสะ การเสวยอารมณ์คือเวทนา
ธรรมทั้ง ๕ เหล่านี้ ดังกล่าวนี้ในอุปบัติภพในอนาคตเป็นปัจจัยแก่กรรมที่ทำ
ไว้แล้วในภพนี้ ดังนี้. ภวจักรนี้มีอาการ ๒๐ ด้วยประการฉะนี้.

บรรดาภวจักรมีอาการ ๒๐ เหล่านั้น ในภพก่อนมีองค์ประกอบ คือ กรรม (ที่เป็นเหตุ) ๕ อย่าง ในปัจจุบันมีธรรมที่เป็นวิบาก ๕ อย่าง ในปัจจุบันมีองค์ประกอบคือกรรม ๕ อย่าง ในอนาคตมีธรรมที่เป็นวิบาก ๕ อย่าง เพราะฉะนั้น จึงรวมเป็นธรรมที่เป็นกรรม ๑๐ อย่าง เป็นวิบาก ๕ อย่าง ด้วยอาการที่กล่าว กรรมในฐานะทั้งสองจึงชื่อว่า กรรม วิบากในฐานะทั้งสองชื่อว่า วิบาก ภวจักรแม่ทั้งหมดนี้เป็นทั้งกรรมเป็นทั้งวิบากของกรรม หมุนไป โดยปัจจัยอาการ ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง กรรมในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่า กรรมสังเขป (ย่อกรรม) วิบาก ในฐานะทั้ง ๒ นี้ ชื่อว่า วิปากสังเขป (ย่อวิบาก) เพราะฉะนั้น ภวจักร ทั้งหมดนี้ จึงเป็นทั้งกรรมวิภู และวิปากวิภู. อนึ่ง กรรมในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่า กรรมภพ วิบากในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่า วิปากภพ เพราะฉะนั้น ภวจักรทั้งหมดนี้ จึงเป็นทั้งกรรมภพ และวิปากภพ. กรรมในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่า กรรมปวัตตะ วิบากในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่า วิปากปวัตตะ เพราะ ฉะนั้น ภวจักรทั้งหมดนี้ จึงเป็นทั้งกรรมสันตติและวิปากสันตติ อนึ่ง กรรม ในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่า กรรมสันตติ วิปากในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่า วิปากสันตติ เพราะฉะนั้น ภวจักรทั้งหมดนี้ จึงเป็นทั้งกรรมสันตติและวิปากสันตติ อนึ่ง กรรมในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่า กิริยา วิบากในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่า ผลของกิริยา เพราะฉะนั้น ภวจักรทั้งสิ้นนี้ จึงเป็นทั้งกิริยาและผลของกิริยา ด้วยประการ ฉะนี้.

ภวจักรนี้เกิดขึ้นพร้อมแล้วประกอบ

ด้วยเหตุ เป็นทุกข์ ไม่เที่ยง มีความหวั่นไหว
เปลี่ยนแปลง ไม่ยั่งยืน ธรรมทั้งหลาย ย่อม
เกิดแต่ธรรมทั้งหลาย โดยความเป็นเหตุ
เพราะในธรรมเหล่านี้หาตัวตน และคนอื่น
มิได้.

ธรรมและอธรรม ย่อมยังธรรมและ
อธรรม ให้เกิดขึ้นเอง เพราะปัจจัยคือเหตุ
เป็นองค์ประกอบ ก็พระธรรมอันพระพุทธ-
เจ้า ทรงแสดงไว้ เพื่อความดับซึ่งเหตุ
ทั้งหลาย.

เมื่อเหตุทั้งหลายดับแล้ววิภูฏะก็ขาด
ไม่หมุนเวียน ผู้ประพฤติพหุจรยี่ใน
พระธรรมวินัยนี้ ย่อมมีเพื่อทำซึ่งที่สุดแห่ง
ทุกข์ ด้วยประการฉะนี้ อนึ่ง เมื่อค้นหา
ความเป็นสัตว์ไม่ได้ ความขาดสูญและความ
ยั่งยืน ก็ย่อมไม่มี.

ก็ในคำว่า วิภูฏะ ๓ ย่อมหมุนไปไม่มีกำหนด นี้ อธิบายว่า
ภวจักรนี้มีวิภูฏะ ๓ ด้วยวิภูฏะ ๓ เหล่านั้น คือ "สังขารและภพ เป็นกรรมวิภู
อวิชา ตัณหา อุปาทาน เป็นกิเลสวิภู วิญญาน นามรูป สพาทนะ
ผัสสะ และเวทนา เป็นวิปากวิภู" พึงทราบว่าย่อมหมุนไปโดยการหมุนไป

รอบบ่อย ๆ ชื่อว่า ไม่มีกำหนดเพราะมีปัจจัยไม่ขาดสายตลอดเวลาที่กิลเลสวัฏ
ยังไม่ขาดทีเดียว. ภาจกรนี้ เมื่อหมุนอย่างนี้

พึงทราบ โดยความเป็นสังขะ และ
เป็นแดนเกิดแห่งสังขะ ๑ โดยกิจ ๑ โดยการ
ห้าม ๑ โดยการอุปมา โดยประเภทแห่งความ
ลึกซึ้ง ๑ โดยประเภทแห่งนัย ๑ ตามควร.

พึงทราบโดยความเป็นสังขะและเป็นแดนเกิด

ในกาลานั้น เพราะคำที่ตรัสไว้ในสังขวิภังค์ว่า " กุศลและอกุศลกรรม
เป็นสมุทยสังขะ โดยไม่แปลกกัน " ดังนี้ ฉะนั้น คำว่า อวิชชาปุจฺจยา
สังขารา ดังนี้ ได้แก่ สังขารทั้งหลายเกิดเพราะอวิชชา จัดเป็นสังขะที่ ๒ มี
สังขะที่ ๒ เป็นแดนเกิด. วิญญาณเกิดแต่สังขารทั้งหลาย จัดเป็นสังขะที่ ๑
มีสังขะ ๒ เป็นแดนเกิด. นามรูปเป็นต้นมีวิปากเวทนาเป็นที่สุด เกิดเพราะ
วิญญาณเป็นต้น จัดเป็นสังขะที่ ๑ มีสังขะที่ ๑ เป็นแดนเกิด ตัณหาเกิด
แต่เวทนา จัดเป็นสังขะที่ ๒ มีสังขะที่ ๑ เป็นแดนเกิด. อุปาทานเกิดแต่
ตัณหา จัดเป็นสังขะที่ ๒ มีสังขะที่ ๒ เป็นแดนเกิด. ภพเกิดแต่อุปาทาน
จัดเป็นสังขะทั้ง ๒ คือที่ ๑ และที่ ๒ เกิดแต่สังขะที่ ๒ เป็นแดนเกิด. ชาติเกิด
แต่ภพ จัดเป็นสังขะที่ ๑ เกิดแต่สังขะที่ ๒. ชรามรณะเกิดแต่ชาติ จัดเป็น
สังขะที่ ๑ มีสังขะที่ ๑ เป็นแดนเกิด. ภาจกรนี้ พึงทราบโดยเป็นสังขะ
และเป็นแดนเกิดตามควร ดังพรรณนามาจะนี่ก่อน.

พึงทราบภวจักรโดยกิจ

อนึ่ง เพราะในภวจักรนี้ อวิชาชย่อมยังเหล่าสัตว์ให้หลงไหลในวัตถุทั้งหลาย และย่อมเป็นปัจจัย เพราะความปรากฏแห่งสังขารทั้งหลาย อนึ่งสังขารทั้งหลายย่อมปรุงแต่งสังขตธรรม และย่อมเป็นปัจจัยแก่วิญญาน. แม้วิญญานก็ย่อมรู้ชัดซึ่งวัตถุ และย่อมเป็นปัจจัยแก่นามรูป. แม้นามรูปก็อุปถัมภ์ซึ่งกันและกัน และย่อมเป็นปัจจัยแก่สพายตนะ. แม้สพายตนะก็ย่อมเป็นไปในวิสัยของตน และย่อมเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ. แม้ผัสสะก็ถูกต้องซึ่งอารมณ์ และย่อมเป็นปัจจัยแก่เวทนา. แม้เวทนาจึงเสวยซึ่งรสอารมณ์ และย่อมเป็นปัจจัยแก่คันหา. แม้คันหาที่กำหนดในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนด และย่อมเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน. แม้อุปาทานก็ยึดถือธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ และย่อมเป็นปัจจัยแก่ภพ. แม้ภพก็สับสนไปในคติต่าง ๆ และย่อมเป็นปัจจัยแก่ชาติ. แม้ชาติก็ยังขันธทั้งหลายให้เกิด เพราะขันธเหล่านั้นเป็นไปด้วยภาวะคือความเกิดโดยเฉพาะ และย่อมเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ. แม้ชรามรณะที่ตั้งอยู่เฉพาะซึ่งความแก่และความแตกแห่งขันธทั้งหลาย และย่อมเป็นปัจจัยแก่ความปรากฏในภพอื่น เพราะความที่ขันธทั้งหลายเป็นที่รองรับความโสภเป็นต้น ฉะนั้น ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบแม้โดยกิจอันเป็นไป ๒ อย่าง ในบทที่พึงปวงตามสมควร.

พึงทราบภวจักรโดยการห้าม

อนึ่ง เพราะในภวจักรนี้ คำว่า "สังขารทั้งหลายเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย" ดังนี้ เป็นการห้ามความเห็นว่ามิผู้สร้าง. คำว่า วิญญาน

เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นี่เป็นการห้ามความเห็นว่ายัตตาเคลื่อนจากที่ (หนึ่งไปที่หนึ่ง) ได้. คำว่า นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นี่เป็นการห้ามความสำคัญว่าเป็นก้อน เพราะเห็นการแตกไปแห่งวัตถุที่กำหนดกันว่ามียัตตา. ในคำว่า สพายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย ดังนี้ เป็นต้น เป็นการห้ามความเห็นมีอาทิอย่างนี้ว่า ยัตตาย่อมเห็น ฯลฯ ย่อมรู้ ย่อมถูกต้อง ย่อมเสวย ย่อมยึด ย่อมถือมั่น ย่อมมี ย่อมเกิด ย่อมแก่ ย่อมตาย" ดังนี้ ฉะนั้น พึงทราบภวจักรเมื่อนี้โดยการห้ามความเห็นผิดตามควรเถิด.

พึงทราบภวจักรโดยการอุปมา

ก็เพราะในภวจักรนี้ อวิชาเปรียบเหมือนคนบอด เพราะไม่เห็นธรรมทั้งหลาย ด้วยสามารถแห่งสภาวะลักษณะและสามัญลักษณะ. สังขารทั้งหลายที่เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย เปรียบเหมือนการลื่นถลาของของคนบอด. วิญญาณที่เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เปรียบเหมือนการลุ่มของคนบอดผู้ลื่นถลานั้น นามรูปที่เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เปรียบเหมือนความปรากฏผัสสของ คนบอดที่ลุ่มแล้ว. สพายตนะที่เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย เปรียบเหมือน ต่อมที่แตกของหัวผี. ผัสสะที่เกิดเพราะสพายเป็นปัจจัย เปรียบเหมือน การกระทบกับหัวผี. เวทนาที่เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เปรียบเหมือนความ ไม่สบาย (ทุกข์) เพราะการกระทบ. ตัณหาที่เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เปรียบเหมือนผู้ต้องการบำบัดทุกข์. อุปาทานที่เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย เปรียบเหมือนการถือเอาเภสัชที่เป็นอสังขยาโดยปรารถนาจะบำบัดโรค.

ภพที่เกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย เปรียบเหมือนการพอกยาอัสปายะที่ตน
เก็บมา. ชาติที่เกิดเพราะภพเป็นปัจจัย เปรียบเหมือนการปรากฏเป็นฝักลาย
ด้วยการพอกยาที่เป็นอัสปายะ. ชรามรณะที่เกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย เปรียบ-
เหมือนการแตกแห่งฝักเพราะฝักลาย.

ก็หรือว่า เพราะในภวจักรนี้ อวิชชาย่อมครอบงำสัตว์ทั้งหลาย โดย
ภาวะที่ไม่ปฏิบัติ และภาวะที่ปฏิบัติผิด คุณผ้าปิดดวงตา ก็คนพาลถูกอวิชชา
ครอบงำแล้ว ย่อมผูกคนไว้ด้วยสังขารทั้งหลาย อันให้เกิดในภพใหม่ คุณตัวไหม
รัดตัวไว้โดยส่วนแห่งรังไหม. วิญญูณที่กำหนดไว้ด้วยสังขาร ย่อมได้ที่อาศัย
ในคติทั้งหลาย คุณพระราชกุมารผู้อันปริณายกประคองแล้ว ย่อมได้เสวยราช-
สมบัติ. วิญญูณย่อมยังนามรูปมีประการอนेกให้บังเกิดในปฏิสนธิ เพราะ
กำหนดนิमितแห่งการอุบัติ คุณนายมายากรยังมายากลให้เกิด. สพายตนะอาศัย
นามรูปแล้วย่อมถึงความเจริญงอกงาม ไพบูล คุณกอไม้ป่าอาศัยในภูมิภาค
อันดี. ผัสสะย่อมเกิดเพราะการกระทบแห่งอายตนะ คุณไฟเกิดเพราะการสีกัน
แห่งไม้สีไฟ. เวทนาย่อมปรากฏแก่บุคคลผู้กระทบด้วยผัสสะ คุณความร้อน
ของบุคคลผู้ถูกต้องไฟ. ตัณหาย่อมเจริญแก่บุคคลผู้เสวยอารมณ์อยู่ คุณความ
กระหายของผู้ดื่มน้ำเค็มเพิ่มขึ้น บุคคลผู้กระหายแล้วย่อมทำความปรารถนาใน
ภพทั้งหลาย คุณบุคคลกระหายในการดื่มน้ำ. การทำความอยากนั้นเป็นอุปาทาน
ของเรา ย่อมยึดถือภพด้วยอุปาทาน คุณปลาติดเบ็ด ด้วยความโลภในเหยื่อ.
เมื่อภพมี ชาติก็ย่อมมี คุณเมื่อเมล็ดพืชมี หน่อก็ต้องมี. บุคคลเกิดแล้ว ย่อม
เข้าถึงชรามรณะแน่นอน คุณต้นไม้เกิดขึ้นแล้วก็ต้องล้มไป ฉะนั้น ภวจักรนี้
บังเกิดพึงทราบด้วยการอุปมาทั้งหลายตามควร ด้วยประการฉะนี้.

พึงทราบภวจักรโดยประเภทแห่งความลึกซึ้ง

ก็อีกอย่างหนึ่ง เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาความลึกซึ้ง โดยอรรถบ้าง โดยธรรมบ้าง โดยเทศนาบ้าง โดยการแทงตลอดบ้างจึงตรัสว่า "ดูก่อนอานนท์ ปฏิจัสมุปบาทนี้เป็นธรรมลึกซึ้ง ทั้งที่มีกระแสความลึกซึ้ง" ดังนี้. ฉะนั้น ภวจักรแม่นี้ บัณฑิตพึงทราบโดยประเภทแห่งความลึกซึ้ง ตามควร.

ในความลึกซึ้งโดยอรรถเป็นต้นเหล่านั้น เพราะชรามรณะจะไม่มีมา แต่ชาติ (ความเกิด) ก็หาไม่ และเวไนชาติเสียแล้ว ย่อมไม่เกิดจากสิ่งอื่น และย่อมปรากฏเพราะชาติแน่แท้ เพราะฉะนั้น อรรถว่าเกิดและปรากฏ เพราะชาติเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ ชื่อว่า ลึกซึ้ง เพราะอรรถปรากฏขึ้นเพราะชาติ เป็นปัจจัยอันสัตว์ตรัสรู้ได้ โดยยาก ด้วยประการฉะนี้. อรรถว่าเกิดและปรากฏ เพราะภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ ฯลฯ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลาย ก็ชื่อว่า ลึกซึ้ง ฉะนั้น ภวจักรนี้ ชื่อว่า ลึกซึ้งโดยอรรถ. นี้เป็นความ ลึกซึ้งโดยอรรถในภวจักรนี้ก่อน.

ก็ผลอันเกิดแต่เหตุ ตรัสเรียกว่า อรรถ เหมือนอย่างที่ตรัสว่า "ญาณ (ความรู้) ในผลของเหตุ ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภทา เป็นต้น .

อนึ่ง เพราะอวิชชามีภิกิริยาที่ตั้งลงอันใด โดยอาการใด จึงเป็นปัจจัย แก่สังขารเหล่านั้น ๆ อรรถว่าเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลายของอวิชชา เพราะ ภิกิริยาและอาการนั้นอันสัตว์ตรัสรู้ได้ยาก จึงชื่อว่า ลึกซึ้ง อรรถว่าเป็นปัจจัย แก่วิญญานของสังขารทั้งหลาย ฯลฯ อรรถว่าเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะของชาติ

* ส.นิทาน. เล่มที่ ๑๖. ๒๒๕/๑๑๑

ก็ชื่อว่า ลิกซิง เหมือนกัน ฉะนั้น ภวจักร จึงชื่อว่า ลิกซิงโดยธรรม.
นี่เป็นความลิกซิงโดยธรรมในภวจักรนี้.

ก็คำว่า ธรรม นี้เป็นชื่อของเหตุ เหมือนอย่างที่ตรัสว่า "ญาณ (ความรู้) ในเหตุ ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภิตา" เป็นต้น อนึ่ง เพราะแม่เทศนา ซึ่งภวจักรนั้นชื่อว่า ลิกซิง เพราะพระองค์ทรงให้เป็นไปโดยเหตุ นั้น ๆ โดยประการนั้น ๆ ญาณอื่น ๆ นอกจากศัพท์ยุตญาณแล้วย่อมไม่ได้ความ มั่นคงในเทศนานั้น เพราะภวจักรนี้ในพระสูตรบางแห่งทรงแสดงโดยอนุโลม บางแห่งทรงแสดงโดยปฏิโลม บางแห่งทรงแสดงตั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม บางแห่งก็ทรงแสดงโดยอนุโลมบ้าง โดยปฏิโลมบ้างตั้งแต่ท่ามกลางไป บางแห่ง ก็ทรงแสดงเป็นสนธิ ๓ และสังเขป ๔ บางแห่งทรงแสดงสนธิ ๒ และสังเขป ๓ บางแห่งทรงแสดงสนธิ ๑ และสังเขป ๒ ฉะนั้น ภวจักรนี้ จึงชื่อว่า ลิกซิง โดยเทศนา. นี่เป็นความลิกซิงโดยเทศนา ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง เพราะในภวจักรนี้ สภาวะแห่งธรรมมีวิชาเป็นต้น อันใด ธรรมมีวิชาเป็นต้นย่อมเป็นธรรมอันบุคคลแทงตลอดโดยลักษณะ. ของตน ด้วยการแทงตลอดอันใด สภาวะนั้น ชื่อว่า ลิกซิง เพราะหยั่งลงได้โดยยาก ฉะนั้น ภวจักรนี้ จึงชื่อว่า ลิกซิงโดยการแทงตลอด เพราะในภวจักรนี้ อรรถแห่งวิชาเป็นอัญญาณ (ความรู้) เป็นอรรถระณะ (ความไม่เห็น) และการไม่แทงตลอดสัจจะซึ่งเป็นอรรถลิกซิง. อรรถแห่งสังขารทั้งหลายว่าเป็น สภาพปรุงแต่ง การประกอบกรรม เป็นไปกับราคะและปราศจากราคะ เป็น อรรถลิกซิง. อรรถแห่งวิญญาณว่าเป็นสุญญตะ (ว่างเปล่า) ไม่ชวนขวาย ไม่เคลื่อนไป และปรากฏเป็นปฏิสนธิ เป็นอรรถลิกซิง. อรรถแห่งนามรูป

ว่าเป็นสภาพเกิดพร้อมกัน แยกกันได้ แยกกันไม่ได้ น้อมไป และแปรผัน เป็นอรรถลึงซึ่ง. อรรถแห่งสพายตนะว่าเป็นอธิบดี (เป็นใหญ่ยิ่ง) เป็นโลก เป็นทวาร เป็นเขต และเป็นอารมณ์ เป็นอรรถลึงซึ่ง. อรรถแห่งผัสสะว่าเป็น การถูก การกระทบ การประจวบ และการประชุม เป็นอรรถลึงซึ่ง. อรรถ แห่งเวทหาว่าเป็นการเสวยรสอารมณ์ เป็นสุขเป็นทุกข์ ความวางเฉย และ เสวยอารมณ์อันไม่มีชิวะ เป็นอรรถลึงซึ่ง. อรรถแห่งตัณหาว่าเป็นความ เพลิดเพลิน ความปรารถนาความเพลิดเพลินนั้น เป็นของให้เต็มได้ยาก ดัง สายลำธาร แม่น้ำ ตัณหาคือทะเล เป็นอรรถลึงซึ่ง. อรรถแห่งอุปาทาน ว่าเป็นความยึด ความถือ ตัณหาคือทะเล เป็นอรรถลึงซึ่ง. อรรถแห่งอุปาทาน เป็นอรรถลึงซึ่ง. อรรถแห่งภพว่าเป็นการซัดไปในกำเนิด คติ วิญญานฐิติ สัตตवासเพราะการปรุงแต่งแห่งการทำความกรรม เป็นอรรถลึงซึ่ง. อรรถแห่งชาติ ว่าเป็นความเกิด ความเกิดพร้อม ความยังลง ความบังเกิด และความปรากฏ เป็นอรรถลึงซึ่ง อรรถแห่งชรามณะว่าเป็นความสิ้น ความเสื่อม ความแตก และความแปรปรวน เป็นอรรถลึงซึ่ง. นี้เป็นความลึงซึ่งโดยการแทงตลอดใน ภาวจักรนี้ ด้วยประการฉะนี้.

พึงทราบภวจักรโดยประเภทแห่งนัย

อนึ่ง ในภวจักรนี้ มีอรรถนัย (นัยแห่งอรรถ) ๔ คือ

เอกัตตนัย นัยที่มีอรรถอย่างเดียวกัน

นानัตตนัย นัยที่มีอรรถต่างกัน

อัพยาปารณีย์ นัยที่ไม่มีการขวนขวาย

เอวังค์มมตานัย นัยที่มีอย่างนี้เป็นธรรมดา.

เพราะฉะนั้น พึงทราบภวจักรนี้ แม้โดยความต่างนัยตามควร.

บรรดานัยที่ ๔ นั้น ความไม่ขาดแห่งสันดาน (ความสืบต่อ) เหมือนความที่เมล็ดพืชเกิดเป็นต้นไม้ โดยความมีหน่อเป็นต้น อย่างนี้ คือ เพราะอวิชาเป็นปัจจัยจึงเกิดสังขารทั้งหลาย เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงเกิดวิญญูณ ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า **เอกัตตนัย**.

เมื่อพระโยคาวจรเห็นภวจักรโดยชอบ ย่อมละอุจเฉททิฏฐิได้ เพราะหยั่งรู้ความไม่ขาดไปแห่งความสืบต่ออันเป็นไปอยู่ด้วยความเกี่ยวข้องกันทั้งเหตุและผล เมื่อเห็นผิด ย่อมยึดถือสัสสตทิฏฐิ โดยยึดเป็นอันเดียวกันแห่งความไม่ขาดตอนแห่งความสืบต่อ ซึ่งกำลังเป็นไป ด้วยความพันกันซึ่งเหตุและผล.

ส่วนความกำหนดลักษณะภวจักรมีอวิชาเป็นต้น ตามภาวะของตน ชื่อว่า **นानัตตนัย** เมื่อพระโยคาวจรเห็นภวจักรโดยชอบ ย่อมละสัสสตทิฏฐิได้ เพราะเห็นความเกิดขึ้นแห่งสภาวะใหม่ ๆ เมื่อเห็นผิด ย่อมยึดถืออุจเฉททิฏฐิ เพราะยึดถือความต่างกัน แห่งความสืบต่อที่แตกไป ซึ่งตกไปในสันดานเดียวกันนั่นเอง.

ความที่อวิชาไม่มีความขวนขวายว่า สังขารทั้งหลายอันเราพึงให้เกิดขึ้น หรือความที่สังขารทั้งหลายไม่มีความขวนขวายว่า วิญญูณอันพวกเราพึงให้เกิดขึ้น ดังนี้ เป็นต้นด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า **อัพยาปารณีย์**. เมื่อพระโยคาวจรเห็นอยู่โดยชอบ ย่อมละอัตตทิฏฐิ เพราะหยั่งเห็นความไม่มีผู้สร้าง

เมื่อเห็นผิย่อมยึดถืออภิริยทัญญู เพราะความไม่ยึดถือความที่เหตุอันสำเร็จโดยกำหนดสภาวะแห่งอวิชาเป็นต้น ในเพราะไม่มีความชวนชวายนั่น

อนึ่ง ความเกิดขึ้นแห่งธรรมมีสังขารเป็นต้น ด้วยเหตุทั้งหลายมีอวิชาเป็นต้น ไม่ใช่ธรรมเหล่านี้ เหมือนความที่นมสัมเป็นต้น เกิดแต่นมสดเป็นต้น ดังนี้ นี้ชื่อว่า เอวังธัมมทานัย. เมื่อพระโยคีเห็นโดยชอบยอมละอเหตุกทัญญูและอภิริยทัญญูได้ เพราะยังรู้ผลโดยสมควรแก่ปัจจัย เมื่อเห็นผิย่อมยึดถืออเหตุกทัญญู และนิยตวาทะ (ความเห็นว่าเป็นเพียง) เพราะไม่ยึดถือความเป็นไปแห่งผลอันควรแก่ปัจจัย ไม่ยึดถือความเกิดของสภาพอะไร ๆ แต่ที่ไหน ๆ เลย เพราะฉะนั้น ภวจักรนี้ บัณฑิต

พึงทราบโดยความเป็นสัจจะและเป็น

แดนเกิดแห่งสัจจะ ๑ โดยกิจ ๑ โดยการห้าม

๑ โดยอุปมา ๑ โดยประเภทอันลึกซึ้ง ๑

โดยประเภทแห่งนัย ๑ ตามควรด้วยประการ

ดังนี้.

จริงอยู่ ภวจักรนี้ ชื่อว่า ยังไม่ถึง เพราะลึกซึ้ง ชื่อว่า ก้าวล่วง

ได้ยาก เพราะต้องศึกษาเอาโดยนัยต่าง ๆ ใคร ๆ ยังไม่ทำลายภวจักร (ความหมุนไปแห่งภพ) อันย่ำยืออยู่เป็นนิตย์จุจอสนิบาต ด้วยดาบคือญาณอันลับคิแล้วบนหินคือสมาธิอันประเสริฐแล้วจะผ่านพ้นภัยคือสังสารไม่ได้ ย่อมไม่มีแม้ในระหว่างแห่งความฝัน ข้อนี้สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **ดูก่อน** **อานนท์ ปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นธรรมลึกซึ้ง** **ทั้งมีกระแสความลึกซึ้ง**

เพราะไม่รู้ ไม่ตรัสรู้ ไม่แทงตลอดธรรมนี้ หมูสัตว์นี้ จึงเป็นผู้ยุ่ง
เหมือนเส้นด้ายของช่างทอ เกิดเป็นปมกระจุกเส้นด้าย เป็นเหมือน
หม้อมุงกระต่ายและหม้อปล้อง ย่อมไม่ล่วงพ้นอบาย ทุกคติ วินิบาต
สังสาร ดังนี้ เพราะฉะนั้น บัณฑิตในโลกนี้ผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูล
เพื่อความสุข แก่ตนหรือแก่ชนเหล่าอื่น พึงละกิจที่เหลือแล้ว

พึงเป็นผู้มีสติทุกเมื่อ ประกอบความ
เพียรเนื่อง ๆ จะพึงได้ความหยั่งลงใน
ประเภทแห่งปัจจยาการอันลึกซึ้งนี้ได้แล.

วรรณนาสูตตันตภาษณีย์ จบ

อภิธรรมมติกา

ปัจจัยจตุกกะ

[อวชชามูลกนัย]

[๒๓๔] สังขารเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย
นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย
อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย
ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย
เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย
ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย
อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย
ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย
ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย
ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๓๕] สังขารเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย
นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย
ผัสสะเกิดเพราะนามเป็นปัจจัย
เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๓๖] สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๓๗] สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

สภาพณะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย*

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

ปัจจัยต่อกะ จบ

เหตุต่อกะ

[อวิชชามูลกนัย]

[๒๓๘] สังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญาณมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามมีวิญญาณเป็นเหตุ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ มีนามเป็นเหตุ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย

ผัสสะมีอายตนะที่ ๖ เป็นเหตุ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็น
ปัจจัย

เวทนามผัสสะเป็นเหตุ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

* ตามบาลีฎีกาสังคายน.

คัณหามีเวทนาเป็นเหตุ เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทามีคัณหาคเป็นเหตุ เกิดเพราะคัณหาคเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย.

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

[๒๗๕] สัขการมีอวิชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย

วิญญูณมีสัขการเป็นเหตุ เกิดเพราะสัขการเป็นปัจจัย

นามมีวิญญูณเป็นเหตุ เกิดเพราะวิญญูณเป็นปัจจัย

ผัสสะมีนามเป็นเหตุ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย

เวทนามผัสสะเป็นเหตุ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

คัณหามีเวทนาเป็นเหตุ เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานมีคัณหาคเป็นเหตุ เกิดเพราะคัณหาคเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๗๖] สัขการมีอวิชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย

วิญญูณมีสัขการเป็นเหตุ เกิดเพราะสัขการเป็นปัจจัย

นามรูปมีวิญญูณเป็นเหตุ เกิดเพราะวิญญูณเป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ มีนามรูปเป็นเหตุ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะมีอายตนะที่ ๖ เป็นเหตุ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็น
ปัจจัย

เวทนามผัสสะเป็นเหตุ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

คัมภีร์เวทนาเป็นเหตุ เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานมีคัมภีร์เป็นเหตุ เกิดเพราะคัมภีร์เป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๘๑] สัมผัสมีอวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญูญามีสัมผัสเป็นเหตุ เกิดเพราะสัมผัสเป็นปัจจัย

นามรูปมีวิญญูญเป็นเหตุ เกิดเพราะวิญญูญเป็นปัจจัย

สพาทนะมีนามรูปเป็นเหตุ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะมีอายตนะที่ ๖ เป็นเหตุ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็น
ปัจจัย

เวทนามผัสสะเป็นเหตุ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

คัมภีร์เวทนาเป็นเหตุ เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานมีคัมภีร์เป็นเหตุ เกิดเพราะคัมภีร์เป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

เหตุจตุกกะ จบ

สัมปยุตตจตุกกะ

[อวิชชามูลกนัย]

[๒๘๒] สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชชา เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย
วิญญูณอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย
นามอันสัมปยุตด้วยวิญญูณ เกิดเพราะวิญญูณเป็นปัจจัย
อายตนะที่ ๖ อันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย
ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอายตนะที่ ๖ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖
เป็นปัจจัย

เวทนาอันสัมปยุตด้วยผัสสะ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ตัณหาอันสัมปยุตด้วยเวทนา เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานอันสัมปยุตด้วยตัณหา เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๘๓] สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชชา เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญูณอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามอันสัมปยุตด้วยวิญญูณ เกิดเพราะวิญญูณเป็นปัจจัย

ผัสสะอันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย

เวทนาอันสัมปยุตด้วยผัสสะ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ตัณหาอันสัมปยุตด้วยเวทนา เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานอันสัมปยุตด้วยตัณหา เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๘๔] สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชชา เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญาณอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปและนามอันสัมปยุตด้วยวิญญาณ เกิดเพราะวิญญาณ

เป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ อันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามรูปเป็น

ปัจจัย

ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอายตนะที่ ๖ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖

เป็นปัจจัย

เวทนาอันสัมปยุตด้วยผัสสะ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ตัณหาอันสัมปยุตด้วยเวทนา เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานอันสัมปยุตด้วยตัณหา เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๘๕] สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชา เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย
วิญญานอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย
นามรูปและนามอันสัมปยุตด้วยวิญญาน เกิดเพราะวิญญาน
เป็นปัจจัย
สพายนะอันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย
ผัสสะอันสัมปยุตด้วยสพายนะ เกิดเพราะสพายนะเป็น
ปัจจัย
เวทนาอันสัมปยุตด้วยผัสสะ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย
ตัณหาอันสัมปยุตด้วยเวทนา เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย
อุปาทานอันสัมปยุตด้วยตัณหา เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย
ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย
ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย
ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

สัมปยุตตจตุกกะ จบ

อัญญมัญญจตุกกะ

[อวิชามูลกนัย]

[๒๘๖] สังขารเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย
อวิชาเกิดแม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย
วิญญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

สังขารเกิดแม่เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

วิญญาณเกิดแม่เพราะนามเป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย

นามเกิดแม่เพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ เกิดแม่เพราะผัสสะเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดแม่เพราะเวทนาเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดแม่เพราะตัณหาเป็นปัจจัย

อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดแม่เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๘๗] สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

อวิชชาเกิดแม่เพราะสังขารเป็นปัจจัย

วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

สังขารเกิดแม่เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

นามเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย

วิญญานเกิดแม่เพราะนามเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะนามเป็นปัจจัย

นามเกิดแม่เพราะผัสสะเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดแม่เพราะเวทนาเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดแม่เพราะตัณหาเป็นปัจจัย

อุปทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดแม่เพราะอุปทานเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๘๘] สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

อวิชชาเกิดแม่เพราะสังขารเป็นปัจจัย

วิญญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

สังขารเกิดแม่เพราะวิญญานเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย

วิญญานเกิดแม่เพราะนามรูปเป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดแม่เพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ เกิดแม่เพราะผัสสะเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดแม่เพราะเวทนาเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดแม่เพราะตัณหาเป็นปัจจัย

อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดแม่เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๘๕] สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

อวิชชาเกิดแม่เพราะสังขารเป็นปัจจัย

วิญญูณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

สังขารเกิดแม่เพราะวิญญูณเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดเพราะวิญญูณเป็นปัจจัย

วิญญูณเกิดแม่เพราะนามรูปเป็นปัจจัย

สพายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดแม่เพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ เกิดแม่เพราะผัสสะเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดแม่เพราะเวทนาเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดแม่เพราะตัณหาเป็นปัจจัย

อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดแม่เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

อัญญมัญญจตุกกะ จบ

[นัย ๘ มีสังขารมูลกนัยเป็นต้น]

[๒๕๐] อวิชชาเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย ฯลฯ

อวิชชาเกิดเพราะวิญญูณเป็นปัจจัย ฯลฯ

อวิชชาเกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ฯลฯ

อวิชชาเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย ฯลฯ

อวิชชาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ฯลฯ

อวิชชาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ฯลฯ

อวิชาเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ฯลฯ

อวิชาเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ฯลฯ

สังขารเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย

วิญญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย

สพายนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะสพายนะเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

อภิธรรมมัตติกา จบ

ปฏิจสมุปปาตวิภังค์

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์

พระศาสดาผู้มีพระญาณอันไม่มีอะไรขัดขวางในธรรมทั้งปวง ครั้น
ทรงแสดงปัจจยาการอันปราศจากขอดปม และไม่ยุ่งยากในสุดตันตภาษณีย์ ด้วย
อำนาจจิตต่าง ๆ ปานดังทรงคลี่ผืนมหาปฐพี และปานดังทรงขยายนภากาศ
ด้วยประการฉะนี้แล้ว บัดนี้ เพราะปัจจยาการนี้จะมีในจิตต่าง ๆ กัน อย่างเดียว
เท่านั้นก็หาไม่ ย่อมมีแม้ในจิตดวงเดียวทีเดียว ฉะนั้น เพื่อจะทรงแสดงปัจจยา-
การซึ่งเกิดในขณะจิตดวงเดียวกัน โดยประการต่าง ๆ ด้วยอำนาจอภิธรรม-
ภาษณีย์จึงทรงตั้งมาติกาไว้ก่อนโดยนัยมีอาทิว่า อวิชาปจฺจยา ตฺหาโร
(สังขารเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย) ดังนี้. ก็มาติกาที่ทรงตั้งไว้ อย่างนี้ว่า

อวิชาทีหิ มุเลหิ นว มุลปทา นว
นยา ตตุถ จตุกกานิ วารเภทญจ ทิปเย
บัตติตพิงแสดงหมวด ๔ (แห่ง
ปัจจัย) และประเภทแห่งวาระในนัยทั้ง ๕
ซึ่งมีบทแห่งมูล ๕ ด้วยมูลทั้งหลายมีอวิชา
เป็นต้น.

อธิบายนัยแห่งมาติกาเมื่ออวิชาเป็นมูล

ในกาลานี้ มีการอธิบาย ดังต่อไปนี้:-

จริงอยู่ ในปฏิจสมุปปาตนี้มี ๕ นัย มีบทที่เป็นมูล ๕ บทเหล่านี้
คือ มีอวิชาเป็นต้น ๑ มีสังขารเป็นต้น ๑ มีวิญญูณเป็นต้น ๑ มีนาม

เป็นต้น ๑ มีอายตนะที่ ๖ เป็นต้น ๑ มีผัสสะเป็นต้น ๑ มีเวทนาเป็นต้น ๑ มีตัณหาเป็นต้น ๑ มีอุปาทานเป็นต้น ๑ ด้วยบทที่เป็นมูล ๕ บท มีวิชา เป็นต้น คือ โดยประเภทแห่งวิชา สังขาร วิญญาณ นาม อายตนะที่ ๖ ผัสสะ เวทนา ตัณหา และอุปาทาน.

บรรดานัยทั้ง ๕ เหล่า นั้น นัยนี้คือมีวิชาเป็นต้นก่อน ในนัยที่มี วิชาเป็นต้นนั้น มีจตุกะ ๔ คือ

ปัจจยจตุกะ หมวด ๔ กำหนดด้วยปัจจัยธรรม

เหตุจตุกะ หมวด ๔ กำหนดด้วยเหตุธรรม

สัมปยุตตจตุกะ หมวด ๔ กำหนดด้วยสัมปยุตธรรม

อัญญมัญญจตุกะ หมวด ๔ กำหนดด้วยอัญญมัญญธรรม.

แม้ นัยที่เหลือก็เหมือนในนัยมีวิชานี้เหมือนกัน เพราะฉะนั้น ในแต่ละนัย จึงรวมเป็น ๑๖ จตุกะ ด้วยอำนาจแห่งจตุกะ ๔. บรรดาจตุกะเหล่านั้น เพราะรวมวาระอย่างละ ๔ ด้วยจตุกะแต่ละจตุกะ จึงเป็นวาระละ ๑๖ ในแต่ละนัย ด้วยอำนาจแห่งจตุกะทั้ง ๔ ดังนั้น จึงทราบว่าเป็น ๑๔๔ วาระแล.

ว่าด้วยปัจจยจตุกะ

บรรดาจตุกะทั้ง ๔ นั้น ปัจจยจตุกะในนัยมีวิชาเป็นมูลก่อนกว่านัย ทั้งหมดนี้ไฉน ในปัจจยจตุกะนั้น วาระที่หนึ่ง (บาลีข้อ ๒๗๔) ชื่อว่า ทวาท-
สังคิกวาร (วาระประกอบด้วยองค์ ๑๒) ประกอบด้วยองค์สองไม่บริบูรณ์ เพราะตรัสนามไว้ในที่แห่งนามรูป และตรัสอายตนะที่ ๖ ไว้ในที่แห่งสพายตนะ.
วาระที่ ๒ (บาลีข้อ ๒๗๕) ชื่อว่า เอกาทสังคิกวาร (วาระประกอบด้วย

องค์ ๑) ซึ่งประกอบด้วยองค์หนึ่งไม่บริบูรณ์ เพราะตรัสนามอย่างเดียวในที่
แห่งนามรูป และไม่ตรัสองค์อะไร ๆ ในที่แห่งสพายนะ. วาระที่ ๓ (บาลี
ข้อ ๒๗๖) ชื่อว่า ทวาทสังคิกวาร (วาระประกอบด้วยองค์ ๑๒) ประกอบ
ด้วยองค์หนึ่งบริบูรณ์ เพราะตรัสอายตนะที่ ๖ ไว้ในที่แห่งสพายนะ แต่วาระ
ที่ มีองค์ ๒ บริบูรณ์แล้วโดยแท้.

ในข้อนั้น หากมีข้อสงสัยว่า แม้วาระที่ ๓ นี้ก็ประกอบด้วยองค์ที่ไม่
บริบูรณ์เหมือนกัน เพราะตรัสว่า ฏฐายตนปจฺจยา ผลุโส (ผัสสะเกิด
เพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย) ดังนี้. ข้อนั้นขอเฉลยว่า มิใช่เป็นดั่งนั้น
เพราะอายตนะที่ ๖ นั้นมิใช่เป็นองค์ ความจริง ผัสสะอย่างเดียวเป็นองค์ในวาระ
ที่ ๓ นี้ มิใช่อายตนะที่ ๖ เป็นองค์ เพราะฉะนั้น วาระที่ ๓ นี้ มิใช่ประกอบ
ด้วยองค์หนึ่งไม่บริบูรณ์ เพราะอายตนะที่ ๖ นั้น มิใช่เป็นองค์ฉะนั้นแล. อนึ่ง
ในอรรถกถาท่านกล่าววว่า วาระที่หนึ่ง พระองค์ทรงถือเอา ด้วยอรรถวาทรง
รวบรวมองค์ไว้ทั้งหมด วาระที่ ๒ ทรงถือเอาด้วยอรรถว่าเป็นความต่างกัน
แห่งปัจจัย วาระที่ ๓ ทรงถือเอาด้วยอำนาจแห่งสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ วาระที่ ๔
ทรงถือเอาด้วยอำนาจแห่งสัตว์ผู้เป็น โอปปาติกะ อนึ่ง วาระที่หนึ่งทรงถือเอาด้วย
อรรถว่าการรวบรวมองค์ไว้ทั้งหมด วาระที่ ๒ ทรงถือเอาด้วยอรรถว่าความ
ต่างกันแห่งปัจจัย วาระที่ ๓ ทรงถือเอาด้วยอำนาจแห่งสัตว์มีอายตนะไม่
บริบูรณ์ วาระที่ ๔ ทรงถือเอาด้วยอำนาจแห่งสัตว์มีอายตนะบริบูรณ์. อนึ่ง
วาระที่หนึ่งทรงถือเอาด้วยอรรถว่ารวบรวมองค์ทั้งหมดนั้นแหละ วาระที่ ๒
ทรงถือเอาด้วยอำนาจมหานิทานสูตร วาระที่ ๓ ทรงถือเอาด้วยอำนาจรูปภพ
วาระที่ ๔ ทรงถือเอาด้วยอำนาจกามภพ.

บรรดาวาระทั้ง เหล่านั้น วาระที่หนึ่ง ตรัสว่า สัพพสังคาหิกะ (รวบรวมองค์ไว้ทั้งหมด) เพราะในวาระทั้ง ๓ มีวาระที่ ๒ เป็นต้นเหล่านั้น จะไม่รวมเข้าไปในที่ไหน ๆ มิได้มี ความต่างกันแห่งวาระที่เหลือจักแจ่มแจ้ง ช่างหน้า. เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งวาระที่หนึ่งนั้น พึงทราบว่

องค์ปฏิจสุมุบาทไต ในวาระใดที่

ตรัสโดยประการอื่นและแม้องค์ปฏิจสุมุ-
บาทไต ที่ไม่ตรัสไว้ในวาระใด องค์ปฏิจ-
สุมุบาทไต เป็นปัจจัยแก่องค์ปฏิจสุมุ-
บาทไต โดยประการใด พึงเข้าไปกำหนด
องค์ทั้งหมดนั้นแล.

ในคถานันมีนัย ดังต่อไปนี้:-

ว่าโดยความไม่ต่างกันก่อน ถ้ามว่า บรรดาวาระทั้ง ๔ เหล่านี้ พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัสว่า สัมขาร (สังขารทั้งหลาย) ดังนี้ เหมือนในสุดตัน-
ตภาชนีย แต่ตรัสว่า สัมขาร (สังขาร) ดังนี้ เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะสังขารประกอบด้วยขณะแห่งจิตดวงเดียว จริงอยู่ใน
สุดตันตภาชนียนั้น ทรงจำแนกปัจจัยการอันเป็นไปในขณะแห่งจิตต่าง ๆ กัน
ในอภิธรรมภาชนียนี้ ทรงปรารภปัจจัยการที่เป็นไปในขณะเดียวกัน ก็ในขณะ
แห่งจิตดวงเดียวกัน ย่อมไม่มีเจตนา (คือสังขาร) มาก จึงไม่ตรัสว่า สัมขาร
(สังขารทั้งหลาย) แต่ตรัสว่า สัมขาร (สังขาร คือ เจตนา) ดังนี้.

อนึ่ง บรรดาวาระเหล่านี้ ในวาระที่หนึ่งทรงทิ้งรูปเสีย ตรัสว่า
วิญญาณปัจจุยา นาม (นามเท่านั้นมีวิญญาณเป็นปัจจัย) ดังนี้ เพราะทรง

รวบรวมธรรมที่นับเนื่องในขณะแห่งจิตดวงเดียว และเพราะเป็นธรรมสาธา-
ระณะไปในที่ทุกสถาน จริงอยู่ นามธรรมนั้นนับเนื่องในขณะจิตดวงเดียวกัน
และเป็นธรรมสาธาณะไปในที่ทั้งหมด ย่อมไม่เป็นไปในฐานะแห่งความเป็นไป
ของวิญญูณ ในที่ไหน ๆ หามิได้ ก็เพราะวาระที่หนึ่งนี้ ผัสสะก็มีหนึ่งเท่านั้น
นับเนื่องเข้าในขณะแห่งจิตดวงเดียวกัน ฉะนั้น เมื่อทรงถือเอาอายตนะที่เป็น
ปัจจัยอันสมควรแก่ผัสสะนั้น จึงตรัส มนายตนะดวงเดียวเท่านั้น ว่า นามปจ-
จยา ฉฏฐายตน์ (อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย) ดังนี้ไว้ในฐานะ.

แห่งสพายตนะ เพราะว่ามนายตนะนั้น เป็นปัจจัยอันสมควรแก่ผัสสะที่เป็น
อกุศลดวงหนึ่ง และมนายตนะนี้ ก็ตรัสไว้แม้ในข้อนี้ว่า สงฺขารปจฺจยา
วิญฺญาณํ (วิญญูณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย) ดังนี้ก็จริง ถึงอย่างนั้น
เพื่อทรงแสดงความต่างกันแห่งเหตุและผล และเพื่อครอบงำ จึงทรงถือเอาใน
ที่นี้อีก เพราะในสุดตันตภาชนิยน์นั้น สังขารเป็นเหตุต่างกันแก่มนายตนะนี้
นามเป็นผลโดยไม่ต่างกัน แต่ในอภิธรรมภาชนิยน์นี้ นามเป็นเหตุโดยไม่ต่าง
กันแก่มนายตนะนี้ ผัสสะเป็นผลโดยต่างกันฉะนี้แล.

ส่วนธรรมทั้งหมดมี โสกะ เป็นต้น เพราะไม่เกิดในขณะแห่งจิต
ดวงเดียวกัน ไม่เป็นไปในฐานะแห่งจิตและในจิตทั้งหมด ฉะนั้นจึงไม่ทรง
ถือเอา แต่ชาติ ชรามรณะ แม้มีประมาณขณะแห่งจิตไม่ได้ ก็ทรงถือเอาเพื่อ
ครอบงำ (แห่งปัจเจกการ) เพราะผนวกเข้าภายในขณะจิต ในวาระที่หนึ่ง
องค์ปฏิจจสมุปบาทใด ตรัสเคยประการอื่น และองค์ปฏิจจสมุปบาทใด ไม่
ตรัสไว้ พึงทราบองค์ปฏิจจสมุปบาทนั้น ด้วยประการฉะนี้ก่อน.

อนึ่ง ในวาระเหล่านี้ องค์ปฏิจจสมุปบาทใดที่ตรัสในวาระอื่นจากวาระ
ที่หนึ่งนี้ พึงทราบอรรถแห่งองค์ปฏิจจสมุปบาทนั้น โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ

แต่ความต่างกันใด ๆ มาแล้วในวาระใด ๆ ข้าพเจ้าจักประกาศอรรถอันต่างกั
นั้น ๆ ในวาระนั้น ๆ ทีเดียว.

ส่วนในชื่อว่า **องค์ปฏิจสุมุบาทใดเป็นปัจจัยแก่องค์ปฏิจ-
สมุบาทใด โดยประการใด** นี้ มีอธิบายว่า อวิชาเป็นปัจจัยแก่สังขาร
๓ อย่าง คือ โดยปัจจัย ๖ ปัจจัย มีสหชาติ อัญญมัญญะ นิสสยะ สัมปยุตตะ
อตติ และอวิคตปัจจัย อันทั่วไปแก่สัมปยุตตกรรม และด้วยเหตุปัจจัย.
บรรดาปัจจัยเหล่านั้นเพราะจตุกะ ๓ มีเหตุจตุกะเป็นต้นข้างหน้า ตรีสไว้ด้วย
อำนาจอวิคตะ สัมปยุตตะ และอัญญมัญญปัจจัย ฉะนั้น ในปัจจัยจตุกะนี้พึงนำ
ปัจจัยทั้ง ๓ เหล่านั้น ออกแล้ว พึงทราบว่ อวิชาเป็นปัจจัยแก่สังขาร ๔
ด้วยอำนาจปัจจัยที่เหลือ.

สังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ ๘ อย่าง คือ โดยปัจจัยที่เป็นสาธารณะ
๖ ปัจจัย และด้วยกัมมปัจจัย ๑ อาหารปัจจัย ๑ แต่ในปัจจัยจตุกะนี้ พึงนำ
๓ ปัจจัยเหล่านั้นแหละออก ก็พึงได้ปัจจัย ๕ อย่าง.

วิญญาณเป็นปัจจัยแก่นาม ๕ อย่าง คือ โดยปัจจัยที่เป็นสาธารณะ
ปัจจัย ๖ อย่าง และด้วยอินทริยปัจจัย ๑ อาหารปัจจัย ๑ และอริปติปัจจัย ๑
แต่ในปัจจัยจตุกะนี้ พึงนำ ๓ ปัจจัยเหล่านั้นแหละออก คงได้ปัจจัย ๖ อย่าง

นามเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ โดยปัจจัยที่เป็นสาธารณะ ๖ อย่าง
ชื่อว่า นามเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ นี้ นามบางอย่างเป็นปัจจัยด้วยอริปติ-
ปัจจัย นามบางอย่างเป็นปัจจัยด้วยอาหารปัจจัย เพราะฉะนั้น นามจึงเป็น
ปัจจัยได้หลายอย่าง แต่ในปัจจัยจตุกะนี้ พึงนำเอา ๓ ปัจจัยเหล่านั้นแหละ
ออกแล้วคงได้ปัจจัย ๓ อย่างบ้าง ๔ อย่างบ้าง ๕ อย่างบ้าง.

อายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัยแก่ผัสสะ เหมือนวิญญาณเป็นปัจจัยแก่นาม. ผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนา ๗ อย่าง คือ โดยสาธารณปัจจัย ๖ อย่าง และอาหารปัจจัย ๑ แต่ในปัจจัยจตุกะนี้ ฟังนำปัจจัย ๓ เหล่านั้นแหละออก คงได้ปัจจัย ๔ อย่าง.

เวทนาเป็นปัจจัยแก่ตัณหา ๘ อย่าง คือ โดยสาธารณปัจจัย ๖ อย่าง ด้วยฌานปัจจัย ๑ และอินทริยปัจจัย ๑ แต่ในปัจจัยจตุกะนี้ ฟังนำออก ๓ ปัจจัย เหล่านั้นแหละ คงได้ปัจจัย ๕ อย่าง.

ตัณหาเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน เหมือนอวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขาร อุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพ ๗ อย่าง คือ โดยสาธารณปัจจัย ๖ อย่าง และด้วยมรรคปัจจัย ๑ แต่ในปัจจัยจตุกะนี้ ฟังนำปัจจัย ๓ อย่างเหล่านั้นแหละออก ก็ได้ปัจจัย ๔ อย่าง.

ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติด้วยอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น โดยปริยาย (อ้อม) เพราะในคำว่า ชาติ นี้ ประสงค์เอาสังขตลักษณะ ชาติเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ ด้วยอุปนิสสยปัจจัยอย่างเดียวกัน.

ส่วนอาจารย์เหล่าใด กล่าวอย่างนี้ว่า " ในจตุกะนี้ อวิชชาเป็นต้น เป็นปัจจัยแก่สังขารเป็นต้นแม้ทั้งหมด ด้วยสหชาติปัจจัย เพราะวาระที่หนึ่ง ทรงเริ่มด้วยอำนาจสหชาติปัจจัยเท่านั้น" อาจารย์เหล่านั้น อันใคร ๆ ฟังแสดงความไม่มีแห่งภพเป็นต้นเหมือนอย่างนั้น และแสดงความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยที่เหลือแล้วฟังปฏิเสธ เพราะภพมิได้เป็นสหชาติปัจจัยแก่ชาติ ชาติก็ไม่ใช่สหชาติปัจจัยแก่ชรามรณะ ฝ่ายปัจจัยที่เหลือเหล่าใดตรัสไว้แก่สังขารเป็นต้น เหล่านั้น ปัจจัยแม้เหล่านั้นมีอยู่โดยแท้ เพราะฉะนั้น จึงไม่อาจทิ้งเสีย.

องค์ปฏิจสมุปบาทใด ในวาระใด
ที่ตรัสไว้ โดยประการอื่น และแม้องค์
ปฏิจสมุปบาทใด ที่ไม่ตรัสไว้ในวาระใด
องค์ปฏิจสมุปบาทใด เป็นปัจจัยแก่องค์
ปฏิจสมุปบาทใด โดยประการใด พึงทราบ
ว่าองค์ปฏิจสมุปบาทนั้น เป็นปัจจัยแก่องค์
ปฏิจสมุปบาทนั้น โดยประการนั้น ดังนี้
ในวาระที่หนึ่งอย่างนี้ก่อน.
แม้ในวาระที่ ๒ เป็นต้นก็นัยนี้เหมือนกัน.

ว่าด้วยความต่างกันในวาระที่ ๒ (บาลีข้อ ๒๗๔)

ส่วนความต่างกัน พึงทราบดังนี้

ถามว่า ในวาระที่ ๒ ตรัสว่า นามปุจฺจยา ผลุโส (ผัสสะเกิด
เพราะนามเป็นปัจจัย) มิได้ตรัสคำอะไร ๆ ไว้ในที่แห่งสพายตนะนั้น เพื่อ
อะไร ?

ตอบว่า เพื่อแสดงความต่างกันแห่งปัจจัย และเพื่อสงเคราะห์เข้าด้วย
เทศนาในมหานิทานสูตร.

จริงอยู่ ผัสสะหามีสพายตนะเป็นปัจจัยอย่างเดียวเท่านั้นก็หาไม่ ที่แท้
มีแม้ขันธ ๓ มีเวทนาขันธเป็นต้นเป็นปัจจัยด้วยทีเดียว ก็ในมหานิทานสูตร
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสปฏิจสมุปบาทมีองค์ ๑๑ ทรงทิ้งสพายตนะเสีย อย่างนี้ว่า

ดูก่อนอานนทฺ์ เมื่อเธอถูกถามว่า ผัสสะมีสิ่งนี้เป็นปัจจัยหรือ เธอฟังตอบว่า มี ถ้าถามว่า ผัสสะมีอะไรเป็นปัจจัย เธอฟังตอบว่ามีนามรูปเป็นปัจจัย ดังนี้ เพราะฉะนั้น เพื่อทรงแสดงความต่างกันแห่งปัจจัยนี้ และเพื่อทรงกำหนดเทศนาในมหานิทานสูตรนี้ จึงตรัสว่า นามปจฺจยาผลฺสุโ ไว้ในวาระที่ ๒ มิได้ตรัสคำอะไร ๆ ไว้ในที่แห่งสพายตนะ. นี้เป็นความต่างกันในทุกติยวาระก่อน.

ว่าด้วยความต่างกันในวันวาระที่ ๓ (บาลีข้อ ๒๗๖)

ส่วนในวันวาระที่ ๓ ตรัสองค์ที่ ๕ อันมาในสุดตันตภาชนียํวํ วิญฺญาณ-ปจฺจยา นามรูปํ (นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย) ดังนี้. หากมีผู้ถามว่า องค์ที่ ๔ นั้น ไม่ควรในปัจจัยจตุกะนี้ เพราะความที่ปัจจัยการเป็นไปในขณะจิตเดียว. ฟังตอบว่า องค์ที่ ๔ (นามรูป) นั้น ไม่ควรหามิได้ เพราะเหตุไร เพราะความเป็นปัจจัยในลักษณะของตน จจริงอยู่ แม้ถ้าว่า ในนามรูปนั้น รูปจะตั้งอยู่เกินกว่าของจิต ถึงอย่างนั้น วิญญาณนั้นก็เป็ปัจจัยแก่รูปนั้นในลักษณะของตน ข้อนี้เป็นอย่างไร ? คือ เบื้องต้นวิญญาณเป็นปัจจัย โดยเป็นปัจจัยแก่รูปอันมีจิตเป็นสมุฏฐานซึ่งเกิดก่อนบ้าง แก่รูปที่เกิดภายหลังบ้าง ข้อนี้ สมกับพระดำรัสที่ตรัสว่า ปจฺจยาชาตา จิตฺตเจตสิกาทมฺมา ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺส ปจฺจยาชาตปจฺจเยน ปจฺจโย (ธรรมคือจิตและเจตสิกที่เกิดภายหลัง เป็นปัจจัยแก่กายนี้ที่เกิดก่อน ด้วยปัจจัยชาตปัจจัย) ดังนี้. อนึ่ง วิญญาณยังเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดพร้อมกันซึ่งมีจิตเป็นสมุฏฐาน ด้วยนิสสยปัจจัย เหมือนอย่างที่ตรัสว่า ธรรมทั้งหลาย

* ที. มหาวคฺค เล่ม ๑๐ ๕๗/๖๖

คือจิตและเจตสิก เป็นปัจจัยแก่รูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ด้วยนิสสย-
ปัจจัย.

ถามว่า ถ้าเป็นอย่างนั้น เพราะเหตุไร ในวาระแรก จึงไม่ตรัส
อย่างนี้เล่า

ตอบว่า เพราะทรงแสดงหมายถึงถิ่นที่รูปเป็นไป

จริงอยู่ ปัจจัยการนี้ พระองค์ทรงแสดงในกามภพอันเป็นถิ่นที่รูป
เป็นไปด้วยอำนาจแห่งสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ แห่งโอปปาติกะผู้มีอายตนะไม่บริบูรณ์
และแห่งเทพในรูปาวจร ด้วยเหตุอันแหละ ในวาระที่ ๓ นี้ จึงไม่ตรัสว่า
นามรูปปัจจุยา สพายตน์ (สพายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย) แต่
ตรัสว่า จฉฺยตน์ (อายตนะที่ ๖) ดังนี้ ในนามรูปนั้น นาม มีนัยตาม
ที่กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแหละ ส่วนรูปพึงทราบว่าเป็น หทยรูป หทยรูปนั้น เป็น
ปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ นี้ ๒ อย่าง คือ ด้วยนิสสยปัจจัย และปุเรชาติปัจจัย
แลนี้เป็นวาระที่ต่างกัน ในวาระที่ ๓.

ว่าด้วยความต่างกัน ในวาระที่ ๔

ก็วาระที่ ๔ ตรัสไว้ด้วยอำนาจพวกสัตว์ที่เป็นสังเสทชะและโอปปาติกะ
ด้วยอำนาจกำเนิด พวกสัตว์ผู้มีอายตนะบริบูรณ์ด้วยอำนาจอายตนะ พวกสัตว์ใน
กามาพจรด้วยสามารถแห่งภพ ด้วยเหตุอันแหละ ในวาระที่ ๔ นี้ จึงตรัสว่า
นามรูปปัจจุยา สพายตน์ (สพายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย) ดังนี้ ใน
นามรูปนั้น นามเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ ด้วยสหชาติปัจจัยเป็นต้น เป็นปัจจัย
แก่อายตนะมีจักขุปันต้น ด้วยปัจจุชาติปัจจัย บรรดา รูป หทยรูปเป็นปัจจัยแก่

อายตนะที่ ๖ ด้วยนิสสยปัจจย และปุเรชาตปัจจย. มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจย แก่จักขวยตนะเป็นต้น ด้วยสหชาตะ นิสสยะ อตฺถิ และอวิกตปัจจย ก็เพราะ ปัจจยการนี้เป็นไปในขณะจิตเดียว ฉะนั้น จึงไม่ตรัสในวาระที่ ๔ นี้ว่า สพายตนะปจฺจยา (เพราะสพายตนะเป็นปัจจย) ตรัสว่า ฉนฺนุจายตนะปจฺจยา ผลฺลโส (ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจย). นี้เป็นความต่างกันนวาระ ที่ ๔ ด้วยประการฉะนี้.

บัณฑิตครั้งทราบเหตุต่างกันแห่งวาระทั้ง ๔ เหล่านี้ อย่างนี้แล้ว ฟังทราบอีกว่า ในวาระทั้ง ๔ เหล่านี้ทั้งหมดทีเดียว วาระ ๒ ข้อย่างต้น ตรัสเพื่อแสดงปัจจยการในรูปภพ เพราะองค์ปฏิจจสมุปบาทที่ไม่ระคนด้วยรูป ย่อมเป็นไปในรูปภพ. วาระที่ ๓ ตรัสไว้เพื่อทรงแสดงปัจจยการในรูปภพ เพราะว่าเนื้อความระคนด้วยรูปยังมีอยู่. สพายตนะก็ย่อมไม่เป็นไปในรูปภพ. วาระที่ ๔ ตรัสเพื่อทรงแสดงปัจจยการในกามภพ เพราะว่า สพายตนะทั้งสี่ ย่อมเป็นไปในกามภพ. อีกอย่างหนึ่ง วาระที่ ๓ ตรัสหมายเอาขณะอกุศลเป็นไป แก่พวกสัตว์ที่มีอายตนะบกพร่องในรูปภพ และในกามภพ วาระที่ ๔ ตรัส หมายสัตว์ผู้มีอายตนะครบในกามภพ.

อีกนัยหนึ่ง วาระที่ ๑ ตรัสหมายเอาจิตที่เป็นไปในที่ทั้งหมด เพราะ ว่า วาระที่ ๑ นั้น จะไม่เป็นไปในถิ่นที่จิตเป็นไปที่ไหน ๆ หามิได้. วาระที่ ๒ ตรัสหมายเอาความต่างกันแห่งปัจจย เพราะว่า ความที่วาระมีองค์ ๑๑ และ ความที่ผัสสะมีนามเป็นปัจจย เป็นความต่างแห่งปัจจย ในวาระที่ ๒ นี้. วาระที่ ๓ ตรัสหมายเอากำเนด ๒ ข้างต้น เพราะว่า วาระที่ ๓ นั้นย่อมมีใน กำเนด ๒ ข้างต้น เพราะความที่สพายตนะไม่เกิดทุกเมื่อในกำเนด ๒ ข้างต้นนั้น

วาระที่ ๔ ตรัสหมายเอากำเนิด ๒ หลัง เพราะว่า วาระที่ ๔ นั้นยังไม่มีในกำเนิด ๒ หลัง เพราะความที่สพายตนะเกิดขึ้นทุกเมื่อในกำเนิด ๒ หลังนั้นแล.

ก็โดยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ องค์ใดที่กล่าวในวาระทั้ง ๔ ว่า

องค์ปฏิจสมุปบาทใด ในวาระใด

ที่ตรัสไว้โดยประการอื่น และแม้องค์ปฏิจ-
สมุปบาทใด ที่ไม่ตรัสไว้ในวาระใด องค์-
ปฏิจสมุปบาทใด เป็นปัจจัยแก่องค์ปฏิจ-
สมุปบาทใด โดยประการใด พึงเข้าไป
กำหนดองค์ทั้งหมดนั้น ดังนี้.

การแสดงความแห่งคาถา ย่อมเป็นอันข้าพเจ้ากระทำแล้ว ด้วย
ประการฉะนี้.

ต่อจากจตุกะนี้ไป บัณฑิตพึงทราบ

นัยทั้งหมดนี้ และความต่างกัน แม้ในจตุกะ
อื่น โดยทำนองนี้นั้นแหละ.

ว่าด้วยเหตุจตุกะ (บาลีข้อ ๒๗๘)

บรรดาจตุกะเหล่านั้น นัยที่ตรัสไว้ในปัจจยจตุกะก่อนนั้น ปราภ
ชัดแล้วในจตุกะทั้งหมดทีเดียว ส่วนความต่างกันในเหตุจตุกะเป็นต้นพึงทราบ
อย่างนี้ ในเหตุจตุกะก่อน.

อวิชา เหตุ อสุชาติ อวิชาเหตุโก อวิชาเป็นเหตุแห่ง
สังขารนี้ เพราะเหตุนี้ สังขารนี้ จึงชื่อว่า อวิชาเหตุโก (มีอวิชาเป็น

เหตุ มีอธิบายว่า สังขารนี้มีอวิชชาเป็นไป คือ ไปจนถึงขณะดับ เพราะเป็นไป (เกิด) พร้อมกัน.

อนึ่ง พระองค์ครั้งทรงแสดงว่า อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขาร โดยสาธยายปัจจัยด้วยอำนาจแห่งปัจจัยมีสหชาตะเป็นต้น โดยพระดำรัสเพียงเท่านั้นว่า อวิชชาปัจจัย (เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย) แล้ว จึงทรงแสดง ความที่อวิชชาเป็นอวิคตปัจจัย โดยเฉพาะ ด้วยพระดำรัสว่า อวิชชาเหตุโก (มีอวิชชาเป็นเหตุ) อีก. แม้นในคำมีอาทิว่า สังขารปัจจัย วิญญาณ สังขารเหตุโก (วิญญาณมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย) ดังนี้ ก็นัยนี้ เหมือนกัน.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไรในองค์มีภพเป็นต้น จึงไม่ทรงทำศัพท์ว่า เหตุกะ ไร

ตอบว่า เพราะองค์มีภพเป็นต้นนั้นไม่มีความกำหนดด้วยอวิคตปัจจัย และเพราะไม่มีอวิคตปัจจัย เพราะคำว่า ภพ ในเหตุตุคตะนี้เป็นชื่อของขั้น ๔ ที่มีอุปาทานเป็นปัจจัย โดยพระบาลีว่า ตตุล กตฺโม อุปาทานปัจจัย ภโว ๆเปฯ อัย วุจฺจติ อุปาทานปัจจัย ภโว ในพระบาลีนั้น ภพ เกิดเพราะอุปาทานเป็นไฉน ? เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น วิญญาณขั้น เว้นอุปาทาน นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ดังนี้. อนึ่ง ชาติ ชรามรณะก็ผนวกเข้าในสังขารขั้น โดยพระบาลีมีอาทิว่า ชาติ ทฺวิหิ ขนฺุเทหิ สฺกฺคหิตา (ชาติสงเคราะห์เข้าด้วยขั้น ๒) ดังนี้.

ในพระบาลีนั้น อุปาทาน ย่อมไม่เป็นอวิคตปัจจัยแก่ภพโดยแน่นอน เพราะความไม่ได้ชาติ ชรามรณะตลอดเวลาที่มีอุปาทาน ความเป็นอวิคตปัจจัย

ย่อมไม่เกิดแก่ชาติในสังขตลักษณะทั้งหลาย เพราะความที่ภพกล่าวคือชรามรณะ ไม่มีเพียงขณะแห่งชาติเดียว โดยพระบาลีมีอาทิว่า "ชาติ (ความเกิด) แห่งธรรมนั้น ๆ อันใด" ดังนี้ ความเป็นอวิคตปัจจัยย่อมไม่เกิดแก่ชาติ เพราะความที่ชาติไม่มีในขณะชราและมรณะโดยแท้.

อนึ่ง ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ และชาติเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ ด้วยอุปนิสัยปัจจัยอย่างเดียว เพราะฉะนั้น พึงทราบว่ามีได้ทรงทำศัพท์ว่า เหตุกะในองค์ทั้งหลายมีภพเป็นต้น เพราะไม่มีกำหนดด้วยอวิคตปัจจัย และเพราะความไม่มีอวิคตปัจจัย แม้โดยประการที่พึง.

ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า ภพซึ่งระคนด้วยอุปบัติ โดยพระบาลีว่า **ภพมี ๒ อย่าง** และอุปาทานเป็นอวิคตปัจจัยแก่อุปปัตติภพ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงไม่ตรัสว่า ภพมีอุปาทานเป็นเหตุ เกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย แต่ตรัสว่า ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ดังนี้ เพราะทรงตัดออกแล้วในเหตุจุดกะนี้ แม้ข้างหน้าก็มีได้ตรัสไว้ อุปาทานนั้นไม่สมควร เพราะในที่นี้ มีทรงประสงค์เอาภพที่ระคนด้วยอุปบัติ ด้วยว่าอรุณชันษาในที่นี้ว่า ภพ.

อนึ่ง ในชื่อว่า **ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย** นี้ ภพที่เหลือเว้นชาติ และชรามรณะแล้ว พึงทราบว่า เป็นปัจจัยแก่ชาติ เพราะเหตุไร เพราะชาติเป็นต้น ไม่เป็นไปปัจจัยแก่ชาติ ดังนี้ ถ้าเป็นอย่างนั้น เว้นชาติชราและมรณะแล้ว ภพก็ควรตรัสว่า เป็นปัจจัยแก่ชาติ. ควรตอบว่า ถูกแล้ว แต่พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัส เพราะไม่มีข้ออ้างที่ควรตรัส ก็ในนิเทศแห่งองค์ที่ ๑๐ ควรตรัสภพซึ่งเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ในนิเทศแห่งองค์ที่ ๑๑ ควรตรัสถึงชาติ แต่ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ ไม่มีข้ออ้างควรกล่าวบทนั้น ฉะนั้นจึงไม่ตรัส เพราะไม่มีข้ออ้างที่พึงตรัส ถึงแม้มิได้ตรัส ก็ควรถือเอาโดยควรแล.

ก็ในคำว่า นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นต้น ทรง
กระทำคำว่า มีวิญญาณเป็นเหตุ เป็นต้น เพราะความที่วิญญาณเป็นต้น เกิด
พร้อมกับความเป็นอวิคตปัจจัย. นี้เป็นความต่างกันในเหตุจตุกะ.

ว่าด้วยสัมปยุตตจตุกะ (บาลีข้อ ๒๘๒)

แม้ในสัมปยุตตจตุกะ ก็ทรงแสดงเวลาที่สังขารมีอวิชาเป็นปัจจัย
ด้วยอำนาจปัจจัยมีสหชาติเป็นต้น โดยตรัสเพียงเท่านั้นว่า อวิชาปจฺจยา
(เพราะอวิชาเป็นปัจจัย) แล้วทรงแสดงเวลาที่อวิชาเป็นสัมปยุตตปัจจัยว่า
อวิชาสมฺปยุตฺโต (สัมปยุตตด้วยอวิชา) ดังนี้. แม้ในบทที่เหลือก็เช่นนี้
เหมือนกัน. แต่เพราะอรุปรธรรมไม่ประกอบกับรูปธรรมทั้งหลาย ฉะนั้น แม้ใน
คำว่า วิญญาณปจฺจยา นามรูปิ (นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย) เป็นต้น
ก็ถือเอาเฉพาะองค์ที่ได้เท่านั้น โดยนัยมีอาทิว่า วิญญาณสมฺปยุตฺตํ นามํ
(นามสัมปยุตตด้วยวิญญาณ) ในบทวาระที่ ๓ และที่ ๔. นี้เป็นความต่างกัน
ในสัมปยุตตจตุกะ.

ว่าด้วยอัญญมัญญจตุกะ (บาลีข้อ ๒๘๖)

อนึ่ง ในอัญญมัญญจตุกะ พระองค์ทรงแสดงเวลาที่สังขารมีอวิชาเป็น
ปัจจัย ด้วยอำนาจปัจจัยมีสหชาติเป็นต้นว่า อวิชาปจฺจยา (เพราะอวิชา
เป็นปัจจัย) แล้วแสดงเวลาที่อวิชาเป็นอัญญมัญญปัจจัยว่า สขารปจฺจยาปิ
อวิชา (อวิชาเกิดแม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย) ดังนี้. แม้ในบทที่เหลือก็เช่น
นี้เหมือนกัน. แต่เพราะภพเป็นนิปฺปเทส (คือทรงแสดงโดยสิ้นเชิง) อุปาทาน

เป็นสัปปเทศะ (คือทรงแสดงเล็กน้อย) และธรรมที่เป็นสัปปเทศะเป็นปัจจัย
แก่ธรรมที่เป็นนิปปเทศะ ธรรมที่เป็นนิปปเทศะไม่เป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เป็น
สัปปเทศะ ฉะนั้น ในอัญญมัญญจตุคະนี้ จึงไม่ตรัสว่า ภวปจฺจยาปิ
อุปาทานํ (อุปาทานเกิดแม้เพราะภพเป็นปัจจัย) อีกนัยหนึ่ง มิได้ตรัสอย่าง
นี้เพราะทรงตัดออกแล้วโดยเทศนาไว้ในหนหลัง แต่เพราะสพายตนะมีเพราะ
นามรูปเป็นปัจจัย นามรูปย่อมไม่มีเพราะสพายตนะเป็นปัจจัยในขณะจิตดวง
เดียวกัน สพายตนะพึงเป็นอัญญมัญญปัจจัยแก่นามรูปใด ฉะนั้น ในวาระที่ ๔
จึงทรงถือเอาเฉพาะองค์ที่ได้ในชื่อว่า สพายตนปจฺจยาปิ นามรูปํ (นามรูป
เกิดแม้เพราะสพายตนะเป็นปัจจัย). นี้เป็นความต่างกัน ในอัญญมัญญจตุคະ.

มาติกาแห่งนัยมีอวิชาเป็นมูล จบ

อธิบายนัยแห่งมาติกา มีสังขารเป็นมูลเป็นต้น

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเริ่มนัยมีสังขารเป็นมูลว่า สังขารปจฺจยา
อวิชา (อวิชาเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย) แม้ในพระบาลีสังขารเป็นมูล
เป็นต้นนั้น ก็พึงทราบจตุคະ ๔ และวาระ ๑๖ เหมือนในนัยที่มีอวิชาเป็นมูล.

ว่าด้วยนิเทศจตุคະที่ ๑

ก็ในจตุคະที่ ๑ พระองค์ทรงแสดงเฉพาะวาระที่ ๑ เท่านั้น แล้วทรงย่อ
เทศนาไว้ แม้ในนัยที่มีวิญญาณเป็นมูลเป็นต้นก็เหมือนในนัยที่มีสังขารเป็น
มูลนี้ บรรดานัยเหล่านั้น พระองค์ทรงแสดงความรู้ที่อวิชามีสังขารเป็นต้น เป็น

ปัจจัยด้วยอำนาจปัจจัยมีสหชาติเป็นต้น โดยนัยมีอาทิว่า **สังขารปจฺจยา อวิขุชา** (อวิขุชาเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย) ในนัยทั้ง ๘ มีสังขารเป็นมูล เป็นต้นเหล่านั้นทั้งหมดทีเดียว แล้วจึงทรงแสดงความเป็นไปแห่งจักร คือ ปัจจยการ แม้ในขณะแห่งจิตดวงเดียวกัน โดยนัยมีอาทิว่า **อวิขุชาปจฺจยา สังขาร** (สังขารเกิดเพราะอวิขุชาเป็นปัจจัย) ดังนี้อีก.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร จึงไม่ตรัสนัยทั้งหลายมีภพเป็นมูล หรือมีชาติ และชรามรณะเป็นมูล อวิขุชาย่อมไม่มีเพราะภพเป็นปัจจัย หรือ ?

ตอบว่า ไม่มี หามิได้. แต่เมื่อตรัสคำมีอาทิอย่างนี้ว่า **สังขารปจฺจยา อวิขุชา** (อวิขุชาเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย) ก็จะได้ตรัสธรรมที่นับเนื่อง ด้วยภพไว้ ๆ เป็นปัจจัยแก่อวิขุชา เพราะฉะนั้น จึงไม่ตรัสนัยมีภพเป็นมูล เพราะไม่มีธรรมอื่นที่ไม่อยู่ข้างต้นซึ่งเป็นปัจจัยแก่อวิขุชาที่ควรตรัส และแม้ อวิขุชาที่ย่อมถึงการสงเคราะห์ได้ด้วยศัพท์ว่าภพ เพราะฉะนั้น เมื่อพระองค์ ตรัสว่า **ภวปจฺจยา อวิขุชา** (อวิขุชาเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย) ก็พึงเป็นการ ตรัสแม้ว่า **อวิขุชาปจฺจยา อวิขุชา** (อวิขุชาเกิดเพราะอวิขุชาเป็นปัจจัย) ด้วยว่าในขณะแห่งจิตดวงเดียว อวิขุชาย่อมไม่เชื่อว่าเป็นปัจจัยแก่อวิขุชา เพราะ ทรงตัดออกในภพนั้นแหละ นัยแม้มีชาติ ชรามรณะเป็นมูล ก็ไม่ทรงถือเอา อีกนัยหนึ่ง แม้ชาติ ชรามรณะ ก็ทรงผนวกเข้าในภพ และชาติชรามรณะ เหล่านี้จะเป็นปัจจัยแก่อวิขุชา ในขณะแห่งจิตดวงเดียวกัน ก็หาไม่ เพราะฉะนั้น จึงไม่ตรัสนัยที่มีภพเป็นมูล หรือมีชาติชรามรณะเป็นมูลฉะนั้นแล.

จบมาติกา กถา

อภิธรรมภาษณีย์

อกุศลนิเทศ

อกุศลจิต ๑๒

อกุศลจิต ดวงที่ ๑

ปัจจัยจตุกกะ

[๒๕๑] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทัญญิมิรูปเป็นอารมณ์ หรือ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้นสังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๕๒] ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูล คือโมหะ อันใด นี้เรียกว่า อวิชชา

[๒๕๓] สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่านอันใด นี้เรียกว่า สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย.

[๒๕๔] วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันธุระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์
วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย.

[๒๕๕] นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นามเกิดเพราะ
วิญญาณเป็นปัจจัย.

[๒๕๖] อายุตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันธุระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์
วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า อายุตนะ
ที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย.

[๒๕๗] ผัสสะเกิดเพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้องอันใด นี้
เรียกว่า ผัสสะเกิดเพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย.

[๒๕๘] เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย.

[๒๕๕] ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความชักนำให้คล้อยตามไป ความยินดีความเพลิดเพลิน ความกำหนัด ด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน ความกำหนัดนักแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย.

[๓๐๐] อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ทิวฐิ ความเห็นไปข้างทิวฐิ ฯลฯ ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือเอาโดยวิปลาส อันใด นี้เรียกว่า อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย.

[๓๐๑] ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ เว้นอุปาทาน นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย.

[๓๐๒] ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความเกิด ความเกิดพร้อม ความบังเกิด ความบังเกิดจำเพาะ ความปรากฏแห่งธรรมเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย.

[๓๐๓] ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ชรา มรณะ ๑

ในชรามรณะนั้น ชรา เป็นไฉน ?

ความคร่ำคร่า ภาวะที่คร่ำคร่า ความเสื่อมสิ้นอายุ แห่งธรรมเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า ชรา

มรณะ เป็นไฉน ?

ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง ความหายไป แห่งธรรมเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า มรณะ

ชราและมรณะดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็น
ปัจจัย

[๓๐๔] คำว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการ
อย่างนี้ นั่น ได้แก่แก่ความไปร่วม ความมาร่วม ความประชุม ความปรากฏ
แห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

[๓๐๕] ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณ
เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะ
นามเป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็น
ปัจจัย อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย
ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้น
แห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๐๖] ในปัจฉยาการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชชา

สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย.

นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นามเกิดเพราะ วิญญาณเป็นปัจจัย

คำว่า ผัสสะเกิดเพราะนามเป็นปัจจัยนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นผัสสะ นี้ เรียกว่า นาม

ผัสสะเกิดเพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้องอันใด นี้ เรียกว่า ผัสสะเกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี ด้วยประการอย่างนี้.

[๓๐๗] ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๐๘] ในปัจจยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความรู้ไม่รู้อวิชชา ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชชา

สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่านอันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

ความเกิดขึ้นแห่งจักขายตนะ ความเกิดขึ้นแห่งโสตายตนะ ความเกิด
ขึ้นแห่งฆานายตนะ ความเกิดขึ้นแห่งชีวิหายตนะ ความเกิดขึ้นแห่งกายายตนะ
หรือรูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่รูปอันเกิดแก่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน
นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็น
ปัจจัย

คำว่าอายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัยนั้น นามรูป เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุอาศัยรูปใดเป็นไป นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูป

อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่ผสมกัน อันใด นี้เรียกว่า
อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่า ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

[๓๐๕] ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิด
เพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย สฬายตนะเกิด
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะ
ผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทานเกิดเพราะตัณหา
เป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรา
มรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วย
ประการอย่างนี้.

[๓๑๐] ในปัจจการเหล่านั้น อวิชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชา อกุศลมูลคือโมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชา

สังขารเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย

วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

ความเกิดขึ้นแห่งจักขายตนะ ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกายตนะ หรือ
รูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่รูปอันเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมภูฐาน นี้
เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็น
ปัจจัย

คำว่า สพายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัยนั้น นามรูป เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาจันท์ สัญญาจันท์ สังขารจันท์ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

มหาภูตรูป ๔ และมโนวิญญาณธาตุอาศัยรูปใดเป็นไป นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูป

สพายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ
มนายตนะ นี้เรียกว่า สพายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะสพายตนะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่า ผัสสะเกิดเพราะสพายตนะเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า กวานเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

ปัจจัยตูกกะ จบ

เหตุตูกกะ

[๓๑๑] ในสมัยนั้น สังขารมีอวิชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชาเป็น
ปัจจัย วิญญาณมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามมีวิญญาณ
เป็นเหตุ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ มีนามเป็นเหตุ เกิด
เพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะมีอายตนะที่ ๖ เป็นเหตุ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖
เป็นปัจจัย เวทนามผัสสะเป็นเหตุ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหามีเวทนา

เป็นเหตุ เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทานมีตัณหาเป็นเหตุ เกิดเพราะ
ตัณหาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย
ชรามณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

[๓๑๒] ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชชา

สังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด
นี้เรียกว่า สังขารมี อวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย.

วิญญูณมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญูณมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย.

นามมีวิญญูณเป็นเหตุ เกิดเพราะวิญญูณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นามมีวิญญูณเป็น
เหตุ เกิดเพราะวิญญูณเป็นปัจจัย.

อายตนะที่ ๖ มีนามเป็นเหตุ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
อายตนะที่ ๖ มีนามเป็นเหตุ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย.

ผัสสะมีอายตนะที่ ๖ เป็นเหตุ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัยเป็น
ไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่า ผัสสะมีอายตนะที่ ๖ เป็นเหตุ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย.

เวทนามีผัสสะเป็นเหตุ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็น
สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
อันใด นี้เรียกว่า เวทนามีผัสสะเป็นเหตุ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย.

ตัณhamีเวทนาเป็นเหตุ เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิต อันใด

นี้เรียกว่า ตัณhamีเวทนาเป็นเหตุ เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย.

อุปาทานมีตัณหาเป็นเหตุ เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ทัญญู ความเห็นไปข้างทัญญู รกชกฺคือทัญญู ความเห็นเป็นข้าศึกต่อ
สัมมาทัญญู ความเห็นโลเล สัตถุโณชนคือทัญญู ความถือผิด ความถือผิดเฉพาะ
ความเห็นดังไปในทางผิด ความถือผิดจากสภาวะ ทางแห่งความชั่ว ทางผิด
ภาวะที่ผิด ลัทธินเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือเอาโดยวิปลาส อันใด
นี้เรียกว่า อุปาทานมีตัณหาเป็นปัจจัย ฯลฯ.

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
มีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๑๓] ในสมัยนั้น สังขารมีอวิชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชาเป็น
ปัจจัย วิญญานมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามมีวิญญาน
เป็นปัจจัย วิญญานมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามมี
วิญญานเป็นเหตุเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย ผัสสะมีนามเป็นเหตุ เกิดเพราะ

นามเป็นปัจจัยเวทนามผัสสะเป็นเหตุ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหามี
เวทนามเป็นเหตุ เกิดเพราะเวทนามเป็นปัจจัย อุปาทานมีตัณหาเป็นเหตุ เกิด
เพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพ
เป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้ง
มวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๑๔] ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ อัน
ใด นี้เรียกว่า อวิชชา.

สังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
มีอวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย.

วิญญูณมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญูณมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย.

นามวิญญูณเป็นเหตุ เกิดเพราะวิญญูณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นามวิญญูณเป็นเหตุ
เกิดเพราะวิญญูณเป็นปัจจัย.

คำว่า ผัสสะมีนามเป็นเหตุ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัยนั้น นาม เป็น
ไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญูณขันธ์ เว้นผัสสะ นี้
เรียกว่า นาม.

ผัสสะมีนามเป็นเหตุ เกิดเพราะมีนามเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่า ผัสสะมีนามเป็นเหตุ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ฯลฯ.

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

[๓๑๕] ในสมัยนั้น สังขารมีอวิชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชาเป็น
ปัจจัย วิญญาณมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูปมีวิญญาณ
เป็นเหตุเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุคณะที่ ๖ มีนามรูปเป็นเหตุ เกิด
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะมีอายุคณะที่ ๖ เป็นเหตุ เกิดเพราะอายุคณะที่ ๖
เป็นปัจจัย เวทนามผัสสะเป็นเหตุ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหามีเวทนา
เป็นเหตุ เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทานมีตัณหาเป็นเหตุ เกิดเพราะ
ตัณหาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย
ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

[๓๑๖] ในปัจจยาการเหล่านั้น อวิชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชา อกุศลมูลคือโมหะ อัน
ใด นี้เรียกว่า อวิชา

สังขารมีอวิชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
มีอวิชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย

วิญญานมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?
จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญานมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปมีวิญญานเป็นเหตุ เกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

ความเกิดขึ้นแห่งจักขายตนะ ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกายายตนะ หรือ
รูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่รูปอันเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน นี้
เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูปมีวิญญานเป็นเหตุ เกิด
เพราะวิญญานเป็นปัจจัย

คำว่า อายตนะที่ ๖ มีนามรูปเป็นเหตุ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย
นั้น นามรูป เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่านาม

รูป เป็นไฉน ?

มโนวิญญานธาตุอาศัยรูปใดเป็นไป นี้เรียกว่ารูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูป

อายตนะที่ ๖ มีนามรูปเป็นเหตุเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย เป็นไฉน
จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
อายตนะที่ ๖ มีนามรูปเป็นเหตุ เกิดเพราะนามรูปเป็น ปัจจัย
ผัสสะมีอายตนะที่ ๖ เป็นเหตุ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย
เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด นี้
เรียกว่าผัสสะมีอายตนะที่ ๖ เป็นเหตุเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย ฯลฯ
ด้วยเหตุนี้ จิต เรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

[๓๑๗] ในสมัยนั้น สังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็น
ปัจจัย วิญญาณมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูปมีวิญญาณ
เป็นเหตุ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย สฬายตนะมีนามรูปเป็นเหตุ เกิดเพราะ
นามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะมีสฬายตนะเป็นเหตุ เกิดเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย
เวทนามผัสสะเป็นเหตุ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหามีเวทนาเป็นเหตุ
เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทานมีตัณหาเป็นเหตุ เกิดเพราะตัณหาเป็น
ปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะ
เกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วย
ประการอย่างนี้.

[๓๑๘] ในปัจจุการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะอันใด
นี้เรียกว่า อวิชชา

สังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขารมี
อวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญานมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า

วิญญานมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปมีวิญญานเป็นเหตุ เกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่านาม

รูป เป็นไฉน ?

ความเกิดขึ้นแห่งจักขายตนะ ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกายายตนะ หรือ
รูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่รูปอันเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน
นี้เรียกว่ารูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูปมีวิญญานเป็นเหตุ เกิด
เพราะวิญญานเป็นปัจจัย

คำว่า สพายตนะมีนามรูปเป็นเหตุ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัยนั้น
นามรูป เป็นไฉน ?

นามรูป ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่านาม

รูป เป็นไฉน ?

มหาภูตรูป ๔ และมโนวิญญานธาตุอาศัยรูปใดเป็นไป นี้เรียกว่ารูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูป

สพายนะมีนามรูปเป็นเหตุ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?
จักขายนะ ฯลฯ มนายนะ นี้เรียกว่า สพายนะมีนามรูปเป็นเหตุ
เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะมีสพายนะเป็นเหตุ เกิดเพราะสพายนะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?
การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่า ผัสสะมีสพายนะเป็นเหตุ เกิดเพราะสพายนะเป็นปัจจัย ฯลฯ
ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีด้วย
ประการอย่างนี้.

เหตุจตุกกะ จบ

สัมปยุตตจตุกกะ

[๓๑๕] ในสมัยนั้น สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชชา เกิดเพราะอวิชชา
เป็นปัจจัย วิญญาณอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นาม
อันสัมปยุตด้วยวิญญาณ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ อันสัมปยุต
ด้วยนาม เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอายตนะที่ ๖ เกิดเพราะ
อายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาอันสัมปยุตด้วยผัสสะ เกิดเพราะผัสสะเป็น
ปัจจัย ตัณหาอันสัมปยุตด้วยเวทนา เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทานอัน
สัมปยุตด้วยตัณหา เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพ เกิดเพราะอุปาทานเป็น
ปัจจัย ชาติ เกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะ เกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๒๐] ในปัจฉยาการเหล่านั้น อวิชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชา อกุศลมูลคือโมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชา

สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชา เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
อันสัมปยุตด้วยอวิชา เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย

วิญญาณอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญาณอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามอันสัมปยุตด้วยวิญญาณเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นามอันสัมปยุต
ด้วยวิญญาณเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ อันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
อายตนะที่ ๖ อันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย

ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอายตนะที่ ๖ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย
เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด

นี้เรียกว่า ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอายตนะที่ ๖ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

เวทนาอันสัมปยุตด้วยผัสสะ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
อันใด นี้เรียกว่า เวทนาอันสัมปยุตด้วยผัสสะ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ค้นหาอันสัมปยุตด้วยเวทนา เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความกำหนด ความกำหนดนึก ฯลฯ ความกำหนดนึกแห่งจิต อันใด
นี้เรียกว่า ค้นหาอันสัมปยุตด้วยเวทนา เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานอันสัมปยุตด้วยค้นหา เกิดเพราะค้นหาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ทิวฐิ ความเห็นไปข้างทิวฐิ ฯลฯ ลัทธินบ่อเกิดแห่งความพินาศ
การถือเอาโดยวิปลาต อันใด นี้เรียกว่า อุปาทานอันสัมปยุตด้วยค้นหา เกิด
เพราะค้นหาเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

[๓๒๑] ในสมัยนั้น สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชชา เกิดเพราะอวิชชา
เป็นปัจจัย วิญญาณอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นาม
อันสัมปยุตด้วยวิญญาณ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ผัสสะอันสัมปยุตด้วย
นาม เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย เวทนาอันสัมปยุตด้วยผัสสะ เกิดเพราะผัสสะ
เป็นปัจจัย ค้นหาอันสัมปยุตด้วยเวทนาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทาน
อันสัมปยุตด้วยค้นหา เกิดเพราะค้นหาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็น
ปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความ
เกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๒๒] ในปัจจยาการเหล่านั้น อวิชา เป็นไฉน ?

ความรู้ ไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชา อกุศลมูล คือ โมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชา

สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชาเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
อันสัมปยุตด้วยอวิชา เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย

วิญญาณอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญาณอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามอันสัมปยุตด้วยวิญญาณ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ เรียกว่า นามอันสัมปยุตด้วย
วิญญาณ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

คำว่า ผัสสะอันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามเป็นปัจจัยนั้น นาม
เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นผัสสะ
นี้เรียกว่า นาม

ผัสสะอันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่า ผัสสะอันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ฯลฯ ด้วยเหตุ
นั้น จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

[๓๒๓] ในสมัยนั้น สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชชา เกิดเพราะอวิชชา เป็นปัจจัย วิญญาณอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูป และนามอันสัมปยุตด้วยวิญญาณ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ อันสัมปยุตด้วยนามเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอายตนะที่ ๖ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาอันสัมปยุตด้วยผัสสะ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหาอันสัมปยุตด้วยเวทนา เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทานอันสัมปยุตด้วยตัณหา เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพ เกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติ เกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะ เกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

[๓๒๔] ในปัจจุการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือ โมหะ อันใด นี้เรียกว่า อวิชชา

สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชชา เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร อันสัมปยุตด้วยอวิชชา เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญาณอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า วิญญาณอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูป และนามอันสัมปยุตด้วยวิญญาณ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

ความเกิดขึ้นแห่งจักขายตนะ ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกายายตนะ หรือ
รูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่รูปอันเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน
นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูปและนามอันสัมปยุตด้วย
วิญญาณ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

คำว่า อายตนะที่ ๖ อันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย
นั้น นามรูป เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ อาศัยรูปใดเป็นไป นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูป

อายตนะที่ ๖ อันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย เป็น
ไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
อายตนะที่ ๖ อันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอายตนะที่ ๖ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด นี้ เรียกว่า ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอายตนะที่ ๖ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี ด้วยประการอย่างนี้.

[๓๒๕] ในสมัยนั้น สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชชา เกิดเพราะอวิชชา เป็นปัจจัย วิญญาณอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูป และนามอันสัมปยุตด้วยวิญญาณ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย สฬายตนะอัน สัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะอันสัมปยุตด้วยสฬายตนะ เกิดเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย เวทนาอันสัมปยุตด้วยผัสสะ เกิดเพราะผัสสะ เป็นปัจจัย ตัณหาอันสัมปยุตด้วยเวทนา เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทาน อันสัมปยุตด้วยตัณหา เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพ เกิดเพราะอุปาทานเป็น ปัจจัย ชาติ เกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะ เกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๒๖] ในปัจฉยาการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูล คือ โมหะ อันใด นี้เรียกว่า อวิชชา

สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชชาเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร อันสัมปยุตด้วยอวิชชา เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญาณอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า

วิญญาณอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปและนามอันสัมปยุตด้วยวิญญาณ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย
เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

ความเกิดขึ้นแห่งจักขายตนะ ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกายตนะ หรือ
รูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่รูปอันเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน
นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูปและนามอันสัมปยุตด้วย
วิญญาณ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

คำว่า สพายตนะอันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัยนั้น
นามรูป เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

มหาภูตรูป ๔ และมโนวิญญาณธาตุอาศัยรูปใดเป็นไป นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูป

สพาทนะอันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย เป็นไฉน

จักขายตนะ ฯลฯ มนายตนะ นี้เรียกว่า สพายตนะอันสัมปยุตด้วย
นาม เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะอันสัมปยุตด้วยสพายตนะ เกิดเพราะสพายตนะเป็นปัจจัย เป็น

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใดนี้

เรียกว่า ผัสสะอันสัมปยุตด้วยสพายตนะ เกิดเพราะสพายตนะเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี

ด้วยประการอย่างนี้.

สัมปยุตตจตุกกะ จบ

อัญญมัญญจตุกกะ

[๓๒๗] ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย อวิชาเกิด
แม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย สังขารเกิดแม้
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดแม้
เพราะนามเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย นามเกิดแม้เพราะ
อายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย आयตนะที่
๖ เกิดแม้เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดแม้
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เวทนาเกิดแม้เพราะ
ตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดแม้เพราะ

อุปาทานเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๒๘] ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูล คือ โมหะ อันใด นี้เรียกว่า อวิชชา.

[๓๒๙] สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่าสังขาร เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

อวิชชาเกิดแม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูล คือ โมหะ อันใด นี้เรียกว่า อวิชชาเกิดแม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย.

[๓๓๐] วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย.

สังขารเกิดแม้เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

[๓๓๑] นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นามเกิดเพราะ วิญญาณเป็นปัจจัย

วิญญาณเกิดแม่เพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญาณเกิดแม่เพราะนามเป็นปัจจัย.

[๓๓๒] อายุตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สนกัน อันใด นี้เรียกว่า
อายุตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย.

นามเกิดแม่เพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นามเกิดแม่เพราะ
อายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

[๓๓๓] ผัสสะเกิดเพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่า ผัสสะเกิดเพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

อายุตนะที่ ๖ เกิดแม่เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียก
ว่า อายุตนะที่ ๖ เกิดแม่เพราะผัสสะเป็นปัจจัย.

[๓๓๔] เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแก่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแก่เจโตสัมผัส
อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดแม่เพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่า ผัสสะเกิดแม่เพราะเวทนาเป็นปัจจัย.

[๓๓๕] ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดแม้เพราะตัณหาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข อันเกิดแก่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดแม้เพราะตัณหาเป็นปัจจัย.

[๓๓๖] อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ทกฺขุ ความเห็นไปข้างทกฺขุ ฯลฯ ลัทธินบ่เกิดแห่งความพินาศ ความถือเอาโดยวิปลาส อันใด นี้เรียกว่า อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดแม้เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า ตัณหาเกิดแม้เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย.

[๓๓๗] ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัมมัญจันธ สังขารขันธ วิญญูณขันธ เว้นอุปาทาน นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย.

[๓๓๘] ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความเกิด ความเกิดพร้อม ความบังเกิด ความบังเกิดจำเพาะ ความปรากฏ แห่งกรรมเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย.

[๓๓๙] ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ชรา ๑ มรณะ ๑

ในชราและมรณะนั้น ชรา เป็นไฉน ?

ความคร่ำคร่า ภาวะที่คร่ำคร่า ความเสื่อมสิ้นอายุ แห่งกรรมเหล่านั้น
อันใด นี้เรียกว่า ชรา

มรณะ เป็นไฉน ?

ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง
ความหายไป แห่งกรรมเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า มรณะ

ชราและมรณะดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า ชรามรณะ เกิดเพราะชาติ
เป็นปัจจัย.

[๓๕๐] คำว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วย
ประการอย่างนี้นั้น ได้แก่ความไปร่วม ความมาร่วม ความประชุม ความ
ปรากฏแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วย การอย่างนี้.

[๓๕๑] ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย อวิชชา เกิด
แม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย สังขารเกิดแม้
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดแม้
เพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะนามเป็นปัจจัย นามเกิดแม้เพราะผัสสะ
เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดแม้เพราะเวทนาเป็น
ปัจจัย ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เวทนาเกิดแม้เพราะตัณหาเป็นปัจจัย
อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดแม้เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย
ภพเกิดเพราะอุปาทาน ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิด
เพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการ
อย่างนี้.

[๓๔๒] ในปัจฉยาการเหล่านั้น อวิชา เป็นไฉน ?

ความรู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชา อกุศลมูล คือ โมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชา

สังขารเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย

อวิชาเกิดแม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความรู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชา อกุศลมูลคือ โมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชาเกิดแม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย

วิญญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

สังขารเกิดแม้เพราะวิญญานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดแม้เพราะวิญญานเป็นปัจจัย

นามเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นามเกิดเพราะ
วิญญานเป็นปัจจัย

วิญญานเกิดแม้เพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญานเกิดแม้เพราะนามเป็นปัจจัย

คำว่า ผัสสะเกิดเพราะนามเป็นปัจจัยนั้น นาม เป็นไหน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นผัสสะ นี้
เรียกว่า นาม

ผัสสะเกิดเพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไหน ?

การกระทบ กิริยากระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่า ผัสสะเกิดเพราะนามเป็นปัจจัย

นามเกิดแม้เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไหน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ นี้เรียกว่า
นามเกิดแม้เพราะผัสสะเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

[๓๔๓] ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย อวิชาเกิด
แม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย สังขารเกิดแม้
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย วิญญาณเกิด
แม้เพราะนามรูปเป็นปัจจัย อายุคณะที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย นามรูป
เกิดแม้เพราะอายุคณะที่ ๖ เป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุคณะที่ ๖ เป็นปัจจัย
อายุคณะที่ ๖ เกิดแม้เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย
ผัสสะเกิดแม้เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เวทนา
เกิดแม้เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ตัณหา
เกิดแม้เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัยชาติเกิด

เพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่ง
กองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๔๔] ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชชา

สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

อวิชชาเกิดแม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชชาเกิดแม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย

วิญญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

สังขารเกิดแม้เพราะวิญญานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดแม้เพราะวิญญานเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

ความเกิดขึ้นแห่งจักขายตนะ ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกายายตนะ หรือ
รูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่รูปอันเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน
นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย
คำว่า วิญญาณเกิดแม้เพราะนามรูปเป็นปัจจัยนั้น นามรูป เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ อาศัยรูปใดเป็นไป นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูป

วิญญาณเกิดแม้เพราะนามรูปเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญาณเกิดแม้เพราะนามเป็นปัจจัย

คำว่า आयตнуที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัยนั้น นามรูป เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ อาศัยรูปใดเป็นไป นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูป

อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดแม้เพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

ความเกิดขึ้นแห่งจักขายตนะ ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกายายตนะ หรือ
รูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่รูปอันเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน
นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูป เกิดแม้เพราะอายตนะที่ ๖
เป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่า ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ เกิดแม้เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัสญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
อายตนะที่ ๖ เกิดแม้เพราะผัสสะเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี ด้วยประการอย่างนี้.

[๓๔๕] ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย อวิชชาเกิด แม่เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย สังขารเกิด แม่เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เกิดแม่เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย นามรูป เกิดแม่เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย สฬาย- ตนะเกิดแม่เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ผัสสะเกิด แม่เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เวทนาเกิดแม่ เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดแม่ เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพ เป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะ ชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้ง มวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๔๖] ในปัจฉยาการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูล คือ โมหะ อันใดนี้เรียกว่า อวิชชา

สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

อวิชชาเกิดแม่เพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูล คือ โมหะ อันใด นี้เรียกว่า อวิชชาเกิดแม่เพราะสังขารเป็นปัจจัย

วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
ว่าวิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

สังขารเกิดแม้เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดแม้เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นาม
รูป เป็นไฉน ?

ความเกิดขึ้นแห่งจักขายตนะ ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกายายตนะ หรือ
รูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่รูปอันเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน นี้
เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวนี้ นี้เรียกว่า นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย
คำว่า วิญญาณเกิดแม้เพราะนามรูปเป็นปัจจัยนั้น นามรูป เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นาม
รูป เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ อาศัยรูปใดเป็นไป นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูป

วิญญาณเกิดแม้เพราะนามรูปเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญาณเกิดแม้เพราะนามรูปเป็นปัจจัย

คำว่า สพายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัยนั้น นามรูป เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นาม
รูป เป็นไฉน ?

มหาภูตรูป ๔ และมโนวิญญาณธาตุอาศัยรูปใดเป็นไป นี้เรียกว่า รูป
นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูป

สพายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ มนายตนะ นี้เรียกว่า สพายตนะเกิดเพราะนามรูป
เป็นปัจจัย

นามรูปเกิดแม้เพราะสพายตนะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นาม
รูป เป็นไฉน ?

ความเกิดขึ้นแห่งจักขายตนะ ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกายายตนะ หรือ
รูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่รูปอันเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน
นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูปเกิดแม้เพราะสพายตนะ
เป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะสพายตนะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่า ผัสสะเกิดเพราะสพายตนะเป็นปัจจัย

สพายตนะเกิดแม้เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จักขายตนะ ฯลฯ มนายตนะ นี้เรียกว่า สพายตนะเกิดแม้เพราะ
ผัสสะเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้

อัญญมัญญจตุกกะ จบ

อกุศลจิตดวงที่ ๒-๓-๔

[๓๔๗] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทัญญู มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ
มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ฯลฯ
สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตจากทัญญู...เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยโสมนัส
วิปยุตจากทัญญู...เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ในสมัยใด ในสมัยนั้น สังขาร
เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะ
วิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะ
อายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดเพราะ

เวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะค้นหาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์
เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๔๘] ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ อันใด
นี้เรียกว่า อวิชชา

สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ฯลฯ

อธิโมกษ์เกิดเพราะค้นหาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจในอารมณ์นั้น อันใด
นี้เรียกว่า อธิโมกษ์เกิดเพราะค้นหาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น วิญญาณขั้น เว้นอธิโมกษ์
นี้ เรียกว่า ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้ ฯลฯ

อกุศลจิตดวงที่ ๕

[๓๔๙] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยทิฏฐิ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ
มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ในสมัยนั้น

สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๑๕๐] ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ อันใดนี้เรียกว่า อวิชชา ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจที่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจที่ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ ฯลฯ

อกุศลจิตดวงที่ ๖-๗-๘

[๑๕๑] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยทัญญู มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากทัญญู....เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา

วิปยุตจากทัญญู...เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด ในสมัยนั้น สังขาร
เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะ
วิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะ
อายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดเพราะ
เวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์
เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ ฯลฯ

อกุศลจิตดวงที่ ๘-๑๐

[๑๕๒] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไหน ?

อกุศลจิต สหระตด้วยโทมนัส สัมปยุตด้วยปฏิมะ มีรูปเป็นอารมณ์
ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระต
ด้วยโทมนัส สัมปยุตด้วยปฏิมะ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์
หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด ในสมัยนั้น สังขาร
เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะ
วิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะ
อายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปฏิมะเกิดเพราะ
เวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปฏิมะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์
เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๕๓] ในปัจจยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชชา ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความไม่สบายใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย
เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่
เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ปฏิกะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิตอาฆาต จิตอาฆาตตอบ ฯลฯ ความคร่ำครวญ ความปากร่ำครวญ ความ
ไม่ชุ่มชื่นแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า ปฏิกะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อริโมกษ์เกิดเพราะปฏิกะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจในอารมณ์นั้น อันใด
นี้เรียกว่า อริโมกษ์เกิดเพราะปฏิกะเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขั้น ๓ สัญญาขั้น ๓ สังขารขั้น ๓ วิญญาณขั้น ๓ เว้นอริโมกษ์
นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้ ฯลฯ

อกุศลจิตดวงที่ ๑๑

[๓๕๔] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา มีรูปเป็นอารมณ์
ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ใน

สมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย
นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะ
เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย วิจิจณา
เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะวิจิจณาเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพ
เป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้ง
มวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๕๕] ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชชา ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจที่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจที่ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใดนี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

วิจิจณาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การเคลือบแคลง กิริยาที่เคลือบแคลง ความเคลือบแคลง ความคิด
เห็นไปต่าง ๆ นานา ความตัดสินใจอารมณ์ไม่ได้ ความเห็นสองแง่ ความเห็น
เหมือนทางสองแพร่ง ความสงสัย ความไม่สามารถจะถือเอาโดยส่วนเดียวได้
ความคิดส่ายไป ความคิดพรวดไป ความไม่สามารถจะหยั่งลงถือเอาเป็นยุติได้
ความกระด้างแห่งจิต ความลังเลใจ อันใด นี้เรียกว่า วิจิจณาเกิดเพราะ
เวทนาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะวิจิจนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังสารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นวิจิจนา
นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะวิจิจนาเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้ ฯลฯ

อกุศลจิตดวงที่ ๑๒

[๑๕๖] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหจรด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยอุทธัจจะ มีรูปเป็นอารมณ์
 ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ใน
สมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย
นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย
ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย
อุทธัจจะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อริโมกษ์เกิดเพราะอุทธัจจะเป็นปัจจัย
ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิด
เพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการ
อย่างนี้.

[๑๕๗] ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชชา ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

อุทฺธจจะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ความไม่สงบแห่งจิต ความวุ่นวายใจ ความ
พล่านแห่งจิต ดันใด นี้เรียกว่า อุทฺธจจะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อธิโมกข์เกิดเพราะอุทฺธจจะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจในอารมณ์นั้น อันใด
นี้เรียกว่า อธิโมกข์เกิดเพราะอุทฺธจจะเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอธิโมกข์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นอธิโมกข์
นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอธิโมกข์เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้ ฯลฯ

อกุศลนิเทศ จบ

อธิบายอกุศลนิเทศ

ปฐมจตุกะ

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงถือเอากุศล (ในปัจจุบันการ) ก่อน เพราะนิเทศอกุศลนี้ มิได้ทรงตั้งมาตिकाเหมือนในจิตตูปปาตกัณฑ์ในหนหลัง ซึ่งทรงกระทำกุศลติดะไว้เป็นเบื้องต้นแล้วทรงจำแนกกุศลก่อนโดยลำดับมาตिका ที่ทรงตั้งไว้ เพื่อจะทรงจำแนกแสดงองค์ปฏิจจสมุปบาทมีวิชาเป็นต้นตาม ลำดับที่ทรงตั้งไว้ในมาตिका ด้วยอำนาจอกุศลธรรมว่า **อวิชาปจฺจยา** **สังขาร** (สังขารเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย) เท่านั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า **กตเม ฆมฺมา อกุสลา** (ธรรมเป็นอกุศล เป็นโณน). เนื้อความแห่งพระบาลีนั้น พึงทราบโดยนัยที่ตรัสไว้ในจิตตูปปาตกัณฑ์ ในหนหลังนั้นแหละ.

อนึ่ง เพราะตัณหาและกามุปาทานย่อมไม่เกิดในขณะแห่งจิตเดียว กันฉะนั้นในที่นี้ เพื่อทรงแสดงอุปาทานที่ได้เพราะตัณหาเป็นปัจจัยนั้นนั้นแหละ จึงตรัสคำมีอาทิว่า **ทิจฺฉิ ทิจฺฉิคฺคํ** ดังนี้.

อนึ่ง เพราะในนิเทศแห่งภพ อุปาทานถึงการสงเคราะห์เข้าไปในสังขาร ชันธ ฉะนั้น จึงตรัสว่า **เวทนาชันธํ สัมมูฏาชันธํ สังขารชันธํ วิญญูณ-ชันธํ เวณอุปาทาน** ดังนี้เป็นต้น เพราะเมื่อตรัสอยู่อย่างนี้ก็จะพึงปรากฏ ความที่อุปาทานเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน ก็อุปาทานนั้นนั้นแหละย่อมไม่เป็นปัจจัย แก่อุปาทานนั้น.

ในนิเทศแห่งชาติเป็นต้น เพราะธรรมเหล่านั้นมีชาติเป็นต้นเป็นความ เกิดเป็นต้นของอรุปรธรรมทั้งหลาย ฉะนั้นจึงไม่ตรัสว่า **ความที่พันหัก ความที่ผมหงอก ความที่หนังเหี่ยวยุ่น จุติกิริยาที่จุตี** ดังนี้

พระองค์ทรงตั้งวาระที่หนึ่งอย่างนี้แล้ว ต่อไปก็ทรงแสดงปัจจัยการ
ในวาระที่ ๒ โดยวาระที่ ๑ ในสมัยนั้นแหละ เพื่อทรงแสดงปัจจัยการโดยนัย
แม้อื่นอีก จึงไม่ตรัสวาระกำหนดสมัยไว้ต่างหากแล้วทรงทำเทศนาโดยนัยมีอาทิ
ว่า **ตสุมี สมเย อวิชชาปจฺจยา ตํชาโร** (สังขารเกิดเพราะอวิชชา
เป็นปัจจัย ในสมัยนั้น).

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **เวณผัสสะ** นี้ตรัสไว้เพื่อทรงนำผัสสะ
ออกจากนาม เพราะแม้ผัสสะก็นับเนื่องด้วยนาม.

ในวาระที่ ๓ วิญญาณเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เมื่อรูปมีจิต
เป็นสมุฏฐานกำลังเป็นไปอยู่ เพราะความที่จักขายตนะเบื้องต้นอันรูปมีจิตเป็น
สมุฏฐานนั้นกำลังแล้วย่อมปรากฏ ฉะนั้น จึงตรัสว่า **จกฺขวยตฺนสฺส
อุปฺปโย** (ความเกิดขึ้นแห่งจักขายตนะ) เป็นต้น. อนึ่ง เพราะวิญญาณเป็น
ปัจจัย ด้วยปัจจัยชาติปัจจัยแม้กรรมรูปซึ่งกำลังเป็นไปในสมัยนั้น แม้
เพราะเหตุนี้ จึงตรัสอย่างนี้ ในวาระที่ ๓ นั้น ทรงถือเอาสันตติ ๒ คือ
สันตติรูปเกิดแต่กรรม และสันตติรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น
สันตติ ๒ แม้นอกนี้ก็พึงถือเอา เพราะวิญญาณก็เป็นปัจจัยแก่สันตติ ๒ นอกนี้
เหมือนกัน.

ส่วนในวาระที่ ๔ ก็เพราะแม้ในขณะที่จิตเดียวกันจักขวยตนะ เป็นต้น มี
มหาภูตรูปเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ มีทथรูปเป็นปัจจัย และอายตนะแม้ทั้ง
หมด มีเพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไปด้วยอำนาจปัจจัยชาติปัจจัย และสหชาติ
ปัจจัย เป็นต้น ตามควร ฉะนั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า **ตตฺถ กตฺมํ นามรูปปจฺจยา
สพฺยตฺนํ จกฺขวยตฺนํ** ในปัจจัยการนั้นสหพยตนะเกิดเพราะนามรูปเป็น
ปัจจัยเป็นไฉน? คือจักขวยตนะ.

ปฐมจตุกนิเทศ จบ

นิเทศจตุกะที่ ๒

คำทั้งหมดในจตุกะที่ ๒ ตั้งทั้งนั้น.

นิเทศจตุกะที่ ๓

ในจตุกะที่ ๓ ความเป็นสัมปยุตตปัจจัยไม่มีแก่ปัจจัยใด ปัจจัยการใด มี เพื่อทรงแสดงปัจจัยการนั้น ๆ ไว้แผนกหนึ่ง จึงตรัสว่า **อิทํ วุจฺจติ วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ วิญฺญาณสมฺปยุตฺตํ นามํ** นี้เรียกว่านามรูป เรียกว่า นามสัมปยุตด้วยวิญญาณ เกิดขึ้นเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

ตติยจตุกนิเทศ จบ

นิเทศจตุกะที่ ๔

นิเทศแห่งนามเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัยในจตุกะที่ ๔ แม้มิได้ตรัสว่า "เวทนาขันธํ ฯลฯ วิญฺญาณขันธํ เวณฺณผัสสะ" นี้เรียกว่า นามเกิดเพราะผัสสะ เป็นปัจจัย" ดังนี้ ก็จริง ถึงอย่างนั้น เพราะได้ตรัสว่า "เวทนาขันธํ ฯลฯ วิญฺญาณขันธํ เวณฺณผัสสะ" ดังนี้ ในนิเทศบทอดีตโดยลำดับ นั้นแม้มิได้ตรัส ก็นับว่าเป็นอันตรัสแล้วโดยแท้ เพราะนามใดเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนั้นแหละ แม้ ผัสสะก็เป็นปัจจัยแก่นามนั้น เหมือนกันฉะนั้นแล.

จตุตถจตุกนิเทศ จบ

อนึ่ง พึงทราบนัย ๘ แม้มีสังขารเป็นมูลเป็นต้น เหมือนนัยที่หนึ่ง มีอวิชชาเป็นมูลซึ่งจำแนกไว้ ๑๖ วาระ ในจตุกะ ๔ ที่ทรงประกาศในอกุศลจิต

ดวงที่ ๑ นี้ ส่วนพระบาลีทรงย่อไว้ และพึงทราบว่าเป็นอกุศลจิตดวงที่หนึ่ง นั้นแหละ มี ๕ นัย ๓๖ จตุกะ และ ๑๔๔ วาระ ด้วยประการฉะนี้.

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงปัจจัยการแม้ออกุศลจิตที่เหลือ โดยนัยนี้ แหละ จึงเริ่มคำมีอาทิว่า กตเม ชมฺมา อกุสลา (ธรรมเป็นอกุศล เป็น โฉน).

ในพระบาลีนั้น เพราะในจิตที่ปราศจากทัญญู ไม่มีอุปาทานเกิด เพราะ ค้นหาเป็นปัจจัย ฉะนั้นจึงทรงเพิ่มอริโมกษ์ซึ่งเป็นนิบาตกระทำให้มั่นคง เป็น อุอุปาทานเกิดในที่แห่งอุปาทาน. และเพราะในจิตที่สหระคด้วยโทมนัส แม้ ค้นหาที่มีเวทนาเป็นปัจจัยก็ไม่มี ฉะนั้นจึงทรงเพิ่มบทปฏิฆะที่เป็นกิเลสมีกำลัง เป็นอุตตัณหาเกิดในที่ค้นหา ทรงเพิ่มบทอริโมกษ์นั้นแหละ ในที่แห่งอุปาทาน.

ส่วนในอกุศลจิตที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจจา ย่อมไม่มีแม้อริโมกษ์ เพราะ ไม่มีการตัดสิน ฉะนั้น จึงทรงเพิ่มบทด้วยวิจิกิจจาซึ่งเป็นกิเลสมีกำลังไว้ในที่ แห่งค้นหาลดฐานะแห่งอุปาทานเสีย แต่ในอกุศลจิตที่สัมปยุตด้วยอุทธัจจะมโหริ- โมกษ์ ฉะนั้น จึงทรงเพิ่มบทด้วยอุทธัจจะซึ่งเป็นกิเลสมีกำลัง ในที่แห่งค้นหา ทรงเพิ่มบทอริโมกษ์นั้นแหละไว้ในที่อุปาทาน. ก็พระผู้ประกาศเจ้าทรง แสดงเหตุสักว่า ความต่างกันอกุศลทั้งหมด แล้วทรงย่อพระบาลีไว้ ก็ ความต่างกันนี้ ทรงแสดงไว้ในนิเทศอริโมกษ์นั้น เป็นนิเทศอริโมกษ์ที่ยังมิได้ เคยแสดงมาก่อน. คำที่เหลือมาในภายหลังทั้งนั้น.

ก็ในนิเทศแห่งอริโมกษ์ มีวินิจฉัยว่า

ที่ชื่อว่า อริโมกษ์ เพราะอำนาจการตัดสินอารมณ์. อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่าอริโมกษ์ (การตัดสินใจ) เพราะอรรถว่า น้อมใจไปให้อารมณ์นั้น คือ

ถึงความตกลงใจ เพราะไม่มีความสงสัย. อาการที่ตัดสินอารมณ์ ชื่อว่า **อธิมูจนา** (กิริยาที่ตัดสินใจ) ที่ชื่อว่า **ตทิมุตตตา** (ความตัดสินใจในอารมณ์นั้น) เพราะอรรถว่า ความน้อมใจไปในอารมณ์นั้น ก็ในจิตทุกดวง พึงทราบประเภทแห่งนัยจตุกะโดยนัยที่กล่าวในปฐมจิต (อกุศล) นั้นแหละ ก็เพราะในอกุศลจิตที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจจาไม่มีนัย มีอุปาทานเป็นมูลอย่างเดียว จึงมี ๘ นัย ๓๒ จตุกะ และเป็น ๑๒๘ วาระ ฉะนั้นแล.

อกุศลนิเทศ จบ

กุศลนิเทศ

กามาวจรกุศลจิต ๘

กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑

[๒๕๘] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยวิญญาณ มีรูปเป็น อารมณฺ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณฺ์ มีกลิ่นเป็นอารมณฺ์ มีรสเป็นอารมณฺ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณฺ์ มีธรรมเป็นอารมณฺ์ หรือปรารภอารมณฺ์ใด ๆ เกิดขึ้นใน สมัยใด ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะ สังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุคณະที่ ๖ เกิดเพราะ นามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุคณະที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะ ผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็น ปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะ เกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการ อย่างนี้.

[๒๕๙] ในปัจจัยการเหล่านั้น กุศลมูล เป็นไฉน ?

อโลกะ อโทสะ อโมหะ

ในกุศลมูลนั้น อโลกะ เป็นไฉน ?

การไม่โลภ กิริยาที่จะไม่โลภ ความไม่โลภ ความไม่กำหนดนึก กิริยาที่ไม่กำหนดนึก ความไม่กำหนดนึก ความไม่เพ่งเล็งที่เอาทรัพย์สมบัติ ของผู้อื่น กุศลมูลคืออโลกะ อันใด นี้เรียกว่า อโลกะ

อโทสะ เป็นไฉน ?

การไม่คิดประทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ความไม่คิดประทุษร้าย ความไม่คิดพยาบาท ความไม่คิดเบียดเบียน กุศลมูลคืออโทสะ อันใด นี้เรียกว่า อโทสะ

อโมหะ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ อันใด นี้เรียกว่า อโมหะ

สภาวะธรรมเหล่านั้นเรียกว่า กุศลมูล

สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สงบ เป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ กิริยาที่ปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง อันใด นี้เรียกว่า ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อริโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจในอารมณ์นั้น อันใด นี้เรียกว่า อริโมกษ์เพราะปสาทะเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอิโมกษ์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นอิโมกษ์
นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอิโมกษ์เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๒-๓-๔

[๓๖๐] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยวิญญาณ มีรูปเป็น
อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมี
การชักจูง ฯลฯ สหระตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้น ฯลฯ
สหระตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด
ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็น
ปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็น
ปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็น
ปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย
ภพเกิดเพราะอิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิด
เพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการ
อย่างนี้.

[๓๖๑] ในปัจจัยการเหล่านั้น กุศลมูล เป็นไฉน ?

อโลภะ อโทสะ

ในกุศลมูลนั้น อโลภะ เป็นไฉน ?

การไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ความไม่โลภ การไม่กำหนดนึก กิริยาที่ไม่กำหนดนึก ความไม่กำหนดนึก ความไม่เพ่งเล็งที่จะเอาทรัพย์สมบัติของผู้อื่น กุศลมูลคืออโลภะ อันใด นี้เรียกว่า อโลภะ

อโทสะ เป็นไฉน ?

การไม่คิดประทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ความไม่ประทุษร้าย ความไม่คิดพยายาม ความไม่คิดเบียดเบียน กุศลมูลคืออโทสะ อันใด นี้เรียกว่า อโทสะ.

สภาวะธรรมเหล่านั้น เรียกว่า กุศลมูล

สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๕-๖

[๓๖๒] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็น

ปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุขณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุขณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๖๓] ในปัจจัยการเหล่านั้น กุศลมูล เป็นไฉน ?

อโลภะ อโทสะ อโมหะ ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ เรียกว่า กุศลมูล
สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใดนี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๗-๘

[๓๖๔] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต หรือด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ มีรูปเป็น อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด ใน สมัยนั้น สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัยวิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพ เกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิด เพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการ อย่างนี้.

[๓๖๕] ในปัจจัยการเหล่านั้น กุศลมูล เป็นไฉน ?

อโลภะ อโทสะ ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านั้น เรียกว่า กุศลมูล

สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร เกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อม มีด้วยประการอย่างนี้.

รูปาวจรกุศลจิต

[๓๖๖] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์อยู่ในสมย์ใด ในสมย์นั้นสังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๖๗] ในปัจจัยการเหล่านั้น กุศลมูล เป็นไฉน ?

อโลภะ อโทสะ อโมหะ ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ เรียกว่า กุศลมูล

สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

อรุปาวจรกุศลจิต

[๑๖๘] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปภพ เพราะก้าวล่วง
อาภิชญาตัณหาโดยประการที่ล่วง จึงบรรลุจุดตถุตา อันสหระคด้วยเนว-
สัณญานาสัณญายตนสัณญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะ
โสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อยู่ในสมัยใด
ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็น
ปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็น
ปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็น
ปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย
ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิด
เพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการ
อย่างนี้.

[๑๖๙] ในปัจจัยการเหล่านั้น กุศลมูล เป็นไฉน ?

อโลภะ อโทสะ อโมหะ ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านั้น เรียกว่า กุศลมูล

สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจที่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจที่ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี ด้วยประการอย่างนี้.

โลกตรรกุศลจิต

[๓๗๐] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญโลกุตระมาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา อยู่ ในสมัยใด ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะ อธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๗๑] ในปัจจัยการเหล่านั้น กุศลมูล เป็นไฉน ?

อโลภะ อโทสะ อโมหะ ฯลฯ

ในกุศลมูลเหล่านั้น อโมหะ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ สัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้ เรียกว่า อโมหะ สภาวะธรรมเหล่านี้เล่า กุศลมูล

สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ กิริยาที่ปลงใจเชื่อ ความเต็มใจยิ่ง อันใด นี้
เรียกว่า ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อริโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจในอารมณ์นั้น อันใด
นี้เรียกว่า อริโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขั้น ๓ สัญญาขั้น ๓ สังขารขั้น ๓ วิญญาณขั้น ๓ เว้นอริโมกษ์
นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย ฯลฯ

คำว่า ความเกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้นั้น
ได้แก่ความไปร่วม ความมาร่วม ความประชุม ความปรากฏแห่งธรรมเหล่านี้
ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งธรรม
เหล่านี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ ฉะนี้แล.

กุศลนิเทศ จบ

อธิบายกุศลนิเทศ (บาลีข้อ ๓๕๘)

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประสงค์เพื่อทรงแสดงปัจจัยการใน กุศลจิตเป็นต้น โดยนัยนี้แหละ จึงเริ่มคำมีอาทิว่า กตเม ชมมา กุสลา (ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน) ดังนี้.

ก็ในอกุศลจิต พระองค์ทรงตั้งมาติกาไว้ก่อนแล้วทรงทำนิเทศไว้ใน ภายหลัง แต่ในกุศลนิเทศนี้ พระองค์มิได้ทรงทำเช่นนั้น เพราะเหตุไร ? เพราะความต่างกันในวาระว่าด้วยอัปปนา ด้วยว่าในโลกียกุศลจิตเป็นต้น ย่อมเป็นอัปปนา โดยพระบาลีว่า เอวมตฺตสฺส เกวลสฺส ทฺถุขทฺถุขนุ- ฐสฺส กอญทฺถุขํทํมวณํยํมมิตฺถุขปรการจณํนี้ เพราะความที่ธรรมเหล่านั้น เนื่องในทุกขสัจจะ ในโลกุตรกุศลเป็นต้น ย่อมเป็นอัปปนาแก่ธรรมเหล่านั้น ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น ในกุศลเป็นต้นนี้ จึงไม่อาจเพื่อทรงตั้งมาติกา โดยสาธารณะ จึงทรงยกมาติกาแห่งกุศลเป็นต้นเหล่านั้น ๆ ขึ้นแสดงแต่ตัวอย่าง แล้วทรงทำนิเทศ ในกุศลเหล่านั้น เพราะไม่มีอวิชชาร่วมกับกุศลสังขารใน ขณะแห่งจิตดวงเดียวกัน ฉะนั้น จึงไม่ตรัสอวิชชานั้น แล้วตรัสกุศลมูลโดย เป็นรากเหง้าแห่งกุศลทั้งหลาย เหมือนอวิชชาเป็นรากเหง้าของอกุศลทั้งหลาย และเพราะความไม่มีตัณหาอุปาทาน จึงตรัสปสาทะ (ความผ่องใส) อันหยัง ลงในภายในอารมณ์ เหมือนตัณหาตั้งอยู่ในที่แห่งตัณหา ตรัสอธิโมกข์ ชื่อว่า การตกลงใจอย่างมั่นคงเหมือนอุปาทานตั้งอยู่ในที่แห่งอุปาทานฉะนั้น. คำที่ เหลือ ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวในหนหลังนั้นแหละ ฉะนี้แล.

กุศลนิเทศ จบ

อัพยาตนิเทศ

อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘

อเหตุกกุศลวิบากจิตดวงที่ ๑

[๓๗๒] ธรรมเป็นอัพยากฤต เป็นไฉน ?

จักขุวิญญาณ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้น เพราะกามาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ภูพเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย มรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๗๓] ในปัจจัยการเหล่านี้ สังขาร เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่าสังขาร
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ จักขุวิญญาณธาตุสมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นามเกิดเพราะ
วิญญาณเป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ จักขุวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่า ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวย-
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะเป็นเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นเวทนา นี้เรียกว่า ภพ
เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

[๓๓๔] ในสมัยนั้น วิญญาณมีสังขารเป็นเหตุ เกิดขึ้นเพราะสังขารเป็น
ปัจจัย นามมีวิญญาณเป็นเหตุ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ มี
นามเป็นเหตุ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะมีอายตนะที่ ๖ เป็นเหตุ เกิด
เพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนามีผัสสะเป็นเหตุเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย
ภพเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิด

เพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีประการ
อย่างนี้.

[๓๗๕] ในสมัยนั้น วิญญาณอันสัมปยุตด้วยสังขารเกิดเพราะสังขาร
เป็นปัจจัย นามอันสัมปยุตด้วยวิญญาณเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะ
ที่ ๖ อันสัมปยุตด้วยนามเกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอายตนะ
ที่ ๖ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาอันสัมปยุตด้วยผัสสะเกิดเพราะ
ผัสสะเป็นปัจจัย ภูพเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย
ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อม
มีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๗๖] ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย สังขารเกิด
แม้เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย วิญญาณเกิด
แม้เพราะนามเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย นามเกิด
แม้เพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย
อายตนะที่ ๖ เกิดแม้เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย
ผัสสะเกิดแม้เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ภูพเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ชาติเกิด
เพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่ง
กองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

อเหตุกกุศลวิบากจิตดวงที่ ๒-๓-๔-๕

[๓๗๗] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

โสทวิญาณ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ฯลฯ ฆานวิญาณ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็น

อารมณ์ เกิดขึ้น ฯลฯ จิวหาวิญญาณ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรส เป็นอารมณ์เกิดขึ้น กายวิญญาณ เป็นวิบาก สหระคด้วยสุขมีโผฏฐัพพะเป็น อารมณ์ เกิดขึ้นเพราะกามาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะ วิญญาณเป็นปัจจัย อายุขณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะ อายุขณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ภูพเกิดเพราะ เวทนาเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็น ปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๗๘] ในปัจจัยการเหล่านั้น สังขาร เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่านอันใด นี้เรียกว่าสังขาร ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางกายความสุขทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัสอันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นเวทนา นี้เรียกว่าภพ เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี ด้วยประการอย่างนี้.

อเหตุกกุศลวิบากจิตดวงที่ ๖

[๓๗๕] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

มโนธาตุ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะกามาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๗๖] ในปัจจยาการเหล่านั้น สังขาร เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่าสังขาร
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า วิญญาณ
เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจที่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจที่ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่าเวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจในอารมณ์นั้น อันใด
นี้เรียกว่า อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นอธิโมกษ์
นี้เรียกว่าภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

อเหตุกกุศลวิบากจิตดวงที่ ๗

[๓๘๑] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

มนอวิญญาณธาตุ เป็นวิบาก สหระคตด้วยโสมนัส มีรูปเป็นอารมณ์
 ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นเพราะกามาวจร-
กุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณ
เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖
เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิด
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะ
อธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็น
ปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๘๒] ในปัจจยการเหล่านั้น สังขาร เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่าสังขาร

วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาที่เสวยอารมณ์ สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

อริโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจ ในอารมณ์นั้น อันใด
นี้เรียกว่า อริโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นอริโมกษ์
นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

อเหตุกกุศลวิบากจิตดวงที่ ๘

[๓๘๑] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์
ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นเพราะกามาวจร-
กุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณ

เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุตนะที่ ๖
เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิด
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะ
อธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็น
ปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๑๘๘] ในปัจจัยการเหล่านั้น สังขาร เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร

วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจที่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจที่ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจในอารมณ์นั้น นี้เรียกว่า
อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ เว้นอธิโมกษ์
นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

กามาวจรวิบากจิต ๘

[๑๘๕] ธรรมเป็นอัพยากต เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ เป็นวิบาก สหระตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ...เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้น ฯลฯ สหระตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ...เกิดขึ้น ฯลฯ สหระตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ...เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้น ฯลฯ สหระตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง เพราะ กามาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะ ที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนา เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิด เพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพ เป็นปัจจัย ขรามณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

[๑๘๖] ในปัจจัยการเหล่านั้น สังขาร เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย ฯลฯ

ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ กิริยาที่ปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง อันใด
นี้เรียกว่า ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจในอารมณ์นั้น อันใด
นี้เรียกว่า อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญานขันธ์ เว้นอธิโมกษ์
นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

รูปาวจรวิบากจิต

[๓๘๗] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลกรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์
มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก มีปลุวิกสิณเป็นอารมณ์ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ
อวิกเขปะมีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล

โยคาวจรบุคคล สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌาน อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขาร เป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

อรุปาวจรวิบากจิต

[๓๘๘] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปภพ เพราะก้าวล่วงอาภิญญัญญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุคตฌาน อันสหระคด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะมีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล

โยคาวจรบุคคล เพราะก้าวล่วงอาภิญญัญญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุคตฌาน อันเป็นวิบากเพราะอรุปาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล อันสหระคด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะสัญญา ไม่มี

ทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อยู่ในสมย์ใด ในสมย์นั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

โลกุตรวินายกจิต

[๓๘๕] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญโลกุตระฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วย วิตก วิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญาอยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะมีในสมย์นั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล

โยคาวจรบุคคล สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌาน อันเป็นวิมก เพราะโลกุตระกุศลฌาน อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วทั้งนั้นแล ประกอบด้วยวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมย์ใด ในสมย์นั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิด

เพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะ
ผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะ
เป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย
ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกรรมเหล่านี้ ย่อมมีด้วย
ประการอย่างนี้.

อกุศลวิบากจิต ๗

อกุศลวิบากจิต

ดวงที่ ๑-๒-๓-๔-๕

[๓๕๐] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

จักขุวิญญาณ เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์เกิด
ขึ้น ฯลฯ โสตถิวิญญาณ เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ฯลฯ ฆานวิญาณ เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ฯลฯ ชิวหาวิญาณ เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรสเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ฯลฯ กายวิญาณ เป็นวิบาก สหระคตด้วยทุกข์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น เพราะอกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัย
นั้น วิญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญาณเป็นปัจจัย
อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย
เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะ
ภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์
ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๕๑] ในปัจจัยการเหล่านี้ สังขาร เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ กายวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางกาย ความทุกข์ทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่
สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อัน
เกิดแต่กายสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นเวทนา นี้เรียกว่า ภพ
เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อม
มีด้วยประการอย่างนี้.

อกุศลวิบากจิตดวงที่ ๖

[๓๕๒] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

มโนธาตุ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มี
โณภูฏัพพะเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น เพราะอกุศลกรรม
อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะ
สังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะ

นามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะ เป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็น ปัจจัยชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความ เกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๕๓] ในปัจจัยการเหล่านั้น สังขาร เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
วิญญูณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า วิญญูณ
เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจที่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจที่ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจในอารมณ์นั้น อันใด
นี้เรียกว่า อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญูณขันธ์ เว้นอธิโมกษ์
นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

อกุศลวิบากจิตดวงที่ ๗

[๑๕๔] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ เป็นวิบาก สหรัคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นเพราะอกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๑๕๕] ในปัจจยาการเหล่านั้น สังขาร เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

อเหตุกกิริยาจิต ๓

[๑๕๖] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

มโนธาตุ เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก
สหรัคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีโณภูฏัพพะเป็นอารมณ์ หรือ

ปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ เป็นกิริยาไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก สหคตด้วยโสมนัส มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ เป็นกิริยาไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศลและไม่ใช่กรรมวิบาก สหคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะ วิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะ आयตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะ เวทนาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี ด้วยประการอย่างนี้.

กามาวจรกิริยาจิต ๘

[๓๕๗] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรม-วิบาก สหคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรม เป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ สหคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ ... เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหคตด้วยโสมนัส วิปยุต-จากญาณ...เกิดขึ้น ฯลฯ สหคตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ฯลฯ สหคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ...เกิดขึ้นโดย มีการชักจูง ฯลฯ สหคตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้น ฯลฯ

สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุคณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุคณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

รูปาวจรกิริยาจิต

[๓๕๘] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

พระชินาสพ เจริญรูปาวจรฌาน เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก แต่เป็นทิฏฐิธรรมสุขวิหาร สัจจจากกาม สัจจจากอกุศล-ธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจาร มีปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก มีปลุวิกสิตินเป็นอารมณ์ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุคณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุคณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

อรุปาวจรกิริยาจิต

[๓๕๕] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

พระชีนาสพ เจริญอรุปาวจรฌาน เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศลและไม่ใช่กรรมวิบาก แต่เป็นทิวฏฐิธรรมสุขวิหาร เพราะก้าวล่วงอากิญจัญญายตนะ โดยประการที่ปวง จึงบรรลุดุตตถฌานอันสหรัคด้วยเนวสัจญานาสัจญายตนะ สัจญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธึเพราะอุเบกขา อยู่ในสัตว์ใดในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

อัพยากคณิเทศ จบ

อภัยกตนิเทศ (บาลีข้อ ๓)

อธิบายความ

อภัยกต ทรงจำแนกไว้โดยลำดับที่มาในจิตตูปปาตกัณฑ์ ในหนหลังแล้วนั้นแหละ ในวาระทั้งหมด ทรงลดอวิชาเป็นมูล เพราะเหตุไร ? เพราะไม่มีธรรมที่ควรตั้งไว้ในฐานะแห่งอวิชา จริงอยู่ ในกุศลจิตทั้งหลาย มีกุศลมูลพึงตั้งในฐานะแห่งอวิชา ในอเหตุกจิตมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ก็ไม่มี แต่ในสเหตุกจิตทั้งหลายมีกุศลมูลอยู่โดยแท้ แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น พระองค์จึงทรงตัดออกเสียในสเหตุกจิตนี้ ไม่ทรงถือเอาในอเหตุกจิตนั้น ในกระแสแห่งวิญญาณ ๕ พึงทราบว่า ทรงทำเทศนาเป็นสภาพให้ตกไปในกระแสเดียว (คือแสดงโดยลำดับ).

อนึ่ง ว่าโดยต่างกัน ในอภัยกตนี้ทรงลดฐานะแห่งตัณหา และอุปาทานในอเหตุกจิตมีจักขุวิญญาณเป็นต้น เพราะเหตุไร ? เพราะไม่มีธรรมที่มีกำลังอันควรแก่ฐานะแห่งตัณหา และเพราะเว้นจากอริโมกข์ แต่ในอเหตุกจิตที่เหลือ ทรงลดฐานะแห่งตัณหาโดยแท้.

ในสเหตุกจิตทั้งหลาย ทรงเพิ่มบพสาทะ ในที่แห่งตัณหา เพราะเป็นสภาพแห่งความฟ่องใส. บรรดาอภัยกตเหล่านี้ ในอเหตุกจิตมีจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นกุศลวิบาก และอกุศลวิบาก พึงทราบน้อยอย่างละ ๖ ซึ่งมีสังขาร วิญญาณ นาม สพายตนะ ผัสสะ และเวทนาเป็นมูล ในอเหตุกจิตที่เหลือ พึงทราบว่า มีน้อยอย่างละ ๗ กับน้อยที่มีอริโมกข์เป็นมูล. ส่วนในสเหตุกจิตทั้งหลาย พึงทราบน้อยอย่างละ ๘ กับปสาทะเป็นมูล.

บรรดาอภัยกถุคเหล่านั้น ตรัสวาระเบื้องต้นของจตุกะทั้ง ๔ ไว้
อย่างเดียวแม้ในจักขุวิญญาณเป็นต้น. วาระที่ ๒ แม้ได้อยู่ด้วยอรรถว่าความ
ต่างกันแห่งปัจจัย ก็ไม่ตรัสไว้. วาระที่ ๓ ที่ ๔ ไม่ตรัสไว้เพราะไม่มีนั่นเอง
ก็วาระที่ ๓ ที่ ๔ ระคนด้วยรูป และจักขุวิญญาณเป็นต้นย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น
ไม่ได้ แม้ในจตุกะที่เหลือก็ได้เหมือนในจตุกะที่หนึ่งซึ่งมี ๒ วาระ เพราะจะ
นั้น พึงทราบเหตุยวาระในปฐมจตุกะ และวาระในจตุกะที่เหลือจตุกะละ ๒ วาระ
แม้ไม่ตรัสไว้ พึงทราบว่าตรัสไว้ทีเดียว ในอภัยกถุคแห่งอเหตุกะที่เหลือได้
วาระแม้ทั้งปวงในจตุกะทั้งหมด. แต่เพราะตัดออกในจตุกะนี้ จึงมีทรงถือเอา
ข้างหน้า เทศนาที่ตกไปในกระแสทรงทำแล้ว ด้วยประการฉะนี้. แม้ใน
วิบากได้สเหตุกวิบากที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน เว้นอรุปวจรวิบาก เพราะใน
อรุปวจร ๒ วาระเท่านั้น ฉะนี้แล.

อภัยกถุคเทศ จบ

อวิชชามูลกกุศลนิเทศ

กามาวจรกุศลจิต ๘

กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑

[๔๐๐] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็น อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็น ปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพ เกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะ ชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๔๐๑] ในปัจจัยจากการเหล่านั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร เกิด เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโต- สัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ กิริยาที่ปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง อันใด
นี้เรียกว่า ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อริโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจในอารมณ์นั้น อันใด
นี้เรียกว่า อริโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นอริโมกษ์
นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

[๔๐๒] ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิด
เพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะนาม
เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย
อริโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติ
เกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่ง
กองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๔๐๓] ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิด
เพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิด
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิด
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อริโมกษ์เกิดเพราะ

ปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย
ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์กองมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

[๔๐๔] ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิด
เพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย สฬายตนะเกิด
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะ
ผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อริโมกษ์เกิดเพราะปสาทะ
เป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย
ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อม
มีด้วยประการอย่างนี้.

กามาวจรกุศลจิต

ดวงที่ ๒-๓-๔-๕-๖-๗-๘

[๔๐๕] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็น
อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นโดยมี
การชักจูง ฯลฯ สหระตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้น ฯลฯ
สหระตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ
สหระตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ...เกิดขึ้น ฯลฯ สหระตด้วยอุเบกขา
สัมปยุตด้วยญาณ...เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระตด้วยอุเบกขา วิป-
ยุตจากญาณ...เกิดขึ้น ฯลฯ สหระตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ...

เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัยอายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

รูปาวจรกุศลจิต

[๔๐๖] ธรรมเป็นกุศล เป็นไหน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก มีปลุวิกสิณเป็นอารมณ์ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

อรุปาวจรกุศลจิต

[๔๐๗] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปรูปภพ เพราะก้าวล่วง
อาภิชญาสัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุจตถตถมาน อันสหระคด้วยเนว-
สัจญานาสัจญายตนะสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ เพราะ
โสมนัส และ โทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิเพราะอุเบกขา อยู่ในสมัย
ใด ในสมัยนั้นสังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็น
ปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็น
ปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็น
ปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย
ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิด
เพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการ
อย่างนี้.

โลกุตรกุศลจิต

[๔๐๘] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญโลกุตรมาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก
ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจ
จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมมาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ
และสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ใน
สมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุขณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่านี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

อวิชชามูลกกุศลนิเทศ จบ

กุศลมูลกวิปากนิเทศ

อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘

อเหตุกกุศลวิปากจิตดวงที่ ๑

[๔๐๕] ธรรมเป็นอัพยากฤต เป็นไฉน ?

จักขุวิญญาณ เป็นวิปาก สหระตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นเพราะกามาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุขณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๔๑๐] ในปัจจัยการเหล่านี้ การเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

อเหตุกกุศลวิบากจิต

ดวงที่ ๒-๓-๔-๕-๖-๗-๘

[๔๑๑] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

โสทวิญญาณเป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์เกิด
ขึ้น ฯลฯ ฆานวิญญาณเป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ฯลฯ ชิวหาวิญญาณเป็นวิบากสหระตด้วยอุเบกขา มีรสเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ฯลฯ กายวิญญาณเป็นวิบาก สหระตด้วยสุข มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ฯลฯ มโนธาตุเป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ
มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น ฯลฯ มโนวิญ-
ญาณธาตุ เป็นวิบาก สหระตด้วยโสมนัส มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรม
เป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ
เป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์
หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น เพราะกามาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว
ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะ
ที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัยชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้.

กามาวจรวิบากจิต ๘

[๔๑๒] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุเป็นวิบาก สหระตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ...เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้น ฯลฯ สหระตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ...เกิดขึ้น ฯลฯ สหระตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ...เกิดขึ้นด้วยการชักจูง ฯลฯ สหระตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้น ฯลฯ สหระตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้นโดยมีการชักจูงเพราะกามาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้นสังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

เนวสัณฺณานาสัณฺณายตฺนสัณฺญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล

โยคาวจรบุคคล เพราะก้าวล่วงอาภิกขุจัญญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจุดตถฌาน อันเป็นวิบาก เพราะอรุปาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล อันสหรัคด้วยเนวสัณฺณานาสัณฺณายตฺนสัณฺญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขา อยู่ในสมัยใด สมัยนั้น สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิด เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

โลกุตรวิบากจิต

[๔๑๕] ธรรมเป็นอพยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญโลกุตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศล ธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิด

แต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิณญญา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล

โยคาวจรบุคคล สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน อันเป็นวิบาก เพราะโลกุตระกุศลฌาน อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิณญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

กุศลมูลกวิบากนิเทศ จบ

อวิชชามูลกุศลนิเทศ (บาลีข้อ ๔๐๐)

ว่าด้วยกุศลนิเทศ อีกอย่างหนึ่ง

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อทรงแสดงปัจจัยการในขณะแห่งจิตเดียวกัน โดยปริยายอื่น จึงเริ่มคำมีอาทิว่า กตเม ธมฺมา กุสลา ดังนี้อีก.

ในพระบาลีนั้น คำว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย นี้ตรัสหมายเอาความเป็นอุปนิสัยยปัจจัย ด้วยเหตุอันแหละ ในนิเทศวาร จึงมิได้ทรงจำแนก

ว่า ตตุถ กตมา อวิชชา (ในปัจจยการนั้น อวิชชาเป็นไฉน) ทรงจำแนกว่า ตตุถ กตโม อวิชชาปจฺจยา ลำขาโร (ในปัจจยการนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชา เป็นไฉน) เพราะสังขารกล่าวต่อกุศลเจตนาอย่างเดียวกันเท่านั้น เกิดร่วมกับจิตในสมัยนั้น หาใช่อวิชชาไม่.

ในพระบาลีนั้น อวิชชาเป็นปัจจัยแก่โลกียกุศล โดยนัยที่กล่าวไว้ใน สุตตันตภาษณีย์ในหนหลังนั้นแหละ ก็เพราะบุคคลยังละอวิชชาไม่ได้ จึงเจริญโลกุตรกุศล เพื่อละอวิชชา. ฉะนั้น สังขารคือกุศลเจตนา นั้น จึงเป็นปัจจัย ได้ด้วยอำนาจการก้าวล่วงอวิชชาเมื่อนั้น จริงอยู่ เมื่อบุคคลยังมีอวิชชานั้นแหละ จึงประกอบกุศล การประกอบกุศลของบุคคลนอกนี้ห้ามมิไม่ ในการประกอบกุศลนั้น ย่อมได้การประกอบกุศลที่เป็นไปในภูมิ ๓ ด้วยอำนาจแห่งความ ลุ่มหลงบ้าง ด้วยอำนาจแห่งการเจริญเพื่อก้าวล่วงบ้าง ในโลกุตรกุศล ย่อมได้ด้วยอำนาจภาวนาตัดขาดฉะนี้แล. คำที่เหลือ มีนัยตามที่กล่าวแล้วนั้น แลละ.

ส่วนความต่างกัน มีดังนี้

ในกุศลแต่ละอย่างในหนหลังได้กุศล๑๖ หมวด รวม ๕ หมวด ด้วยอำนาจจตุกะละ ๔ ในที่นี้ไม่ได้เหมือนอย่างนั้น เพราะเหตุไร เพราะอวิชชาไม่เป็นอวิคตปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย. ก็ในกุศลมีอวิชชาเป็นมูลนี้ ย่อมได้จตุกะที่หนึ่งเท่านั้น ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจัย แม้จตุกะที่หนึ่งนั้น ก็ทรงแสดงย่อไว้เฉพาะวาระที่หนึ่งเท่านั้น แต่บัณฑิตก็ควรนำออกแสดง ฉะนี้แล.

อวิชชามูลกกุศลนิเทศ จบ

อกุศลมูลวิปากนิเทศ

อกุศลวิปากจิต ๗

อกุศลวิปากจิตดวงที่ ๑

[๔๑๖] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

จักขุวิญญาณ อันเป็นวิปาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น เพราะอกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ใน
สมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็น
ปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็น
ปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็น
ปัจจัย ภูพเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภูพเป็นปัจจัย ชรามรณะ
เกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการ
อย่างนี้.

[๔๑๗] ในปัจจัยการเหล่านั้น สังขารเกิดเพราะอกุศลมูลเป็นปัจจัย
เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะอกุศลมูลเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

อกุศลวิบากจิตดวงที่ ๒-๓-๔-๕-๖

[๔๑๘] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

โสตวิญญาณ เป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ฯลฯ ฆานวิญญาณ เป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็น
อารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ ชิวหาวิญญาณ เป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา มีรส
เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ กายวิญญาณเป็นวิบาก สหระตด้วยทุกข์ มีโผฏฐัพพะ
เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ มโนธาตุ เป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา มีรูป
เป็นอารมณ์ ฯลฯ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น
เพราะอกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น
สังขารเกิดเพราะอกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นาม
เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะ
เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย อริโมกษ์
เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะ
ภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์
ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

อกุศลวิบากจิตดวงที่ ๗

[๔๑๙] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ เป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์
ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะอกุศลกรรม
อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะ
อกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณ

เป็นปัจจัย อายุขณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุขณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุขณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย อริโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๔๒๐] ในปัจจัยการเหล่านั้น สัมขารเกิดเพราะอกุศลมูลเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สัมขารเกิดเพราะอกุศลมูลเป็นปัจจัย.

[๔๒๑] วิญญาณเกิดเพราะสัมขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า วิญญาณเกิดเพราะสัมขารเป็นปัจจัย.

[๔๒๒] นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัมมูขานันธ สัมขารขันธ นี้เรียกว่า นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย.

[๔๒๓] อายุขณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า อายุขณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย.

[๔๒๔] ผัสสะเกิดเพราะอายุขณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด นี้เรียกว่า ผัสสะเกิดเพราะอายุขณะที่ ๖ เป็นปัจจัย.

[๔๒๕] เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย.

[๔๒๖] อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจในอารมณ์นั้น อันใด
นี้เรียกว่า อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย.

[๔๒๗] ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นอธิโมกษ์
นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย.

[๔๒๘] ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความเกิด ความเกิดพร้อม ความบังเกิด ความบังเกิดจำเพาะ ความ
ปรากฏ แห่งธรรมเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย.

[๔๒๙] ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ชรา ๑ มรณะ ๑

ในชราและมรณะนั้น ชรา เป็นไฉน ?

ความคร่ำคร่า ภาวะที่คร่ำคร่า ความเสื่อมสิ้นอายุ แห่งธรรมเหล่านั้น
อันใด นี้เรียกว่า ชรา

มรณะ เป็นไฉน ?

ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง
ความหายไป แห่งธรรมเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า มรณะ

ชราและมรณะดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็น
ปัจจัย.

[๔๓๐] คำว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วย
ประการอย่างนี้ นั่น ได้แก่ ความไปร่วม ความมาร่วม ความประชุม ความ
ปรากฏแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ ด้วยเหตุนี้ จึง
เรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

อกุศลมูลวิบากนิเทศ จบ

อภิธรรมภาชนีย์ จบ

ปัจจัยการวิภังค์ จบบริบูรณ์

อกุศลมูลวิบากนิเทศ (บาลีข้อ ๔๑๖)

ว่าด้วยอกุศลวิบากจิต ๗

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์จะทรงแสดงปัจจัยการแม่ใน
อภัยกถาทั้งหลาย โดยนัยอื่นอีกทีเดียว จึงทรงเริ่มคำมีอาทิว่า กตเม ฐมา
อพฺยากตา ธรรมเป็นอภัยกถาเป็นไฉน ดังนี้.

ในพระบาลีนั้น คำว่า เพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย แม่นี้ ตรัส
หมายเอาความเป็นอุปนิสสยปัจจัย จริงอยู่ กุศลมูลย่อมเป็นปัจจัยแก่กุศลวิบาก
และอกุศลมูลเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่อกุศลวิบาก แต่ไม่ควรกล่าวถึงกรรมปัจจัย
ที่เกิดต่างขณะกันทีเดียว ฉะนั้น ปัจจัยที่เป็นกุศลมูล และอกุศลนี้ จึงเป็น
ปัจจัย ด้วยอุปนิสสยปัจจัย และกรรมปัจจัยที่เกิดต่างขณะกัน ด้วยเหตุนี้แหละ

ในนิเทศวาร จึงไม่จำแนกว่า ตตุถ กตมํ กุสลมุลํ ในปัจจยาการนั้น
กุสลมุลเป็นไฉน ทรงจำแนกว่า ตตุถ กตโม กุสลมุลปัจจยา ตํชาโร
ในปัจจยาการนั้น สังขารเกิดเพราะกุสลมุลเป็นปัจจยัย เป็นไฉน ดังนี้. แม้ใน
อกุสลวิบากก็เช่นนี้เหมือนกัน.

อนึ่ง ในวิบากนิเทศแม้นี้ ย่อมได้เฉพาะปัจจยจตุกะที่หนึ่งเท่านั้น
คฺจในนิเทศแห่งอกุศลมีอวิชาเป็นมูล แม้ปัจจยจตุกะนั้น ก็ทรงแสดงปฐมวาร
แล้วทรงย่อไว้ ฉะนั้น พึงทราบประเภทแห่งวาระ ในนัยที่มีกุศลเป็นมูลและ
อกุศลเป็นมูล ด้วยอำนาจจตุกะแต่ละจตุกะในวิปากจิตแต่ละดวง แต่เพราะ
อวิชา และกุศลมุล อกุศลมุล ย่อมไม่ได้ความเป็นอุปนิสสยปัจจยัยแก่ธรรมที่
เป็นกิริยา ฉะนั้น จึงไม่ควรกล่าวปัจจยาการ ด้วยอำนาจกิริยาแล.

ด้วยประการฉะนี้ ปัจจยาการนี้

อันพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีวาทะประ-
เสริฐตรัสไว้ โดยประเภทมิใช่น้อย ในธรรม
ที่เป็นอกุศล กุศล และอัพยากฤต ส่วนใน
วิบากแห่งกุศลและอกุศล ตรัสไว้อย่างเดียว
เท่านั้น ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจยัย เพื่อความ
แตกฉานปรีชาญาณ ในประเภทธรรมที่เป็น
ปัจจยัย เพราะเมื่อเว้นลำดับแห่งปริยัติ การฟัง
การคิดการปฏิบัติย่อมไม่แตกฉานปรีชาญาณ
ในปัจจยาการนี้ แม้ในกาลไหน ๆ ฉะนั้น

นักปราชญ์ ผู้มีปัญญาทรงจำ ควรทำในปัจ
จยการนั้น โดยลำดับแห่งปริยัติ การฟัง การ
คิด และปฏิบัติในกาลทุกเมื่อ เพราะกิจอื่นที่
ควรทำยิ่งกว่าปัจจยการนั้น มิได้มี ฉะนั้นแล.

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์ จบ

ก็ในปัจจยการนี้ พระองค์ทรงนำออกจำแนกแสดงไว้ ๒ ประการ คือ
ด้วยอำนาจสุดตันตภาษณีย์ และอภิธรรมภาษณีย์เท่านั้น ดังนี้แล.

ปัจจยสมุปปาตวิภังคนิเทศ จบ